

ҲОЗИРГИ
ЎЗБЕК
АДАБИЙ ТИЛИ

II
СИНТАКСИС

ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕ

ТОШКЕНТ. 1966

Қўлингиздаги китоб «Ҳозирги ўзбек адабий тили» деб номланган асарнинг иккинчи китоби бўлиб, унда ўзбек адабий тилининг синтактик қурилиши чуқур ва ҳар томонлама анализ қилинади. Китобда сўз бирикмаларининг типлари, ҳозирги ўзбек тилидаги гап турлари ва конструкциялари, гап бўлаклари, мураккаб ҳамда қўшма гап синтаксиси, шунингдек, кўчирма ва ўзлаштира гаплар илмий асосда ёритилади. Асар тасвирий-норматив характерда ёзилган.

Китоб тилшунослар, филология факультетларининг ўқитувчилари, студентлари ва аспирантларга, шунингдек, ўрта мактабларнинг она тили ўқитувчиларига мўлжалланган.

Редколлегия

В. В. РЕШЕТОВ, С. И. ИБРОҲИМОВ, У. Т. ТУРСУНОВ

Ф. К. КАМОЛОВ

Филология фанлари доктори

Ғ. А. АБДУРАҲМОНОВНИНГ
умумий таҳрири остида

СИНТАКСИСГА КИРИШУВ

Синтаксис грамматиканинг бўлимларидан бири бўлиб, сўзларнинг ва гапларнинг ўзаро алоқасини, сўз бирикмалари ва гапларни ташкил этган бўлақларнинг хусусиятларини ўрганади. Бу жиҳатдан синтаксис морфологиядан фарқланади. Морфология сўзларнинг тузилиши, ясалиши, турланиши, тусланишини текширади, албатта, бу шаклий текшириш маъно асосида бўлади. Синтаксис ана шу формаларнинг динамикасини, уларнинг функциясини, маълум фикрни ифодалашдаги ролини ўрганади.

Морфология ва синтаксис бир-бирини тўлдирувчи, ўзаро муносабатда бўлган соҳалардир. Гап турлари (дарак, сўроқ, буйруқ, ундов гаплар)нинг бир-биридан фарқланиши, асосан, кесимларнинг қандай сўз туркуми орқали ифодаланишига боғлиқ; сўз бирикмалари ҳам бошқарувчи бўлақнинг қандай сўз туркуми эканлигига қараб классификация қилинади; нисбий эргаш гаплар бош гап таркибидаги коррелятив сўзнинг қайси келишик формасида эканлигига қараб, эга, кесим ёки тўлдирувчи эргаш гапларга ажратилади; боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган қисмлардаги кесимларнинг ўзаро замон муносабати бу хил қўшма гапларни маълум гуруҳларга ажратишда асос бўлади ва ҳоказо. Умуман, ҳар бир синтактик категория морфология билан боғланган ҳолда, кўпинча унга асосланган ҳолда анализ қилинади ва белгиланади. Баъзан бу икки соҳани бир-биридан ажратиш ҳам қийин бўлади. Масалан, келишиклар морфологияда ҳам, синтаксисда ҳам ўрганилади, аммо морфологияда, асосан, келишик ёлғиз, формал жиҳатдан (формаси, қандай сўз туркумига қўшилиши) текширилса, синтаксисда эса келишикнинг функцияси, қандай сўзлар ва бўлақлар билан бирикиши ўрганилади. Аммо келишикнинг функцияси морфологияда ҳам ҳисобга олинади. Бу жиҳатдан ёрдамчи сўзлар ҳам кўпроқ синтаксисга яқин туради.

Ўзбек тили морфологиясини ўрганишда синтаксиснинг

роли, айниқса, каттадир. Бунинг сабаби шуки, ўзбек тилида сўз туркумлари рус тилидаги каби маълум бир формал белгилари билан ажралиб турмайди; сўзларни у ёки бу категорияга киритиб турувчи махсус формал белгилар йўқ (рус тилида ана шундай белгилар бор: **-ая**, **-ый**, **-ое** белгилари маълум сўзнинг сифат эканлигини, **-о**, **-е** белгиси эса шу сўзнинг равиш эканлигини кўрсатиб туради). Шунинг учун сўзларни туркумларга классификация қилишда синтаксиснинг роли ортади, яъни маълум сўзни бирор сўз туркумига киритиш учун унинг маъноси ва баъзи морфологик хусусиятлари билан бирга шу сўзнинг синтактик хусусиятини ҳам ҳисобга олмаслик мумкин эмас.

Синтактик категориялар морфологик категорияларга тенг бўлмайди. Масалан: *Бизнинг колхоз—тўқ колхоз* (Фольклордан). Бу жумлада морфологик жиҳатдан тўрт сўз, уч хил сўз туркуми бор (олмош, от ва сифат, от), синтактик жиҳатдан эса фақат икки бўлак — эга ва кесим мавжуд, холос. Демак, синтаксисда сўзлар кенгроқ аспектда, уларнинг маъноси ва функцияси ҳисобга олинган ҳолда текширилади.

СОДДА ГАП СИНТАКСИСИ

Гап

1. Маълум фикрни ифодаловчи гап нутқнинг бир қисмидир. Тил, нутқ орқали кишилар ўз фикрлари, мақсадлари, ҳис-ҳаяжонларини ифодалайдилар. Шунинг учун ҳам тил «амалий ҳаётинг онг» ҳисобланади (К. Маркс ва Ф. Энгельс). Тил кишилар ўртасида ўзаро муносабатни юзага келтирувчи қурол вазифасини ҳам ўтайди, у «кишилар орасидаги энг муҳим алоқа воситаси» (В. И. Ленин) бўлиб хизмат қилади.

Фикр турли гап типлари орқали ифодаланади, фикр содда ёки қўшма гаплар орқали, дарак, сўроқ, буйруқ, ундов гаплар орқали, икки составли ёхуд бир составли гаплар орқали, тўлиқ ёки тўлиқсиз гаплар орқали ифодаланиши мумкин. Бу ҳол фикрнинг характериға, маълум мақсад ёки ниятға қараб белгиланади. Аммо гап қандай шаклда бўлмасин, унда кишининг маълум бир фикри реаллашади (ҳис-ҳаяжон ёки сўроқ ифодаловчи гаплар ҳам бундан мустасно эмас).

Фикр ва тил диалектик алоқада, диалектик бирликдадир. «Ҳар бир гапда,—дейди В. И. Ленин,—худди «ячейка» («клетка»)да бўлганидек, диалектиканинг бутун элементларининг куртакларини аниқлаш мумкин (ва лозим)». Бинобарин, шундай экан, тил ҳам ўз навбатида фикрга, онгға таъсир этади, уни шакллантиради, кенгайтиради, чуқурлаштиради. Фикр, онг ва тил ўзаро алоқада шаклланади, намоён бўлади, таъриқий этади.

Фикр тил орқали ифодаланса ҳам, шаклан улар ўзаро фарқланади. Шунинг учун ҳам логик категориялар билан грамматик категориялар бир-бириға тенг бўлмайди. Логик категориялар ва логик муносабатларға фикрдаги предикатив, атрибутив, объектив, релятив алоқалар киради. Бу логик алоқалар гапнинг бош ва иккинчи даражали бўлаклари орқали, айрим гап ва унинг турли-туман типлари орқали ёки гаплар бирикмаси орқали ифодаланади. Масалан, бир составли гапларда логик категориялар грамматик жиҳатдан тўлиқ ифодаланмайди, бундай гаплар эға ёки кесим (ва уларнинг

состави) дангина иборат бўлади. Шунингдек, ажратилган бўлакчи гаплар шаклан содда гап саналсалар ҳам, мазмунан логик жиҳатдан мураккаб фикрни ифодалайдилар.

Бу мулоҳазалардан логик категорияларни грамматик категориялар билан тенглаштирмаслик ва грамматик категорияларни белгилашда ҳамда чегаралашда фақат логик категорияларгагина асосланиш тўғри эмас деган хулоса келиб чиқади.

2. Гапнинг асосий белгилари, унинг сўз ёки сўз бирикмаларидан фарқи нимада? Гапнинг асосий белгилари — унда нисбий фикр тугаллиги ва предикативликнинг мавжуд бўлиши, грамматик жиҳатдан маълум қонун ва қоидалар асосида шаклланиши, ташқи томондан ўзига хос интонацияга эга бўлиши шарт. Гапнинг бу хусусиятлари кўпчилик тиллар учун умумийдир. Аммо бу белгиларнинг турли тилларда намоён бўлиши ва уларнинг аҳамияти, ўрни турличадир.

Ҳар бир гапда маълум фикр мақсад ёки ҳис-ҳаяжон ифодаланади, акс ҳолда у сўз бирикмаси бўлиб қолади (Қиёсланг: *Салима келди* ва *Салиманинг китоби*). Бу мақсад ёки ҳис-ҳаяжон содда ёки қўшма гап шаклида ифодаланиши ҳам мумкин. Қўшма гапларда компонентлар бириккандagina маълум мақсад англашилади (масалан, *Қор ёғди — дон ёғди* қўшма гапда *қорнинг ёғиши* билан *доннинг кўп бўлиши* ҳақидаги фикр ифодаланади). Шунинг учун ҳам қўшма гапга иккита содда гапнинг механик тарзда бирикуви ҳолида эмас, балки гап структурасининг ўзига хос алоҳида бир типи сифатида қаралади. Аммо қўшма гапларда фикр, мақсад битта бўлса ҳам, ҳукм бирдан ортиқ бўлади (юқорида келтирилган мисолда икки ҳукм ифодаланган, *қорнинг ёғиши* ва *доннинг ёғиши*).

Ўзбек адабий тилида бирдан ортиқ ҳукм бир содда гап орқали ифодаланиши ҳам мумкин. Масалан. *Китоб олганига хурсанд бўлди. Ҳар бир бригада экишга тайёр бўлиб туриши зарурлигини қайта-қайта уқтарди*. Бу содда гапларнинг ҳар бирида икки хил ҳукм ифодаланган. Бошқарувчи бўлагичи равишдош, сифатдош, ҳаракат номи ёки шу функциядаги сўзлар орқали ифодаланган конструкцияли гапларда фикр, мақсад мураккаб бўлиб, уларда бирдан ортиқ ҳукм рўёбга чиқади. Бундай конструкцияларнинг субъекти ҳам бўлиб, у қаратқич келишигида келади, агар у бош келишикда бўлса, иккинчи даражали гапни — эргаш гапни ташкил этади.

Гапнинг асосий белгиларидан яна бири предикативликдир. Предикативлик — гап мазмунининг борлиққа муносабатини ифодалашдир. Гап орқали сўзловчи бирор воқеа, ҳодиса ёки хусусиятнинг мавжудлиги ёки бирор замонда рўй бериши,

реаллиги ёки нореаллиги, хоҳиши ёки норозилиги каби муносабатни ҳам ифодалайди. Бу муносабат, яъни предикативлик модаллик ва замон, шахс категориялари орқали рўёбга чиқиди. Бу категориялар турли морфологик, синтактик, интонацион ва бошқа йўллар билан ифодаланади.

Гап бўлиши учун, албатта ўз эгаси билан шахсда, сонда мосланган феъл (*verbum finitum*) бўлиши шарт эмас. Маълум мақсад, фикр тугаллиги ифодаланган, предикатив муносабат мавжуд бўлган конструкциялар, ҳатто айрим сўзлар ҳам гап саналади (масалан, бир составли номинатив гаплар).

Модаллик категорияси турли грамматик категориялар (майл, инкор, боғламалар ва бошқалар) ёки махсус сўзлар (модал сўзлар ёки ҳолат категорияси) ва махсус интонация орқали ифодаланади. Замон категорияси феълнинг турли намун формалари, майл категорияси, ҳеч қандай морфологик кўрсаткичсиз кесим функциясидаги сўзлар, интонация ва ситуацион ҳамда контекст орқали намун бўлади. Шахс категорияси икки феъл ни омонлар орқали, феъл майллари, баъзи интонацион орқали ифодаланади ёки умумий ҳолат ва контекстдан аниқлиниб туради.

Гапнинг ўзини хос белгиларидан яна бири унда махсус интонациянинг бўлишидир. Ҳар бир гап интонация жиҳатдан ҳам шаклланиши бўлади: гапнинг бошланиши ва тугалланиши унинг интонациясидан сезилиб туради, гап охирида интонация ҳам тугалланади. Қўпчилик тиллар учун хос бўлган бу қонуният ўзбек тилига ҳам асосан мос келади. Аммо бу соҳада ўзбек тили гап структурасида ўзига хослик ҳам бор. Энг аввало гапнинг интонацион тугалланиши қўшма гапларда, бошқа тилларда бўлгани каби, ўзбек тилида ҳам маълум даражада бузилади. Қўшма гапни ташкил этган гапларнинг ҳар қайсиси ана шундай тугалланган мустақил содда гап интонацияси билан талаффуз этилмайди, интонация қўшма гапнинг охирида тугалланади. Бунинг сабаби қўшма гапнинг бир гап сифатида уқилиши ва умумий бир фикрнинг, мақсаднинг ифодаланишидир. Аммо бундан қўшма гапни ташкил этган гаплар грамматик жиҳатдан гапликдан чиқади, деган хулоса келиб чиқмайди. Қўшма гап таркибидаги гапларда маълум ҳукм ифодаланади ва предикативлик мавжуд бўлади, аммо интонацион тугаллик, мустақил содда гап интонацияси бўлмайди.

Иккинчи томондан, ўзбек тилида эргаш гапларнинг қўп типлари, айниқса, бош гап кесими билан ёнма-ён турган ҳолатлари интонация жиҳатдан алоҳида характерланиб турмайди. Қуйидаги қўшма гап таркибидаги эргаш гапларнинг интонациясига диққат қилинг:— *У келганда Қанизак чи-*

қиб кетганмиди...—Ҳа, Қанизак чиқиб кетгандан кейин келди. (А. Қ.) Йўлчи шу чоқ қанча ақчаси бўлса ҳам беришга тайёр эди... (О.) Қоронғилик ичида даҳшатли қўллар унга ёпишгандай туюлиб, кўзлари сергак жовдирар, юрак кучли урар, оёқлари, қўллари титрар эди. (О.) ... Бу одамларнинг ҳаммаси аллақандай сайилга ошиқиб кетаётгандай туюларди. (О. Г.)

Интонацион номустақиллик аниқловчи эргаш гапларнинг махсус типда жуда аниқ кўринади. Бу хил эргаш гаплар бош гапдан пауза билан ажралмайди. Интонация мустақил гапларда, айрим сўз ва сўз бирикмаларини гапга айлантиришда (*Баҳор! Ўз сўзидан қайтиш!*) алоҳида аҳамият касб этади. Бошқа ўринларда эса интонацион тугаллик, хабар интонацияси бўлмайди. Бундай ўринларда (юқоридаги мисолларга қаранг) гап интонацияси оддий сўз бирикмасининг интонацияси каби бўлади. Бу хил конструкциялар уларда маълум фикр, мақсад тугаллигининг ва таркибидан ўз эга ва кесимининг бўлиши сабабли гап саналади.

Ўзбек тилида гапнинг асосий белгиси: 1) гапда маълум фикр, мақсаднинг тугаллиги; 2) предикативлик; 3) грамматик структура ва 4) интонацион тугаллик бўлади.

3. Гап, грамматик структурасига кўра, ўзига хос бир конструкцияни ташкил этади. Икки составли гаплар конструкциясининг асосини бош бўлақлар — эга ва кесим ташкил этади. Эга гапда у тўғрида гап борган, бош келишик формасидаги мутлоқ бўлақдир. Аммо ҳар қандай бош келишик формасидаги сўз эга бўла олмайди. Бош келишикдаги сўз кесим, иккинчи даражали бўлақ, ундолма бўлиб келиши ҳам мумкин. Эга учун аввало унинг маъноси ва гапдаги функцияси асосдир. Кесим эга ҳақидаги ҳукм, тасдиқ ва инкордир. Кесим шаклан турлича бўлади, ҳатто маълум келишик формасидаги отлар ҳам кесим функциясида кела олади (*китоб — сенга*). Кесим функциясида сўз бирикмалари ёки ҳатто, айрим фразеологик бирикмалар ва гаплар ҳам келиши мумкин. Масалан: *Сиз — ақлли одамсиз. Халқлар истаги — яшасин тинчлик!* (Ғ. Ғ.) *Шиори — қайда золим бўлса ур!* (О.)

Шунингдек, эга ҳам ўз аниқловчиси билан бирикиб, маълум маъно функциясини ташиши мумкин. Масалан: *Диний китоб зарарли. Эсингиздами, мен уйланганда, авжи никоҳ куни қалин қор ёққан.* (О.) Аммо бу хил бирикмалар бир бўлақ сифатида уқилса ҳам синтактик анализда уларнинг таркиби аниқланади.

Одатда, эга билан кесим бир-бири билан шахсда, сонда мослашади. Аммо бу хусусият ўзбек тили учун асос бўла

олмайди, чунки эга билан кесимнинг сонда мослашмаслиги нормал ҳол ҳисобланади (Масалан: *Иморатлар қурилди. Қолхозчилар келди*).

Эга билан кесимнинг шахсда мослашмаслиги ҳам кўп ўрнида нормал саналади (Масалан: *Мен ўқитувчи, сен ўқитувчи, у ўқитувчи*; шунингдек, учинчи шахс формаси ва кесими равишдош ёки сифатдош формасида бўлган эргаш гапларнинг кесими ҳам эгага шахсда мослашмайди).

Бундай ҳолларда эга билан шахс ва сонда мослашмаган формалар маъноси (эга ҳақидаги ҳукм, тасдиқ ёки инкорни ифодалаш), функцияси ва ўрнига (ўзбек тилида кесим гап охирида келади) кўра кесим саналаверади.

Бир составли гапларда бош бўлақларни белгилашнинг ўзига хос томони бор. Бу хил гапларда шаклан эга ёки кесим мавжуд бўлса-да, улар мазмунан бир бўлақка тенг бўлмайди. Акс ҳолда, масалан, поминатив гапларда кесимни, шахсиз гапларда эса эгани ахтариб топиш зарурияти туғилар эди. Ваҳолонки, бу хил гапларда эга ва кесим тушунчаси бир бўлақ орқали ифодаланади, шунинг учун тўлиқсиз гапларда бўлганидек, бирор эга ёки кесимнинг яширингани сезилмайди. Мисълумки, эга — бу кесимга нисбатан, кесим эса эгага нисбатан белгиланади. Шундай бўлса ҳам, бир составли гапларда бош бўлақлар масаласи чуқур илмий-текшириш ишлари олиб боришни талаб этади, бу соҳада ноаниқ қоронғи томонлар бор.

Иккинчи даражали бўлақлар фикрни тўлароқ ва мукамалроқ ифодалаш учун хизмат қилади. Улар фақат бош бўлақларга боғланиб, уларни изоҳлаб, тўлдириб қолмай, бир-бирларига боғланиши, бир-бирининг маъносини аниқлаши, тўлдириши мумкин. Юқорида келтирилган мисолларда (бирикмали эга ва бирикмали кесимларда) иккинчи даражали бўлақ гапнинг асосий структурасига киради, уларсиз фикр тўла ифодаланмайди, гап тузилмайди.

Иккинчи даражали бўлақлар ҳам чуқур илмий-текшириш ишлари олиб боришни тақозо қилади. Иккинчи даражали бўлақларнинг таснифида бир ўринда маъно асос қилиб олинса, бошқа ўринда грамматик функционал хусусият олинади; тўлдирувчи ва ҳолларни кўп ўринда чегаралаш қийин (*нарсани с а н д и қ қа қўйди*); кўмакчили конструкцияларнинг кўп турларини (ажратилган турларини) иккинчи даражали бўлақларнинг бирор типига киритиш қийин.

4. Гаплар структурасига кўра, уч хил бўлади: содда, мураккаб, қўшма гаплар.

Содда гап маълум бир фикр, мақсадни ифодаловчи, бир синтактик структурадан иборат бўлган гап ҳисобланади.

Содда гап тузилишига кўра йиғиқ ёки ёйиқ бўлиши мумкин. Бош бўлақлардан таркиб топган гаплар — йиғиқ гап, агар бош бўлақлардан ташқари иккинчи даражали бўлақлар ҳам иштирок этса, ёйиқ гап саналади.

Мураккаб гап, таркибида асосий гап бўлақларидан ташқари ажратилган бўлақлари, ундалмалари, кириш бўлақ ва бирикмалари бўлган гап конструкциясидир. Бу хил конструкциялар содда гап конструкцияларидан мазмуни ва структурасига кўра фарқланади. Мазмунан мураккаб гапларда маълум бир фикр ифодаланибгина қолмай, шу билан бирга қўшимча мазмун муносабатлари ҳам англашилади. Масалан: *Йиғим-теримни олганимиздан кейин, баҳоргача икки юз йигирма гектар янги ер очишимиз керак.* (А. Қ.) Бу гапда, биринчидан, *Йиғим-теримнинг олиниши*, иккинчидан, *янги ер очилиши* зарурлиги ифодаланади. Бундан ташқари, бу гапнинг сифатдошли конструкцияси ўз интонацияси ва структурасига кўра, содда гапнинг оддий гап бўлақларидан фарқланиб туради ва эргаш гапларга яқинлашади. Шунингдек, равишдош, шарт феъли, ҳаракат номи бошқарган конструкциялар иштирок этган гапларда ҳам юқоридаги хусусиятлар бор. Ундалмали, кириш бўлақ ва бирикмали гаплар ҳам мураккаб фикрни ифодалаш ва структуралари билан содда гаплардан фарқланиб туради. Шунинг учун ҳам бундай конструкцияли гапларни мураккаб гаплар сифатида алоҳида ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Қўшма гаплар турли грамматик, лексик, интонацион воситалар билан икки ва ундан ортиқ гапларнинг бирикувидан тузилган гап конструкцияларидир. Кўчирма гаплар қўшма гапнинг ўзига хос структурали тури ҳисобланади.

Гапда сўзларнинг синтактик муносабатлари

Гапда сўзлар маълум қоидалар асосида бир-бири билан боғланади. Сўзларнинг синтактик муносабатлари ҳар бир тилда турли воситалар ёрдамида ифода этилади. Ўзбек тилида сўзлар аффикслар, ёрдамчилар, сўз тартиби ва интонация воситасида алоқата киришади.

Аффикслар сўзларни синтактик муносабатга киритишда кенг қўлланади. Сўз ўзгартувчи аффикслар — эгалик қўшимчалари, турловчилар (келишик қўшимчалари), тусловчилар ана шундай функцияни бажаради. Улар сўзларнинг грамматик формасини ўзгартади ва бир сўзни бошқа бир сўзга боғлайди ҳамда сўзларнинг гапдаги функцияларини белгилаб беради. Масалан: *Мен Ленинградга қайтиб кетаман* (Ғ. Ғ.) гапида *-га* жўналиш келишиги қўшимчаси *Ленинград* сўзини

кетмоқ сўзи билан, *-ман* тусловчи қўшимчаси қайтиб кетмоқ сўзини *мен* сўзи билан муносабатга киритади. Бу гапда *мен* сўзи бош келишиқда қўлланиб эга, *Ленинград* сўзи жўналиш келишиғида келиб ўрин ҳоли, *қайтиб кетмоқ* сўзи *-ман* тусловчи аффиксини олиб, кесим вазифасини бажарган.

Ҳар бир грамматик форма маълум маънони ифода этади. Эғалик аффикслари одатда атрибутив бирикма ҳосил қилади ва қарашлилиқ маъносини билдиради: *менинг дафтарим, сенинг қаламинг, библиотеказинг китоби* каби.

Келишиқ қўшимчалари отларнинг бошқа сўзлар билан (кўпинча феъллар билан) муносабатини ифодалайди. Улар одатда объектив ёки релятив бирикмалар ҳосил қилади ва ҳаракат билан объект ёки ҳаракат билан ҳол ўртасидаги муносабатларни акс эттиради: *қишлоқдан келмоқ, шаҳарга тушмоқ, кинони кўрмоқ* каби.

Тусловчи қўшимчалар ҳаракатнинг, белгининг субъект билан бўлган муносабатини ифодалайди ва шахс, сон, замон маъноларини билдиради: *мен ўқидим, сиз бордингиз, улар келдилар* каби. Демақ, тусловчи қўшимчалар эга билан кесимни алоқага киритади.

Ёрдамчилар (кўмакчи, боғловчи ва юкламалар) сўзларни синтактик муносабатга киритишда алоҳида роль ўйнайди.

Кўмакчилар отларнинг бошқа сўзлар (кўпинча феъллар) билан муносабатини ифодалайди. Кўмакчилар грамматик функцияси жиҳатидан келишиқ қўшимчаларига яқин туради. Улар баъзан келишиқ қўшимчаси ўрнида келиб, у бажарадиган вазифани адо этади. Чоғиштиринг: *қаламда ёзди — қалам билан ёзди, сенга олдим — сен учун олдим* каби. Кўмакчилар айрим ҳолларда маълум келишиқ қўшимчаси билан боғланиб, у билан бирга ишлатилади: *бозорга томон кетди, ундан кўра яхшироқ, станцияга қадар яёв бордик* каби.

Кўмакчилар ўзи боғланган сўз билан бирғалиқда бир гап бўлағи вазифасини бажаради. Улар, асосан, объектли бирикма ҳосил қилади.

Боғловчилар сўз, бирикма ва гапларнинг муносабатларини ифода этади: *Зайнаб ва Омон. Гулнинг чиройи ва булбулнинг навоси шоирни мафтун этди. Шамол бўлди ва ёмғир ёға бошлади.*

Юкламалар, ёрдамчи сўз сифатида, айрим мустақил сўз ёки гапларнинг маъноларига қўшимча отғенка беради. Баъзан улар гапда боғловчи вазифасида қўлланади ва сўз, бирикма ва гапларнинг ўзаро муносабатларини ифодалайди:

Эрур илму адаб, фазлу ҳунар асари мактабдан. (Ҳ. Ҳ.) Бир ўлкаки, тупроғида олтин гуллайди. (О.)

Сўз тартиби сўзларнинг синтактик муносабатини ифодалашда алоҳида ўрин тутади. Сўзлар морфологик кўрсаткичларни олганда сўз тартибининг ўзгариши синтактик ҳолатга таъсир этмайди. Бу вақтда гап бўлақларининг ўрни ўзгарса ҳам, уларнинг синтактик функцияси илгаригича қола беради. Масалан: *Хаёлимни гулга ўрайман. (Ҳ. О.) Гулга хаёлимни ўрайман. Урайман хаёлимни гулга.*

Сўзларнинг синтактик функцияси махсус морфологик кўрсаткичлар билан ифодаланмаганда сўз тартиби синтактик муносабатларни кўрсатувчи муҳим восита бўлиб қолади. Бу вақтда сўзларнинг гапдаги вазифаси тартибга боғлиқ бўлиб қолади. Сўз тартибининг ўзгариши билан синтактик ҳолат ҳам, маъно ҳам ўзгаради. Масалан: *Бригадир Қарим (аниқловчи — аниқланмиш). Қарим бригадир (эга — кесим). Яхши бола (аниқловчи — аниқланмиш). Бола яхши (эга — кесим).*

Интонация ҳам сўзларнинг синтактик муносабатларини ифодалаш учун хизмат қилади. Интонация қўйидаги компонентлардан: логик ва ритмик урғу, пауза, мелодикадан ташкил топади. Бу компонентлар бир-бирига узвий боғлиқдир.

Логик урғу сўзловчининг энг аҳамиятли деб ҳисобланган сўзини ажратиб кўрсатиш учун хизмат қилади. У гапдаги ҳар қандай сўзга тушиши мумкин. Кўп ҳолларда гапнинг мазмуни логик урғу билан белгиланади. Масалан: *У Москвага бормайди* гапида логик урғу кесимга тушса, *бориш* ҳаракатининг умуман бўлмаслиги маъноси англашилади; агар бу гапда логик урғу *Москвага* сўзига берилса, *«у Москвага бормаса ҳам, бошқа жойга боради»* маъноси ифодаланади.

Ритмик урғу гапнинг катта бир бўлагини ажратиб кўрсатади ва унинг мазмунига аниқлик киритади. Мисол учун: *Сиз кеча китоб ўқидингизми?* гапини олиб кўрайлик. Бу гапда *китоб* сўзи логик урғу билан айтилиши мумкин. У вақтда объектни аниқлаш назарда тутилган бўлади. Чоғиштиринг: *Сиз кеча китоб ўқидингизми?— Сиз кеча нима ўқидингиз?* Бироқ бу гапда *китоб ўқидингизми* бирикмаси бутунича бир ритмик урғу билан айтилиши ҳам мумкин. У вақтда объектни эмас, балки ҳаракатни аниқлаш назарда тутилган бўлади. Чоғиштиринг: *Сиз кеча китоб ўқидингизми?— Сиз кеча нима қилдингиз?*

Пауза гапларнинг, айрим бўлақларнинг, синтагмаларнинг чегарасини, улар орасидаги синтактик муносабатларни кўрсатади. Паузанинг ўзгариши грамматик ҳолатга ҳам, маънога ҳам таъсир этади. Масалан, *Янги кўйлак олдим* гапида

янги сўздан кейин пауза қилинса, атрибутив бирикма релятив бирикмага айланади («кўйлакни янги (ҳозир) олдим» мазмунида); яна: *иккита болали хотин келди* (икки боласи бор бир хотин ёки боласи бор иккита хотин келди).

Мелодика — товушнинг баланд-паст бўлиб товланиши — гапнинг фикрий мақсадга кўра турларини белгилайди: *Онам келди* (дарак гап) — *Онам келди?* (сўроқ гап) — *Онам келди!* (дарак-ундов гап). Мелодика гапларнинг фикрий тугаллигини, уларнинг компонентлари ўртасидаги муносабатларни кўрсатади. Масалан, *Салим келди, мен келдим* қўшма гапи ҳар хил мелодикада турлича маъно муносабатларини ифода этади. Бу қўшма гапнинг компонентлари санаш оҳанги билан айтилганда тенглик муносабатини билдиради. Бу қўшма гап «*Салим келди, шунинг учун мен келдим*» мазмунидаги сабаб маъно муносабатини ҳам англатиши мумкин. У вақтда бу қўшма гап тобелик муносабатини кўрсатади.

Сўзларнинг синтактик муносабатларини ифодаловчи бу воситаларнинг ҳаммаси ўзаро боғлиқ бўлиб, улар доим бири-бирини тўлдириб туради. Бироқ маълум нутқ процессида уларнинг апримлари актив, баъзилари эса пасив роль ўйнаши мумкин. Баъзи воситалар гапдаги икки сўзнинг ўзаро муносабатини кўрсатса, айрим воситалар эса гапдаги ҳамма сўзларнинг умумий алоқасини белгилайди.

Сўзлар ўзаро икки хил: тенглиниш ва эргашиш йўли билан боғланади.

Тенглиниш йўли билан боғланишда бир хил синтактик пазифадаги икки ёки ундан ортиқ сўз санаш интонацияси ёки тенг боғловчилар орқали муносабатга киришади. Бундай боғланиш натижасида гапнинг уюшиқ бўлаклари ҳосил бўлади. Масалан: *Тоғлар, адирлар, узоқ-яқиндаги дарахтлар қурум босгандай қоп-қора тус олди.* (А. Қ.)

Эргашиш йўли билан боғланишда бир сўз иккинчи сўзга тобелиниш асосида муносабатга киради. Эргашиш йўли билан боғланиш натижасида сўз бирикмалари ҳосил бўлади. Бундай боғланиш натижасида эга билан кесим муносабати ҳам ифодаланади. Бироқ бу муносабат сўз бирикмасини эмас, балки гапни ҳосил қилади. Эргашиш йўли билан боғланишда бир сўз ҳоким, иккинчи бир сўз эса унга тобе бўлади.

Сўзларнинг эргашиш йўли билан боғланиши уч хил: бошқарув, мослашув ва битишув.

Бошқарув. Бунда бир сўз бошқа бир сўзнинг маълум форма — шаклга киришини талаб этади. Бошқарувда ҳоким сўзнинг талабига кўра тобе сўз маълум келишиқ қўшимчалари ёки кўмакчилар билан бирга келади. Баъзан ҳам келишиқ қўшимчаси, ҳам кўмакчи қўлланади. Шу хусусиятига қараб,

бошқарув ҳодисасини қуйидаги уч турга ажратиш мумкин:

1. Келишикли бошқарув: *Ҳамма нарса мени қаршилар, Ҳар бир куртак менга сўйлар роз.* (Ҳ. О.)

2. Кўмакчили бошқарув: *Улуғ рус халқи билан оға-ини, қариндош.* (Ғ. Ғ.)

3. Келишикли-кўмакчили бошқарув: *Уйга томон йўл олди. Шундан бошқа тилагим йўқ* (Эртақдан).

Бошқарувда ҳоким сўз бошқарувчи, тобе сўз эса бошқарилувчи саналади. Бошқарувчи кўпинча феъллардан бўлади. Бу функцияни отлар (кенг маънода) ҳам бажариши мумкин. Бошқарувчи сўзнинг турига қараб, бошқарув ҳодисасини иккига ажратиш мумкин:

1. Феъл бошқаруви: *Қўрққанга қўш кўринар* (Мақол). *Ойни этак билан ёпиб бўлмас* (Мақол).

2. От бошқаруви: *Пахтага кон Ўзбекистон* (Ашуладан). *Уят ўлимдан оғир* (Мақол).

Бошқарувда тобе сўз от ва от функциясидаги сўзлардан бўлади. Тобе сўзнинг — бошқарилувчининг формаси ҳоким сўзнинг лексик-семантик хусусиятига боғлиқ бўлади. Утимли феъллар тобе сўзнинг тушум келишигида қўлланишини талаб қилади. Утимсиз феълларда бу хусусият йўқ, улар жўналиш, чиқиш, ўрин-пайт келишикларида келган сўзларни бошқаради.

Тўлдирувчи ва ҳоллар ҳоким бўлак билан, асосан, бошқарув муносабати орқали боғланади.

Мослашув. Бундай боғланишда икки сўз бир-бири билан грамматик-семантик жиҳатдан мувофиқлашади, улар бир-бирига мослашади. Бунда ҳоким сўзнинг формаси ўзгариши билан тобе сўзнинг формаси ҳам ўзгаради, яъни тобе сўз ўз формасини ҳоким сўзнинг формасига мувофиқлаштиради, мослаштиради. Мослашувда бирор белги, ҳаракатнинг қайси предметга оидлиги, алоқадорлиги кўрсатилади. Мослашув ҳодисаси эга ва кесимнинг ўзаро боғланишида яққол кўринади. Масалан, *Биз ҳаётни севамиз, тинчлик истаймиз.*

Бу гапда ҳоким сўз — эга биринчи шахс кўпликда келгани учун, тобе сўз — кесим ҳам биринчи шахс кўпликда қўлланган. Демак, бу гапда кесим эга билан шахс ва сонда мослашган. Эга билан кесим муносабатида баъзан сон жиҳатдан мослик бўлмаслиги ҳам мумкин. Гапнинг кесими учинчи шахсда бўлганда, эга кўпликни кўрсатса ҳам, кесим бирликда келади. Масалан, *Болалар ўқишни тугатди.*

Мослашув сўз бирикмаларида ҳам учрайди. Бунда от билан от ёки олмош билан от муносабатга киришади. Қаратқич ва қаралмиш мослашув йўли билан боғланган бирикмани ҳосил қилади. Улар шахс ва сонда бир-бири билан мос-

лишди: *менинг ўғлим, сенинг ўғлинг, бизнинг ўғлимиз, сизнинг ўғлингиз* каби.

Бироқ қаратқич ва қаралмишнинг ўзаро муносабатида бошқарув ҳодисасининг элементлари ҳам бор. Чунки буларда ҳоким сўзнинг талабига кўра тобе сўз қаратқич келишиги қўшимчасини олади. *Бизнинг мактаб, сизнинг уй* каби бирикмаларда бошқарув ҳодисасини кўриш мумкин.

Б и т и ш у в. Бундай боғланишда икки сўз ўзаро ҳеч қандий формал белгиларсиз муносабатга киришади. Бунда ҳоким сўз ўз формасини ўзгартирса ҳам тобе сўз ўз формасини ўзгартирмайди. Битишувда сўзларнинг ҳоким ёки тобелиги одатда тартиб ва интонация билан белгиланади: *кўм-кўк дала, яшил қишлоқ, тез юрмоқ, чиройли ўйнамоқ* каби. Буларда ҳоким сўз ё отдан, ёки феълдан бўлади. Ҳоким сўз отдан бўлганда, атрибутив бирикма туғилади: *қизил қалам, ёруғ хона, баланд бино* каби.

Ҳоким сўз феълдан бўлганда, релятив (ҳолли) бирикма туғилади: *узоқ юрмоқ, чопиб кетмоқ, тез чарчамоқ* каби.

Битишувда тобе сўз, асосан, сифат, равиш ва равишдошдан бўлади. Бироқ бу функцияни сифат ва равиш вазифасидаги бошқа сўзлар ҳам бажара олади: *олтин соат* (от+от), *ақлли йигит* (сифат+от), *секин ишламоқ* (равиш+феъл), *шундай ўйин* (олмош+от), *ашула айтган қиз* (сифатдош+от), *хайрлашиб кетмоқ* (равишдош+феъл).

Баъзи сўзларда келишик қўшимчалари ўз грамматик функцияларини бажара олмайди. Масалан, *яқинда келмоқ, чиндан айтмоқ, тезда қайтмоқ* каби бирикмалардаги келишик формалари бошқарув муносабатини акс эттирмайди. Улар мазкур сўзларга қўшилиб кетган ва бу сўзлар бутунича равиш туркумига ўтган. Бу ҳодиса тарихан бошқарув деб қаралса ҳам, бу ҳозирги ўзбек адабий тилида битишув ҳисобланади.

Демак, ҳозирги ўзбек адабий тилида сўзлар бир-бири билан махсус воситалар ёрдамида муносабатга киришади. Бу муносабат натижасида турли типдаги сўз бирикмалари ҳосил бўлади.

Сўз бирикмалари

Сўз бирикмалари эркин синтактик конструкциялардир: *Ойдинда, чиройли йилтираган чиллаки луччак шафтолилар дув-дув тўкилди.* (О.)

Сўз бирикмаси семантик ҳамда грамматик жиҳатдан шаклланган, бирор сўз туркумига мансуб бирдан ортиқ мустақил сўздан ташкил топади. Масалан: *Шаҳар ва қишлоқ*

лардаги омонат кассаларга пул қўювчиларнинг миқдори кундан-кунга кўпаймоқда. Яхши бино, тез-тез гапирмоқ.

Аmmo мустақил сўзларнинг ҳар қандай ўзаро боғланиши сўз бирикмаларини ҳосил қилавермайди. Масалан, эга билан кесим ўртасидаги боғланиш ҳам мустақил сўзлар бирикишидан иборат. Сўз бирикмалари компонентлари ўртасидаги боғланиш эргаш бирикишга асосланади, яъни сўз бирикмаларига хос муҳим белгилардан бири компонентларнинг бири иккинчисига тобеланиш йўли билан алоқага қиришидир, ундаги мустақил ва тобе аъзоларнинг характери ҳоким сўзнинг хусусиятига боғлиқ бўлади: ҳоким сўзсиз сўз бирикмаси бўлиши ҳам мумкин эмас.

Сўз бирикмаси битта мустақил сўз атрофига бирлашади. Сўзлардан бири ҳоким, қолгани унга тобе бўлади.

Сўз бирикмалари ҳоким сўзнинг қайси сўз туркумига мансублигига қараб, от ва феъл бирикмаларга бўлинади.

Сўз бирикмасининг маъноси уни ташкил этган компонентларнинг лексик маъноларига боғлиқдир.

Гапдаги синтактик муносабатларнинг тури сўз бирикмасининг типларига нисбатан анча кент, чунки сўз бирикмаси синтаксисига эга ва кесим ўртасидаги ҳамда тенг бирикмалардаги муносабатлар кирмайди. Бинобарин, сўз бирикмасига фақат тобеланувчи боғланишгина хос бўлиб, бу боғланиш орқали атрибутив — аниқловчилик, объектив ҳамда ҳол муносабатлари ифодаланади.

Сўз бирикмасини ташкил этган компонентларнинг ўрни гап бўлақларининг гапдаги ўрнига қараганда барқарорроқ. Сўз бирикмаси компонентларининг ўрнини алмаштириш уларнинг маъноларига таъсир этади. Масалан: *соат 9 да келди, 9 соатда келди, янги уй, уй янги, оғир саноат, саноат оғир.*

Сўз бирикмаларини ташкил этган бўлақларнинг ўз алоқаси ўзгариши, улардан қўшма сўзлар келиб чиқиши (масалан, *белбоғ*) мумкин.

Сўз бирикмаси таркибидаги синтактик алоқалар тубандаги йўллар билан йўқола боради:

1) айрим сўз бирикмаларида синтактик алоқаларнинг йўқолиши билан бундай бирикмалар бир сўз (қўшма сўз) шаклига келади. Сўз бирикмаси маъно ва структурасига кўра бир сўзга айланади, битта умумий урғута эга бўлади (ёзилишида ҳам ўзгариш вужудга келади): *Отбоқар, кунгабоқар, Сойкелди, Янгиқўрғон, Бешариқ, Олтиариқ, белбоғ, қўзиқорин, бақатерак, кўктерақ, кўзойнак, Оқтепа.*

2) баъзи сўз бирикмаларида компонентлар ўртасидаги синтактик алоқанинг сусайиши билан бундай бирикмалар предмет, ҳодиса, маълум процессларнинг номини билдиради,

Аммо ҳар бир компонент ўз мустақил урғусини сақлайди: *Ташкент области, Юқори Чирчиқ, Қуйи Чирчиқ, Урта Осие*. Биринчи тилдаги бундай фактлар ҳали қўшма сўзлар бўлмайди, шу билан бирга, улар тўлиқ маънодаги сўз бирикмалари ҳам ҳисобланмайдилар.

Сўз бирикмасининг маъноси уни ташкил этган компонентларнинг маъносидан келиб чиқади: *Катта бино, ўткир пичоқ, Дамаска одам, мактабнинг илмий совети, бизнинг вазифамиз*. Биринчи баъзи қўшма сўзларнинг маъноси ҳам уни ташкил этган компонентларнинг маъноси билан белгиланади. Масалан: *белбоғ, қўлқоп, кўзойнак*. Лекин айрим қўшма сўзларнинг маъноси уни ташкил этган компонентларнинг маъносига тўғри келмайди: *сассиққовуз, Бешариқ, Олтиариқ, Бешёғоч, Биқатерак*. Бу сўзлар тарихан сўз бирикмалари бўлган бўлсалар-да, ҳозир уларнинг компоненти ўртасидаги синтактик алоқалар йўқолган ёки сезилмас даражага келиб қолган.

Умуман, сўз бирикмалари билан қўшма сўзлар ўртасидаги чегарани белгилаш муайян тилнинг конкрет фактлари асосида текшириш олиб боришни талаб қилувчи масаладир. Аммо ҳар ҳолда қўшма сўз билан сўз бирикмаси ўртасидаги фарқларни аниқлашдаги муҳим ва асосий белги компонентлар ўртасидаги синтактик алоқанинг бор ёки йўқлиги ва компонентларнинг лексик-семантик мустақиллиги ёки номустақиллигидадир. Масалан, *кунгабоқар* бирикмасида компонентлар ўртасидаги синтактик алоқа йўқолган бўлиб, иккинчи компонент «*боқар*» сифатдоши замон ва шахсни кўрсатмайди ва лексик жиҳатдан ҳам тўлиқ маънодаги сифатдош ҳисобланмайди.

Сўз бирикмаларининг компонентлари ўртасида қисқа пауза ва нисбий маъно тугаллиги мавжуд бўлади. Чағиштиринг: *мактаб стол* (алоҳида сўзлар), *мактабнинг столи* (сўз бирикмаси).

Сўз бирикмасининг компонентлари грамматик жиҳатдан шаклланган, лексик жиҳатдан мустақил бўлади. Сўз бирикмасининг компонентлари шу жиҳати билан оддий сўзлар йиғиндисидан фарқланади.

Сўз бирикмаси структурасида бўладиган ўзгариш, шубҳасиз, гап структурасига таъсир кўрсатади, бу ҳол гап бўлақларининг функциясини ўзгартириши мумкин. Масалан, *отбоқар, кунгабоқар, музёран* сўзлари тарихан тўлдирувчи ва кесимдан иборат бўлган, *Оқтепа, Кўктерак, Бешёғоч, кўричак, Қоработир, қўшкарнай, пистакўмир* сўзлари эса аниқловчи ва аниқламишдан, *сойкелди, қорёғди* сўзлари эса эга ва кесимдан ташкил топган. Бу хил синтактик ўзгаришлар натижасида гапнинг икки хил бўлаги гапнинг бир бўлагига ва

ҳатто бир сўз шаклига келиб қолиши мумкин. Масалан, *Беш-ёғоч* ҳозирда «бешта ёғочни» ёки *кўктерак* — «кўк рангли терак»ни англатмайди ва бошқалар.

Гап бўлаклари билан сўз бирикмалари бир-бирларига тенг бўлиши ёки тенг бўлмаслиги мумкин. Масалан, битта сўз бирикмаси гапнинг икки бўлагидан иборат бўлиши мумкин: *Қаттиқ кулмоқ* — бир сўз бирикмаси, аммо бу ҳол ва кесимдан иборат. Кўпинча сўз бирикмаси тобе аъзосининг ўзи гапнинг иккинчи даражали бўлаги сифатида қўлланилади. *Икки йил ўқиди* гапида *икки йил* сўз бирикмаси гапнинг иккинчи даражали бўлаги, яъни пайт ҳолидир.

Сўз бирикмаси структура жиҳатдан содда ва мураккаб бўлади. Содда сўз бирикмаси икки сўздан ҳосил қилинади: *Институтнинг биноси, новча одам, баланд уй, кекса ишчи, тез сўзламоқ, ўқиган бола, катта эшик, кичкина бола, сандиқ ёғоч, шоир Муқимий, драматург Яшин, учта китоб, бешинчи қатор, шу бино, ўша қиз, колхозчи бола, тахта кўприк, олтин соат* ва бошқалар.

Мураккаб сўз бирикмалари иккидан ортиқ сўзларнинг бирикувидан юзага келади: *оқ кўйлакли қиз, юз сўмлик мато, икки килограмм ёнғоқ, уч килограммли тош, телефон апаратининг ўрни, қизил гулнинг ҳиди, квадрат уялаб экиш ва янги очилган ер, тонг отар пайт, Ленин мукофоти комитетининг мажлислари, Ўзбекистон қишлоқ хўжалик илғорларининг йиғилиши.*

Сўз бирикмалари структурасини фақат сўзлар сонигина белгиламайди, албатта. Сўз бирикмасида сўзлар сонидан ташқари компонентлар ўртасида тобе синтактик муносабатлар ҳам бўлиши лозимдир. Шу сабабли қўшма феъллар: *ке-тиб қолмоқ, ёза бошламоқ, ёзиб бўлмоқ, ёзиб ташламоқ; қўшма сонлар: ўттиз беш, йигирма олти, қирқ беш; қўшма олмошлар: ана шу, мана шу* сўз бирикмалари ҳисобланмайди, чунки уларда компонентлар ўртасида тобе синтактик алоқалар йўқдир. *Тўғри, уч юз, бир миллион, тўрт юз* сонлари синтактик хусусиятига кўра *ўттиз беш, қирқ беш* сонларидан фарқ қилади. Аммо шунга қарамасдан, кўрсатилган сонларни сўз бирикмаси деб бўлмайди, чунки уларнинг компонентлари ўртасидаги синтактик алоқалар йўқолган бўлиб, битта лексик маъно ва тушунчани англатадилар.

Синтактик функцияси ва синтактик алоқаларнинг даражасига кўра, сўз бирикмалари эркин ва синтактик жиҳатдан ажралмас бўлади. Сўз бирикмасига кирган сўз гапда бошқа сўзлар билан эркин алоқага киришиши ва ҳар қайси сўз маълум гап бўлаги функциясида кела олиши мумкин. Масалан: *У китобни тез ўқиди, Ҳалима кеча театрга борди га-*

идаги ҳар бир сўз гапнинг алоҳида бўлакларидир. Бироқ ийрим гапларда сўзлар эркин бўлмаган, ажралмас бирикманли ташкил этиши ҳам мумкин. Бундай сўз бирикмалари гапнинг бир бўлаги вазифасида келади. Бу жиҳатдан ажралмас синтактик бирикмалар фразеологик характердаги бирикмаларга ўхшайди. Маълумки, фразеологик сўз бирикмалари ҳам гапда, асосан, бирор гап бўлаги функциясида келади. Аммо бу ҳолни фразеологик ҳамда ажралмас сўз бирикмаларини бир хил ҳодиса деб қараш учун асос бўла олмайди.

Фразеологик сўз бирикмалари ўзига хос сўз бирикмалар сифатида синтактик ажралмас сўз бирикмасидан фарқ қилишини академик В. В. Виноградов характерлаб берган. Фразеологик бирикмалар ўзига хос лексик ҳодиса ҳисобланса, синтактик ажралмас сўз бирикмалари эса синтактик ҳодисадир. Сўз бирикмалари синтактик функциясига кўра, бошқа гап бўлақларига нисбатан ажралмас, зич алоқага кириши билан фарқланади. Ажралмас сўз бирикмаларининг компонентлари ўзаро синтактик алоқада бўлади. Масалан, «*Отабек уялув аралаш қутидорга қаради*». (А. Қод.), *У беш соатда келди, Сен икки йил ўқидинг, У ўз вақтида келди* гапларидаги «*уялув аралаш*», «*беш соат*», «*икки йил*», «*ўз вақти*» бирикмалари кесимлар «*қаради*», «*келди*», «*ўқиди*»га нисбатан ажралмас сўз бирикмаларидир. Демак, бу хил конструкцияларда бутун сўз бирикмалари тобе компонентлар ҳисобланади: «*Беш соат ўқимоқ*», «*ўз вақтида келмоқ*», «*икки йил ўқимоқ*» сўз бирикмалари структурасига кўра қўшма, синтактик алоқага кўра эркин, синтактик функцияси жиҳатдан ҳол, синтактик муносабатлар даражаси нуқтаи назардан тобедир.

Демак, сўз бирикмаси — бирдан ортиқ мустақил сўзнинг тилнинг қонун-қоидаларига мувофиқ тобеланиш муносабати асосида бирикувидир.

Сўз бирикмалари нарса билан нарсалар, предмет билан ҳаракат, предмет билан унинг белгиси, ҳаракат билан унинг объектив борлиқдаги турли хусусияти ўртасидаги муносабатни ифодалайди.

Сўз бирикмаларида компонентлардан бири доимо ҳоким, иккинчиси эса тобе бўлади, ҳоким сўзнинг қайси сўз туркумига мансублигига қараб, сўз бирикмалари от ва феъл сўз бирикмаларига бўлинади.

Сўз бирикмалари таркибидаги компонентлар қуйидаги сўз туркумларидан ифодаланади:

1. От — от; 2. От — феъл. 3. Сифат, сон, олмош — от. 4. Равиш — феъл. 5. Сифат — сифат. 6. От — сифат. 7. Сифатдош — от. 8. Равишдош — феъл. 9. Олмош — феъл.

Компонентлар орасидаги синтактик муносабатга кўра, ҳозирги ўзбек адабий тилидаги сўз бирикмалари уч типга бўлинади:

1. Аниқловчили сўз бирикмалари. 2. Тўлдирувчили сўз бирикмалари. 3. Ҳолли сўз бирикмалари.

Аниқловчили сўз бирикмалари

Аниқловчили сўз бирикмалари деганда кенг маънода отларнинг бошқа сўзлар билан бирикиши тушунилади, яъни отнинг от билан, сифат, сон, олмош ва бошқа сўз туркумларининг от билан, сифатнинг сифат билан, тақлидий сўзларнинг от билан бирикуви ва бошқалар.

Аниқловчили сўз бирикмаларида ҳоким сўз кўп ўринда от бўлади, тобе компонентларга эса сифат, сон, олмош, равиш ва бошқалар киради.

Бундай сўз бирикмаларида предметнинг қандай материалдан ясалганлиги: *тахта кўприк, олтин соат*; бир предметнинг бошқа предметга қарашли, тегишли эканлиги: *студентларнинг китоби, болалар боқчаси, колхоз клуби*; предметнинг маълум мақсад ва бошқа бир нарсага аталганлиги: *кўрпа чит, девон тахта, сандиқ ёғоч*; шахс ёки нарсанинг сифати: *яхши одам, ақлли қиз, ўтқир қайчи*; предметнинг ташқи белгилари: *деворий газета*; предметнинг хусусияти: *қаҳрамон қиз*; касб, титул, миллати, ёши ва жинси: *турколог Иванов, депутат Турсуной, шоир Муқимий, рус қиз, Холмат қассоб, доктор қиз*; предметнинг сони ва уни конкретлаштириш: *учта китоб, шу китоб* ва шу кабилар ифодаланади.

Аниқловчили сўз бирикмалари синтактик муносабатига кўра икки типга ажралади:

1. Қаратқич-аниқловчили сўз бирикмалари. 2. Атрибутив-аниқловчили сўз бирикмалари. Бу сўз бирикмалари қуйида алоҳида-алоҳида кўрилади.

Аниқловчили сўз бирикмаларида синтактик алоқа усуллари: битишув, мослашув ва бошқарувдир. Аммо бирикиш даражаси турлича; баъзи сўз бирикмаларда кучли; зич, айримларида эса бирикиш даражаси кучсизроқ бўлиши мумкин. Солиштиринг: *Раънонинг китоби, шаҳар Совети*.

Қаратқич-аниқловчили сўз бирикмалари бирор предметнинг бошқа бир предметга тегишли эканлигини кўрсатади.

Бундай бирикманинг компонентлари, албатта, от ёки отлашган сўз туркумларидан бўлади.

Ҳоким сўз, асосан, эгалик қўшимчасини қабул қилади. Масалан: *полнинг тахтаси, пол тахтаси*.

Тобе компонент ҳоким сўз билан шахс (айниқса, биринчи ва иккинчи шахсда) ва сонда мослашади. Тобе компонент

Қаратқич келишиги аффикси *нинг* ни олади, ҳоким сўз эса шиклиқ қўшимчасини қабул қилади, компонент бош келишиқ шиклида бўлиши ҳам мумкин. Бироқ тўлиқ шаклланишнинг тўлиқ бўлмаган шаклланишдан фарқи бўлади. Тўлиқ бўлмаган шаклланишда, А. К. Боровков таъкидлаганидек, аниқловчили муносабати, умумийликнинг конкретликка, яккага бориши ифодаланади. Бу ҳолатни биз тўлиқ шаклда кўрмаймиз. Шу сабабли тўлиқ шаклланишни алоҳида тип сифатида ажратиб кўрсатиш мақсадга мувофиқдир.

Қаратқич-аниқловчили сўз бирикмаларида биринчи аъзо от ёки олмош, ё отлашган сўзлар бўлади ва предмет қарашли бўлган бошқа бир предметни билдиради, синтактик нуқтаи назардан аниқловчи бўлиб келади, иккинчи аъзо эса от ёки отлашган сўзлардан ташкил топиб, аниқланмиш бўлиб келади.

Қаратқич-аниқловчили сўз бирикмаларини икки группага бўлиш мумкин:

1) синтактик сўз бирикмалар, 2) лексик-синтактик сўз бирикмалар.

Биринчи ҳолатда мутлоқ эгалик (тегишлилик) ифодаланса, иккинчисида нисбий эгалик ифода қилинади. Биринчисида компонентлар жойлашиши эркин, иккинчисида зич, турғун бўлади. Бироқ бу турғунлик фразеологик турғун сўз бирикмаларидан фарқланади. Турғун сўз бирикмалари ҳам фразеологик, ҳам синтактик характерда бўлади дейиш мумкин. Синтактик сўз бирикмаларида ҳар қайси компонент алоҳида синтактик функцияни бажаради, умумий бир тушунчани англатади. Аммо компонентлари ажралиб туради, лексик маъносига кўра мустақил бўлади. Масалан, *шаҳар Совети* битта номдир, бироқ икки мустақил тушунчани англатади.

Баъзи ҳолларда бу каби сўз бирикмаларида тобе компонент тўлиқ шаклланган ёки тўлиқ шаклланмаган ҳолда қўлланиши мумкин. Шунга кўра лексик-синтактик сўз бирикмалари икки группага бўлинади: биринчи группага тўлиқ ва тўлиқ бўлмаган шаклланувчи сўз бирикмалари киради: *пахта устаси — пахтанинг устаси, сўз тартиби — сўзнинг тартиби, тоғ этаги — тоғнинг этаги, меҳнат қонуни — меҳнатнинг қонуни, давлат банкаси — давлатнинг банкаси*. Иккинчи группага эса тобе компонент қаратқич келишиқ қўшимчасини қабул қилмайдиган, тур тушунчаси қарашлилик тушунчасига қараганда кучли бўладиган лексик-семантик сўз бирикмалари киради: *Тошкент области, С. Раҳимов кўчаси, шаҳар Совети, рус халқи, ўзбек тили, қашқар маҳалласи, лаб товчулари, Ўзбекистон Министрлар Совети*. Бундай сўз бирикмалари кўпинча лексикализациялашади.

Кўринадики, эгалик сўз бирикмаларида ҳоким сўз билан унинг аниқловчиси ўртасидаги алоқа, боғлиқликни ифодаловчи эгалик аффикси икки ҳолатни тақозо қилади: биринчидан, компонентлар ўртасидаги муносабатни кўрсатади. Буни биз қаратқич-аниқловчили сўз бирикмаларининг тўлиқ шаклланган ва тўлиқ шаклланмаган ҳолатларида яққол кўраемиз. Бунда компонентлар орасидаги синтактик боғланиш — мослашув бўлади: *меҳнат қонуни — меҳнатнинг қонуни, мактаб биноси — мактабнинг биноси.*

Иккинчи ҳолатда эгалик аффиксининг маъноси йўқолиб, функцияси сезилмайди. Сўз бирикмаларининг бу тури олдингисидан шу билан ажраладики, у тўлиқ шаклланмайди, эгалик қўшимчаси эса тўлиқ маънодаги эгалик белгиси бўла олмайди, фақат предметлар дифференциацияси учунгина хизмат қилади. Бундай сўз бирикмаларидаги лексикализациянинг муҳим белгиларидан яна бири компонентлари тўлиқ шаклланмаган ҳолда қўллана олади: *Қўқон шаҳар, Тошкент область, Наманган шаҳар, ёғоч склад, ғишт завод* ва бошқалар.

Иккинчи ҳолатда компонентлар ўртасидаги синтактик алоқа — битишув бўлади. Бундай сўз бирикмаларининг таркибидаги аниқловчи, кўп ўринда от ва сифатларнинг қўшиливидан, аниқланмиш эса отдан бўлади: *Комсомол комитети, чоршанба кун, июль ойи, Киров колхоз, Меҳнат Қизил байроқ ордени, «Қизил Ўзбекистон» газетаси, «Қутлуғ қон» романи, Олий мактаблар министрлиги, 1905 йил воқеаси, Олтинкўл райони, байрам олди мусобақаси.*

Қаратқич-аниқловчили сўз бирикмаларининг тўлиқ шаклланиши ва тўлиқ шаклланмаслиги предметларнинг аниқ ёки мавҳумлиги билангина боғлиқ бўлмасдан, бошқа бир қатор сабаблари ҳам бор. Буларга компонентларнинг лексик маъноси, эгаликнинг маъно характери ва уларнинг синтактик функцияси, урғу ҳамда контекстуал шароит, компонентларнинг жойлашиши, стилистик мақсад ва сўзловчининг диққати ва бошқалар киради.

I Қаратқич атоқли отлар билан ифодаланса, белгили формада қўлланади: *Душман излаб элдан чиқиб келганман, мен бўламан Гўрўғлининг Авази. («Маликаи Айёр») Муроталининг отаси. (Ш. Р.) Фотима, анави Тўлаганнинг эркатойи! Минаман деб ғозларни қувлагани-қувлаган. (А. Қ.) Салиманнинг қизи. Холиданинг ўғли, Тошпўлатнинг акаси, Раънонинг онаси (холаси, жияни, келини)...*

Бироқ сўз бирикмасида умумий ва тур тушунчаси ифодаланса, тобе компонент атоқли от бўлишига қарамасдан, қаратқич-аниқловчили сўз бирикмаси тўлиқ бўлмаган шаклда бў-

лиши мумкин. Масалан: *Олимжон бригадаси, Муротали методи.* (Ш. Р.) *Мичурин методи* дейиш мумкин. Аммо *Муротали отаси, Муротали ҳовлиси, Ҳалима дўпписи* деб бўлмайди. Сўз бирикмасининг кейингисида тобе сўз тўлиқ шаклда қўлланмоқда. Бу эгалик маъносининг характери билан белгиланади. *Муроталининг отаси, Ҳалиманинг дўпписи.* Лекин *Олимжон иккита бригадаси* деб бўлмайди. Бундай ҳол тобе компонентнинг қўлланиш хусусияти унинг қандай жойлашишига боғлиқдир. Агар тобе сўз билан ҳоким сўз ўртасида бирор бошқа сўз келса, улар бир-бирдан ажратилса, тобе компонент тўлиқ шаклда қўлланади: *Уриқнинг таниш ва қадрли новдаларига шодиёна боқиб.* (Ш. Р.) Баъзида ҳоким сўз тобе компонентдан ажралган бўлишига қарамасдан, у тўлиқ шаклланмаган бирикмани ташкил этиши мумкин. Бу ҳол қарашлилиқнинг маъно характерига боғлиқдир. *Марғилон қора атласи, Қўқон соябон араваси.* Бундай пайтда ҳоким сўз ёнма-ён турган аниқловчиси билан семантик жиҳатдан қоришиб кетади ва битта тур маъносини англатади.

II Кишилиқ, кўрсатиш, белгилаш олмошлари тўлиқ шаклланивчи эгалик сўз бирикмасини ташкил этади: *Унинг қонсиз сур юзида бировни ичдан мазахлаганда ҳосил бўладиган кулимсираш пайдо бўлади.* (П. Т.) ... *Ўнғайсизлана-ўнғайсизлана унинг орқасидан кетди. Уртоқ,— деди,— унинг кетидан етиб бориб,— сиз Саудийни биласизми? (А. Қ.) Йигит ҳайрон бўлиб, бунинг ҳуснигина эмас, ҳатто кийган кийими мўъжиза-ку, нега менинг отимни билади, нега яна ўзини паст олган товушда сўрайди? (А. Қ.) У ҳам сизнинг фикрингизни айтди. (А. Қ.) Душман менинг юзимдан қуёш нурини бир ҳам беркита олмайди.* (Ас. М.)

Маънолардаги фарқ контекстда англашилади. Масалан, *товуқнинг боласи* бирикмасидаги бола сўзининг тўлиқ шаклда қўлланиши унинг лексик маъносига боғлиқдир. Шунингдек *студентлар ётоғи, одам боласи* деб айтиш мумкин, бироқ *студентлар куйи, студентлар бири, студентлар қисми* дейиш мумкин эмас. Демак, ҳоким шаклдаги *студент* сўзи *бир, қисм, кўп* сўзлари билан бирикмайди. Бу ўринда тобе компонентнинг тўлиқ шаклда қўлланиши ҳоким сўзнинг эгалик ва лексик маъноларига боғлиқдир. Борди-ю, умумга тегишли бўлган якка предмет тўғрисида гап кетса, тобе элемент тўлиқ шаклда қўлланади: *Ёмоннинг яхшиси, меванинг яхшиси, чойнинг ёмони, узумнинг қораси.* Шу каби бир қатор отлашган сўзлар ҳам тўлиқ қўлланади. Масалан, сифатдош доимонинг аффикси билан қўлланади: *Ўқиганнинг натижаси, келганнинг боласи.* Тўлиқсиз форманинг қўлланиши яна бир қатор шартларга боғлиқ: кўчма маънода қўлланиш, аналогик

ҳолда қўлланиш ва бошқалар: *Жон аччиғи, тоғ бағри, тоғ биқини, тоғ этаклари, сой қирғоқлари*. Бироқ кейинги бирикмалар тўлиқ шаклда ҳам қўлланиши мумкин. Бу ҳоким сўз маъносининг конкрет эканлигига боғлиқдир. *Тоғ этаги* сўз бирикмасида ҳоким сўз *этак* (подол) маъносини англатмайди, балки *тоғнинг паст томонини, тубанни* билдиради. Аммо *қирғоқ сўзи* асл маъносидадир.

Қаратқич-аниқловчили сўз бирикмаларида қаратқич-аниқловчили бирикма таркибидаги ҳоким сўз тартиби.

Ўзбек тилида ҳоким сўз тобе сўздан кейин келади. Аммо бу тартиб айрим ҳолларда бузилиши ҳам мумкин:

а) шеърятда: *Қиличи қўлида марднинг яланғоч*. (Фольклор.)

б) кўчма маъно ифодаланган конструкцияларда тобе компонент ҳоким сўз билан ёнма-ён келади ва улар орасига бошқа бирор сўзни киритиб бўлмайди: ... *бир йиллик хизмат ҳақингни менинг бетимга соласан*. (С. Ан).

Қаратқич-аниқловчили сўз бирикмаси компонентларининг қатор келиши, айниқса, тўлиқсиз шаклланишда кучли бўлади, улар орасига фақат баъзан бирор сўзни киритиш имконияти бўлади, лекин бу сўз ҳам ҳоким сўз билан семантик жиҳатдан киришиб кетади.

Қаратқич-аниқловчили сўз бирикмаларининг структураси. Қаратқич-аниқловчили сўз бирикмалари структурасига кўра содда ва мураккаб бўлади. Содда сўз бирикмаси икки сўздан тузилади: *колхознинг биноси, столнинг оёғи, уйнинг эшиги, Ҳалиманинг овози, дарахтнинг меваси* ва бошқалар. Мураккаб сўз бирикмалари иккидан ортиқ сўздан тузилади: *институт биносининг эшиги, колхозчилар мажлисининг қарори, телефон апаратининг жиринглаши*.

Қаратқич-аниқловчили сўз бирикмалари тубандаги маъноларни англатади:

1. Бирор нарсага эга бўлишлик: *Раънонинг китоби*.

2. Қон-қариндошлик, вақт-пайт, маълум соҳага, мақсадга олганлик, яққанинг умумга тегишлилиги, предметнинг миллат ёки маълум территорияга қарашлилиги сингари маънолар ифодаланади: *Саиданинг қизи, Гулнорнинг акаси; ёшлик вақти, қарилик чоғи, роҳат боқчаси, дам олиш уйи, болалар китоби, қарилар уйи, конфликт комиссияси, колхоз клуби, колхозчилар йиғилиши, институт биноси, болалар боқчаси, колхоз боғи, Қўқон араваси, Тошкент тўқмачилик комбинатининг маҳсулоти, Марғилон атласи; ўзбек тили, рус қизи, қозоқ йигити, чуваш боласи; югослав партизанлари, Қўқон меҳнаткашлари, Ленинград ишчилари*.

3. Тобе сўз ҳоким сўзда ифодаланган предметнинг материалини кўрсатади: *зиғир ёғи, кунжут ёғи, илик ёғи*.

4. Бутундан қисм ифодаланади: *қор парчалари*. (Ш. Р.)
Чой томчиси, арава йўқи, дарахтнинг шохи.

5. Турларига кўра нарсаларнинг тегишлилигини билдиради: *Анор дарахтларида анор шиғил, чойнакдай-чойнакдай бўлиб осилиб ётибди*. (А. Қ.)

Атрибутив-аниқловчили сўз бирикмалари деганда, кенг маънодаги от (исм) ва отлар ўртасидаги аниқловчилик муносабатлари тушунилади. Ҳоким сўз кўп ҳолда отдан бўлади, қолган отлар ўз маъно ва функцияларига кўра ҳоким сўзга тобе бўладилар. Баъзан улар ҳоким сўз ўрнида ҳам кела юлади. Атрибутив-аниқловчили сўз бирикмаларида компонентлар битишув асосида синтактик алоқага киришади, яъни ҳоким сўз ҳеч қандай морфологик кўрсаткич олмайди: *кекса ишчи, жиддий гап, ингичка товуш, юмалоқ ҳалқа, шундай маъно, бешинчи чироғ, кўп китоб, ярамас нарса, бошқа аппарат, ғир-ғир шамол, шоир Муқимий, ударник Турди-хон*.

Атрибутив-аниқловчили сўз бирикмасида компонентларнинг жойлашиш ўрни бошқа сўз бирикмаларидагига нисбатан қатъийроқдир.

Атрибутив-аниқловчили сўз бирикмалари компонентларнинг қайси сўз туркумига мансублигига қараб шундай типларга бўлинади: 1) отли сўз бирикмалари; 2) сифатли сўз бирикмалари; 3) олмошли сўз бирикмалари; 4) сонли сўз бирикмалари; 5) сифатдошли сўз бирикмалари.

Отли сўз бирикмаларида тобе ва ҳоким сўз отдан бўлади. Синтактик алоқасига кўра, улар бошқа аниқловчи сўз бирикмаларидан фарқ қилмайди.

Сўз бирикмаси кўп ҳолда предметнинг маълум сифат ёки хоссасини англатувчи сўзлардан ташкил топади. Масалан, *тахта сўзи* отдир, шу билан бирга, бу сўз предметнинг юмшоқ белгисига қарши қўйилиши мумкин бўлган белгисини ҳам англата олади: *ашулачи, қассоб, она, хола, ака, ука* сўзлари ҳам отдир, шунингдек улар белгини: *касб, ёши* ва *бошқаларни* ҳам билдиради. Бунга ўхшаш сўзларни от-сифат деб аташ мумкин. Улар бошқа отлар билан бирлашиб сўз бирикмаларини ҳосил қилади.

Отли сўз бирикмалари тубандаги маъноларни ифода-лайди:

1: Предметнинг нимадан, қандай материалдан ишланганини кўрсатади: *тахта уй, мис лаган, олтин соат, темир йўл, темир эшик, дока рўмол, жун рўмол, чит кўрпа*.

2. Предметнинг нимага аталганлиги: *кўрпа чит, сандиқ ёғоч, шахмат тахта.*

3. Титул, мансаб, касбни билдиради: *шоир Муқимий, академик Иванов, турколог Дмитриев, директор Шамсиев, қассоб Холмат, мастер Пўлатов, доктор Назокатхон, тилшунос Дилбархон, колхозчи қиз.*

4. Миллатни ифодалайди: *рус қиз, қирғиз бола.*

5. Қариндошлик ва ёшини кўрсатади: *Баҳри хола, Холмат чол, Мусо ака, Нормат бобо.*

Отли сўз бирикмалари тўла ва қисман мустақил бўлиши мумкин.

Тўла мустақил бўлган сўз туркумларида компонентлар ўртасидаги синтактик алоқа анча кучли бўлади. Шунга кўра ҳар қайси компонент параллел қўлланади: *турколог Иванов, доктор Санжар, академик Гавҳар.*

Компонентлари қисман мустақил сўз бирикмаларида компонентлар ўртасидаги синтактик алоқа қисман йўқолган ёки батамом йўқолган бўлади, уларда аниқловчилик алоқаси деярли сезилмайди: *Тошмат ака* сўз бирикмасидаги *Тошмат* сўзи *ака* сўзини аниқламайди ёки *Баҳри хола* бирикмасидаги *Баҳри* сўзи *хола* сўзининг белгисини кўрсатмайди. Бу бирикмалар таркибидаги *ака, хола* сўзлари маълум шахснинг қариндошлик муносабатини ифодалайди.

Отли сўз бирикмаларида компонентлар битишув йўли билан боғланадилар.

Сифатли сўз бирикмаларида тобе сўз сифат, ҳоким сўз эса от (баъзан олмош) ва сифат бўлади. Ҳоким сўзи от бўлган сўз бирикмалари сифатли сўз бирикмаларига нисбатан кўп учрайди. Ҳоким сўзи сифат бўлган сўз бирикмалари ҳоким сўзи олмош бўлган сўз бирикмасига қараганда кенг қўлланади. Мисоллар: *катта бино, унумли иш, меҳнаткаш аёл, сабрсиз бола, қуруқ гап, ширин овқат, яхши илмли одам, пушти кўйлакли қиз.*

Адъектив сўз бирикмалари ҳар доим бутунича бошқа бир предметнинг аниқловчиси бўлиб келади: *яхши илмли одам.*

Сифатли сўз бирикмалари семантик-синтактик жиҳатдан турли-тумандир. Баъзи сўз бирикмаларида тобе компонент предметнинг доимий хусусияти — белгисини ифода этади: *катта уй, қизил гул, ақлли одам, илмли одам.* Баъзи сўз бирикмасида эса тобе компонент предметнинг ўзгарувчан белгисини ифода қилади: *болали одам, уйдаги одам.*

Сифатли сўз бирикмалари тузилишига кўра тубандагича бўлади: 1) содда сўз бирикмалари: *кекса ишчи, миллий сийсат, қизил олма, ғайратли хотин, сулув қиз, сатирик асар,*

поэтик маҳорат; 2) мураккаб сўз бирикмалари: *ҳатто ўша кун* сув ичадиган одам — *ингичка новча йигитнинг ўзи ҳам сариқ эгри тишларини кўрсатиб илжайди*. (А. Қ.) *Гуриллаб турган иссиқ дашт шабадаси катта кўк камзул остидан чиқиб турган этагини ҳилпиратади*. (А. Қ.)

Бунда сифатли сўз бирикмаларининг чегараси қуйидагича бўлади:

1. Агар ҳоким сўз от бўлса, биринчи ўринда келган сифат кейингиларига нисбатан, умумий аниқловчи бўлади: (якка предметни умумий аниқлаш) *катта оқ от, ингичка новча йигит, катта кўк камзул*.

2. Агар сўз бирикмасида иккита ҳоким сўз (бири сифат, иккинчиси от) бўлса, синтактик муносабат урғу билан белгиланади: *катта || эшикли бино (катта эшиги бор бино), катта эшикли || бино (эшиги катта бино), катта || болали хотин (болали хотин катта), катта болали || хотин (боласи катта бўлган хотин)*.

Сифатли сўз бирикмалари қуйидаги маънони ифодалайди:

1. Предметнинг хусусияти — белгиси: *яхши одам*.

2. Ранг туси: *ола ҳўкиз, оқ мўм, қора бахмал, кулранг осмон*.

3. Ҳажм: *катта стол, зўр муносабат, улгуржи мол, тор кўча*.

4. Хослик, эгалик белгиси: *серпулроқ одам, саводли одам, шифоли сув*.

5. Характер: *шўх йигит, инжиқ қиз, мулойим одам, мард одам*.

6. Предметнинг ҳолати: *паст товуш, касал одам, иссиқ чой, яхна чой, тинч турмуш, дадил қадам, тиниқ сув, нимжон бола*.

7. Предметнинг дифференциацияси: *жиддий гап, зарур иш, мислсиз ғалабалар, илмий мақола, миллий сиёсат*.

8. Жинсий белгиси: *ўғил бола, қиз бола*.

9. Вақт: *тунги шабада, ёзги кўйлак, кечки ибодат, саҳарги овқат*.

10. Маза: *ширин овқат, аччиқ ош*.

11. Шакл: *йўғон дарахт, новча йигит, узун сунурги*.

12. Миқдор: *кўп ёзишмалар, ортиқ сўз, мўл ҳосил*.

Олмошли сўз бирикмаларида тобе компонент асосан, кўрсатиш ва сўроқ олмошларидан бўлади. Бу функцияда кўпинча кўрсатиш олмошлари қўлланади, сўроқ олмошлари эса жуда сийрак учрайди.

Бундай сўз бирикмаларида аниқловчили муносабат ифодаланади. Тобе компонент ҳоким сўзга битишув йўли билан боғланади ва унинг маъносини конкретлаштиради.

Кўрсатиш олмошли сўз бирикмаларида *у, бу, шу, ана*

шу, мана шу, анави, манави, ушбу тобе компонент бўлади. Кўрсатиш олмошлари аниқловчи бўлган сўз бирикмаларида қуйидаги маънолар ифодаланади:

1) предметнинг мавжудлиги ифодаланади: *бу бола, шу одам, шу нарса. Ахир бу одамнинг гуноҳи нима? (А. Қ.) — Бу ишнинг ҳар бир варағидан шахсий ғараз ҳиди келади-ку?— деди. (А. Қ.)*

2) сўзловчидан узоқда бўлган предметни кўрсатади: *Анови қизнинг дадаси... доруғамизнинг ерига ҳашарга кетди. (О.) Ана ўша ялла қилаётган бизнинг қизлар-да. (Ойд.) Ана у ҳовуз қўшилиб, айвондан беш-олти сажин бўлди-да, унга қараганда икки-уч ҳисса катта ҳовуз қазилди. (А. Қ.) Ху, ана у ерга идора, клуб тушади. (А. Қ.)*

3) сўзловчи ва тингловчига маълум бўлган предметни кўрсатади: *Уша ердаги қўш тутнинг устига чиқмоқчи бўлдим, кавушимни ечдим (Ойд.) Уша асалнинг пулига анор ҳам берар эди. (А. Қ.)*

4) тобе компонент сўзловчига ўрин ва пайт жиҳатидан яқин бўлган предметни кўрсатади: *Шу фикримнинг тўғри эканига шу ой ичи, оқибат бу кун яна ишондим. (А. Қ.) Мана бу тўқайнинг ўрни боғ бўлади. (А. Қ.)*

5) тобе компонент предметни таъкидлаб, қиёслаб кўрсатади: *Зиёдахон худди унинг шундай кунларни кўрганга ва шундай кунларга қолганига ўзи сабаб бўлганидай нима қилишини билмай қолди. (А. Қ.) Ушандай содда дилли-я. (О.)*

6) кучайтирув маъноси ифодаланади: *Шаҳарда шундай қизлар борки, моҳитобон дейсан. (О.) Демак, дунёда шундай ўзгариш бўлибдики, кечагина хор-зор бўлган етимга бундан буёқ қаттиқ гапиршига ҳам ҳеч кимнинг ҳадди сиғмай қолибди. (П. Т.)*

Сўроқ олмошли сўз бирикмаларида қуйидаги маънолар ифодаланади.

1) нисбий аниқловчили муносабат ифодаланади: *Қандай одам? (оғзаки нутқдан). Нима даҳмаза бу? (О.) Қайси унсур айтди сенга бу гапни? (А. Қ.)*

2) предметнинг сон-саноксиз миқдори ифодаланади: *Қанча одамнинг ударник бўлишига сен сабаб бўлдинг. (А. Қ.) Мана кўринг, қанча-қанча ишларни бошлаб қўйдик. (Ш. Р.)*

3) предмет ҳодисаларнинг турлари ифодаланади: *Шоҳайдар билан танишгандан кейин, унинг мартенда ишлашини билиб, не-не хаёлларга борди. (Асқ. М.)*

Белгилаш ва гумон олмошли сўз бирикмаларида жамлик — умумийлик ва индивидуал — яқкалик маънолари ифодаланади: *Ҳамма одамлар, барча болалар, ҳар бир одам, ҳар қандай китоб, аллақандай бола.*

Сонли сўз бирикмалари да ҳам аниқловчили муносабат бўлади. Бироқ аниқловчининг характерига кўра, улар баъзи аниқловчили бирикмалардан фарқ қилади.

Сонли сўз бирикмаларида тобе компонент ҳоким сўзни миқдор жиҳатдан аниқлайди.

Тартиб сонли сўз бирикмалари қуйидаги маъноларни ифодалайди:

1) предметнинг миқдори ифодаланади: *Биринчи кун, биринчи ҳафта, бешинчи қатор, биринчи синф, учинчи синф.*

2) предметнинг миқдор-сифат белгиси ифодаланади: *интизомда биринчи студент* (жуда яхши маъносида), *биринчи қиз* (энг яхши қиз).

Сифатдошли сўз бирикмалари. Отли сўз бирикмаларининг бир тури сифатдошли сўз бирикмаларидир. Бунда сифатдош отга боғланиб, аниқловчили сўз бирикмаларининг алоҳида бир турини ҳосил қилади. Синтактик функциясига кўра у сифатларга ўхшайди. Сифатдошлар лексик-грамматик хусусиятлари билан сифатлардан фарқ қилади.

Сифатдошли сўз бирикмаларида предметнинг динамик белгиси ифодаланади. Отли сўз бирикмаларида эса предметнинг статик белгиси ифодаланади.

Сифатдошли сўз бирикмаларида *-ган, -кан* аффикслари билан ясалган сифатдошлар жуда кенг қўлланади.

Сифатдошлар (айниқса *-ган, -кан, -ар* аффикслари билан ясалган сифатдошлар) икки хил вазифани бажаради: 1) тобе компонент вазифасида келади: *келган бола, ўқиган қиз*; 2) ҳам ҳоким, ҳам тобе компонент вазифасида келади: *Олмадайн сўлган гулдай тарзим бор, Аваз ўғлон, сенга айтар арзим бор.* («Маликаи Айёр»), *Юзидан оққан терни артди.* (О.)

Мисолларда сифатдош — аниқловчилар ўзларидан олдинги сўзга (олмадайн, сенга, юзидан) нисбатан ҳоким, сўнги ҳоким сўзга (гулдай, арзим, тер) нисбатан тобедир.

Феълли сўз бирикмаларининг ҳоким компоненти соф феъл, равишдош, сифатдош ва инфинитивдан бўлади. Бироқ бу вазифада кўпинча соф феъл қўлланади, равишдош, сифатдош ва инфинитив эса бирмунча оз учрайди. Айнақса, инфинитив ҳоким компонент функциясида келиши, бошқаларига нисбатан, жуда кам учрайди.

Феълли сўз бирикмаларида тобе компонент феълдан бошқа сўзлардан бўлади. Масалан: *ишдан қайтмоқ* (от — феъл) *тез юрмоқ, яхши ўқимоқ* (равиш — феъл).

Феълли сўз бирикмаларида ҳоким компонент содда ёки қўшма феъллардан бўлиши мумкин. Шунингдек, тобе компонент бир сўз орқали, семантик жиҳатдан турлича бўлган жуфт сўзлар ҳамда бутун сўз бирикмаси орқали ифодалани-

ши мумкин. Масалан: *секин гапирди. Одамлар ғовур-ғовур гаплаша бошлади. Тун бўйи ўқиди. Талабалик вақтида кўп шеърлар ёзган.*

Бундан ташқари, бир ҳоким компонентга бир неча тобе компонент ва, аксинча, бир тобе компонент бир неча ҳоким компонент билан алоқага киришиши мумкин. Бироқ биринчи ҳол, иккинчисига нисбатан, кенг қўлланади: *Очил эртақ эшитгани оқшом бораркан. (П. Қ.) Кечаси не паллада уйларига қайтаркан. (Н. К.)*

Феълли сўз бирикмаларида ҳоким компонент билан тобе компонент турли синтактик алоқа: объектли (тўлдирувчили) алоқа, ҳолли алоқага киришиши мумкин.

Феълли сўз бирикмаларида кўпгина отлар (кенг маънода — исмлар) феъл билан ҳеч қандай морфологик кўрсаткичсиз боғланади. Бундай ҳолларда синтактик алоқанинг тури сифатида битишув муносабати феълли сўз бирикмаларини ҳосил этувчи энг муҳим восита саналади. Сўз бирикмаларининг бошқа шакллари бош ва қаратқич келишигидан бошқа келишик қўшимчаларини олган отнинг феъл билан муносабатга киришиши орқали туғилади. Бунда келишик қўшимчалари феълли сўз бирикмаларининг ҳосил бўлишида муҳим ўрин тутлади. Бундай бирикмаларнинг компонентлари бошқарув йўли билан алоқага киришади.

Компонентларнинг синтактик алоқаларига кўра, феълли сўз бирикмалари даставвал икки турга ажралади.

1. Ҳолли сўз бирикмалари.

2. Тўлдирувчили сўз бирикмалари.

Ҳолли сўз бирикмаларида тобе компонент ҳаракатнинг белгисини — сифати, бажарилиш усули, ҳолати, пайти ва миқдор-даражасини ифодалайди. Бундай бирикмаларда тобе компонент равиш, равишдош, сон, от, тасвирий сўз ва баъзан олмошдан бўлади.

Ҳолли сўз бирикмаларида тобе компонент ҳоким сўзнинг лексик маъносига боғлиқ бўлмайди: тўлдирувчили сўз бирикмаларида эса тобе компонент ҳоким сўзнинг лексик маъносига боғлиқ бўлади. Масалан: *яхши ўқимоқ* сўз бирикмасида *ўқимоқ* сўзи *яхши* сўзисиз ҳам қўллана олади. Унинг лексик маъноси феълни талаб қилмайди. Бироқ *ўқимоқ* сўзидан, шубҳасиз объект англашилиб туради. Демак, бошқарув муносабатида тобе компонент ҳоким сўзнинг маъносига боғлиқ бўлади. Шундан кўринадики, феълли сўз бирикмаларидаги компонентларнинг синтактик алоқаси турличадир.

Ҳолли сўз бирикмаларида тобе сўзнинг ҳоким сўзга боғланиш даражаси ҳар хил; баъзан тобе компонент ҳоким сўзга мустақкам боғланса, айрим ҳолларда бу алоқа унча зич бўл-

майди. Биринчи ҳолда улар ажралмас бирикмани ташкил этади. *Бу одам Қодирнинг келганига кўп хурсандлик билдириб, ўзини унга яқин тутди.* Бу гапда *яқин тутмоқ* бирикмасининг компонентлари ўзаро семантик жиҳатдан жуда зич боғланган. *У уйга кеч келди* гапидаги *кеч келмоқ* бирикмасининг ҳоқим компоненти тобе сўзсиз, ёлғиз қўлланиши мумкин. Бироқ *яқин тутмоқ* бирикмасида *тутмоқ* сўзи *яқин* сўзисиз қўлланса, гапнинг мазмуни ўзгариб кетади: *Ўзини унга жуда тутди* каби.

Тобе компонентлар ҳам ажралмас бирикмадан иборат бўлиши мумкин: *У кечки пайтда келди.*

Ҳолли сўз бирикмаларида тобе компонент равиш ва равиш функциясидаги сўзлардан бўлади.

Равиш ва равиш функциясидаги сўзлар феъл билан боғланиб, ҳол муносабатини ифодалайди ва ҳаракатнинг характери, бажарилиш усули, ҳолати, ўрни, пайти, мақсади, сабаби ва даража-миқдорини аниқлайди.

Ҳолли сўз бирикмалар, структурасига кўра, содда ва мураккаб бўлади. Бунда уларнинг структураси сўзларнинг миқдори билангина эмас, балки, асосан, синтактик алоқанинг характери ва тузилишига боғлиқ бўлади, бирикмада иккидан ортиқ сўз бўлиши мумкин, лекин у содда бирикма ҳисобланаверади. Содда бирикмалар эса кўпинча икки сўздан тузилади.

Равиш ҳолли сўз бирикмалари туб ва ясама равишлардан иборат бўлади.

Туб равиш ҳолли сўз бирикмалари, асосан, ҳаракатнинг ҳолати ва пайт маъносидаги муносабатларни ифода этади. Туб равишлар ясама равишларга нисбатан, жуда кам: *Музыка аста эшитила бошлади. Отабек тез кира бермади* (А. Қод.).

Ясама равиш ҳолли сўз бирикмаларида ҳаракатнинг бажарилиш ҳолатидаги пайт, миқдор, мақсад, биргалик, кутилмаганлик каби оттенкалар ифодаланади.

Қадимги восита келишиги қўшимчаси *-н, -ин* ёрдамида пайт ва ҳолат маъноси ифодаланади: *Қишин-ёзин ўқийди. Олдин-кейин келмоқда.*

-лаб аффиксли равиш асосан ҳаракатнинг ҳолати (турли оттенкалар билан) ифодаланади: *битталаб гапирмоқ, битталаб юрмоқ, бешталаб бўлмоқ.*

Макон келишиги қўшимчалари билан ҳаракатнинг бажарилиш ҳолати (кутилмаганлик, тасодиф, биргалик оттенкалари билан ифодаланади: *бирга келмоқ, бирга-бирга келмоқ. Оёқлари бирдан оғирлашди.*

Тобе компонент *-ча, -да, -дек, -дай, -часига* аффикслари би-

лан ясалган равишлардан бўлиши мумкин: *мардларча сўзламоқ, комсомолчасига яшамоқ* бирикмаларида ҳаракатнинг бажарилиш усули ифодаланади. *Шундай яшамоқ, сендек ишламоқ, боладай гапирмоқ* бирикмаларида ҳаракатнинг бажарилиш ҳолати ўхшатиш-оттенкаси билан ифодаланади.

Равишдош ҳолли сўз бирикмаларининг компонентлари битишув йўли билан алоқага киришади. Буларда тобе компонент равишдошдан бўлиб, у ҳоким компонент вазифасидаги феъл билан боғланади. Ҳолли бирикмалардаги равишдош, синтактик функцияси жиҳатидан, равишга яқин туради. Бундай бирикмаларда *-б, -иб, -а, -й, -гани, -кани* аффикслари билан ясалган равишдошлар иштирок этади. Булардан *-б, -иб* қўшимчалари билан ясалган равишдошлар кўп қўлланади. *-гани, -кани, -қани* қўшимчалари билан ясалган равишдошлар эса нисбатан кам учрайди. *-б, -иб, -а, -й* аффикслари билан ясалган равишдош ҳолли бирикмалар ҳаракатнинг белги — сифатини ва бажарилиш усулини кўрсатади: *ўйнаб келди, чопиб кетди, келаётиб айтди, чопачопачарчади, кула-кула сўзлади.*

-гани, -кани, -қани аффикслари билан ясалган равишдош ҳолли бирикмалар ҳаракатнинг вужудга келиш мақсадини билдиради: *айтгани келди, ўйнагани кетди, хабар бергани борди.*

От ҳолли сўз бирикмаларининг компонентлари бошқарув йўли билан алоқага киришади. Буларда тобе компонент от (кенг маънода исм) туркумига мансуб бўлиб, у ҳоким компонент вазифасидаги феъл билан боғланади.

От ҳолли сўз бирикмаларининг компонентлари кўпинча жўналиш-чиқиш ва ўрин-пайт келишиклари ёрдамида муносабатга киришади: *шаҳарга бордим, қишлоқдан чиқди, заводда ишлаган.*

От ҳолли сўз бирикмалари ўрин ва пайт муносабатларини кўрсатади.

Компонентлари жўналиш келишиги формаси билан боғланган ҳолли сўз бирикмалари ҳаракатнинг йўналиш ўрнини ёки пайтини билдиради. Тобе компонент ўрин билдирувчи сўзлардан бўлганда, ўрин муносабати ифодаланади, тобе компонент пайт билдирувчи сўзлардан бўлганда эса пайт муносабати кўрсатилади: *Москвага бормоқ, шаҳарга чиқмоқ, ёзга қолдирмоқ, қишга қолдирмоқ.*

Компонентлари чиқиш келишиги формаси билан боғланган ҳолли бирикмалар ҳаракатнинг бошланиш ўрнини кўрсатади: *мактабдан келмоқ, уйдан чиқмоқ.*

Компонентлари ўрин-пайт келишиги формаси билан боғланган ҳолли бирикмалар ҳаракатнинг бўлиш ўрни ёки пайти-

ни билдиради. Тобе компонент ўрин билдирувчи от билан ифодаланса, ўрин муносабати, пайт бирдирувчи от билан ифодаланса, пайт муносабати кўрсатилади: *Қизил чойхонада мижлис ўтказилди. Баҳорда қорлар эриб, кун анча-мунча исиб қолади.*

От ҳолли сўз бирикмаларининг компонентлари баъзан кўмакчилар ёрдамида боғланади. Бу вақтда кўпинча ҳаракатнинг белги-сифати ва бажарилиш усули кўрсатилади: *навқ билан ўқимоқ. Оппоқ пахталарни жоним билан тераман.*

От ҳолли сўз бирикмаларининг компонентлари ҳам келишик формаси, ҳам кўмакчилар ёрдамида боғланиши мумкин. Тобе компонент ҳоким компонентга жўналиш келишиги формаси ва *қадар, довур* кўмакчиси ёрдамида боғланганда қуйидаги маънолар ифодаланади: 1) ҳаракатнинг йўналишидаги охириги ўрин кўрсатилади: *Самарқандга қадар кузатиб бордим;* 2) ҳаракатнинг бўлишидаги охириги пайт кўрсатилади: *Эрта-лабга қадар мижжа қоқмай ўтирди.*

Тобе компонент ҳоким компонентга чиқиш келишиги формаси ва *буён, бери* каби кўмакчилар ёрдамида боғланганда ҳаракатнинг бошланиш пайти кўрсатилади: *Сени беш кундан буён (бери). кутаман* ва бошқалар.

Демак, от ҳолли сўз бирикмалари ҳаракатнинг бажарилиш ўрни, пайти, усули каби маъноларни ифодалайди.

Тўлдирувчили сўз бирикмаларининг компонентлари ўзаро бошқарув йўли билан муносабатга киришади. Буларда тобе компонент ҳоким компонентга қуйидаги воситалар ёрдамида боғланади:

1. Келишик қўшимчалари орқали: *Мени олиб учди узоққа еллар, кўҳна бир дунёни қолдирдим ўтда.* (Ҳ. О.).

2. Кўмакчилар орқали: *Ойни этак билан ёпиб бўлмас.* (Мақол)

3. Ҳам келишик қўшимчаси, ҳам кўмакчилар орқали: *Қуруқ гандан кўра иш яхши.*

4. Интонация орқали: *Кампир бола боқади.*

Охириги ҳолатда тобе компонент доим ўз ҳоким компонент олдидан, у билан ёнма-ён келади. Бунда сўз тартибининг руҳим роли бор. У фикрий-грамматик функцияни белгилайди: олдинги сўзнинг кейинги сўзга тобелигини кўрсатади.

Тўлдирувчили сўз бирикмаларининг тобе компоненти предмет маъносини англатадиган сўзлардан бўлади. У қуйидаги сўзлар билан ифодаланади:

1. От ёки от ўрнида қўлланувчи олмошлар билан ифодаланади: *Ойқиз дарров отдан тушди-да, сув тўплашиб турган эрга келди ва энгашиб, тиниқ сувга разм солди.* (Ш. Р.) *Ўзим*

дан қиёс қиламан. (С. Абдуқаҳҳор) *Цехда бир-икки киши унга олайиб қаради-ю, лекин ҳеч нима демади.* (С. Абдуқаҳҳор).

2. Отлашган сўзлар билан ифодаланади:

а) отлашган сифат билан: *Қозонга яқин юрсанг қораси юқар, ёмонга яқин юрсанг балоси юқар.* (Мақол)

б) отлашган сон билан: *Тўнқани иккига бўлдим.*

в) отлашган олмош билан: *Бундайларга қарши курашиш керак.*

г) отлашган равиш билан: *Камига қарздормиз.*

д) отлашган сифатдош билан: *Қўрққанга қўш кўринар.* (Мақол)

Тўлдирувчили сўз бирикмаларининг ҳоким компоненти кўйидаги сўзлар билан ифодаланади:

1. Соф феъл билан: *Ҳали кўпчилик ўтириб улгурмай, қозғога ўралган буюмни қўлтиқлаб, Қимсанов кириб келди.* (С. Абдуқаҳҳор)

2. Сифатдош билан: *Сени чақирган киши шийпонга кетди.*

3. Равишдош билан: *Уғлимни кута-кута кўзим тўрт бўлди.*

4. Ҳаракат номи билан: *Еш болани тарбиялаш осон иш эмас.*

5. От билан: *Ёвдан қўрққан ёвга дўст, элни суйган элга дўст.* (Мақол)

6. Сифат билан: *Отдан баланд, итдан паст.* (Топишмоқ)

7. Равиш билан: *Кўколдош ҳам Алпомишдан кам эмас.* (Ф. Й.)

8. Бор, йўқ сўзлари билан: *Узингда йўқ, оламда йўқ.* (Мақол)

9. Керак, лозим, мумкин сўзлари билан: *Барчин қизим Қоражонга лозимдир.* (Ф. Й.)

Кўринадикки, тўлдирувчили сўз бирикмаларининг ҳоким компоненти кенг маънода феъл туркумига ҳам, от туркумига ҳам мансуб сўзлардан бўлади. Бироқ ҳоким компонент вазифасида, от туркумига мансуб сўзларга нисбатан, феъл туркумига оид сўзлар кенг ишлатилади. От туркумига оид сўзлар ичида сифат, бошқа сўзларга қараганда, ҳоким компонент функциясида кўп қўлланади. Бошқа сўзлар ҳоким компонент вазифасида келганда, улар кўп жиҳатдан сифатга яқинлашган бўлади. Бундай вақтда улар белги маъносига кўчади, белги тасаввурини англата бошлайди. Масалан: *Неча маҳрам Қоражонга хизматкор.* (Ф. Й.).

Тўлдирувчили сўз бирикмаларида тобе компонент доим тўлдирувчи вазифасини бажаради, ҳоким компонент эса кўпинча кесим функциясини ўтайди. Масалан: *Бу таклиф мендан чиққани учун ҳамма менга жовдираб қолди.* (Асқ. М.). *Сизнинг*

юлдангизда юрмоқ, курашмоқ мен учун ягона улуг мақсад эди. (О.) У охириги жумлани йиғидан энтикиб туриб зўрға айтди. (С. З.) У яланғоч баданига пиджак кийиб, кир ва ўсиқ сочиришни янги кепка ичига бекитиб олган эди. (Асқ. М.)

Тўлдирувчили сўз бирикмаларининг ҳоким компоненти га, аниқловчи, тўлдирувчи ва ҳол вазибаларини ҳам бажариши мумкин. Бу ҳол ҳоким компонент сифатдош, равишдош ва ҳаракат номлари билан ифодаланганда кўп учрайди. Масалан: *Бу фактларнинг тўғри-нотўғрилигини текшириш қийин.* (Асқ. М.) *У қизини кўриб севинди. Энди сени кўрмоқлик малол.* (Ҳ. О.) *Чунки у менинг дев, ажиналардан кўрқмаслигимни билади.* (С. Ай.) *Бутун рўзғорга эгалик қилишга, ўз имридан ҳеч кимни чиқармасликка тиришар эди.* (О.)

Бундай ҳолни ҳоким компоненти от ёки сифатдан бўлган тўлдирувчили сўз бирикмаларида ҳам учратиш мумкин. Бироқ бу, олдингиларига қараганда, жуда сийрак учрайди. Мисоллар: *Бу ишда гуноҳкор менман, отажон.* (Я.) *Покистон муқаддасдир, лекин озод аёллар ила, озод меҳнат ила муқаддасдир.* (О.)

Ҳоким сўзнинг бу хилда қўлланиши гапни ёки бўлакларини ҳосил қилади.

Тўлдирувчили сўз бирикмалари тобе ҳолатдаги предмет — объектнинг ҳаракат ва белги билан бўлган муносабатини ифодалайди. Ҳоким компонент феълдан бўлганда, ҳаракат билан объект муносабати ифодаланади; ҳоким компонент отдан (кенг маънода) бўлганда эса белги билан объект муносабати кўрсатилади.

Тўлдирувчили сўз бирикмаси компонентларининг ўзаро муносабати натижасида турли маъно ифодаланади. Бу маъноларнинг ифодаланишида ҳоким ва тобе сўзларнинг лексикограмматик хусусиятлари ва уларнинг қандай воситалар ёрдамида бирикиши муҳим аҳамиятга эга.

Компонентлари тушум келишиги билан боғланган тўлдирувчили сўз бирикмаларининг ҳоким сўзи ўтимли феъл билан ифода этилади. Бундай бирикмаларда тобе сўз белгили ҳам, белгисиз ҳам (тушум келишиги қўшимчасини олган ҳолда ҳам, олмаган ҳолда ҳам) қўлланиши мумкин. Агар тобе сўз сўзловчи ва тингловчи учун аввалдан маълум бўлган предметни кўрсатса, белгили тушум келишиги қўлланади. Масалан: *У Ленинградни кўрган. Салимани чақирдим.* Агар тобе сўз, умуман, шу тўғридаги предметни кўрсатса, белгисиз тушум келишиги ишлатилади. Масалан: *Мен китоб ўқидим* (умуман китоб). *Қисоқадан газета олиб келдим* (умуман газета).

Компонентлари тушум келишиги формаси билан боғлан-

ган тўлдирувчили сўз бирикмаларида тобе сўз қуйидаги маъноларни ифодалайди:

1. Тобе сўз ҳоким сўз вазифасидаги феълдан англашилган ҳаракат ўзига бевосита ўтган, шу ҳаракатни ўзига қабул қилган шахс ёки предметни — воситасиз объектни кўрсатади. Масалан: *Тўпани юборайлик. (А. Қ.) Сорахон жўжасини олдирган товукдай югуриб келиб, қичқириб йиғлаганича, онасини икки-уч тепди:— Худо кўтарсин сени... Қани шу ўлсин-чи... (А. Қ.)*

2. Тобе сўз ўтимли феълдан англашилган ҳаракат туфайли ҳосил бўлган предметни — натижа объектини кўрсатади. Масалан: *Мен пароход ясадим. Синглим кўйлак тикди.*

3. Тобе сўз ўзи боғланган феълдан англашилган ҳаракатнинг ўрин объектини кўрсатади. Масалан: *Кўчани айландим. Водийларни яёв кезганда... (Ҳ. О.)*

4. Тобе сўз ўтимли феълдан англашилган ҳаракатнинг пайт объектини кўрсатади. Масалан: *Депутат ўша оқшомни сира унутмайди. (Журнал)*

5. Тобе сўз ўзи боғланган феълдан англашилган ҳаракатнинг содир бўлишида иштирок этган қурол-воситани кўрсатади. Масалан: *Мен чена учдим. Акам конки учди. Укам орғимчоқ учди.*

Компоментлари жўналиш, чиқиш ва ўрин-пайт келишкелари ҳамда кўмакчилар орқали боғланган тўлдирувчилик сўз бирикмалари ҳаракат ёки белги билан шу ҳаракатнинг, белгининг рўёбга чиқишида восита бўлган предмет — объект ўртасидаги муносабатни кўрсатади. Демак, буларда ҳаракат, белгининг воситали объектга муносабати кўрсатилади.

Компоментлари жўналиш келишиги формаси билан боғланган тўлдирувчилик сўз бирикмаларида бу муносабат натижасида қуйидаги маънолар ифодаланиши мумкин:

1. Бирор ҳолатга, предметга эришув маъноси англашилади: *Халқимиз озодликка чиққан. Биз буюк бахтга муяссар бўлдик.*

2. Ҳаракатнинг кимга ёки нимага аталганлиги-қаратилганлиги кўрсатилади: *Совғани укамга олдим. Халққа айтинг: мен асло ўлганим йўқ. (Ҳ. О.)*

3. Восита бўлган предмет ифодаланади: *Оғзини қумга тўлдирибди.*

4. Ҳушлатиш маъноси англашилади: *Еш бола ниҳолга ўхшайди.*

5. Тенглик, қиймат маъноси англашилади: *Мукофот пулга сотилмайди, мен уни ҳалол меҳнатимга олганман.*

6. Фаолият соҳаси кўрсатилади: *Президиумга сайланди. Партияга олинди. Ишга тортилди.*

Компонентлари чиқиш келишиги формаси билан боғланган тўлдирувчи сўз бирикмалари, асосан, қуйидаги маъноларни ифодалайди:

1. Бирор предметнинг нимадан қилинганини — материални кўрсатади: *Пишиқ ғиштдан қурилган уй. Пўлатдан ясалган пичоқ. Чўндан қуюлган қозон.*

2. Бирор воқеа-ҳодисага манба бўлган предметни ифодалайди: *Сендан ўргандим. Радиодан овозингни ҳамма эшитди. (F. F.) Капитандан олдим.*

3. Бирор нарсага бўлган муносабатнинг узилиши, йўқолиши маъносини билдиради: *Ғамдан қутулдим. Отадан айрилдинг. Оловдан қочди.*

4. Ҳаракатни қисман ўзига қабул қилган предметни ифодалайди: *Чойдан ичиб ўтиринг. Нондан еб ўтиринг.*

5. Чоғиштириш маъносини ифодалайди: *Уят ўлимдан оғир. (Мақол)*

6. Тўдадан ажратиб кўрсатилган қисм ёки группани билдиради: *Мукофотга шоирлардан ҳам номзод кўрсатилди. Студентлардан бири гапирди.*

Компонентлари ўрин-пайт келишиги формаси билан боғланган тўлдирувчи сўз бирикмалари шундай маъноларни ифодалаши мумкин:

1. Ҳаракатнинг нима жиҳатдан, қайси вазифа, соҳа бўйича бажарилишини билдиради: *У актёрликда маҳорат қозонди. Сен пахта теримида ўзингни кўрсатдинг.*

2. Ҳаракатнинг бажарилишида восита бўлган предметни билдиради: *Хатни сиёҳда ёздим. Пахтаи машинада тердик.*

Компонентлари кўмакчилар ёрдамида боғланган тўлдирувчи сўз бирикмалари ҳам ўзига хос маъно муносабатларини ифода этади. Тўлдирувчи сўз бирикмаларида кўпинча билан, учун, орқали, тўғрисида (ҳақида) каби кўмакчилар қўлланади. Бундай тўлдирувчи сўз бирикмаларининг маънолари кўп жиҳатдан уларда иштирок этган кўмакчиларнинг лексик-грамматик хусусиятларига боғлиқ бўлади.

Билан кўмакчиси ёрдамида тузилган тўлдирувчи сўз бирикмалари, шундай маъноларни билдиради:

1. Биргаликни англатади: *Сен билан кетаман. Театрга Қодир билан бордим.*

2. Ҳаракатнинг бажарилишида восита бўлган предметни кўрсатади: *Тўқсон процент пахта машина билан териб олинди (Газетадан). Олтин қалам билан дафтарингга ёз. (F. F.)*

Учун кўмакчиси ёрдамида ҳосил бўлган тўлдирувчи сўз бирикмалари асосан аталганлик маъносини билдиради: *Велосипедни ўғлим учун олдим.*

Орқали кўмакчиси ёрдамида тузилган тўлдирувчи сўз

бирикмалари ҳаракатнинг бажарилишида восита бўлган шахс ёки предметни кўрсатади: *Телефон орқали сўзлашдим. Телевизор орқали кўрсатилди.*

Тўғрисида (ҳақида) кўмакчиси ёрдамида ҳосил бўлган тўлдирувчили сўз бирикмалари ҳаракатнинг ким ёки нима устида бўлишини, ҳаракат қайси предмет юзасидан бажарилишини билдиради: Учрашув тўғрисида узоқ маслаҳатлашдик.

Томонидан кўмакчиси ёрдамида тузилган тўлдирувчили бирикмалар ҳаракатни бажарувчи шахс ёки предметни билдиради: Вазифа ўқувчилар томонидан тўлиқ бажарилган.

Демак, бунда грамматик объект логик субъектни кўрсатади.

Тўлдирувчили сўз бирикмаларининг асосий маънолари ана шулардан иборат. Маълумки, бундай бирикмалар жуда турли-туман маъно муносабатларини ифодалаши мумкин. Уларнинг қандай маънони ифодалаши ҳоким ва тобе сўзларнинг турига, лексик-семантик хусусиятларига ҳамда уларни синтактик муносабатга киритувчи воситаларга боғлиқ.

Мазмун ва интонациясига кўра гап турлари

Ҳар бир гапда қандайдир бир мақсад ифодаланади. Сўзловчи бирор нарса ҳақида хабар қилади ёки ўзига номаълум бўлган предмет, воқеа-ҳодисалар тўғрисида маълумот олишни истайди, ёки турли ички туйғуларни (илтимоси, ғазаби, шодлиги ва бошқалар) ифодалайди: *Тўпланган сув жуда озгина бўлиб, у кўлдан чиққан ариқчадан ўн метрча оқиб борар ва ерга сингиб кетарди. (Ш. Р.) Хўш, отахон, докладга қанақа қўшимчангиз бор? Нима дардингиз, қандай ҳасратингиз бор? (А. Қ.) Ўзбек мард, довюррак бўлади. Шунини яхши билиб қўй! Исроҳ келтира кўрма! (Я.) Холисхон! Илоҳим паранжи қурсин, мени қандай қора кунларга солди. (Ҳ. Ҳ.).*

Содда гапларни мазмун ва интонациясига кўра, тўрт турга бўлиш мумкин: 1) дарак гаплар; 2) сўроқ гаплар; 3) буйруқ гаплар; 4) ундов гаплар. Ҳар бир гап тури ўз мазмуни, грамматик белгилари ва интонацияси билан бошқа гап турларидан ажралиб туради.

Дарак, сўроқ, буйруқ ва ундов гаплар йиғиқ ва ёйиқ, содда ёки қўшма гап шаклида бўлишлари мумкин. Ҳар бир гап тури ўзига хос грамматик белгиларга эга бўлиш билан бирга, ҳар хил мазмунни ҳам ифодалайди. Турли мазмуннинг ифодаланишида, асосан, интонация ва айрим сўз ҳамда қўшимчалар хизмат қилади.

Дарак гапларда бирор воқеа-ҳодиса ҳақида хабар берилади ёки предметда бирор хусусиятнинг мавжудлиги тўғрисидаги тасдиқ ёки инкор мазмуни ифодаланади: У қишлоқ *Дарғанидаги кенг майдонда Ленин ҳайкалини яққол кўрди. Ана, уни саккиз йил ўз бағрида тарбиялаб ўстирган мактаб биноси оқаришиб турибди. Клуб пештоқида ҳилпираб турган қизил байроқ унинг кўзига чўғдек кўринарди. Ана, Ойқиз турғилиш ўсган уй. Акалари ҳам, Ойқизнинг ўзи ҳам шу уйда ўсган.* (Ш. Р.).

Дарак гап кесими қўидаги сўз туркумлари билан ифодаланади.

1. Аниқлик феъли билан: *Шундай кунлар келдики, подшо- нинг уруши учун тутун пули ҳам, дон ҳам, мой ҳам кор қил- май қолди.* (П. Т.) *Салқин шамолларгина қизнинг сочлари билан ўйнашади...* (О.)

2. Отлар билан: *Инсон қўли гул!* (М. Икром) *Сен донгдор шоирсан, сўзинг — халқ сўзи.* (Р. Б.) *Бу, шубҳасиз, бизнинг ютуғимиз* (А. Қ.). *Бу йўл — Ленин йўли, шу йўлда очилди бахтимиз гули.* (Ҳ. О.)

3. Сифат билан: *Ер, денгизда қудратимиз жуда зўр...* (Л. У). *Қиз ўз ёридек уддабурон, чечан.* (Ҳ. О.) *Баъзи жой- ларни қайта-қайта эдик, ўғит ҳам танқисроқ.* (Ҳ. О.) *Ҳаёт кудди жондек ширин, келажак ундан азиз.* (С. З.) *Бахмал қирлар, кенг бўшликлар, пахтазорлар кўмкўк.* (Ҳ. О.) *Фар- зандлари мислсиз ботир, мамлакати ҳур, бежавотир.* (Ҳ. Ф.)

4. Сон билан: *Ҳаммамизнинг осмон, ер-сувимиз бир, ёруғ виждонимиз, ҳис-туйғуларимиз бир.* (Р. Б.) *Дунёнинг жан- нати рўзғоримиз бир, тақдири ягона зўр бошимиз бир.* (Р. Б.)

5. Олмош билан: *Унинг ҳақи сенда эмас, сенинг ҳақинг унда.* (П. Т.) *Юрагим сен эдинг, Гулнор.* (О.) *Дунёда энг яхши одамлар ана ўшалар!* (М. Г.). *Дилда дoston Фарғона- миз — шу* (Ҳ. Ф.)

6. Равиш билан: *Ҳар қанчалик мотам унга оз, олам-олам ғам унга оз.* (Ҳ. О.) *Боғим бору, гулзоримда гулим кўп, ҳар ёқда гул, шохларда булбулим кўп.* (Ҳ. О.) *Тонг яқин, тонг яқин, оппоқ тонг яқин.* (Ҳ. О.) *Ундай десак, уй солдиришга пулинг озроқ.* (М. Г.)

7. Иш отлари билан: *Инсонга ҳурмат — бу ўзини танимоқ.* (Ҳ. Ф.) *Бу ерда икки интилиш ҳоким: бир-бировларидан кўп- роқ ишламоқ, иккинчиси арзонроқ туширмоқ.* (Ҳ. Ф.) *Заҳар солмоқ эмиш касби илоннинг* (Уйғун).

8. Бор ёки йўқ сўзлари билан: *Халқимизнинг чуқур идро- хи бор, ғурури, анъанаси бор...* *Уланларда, лапарларда жа-*

ранглаган гўзал тили бор. (О.) Бу — Шарқнинг юлдузи Ўзбекистондир, ўрта асрларнинг Осиёси йўқ! (Ғ. Ғ.)

9. Тинч оҳанг билан айтилиб, дарак-хабар маъносини ифодалаган номинатив ва тўлиқсиз гаплар ҳам дарак гап саналади: *Дон...* (Бобоев) *Куз...* *Аччиқ шамол.* (О.) *Уртада супа ва ҳовуз.* (О.) *Оёқларида бежирим этик.* (О.) 1952 йил, февраль. (Газетадан)

Дарак гаплар нутқда, бошқа гап турларига қараганда, кўпроқ қўлланади. Бу ҳол дарак гапнинг ифодаланиш йўли хилма-хиллигидан келиб чиқади.

Д а р а к г а п н и н г м а з м у н т у р л а р и. Дарак гаплар турли мазмунни ифодалайди ва унинг ҳар бир турининг ўзига хос интонацияси бор.

1. Дарак-хабар: *Опоқ қор. Узоқ-яқинда қарғалар қағиллайди. Қош қорайганда одамлар қизил чойхонага томон кела бошлади. Ичкари қоронғи, ғовур. Одам кўп. Қаердадир чачалоқ инграмоқда.* (А. Қ.).

Дарак-хабар мазмуни ифодаланган дарак гапларда интонация суст бўлиб, у гапнинг охирига томон пасайиб боради. Бу гапларнинг кесими аниқ феъл ёки бошқа сўз туркумлари билан ифодаланади.

2. Орзу-умид: *Қора кунлар ҳам ўтар, ёруғликка ҳам чиқармиз.* (О.) *Бутун куч-қувватимни ишга сарф қилмоқчи эдим.* (Бр.) *Бахт ва осойишталик тилаймиз!* (Б. Керб.) *Сизларга хизматни ўташ ва ўқишда янги муваффақиятлар тилайман.* (Бр.) *Мен ёруғликни, эркинликни истайман...* (Ҳ. О.)

Орзу-умид мазмуни ифодаланган дарак гапларнинг кесими сифатдошнинг келаси замон формаси, *моқчи* қўшимчаси ёрдами билан тузилган феъллардан ва мазмунан орзу-умидни англатувчи *истамоқ, тиламоқ, орзу қилмоқ* каби феъллар билан ифодаланади.

3. Ишонч, таъкид, ғурур: *Номингга муносиб, худди қуёшдек, абадий яшайсан тонг мамлакати!* (Ҳ. Ғ.) *Эзилган халқнинг ғамхўри, озодлик йўлининг чироғи Ленин ўлди, аммо ленинизм тирикдир!* (П. Т.) *Россия уйқудан тез уйғонажак, ҳокими мутлоқ вайронасига бизнинг номларимизни албат ёзажак.* (П. Т.) *Сабр қилсанг, улар рус ерида пайдо бўлади, улар янги куртак!* (Т.) *Йўқ! Ҳеч ерга бормайман!* (Я.) *Алишер Навоий сеҳрли қалами билан бир туртиб, қовоқдан кўз ясайди!* (О.) *Қўлдан берганга қуш тўймас, деган гапни биласиз-ку!* (О.) *Ниҳоятда хурсандман, инженер. Бу ерда ажойиб одамлар бор!* (Асқ. М.) — *Ўқитувчилар ичида энг яхшиси бизнинг ўқитувчимиз!* — *дейишди қизлар.* (В. Ос.)

Дарак гапнинг бу тури асосан маълум интонация ёрдами билан тузилади. Айрим ҳолларда юкламалар ёки сифатдош-

нинг -жак формаси шу маънони ифодалашда грамматик во- сита бўлади.

4. Маслаҳат, ташвиқ: *Ука! Узингни койитмагин дейманда, отбоқар бўлсанг бўларди, чўлоқ кишига.* (Р. Ф.) *Шунинг учун ыртага кенгайтирилган партия мажлиси чақириб, атрофлича муҳокама қилсак, яна янги таклифлар чиқиб қолар.* (Р. Ф.) *Менга қолса, маслаҳат шу: мана баҳор, сиз қирга чиқинг, кўкрагингизга тоза шамол тегади.* (О.) *Сабр қил, қўзичоғим, синоқли кунлар қолди!* (О.) *Самбетни излашга киришамиз!..* (О.) *Юраверинглар, йигитлар, юравер! Майдонга рўй-рост чиқиб, ҳақимизни даъво қиламиз.* (О.)

Маслаҳат, ташвиқ, мазмуни ифодаланган дарак гаплар- нинг кесимлари сифатдошнинг -(а) р формаси орқали ифо- даланади; ўзига хос интонацияси билан орзу-умид гаплари- дан фарқланиб туради. Бундан ташқари, маслаҳат, ташвиқ мазмуни ифодаланган буйруқ гаплардан сўнг келган дарак гаплар ҳам олдинги гап таъсири билан маслаҳат, ташвиқ маъносини ифодалайди.

5. Севинч: *Э, Совет Иттифоқи қаҳрамони Иван Николае- вич Гречкаданку!* (Б. П.) — *Самойлов Ланцбергга етибди!— деди хурсанд бўлиб.* (Қаз.) *У келди, ота!* (А. М.) *Ҳа, айтмоқ- чи, бу — Тўптой-а!* (А. М.) *Бирдан қоронғи бурчакдан, Сагай- данинг йўғон хуррам овози эшитилди:— Бўлди! Тўғриладик!... йртоқлар!... Аппарат тайёр!... (О. Г.)*

Севинч мазмуни кўтаринки интонация билан айтилади. Бу хил гапларда кўпинча таъкид юкламалари бўлиб, улар маъ- нони янада кучайтириш учун хизмат қилади.

6. Таажжуб: *Чўлоқ боши билан Мересьев ҳам келибди-я!* (Б. П.) *Одамни бир кўришда ҳам шунчалик хотирда қолди- риш мумкин экан!* (Асқ. М.) *Тавба, бундай устомонни кўрган эмасман.* (О.)

Таажжуб мазмуни ифодаланган дарак гапларнинг кеси- ми турли сўз туркумлари билан ифодаланиб, таркибида юкла- ма бўлиши ҳам мумкин, баъзи ҳолларда эса гап таркибидаги тавба, ажаб, таажжуб каби кириш бўлақлар дарак гапнинг бу турини ташкил этади. Таажжуб мазмуни ифодаланган да- рак гапларда интонация баланд бўлиб, гап охирига томон янада кўтарилиб боради.

7. Гумон: *Шу пайт қаердандир, узоқда қизгинам Наташа ухлаб ётгандир, эҳтимол, у ётган уйнинг деразасидан ҳам ма- на шундай тонг мўралаётгандир.* (Бр.) *Нағал қоқилган оғир этигимнинг тарақлаши нариги кварталдан эшитилаётган бўл- са керак.* (Бр.) *Саврасов келиб, уйига кирди шекилли.* (Бр.) *Балки у одам бутун бола-чақаси билан экинга кўз тикаётган- дир, экини битмаса, оч қолар, ялонғоч қолар.* (О.) *Қобилжон-*

нинг олдига суратчи келган экан, тушмайман деб, қайтариб юборган эмиш. (А. Қ.) Оқ подшонинг таги пучга ўхшайди. (О.)

Гумон мазмуни сифатдошга -дир элементини қўшиш билан, келаси замон сифатдош формаси -(а) р орқали, балки, эҳтимол каби модал сўзлар, шарт феъли ва керак сўзи ёрдами билан, сифатдошга эмиш тўлиқсиз феълининг қўшилиши билан ёки кириш бўлақлар ва мазмунан гумон маъносини ифодалаган феъллар орқали ифодаланади.

8. Ачиниш: *Жуда озиб кетдинг, болам! (М. Г.) Она ичида: — Шўрлик, калишсиз юрибди!— деб қўйди. (М. Г.) Е тавба-ей, одам ҳам худди қуруқ ёғочга ўхшаб қоларкан-да. (Б. П.) Ойинанинг юраги тўлқинланди, жўшиб келган кўз ёши уни бўғиб келди... (Керб.) Ғам устига ғам кўрдим, пешонам қурсин, бойвачча ака. (О.)*

9. Ташвиш: *Ҳозир ушлайдилар, қўлга тушдим! (М. Г.)— Тўхта. Ет! Дено олдидан ўтаяпмиз! Дадам кўриб қолади. (В. Ос.) — Ахир, бундай бўлаверса, бирон фалокатга йўлиқиш ҳеч гап эмас,— дер эди у. (О. Г.)— Бу ўйлар миямдан нари кетмайди,— деди она оҳистагина,— қўрқаман бу суддан! Жуда қўрқинч нарса! (М. Г.)*

10. Ғазаб, норозилик, гина: *Уларнинг бари алдоқчи, бари юртимизни заҳарлайди, бари ифлос! (О.) Сен олчоқсан, сенга айтар бошқа сўзим йўқ. (О.) Тутун жигаримни титиб юборди!... (О.) Йўқ, йўқ, бу — ёлғон, бу — туҳмат унга! (Я.) Самовий музалар биз учун ётдир. (Я.) Ер уларники, сув уларники, қозихона, думахона, жамики мол ҳам, пул ҳам уларники! (О.) Шўнақа, Тўлаган ака, душман отган тошдан, жигар отган узада қаттиқ ботади! (А. Қ.) Ораси яқин бўлишига қарамай, бу ғариб онангиздан тез-тез хабар олмайсиз. (О.)*

11. Киноя: *Кўрпангизга қараб оёқ узатсангиз бўларди, ойимча. (Н. Ос.) Мусобақада кўз бўяш билан ютган экансизда, Зумратхон! (А. Қ.)— Унисини мен сизга кейин айтаман!— деди офицер заҳарли бир мулоимлик билан. (М. Г.) Эрдан бурун менга харидор топилди: Хўжайин ўз жияни ўрнига мени юбормоқчи!.. (О.) Эй, Акрамжон, нафасинг мунча саратон! (Я.)*

Ачиниш, ташвиш, ғазаб, киноя мазмунлари умумий контекст орқали, ўзига хос интонация, ундов сўзлар, юкламалар ёки кириш бўлақлар орқали ифодаланади.

Бундан ташқари, дарак гапларда илтимос, шикоят, норозилик, кесатиш, ғурур, чақириш, ундаш, қисташ каби мазмунлар ҳам ифодаланади.

Дарак гаплар одатда, хабар маъносини ифодалаганда, ўртача, тинч интонация билан талаффуз этилади. Аммо да-

РАК гаплар, ўз мазмунларидан ташқари севинч, ташвиш, ға-
воб, кишоя каби турли эмоционал мазмунни ифодалаганлари-
ди, уларнинг интонацияси ҳам шунга мослашади. Дарак гап-
лардаги турли интонация ёзувда нуқта, ўндов белгиси, кўп
нуқта каби тиниш белгилар билан кўрсатилади. Бу ишора-
лар бирикиб келиши ҳам мумкин (қўшма гапларда вергул,
нуқтали вергул, гире, икки нуқтанинг бирга ишлатилиши ка-
би). Агар жумладаги бирор бўлакка логик урғу тушса, шу
бўлакда интонация кўтарилади. Бу ҳолат гапнинг ҳамма
мазмун турлари учун умумийдир.

Сўроқ гаплар

Сўроқ гапларда сўзловчи учун номаълум бўлган бирор
нарсa, ҳаракат-ҳолат ҳақида маълумот берилиши кўзда ту-
тилади: *Хўш, бу звеноларнинг ҳам ерларини ювишга рози
бўлдингизми? (Р. Ф.) Ҳужжатларини топшира олдиларинг-
ми? (Р. Ф.) Арслонқул ҳали ҳам шундайми? (О.)*

Сўроқ гапларда суҳбатдошни ўз фикрини англатишга ёки
ифодаланаётган фикрга бўлган муносабатини билдиришга
чақирилади.

Сўроқ гаплар қуйидаги грамматик воситалар ёрдами билан
тузилади:

1. Сўроқ юкламаларни *-а, -я, -да, -ку, наҳотки* ёрдами билан
тузилган сўроқ гапларда сўроқ интонациясининг роли
катта бўлади; *-ми, -чи* юкламаларида эса интонация у қадар
кучли бўлмайди: *Ўз ихтиёри билан-а? (А. Қ.) Ўн тўрт сўм?
Саксонга қовунга-я? (О.) Демак, олға, ғарб томонга экан-да?
(О. Г.) Шу чоққача ҳамма ишни кетмон билан битира олмай-
сиз-ку? (А. Қ.) Наҳотки буни бизнинг синфимиздагилардан
бирортаси қилган бўлса? (В. Ос.) Наҳотки, морзе алифбесини
билмасаларинг? (В. Ос.) Тонгда келди ўзига яна, шивирла-
ди: «Хайр, меҳрибон! Тағин ёлғиз қолдингми, она!». (Некр.)
Хотин-қизлар эркакни кўрганда, юраги ёрилиб, қимтиниб
юрса, эркаклар бир-бирига ишонмаса, колхоз — колхоз бў-
ладими?.. (О.) Онахон нишон олгани учун сен жуда хур-
сандмисан? (Я.)*

2. Сўроқ олмошлари:

Шаҳс ва нарсалар ҳамда ҳолат ҳақида сўралганда *ким,*
нима олмошлари қўлланади. Бу олмошлар турли келишиқда
бўлиши мумкин: *Ким у, орқангиздан ўғри мушукдай, қайга
кириб чиқманг, пойлаган баттол? (К. Сим.) Жамики камба-
ғал халқ қўлни-қўлга бериб, яктан бўлиб турса, кимнинг
ҳадди бор мардикор олишга?! (О.) Ҳазалдан бу каби завқ
олмаган ким? (У.) Нимага халойиқ қараб турипти, ахир?*

(О.) Москвага жўнармишсиз, нимага менга билдирмайсиз?
(О.)— Нима маслаҳат берасиз? (А. Қ.)— Нима қилиб юрибсан буёқларда?— деди. (А. Қ.) Нима қилган эдим сенга. (Я.) Оҳ, нега эртак бўлсин. (О.)

Предметларнинг белги-хусусиятларини аниқлаш лозим бўлган сўроқ гапларда қандай, қайси, қанча, неча олмошлари иштирок этади: *Менинг беном дўстим, соғмисиз. Қандай — озодлик ҳайкали остида аҳвол? (К. Сим.) Қайси Инъомжон? (А. Қ.) Шу чоққача қайси бурчакда моғор босиб ётган эдингиз? (А. Қ.) Фулом ака, ўша вақтларда қанча ҳосил олар эдингиз? (А. Қ.) Неча пул бердингиз? — деди Сафаров хиёл табассум билан. (А. Қ.) — Ҳозир бир центнер пахта неча меҳнат кунига тушади? (А. Қ.)*

Ҳаракат-ҳолатнинг бажарилиши ёки предметнинг мавжудлик ўрни, пайти, ҳолати, сабаби, мақсадини аниқлаш учун қаерда, қачон, қандай, қандай қилиб, нечук, нима учун, нима сабабдан, нима мақсадда каби олмошлар хизмат қилади: *Қаерда эдинг шунча кунлардан бери! (Б. П.) Мен қайқдан биламан унинг нима ниятда олиб келганини. (А. Қ.)— Қачондан бери? — деди Бўрибой ака (А. Қ.)— Агроном? — деди Урмонжон ўрнидан туриб.— Қани? (А. Қ.) Сенинг чўнга ўхшаш кучсиз найзанг менинг косамга қандай кор қилсин (Гул.)— Қачон келадилар? (А. Қ.) Ойи, ахир, токай чиммат тутамиз?! Токай паранжида ғусса ютамиз?! (Я.) Қирларда духоба майсалар. Нечун менинг ҳам кўнғлимда баҳор бўлмасин? (У.) Ҳей, йигитлар, бугун нима учун бунчалик суст кўринаяпсиз? (Керб.) Нима учун бугун кўраётган кунини Ҳайдаралининг турмушига солиштирмаяпти? (А. Қ.) — Ҳа, Бўтабой ака, бемаҳалда нима қилиб юрибсиз? (А. Қ.) Қачондан бери уни сизлайдиган... бўлди. (А. Қ.)*

Сўроқ гапларнинг ҳамма турида ўзига хос интонация бўлади. Бу интонация дарак, ундов гапларнинг интонациясидан тамоман фарқланиб туради. Одатда, сўроқ гапларда бирор нарса, унинг белгиси, ҳаракатнинг бажарилиш ўрни, пайти, ҳолати, сабаби, мақсади сўралади. Сўроқ интонацияси аниқланиши зарур бўлган бўлакда кўтарилади.

3. Сўроқ гапларни тузишда хизмат қилган воситалар (юкламалар, сўроқ олмошлари) айрим сўроқ гапларда бўлмаслиги ҳам мумкин. Бу хил сўроқ гаплар сўроқ интонацияси ёрдами билан тузилади ва кўпинча суҳбатдошнинг сўзини такрорлаш йўли билан ҳосил бўлади: *Сен? Дилдор? Нима қилиб юрибсан? (О.)— Соат икки ярим бўлди,— деди Маруся.— Икки ярим? Тун нега бу қадар узун! (Ас. М.) Леон Блюм? Мен эслаб кетдим. (К. Сим.) Сизлар шу тухматга келганга ўхшайсизлар? (Ас. М.) Кечгача? ... Йўқ, кечқурун-*

Чи кута олмайман. (Ш. Р.) — Олимжонни сиз қачондан бели биласиз? — Олимжонни? — сўради Ойқиз. (Ш. Р.) — Узимдан? — ажабланиб сўради Ойқиз. (Ш. Р.)

Илғизи ҳолларда сўроқ интонацияси билан тузилган гаплар суҳбатдошнинг сўзи ёки гапини қайтариш йўли билан тувилмаслиги ҳам мумкин: Буйруғингизни бажаришга рухсат этинг, ўртоқ майор? (Я.) Ота, жуда хаёл суриб қолдингиз? (А. Қ.) Абдуғаффор ота, янги рўзгоримиз дейсиз-у, бугундан бошлаб янги қошиқлар-у товоқларга бой бўлиб қолибсиз? (Р. Ф.) Ҳайдар қўрбоши деб эшитганингиз борми? Тангриқулхожининг куёви оқтовуқлик Ҳайдарпонсад? (А. Қ.) Келинг, ўғлим. Бемаҳалга қолибсиз? (А. Қ.) ... фонусни унинг... юзи ва тугиб: — йўл бўлсин? — деди. (А. Қ.) — Хўш, — деди Бўтабой ака, — бугун ўқишга бормадингиз? (А. Қ.)

Баъзан сўроқ гапларнинг кесим составида -(а)р аффиксини керак, шекилли, мунча, балки каби сўзлар бўлади. Бу хил гапларнинг сўроқ гапларга айланишида сўраш интонацияси несосий ўринни эгаллайди. Шу билан бирга, бунда мазмунидан гумон маъноси англашилиб турган юқоридаги элементларнинг роли ҳам каттадир: Сизни қизиқтирадиган саволлар бордир? (Б. П.) Эҳтимол, унинг юраги қушдек типирчилаётиндир? (Керб.) — Бунақада кечгача анча иш қилиб қўярсиз? Кечгача яна уч баробар бўлар? (А. Қ.) Сиз менинг олдимга бориб, ўз ишларингизни айтган эдингиз, эсингизда бўлса керак? (П. Т.) Афтидан, булар ҳам рационализаторлар бўлса керак? (А. Сур.) Бу иморат отангиздан қолган бўлса керак? — деб сўради. (Асқ. М.) Ҳой-ҳой, ўргилай отаси, мунча қийнайсиз уни?! Илгари дуруст эди шекилли? (А. Қ.) Худо билсин, сўзингиз балки ёлғон. (Я.)

Сўраш маъноси янада таъкидланган сўроқ гапларда грамматик воситалар бирдан ортиқ бўлиши ҳам мумкин: Дадам қайда-а? (О.) У ўйлайди, у ҳаёт-ку -а?! Нега Ленин бўлмайди номзод?! (М. Шайхзода) Оппоқ қиз, кийиминг ёмон-ку-а... (О.) — Муҳиддин айтдимикан-а? (Р. Ф.) Неча ёшга кирган эдим-а? (О. Г.)

Сўроқ гапларнинг маънолари. Сўроқ гаплар турли-туман маъноларни, ҳис-туйғуларни ва сўзловчининг воқеликка бўлган турлича муносабатини ифодалайди:

1. Соф сўроқ: Қаёққа олиб кетаётибсиз? (А. Қ.) Хўш, сен ўтказадиган тажриба нимани исбот қилиши керак? (А. Қ.) Докторга кўрсатдингизми? (А. Қ.) Юлиб ташлаш керакми, яхшироқ парвариш қилиш керакми? (А. Қ.) Сизлар оқ-қорани, йўл-ўйриқни таниган одамлар — менга бир йўл кўрсатинглар, нима қилай? (О.)

2. Риторик сўроқ. Бу хил сўроқ гапларнинг мазмунидан

тасдиқ маъноси англашилиб туради, шу сабабли риторик гаплар адабий тилда эмоционал маъноларни ифодалаш учун стилистик восита бўлади: *Ватанимизнинг бир қисми бўлган Мирзачўл нега чўллигича қолсин?* (А. Ф.) *Бу сўзларни эшитмоқ қайда!* (К. Сим.) *Болам... Сен куйгунча, онанг куйиб ўлса бўлмасмиди, болам?* (Ҳ. Ҳ.) *Бўйрадай жойга шолғом экан одамга ҳам сувми!..* (О.) *Ким билади, Гюберт ҳозир нималарни ўйлаб ўтирипти экан.* (Бр.) *Қишда шундай чиройли кўринган бу ҳовли ёзда қандай бўлса экан.* (О.) *Ўйлаб қара, эртадан кечгача қанча одам билан муомала қиламан?* (О.) *Мен у бойваччаларга нима ёмонлик қилибман!* (О.) *Катталарнинг ўрнини кичиклар олмаса, дунёда одам яшармиди?* (П. Т.) *Одамнинг ҳаёти туғилишдан бошланишини ким билмайди?* (Гулиа.) *Йўқ! Қандай чидайман бу тухматга!* (О.)

Риторик сўроқ гапларнинг махсус турини *айтмайсизми бўладими* сўзлари билан келган гаплар ташкил этади: *Мени айтмайсизми! Мени Гаврила Петрович Чумаченко дейдиган бўлиб қолди* (О. Г.). *Эртасига от оғриб қолса бўладими!* (О.) *Саҳарга яқин Аччига кетаётган эдим, рўпарамдан йўлбарс чиқиб қолса бўладими!* (О.)

Риторик сўроқ гапларда турли эмоционал оттенка (киноя, зорланиш, таъкид, норозилик, ачиниш, танбеҳ, севинч, кесатиш) ифодаланади: *Буюм бир ҳазил-да, боришга сабаб — зиёрат бўлмасин тагин.* (Я.) — *Ҳа, сендак ақлли йигит бўлмасак нима қилайлик!* (Керб.) *Хўш, энди ҳолинг қалай?* (Б. П.) — *Хўш, сизча нима қилиш керак, ўқимишли акам! — деди киноя билан Йўлчи.* (О.) *Ўзи тўймаганнинг сарқити қорин оғритади, онажон, сиздан ортди-ю, бизга жир битдим!* (А. Қ.) *Хўш, нега биз омманинг ташаббусига қулоқ солмаймиз?* (Р. Ф.) *Қизиқмисиз, сизни астойдил, чинакамига доволаш керак-ку, ахир?* (Б. П.) *Кўпга келган тўй дейсизми?* (О.) *Сизда ҳам беюмуш, беташвиш, фурсат бўладими?* (О.) *Гуноҳи не эди у тилла бошнинг, Гуноҳи не эди у порлоқ қуёшнинг.* (У.) *Пичоқни шу Ҳасан аканг урадимиз?* (Ҳ. Ҳ.).

Риторик сўроқнинг муҳим маъно типлари:

а) таажжуб: *Марченко?!* (Я.) *Эҳ-ҳе, саккиз соатда ўрнатдиларингми!* (Асқ. М.) *Сизда қандай кеки бўлсин! — ҳайрон бўлиб деди Йўлчи* (О.) *У мардикор қандай қилиб чалади!* (О.) *Бу нимаси?!* (А. Қ.) *Тавба, қизлар Олег билан шунчалик ҳам иноқ бўлишадими-я!* (К.) *Ие, мен кимни кўраяпман!* (Асқ. М.) *Қиз, шу гапларнинг бари ростми? Тавба!* (О.) — *Ҳолназар биздан ғаллани қайтиб бериш учун олганмиди?* (Керб.)

б) ташвиш, ғамхўрлик: *Анови, семиз Гучков бўлмасин тагин* (А. Т.). *Мени ташлаб кетмайсанми?!* (Ҳ. Ҳ.) *Новниҳо-*

лим, ёлғизим икков қандай ҳолда қоламиз унда! (Леон.)
Нима бўлди сенга, Лёша! ... (Б. П.) Канизак мендан қаттиқ
хиёадир? (А. Қ.) Борди-ю, аламлари ошиб, қалтис ҳукм қи-
либ юборишса, бир умр кўралмай қолармиканман! (М. Г.)
Нима бўлди сенга, арслонтойим? Уйинг куйгур тасқара мир-
шаблар изингга тушдими? (О.)

в) ғазаб: Менга деса агар тош ёғмайдими! (У.) Нега биз
инсон бўлиб, ўзни пулга сотамиз? (Х. Х.) Мен бўри бўлдим-
ми?! (Я.) Улуғ сабззорнинг эрка ўғлини йўқ қилувчи ким?
(А. У.) Мақсад нима, мақсад?! (Х. Х.) Сен Шермисан?! (Я.)
Кўзинг борми, қанақа аравакашсан! (О.) Греневнинг кели-
шини нега айтдинг, нодон! (С.) Уятни биласизми!... Колхозчи-
мизда илмга қарши одамлар бор дегани кимнинг тили бора-
ди!.. (А. Қ.)

Таажжуб-ғазаб маъноси ифодаланади: Бадалбойга!! (Я.)
г) гумон: Мен-ку яхши билмайман, афтидан, ҳар хил
формадаги металл керак бўладиганга ўхшайди? (Р. Ф.) Зве-
новойимиз бунга нима дер эканлар? (Р. Ф.) Пахталар ҳам
яхши очилмагандир? (Р. Ф.) Наҳотки Ойқизни бу йўлдан
қайтармаса, ҳеч бўлмаганда, менга, отаси тенги чолга раҳми
келмаса? (Ш. Р.)

д) кучли ҳаяжон: Токайгача эзиламиз, ота?! (О.) А?!
Ўғлим... Соҳибжон... Дўстим! Ахир сен ҳамқишлоғимизсан-
ку? (Я.) Қани бу ерда инсоф, қани бу ерда адолат деган
нарса?! (Х. Х.) Шу ишни бизнинг солдатлар қилди деса ким
ишонади! Ким ишонади бунга!... (Қаз.) Қани менинг ўғлим!—
деб аянчли қичқирди. Лекин ўғли кўринмади,— Қани у,
қайёққа кетди менинг ўғлим!— деб такрорлади яна кампир.
(Керб.)

Баъзи сўроқ гапларда сўзловчи учун номаълум бўлган би-
рор нарса ҳақида маълумот бериш талаб этилмай, тингловчи-
ларнинг диққатини бошқа томонга буриш кўзланади, сўзлов-
чининг ўзича мулоҳаза қилишини кўрсатади: Айб... кимда?..
Айб нимада? ёки ер ёмонми?... ёки уруғ ёмонми? Ё бўлмаса
об-ҳаводами? Ё ерга солинган ўғит ёмонми? (У.)

Қўшма гап таркибидаги айрим сўроқ гаплар интонация
жиҳатдан бошқа гаплар билан киришиб кетадилар: Майли,
лекин шундай яхши қулни улар бизга беришмасмикан дей-
ман. (О.) Бу ҳолат сўроқ гапларга алоҳида аҳамият берил-
май, жавоб талаб этилмаган ёки сўроқ гапдан сўнг келган
гапта сўроқ гап мазмунига жавоб англашилиб турадиган
ўринларда юз беради: Нима учун у ерга киради, нега соат-
лаб у ерда қолиб кетади, нима ҳақида сўзлашади ва нега
дори ёзиб бермай чиқиб кетади. Унинг бу қилиғи жуда ажаб
тўюлар эди. (Чх.) Омадимиз келган эканми, ё қурт тутушни

соғиниб қолган эканмизми — бирам бўлиб берди, қани энди
гериб тамом қила олсак! (А. Қ.) Ким яхши, ким ёмон — сен
қаёқдан биласан? (М. А.) Ҳозир кўприк кимнинг қўлида —
буниси номаълум. (Пгд.)

Сўроқ гапнинг маъносига алоҳида аҳамият берилиб, сў-
роқ интонацияси билан талаффуз этиш лозим топилса, ҳар
бир сўроқ гапдан сўнг сўроқ белгиси ишлатилади: *Дивизия
командири қалай? Бу ерда нималар бўлаётганини биладими?
Полковник Плотниковни кўрдингизми? Унда иш жойидами?
Ҳеч ким ярадор бўлмадими, ўлдирилганлар йўқми? Корпус-
дагилар аҳволни биладиларми?* (Қаз.)

Буйруқ гаплар

Буйруқ гаплар кишининг хоҳиш, илтимос, маслаҳат, буй-
руқ каби турли ниятларини ифодалаб келади: *Йўлчи, чиро-
ғим сувни тезлатинг (О.) Наҳотки, ёлғон гап сўзласам! (О.)
Биз бу катта ишга ўз ҳиссамизни қўшамиз. Фақат дадиллик,
дадиллик керак! Четвериков, ўнгдаги батальонни шимол то-
монга буриб, Семеновга ёрдам берсин!* (Қаз.)

Буйруқ гапларнинг тузилиши. Буйруқ гаплар
турли йўллар, воситалар ёрдами билан тузилади:

1. Буйруқ-истак феълнинг кесим вазифасида келиши би-
лан:

1 шахс: *Тушунтиринг, недур вазифангиз, сўз минутин кўп-
роқ берай, оз десангиз (С. Ж.). Қани, шинелингизни беринг-
чи, у ёқ, бу ёғини тузатиб берай (О. Г.). Ешлик, қариликни
суриштириб ўтирмайлик! (М. Г.) Иван, кел, уйга бориб ўтир-
масдан, шу ерда овқат қила қолайлик! (М. Г.) Э, халойиқ,
бутун кучимизни бир куч қилиб тўплайлик! (М. Г.) Олимжон
ака! Ерларимизни қондириб-қондириб суғорайлик! (Ш. Р.)*

II шахс: *Писта-бодомдан кўпроқ ол. (О.) Онангни қўлинг-
да тутсанг, синглингни бошингда тут! (О.) Қара, жаҳон, ўғ-
лимга қара! (Ҳ. П.) Ешсан, соғсан, ишла, ўйна, улфат кўр.
(О.) От! Улдир! Бола бермаймиз! (О.) Ҳой, боққа сув тошиб
кетди, тезроқ кириб, бўғиб қўйинг. (О.) Онажон қайғир-
манг!.. (О.)*

III шахс: *Менинг ҳам юрагим машғалдай порласин! (П. Т.)
Майли боринг бўлмаса, дўстларингиз қараб қолмасин...
(Р. Ф.) Подшонинг тахти кўйсин! (О.) Гапинг ёлғон. Кўзинг
чиқсин ёлғон гапирмай, фриц! (Б. П.) Холисхон! Илоҳим на-
ранжи қурсин. (Ҳ. Ҳ.) — Иш қилиб тузалсин-да!.. Яхши йигит
эди. (О. Г.)*

2. Шарт феълнинг кесим вазифасида ишлатилиши билан:

Қани энди, улар ҳам бирга, ёнма-ён юриб келишса! Қани энди, улар ҳам шу ерда бирга бўлишса... (О. Г.) **Қани энди, қани кетган ҳамма ўртоқларимиз ҳозир тирилиб қолса! Қани энди, улар ҳам шу кунни кўришса, Маковей...** (О. Г.) **Қаҳрагон қиш бўлса!...** (О.)

Бу ҳолда гап таркибида **кошки, қани, қани энди** сўзи ҳам келиши мумкин: **Кошки, акаси Йўлчи бўлса!** (О.) **Кошки, шу вақт ўғил гўзалнинг ўрнида бўлсам! Қани энди, сенга ўхшаб қилма ақлли бўлса!** (Керб.)

Шарт феълидан сўнг тўлиқсиз феъл **эмоқ** нинг турли шакллари келади: **Тезроқ кела қолишса эди!** (М. Г.) **Оҳ, қани энди Анатолий Петрович тирик бўлса эди!** (Кос.)

Баъзан шарт феълидан сўнг -я юкламаси келади: **Тўққиз киши музокарага чиқса-я!** (А. Қ.) Бу ҳолат иш-ҳаракат ўтган замонда бажарилган ўринларда рўй беради. Баъзан шарт феъли билан баробар **наҳотки** сўзи қўлланади: **О, наҳотки, бу қулингиз ёлгон сўзласа!** (О.)

Баъзан шарт феъли ўрнида ўрин келишиги қўшимчасини олган сифатдошнинг **эмоқ** феъли билан бирикуви, яъни -ганда эди қўлланади: **Уқитувчимиз тезроқ кела қолганда эди.**

Баъзан буйруқ гапларнинг буйруқ ёки шарт феъли формасида бўлган кесимларига -чи юкламаси қўшилади. Шарт феълига -чи юкламаси қўшилганда, иш-ҳаракатни тезроқ бажаришга даъват (**кела қолсанг-чи**), буйруқ феълининг бўлишли формасига қўшилиб келганда, буйруқни юмшатиш (**тур-чи**), бўлишсиз формадаги етакчи феълга бўлишли формадаги кўмакчи феъл қўшилганда, дўқ маъноси англашилади (**келмай кўр-чи!**): **Қани олдимга тушмай кўр-чи!** (Н. С.) **Биласизми, ойи! Жон ойи, менга китоб олиб берсангиз-чи!** (К.) **Сен Семеновичнинг қулоғини бураб қўйсанг-чи!** (Каз.) **Будққа бер, ирғитиб кўрай-чи** (Кс.) **Жилла бўлмаса эшикни қоқиб, гугурт сўраб кирса-чи!** (А. Т.)

3. **Керак**, мумкин сўзларининг ҳаракат номи таркибида келиши билан: **Бошига фалокат тушганда, оғир кун келганда, киши яна ҳам кучлироқ, саботлироқ бўлиши керак** (Бр.). **Бу аблаҳни қийнаб ўлдириш керак!** (Я.) **Йўқ, йўқ! Бу ерда ўтиш мумкин эмас!** (Бр.) **Гап шу, биродарлар, душманга, жабрга қарши курашга тайёрланиш керак.** (О.) Бу масалани раёком бюросига қўйиш керак! (С.)

4. Айрим тўлиқсиз гаплар ҳам буйруқ мазмунини англади. Бу хил гапларда интонациянинг роли кучли бўлади:

а) эгасиз тўлиқсиз гаплар:— **Жим!**— **деб бақирди Карпенко.** (П.) **Бас! Бас! Бас! Уртаманг мени.** (Ҳ. Ҳ.)

б) кесимсиз тўлиқсиз гаплар: **Ўлим ёвга!** (Ҳ. О.) **Сенга**

ўлим, сенга нафрат, эй ажал! (А. У.) Немис-босқинчиларига ўлим! (Бр.)

в) эга ва кесимсиз:— Йўқ,— деди Салижон, олимлар ва металлургаларнинг дўстлиги учун! (Асқ. М.) Тинчлик аҳди учун! (С. А.) Нимага тўхтаб қолдинглар? Олға-а-а-а!— деб қичқирди. (Қаз.) Франц Эвальд гангиб ўрнидан турди ва хитоб қилди:— Бизни озод қилганлар учун! (Қаз.) Қани, ҳо, йигитлар! Ишга! Ишга азаматлар! (А. Қ.)

Буйруқ гапнинг маъно турлари. Буйруқ гаплар қуйидаги маъноларни ифодалайди:

1. Буйруқ: Паранжи ва чиммат, тезроқ келган жойингга қайт! (Ҳ. Ҳ.) Уч олинг! От солинг кун ботар ёққа! (У.) Жамила, тур ўрнингдан, ялинма бу итларга, бўлмаса лаънат дейман сендай вафодор хотинга! (Ҳ. Ҳ.) Семенов, вазифангни бажар! Дадил ҳаракат қил! (Қаз.) Салим кетган жойга уни ҳам жўнатиш керак! (О.)

2. Маслаҳат: Шира тутиб қийшайган ғўзани юлиб ташлаш керак (А. Қ.). Қўй ўйин, сайри тамошани, ғанимат ёшлигинг. Шу феъллардан ўзингни айлагин безор, ўқи! (Ҳ. Ҳ.) Нима тўғрисида гапирмоқчисан, аввал ўйла-да, кейин сўйла. (В. Ос.) Ойсара, тирик етим қилманг ўғлингизни! (Ҳ. Ҳ.) Йўқ, бошқаларга қараш керакмас, бошқалар бизга қарасин, ўйласин. (А. Қ.)

3. Илтимос: Сиздан илтимосим, оналик қилиб, Саримсоқбойнинг звеносига ёздириб қўйсангиз. (Я.) Шоҳим, Алишерга озор берманг, у буюк одам! (У.) Алишер, эски гиналарни унутинг. Сиз яна ўз жойингизни эгалланг! (У.) Уртоғингизга айтинг, бу ҳужрасини биздан аямасин! (О.) Ашуладан яна бўлсин (Керб.)

4. Орзу-истак: Кошки тил бўлса-ю, у билан суҳбатлаша қолса!... (О.) О, қани энди жавоб келса! Қани энди ўзининг қон томиридай бўлган телефон сими бирдан уланиб тирилиб қола қолса! (О. Г.) Уруш бойларнинг ҳамёнини тўлдиради. Бас, улар борсин! (О.) Қани ҳамма хотин ҳам сиздай бўлса!— деди қори Тўпанисога зўр ҳавас билан қараб. (А. Қ.) У... нинадай нарсага хиёнат қилмаса, ўл десанг — ўлса, тирил десанг — тирилса... (О.). Қалб азобидан келган кўз ёшларини кошки, у тўхтата билса! (О.) Йўлчини даҳшатли бир куч эгаллади, инсофга, адоватга, ҳақиқатга ёт бўлган бу ҳаётни, замонни, ҳамма нарсани оёқ остида эзса, йиқитиб ёқса! (О.)

5. Ҳайратланиш: Уйлаб қара, бомбардимон, шунча қийинчиликлардан кейин бирдан Артегда туришса! (Кос.) Наҳотки кечаси билан йўл юриб, шунча оз юрилган бўлса! (О. Г.)

6. Ғамхўрлик: Совқотиб қолма, иссиқроқ ёт, Шерматжон

Орғистим (Я.).— Қани, шинелингизни берингчи, у ёқ, бу ёғини
рунатиб берай,— деди. (О. Г.) Сада, менинг Мовимга, менинг
қиқримон ўғлимга дарров уст-бош кийим қилиб бер, яна бит-
тагини тайёрлаб қўй. Мехинлига буюр, унинг кийим-кечагига
бир юқтирмасин. У ҳориб-чарчаган, аччиқ кўк чой, ширин
тшм ҳозирлаб беринг, егани олдида, емагани кетида бўлсин.
(Керб.)

7. Ташвиқ: Пахтани сортларга ажратиб терайлик! (Газе-
тин). Шу она ҳурмати, туринг оёққа! (У.) Куннинг тигида
ними қиласан, бу ерга келиб, салқинда ўтирсанг-чи! (А. Қ.)
Шу нарсаларнинг ҳаммасини ҳозирданоқ тўплай беришимиз
керак! (К.) Мард экансиз, бойваччаларга жазо беринг, улар-
ни шарманда қилинг! (О.) Овозимизни баланд қўяйлик! Е
қиқ, ё ўлим! Юраверинглар, йигитлар, юра бер! (О.) Биз ав-
ни галлани олиб, очларга бўлиб берайлик. (Керб.) Атакага!
Атакага! (О. Г.)—Халойиқ!—деди Йўлчи ҳаяжонлини.—бўш
келманглар, оёқни тираш керак, муштни кўрсатиш керак! (О.)

8. Гумон, ташвиш: Қўрққан бўлса керак!—деди оҳиста
Шивел (М. Г.). Сенга озор берган киши кейин ўз феълдан
журда ёмон пушаймон бўлса керак! (М. Г.) Доктор!—деб гап
бошлади нафаси бўғилиб.—Дунёда мендек бахтли одам йўқ
бўлса керак. (Чх.) Эҳтимол, у кейинчалик бизни ҳам еб қўйса
(Эртакдан).

Баъзан маънони кучайтириш мақсадида кесимдан сўнг
борми сўзи келади. Ҳамма гапни суриштириб, бирин-кетич
тирозига сола бошласалар борми! (М. Г.)

9. Ҳаяжон: Йиқил устимга эй гардун, йиқил тез! Йиқил,
бошимни янч! Гавдамни бос, эз! (У.) Аяжон, менга раҳм
этинг! Арзи-додимга етинг! (Н. С.)

10. Ғазаб, дўқ: Хатдан ўчир ўғлимни ҳозир! (О.) — Чийил-
лама! — деди ҳайқириб Йўлчи.— Олиб чиқ ўша темир соп-
қонингни! (О.) Тавба!... Бу лаънати асти нима қилади? Қани
энди... бўға бошласанг! Иложи бўлса, лаънатини тилка-тилка
қилиб ташласам! (У.) Яқин келма! Янчиб ташлайман!
(Ҳ. Ҳ.) Уйини елкамни чуқури кўрсин! (А. Қ.) Борган сари
яқинлашаётган жандармаларнинг:—Чекил! Тарқал!—деган
шовқинлари эшитиларди. (М. Г.)

Буйруқ гаплар турли интонация билан талаффуз этилади.
Кучли ҳаяжон, дўқ, ғазаб, қатъий буйруқ каби маъноларни
ифодалаган буйруқ гапларда интонация кучли, маслаҳат, ил-
тимос, гумон маънолари ифодаланган гапларда оддий, ўртача
даражада бўлади. Бундаги интонацияга нисбатан ташвиқ,
орзу маънолари англашилган гапларда у бир оз юқори бў-
лади.

Ундов гаплар сўзловчининг воқеликка бўлган турлича муносабатини ёки ички ҳис-ҳаяжонини ифодалаб келади: *Қандайин сен малоҳатга бой, чиройингда ҳаётим кулар.* (А. У.) *Е ҳаёт, ё ўлим — асорат!* (Я.) *Даҳшат!..* (М. Г.) *Фан юртида хўб тиришдик биз, қанча жумбоқ, савол ечилди...* (С. Ж.) *Мен етим ўсганман, оҳ, у етимлик...* (Ғ. Ғ.)

Дарак, сўроқ, буйруқ гаплар ҳам махсус интонация билан айтилиб, ундов гапга ўхшаб, сўзловчининг ички ҳис-ҳаяжонини, воқеликка бўлган турлича муносабатларини англатишлари ҳам мумкин. Аммо у турдаги гапларда асосий, етакчи маъно дарак, сўроқ, буйруқ маъноларидир. Шунинг учун ҳам, улар махсус интонация билан ундов гапга айланиб кетмайдилар: *Ҳаммаси меҳнаткашнинг кучидан. Бўлмаса худо осмондан ташлармиди?* (О.) *Кет! Йўқол! Малъун, касофат! Кет жаҳаннам қазрига!* (У.)

Ундов гапларда эса ёлғиз ички ҳис-ҳаяжон, сўзловчининг воқеликка бўлган муносабати ифодаланади. Шунингдек, ундов гаплар ўзига хос структураси ва грамматик белгилари борлиги билан ҳам алоҳида группани ташкил этади.

Ундов гапларнинг тузилиши. Умуман, ундов гапларнинг тузилишида ундов интонациясининг роли каттадир. Шу билан бирга қуйидаги воситалар ёрдамида ҳам ундов гаплар ҳосил бўлади:

1. *Қандай, қайси, қанақа, нақадар, қанча, неча, шунча, шундай* каби эмоционал-кучайтирув маъносига олмошлар: *Мана отаси қанақа, боласи қанақа!..* (О.) *Унсун учун, бечора қиз учун, бу қандай фалокат, бу қандай мудҳиш, мотам!* (О.) *Қандай қувонч!* (С. Ж.) *Ўроз, Қамбар, яна қарол чорикорлардан қанча танишлар бор!* (О.) *Тун нега бу қадар узун!* (Асқ. М.) *Кечки салқин тушиши билан бошланган шабадада боғни кезиш нақадар нашъали!* (Ш. Р.) *Ишчиларнинг зўр кучга эга бўлганлигини кўрсанг, кўнглиннга шундай бир шодлик тўлади, кўкракда шундай улғ байрам бўлиб кетади!* (М. Ғ.) *Капсанчилар қишлоғи шунақа чиройлики!* (А. Қ.) *Бу ҳаёт шунча гўзалки, қучоқлаб бағрига тортади, бу ҳаёт шунча дилбарки, кундан-кун чаманлар ортади.* (У.) *Теварак-атроф бирам яхши, бирам яхши!* (Б. П.)

2. Ундов сўзлар: *Э, бахтларни балоғатга етказган она!* (Х. О.) *Эҳ, Андрей, Андрей! Вой шўрлик-эй!* (Б. П.) *Эҳ, Фрося, Фрося!...* (Ост.)

3. Ана мана юкламалари: *Бойваччаларни боққа олиб кирдида, ўзи бир тўнғакка ўтириб, ерга қараган ҳолда деди:— Кўринглар: ана боғ!* (О.) *Мана Қоратой! У жамики тўралар-*

ой, бойларга ўт билан сувдай! (О.) Ана полицмейстер! Чўчқа
Ҳолесников! Ана аскарлар... Бўш келманглар, йигитлар, ура-
теринелар, шоввозлар! (О.) — Ана тантана-ю, мана танта-
на!— деди. (А. Қ.)

Сўз, сўз бирикмалари ва гаплар ҳам ундов гап ҳосил эта-
ди: Эҳ, хўрлик қурсин! (О.) Тўй муборак, ойи! (О.) Йўлчи-
бой! Оғанг ўлсин! Вой қадрдоним, жигарим! (О.) Ҳолингга
бой! (О.) Хайр ўғлим, оқ йўл бўлсин, хайр кўзим қораси!
(Х. О.) Ҳаром ўлсин бу от! Айланай оймдан! (Х. Х.) Ҳа,
шундай — кўришгунча!— дея илжайди ва такрорлади офицер.
(М. Г.) Эҳ, атанг! (Б. П.) Вой шўрлик-эй! (Б. П.) Эй шўринг
қўрсур-эй! Эй бола фақир-эй! (П. П.) Тавба! (А. Қ.) Е худоё
қўрдовандо! (П. Т.) Астағфирулло... (У.) Қуллик она! (М. Г.)
Гуҳмат ўртоқ полковник! (Бр.) Э, балли, балли! (П. Т.)
Ажаб бўпти! Унинг жазоси шу! (Қаз.) Ҳорманг! (А. Қ.) —
Баракалла, Ортиқ! Ашўладан яна бўлсин! (Керб.) — Бара-
килла, ўғлим, ақл-фаросатингга ҳасанот!— деб юборди Хол-
назарбой хурсанд бўлиб. (Керб.) — Қойилман, полвон иним,
трагига бир нима сизмагандай кўкрагини босиб гапирди Қо-
ритой. (О.)

4. Махсус интонация: Тамом! Энди нима бўлса бўлди! ...
Энди бунинг гапига қаранг! (Б. П.) Сенга яхшилик қилган-
нинг ўзи аҳмоқ! Кўрнамак! Ит феъл! (Х. Х.)

Бу турдаги гаплар шаклан дарак, буйруқ гап бўлсалар
ҳам, мазмунан дарак, буйруқ маъносини англатмай, киши-
нинг ички ҳис-туйғуларини ифодалайди ва махсус интонация
билан айтилади, шунга кўра, бу хил гаплар ундов гап сана-
лади: Уз кўзини ўзи ўймоқ! (О.) Йўлчи кўпдан кутган ва
севгиси қадар чуқур манъоли бир кун! (О.) Овозимизни бо-
лан қўяйлик, ё ҳақ, ё ўлим! (О.) Тошкентда бир неча кун
бўладиган ўткир қуруқ совуқ (О.) Ваҳший, лекин гўзал ман-
зара!.. (О.) Машина! Делегация келаётинти. (А. Қ.) — Кур-
так!— деди Аҳмедов.— Мана шундан колхоз кўкариб чиқади.
(А. Қ.)

Турли воситаларнинг бирикиб келиши: Э,
ўша... (У.) Бу қандай даҳшатли манзара, ҳайҳот! (Я.) Она
мунгли-мунгли бошини чайқаб:— Бечора қизгина-эй!— деди.
(М. Г.) Россия, Россия, азамат ўлка! Э, осмон сингари бепоен
Ватан! (Х. О.) О, нақадар юракка яқин ва қимматли ажойиб
ўлка!— деди у ўзича ўйлаб. (З. Ф.) Эҳ, аттанг! (Б. П.) Мана
ҳақку ҳуқуқ! Эҳ пешона! Оҳ, бечора фарзанд! (М. Г.) О, қан-
дай гўзал баҳор бугун, офтоб қандай меҳрибон!... (О. Г.)

Ундов гапларнинг маъно турлари. Ундов гап-
лар қуйидагича эмоционал маъноларни ифодалайдилар:

1. Таажжуб: Оббо, лаънати калхамак! (О.) Ажаб замона экан! (О.) Тавба! (О.)

2. Ташаккур ва рағбатлантириш: Яхши қолинг, бибижон! (М. Г.) Чойингиз учун раҳмат, бибижон! (М. Г.) Қуллуқ, она! Овқат қилиб едим. (М. Г.) Қуллуқ, Пелагея Ниловна!— деди хурсанд бўлиб Наташа. (М. Г.) Эй, балли, балли! (П. Т.) Отанга раҳмат! (А. Қ.) Баракалла, баракалла, ўғлим! (Керб.) Ҳорманг, ота! (О.)

3. Ҳайратланиш: Ана қаҳрамон! Мен унга қойилман! (Н. Ост.) Жуда соз, жуда яхши! (Б. П.) Мунча яхши хотин экансиз! (М. Г.) Чапакка чидаган қўлларга, шарт-шарт савашларга бардош берган кўкракларга балли! (О.) Епирай, бу қандай қиз экан! (О.) Бунча яхши хотин экан-а! (Б. П.) Ватан — она сўзи нақадар лазиз! Сенсан ҳар нарсадан мўътабар, азиз! (У.) Профессор Назаров! Мана у қандай одам экан! (Асқ. М.) Қандай довярак! (М. Г.) Ажаб дунё экан! (О.) Вой, Гулнорнинг шайтонлиги! (О.) Қизиқ одамсизлар! (М. Г.)

4. Завқланиш, шодлик, мамнунлик: Баракали меҳнатдан сўнг роҳатланиб дам олиш қандай завқли! (М. Г.) Уҳ-уҳ-уҳ! Чувара-ку! ...Ҳай-ҳай, оғизда эриб кетади-я! (М. Г.) Тирик экансан! Хайрият! О, боласи тушмагур-эй! (Б. П.) Ура!... Озодлик!... Залдагилар қичқира бошлади. (А. Т.) Хавф-хатарга юзма-юз келиб, унга чап бериш қандай яхши-я! (А. Қ.) Иссиқ чой!... (Б. П.) Қандай қувонч!.. (С. Ж.) Қойилман, полвон иним. (О.) Қандай бахт, қандай бахт! (Каз.)— Бизнинг батальонимизда қандай ишлар бўларди!— дер эди фахрланиб (Каз.). Сизнинг тирик бўлишингиз қандай бахт-а! (Каз.) Жуда соз, жуда яхши! (Б. П.) Ундай бўлса, жуда яхши! Ундай бўлса, раҳмат! (Б. П.)

5. Орзу-умид: Худо бахтингни берсин-да, Андрюша! (М. Г.)

6. Муҳаббат: Унинг кўз олдидан Нури! (О.) Ойна билан бирга яшаш нақадар ёқимли ва гўзал! (Керб.) Холхўжа қизариб ерга боқаркан, қиз шўх юриб кетди... О, қандай бало! (О.)

7. Ачиниш:—Э, эссиз, эссиз! Эй бечоралар... — деди ўзича! (Б. П.) Хайр, жонажон Москва! (Бр.) Эй, ўзингни, ҳолатингни билмаган Асрорқул. (А. Қх.) Эвоҳ, эссиз умр, эссиз қизим... (О.) Бу уруш одамларнинг бошига не-не кунларни солмади. Эҳ, аттанг! (Б. П.) Вой-вой, қарасаларинг-чи, хотинлар, бирам озғин, бирам озғин! (Б. П.)

8. Қиноя:— Янги касб қуллиқ бўлсин, бойвачча!— деди Урмонжон. (А. Қх.)

9. Газаб, норозилик, нафрат: Бу қандай майнабозлик! (О.)

Бу қандай бедодлик, бу қандай зулм! (Я.) Худоё тавба қилдим, бу қандай кун!.. (А. Қх.) Бас дейман, кофир қирғиз! (О.) Уларга роҳат эмиш! (О.) Вой лаънати!! (Я.) Лаънати!! (Я.) Уят, қўрқоқлар! (О.) Эй қўқон боёнлари, сизлардек инсонларга туф! Талтайиб файтунда сурган давронларга туф! (Ф.) Аблаҳлар! (О.) Бас, лаънатлар! (Я.) Балонинг ўқиға учрагур! (Я.) Бемаъни гап!—деб қўйди Николай. (М. Г.) Вой қутирган ит-эй!—деди Филлимониш. (Бр)

10. Қўрқиш: *Войдод! Вой ўлай! Онажон! (Х. Х.)*

Ундов гапларнинг интонацияси турли-тумандир. Қандай маъно ифодаланишига қараб, интонация ҳам ҳар хил бўлади.

Гап бўлаклари

Гаплар одатда сўзлар бирикмасидан ёки айрим сўздан ташкил топади. Гап бўлаги ҳақидаги мулоҳазалар эса бир неча сўздан ташкил топган гаплар устида бўлади. Чунки ўшандай гаплардагина бўлаклар тўғрисида ва уларнинг синтактик функциялари ҳақида фикр юритилмоғи мумкин. Бирдан ортиқ сўзлардан таркиб топган гапларнинг йиғиқ типда предикативлик муносабати, ёйиқ турида эса яна бошқа синтактик муносабатлар рўёбга чиқади. Гап бўлаклари ана шундай типдаги гапларга оиддир.

Гапнинг ҳар бир бўлагининг маълум маъно ва шакли бўлади. Улар қуйидагилар билан характерланади: 1) ўзаро синтактик муносабатга кира оладиган сўзлар ёки сўз бирикмалари орқали ифодаланади; 2) шахс, кесимлик, келишик аффикслари ва кўмакчи каби воситалар билан бирга келоллади; 3) маълум тартиб билан жойлашади, 4) алоҳида интонацияга эга бўлади.

Сўз ёки бирикманинг гапда бирор бўлақ сифатида муайян вазифани бажараётгани унинг гап компонентлари сирасида қандай ўринда жойлашишига ҳам боғлиқ. Масалан: *Одам қўй кўрди. Қўй одам кўрди.* Биринчи гапда *одам* сўзи — эга, *қўй* — тўлдирувчи; иккинчи гапда *қўй* сўзи — эга, *одам* — тўлдирувчи. Алоҳида шаклга эга бўлмаган ҳар икки сўзнинг қайси гап бўлагига мансублиги уларнинг гап бўлаклари сирасидаги ўринларига боғлиқ бўлмоқда, ҳар икки гапда ҳам биринчи ўринда келган сўз эга, иккинчи ўриндагиси тўлдирувчи бўлиб келмоқда.

Гапда аниқловчилар ҳам ана шундай ўрнига кўра белгиланади: аниқловчи ҳар вақт аниқланмишдан олдин келади. Масалан, *Мен катта уйдан чиқдим* гапидаги *катта* сўзи ўзи тобе бўлган *уйдан* сўзининг бевосита олдида келиб, унинг аниқловчиси бўлиб келмоқда. *Колхозимизда фиштли иморат кў-*

пайди. Асфальт йўл жуда ҳам юришли гапларидаги *ғиштли* ва *асфальт* сўзлари ҳам тобеловчи бўлакдан бевосита олдин келиш билан аниқловчилик функциясини бажаради. Демак, алоҳида шаклга эга бўлмаган сўзларнинг қандай бўлак вази-фасида келаётганлари уларнинг ўринлашишиларига боғлиқ.

Гап бўлаklarини белгилашда интонация ва паузанинг ҳам роли катта: *қизил олма* — аниқловчилик бирикма, *қизил — олма* эса эга ва кесимдан тузилган таркибдир.

Гап тузилишининг асосий воситаларидан бўлган интонация турли маъно оттенкаларининг ифодаланишида ҳам маълум роль ўйнайди. Бу ҳол логик урғу билан боғлиқдир.

Шахс, кесимлик, келишик аффикслари, кўмакчи сингари воситалар билан қўлланган гап бўлаklarининг грамматик функциялари анча қатъий бўлади. Чунки бу воситалар маълум сўзнинг қайси гап бўлаги эканлигини ҳар бир ўринда ҳам кўрсатиб туради. Масалан: *Укам кинони яхши кўради* ёки *Кинони укам яхши кўради* гапларида ўрин алмашиш гап бўлаklarининг вазифаларини ўзгартрмайди: *кинони* сўзи ҳар икки гапда ҳам тўлдирувчиликка қола беради. *Жаранглайди мардликларнинг ашуласи...* (F. F.) гапида кесимнинг гап олдида келиши унинг гап бўлаги сифатидаги вазифасини ўзгартмаган. Демак, бирор сўз ёки сўз бирикмасининг гап бўлаги сифатида шаклланишида ва уларнинг вазифасини белгилашда махсус формалар ҳам катта роль ўйнайди. Шулар орқали гапнинг эга, кесим, тўлдирувчи, ҳол ҳамда аниқловчи бўлаklари шаклланади: одатда бош келишикдаги предмет номлари (отлашган сўзлар ҳам) ё шундай келишикдаги бирикмалар кўпинча ўзларига эргашган феъл, сифат, шунингдек бирикмалар орқали ифодаланган кесимларга нисбатан эга бўлиб келадилар; гапнинг кўпроқ феъллар, ўрни билан от группасидаги сўзлар ёки бирикмалар орқали ифодаланган бўлаklари эгага мослашиб ва у билан боғланиб кесим ҳолатини олади; от ё бирикмаларнинг махсус келишик ёки айрим кўмакчилар билан қўлланиши, аниқловчи ё ҳоллик маъноларини аниқлатмаганда, тўлдирувчи вазифасини бажаради; равишлар ёки функция жиҳатдан унга яқин бўлган восита келишикли иборалар гапнинг ҳол бўлаklари бўлиб келади; бирор бўлакка эргашган сифатлар ва қаратқич келишикли сўзлар ҳамда аниқланмишга боғланган белгисиз отлар аниқловчи категориясини ифодалайди.

Гап структурасида бирор бўлак бўлиб келиш ва белгили вазифани бажариш қисмларнинг умумий синтактик-семантик муносабатларига боғлиқ бўлади. Бу ҳолат, ҳатто бир формадаги гап бўлагининг турли вазифада келишида ҳам кўри-

нади. Масалан, *Биз кўлда қайиқда суздик гапида кўлда сўзи ҳол, қайиқда бўлаги эса тўлдирувчидир.*

Гапнинг асосини бош бўлақлар ташкил этади. Бош бўлақлар эга ва кесимдан иборатдир. Бу хил бўлақларнинг маъносини очиш, тўлдириш, конкретлаштириш учун иккинчи даражали бўлақлар (тўлдирувчи, ҳол ва аниқловчи) қўлланади.

Иккинчи даражали бўлақлар эга ёки кесимга боғланади. Баъзан бу бўлақлар ўзаро бир-бирига боғланади, баъзан эса бутун гапга оид бўлади. Масалан:— *Эй азизим, ижодингдан ҳаммининг кўнгли шод, дилида завқ.*

Гап бўлақлари орасида предикатив, объектив, релятив ва атрибутив алоқалар мавжуд. Предикатив алоқа эга ва кесим орасидаги, объектив алоқа тўлдирувчи ва у тобе бўлган ҳоким сўз орасидаги, релятив алоқа ҳол ва у тобе бўлган бўлақ орасидаги, атрибутив алоқа эса аниқловчи ва аниқланмиш орасидаги синтактик муносабатдир. Масалан: 1) *пахта терилди.* 2) *пахта машина билан тез терилди.* 3) *ҳалигача уйда мисан?* (У.) 4) *Колхоздан илгорларнинг суратлари келтирилди.*

Биринчи гапда предикатив алоқагина бўлиб, у эга ва кесимнинг боғланиши орқали рўёбга чиққан. Иккинчи гапда эса, предикатив алоқадан ташқари, объектив ва релятив алоқалар ҳам айрим сўзларнинг ўз ҳоким сўзларига муносабатлари орқали ифодаланган. Демак, ҳар икки гап ҳам икки составли бўлиб — эга ва кесимдан тузилган; иккинчи гапда, бош бўлақлардан ташқари, иккинчи даражали бўлақлар ҳам бор. Учинчи гапда предикативлик бир сўз орқали рўёбга чиққан. Унда махсус сўз билан ифодаланган эга йўқ, аммо уни контекстдан тиклаш мумкин. Аммо тўртинчи гапда эгани тиклаш мумкин эмас, бу гапда предикативлик умумий гап мазмунидан, ифодаланган бўлақларнинг алоқаси ва мазмунидан англашилиб туради.

Демак, ҳар тўрт гапда ҳам предикативлик ифодаси мавжуд. Гап, нечта сўздан тузилишидан қатъий назар, предикативлик ифодасига боғлиқдир, усиз гап ҳам йўқ. Демак, предикативликни ифода қилган бўлақ ёки бўлақлар гап тузилишининг асоси, унда бош ролни ўйновчи грамматик категориядир.

Юқорида келтирилган иккинчи ва тўртинчи гапда объектив, релятив, атрибутив алоқалар ҳам ифодаланган. Булар предикативликни ифода этган бўлақлар ёки бўлақсиз, ўзларича, гап ташкил қилолмайди. Булар гап тузилишидаги роллари ва аҳамиятлари жиҳатдан иккинчи даражадаги қисмлар, яъни иккинчи даражали бўлақлардир.

Гаплар ҳар вақт бир сўз билан ифодаланган бўлақлардан

иборат бўлавермайди. Эркин ва турғун бирикмалар ҳам бир бутун ҳолда гапнинг бир бўлагини ифодалаши мумкин. Бу бош бўлақларга ҳам, иккинчи даражали бўлақларга ҳам тегишлидир.

Масалан: *Ақлли йигит бўлгани учун, шу вақтгача оғиз очмаган* (Ҳ.) гапидаги *оғиз очмаган* фразеологик бирикмаси гапирмаган маъносидаги кесимдир; *ақлли йигит бўлгани учун таркиби ҳам бир бутун ҳолда оғиз очмаганликнинг сабабини изоҳламоқда; шу вақтгача таркиби эса бир бутун ҳолда пайт маъносини баён этмоқда*. Бу бирикмалар бир бутун ҳолда маълум гап бўлаги вазифасини ўтайдилар. Мисоллар: [Д а в о й] *Бунинг учадиган болага ўхшайди* (У.) *Умр савдоси — қийин савдо*. (Мақол) *У, қишлоққа келганида, дастлаб янги муҳитга мувофиқлашолмай, кўп қийналган эди, аммо муҳитга мувофиқлашгандан сўнг, таъби очилиб кетди*. (А. К.) *Бу иш кампирга маълум бўлгандан кейин, жиндаккина кўз ёши қилиб олди*. (Ғ. Ғ.) *Инсон учун фазлу камол лозим...* (А. Қд.)

Мисоллардаги *учадиган болага ўхшайди, умр савдоси, қийин савдо, янги муҳитга, таъби очилиб кетди, бу иш, маълум бўлгандан кейин, кўз ёши қилиб олди, фазлу камол* ибораларининг ҳар бири, юқоридагидек изоҳлар асосида, гапнинг биттадан бўлаги ҳисобланади.

Гап бўлақлари айрим сўз туркумлари (масалан, от, сифат, сон, феъл ва бошқалардан) ёки сўз туркумлارининг турли группасига юид сўзлар бирикмаси билан ифодаланади.

Гап бўлақларининг эркин бирикмалари ички маъно муносабатлари асосида синтактик таҳлил қилиниши мумкин. Масалан, *ақлли йигит бўлгани учун таркибида ақлли аниқловчи, кейингиси аниқланмиш каби*.

Шундай қилиб, бир сўз ёки сўзлар бирикмаси билан ифодаланган гап қисмлари, гапни шакллантиришдаги вазифаларига қараб, иккига: 1) бош бўлақлар, 2) иккинчи даражали бўлақларга бўлинади.

Гапларни бўлақларга ажратиш, таҳлил этиш фразеологик бирикмаларнинг ички алоқаларига татбиқ этилмайди. Буларни маъно ва грамматик бирлигидан уқилган мазмун ундай таҳлилда ўз моҳиятини йўқотади.

Бош бўлақлар

Нутқимизда содда гаплар икки составли ёки бир составли бўлади. Икки составли гапларда предикатив алоқа бош бўлақларнинг ўзаро муносабати билан рўёбга чиқса, бир составли гап предикацияси бир бош бўлақ асосида ифодаланади.

Демак, гап шаклланишининг асоси — бош омили ҳисобанган предикатив ядро бир ёки икки бўлак орқали ифодаланади. Уларнинг ҳар бири ҳам гапни ҳосил қилишда, ўз атрофида бошқа бўлакларни уюштиришда бош восита сифатида хизмат қилади.

Шунинг учун тилимиздаги гапларнинг мавжуд структураларини назарда тутиб, уларнинг шаклланишидаги асосий бўлакларни, яъни предикатив ядролар ифодасини, бош бўлаklar ва бир составли гапларда бош бўлак тарзида қараш маъқул бўлади.

Бош бўлаklar иккига: эга ва кесимга ажралади. Икки составли гапларда ҳар иккала бош бўлак бўлиб, бир составли гапларда эса уларнинг бири ифодаланиб, иккинчи даражали бўлаklarни ўзига эргаштириб келади.

Эга

Гап нисбий тугалланган фикр ифодасидир. Гап қурилишининг асоси бўлган бош бўлаklar (эга ва кесим) ана шундай нисбий тугалланган фикрни ифодалайди. Икки составли гаплардаги фикр ифодасини бош бўлаklarнинг биттасигагина юклаб бўлмайди.

Эга гап структурасида ўзига хос грамматик шаклланиши ва маъно функцияси билан характерланади. Эганинг асосий ифода материали предмет (кенг маънода) англатувчи бош келишкдаги сўзидир. Шунингдек у сўзлар бирикмаси орқали ҳам кўринади. Эга ўзининг шу хусусиятлари билан гапдаги бошқа бўлаklarдан ажралиб туради.

Эга икки составли гапнинг бош бўлаklarидан биридир.

Маълумки, гап бирор предмет ёки ҳодиса ҳақида нимадир айтиш мақсадида шакллантирилади. Демак, гап тузилиши учун асос бўладиган бирор тушунча керак. Гапда бутун бўлаklar ана шу асосий тушунчани ифодалаш учун тўғридан тўғри ёки бирор восита орқали предмет тасавуридаги сўзга ёки бирикмага боғланади. Шунинг учун ҳам у бош бўлак тарзида уқилади. Бу хусусият унинг шаклида ҳам кўринади: бундай ҳоким тушунча бош келишк шаклида бўлади. Бу ҳолатлар шунини кўрсатдики, гапда фикр ифодаланишига асос бўлган бош келишкдаги ҳоким бўлак эга бўлади. Бошқача айтганда, эга кесимда ифодаланган бўлишли ё бўлишсиз иш-ҳаракат, ҳолат, белгининг ўзига оидлигини — ўзи ҳақида айтилганини билдириб турган бўлақдир. Шунингдек, эганинг кимлиги, нималиги, қанча экани, ўрни, мавжудлиги, мавжуд эмаслиги кесимда ҳам кўринади. Эга кесимда ифодаланган актив ва пасив белгилар ўзига алоқадор эканини билдирадиган бўлақдир. У предикатив алоқанинг ҳоким қисмидир.

Шуни таъкидлаш ўринлики, кесимнинг шаклланиши эганинг семантик-грамматик ҳолатига боғлиқ. Ана шу маънода эга гап тузилишида катта аҳамиятга молик.

Эганинг синтактик жиҳатдан, асосан, икки хусусияти бор. У бош бўлак бўлиб, ҳеч қандай бошқа бўлакни изоҳламайди, яъни бирор бўлакка тобе бўлмайди, бошқа бўлакларни ўзига тобе этиб келади. Эганинг иккинчи грамматик хусусияти бош келишиқда келган от, от-олмош ва отлашган сўзлар, ҳатто ундовлар билан, шунингдек етакчи бўлаги бош келишиқда бўлган бирикма орқали ифодаланишидир. Эга бош келишиқ формасида келиши билан кўплик, эгалик аффиксини ёхуд ҳар икки аффиксни бирдан олиши ҳам мумкин. Мисоллар: *Рашид кичкина, осойишта рус шаҳарчасида даволанди.* (О.) *Бу иғ-во эмас эди, Элчибекнинг аллақачон кўнглидан ўтказиб қўйган гумони эди.* (Ас. М.) [Паттихон] *Аммо лекин жуда пар тушарди-да... Қодиржон партком, Баҳор раис бўлса... Колхоз бир йилга қолмай гуллаб кетарди...* (У.) *Марднинг иши — меҳнат.* (Мақол) [Д а д а в о й] *Бундан буёқ партия йўлидан қилча тойсам, аяманглар, уволим ўзимга.* (У.) *Колхоз моли кимники? Ким ишласа — шуники!* (Мақол) *Бизни шунча кўп болани тарбиялашга чорлаган нарса нима?* (Газ.) [М а д а з и м] *Гуноҳим бор! Раҳм этинг!* (Я.) *Қишлоқда у кирмаган кўча, уни танимаган одам йўқ.* (П. Т.) *Беш ерда беш — йигирма беш.*

Эга баъзан -дан формасини олиб келган от билан ифодаланиши ҳам мумкин. Бунда эга, тўдадан қисмини, бутундан бўлакни ифодалайди: Масалан: [Қ а л а н д а р о в] *Қуллик!* *Аммо лекин ҳозирчалик, насияга оламиз-да, пулдан йўқроқ.* (У.) *...Боғчанинг ҳеч бир қаричи бўи қолмаган, унда ҳар турли кўкатлардан бор эди.* (А. Қд.) *Магазинга ажойиб узумлардан келди.*

Эганинг тузилиши

Эга бир сўз ёки сўзлар бирикмасидан ташкил топиши мумкин. Масалан: *Бектемир ҳар вақт турли қурооларга зеҳн соларди.* (О.) *Қиём чоғи бўлишига қарамай, уйни шом олди қоронғиси босгандек.* Демак, тузилишига кўра, эга содда ва бирикма эгага бўлинади.

Эга уч шахснинг ҳар бирига оид гапларда ҳам ё содда, ё бирикма ҳолида (кўпроқ учинчи шахсда) учраши мумкин. Бироқ содда эганинг ёки бирикма эганинг таркибидаги ҳоким сўзнинг материали (эганинг қандай сўз туркумидан бўлиши) ҳамда гапда кўриниши ҳар қайси шахсга оид гапда, асосан,

Ўзига хос ҳолатда бўлади. Материалига кўра, содда эга каби, бирикма эга ҳам ҳар хил бўлади.

Бир сўз билан ифодаланган эга содда эга ҳисобланади. У сўз таркиби жиҳатдан туб, ясама ёки қўшма сўз шаклида бўлиши мумкин. Эга бирликда ҳам, кўпликда ҳам, ёки эгалик аффикслари билан ҳам, ёхуд ҳар икки аффикс билан ҳам кела олади.

Содда эганинг ифода материали оддан ёки улар ўрнида қўлланган олмошлардан бўлади. Шунингдек, ҳаракат номи, отлашган олмош, сифат, сон ё бошқа сўз туркумлари ҳам содда эганинг ифода материали бўла олади.

Содда эга

Эганинг от билан ифодаланиши учинчи шахсга оид конструкцияли гапларда юз беради. У бош келишида келган атоқли ва турдош отларнинг ҳар қандай турлари орқали ҳам ифодаланиши мумкин. Масалан: *Меҳнатни мен қиламану, роҳатини Қаландаров кўрадимиз? Бу ерда гўсхўр йўқ!* (У.) *Йигит тор ва қоронғи йўлдан даранинг кенг ва ёруғ майдонига чиқди..* (С. А.) *Ҳаво очиқ эди.* (О.) *Гудок қулоқни қоматга келтириб, ишга чақирди.* (М. Г.) *Қор жуда эринчоқлик билан майдалаб сийрак учқунларди.* (П. Т.) *Қишлоқ қуюқ дарахтлар ичида оппоқ бўлиб кўринарди.* (Ш. Р.) *Шу жимгина, доим бир хилда шивирлаб оқётган зилол сувда ҳам намлик, ҳам ўт бор экан.* (И. Р.)

Отлар, -лар аффиксини олган ёки олмаган ҳолда, одатда эгалик аффиксининг бирор формасини қабул қилиб ёки қабул қилмай эга бўлиб келиши мумкин. Масалан: *Гулламоқда мирзачўллар, ям-яшилдир янгийўллар.* (П. М.) *Омоним бор, сени демасман.* (Ҳ. О.) — *Келинимиз топилди, иним Мир Исҳоқ, — деди шивирлаб элликбоши.* (О.) ... *баъзи вақт: «Нега акамни кўрмайман, тоғам қаёққа юборган?» — деб Гулнордан сўрарди.* (О.)

Эга ҳаракат номи орқали ифодаланиши мумкин. Ҳаракат номларидан -моқ аффикси формаси -лар билан турланмасдан, -ш (иш), -в (ув) аффикслилари эса баъзан -лар билан турланиб, баъзан турланмай эга вазифасини бажаради. Мисоллар: *Ногоҳон Йўлчининг чеккасидаги кўкимтир ишини кўриб, кўзларига қўрқув тўлди.* (О.) *Тортишув қизиб кетди.* (А. ҚҲ.) — *Қўлимни қўй, бақирриш шунгами!* (О.) *Урган иш осон, ўрган иш қийин.* (Мақол) *Чақирмаса — борув йўқ, Чақирилса — қолув йўқ.* (Мақол) *Келмоқ ихтиёр билан, кетмоқ — ижозат билан.* (Мақол)

Олмошлар билан ифодаланган эгалар бошқа сўз туркумлари билан ифодаланган эгалардан баъзи хусусиятлари билан ажралиб туради. От билан ифодаланган эгалар фақат предмет тасаввурини англатса, олмошларнинг жуда кўпи орқали ифодаланган эгалар, лексик моҳиятлари асосида, бирлик ёки кўпликдаги предмет тасаввуридан ташқари, кўшимча маъноларни ҳам билдиради. Шахс, бирлик, кўплик, сўроқ, белгилаш, бўлишсизлик каби маънолар ана шундай кўшимча маънолар саналади. Отдан ё отлашган сўзлардан ифодаланган эгалар учинчи шахс конструкцияли гапларда қўллангани ҳолда, олмошлар учала шахсга оид гапларда эга бўлиб кела олади: уларнинг баъзилари биринчи, баъзилари иккинчи, айримлари учинчи шахс, бошқалари учала шахсдаги конструкцияли гапларнинг эгаси сифатида қўлланади. Шунингдек, олмошлар эга функциясида қўлланганда, эгалик ва кўплик аффиксларини олиш-олмаслигига қараб ҳам от ва отлашган эгалардан фарқланади. Биринчи шахсга оид *мен, биз* (баъзан *бизлар*) олмошлари эга бўлиб келганда, бош келишикда келиб, эгалик аффикси билан турланмайди. *Мен* ҳар вақт бирлик формасида келади, *биз* баъзан *-лар* аффиксини олади. Шунингдек, бу типдаги гапларда эгалик аффиксининг биринчи шахс кўплик формасида келган бош келишикдаги *ўзимиз* (*ўзим ҳам*), *ҳаммамиз*, *барчамиз*, *баримиз*, *баъзимиз* (онда-сонда *баъзиларимиз*), *ҳар биримиз*, *ҳар қайсимиз* сингари олмошлар ҳам эга вазифасида қўлланилади. Бу хил олмошларнинг биринчи шахс конструкцияли гапларда эга сифатида келишлари уларнинг маъноларига ва гап тузилишидан кузатилган мақсадга боғлиқдир.

Агар гапда эгани қандайдир маънода таъкидлаш лозим бўлса¹, *мен, биз* (баъзан *бизлар*) олмошлари эга тарзида алоҳида ифодаланади. Бундай зарурият бўлмаса, улар эга сифатида алоҳида баён этилмайди. Эгага эътибор берилмаганда, кесимдан эганинг биринчи шахсда экани англашиладиган бўлса, уни (эгани) айрим сўз билан айтишга ҳожат қолмайди; агар кесимдан эга биринчи шахс олмошлари эканлиги англашилмаса, уларнинг эга сифатида махсус айтилиши шарт бўлиб қолади. Масалан: *Мен яхши — сен яхши* каби. Эгалик аффиксини олган белгилаш ёки ўзлик олмошлари биринчи шахсга оид конструкцияли гапларда эга вазифасида келганда, улар таъкидлаш маъносида қўлланади. Мисоллар:

¹ Бундай таъкидлаш, қиёслаш муносабати ифодаланган икки гапдаги эгалар ва уларнинг иш-ҳаракати бир-бирига солиштирилганда ҳам юз беради. Масалан: *Қиз бориб айвон даҳанасига ўтирди. Мен унинг рўбарўсига — ариқ лабига чўнқайдим.* (Ғ. Ғ.)

Мен опамдан жуда миннатдорман. (М. Г.) Мен болани кўтирганча ағрайиб қолдим. (Ғ. Ғ.) Биз НАТО мамлакатлари билан Варшава Шартномаси мамлакатлари ўртасида ўрғун қилмаслик пакти тузиш мумкин деб ҳисоблаймиз. (Газ.) Болангни ўзим елкамга кўтараман, ўзим катта қилман. (Ҳ. Ҳ) ... ҳаммамиз ҳам мажлисдан ўтганмиз. (А. Қ.Ҳ.)

Иккинчи шахсга оид конструкцияли гапларда кишилик олмошларидан *сен* ва *сиз* эга вазифасида келади. Улар эга бўлиб келганда, эгалик аффикси билан турланмайди; кўпроқ ўринда *сиз*, жуда кам ҳолда *сен* олмоши *-лар* аффиксини олади. Шунингдек, бу типдаги гапларда эгалик аффиксининг иккинчи шахс кўплиги формасида келган *ҳаммангиз*, *барчангиз*, *баъзингиз* (айрим ҳолларда *баъзиларингиз*), *ҳар бирингиз*, *барингиз*, *ўзингиз* (*баъзан ўзинг*), *ҳар қайсингиз* сингари олмошлар эга бўла олади. Мисоллар: [Раҳимов] — *Сен ширмисан?! Йўқ, сендан ит ор қилади. Сен иснод келтиринг! Сен бевурд, ярамас!* (Я.) *Эҳа, қанча-қанча воқеалар бошимиздан ўтди. Сенлар ёлғиз бир учинигина биласанлар.* (О.) [Комил] *Сиз ўзбекларнинг одатини қайқдан биласиз?* (У) *Сизлар кўпгина мамлакатларни бориб кўрдингиз. Энди сизлар Совет Иттифоқига келдингиз ва халқимизнинг турмуши билан, унинг коммунизмнинг юксак идеяларини рўёбга чиқариш учун қилаётган кураши ва меҳнати билан шахсан танишиб чиқишингиз мумкин.* (Газ.) [Дадавоёй] *Керак бўлса, ўзинг еявер, емайман!* (У.) [Лукьянов] *...Яна ўзингиз биласиз...* (У.) [Раҳимов] *Ҳаммаларингиз қим бир батальонданмисизлар?* (У.) *Ҳаммангиз ҳам биҳор гадойи...* (Ҳ. О.)

Учинчи шахс кишилик олмоши *у* ва унинг кўплиги *-улар* учинчи шахс конструкцияли гапларда эга вазифасида келади. Бу вазифада эгалик аффиксини олмайди. Мисоллар: *У ҳар хил оғир юмушлар қилиб кўрган бўлса ҳам, тўнка ковламасин эди.* (О.) *Улар дарахт остидаги салқинда ўтиришди.* (О.)

Олмошларнинг *ким*, *нима*, *ўзи*, *ҳамма*, *ҳар ким*, *ҳар нима*, *ҳар нарса*, *бари*, *барча*, *баъзи*, *ҳеч ким*, *ҳеч кимса*, *ҳеч нима*, *ҳеч нарса*, *аллаким*, *алланима*, *алланарса*, *кимдир*, *нимадир*, *бирова* каби турлари учинчи шахс конструкцияли гапларда эга бўлиб келади. Мисоллар: [Хадича] *... мен тушунмасам, отанг тушунмаса, ким тушунади?* (У.) [Маърифат] (*ҳайрон*) *Нима бўлди, қизим, қизим? Нима?* (У.) *Ҳамма излар бир йўлдош дийдор...* (Ҳ. О.) *... лекин отишида яши бир снайпер каби маҳоратга эгалигини ўзи биларди.* (О.) *Бизнинг турмушимизда ҳамма бир хилда яшайди.* (М. Г.) *Умулий ҳарбий таълимдан ташқари, кечқурун ҳарким ўз кучига қараб гуруппаларга ажратилган — ўқиймиз.* (Ғ. Ғ.) *Ба-*

ри хўшлашиб, Гулқиз ойим розилашиб йўлга тушдилар (Ф. Й.) Барча бирдан сочини майда қилиб ўрган... қизга қаради. (Мирм.) Зайнаб қолди бечора якка, Кимса келмас унга кўмакка. (Ҳ. О.) ...Келардилар гурос ва гурос, Бари эркин оларди нафас... (Ҳ. О.) Ҳозир Шокир отадан бошқа ҳеч ким йўқ. (О.) Етоқда ҳеч ким йўқ. (А. Қҳ.)... дастурхонга ҳеч ким қўл узатмасди. (Ш. Р.) [Қодиров] Бу севгидан мени ҳеч нарсга қайтара олмайди. (У.) Бирдан аллаким орқасидан келиб, «ойнами, тароқ» қилиб кўзларини беркитди. (Мирм.) Одамлар тўпланган. Жимжитлик. Кимдир пиқиллаб йиғлар. (Мирм.) Ботир топса, барча ер, бахил топса, босиб ер. (Мақол) Нимадир қарсиллаб синди. Кимдир ўқирди. Кимдир сўқинди. (А. Қҳ.) У тулпарга бундан илгари биров мингашган эмас эди, турмай жуда безовта бўлди. (Ф. Й.)

Эга вазифасида келган олмошлар учинчи шахс конструкцияли гапларда турловчи аффиксни олишлари жиҳатидан ҳам ўзаро фарқланади. *Ким, нима, ҳар нима, ҳар нарса, кимдир, нимадир, аллаким, алланима, алла нарса* олмошлари эга бўлганда, *-лар* билан ҳам, усиз ҳам эгалик аффиксининг учала шахсининг бирида кела олади. *Ҳеч ким, ҳеч нима ва ҳеч нарса* каби олмошлар, асосан кўплик аффиксини олмай, эгалик аффиксининг биринчи ёки иккинчи шахси билан турланиб, учинчи шахс эгалик аффиксини эса *-лар* сиз ёки *-лар* билан бирга эга бўлади. *Ҳамма, барча, бари, баъзи ва ўз* олмошлари эга вазифасида *-лар* аффиксини олган ёки олмаган ҳолда, эгалик аффиксининг учинчи шахс формаси билан турланиш орқали ҳам кўринади. *Биров* сўзи эга бўлганда, у одатда *-лар* аффиксини олади, эгалик аффикси билан эса турланмайди: *Кимлар кетмон билан, кимлар чўкич ё замбил билан ишлар эди.* (М. Й.) [Маърифат] — *Ҳа, энди тушга нималар кирмайди дейсиз, қизим...* (У.) ... *ҳаммалари бирдан туриб, унинг атрофини қуршайдилар...* (О.) *Ҳамма унга тикилаётганга, баъзи бировлар унинг ҳолига ачиниб, баъзилар ундан кулаётганга ўхшайди, одамларга кўрингани юрак йўқ.* (И. Р.) *Баъзилари мени аҳмоққа чиқариб қўйган, баъзилари танг аҳволимдан ачингандай бўлади.* (Ғ. Ғ.) *Баъзилар «тўғри» деб бош билан тасдиқлашди.* (О.) *Энди унинг ҳар нарсаси бор, энди унга ҳамма гап тайёр.* (Ҳ. О.) *Ҳеч кимсаси йўқ эди ёлғиз, Тутқун бўлиб қолган эди қиз.* (Ҳ. О.)

Кўрсатиш олмошлари ҳам, асосан, учинчи шахс конструкцияли гапларда эга бўлиб келади Бу олмошлар гарчи *бу* (архаик формаси *бул*), *шу* (архаик формаси *шул*), *у* (архаик формаси *ул*), *ўша* (архаик формаси *ўшал*) сўзларидан иборат

Бўлсалар ҳам, улардан бу олмошигина эга сифатида кўпроқ учрайди. Кўплик аффиксининг ўзини ёки у билан, ё усиз эгалик аффиксини олиб эга бўлиб келиши бу олмошида кўпроқ кўринади. У олмош эгалар бирликда ҳам, кўпликда ҳам ўзидан бевосита ёки билвосита олдинги мазмунни кўрсатиш йўқлигида қайд этади ва улар шу гап доирасида эга сифатида изоҳланади. Мисоллар:— ...*Ун уч хўжалик ерини қўйишти, шуларнинг ичида бизнинг кўёв ҳам бор экан. Трактор билан ирим кун ишлаб, тизза бўйи ҳайдаб беришти. Булар бир тилай қўриқ ҳам очиб олишти.* (А. Қў.) *Бу, тоғ бағридаги тоғилар орасидан сизиб, тозаланиб чиққан қор, ёмғир суви-дир.* (С. А.) *Президиумга правление аъзолари чиқишди. Булар ўзаро нима тўғрисидадир сўзлашиб олгандан кейин, мажлисни Иброҳимов очди ва кун тартибини эълон қилди.* (А. Қў.) *Ёдгорбойнинг ... нобуд бўлганлигидан, булар бе-хабар экан, тўғри келиб, кампирдан кўнгил сўрабман. Ҳайдар отанинг юраги орзиқиб, тилигача музлаб кетди. У нима дейи-шини билмасдан, анчадан кейин:— Шу у аниқ гапми?— деди.* (А. Қў.)

Кўрсатиш олмошлари баъзан кўплик аффиксининг ўзини, у билан ёки усиз эгалик аффиксини олиб ҳам эга вазифасида қолади. Масалан: *Бунимиз маъқулроқ бола бўлди, уни-миз шўхроқ чиқди. Буларингиз кулгани-кулган. Шу-нингиз кўзимга ажойиб кўринади! Ана шуниси қойил қилди.*

Белги тасавури ўрнида қўлланадиган олмошлар контекст-да отлашиб эга вазифасида келиши мумкин. Бундай ҳолда улар белги билан ўша белги хос бўлган предмет ҳақидаги тушунчани ифодалайди. Масалан: *У оқ гулларни ўз юзига тегизиб туриб: «Менга қайсиси ярашади, қизилими, оқи-ми?» — деб сўради.* (С. А.) [Дадавоё] *Буниси ундан ҳам оғир.* (У.) [Миша] *Бўлмаса бизда ҳам Тоғжонга иккита хат бор* (Почталъонга хатларни беради). *Манови Комил-жондан, манависи мандан.* (У.) *Нечта миз борайлик? Нечтангиз борасиз? Нечтаси борсин?*

Эгалик олмошлар ҳам эга вазифасида қўлланади. Масалан: [Тошхон] *Шундай... Айтгандек, Мишага посилка тай-ёрладингизми?* [Тоғжон] — *Ҳа, сиз-чи?* [Тошхон] *Биз-ники ҳам тайёр.* (У)

Нисбий олмошлар эргаш гапнинг эгаси вазифасида кели-ши мумкин. Бунда улар эргаш гапнинг қўшма гап состави-даги бошқа гап билан боғлинишига ҳам ёрдам беради. Нис-бий олмош билан ифодаланган эгалар одатда эгалик аф-фиксини олмаган ҳолда бирлик формасида ишлатилади. Масалан: *Ким бировга чуқур қазиса, унга ўзи йиқилади.*

(Мақол) Қайсиси ишчан бўлса, ўшаниси обрўйли бўлади.

Эганинг отлашган сифат билан ифодаланиши. Отлашган сифатлар ҳам эга функциясида келиши мумкин. Бундай отлашган сифатлар кўпинча аслий, гоҳо нисбий сифат бўлади. Улар эга вазифасида келганида, бирликда ҳам, кўпликда ҳам қўллана олади. Бу тур эгалар бирликда ҳам, кўпликда ҳам эгалик аффиксларининг биринчи ё иккинчи шахс кўплигида ёки иккинчи шахс бирлигида келади ва кўпинча учинчи шахс эгалик формасини олади. Ана шундай хусусиятлари билан улар кўпроқ учинчи шахс, гоҳо биринчи ёхуд иккинчи шахс конструкцияли гапларда эга бўлиб келади. Бундай гапларнинг эгаси ифодаланмаса, уларнинг кесимидан эга англашилмайди. Шунинг учун ҳам отлашган сифат эгалар икки составли гап структурасида қўлланади. (Тўлиқсиз гапдаги тушиш бундан мустасно). Мисоллар: *Д о н о айтса — э л айтгани. Э лнинг ғамин еб айтгани.* (Мақол) *Қ ў ш ч и н о р л и к ёки қ ў ф о з о р л и к у ёқда турсин, сувнинг бошида бўладиган бақақурулдоқликлар ҳам ўзи ёки уловнинг жонини койитгиси келмас эди.* (О.) *Қ ат т а л а р баъзан синфга сиғмай кетарди..* (П. Т.) *С у п а д а г и л а р шаҳардан келган Раззоқ анчагина гап айтмоқчи бўлганини билишарди.* (Х.) *У оқ гулларни ўз юзига тегизиб туриб: «Менга қайсиси ярашади, қизилими, оқими?»—деб сўради.—«Қизили!»—деб жавоб берди.* (С. А.) *Умидли дунё, ноумид — шайтон.* (Мақол) *И л ғ о р л а р (...ингиз) қолоқларга ўргатсин, қолоқлар эса улардан ўргансин. О л д и н д а г и л а р и м и з ишда кейиндагиларга кўмаклашса, бора-бора улар ҳам илғорлашадилар.*

Сифат маъносида отлашиб келган бор, йўқ сўзлари ҳам гапда эга бўлиб келади: *Б о р гапирса, ў н г, й ў қ гапирса, тў н г.* (Мақол) *Б о р — сўйлайди, йўқ — ўйлайди.* (Мақол) *Б о р — билимдон, йўқ — хоримтой.* (Мақол)

Эганинг отлашган сифатдош билан ифодаланиши. Ҳозирги ўзбек адабий тилимизда сифатдошнинг асосан *-ган, — ётган, -диган (турган), -р (ар), -жак (-ажак)* формалари бор. Бу сўз тури отлашганда эга вазифасида келади. Бироқ сифатдош формаларининг ҳаммаси ҳам отлашиб, эга сифатида бирдай қўллана бермайди. Улардан *-ган* формали сифатдошлар эга вазифасида кўпроқ; *-ётган, -диган, -р (-ар)* формали сифатдошлар камроқ келса, *-жак (-ажак)* шаклли сифатдошлар эса деярли қўлланмайди (*Келажакимиз лорлоқ жумласидаги келажак* отга кўчган сифатдош формасидир). Отлашган сифатдошлар эга функциясида кўплик аффикси билан кўпроқ ишлатилади. Улар бу функцияда эгалик аффикслари (биринчи шахс бирлигидан ташқари) билан, кўп-

роқ учинчи шахс эгалик аффикси билан турланиб келиши ҳам мумкин. Отлашган сифатлар кўпинча учинчи шахс, баъзан биринчи ё иккинчи шахс конструкцияли гапларда эга вазифида қўлланадилар. Мисоллар: *Бирлашган* — ёвни қайтарар. (Мақол) *Билган* — ўқир, билмаган — тўқир. (Мақол) *Билган топиб гапирар, билмаган — қопиб.* (Мақол) *Матқовул дунёга келибдики, кўргани муҳтожлик!* (М. Ис.) *Тириншган тоғдан ошар.* (Мақол)

Эганинг сон ёки отлашган сон билан ифодланиши. Сон математик ибораларда эга бўлиб кела олади. Бироқ унинг ана шудай ибораларда эга бўлиб келиши отлиринг, олмошларнинг ва бошқа отлашган сўзларнинг (шу жумладан отлашган соннинг ҳам) эга бўлиб келишидан фарқлидир.

Сон тушунчаси асосан (22 та) содда сўзлар ёки уларнинг турли усулда ташкил топган таркиблари орқали ифодаланади. Уларнинг асосан саноқ сон ёки доналик сон турлари, абстракт маънода қўлланганда, учинчи шахс конструкцияли гапларда эга бўлиб келади. Бу вазифада улар содда ёки бирикмали бўлиши ҳам мумкин. Масалан: *Тўрт иккига бўлинади. Олти учдан икки мартаба ортиқ. Икки юз саккизга йигирма бештадан бўлинади; Беш юз икки мингдан тўрт мартаба кам. Саккиз (та) иккига тўрттадан бўлинади. Саккиз (та) тўртдан икки мартаба ортиқ.*

Сонлар бирлашиб, бир таркиб ҳолида, битта эгани ифодалаганда бирикма эга ҳосил бўлади. Бундай эгалар сонларнинг ўзаро ё аниқлаш ва аниқланмиш йўли билан, ё бир-бирига қўшилиши орқали, ёхуд ҳар икки усулнинг бирлигида ҳосил бўлган таркибларнинг ҳар биридан ифодаланиши мумкин. Масалан: *Беш минг (та) ўнга беш юзтадан тақсимланади. Беш минг (та) беш юздан ўн марта ортиқ. Икки минг уч юзу олтмиш (та) тўртга беш юзу тўқсонтадан тегди. Икки минг уч юзу олтмиш (та) беш юзу тўқсондан тўрт мартаба ортиқ.*

Сон отлашган ҳолатда эга вазифасини бажариши мумкин. Бунда сонлар кўпинча эгалик аффиксининг учинчи шахс формаси билан, шунингдек ўрни билан эгалик аффиксининг бошқа шахс формаларида ҳам, баъзан эса *-лар* аффикси билан ҳам турланиб келади. Англашиладики, отлашган сонлар кўпроқ учинчи шахс, ўрни билан биринчи ёки иккинчи шахс конструкцияли гапларда эга вазифасини бажарадилар. Мисоллар ... *бу буюк тарих иши эди, бу ишга шу кунларда миллионлар кетган.* (Ас. М.) *Шунинг учун, то ҳақиқат ошкор бўлгунчалик, иккинги иззиндонда қоларсиз.* (А. Қд.) *Иккови ҳам отлиқ анча гаплашиб тургандан кейин; б и р и*

қишлоқ томонга кетди, и к к и н ч и с и орқага қайтди. (М. Ис.) И к к о в л а р и бир сандиқ четига ёнма-ён ўтириб, ҳар вақт-даги каби секин-секин сўзлашдилар... (О.) Не хуш бўлғай и к к о в л а н маст бўлсак васл боғида. (Н.) И к к о в л о н «Инжил» ёқасини бир айланиб келайлик. (О.) Ҳозир и к к и с и бундай учрашувдан, бир-бирларига қониқмай боқишларидан ўзга, дунёда ҳеч нимани назар-писанд қилишмас... (О.) Б и р и н ч и ким? (А. Қҳ.) И к к и н ч и с и учинчисининг воқе бўлишига сабаб бўлади... (А. Қҳ.) Олти сўмни юбор. У ч и ёнингда қолсин. (О.) Бизга тўрттадани ортиқ, учтадани кам. Ю з т а ч а ўтиб кетди.

Чама сонларнинг -лар+ча ва -лаб формалилари одатда эга бўлиб келмайди. Аммо бу сонлар ҳақида фикр юритилган жумлаларда, улар отлашиб эга вазифасида қўлланади. Масалан: *Юзларча ва юзлаб чама сон ҳисобланади.*

Эганинг бошқа сўз туркумлари ва айрим нутқ элементлари билан ифодаланиши. Эга вазифасида равишлар, ундошлар, ёрдамчилар, тақлидий сўзлар, модал сўзлар, аффикс, товуш ва ҳарфлар ҳам қўлланиши мумкин. Бунинг учун қайд этилган нутқ элементлари маълум гапнинг ҳоким элементи бўлишлари, фикр улар тўғрисида бориши лозим. Мисоллар: *Масалан, ва, чунки, шунинг учун ёрдамчи сўзлардир (Коллектив, Гапнинг уюшган ва ажратилган бўлаклари, 1962, 15-б.) Билан аслида кўмакчи бўлиб, айрим пайтларда бириктирувчи боғловчи вазифасини ҳам бажаради (Коллектив, Ўзбек тили, 1962, 198-б.). Модал сўзлар аслида бошқа сўз туркумларидан ўсиб чиққан. Масалан, а ф т и д а н, э ҳ т и м о л, ҳ а қ и қ а т а н, д а р ҳ а қ и қ а т — отдан ўсиб чиққан (Коллектив, Ўзбек тили, 1962, 161—162-б.) ... сўзларида и қисқа айтилса... (Коллектив, Ўзбек тили, 1962) [Р а ҳ и м ж о н]. Мумкин, лекин... [Одил] «Л е к и н» и йўқ (А. Қҳ). «Йўқ»ни «к е р а к» топдирар. [Мақол] Оқ — ундов, қ а р с — тақлидий сўздир.*

Бирикма эга

Гап ҳар вақт бир сўз билан баён этилган предметлар тўғрисида бирор нарса айтишдан иборат бўлавермайди. Гапда ўшандай предмет ёки белги ўзининг қандайдир хусусияти ва бошқа бирор аниқланадиган томони билан бирга уқилиши ва айтилиши ҳам мумкин. Ҳатто эга ва кесим тарзида ўзаро боғланган таркиб ҳам бир бутун ҳолда эга сифатида ишлатилади. Ана шулар натижасида кесим аниқловчи ва аниқланмиш, баъзан эга ва кесим тарзидаги ёки бошқа хил таркибдан туғилган мураккаб — конкретлаштирилган тушунча ҳа-

қида айтилган бўлади. Демак, эга сўзлар бирикуви орқали ифодаланади.

Бизга ақли ўткири келсин. Одил кўрган одам (мана) шуми? Одилни кўрган одам келди. Сендан китоб олиш менга ёқади.

Бу мисолларда ёйиқ эгалардан ҳоким сўзни ажратиб олиб, кесим ўша ҳоким сўз ҳақидагина айтилган дейилса, шу гапни айтишда кўзда тутилган мақсадга, шу гап структурасидаги маъно муносабатига тўғри келмай қолади. Чунки бу мисолларда кесим умуман ва фақат *ўткири, одам* ва *олиш* ҳақида айтилмаётир, балки *ақли ўткирининг келиши, Одилни кўрган одам шуми экани* ёки *келгани, сендан китоб олиш менга ёқгани* тўғрисида гап бораётир. Кўринадики, бу гаплардаги аниқланмишлар ўз аниқловчиларидан ажралган ҳолда кесим томонидан изоҳланаётгани йўқ. Шубҳасизки, улар бир бутун ҳолда изоҳланмоқда. Шу билан бирга бундай бутунлик таркибидаги қисмлар ўзаро грамматик алоқага киришади, унинг кесим билан семантик-грамматик муносабати — мосланиши шу бирикмадаги бош келишида келган сўнгги ҳоким сўз орқали юзага келади. Бинобарин, қайд этилган таркиблар бир бутун ҳолдагина эгадир.

Яна мисоллар: *Замон билан тоғ қазувчилар орасида устибоши бутроғи Ғулумжон эди.* (М. Ис.) *Энди эса қишлоққа янги замоннинг янги одамлари келар..* (П. Т.) Кесим биринчи гапда *бутроғи* сўзи устида эмас, балки *устибоши бутроғи* тўғрисида; иккинчи гапда қандайдир одамлар ҳақида эмас, балки *янги замоннинг янги одамлари* тўғрисида айтилаётгани аниқ аниқланмоқда. Демак, иккала гапда ҳам айрим сўзлар эмас, балки бирикмалар бутун ҳолда эгадир.

Бирикманинг бутунча эга бўлиши фразеологик таркибларда ҳам учрайди. Масалан, *Кўп оғиз бир бўлса, бир оғиз энгилар.* (Мақол)

Демак, бир неча сўзларнинг ўзаро бирикуви билан ифодаланган эгалар бирикма эга бўлади. Бирикма эга икки хил: эркин бирикма ёки турғун бирикма шаклида кўринади.

Эркин бирикма эга составидаги бўлақлар аниқловчи, тўлдирувчи ёки ҳолли алоқада бўлади. Баъзи тенг боғланиш йўли билан ўзаро бириккан таркиблар ҳам эркин бирикма эга бўлади. Бирикма эга ҳол ва тўлдирувчи ёки шулардан бирининг ҳаракат номи ёхуд сифатдош билан алоқага кирган сўзлар бирикмасидан ҳам ифодаланади. Ана шундай бирикма эга компонентларининг ўзаро синтактик алоқалари сақланади. Компонентларининг ўзаро бирикшиш усулига кўра, эркин бирикма эгалар дастлаб иккига: тобе алоқали бирикма эга ва тенг алоқали бирикма эгага бўлинади.

Тобе алоқали бирикма эга, таркибидаги ҳоким сўз билан унга эргашган сўзлар ўртасидаги маъно муносабати ва тобе бўлакнинг функциясига кўра, тўртга бўлинади: 1) аниқловчили бирикма эга, 2) тўлдирувчили бирикма эга, 3) ҳолли бирикма эга, 4) тўлдирувчи-ҳолли бирикма эга.

Аниқловчили бирикма эга. Баъзи сифатловчили ёки қаратқичли бирикмалар эга функциясида қўлланади. Бу хил бирикма эгалар, компонентларининг маъно муносабатларига кўра, дастлаб иккига бўлинади: 1) аниқловчили бирикма эга, 2) изоҳловчили бирикма эга. Аниқланмиш — ҳоким сўзнинг ифода материалига кўра, биринчи тип бирикма эга яна иккига ажралади: 1) аниқланмиши от ёки отлашган сўздан бўлади, 2) аниқланмиши сифатдош ё ҳаракат номидан ифодаланади.

Аниқланмиши от ё отлашган сўзли бирикма эга. Бу бирикма эганинг аниқланмиши сифатида келган ҳоким сўзи асосан от, баъзан отлашган сўзлар орқали ифодаланади. Бундай бирикма эганинг аниқловчи қисми эса сифатловчи ва қаратқич функциясида қўлланган отдан, отлашган сўздан, сифат, сон, олмош, сифатдош, ундов, тақлидий сўзлар ёки ёрдамчилардан бўлади. Бирикма эганинг аниқловчилари, шунингдек аниқланмишлари ҳам ёйиқ ёки йиғиқ бўлиши мумкин. Улар уюшиқ бўлак шаклида ҳам кела олади. Мисоллар: *Диний каромат афсонадир, илмий башорат ҳақиқатдир. Бу очик ҳаволи кунлар деҳқонларга ёқмади.* (П. Т.) *Чин сўз муғтабар, яхши сўз — мухтасар.* (Мақол) *Яхшининг сўзи қаймоқ, ёмоннинг сўзи тўқмоқ.* (Мақол) *Яхши рўзгор — жаннат, ёмон рўзгор — дўзаҳ* (Мақол). *Ёвнинг келди-келдиси ёмон.* (Мақол) *Ҳозирги-келаси замон феъли темаси туркологияда унчали тортишувга эга эмас* (Коллектив, Феъл замонлари, 1962. 46-б.). *Эрнинг вазири — хотин.* (Мақол) *Ҳа, ўғитнинг хосияти беқиёс!* (Газ.) *Бу йиғилишлар ва конференцияларда 500 мингдан ортиқ киши қатнашди.* (Газ.) *Бу нарса онага қаттиқ тегдими ё уни ҳайратгагина солиб қўйдими, бунга ўзи ҳам тушуна олмасди.* (М. Г.) *Унинг кўз олдида кичкинагина офицернинг сурри қораси ирғишлар...* (М. Г.) *Луқмонча дарров хушёр тортди, кўз ёшлари бир зумда қуриб, учиб кетгандай бўлди.* (Ас. М.) *Бир-бирига талпинган, зориққан икки қалб сўзсиз, оҳ-воҳсиз бир-бирига ёпишди.* (М. Ис.) *Дунёнинг ишлари Зиёдилла ўйлагандан анча мушкулроқ бўлиб чиқди.* (Ҳ. Ғ.) *Эъзозхон кўпинча эртадан кечгача мактабда бўлгани учун, болаларнинг ташвиши Роҳатбибига қолди.* (Ҳ. Ғ.) *Бир неча киши*

қўл-оёғи боғланган Оқилхонтўрани судраб олиб кирди. (А. ҚҲ.) Унинг бутун томир-томири бўшашиб кетди. (Жур.) Яна йиғирма уч киши қарши қўл кўтарганда, қоникарсиз топилар эди. (П. Қ.) Бу қутлов пахта дала-ларида жонбозлик кўрсатиб, ёз бўйи фидокорона меҳнат қил-ган, моддий бойликлар бунёд этган азамат пахтакорлар — механизаторлар, сувчилар, теримчилар, агрономлар, колхоз ва совхоз ишлаб чиқаришининг раҳбарлари, барча қишлоқ хў-жаллик мутахассислари меҳнатига қаратилгандир. (Газ.) Мош ранг духоба дўппили тўққиз-ўн яшар бо-ла болаларнинг энг каттаси эди. (О.) Тўрт карнайнинг «ваҳа, ваху-ваҳа» деган товуши бошқа ҳамма то-вушларни босиб, қулоқларни қоматга келтира бошлади. (А. ҚҲ.)

Қуйидаги гапларнинг бирикма эгаларида ўз олмоши ҳо-ким сўз сифатида қўлланган: Баҳри чақириққа кела берма-гандан, Ойшабону ўзи борди. (Ҳ. Ғ.) Эркажоннинг ўзи ҳурматга лойиқ бир иш қилмаган бўлса ҳам... (П. Қ.) Ташиқарида бўлса, Бозорнинг ўзи меҳмонхонани супу-рар... (С. А.) Бўронбек Мухторхоннинг қаердалигини билмай гаранг бўлиб турганда, унинг ўзи кириб келди. (Ҳ. Ғ.) Мен ўзим тез-тез хабар олиб тураман. (О.) Колхозимиз-га отанинг ўзлари келдилар. (У.)

Ҳоким сўзи— аниқланмиши отлашган ёйиқ ё йиғиқ сўз-лардан ифодаланган бирикма эгага мисоллар: Ҳар ёмон-нинг бир «аммо»си бўлиши керак, ҳар яхшининг бир «лекин»и. (А. ҚҲ.) Абдусодиқ бу ишининг жуда муҳим бир лекин бор, шу томони очилмаса, бу ишинг бекор. (Газ.) Кўчаларни хотинларнинг... қий-чувлари босди. (М. Ис.)

Бирикма эганинг ҳоким сўзи отлашган товуш — ҳарфлар-дан ҳам бўлиши мумкин. Масалан: Араб ёзувида уч хил «с» бор эди. (М. Ис.) Уикки «с» араб тилининг ўзбек ти-лига ёт табиати учун киритилган шакллар эди. (М. Ис.)

Аниқланмиши сифатдош ё ҳаракат номи-дан ифодаланган аниқловчили бирикма эга таркибидаги ҳоким сўз эгалик аффиксини олган сифатдош (-ган, -ётган, -диган, баъзан -(а) жак, -яжак, -(а) р формали) ё ҳаракат номи [-(и) ш, -моқ, -моқлик, -(у) в формали]-дан бўлади. Ҳоким сўз сўз ёки сўзлар бирикувидан бўлиши мумкин. Эгалик аффикси бош сўздан англашилган иш-ҳара-кат ё ҳолатни шу таркибдаги кимга ё нимага оидлигини бил-диради. Мисоллар: Хонимдан сал тортиниб тур-гани ҳам хурсандлигидан эсидан чиқди. (М. Ғ.) Аммо айни вақтда Раззоқнинг нималарнидир айтмоқчи

бўлаётгани унинг авзойидан сезилиб турарди. (Х. Ғ.) Буларнинг ичида маъзул ишчилар, ёшлигидаги мураббий ва муаллимлари, суд ходимлари, шоирлар, журналистлар бўлиши уни шу доирага кундан-кун тортар эди. (А. Қ.) Чунончи, Ботиранини ўлдириш қандай ташкил этилгани очилди. (Х. Ғ.) Отларнинг отхонага олиб ўтилмагани Зиёдиллани таажжублантирди. (Х. Ғ.) Унинг Янги чекка келаётгани узоқлардан маълум бўлиб турар эди. (И. Р.) Эъзозхон гапни узоқдан бошлагани Утапни ҳам, Умарқулни ҳам, Адолатни ҳам ўйлатиб қўйди. (Х. Ғ.) Маҳдумнинг бу хилда аччиғланиши фақат асаб ўйини эмас эди, албатта. (Х. Ғ.) Бу ерда хотин-қизлар энг яхши ишчилар эканлиги бежиз эмас. (Газ.) Николайнинг йўталгани эшитилди. (М. Ғ.) Тирик жоннинг янглишуви — қоқилгани, янглишнитузатмагани — йиқилгани. (И. Р.) Бутун республиканинг ягона хўжалик экани, бутун халқ бир тан — бир жон бўлиб меҳнат қилаётгани мана шу кунларда айниқса чуқур сезилади. (П. Қ.) ...бу каналнинг очилиши булар учун ҳақиқатан катта байрам эди-ку ... (А. Қ.)

Изоҳловчили бирикма эга изоҳловчи билан изоҳланмишдан иборат бўлади. Шундай бирикмали гапларда предмет ва уни изоҳловчи белги ҳақида ҳукм юритилади. Мисоллар: *Умурзоқ ота қизини эркалади.* (Ш. Р.) *Паҳлавон қайсар ўз ўрдасига борди, ётиб уйқиси келмади...* (Э. Ж.) *Маҳмуд ака онда-сонда гапириб қўяр...* (П. Қ.) — *Вой хувори Йўлчи. Бу гапинг ҳам маъқул, тоқайгача-а? — деди Қодир сувоқчи.* (О.)

Тўлдирувчили бирикма эганинг ҳоким сўзи бош келишидаги ҳаракат номи бўлади. Содда ёки қўшма сўз шаклида бўлган бу ҳоким сўз бир ё бир неча йиғиқ ёки ёйиқ тўлдирувчилар томондан изоҳланиб, улар бирикма тўлдирувчили бирикма эгани ташкил қилади. Бу хил бирикма эганинг ҳоким сўзи одатда шу таркиб охирида келади. Кесим бу бирикма билан бутунисича алоқага киришади. Масалан: *...колхозга аъзо бўлиш — колхозга хўжайин бўлиш деган гап.* (А. Қ.) *...аёлнинг: «Ер ҳайдамоқ — бормоқ, келмоқ...»,— деган сўзига ўхшайди.* (Керб.) *Бизнинг қўлимизда замонавий техника бўла туриб, кам ҳосил олиш, мана шундай нархи баланд сабзаёт етиштириш уят.* (Газ.)

Ҳолли бирикма эганинг ҳоким сўзи ҳаракат номи орқали ифодаланади ва у бош келишида келади. Сод-

да ёки қўшма сўз шаклида бўлган бу ҳоким сўз йиғиқ ёки ёйиқ ҳол билан изоҳланиб, улар билан бирга ҳолли бирикма эгани ташкил қилади. Бу тур бирикма эгада ҳам ҳоким сўз одатда шу таркиб охирида келади. Кесим шу бирикмани бутунисича изоҳлайди. Масалан: *Лекин, отахон, ҳозир гапир иш қалай бўлар экан?* (А. Қў.) *Хотинсиз ўтиш — хато, боласиз ўтиш — жафо.* (Мақол) *Оз емак — тани соғлиқ, Оз демак — ҳикматга боғлиқ.* (Мақол). *Оз емак — соз емак.* (Мақол)

Тўлдирувчи-ҳолли бирикма эгада тўлдирувчи ва ҳоллар ёйиқ ёки йиғиқ ҳолда ҳаракат номи орқали ифодаланган ҳоким сўзга тобе бўлади. Улар ҳоким сўз билан birlikда тўлдирувчи-ҳолли бирикма эгани ташкил этади ва бир бутун ҳолда кесим билан изоҳланади. Масалан: *Мажлисни бугун чақир иш ҳар жиҳатдан мувофиқ. Каримни телефонга тездан чақир иш (моқ) — ҳозирги энг зарур иш.*

Тобе алоқали бирикма эгаларнинг ҳоким сўзи отлашган сўзлар орқали ифодаланиши ҳам мумкин: *Икки нор уришса, ўртасида чивин ўлади.* (Мақол) *Ўйламай гапирган — оғримай ўлар.* (Мақол) *Акбаров бир нарса деса, Самадовга ўхшаган саккизтаси таёқ олиб югуради.* (П. Қ.) *Муродовнинг обрўсини тушираётган менми ёки Комил?* (И. Р.) *Айбини яширган ўнгмас.* (Мақол) *Эй, қизик бўлди-ю, — деди зардаси қайнаб бригадир, — Зулайхони Зулайхо қилиб юрган биз, уни кўтаравериб елкам яғир бўлган!..* (Газ.) *Дастлаб ёши ўзганлар, сўнгра ёш-яланглар четланишди.* (О.) *Ғайрати бор олдинда бўлади. Иши намунали ҳаммага ибрат бўлади. Сизга бўйи қандайи кўринди. Номери нечанчи олдинда боряпти? Кўзи очилганлар кўз докторига чексиз миннатдорлик билдирдилар.*

Тенг алоқали бирикма эга. Гапда тенг боғланиш йўли билан ўзаро бириккан йиғиқ ёки ёйиқ бирикмалар бир бутун ҳолда эга вазифасида келиши мумкин. Бунда кўплик формасидаги кесим кўплик ва биргалик маъноларини ифодалайди. Бундай эгаларга тобе бўлган кесимлар ҳам бирикма эганинг ҳар бир қисми билан алоҳида муносабатга киришмайди, балки ҳаммасининг бирлигидан ҳосил бўлган бир бутунлик — бирикма эга билган алоқага киришади. Масалан: *Сизлар билан биз фан ва техника, экономика ва маданият барқ уриб ривожланаётган, жаҳон социализм системасининг, ишчилар ҳаракатининг, халқлар миллий озодлик курашининг роли тобора кўпроқ ошиб бораётган замонда яшамоқдамиз.* (Газ.) *Ёрмат билан Гулсум биби Гул-*

норнинг қабрига боришди. (О.) Дилбархон, Ҳалима ой, Робияхон ва Зебихонлар ўн минг килограммдан пахта теришга ваъда беришди. (Газ.) Ахир, барибир, бир кун эмас, бир кун ё у сенга, ё сен унга йўл беришга мажбур бўласизлар-ку! (У.) Қарияларни икки жувон ва бир норғул йиғит кутиб олишди. (А. Қҳ.)

Турғун бирикмалар билан ифодаланган эгалар. Эгалар гап бўлакларига ажраладиган бирикмалардан ифодаланганидек, улар қисмларга ажралмайдиган бирикмалардан — турғун бирикмалардан ҳам ифодалана олади. Бу хил эгалар, тарқибдаги сўзларнинг тўғри ёки кўчма маънода қўлланишига қараб, иккига: 1) тўғри маъноли турғун бирикма эга, 2) кўчма маъноли турғун бирикма эгага бўлинади.

Тўғри маъноли турғун бирикма эга. Бирдан ортиқ сўз ўз маъносида қўлланиб, жой, идора, ташкилот қабиларнинг номини ёки бирор терминни англатиб, гапда бутун ҳолда эга бўлади. Масалан: *Ҳарбий комиссариат мени пехота қаторида Айхободга юборадиган бўлди.* (Ғ. Ғ.) *Совет ҳукумати сизнинг азиз жонажон ҳукуматингиз, бу ҳукумат сизни бахт соҳилига етаклайди, рўёбга чиқаради.* (Я.) *Демак, ёрдамчи сўзлар гапдаги сўзларнинг турли боғланишида хизмат қилади.* (Х. Комилова)

Кўчма маъноли турғун бирикма эга компонентларининг бирор қисми ёки ҳаммаси кўчма маъноли бўлиши мумкин. Мисоллар: [Раҳимов] *Душман дастлаб сизга ҳужум қилади, демак, ғалабанинг калиди сизнинг қўлингизда, ўртоқ комбат.* (Я.) *Тилла, симобдан ҳам тиниқ бўлмоқда, Бахтлар шуъласи-ла кўнгилишишаси.* (А. У.) *Аччиқ тил—заҳарли илон, Чучук тилга—жон қурбон* (Мақол). *Ула! ... Сенларнинг бурнингни ерга ишқалайдиган замон ҳам келиб қолди-ку.* (Ҳ. Шамс). *Бу сир битта-яримтага ошқора бўлиб қолса, бунинг отасига бош кўтариб юриш ўлим билан баробар эди.* (Ғ. Ғ.). *Бас, шундай экан, бургага аччиқ қилиб кўрпани куйдирмоқ сиз билан биздан лозим эмас.* (П. Т.),

Бирикма эгалар бир гап тузумида бирдан ортиқ ҳам келиши мумкин. Масалан: [Султонбек] *Сизни севиш, шу ойдек чиройингизга, нақш олма юзингизга, ханжар киприкларингизга гирифторм бўлиш гуноҳми?* (Я.)

Контекстуал ва ситуациал эга. Маълумки, гап бирор контекст ёки ситуацияда намоён бўлади. Контекст ёзув нутқида, ситуация кўпроқ жонли нутққа хосдир. Ҳар ик-

жи ҳолатда шундай гаплар ҳам учрайдики, уларнинг ўз таркибида эга айрим бўлак тарзида ифодаланмайди.

Контекстда эгаси махсус сўз билан таъкидланиб айтилиши зарур бўлмаган ёки стил нуқтаи назаридан у айрим ифодаланиши мувофиқ кўрилмаган гаплар ҳам учрайди. Бундай ҳолда ўшандай гаплардан бевосита ё бавосита олдин келган гапдаги эга, контекстнинг умумий мазмуни асосида, эгаси айтилмаган гапнинг ҳам эгаси тарзида уқила беради. Бу хил эгалар отлар, от ўрнида қўлланган олмошлар ёки отлашган сўзлар орқали ифодаланиши мумкин. Масалан: *Йўлчи ернинг тош бағрини ёриб тўнка қўпаради. Қорни очганлигидан, ичи ачишиб, қандайдир беҳузурлик сезади.* (О.) *Йўлчи атрофга кўз югуртиб, отхонага кирди. Эндигина ишдан чиқиб, отларнинг ем-хашаги билан овора бўлган Шоқосимни кўрди. Саломни, сўрашмоқни унитиб, қулоғига шивирлади.* (О.)

Эгаси ифодаланмаган гапнинг иккинчи турида ҳам гап таркибида эга бўлмайди ва бу эга бошқа гап таркибида ҳам қўлланмайди. Эга маълум ситуациядан англашилиб туради. Сўзловчида ва ўрни билан тингловчида эга вазифасидаги предмет тасавури бўлади. Масалан, бирор нарсанинг йиқилганини кўрган кишининг «*Йиқилди*», чаққанини сезган кишининг: «*Чақди*»,— дейиши, болани уриниш билан ухлатган кишининг «*Ухлади*»,— дейиши орқали ифодаланган гапларнинг эгаси ситуациал эга бўлади.

Кесим

Маълумки, предикативлик ҳодисаси гапнинг муҳим ва асосий хусусиятини ташкил қилади. У гапда ҳар қайсиси бир сўздан ёки бир неча сўздан иборат икки бўлакнинг ўзаро семантик ва грамматик муносабати туфайли (икки составли гапларда) юзага келади. Шунингдек гап бир сўз орқали ҳам маълум интонация ёрдамида ифодаланиши мумкин. Бир составли гапда предикативлик структура жиҳатдан кўпинча кесим орқали рўёбга чиқади. Демак, кесим эгаси махсус сўз орқали ифодаланмаган гапда ҳам мавжуд бўлади.

Гапда предикативликни англатиш ҳар вақт эгани изоҳлашга асослана бермайди. Ифоданинг нисбий тугаллигини юзага келтиришда кесим асосий роль ўйнайди. У, ифоданинг гап тарзида шаклланишидаги асосий омилларнинг бири ва энг аҳамиятлисидир.

Кесим сўз ёки сўзлар бирикуви билан ифодаланади. Бундай кесимли гаплар икки хил конструкцияда бўлади.

Биринчи хил конструкция икки составли гап бўлиб, уларда кесим маълум эга тўғрисидаги ҳукми ифодайди. Бошқача қилиб айтганда, кесим эгага оид иш-ҳаракатнинг бў-

лишли ёки бўлишсиз эканини ифодалайди ёхуд унинг ҳолати, сифати, ким ё нималиги, миқдори, ўрни, йўналган томони, мавжудлиги ё мавжуд эмаслиги сингари жиҳатларни баён этади, ёхуд у ҳақдаги сўроқни билдиради. Демак, икки составли гаплардаги кесим эгани изоҳлаб, унга тобе бўлиб, унинг характериға мос шаклларда келиб, гапдаги бош бўлақларнинг бири тарзида кўринади.

Иккинчи хил конструкция эса бир составли гап бўлиб, унинг бош бўлаги ҳисобланган кесим ёлғиз ифодаланиб, эгага боғланмайди, чунки эганинг ўзи ифодаланмайди. Бундай гапларда кесимдан англашилган бўлишли ё бўлишсиз иш-ҳаракат, ҳолат ёки бирор белги махсус бир предметга — эгага боғлиқ бўлмайди. Шахси номаълум, шахси умумлашган гапларда эса кесим маълум бирор конкрет шахс билан боғланмайди.

Кесимнинг нутқдаги функцияси гапни шакллантиришдангина иборат эмас. У, гапдаги синтактик ва семантик хусусиятлар асосида, бир ёки бир неча гап бўлақларини ўзига эргаштириб, фикрни тўла ифодалаш имкониятини ҳам туғдиради.

Кесимларнинг ифода воситалари. Кесим қуйидаги воситалар орқали ифодаланади: 1) мустақил сўз шаклидаги бир ё бир неча ўзак-негиз билан (*Қарим, сен ишга бор. Анор — мева*); 2) шахс-сон ва замон аффикси билан шаклланган сўз ё сўзлардан [*ўроғлик кигизга ўтиришди. (М. Ис.)*]; 3) маълум сўзга эгалик, келишик, юклама-аффикслар ё баъзи боғловчиларнинг қўшилишидан. Буларнинг ҳар бирида ҳам кесимнинг ўзига хос интонацияси бўлади. Масалан: [*Марков*] *Биламан, пойлагансан...* (Я.) *Ҳаво очик, офтоб тобида, кўланкадан асар; ҳам кўринмасди. (М. Г.) ...она рози бўлгач, суюниб кетди. (М. Г.) Юраги гурс-гурс уриб, қизлар ётоғининг зинапоясидан иккинчи этажга чиқаётганда, Замиралар турган хона томондан қизларнинг қий-чуви ва кулгиси эшитилди. (П. Қ.) [Комилов]* (мийғида кулиб). *Ундай бўлса бошқаларнинг танқидига танберинг эди-да!* [*Дадавой*] *Буниси ундан ҳам оғир!* (У.) *Ҳаёт паранжисини қўлига ола бошлаганда, Фуломжон чапга — қир томонга бурилди. (М. Ис.)*

Кесимлик аффиксисиз келган сўз ёки сўзлар эгадан кейин келиши билан кесимлик функциясини бажаради. Демак, бундай сўзларнинг гапда кесим бўлиб келиши сўз тартибига кўра белгиланади. Масалан: *Китоб чиройли (чиройли — кесим). Чиройли китоб (чиройли — аниқловчи).*

Кесимлар бир сўз ёки бир неча сўздан ташкил топиши мумкин. Якка сўздан ифодаланган кесим асосан сўз туркумларининг биридан, бир неча сўздан иборат кесим эса бир сўз туркуми доирасидаги сўзлардан ёки сўз туркумларининг турли группасига оид сўзлардан тузилади. Шунинг учун, ифода составига кўра, кесимлар тўрт группага ажралади: 1) содда кесим, 2) составли кесим, 3) бирикма кесим, 4) қоришиқ кесим.

Содда кесим. Кесимни ифодалаган сўзлар сўз туркумларидан бирига мансуб бўлади. Шу маънода кесим феъл, сифат, от, сон, олмош, равиш, ундов, тақлидий сўз ёки ёрдамчилар билан ифодаланади. Бундай сўзлар бир ёки бир неча ўзак-негизли бўлиши мумкин.

Кесимнинг эгани қайси жиҳатдан изоҳлаётгани унинг ифода материали қандай сўз туркумидан эканлигига боғлиқдир. Шунингдек содда ёки қўшма гап компонентлари ҳосил бўлиши ҳам кесимларнинг ифода материали билан алоқадордир. Демак, кесимнинг формаси ва функцияси унинг қайси сўз туркуми ё сўзлар туркуми орқали ифодаланганлиги билан очилади. Шунинг учун кесимнинг ҳар бир формасини алоҳида баён этиш мақсадга мувофиқ. Шунга асосан кесимларни икки турга ажратиб қараш мумкин: 1) феъл кесим, 2) от кесим.

Феъл кесим. Феъл ўзининг грамматик-семантик хусусияти, айниқса майиллик категорияси билан бирор белгини ифодалайди. Демак, феъл асосан кесимни ифодалашга хос материалдир.

Кесим феъл туркумидаги сўзларнинг бири орқали ифодаланиши мумкин. Феъл кесим иш-ҳаракат ёки ҳолатнинг кимга ё нимага оидлигини кўрсатади. Эганинг белгиси — рўй бериш замони, шахси, сони шу феъл составидаги бирор морфема ёрдамида реаллашади. У морфемалар махсус аффикслар ёки феъл ўзак-негизининг ўзи бўлиши ҳам мумкин. Мисоллар: *Гўдак... севикли амакисига талпинди.* (О) *Урнимдан турдим, секин кўзимнинг қирини ташлаб қарадим.* (Ғ. Ғ.) *У ғазаб билан кун ботарга тикилди.* (Ш. Р.) *Шунинг учун Нигоройим бу жўмардлик ҳақини эрига беролмади: — Гўштни кўпроқ олибсизми? ... Анвар буюрганмиди? — деб сўради.* (А. Қд) *... отишмалар нечундир эшитилмади.* (Х. Ғ.) *Йўқ, сизда илгариги Дадавой аканинг сояси ҳам қолмабди!* (У.) *... бизнинг устимиздан одил ҳукмларини чиқарадилар.* (М. Ғ.) [Султонбек] *Битанг кел! Бошқанг қимирлама, жилдинг — оти-*

ласан! (Я.) [Мамажон] Бўпти, мен тайёрман! Хоҳласанг, ҳозироқ районга қараб жўнаймиз. (У.)

Феъл туркумидаги сўзлар билан ифодаланган кесимлар уч хил шахс ва уч замоннинг бирига мансуб бўлади.

Грамматик ва лексик хусусиятига кўра, кесимнинг ҳар бир турининг ўзига хос характери бор. Шунинг учун аниқлик, буйруқ-истак, шарт майллари ҳамда сифатдош ва равишдош билан ифодаланган кесимларга алоҳида-алоҳида тўхтаймиз.

Аниқлик майли формаси орқали ифодаланган кесим. Аниқлик майлининг ҳам бирлиги, ҳам кўплиги кесим вазифасида келади. Бу турдаги кесим тилимизда кўп учрайдиган ҳодиса бўлиб, у содда гапларда ҳам, эргаш гапли қўшма гапларнинг бош гапи ёки эргаш гапларида ҳам қўлланаверади. Бундай кесимлар грамматик-семантик хусусиятлари асосида, ҳар қандай гап қурилишида ҳам, ўзи баён этган ва бўлиши, ё бўлмаслиги аниқ бўлган иш-ҳаракат, ё ҳолатни асосан айрим шаклланган, ёки шаклланмаган эгага оидлигини кўрсатади (Бу хил феъллар гоҳо ҳеч қандай эгага боғланмай ҳам кесим бўлиб келади: *Сенга шу ерда қолишга тўғри келади*). Гапларнинг уч замон ва уч шахсдан бирига мансублиги ҳам шу феъл кесимлар туфайли билинади. Бу грамматик маънолар махсус аффикслар орқали реаллашади. Мисоллар: *Мана, тез орада давомли отпускага ҳам чиқамиз*. (Ғ. Ғ.) *Ҳозир Мукаррам ишлаётган фабриканинг ўзи бир йилда Чор Россиясидаги пиллакашлик саноатларининг ҳаммаси бир йилда чиқарган маҳсулотни беряпти*. (Жур.) *Бу нарса ақлли Йўлчига кўп маъно билдирди...* (О.)

Содда сўзли кесим феълнинг аниқлик майли орқали ифодаланганда, у тусланган ёлғиз феъл ўзак-негиздан ёки тусланган сифатдош ё равишдошдан иборат бўлади. Мисоллар: — *Уқийсизми?* — *Урушдан кейин Москвага бориб ўқиётман*. (А. Қҳ.) *Самовар шақирлаб қайнади, қопқоғи остидан париллаб буғ кўтарилди*. (Ш. Р.) *Ичкарироққа кирганингизда бунинг сув йўли эмас, душмандан яшириниш учун қурилган тор ва айланма бир йўлак эканлигини кўрасиз*. (С. А.) *Биз ғўзани чигит суви бериб чиқаришга асло қўшилмаймиз*. (Жур.) [Қодир] (уйни томоша қилиб) *Уйни болабсиз...* (У.)

Буйруқ-истак майли шакли орқали ифодаланган кесим. Феълнинг буйруқ-истак майлининг бирлиги ҳам, кўплиги ҳам кесимнинг одатдаги ифода материалларидандир. Феълнинг бу тури орқали ифодаланган кесим тилимизда аниқлик майли формасидаги кесимга нисбатан.

кам қўлланади. Улар содда гапларнинг ва қўшма гап компонентларининг кесими бўлиб кела олади.

Буйруқ-истак майли шаклидаги кесим гапдаги иш-ҳаракат ё ҳолатнинг келаси замонга, шахс жиҳатдан учала шахснинг бирига тааллуқлигини англатади. Бундай кесимларнинг гап мазмунининг бир замонга — келаси замонга оидлигини ифодалаши айрим ва қўшма гаплар таркибидаги содда гапларда ҳам кўринади.

Я ш а с и н е р ю з и д а б а р ч а х а л қ л а р у ч у н Т и н ч л и к, М е ҳ н а т, О з о д л и к, Т е н г л и к, Қ а р д о ш л и к в а Б а х т-с а о д а т н и б а р қ а р о р қ и л у в ч и к о м м у н и з м! ... Э н д и ҳ о в л и г а б о р а й л и к. (А. Қ.х.) Тўғриси айт а в е р и н г, Г у л н о р, с и р а т о р т и н м а н г. (О.) У ж а р о д а м б и л а н ў т и ў ч г а н д а г а п л а ш. (И. Р.) [Р е й л и] Б е к, ч ў з м а н г, т у г а т и н г! (Я.) [Д а д а в о й] (д а р-ғ а з а б) И ў қ о л! О ёғ и м г а ў р а л а ш м а! Кў з и м г а кў р и н м а! (У.)

Шарт майли шакли орқали ифодаланган кесим. Шарт майли шаклидаги феъллар ҳам кесимни ифодаловчи материалларнинг бир тури ҳисобланади. Шарт майлидаги кесим бўлишли-бўлишсиз шаклдаги ўзак-негиздан бўлади. Унга бирлик ёки кўпликдаги биринчи ёхуд иккинчи шахсон аффикси қўшилиши ҳам мумкин. Улар мустақил содда гап кесими сифатида кам қўлланади, кўпроқ эргаш гапнинг кесими бўлиб келади.

Шарт майлидаги кесим иш-ҳаракат ёки ҳолатнинг асосан келаси замонга оидлигини билдиради. У кесимлар шарт, хоҳиш, истақ, илтимос, маслаҳат, мақсад сингари маъноларни англатади. Мисоллар: *Ҳозир қаёққа қ а р а с а н г, м е н г а ў х ш а ш-лар... (О.) М е н б и л с а м, б о й н и н г п а х т а с и с у в н и о р т и қ и ч и б т у р и п т и. (О.) Қ а ё қ қ а ҳ а м б о р с и н? О т а-о н а ё к и я қ и н ў р т а д а б и р о н қ а р и н д о ш-у р уғ и б ў л м а с а! (П. Т.) ... и л г а р и қ а р а б ю р а в е р с а н г и з, т о м о ш а б о ш л а н а д и. (С.) Қ а н и э н д и о т и н и ў з и э г а р л а б м и н с а, а қ а л л и з а р у р а т т уғ и л г а н д а, м а ш и н а н и ў з и ҳ а й д а с а... ў с и б к е л а ё т г а н б ўғ и н г а т а з л и м б ў л а р д и. (И. Р.) Б а л к и у о д а м б у т у н б о л а-ч а қ а с и б и л а н э к и н и г а кў з т и к и б ё т г а н д и р, э к и н и б и т м а с а, о ч қ о л а р, я л о нғ о ч қ о л а р... (О.) [Д а д а в о й] Тўғри айтасиз. Л е к и н ш у, т а н қ и д в а ў з-ў з и н и т а н қ и д н и қ а б у л қ и л и ш в а ҳ а з м қ и л и ш н и н г ў нғ а й р о қ б и р йў л т о п и л с а... (У.) [С у л а й м о н] И ш ж о й и д а б ў л-ди... Э н д и к у н ж а р а н и ҳ а м п у л л а с а к... (У.)*

Сифатдош шакли орқали ифодаланган кесим. Бунда кесим сифатдош орқали ифодаланади. Улар кўпинча эргаш гапнинг, баъзан боғловчисиз қўшма гаплар компонентларининг кесими ҳам бўлиб келади. Бу ҳолда у кесимлар ё сифатдошнинг асосий шаклида бўлади, ё -да, -дан,

баъзан -га аффиксларидан бирини олган ёки кўмакчилар билан бириккан ҳолда кўринади. Уларнинг таркибида эгалик аффикслари (гоҳо -лик аффикси) ҳам келиши мумкин. Сифатдош кесим бўлган гаплар аниқловчи, пайт, сабаб, шарт, тўсиқсизлик каби маъноли эргаш гап бўлиб келади. Булардан аниқловчи эргаш гапларнинг кесими шу гап доирасида, ўтган, ҳозирги, келаси замонни англатиб, гап мазмунининг учала замондан бирига оидлигини билдиради. Сифатдош кесимли эргаш гапларнинг қайси замонга оидлиги эргаш гапнинг сифатдош кесимининг ўз маъноси билан ҳам, бош гап кесимининг замониغا боғланиши билан ҳам англашилади. Мисоллар: *Домла даҳлизга кирганда, ғовур бирдан босилиб, ўрта эшик очилди.* (А. Қҳ.) *Агар Едгорнинг кўнглида паршонлик бўлмаганда, қизнинг бу ҳолатини кўриб, унга янада ортиқроқ мафтун бўларди.* (С. А.) *Подшонинг суюкли ўғли бўлганидан, Музаффар Мирза ҳар жиҳатдан улардан устунликка тиришмоғи кераклигини айтди.* (О.) *Бундан ташқари, домланинг айтишига қараганда, қўр битган, бисотда ортиқча пул қолмаган.* (А. Қҳ.) *Эман дарахтининг эгилгани — сингаи.* (Мақол) *Эр йигитнинг уялгани — ўлгани.* (Мақол).

Равишдош шакли орқали ифодаланган кесим. Бунда кесим равишдош орқали ифодаланади. Равишдош бу вазифани кўпинча қўшма гапнинг компоненти бўлган эргаш гапларда бажаради. Кесим сифатида қўлланган равишдошлардан фақат -гунча шакли баъзан таркибидаги эгалик аффикс билан эгани кўрсатиб туриши мумкин (*Мен боргунимча, сен тура тур* каби). Равишдош кесим ёрдамида реаллашган гаплар бош гапдаги бўлишли ё бўлишсиз иш-ҳаракатнинг ҳолати, пайти, сабаби, шarti сингари маъноларни англатади. Бу кесимнинг қайси замонга оидлиги бош гап кесимининг замониغا боғли бўлади. Мисоллар: *Самолётнинг товуши ўчгач, Бектемир чуқурдан чиқди-да, ошпазни чақирди.* (О.) *Улар кўчага чиққач, йигит чўнтагидан хатни олиб Ойқизга узатди.* (Ш. Р.). *Ошиққан ишга етгунча, Боши тошга етади* (Мақол).

Қўшма гапнинг равишдош кесимли компоненти унинг бошқа компоненти билан гоҳо тенг алоқада келиши ҳам мумкин. Масалан: *Рюмка ва стаканлар жаранглаб, тоғлар қимирлади* (А. Қҳ.). *Чол тутатқиб, юзи қизариб кетди* (Н. Островский).

От кесим. Бу ўринда от термини кенг маънода (умуман исм маъносида) қўлланади ва бу группа кесимларга сифат, от, олмош, сон, равиш каби сўзларнинг бири орқали ифодаланган кесимлар киради. Булар шаклланишлари, маъно

функциялари жиҳатдан ҳам феъл кесимлардан фарқланади. Улар ўзак-негиз тарзида бўлишлари ёки бирор аффикс билан шаклланишлари мумкин: ёлғиз ўзак-негиз бўлса, бир элементли; ўзак-негиз ва кесимлик аффикси ёки *-дир* элементидан ташкил топса, икки элементли; ўзак-негиз ва *-дир* элементли, кесимлик аффиксидан иборат бўлса, уч элементли бўлади. Кесим ўзак-негизга кўплик (*-лар*), келишк (*-дан*) ва кесимлик аффикслари қўшилиши билан тўрт элементли ҳам бўлади (*Демак, сизлар яхшилардансиз*). Бу элементларнинг ҳаммаси қўшилса, беш элементли кесим ҳосил бўлади (*Яхшилардандирсиз*). Ҳар бир элемент кесим составида маълум вазифани бажаради.

От группасидаги кесимлар кесимлик аффиксини олиб ёки олмаган ҳолда келади. Учинчи шахснинг кесимлик аффиксисиз ишлатилиши тилимизда кўпроқ учрайди. Аффиксли от кесимлар орқали маълум маъно таъкидланади. Ҳеч қандай кесимлик белгиси бўлмаган от кесимли гаплар учинчи шахс конструкцияси ҳукмида бўлади. От кесимларининг эгалари кўп вақт шу гапнинг ўзида ёки баъзан ундан олдинги гапларда ифодаланган бўлади. Отнинг кесим сифатида гапни шакллантириши учун эга, қандай йўсинда бўлса-да, мавжуд бўлиши керак.

Биринчи ёки иккинчи шахс олмошларининг хоҳ бирлиги, хоҳ кўплиги эга бўлиб келган гапларнинг от кесимлари кўпинча кесимлик аффиксини олиб, баъзан олмай келади. Бундай гапларда кесимлик аффиксининг ифодаланмаслиги шу гапда, лоақал контекстда, эга мавжуд бўлган ўринлардагина рўй беради. Кесимлар эга вазифасидаги кишилик олмошлари ва уларга мос кесимлик аффикси билан, ё кесимлик аффиксининг ўзи билан гапнинг биринчи ё иккинчи шахсга оидлигини англатади. Бундай гапларда олмош эганинг ифодаланиши ва от кесимда ҳам унга мос кесимлик аффиксининг келиши кесим маъносининг таъкидланишига сабаб бўлади.

Кесимнинг от орқали ифодаланиши. От эганинг ким ёки нималигини — кимлик, нималик хусусиятини баён этиш асосида кесимлик вазифасини бажаради. Шунингдек улар эга орқали баён этилган предметнинг вазифаси, турғун белгиси, доимий хусусияти (масалан, *Фарзанд гулдир* каби), ўрни, йўналган объектини, материали ё кимга, нимага тегишли экани каби маъноларни билдиради.

От кесимларнинг айримлари маъно жиҳатдан эгага қисман ёки тўлиқ тенг бўлади. Отнинг ҳар қандай тури ҳам кесим бўла олади, бироқ атоқли отнинг кесим бўлиши нисбатан камроқ учрайди.

Содда от кесимлар составида кесимлик, кўплик, эгалик, келишик аффиксларидан бири ёки бир нечтаси қатнашмоғи мумкин. Уларнинг ҳар бири от кесимнинг бир элементи ҳисобланади ва кесим составида юқорида айтилгандай маънолардан бирининг ифодаланишига ёрдам беради: 1) Бош келишикдаги от кесимлар: —... *Отинг нима, жиян?—Отим! Йўлчи...* (О.) *Менинг исмим Таня, б-синфда ўқийман.* (Газ.) — *Гувоҳим йўқ!—Бор! Мен! Мен гувоҳ!* (М. Ис.) *Тўғри, таажжубланманг, сиз генералсиз, табриклайман.* (Я.) [Арслон] *Қисқача ҳукм—ўлим.* (Я.) *Ақлнинг ўялови — идрок.* (Мақол) — *Сен кимсан? — Ҳамшаҳарингиз.* (Ф. Ф.) [Комил] *Астойдил айт-чи, менга дўстмисан?* (У.) *Албатта, сиз бизга меҳмонсиз.* (А. Қд.) *Меҳринг қаршисида музди рофтоб, Лекин офтобингда қорлар эрийди.* (Ҳ. О.) *Ер—хамир, ўғит—хамир туруш.* (Мақол) *Борлик—ярашиш, йўқлик—урушиш.* (Мақол) *Агар юртни юриб изласанг, Балки чиқар отанг ва онанг. Ким билади, балки ҳаётдир...* (Ҳ. О.) *Фарзанд гулдир, она бир бўстон, Шунинг билан жаҳон гулистон.* (Ҳ. О.)

2. Урин-пайт келишигидаги от кесимлар: *Тикан захри учида, Душман захри ичида.* (Мақол) *Иллат ё ошда, ё мошда.* (Мақол) [Комилов] *Демак, гап мазмунда эмас-у, шаклда.* (У.) [Дадавой] *Ҳайма айб қизингда...* (У.) *Қўлимдасан, жодуда қирқтираман! Тирноқларингга гаров соламан!* (Я.) *Тирикликнинг кучи — бирликда.* (Мақол)

3. Жўналиш келишигидаги от кесимлар: *Еш келса — ишга, Қари келса — ошга.* (Мақол) *Оёқ югуриги — ошга, Тил югуриги — бошга.* (Мақол) *Илм, билим — ерга эмас, элга.* (Мақол) *На чора! Зоримиз бор-у, зўримиз йўқ. Зоримиз сизларга. Сизлар ёрдам бермасанглар, сувни бу йил ҳам чиқаролмаймиз.* (М. Ис.) *Уртоқ секретарь, мана буларни ўз тегишли кишиларига бериб қўйинг: ариза парткомга, справка месткомга. Бу китоб Заҳрифагадир? Овқат Одилгами?*

4. Чиқиш келишигидаги от кесимлар: [Миша] *Бўлмаса бизда ҳам Тожиҳонга иккита хат бор.* (Почтальонга хатларни беради): *Манави Комилжондан, мановиси менадан* (У.) *От — сағридан, қўй — бағридан.* (Мақол) *Телеграмма Тошкентдан. Собир қишлоқдан. Зайнабхон шаҳардан. Сиз колхозчилардандирсиз?*

5. Эгалик аффиксли от кесимлар: *Ҳурматинг — савлатинг, меҳнатинг — давлатинг.* (Мақол) *Ошнам — белбоғим.* (Мақол) *Соғлигим — бойлигим.* (Мақол)

Отлар юқоридаги каби айрим содда гапларнинг ҳам, ўрни билан қўшма гап компонентларининг ҳам кесими бўлиб келади. Масалан: *Қўли қон, милтиғи қон ва кийган кийими қон* (Ҳ. О.).

Кесимнинг сифат орқали ифодаланиши. Сифат ўз маъноси билан предметнинг белгисини ифодалайди. Унинг бу хусусияти гапда кесим вазифасида кенг қўлланишига имконият туғдиради. Шунинг учун ҳам сифат кесим вазифасида кўп қўлланади. Кесим вазифасида аслий сифатлар кўпроқ, нисбий сифатлар эса камроқ учрайди. Шунингдек оддий даражадаги сифат кесим вазифасида кўпроқ ишлатилса, қиёсий даражадаги сифатнинг кесим бўлиб келиши кам учрайдиган ҳодисадир. Бир қатор нисбий сифатлар кесим вазифасида кам қўлланади ёки бутунлай қўлланмайди (юператив, социалистик ва бошқалар). Сифатларнинг кесимлик вазифасини бажаришида эганинг қандай маъноли сўздан ифодаланишининг ҳам аҳамияти бор. Мисоллар: *Командиримнинг менга меҳрибончилиги айниқса яхши*. (Ғ. Ғ.) [Султонбек] *Ҳали гумоним ҳам бор де? Сен поксану, мен ифлосми?* (Я.) *Қаншари паст, икки кўзи лойга тушган мунчоқдай.* (А. Қ.) *Кўча — бўм-бўш...* (М. Ис.) [Мадамин] *Ух, яна ишимиз расво...* (Я.) *Дилбарни қоралама! Дилбар гуноҳсиз...* (Я.) *Унинг овози ёқимли, сурранг кўзлари онанинг юзига мулойимгина боқарди* (М. Ғ.) [Дадавоё] *Ҳа, фронтвик! Кел! Омон-эсон келдингми? Соғмисан? Саломат мисан?* (У.) [Қодир] *Шукур... шукур... ўзингиз бардам мисиз?* (У.) *Хотинимнинг овози босиқроқ...* (М. Ғ.) *... сен нонкўрсан, мен сени туққаним, жигарим, дедим...* (О.) [Қодир] *Майли, от! Сени душман қўлига ташиаб кетгандан кўра, ўлим яхшироқ.* (У.) *... Бизнинг қадим, кекса дунёмиз Она меҳри билан тўлиқдир, Она меҳри билан улугдир.* (Ҳ. О.) *Сочларим менинг қоп-қорадир.* (Ғ. Ғ.) *Бола-чақа қип-ялонғоч: ух, фалокат кутиб турган экан.* (О.) *Йигит кишига осонмас сарғайиш.* (М. Ис.)

Кесим вазифасидаги сифатлар одатда келишик ё эгалик аффикси билан ҳам келади. Бунда кесим бўлиб келаётган сифат отлашади. Масалан: *Ош — каттадан, хизмат — кичикдан.* (Мақол) *Кўзим яхшида. Кўзим яхшисида. Биз яхшиларданмиз.*

Кесим вазифасидаги сифат ҳам келишик (-га, -да ё -дан) ли гап бўлагини бошқариб келади: [Марков] *Биламан, эътиқодингиз менга баланд, ташаккур!* (Я.)

Сифатлар айрим содда гапларда кесим бўлиб келганларидек, қўшма гап компонентларининг ҳам кесими бўладилар.

Мисоллар: *Шу нарса қувончлики, кўпгина тўғарақларга хотин-қизлар раҳбарлик қилдилар...* (Газ.) *Юрт бетинч — сен бетинч.* (Я.) *Ўзи юзсиз — сўзи тузсиз.* (Мақол) *Қўшининг тинч — сен тинч.* (Мақол) *Кўзим тирик — мен билан муомала қиласиз.* (О.) *Ишнинг кўзини бил — дала ҳам обод, чойхона ҳам...* (О.)

Сифатлар ютлашганда ҳам кесим вазифасини бажара олади. Бундай ҳолда улар турланиб ҳам келадилар: *Биз яхшиларданмиз* (яхши одамларданмиз ўрнида). *Биз яхшилармиз.*

Кесимнинг олмошлар орқали ифодаланиши. Олмошларнинг кесим вазифасида қўлланиши турличадир: кишилик, кўрсатиш, сўроқ, ўзлик олмоши кесим сифатида қўлланади; белгилаш, бўлишсизлик ҳамда гумон олмошлари бу вазифада кам ишлатилади.

Кесимнинг кишилик олмошлари орқали ифодаланиши. Кишилик олмошларининг биринчи ва иккинчи шахс бирлиги ҳам, кўпчилиги ҳам кесим вазифасида ишлатилади. Улар кесим бўлганда, бош, ўрин, жўналиш ё чиқиш келишигида келади, ўрин келишигида қўлланишлари нисбатан кўпроқ қўлланади. Бош ёки қайд этилган бошқа келишикда келган олмош кесимлар кесимлик аффиксини олмасликлари ҳам мумкин; агар олсалар, эганинг маъноси таъкидланади. Бу хил кесимларнинг составида *-дир* аффиксининг қатнашуви шу кесимларга гумон оттенкасини беради. Кишилик олмошларидан бўлган кесим учинчи шахс конструкцияли гапни ташкил этади. Келишик аффиксли кишилик олмошлари кесим бўлиб келганда ҳам учинчи шахс конструкцияли гап ҳосил бўлади. Эгалари биринчи ё иккинчи шахс олмошларидан бўлганда, уларга мос кишилик олмошлари кесим бўлса, биринчи ё иккинчи шахс конструкцияли гап ҳосил бўлади.

Кишилик олмошлари кесим бўлган гаплар асосан бўлишли маънони ифодалайди. Бундай кесим составига *-мас* аффикси қўшилиши билан ҳосил бўлган бўлишсиз маъноли гаплар жуда кам учрайди. Мисоллар: [Қодир] *Уртада турган мен эмас, сен.* [Қомил] *Йўқ, сен!* [Қодир] *Йўқ, сен!* (У.) *Отанг мен, деб уролмади дам.* (Ҳ. О.) [Қомил] *Хайрият... хужжатлар қани?* [Қодир] *Менда.* (У.) — *Дардингизга даво менда!* — *У қаддини тўғрилаб, мағрур боқиб билан яна жилмайди.* (О.) ... *Узр, айб менда.* (У.) — *Энди ихтиёр сизда, тақдирим шу экан, — деди Едгор.* (С. А.) *Ўстирдинг, сенда дир эрларнинг эри...* (У.) [Миша] ... *Бўлмаса хизмат мендан.* (У.) [Саянук] ... *Азиз фронтовиклар, фикру ёдимиз сизда!* (Я.) *Мен сен билан дўстлигимни шундай тушу-*

шаман: мен-сен, сен-мен (мен-сенман, сен менсан), Китоблар сизларга, дафтарлар бизга, Гап сендан, иш биздан. Бу китоб менгадир.

Қишлик олмошларининг учинчи шахси учинчи шахсга оид конструкцияли гапларни ташкил этади: *Хат ёзган мен, китоб ўқиган у.*

Кесимнинг кўрсатиш олмошлари орқали ифодаланиши. Кесим кўрсатиш олмошларининг барчаси билан ҳам ифодаланади. Улар, кесим вазифасида қўлланганларида, бош, ўрин-пайт, жўналиш ё чиқиш келишикларининг бирида келади; лекин жўналиш ва чиқиш келишикларида кесим бўлиб келиши нисбатан кам учрайди. Кўрсатиш олмошли кесим составида *-дир* аффикси ишлатилганда, кесимлик функцияси таъкидланади ёки ноаниқлик маъноси англатилади. Кесими кўрсатиш олмоши билан ифодаланганда, улар учинчи шахс конструкцияли гапни ҳосил қиладилар. Бундай хил гаплар ҳам кўпинча бўлишли мазмунни ифодалайдилар. Масалан: *Ҳа, Урозовнинг шиори ш у.* (Жур.) *Она, бу иш қизнинг ҳақидир, Андишанинг сабаби будир.* (Ҳ. О.) [Нурмат] *Мазмуни шуки, ҳақимни бу ёққа чўзиб қўйинг!* (У.) *Орттирганинг колхозда шу ми?* (Ҳ. О.)

Кесимнинг сўроқ олмошлари орқали ифодаланиши. Кесим сўроқ олмошларининг барчаси билан ҳам ифодаланади. Бироқ уларнинг кесим сифатида шаклланишлари бир хил эмас: баъзилари кесимлик аффиксларининг учаласини ола билади, баъзилари эса асосан учинчи шахсда келади; айрим сўроқ олмошлари келишик аффиксларининг бир нечтаси билан шаклланса, баъзилари биттаси билангина келади; айрим сўроқ олмошлари уларнинг ҳеч бирини қабул этмайди, яъни бош келишикда келади.

Кесим ким олмоши билан ифодаланганда, унга биринчи ёхуд гоҳо иккинчи шахс кесимлик аффикси қўшилган бўлади, кўпроқ ўрин-пайт, баъзан чиқиш ё жўналиш келишиги аффикси билан шаклланади. Мисоллар: *Шариф қани, тутилдими, келтирган ким?* (Ғ. Ғ.) *Мингбоши шошиб: — Сен кимсан — деб сўради.* (М. Ис.) — *Мен кимман?* (У.) *Бирон киши... мендан кимсан деб сўрагани... йўқ.* (А. Қҳ.) *Узинг кимсан, борми ватанинг?* (Ҳ. О.) *Китоб кимда? Хат кимда?* *Хат кимга?*

Нима олмоши кўпинча бош келишикда, гоҳо ўрин-пайт, чиқиш, баъзангина жўналиш келишигида келиб, кесим вазифасини бажаради. У -дир аффикси қўшилган ҳолда ҳам кесим бўлиб келади. Унинг кесимлиги учинчи шахсда кўпроқ, биринчи ё иккинчи шахсда жуда кам кўринади. Мисоллар: Бойдан қарз бўлиш нима-ю, ботқоққа ботиш нима (М. Ис.)

[Х а д и ч а] Қизим, отанга бунча ўнақишиб қолдинг? Муддоанг нима? (У.) ... Менинг гуноҳим нима? (Я.) Бу нимадан? Шунча гап нимага? Шодликнинг сабаби нимада? Бу нимаси? Отинг нимадир, ука?

Қандай, қалай, қанчи, нечта олмошларида ифодаланган кесим шахс аффиксларисиз келади ёки уларнинг бирини олган бўлади. Улар бош келишикдагина кўринади; эгалик, келишик аффиксларини олмайди. Кесими бу хил олмошлар билан ифодаланган гаплар ҳар вақт деярли бўлишли мазмунда келади. Мисоллар: *Ўзимдан ўтди! Ўзи қалай?* (М. Ис.) [К е д р о в] *Хўш, мудофаа системаси қандай?* (Я.) *Қорбўрон ўйнаган болалар нечта?* (А. С. Пчёлко ва Г. Б. Поляк) [М а р к о в] *Қани, спискани чўз, қанча?* (Я.) [К о м и л о в] *Ов қалай?* (У.) *Ҳаммамиз нечта миз?* *Илғорлар нечта? Сен оғирликда қанчасан?*

Кесимнинг нечанчи олмоши билан ифодаланишида ўзига хослик бор. Бу кесим бош келишикда келганда, эгада баён этилган предметнинг миқдор-тартиби, даражасинигина сўрашни аңлатади. У ўрин-пайт, гоҳо чиқиш ё жўналиш келишиги аффиксларидан бири билан келиши ҳам мумкин. Бундай ҳолда даражаси сўралаётган предмет ҳақида, умумий тасаввур ҳам ифодаланади. Масалан: *Биз нечанчи (миз)? Сиз нечанчилардансиз? Қаримнинг учинчи қаватда туришини биламан, Раҳмонов нечанчида?*

Кесимнинг ўзлик олмоши билан ифодаланиши. Бу олмош бош, ўрин-пайт, чиқиш гоҳо жўналиш келишикларининг бирида келиб, кесим вазифасини бажаради. У кесимлик ва эгалик аффиксларининг биринчи ё иккинчи шахс формасида, гоҳо учинчи шахсида бўлиб, -дир боғламасини олган ё олмаган ҳолда келади. Мисоллар: *Ишонган боғим, суйанган тоғим ўзингсан.* (Жур.) *Қудратли самолётни ижод қилган ўзингсан, яна ҳам баландроқ уч, яна осмон бўл!* (Ғ. Ғ.) *Бу китоб ўзимгами? Қалам ўзингдадир? Бу гаплар ўзингдан дир. Шуларнинг сабабчаси ўзимман. Дафтарлар ўзингдадир?*

Кесимнинг сон орқали ифодаланиши. Арифметик ибораларни кўзда тутганда, содда кесимнинг сонлардан ифодаланиши ҳозирги ўзбек адабий тилида учраб туради. У соннинг жамловчи туридан бошқа ҳамма туридан ифодаланади. Бироқ уларнинг кесим сифатида шаклланишининг, демак, маъно функцияларининг ҳам ўзаро фарқли томонлари бор. Сон кесимга -дир аффиксининг қўшилиши соннинг кесим бўлиб келувчи ҳамма турлари учун деярли умумий бўлиб, у ноаниқлик маъносини юзага келтиради.

Кесим саноқ сондан ифодаланганда, асосан бош келишик

шаклида бўлади ва кўпинча арифметик ибораларда қўлланади. Унинг бошқа ибораларда қўлланиши кўпроқ мақол типидagi гап конструкцияларида учрайди. Мисоллар: *Бироқ, энди кассага бурилишим билан кассир: «Соат б е ш — тамом иш — деди-да, эшикчасини «тақ» этиб ёнди-қўйди.* (Жур.) *Дўст — икки, душман с аккиз.* (Мақол) *Оғиз б и р, қулоқ и кки.* (Мақол) *Бир хизматчининг қизини ўз қариндошига... олиб беради... Бу — б и р.* (О.) *Икки карра икки — т ў р т, Уч ерда ўн — ў т т и з.*

Ёшни ифодаловчи содда кесимлар асосан санок соннинг -да аффиксини олиши билан ифодаланади. Масалан: *Бу боланинг ёши ол т и д а; Қаримнинг ёши учдадир?*

Шунингдек, *Бирники мингга, мингники туманга* (Мақол). *Хаёли учда эмас, бешда* каби гапларда ҳам санок соннинг кесим бўлиши юқоридагидек хусусиятга эга бўлади.

Кесим доналик сондан ҳам ифодаланади. Бунда у кўпинча учинчи шахсда шаклланади. Шу билан бирга улар биринчи ё иккинчи шахс кесимлик аффиксини олиб келиши ҳам мумкин. Бош келишик формасида кесимлик вазифасини бажарувчи бу сон тури бошқа келишикларни ололмайди. Масалан: *Эргаш аканинг бундай кишиларга жавоби битта...* (Газ.) — *Тақдири азал, айланай,— деди хотин.— Мирзо ҳам юртда иккита оқил бўлса — битта си.* (А. Қд.) *Биз бешта миз. Сизлар еттита сизлар. Китоблар ол т и т а.*

Кесим тартиб сондан ифодаланганда, эга вазифасидаги предметнинг тартиби ҳақидаги ҳукм ифодаланади. Бу тур кесим учала шахсдаги кесимлик аффиксининг бирини олган ёки олмаган ҳолда бош келишикда шаклланади. Шунингдек бу кесим составида ўрин-пайт, жўналиш, чиқиш келишикларидан бири ва -лар аффикси қатнашиши мумкин. Масалан: *Пахта теримида Ойхон, Тоғжон ва Одилжонлар бу ўн кунликда ҳам биринчи; Бу ишда у иккинчи, сен учинчиси.*

Чама сон кесим вазифасида келганда, асосан бош келишикда келади; гоҳи у шахс-сон ё -дан аффиксини, баъзан ҳар икки аффиксни бирдан ҳам олади. Мисоллар: *Китоб юзтача; Биз қирқтача миз; Ҳар бир тўда йигирматачадан; Ҳар бир қаторда элликтачадан миз.*

Тақсим сон билан ифодаланган кесимлар аффиксиз ёки кесимлик аффиксларидан бирини олган бўлади. Мисоллар: *Дафтар ҳар бир болага бештадан. Биз ҳар хонада бештадан миз. Сизлар тўрттадан сизлар.* Қаср сонлардан *яримта, чоракта* кабилар содда кесим вазифасида келади. Масалан: *Қилган ишинг яримта.*

Кесимнинг равиш билан ифодаланиши. Содда кесимлар равиш билан ифодаланиши ҳам мумкин. Бироқ равиш туркумидаги сўзларнинг ҳаммаси ҳам бу вазифани бажара олмайди. Булардан ўрин, пайт, ҳолат билдирувчи равишларнинг бир нечтаси, равишларнинг бошқа турларининг айримларигина содда кесим бўлиб келади. Улар кесимлик аффиксларидан бирини қабул этиб ёхуд этмай, кесим вазифасида келади. Мисоллар: *Коммунизм ғалабалари сари олға!* *Қўшнилари қўшниликка арзигундай.* (Ғ. Ғ.) *Ҳалимхона у ерда, зикирхона бу ерда.* (Мақол) *Ёши улуг Назирали ота шу ерда.* (Ғ. Ғ.) *Ҳаммамиз юқорида миз, бир киши пастда. Кўпгина соҳаларда биз капиталистик мамлакатлардан олдинда миз.*

Кесимнинг -ники аффиксли сўзлардан ифодаланиши. Кенг маънодаги от тўдасига кирувчи сўзлар (от, сифат, сон, олмош, равишлар)нинг бир қаторига, кўпинча от ва олмошларга, шунингдек отлашган сўзларга -ники аффикси қўшилиб, улар кесим вазифасини бажаришлари мумкин. Бундай вазифада келган сўзлар, кесимлик аффиксининг учала шахсидан бирини олиб ёки олмай, бош келишик шаклида бўлади. Шунингдек улар ўрин-пайт, чиқиш, жўналиш, кўплик аффиксини ёхуд келишик билан кўплик аффикси-ларни биргаликда олиши ҳам мумкин. Бундай гапларнинг мазмуни кўпинча бўлишли бўлади; уларга -мас аффикси қўшилганда эса, бўлишсизлик маъноси ифодаланади. Мисоллар: *Ер меники, сув меники — бошқа гапни билмайман!* (М. Ис.) — *Топган-тутганим сизники, Унсинники, ота.* (О.) — *Мана, қишлоғимизга сув чиқардик, ҳа. Энди марра бизники — қандимизни урамиз, ҳа.* (М. Ис.) [Дадавай] *Майли, нима қилсаларинг қилинглар, замон сизларники* (У.) [Дадавай] *Эокиликми, янгиликми, ишим йўқ! Қиз меники, бийлиги ҳам менда!* (У.) ... *опам бойникида, дадам аллақайда...* (О.) *Сен ўзимникисан* (О.) *Откимники? Минганики. Тўнкимники? Қийганики.* (Мақол) *Олинг, бу тўйникидан, яхши ният билан олинг. Хатнинг мана буниси акангизникига, униси сизникига.*

Кесимлар феъл ва от туркумидаги сўзлардан ташқари, модал сўзлар, ёрдамчи, ундовлар ва мимема ҳамда борва йўқ сўзлари билан ҳам ифодаланади. Бунда улар эганинг кенг маънодаги турли белгисини ифодалайди. Бу хил кесимлар ҳозирги ўзбек тилида кам учраб, асосан бадий ва илмий ифода; чақириқ ҳам табрикларда ишлатилади. Мисоллар: *Етимлик айб эмас, инсон учун фазлу камол лозим.* (А. Қл.) *Улуг*

ҳинд халқига қизгин с а л о м! («Чақириқ»лардан) Бой, охи-
ри в о й. (Мақол) Сенга дафтар д а р к о р м и? Кўмакчи сўз-
ларнинг бири «у ч у н»д и р. Мени зериктирган нарса нотикни
ҳар икки гапда ишлатган «л е к и н и», холос. Ҳар вақт сенинг
билганинг б а й-б а й. Қарганинг овози — қ а ғ-қ а ғ. Кучайти-
риш ва таъкид юкламалардан бири «ҳ а т т о к и» д и р.

Содда кесим бор ва йўқ сўзлар билан ҳам ифодаланганда
улар, учала шахсга оид кесимлик аффиксларидан бирини
олиб ёки олмай, кесим сифатида шаклланадилар. Мисоллар:
Унинг ўзига айрим қуёшлари б о р. (Ғ. Ғ.) Хато қилмоқ
б о р д и р, Тузатмаслик ордир. (Мақол) Қимда ер б о р, фаб-
рика б о р, магазин б о р! (О.) Бетга айтганинг заҳри й ў қ.
(Мақол) [Д а д а в о й] Йўқол уйимдан! Мени сендай қизим
й ў қ! (У.) Она севмас фарзанд топилмас, фарзанд й ў қ д и р
онани севмас. (Ҳ. О.) [Қ а л а н д а р о в] Қуллуқ! Аммо, лекин
ҳозирчалик насияга оламиз, пулдан й ў қ р о қ (У.)

Составли кесим

Составли кесимлар, таркибидаги сўзларнинг турига кўра,
икки хил бўлади: 1) феъллардан иборат составли кесим,
2) от ва феъл составли кесим.

Феъллардан иборат составли кесим. Бундай
составли кесимлар шакл жиҳатдан ҳам, маъно томондан ҳам
феъл туркумига оид содда кесимлардан фарқланади. Чоғиш-
тиринг: ... кейин самовар қўйгани секин ошхонага ч и қ д и.
(М. Ғ.) ...Матқовул ўзининг забардаст кетмони билан Сал-
танбунинг тўрт таноў ерини тўрт кун деганда а ғ д а р и б
ч и қ д и. (М. Ис.) Иккинчи мисолдаги феъллар бирикувида
ифодаланган кесим эганинг тугалланган иш-ҳаракатини ифо-
далаган. Бу маънони таркибнинг бош маънони билдирган
қисмидан кейинги феъл англатиб турибди.

Бу хил кесимларнинг асосий маъносини англатган қисми-
дан қолганлари иш-ҳаракат ёки ҳолатнинг бошланиши, даво-
мийлиги, охирланаётгани, тугалланган ёки тугалланмаганлиги
сингари маъноларни, кесимнинг қандай шахсга оидлигини
англатади. Шунингдек улар сўзловчининг айtilган фикрга
муносабатини ҳам билдиради. Бундай кесимлар охирида кел-
ган кўмакчи феъл кесимлик аффикси олган бўлади.

Феъллардан иборат составли кесимларнинг бир қисми
қуйидаги тўлиқсиз феъл, кўмакчи феъл ёки кўмакчи феъл
сифатида қўлланган феъллар бўлмоғи мумкин: эди, экан,
бўл, қол, тур, юбор, чиқ, бошла, ёз, бор, кел, қўй, бер ва
бошқалар.

Феъллар бирикуви орқали ифодаланган кесимлар ҳам,

феълларнинг биттасида баён этилган кесимдек, аниқлик, буйруқ-истак, шарт майлида бўлади. Шунингдек улар сифатдошлар, равишдошлар бирлигидан ҳам ташкил топади.

Феъллардан иборат аниқлик майлидаги составликесим. Бу тур кесим феъл туркумидаги сўзларнинг бир ёки бир нечтаси ва аниқ феъл майлидаги сўз ёки тўлиқсиз феълдан иборат бўлади. Ана шундай бир бутунликда кесимни ифодалаган бундай феъллар бирлиги ҳам аниқлик майлини ташкил этади. Улар бирлик ёки кўпликда келиб, ифодаланган бўлиши ё бўлишсиз иш-ҳаракат ёхуд ҳолатни уч шахс ва уч замондан бирига оидлигини билдиради. Бундай аниқлик майлидаги составли кесимлар ҳаракат-ҳолатнинг ва унинг бошланиши, давомлилиги, тугалланганлиги, бажарилишига қодир-қодирмаслик сингари маънолардан бирини ёки бир нечасини бирдан англатади.

Аниқлик майлидаги ўтган замонни англатувчи составли кесимлар: ... ўзи онасини кўргани кириб кетди. (М. Ис.) Паспортимни олиб, патта ёза бошладилар. (Ғ. Ғ.) Кулишга, ҳиринглашга ўрин бўлмаса ҳам, у киши ўзларича ҳиринглай бошладилар. (М. Ис.) Тулпар жонивор Қунботирнинг исини олиб, гуруллаб кишнаб юборди. (Э. Ж.) Бу сўздан Раъно уялиб, бошини чақалоқнинг бағрига тикиб олди. (А. Қд.) У тинчиб кўз юмди-ю, Жуман ухлай олмади. (Ас. М.) Бир пайшанба кечаси бўлган ўтиришда иттифоқо Саудий унинг ёнига ўтириб қолди. (А. Қх.) Уртоқлар билан ҳайрлашиб, кампирни кўриб келмоқчи бўлдим. (Ғ. Ғ.) Биз қишлоқ учун газет чиқармоқчи бўлиб эдик, мана бу кейинги қамашлардан сўнг у ердаги одамлар билан алоқамиз узилиб қолди. (М. Ғ.) Онам чақалоқни бирорта эгачи-сингилларимнинг ёки акамнинг боласи деб ўйлаган экан. (Ғ. Ғ.) Махдум аксар ўз уйига келувчи кишиларга қилмайдиган фавқулодда бир такаллуф билан уни дарвозагача узатиб чиқди. (А. Қд.) Унинг юзи яна ҳам озиб, ранглари оқара тушди, папирос чекмай қўйди. (М. Ғ.) [Қодир] Уйлаб қуйибман... (У.)

Аниқлик майлидаги ҳозирги замонни англатувчи составли кесимлар: Бола шу йиғлаганича кўчанинг юзи билан йиғлаб бораётир эди. (Э. Ж.) Буларнинг ҳаммаси... ҳар қандай киннакашлар ва табиблар йўлини бекитиб қўймоқда. (Газ.) Равшанбек... кўп қизиқ томошани бепул кўриб ётибди. (Э. Ж.) Боланинг уйқуси қаёқдан келсин, Зулхуморнинг ишқи куйдириб бораётибди. (Э. Ж.)

Аниқлик майлидаги келаси замонни англатувчи составли кесимлар: Агар ҳар бир олим, ҳар бир илмий ходим — ака-

дсмиямизнинг бутун коллективи ишда зўр уюшқоқлик ва бурролик кўрсатса, биз бу вазифаларни бажара оламиз. (Жур.) [Дадавоёй] *Керак... медалларни ҳам ола чиқ!* (У.) [Урмон] *Ахир, кўприк тузалмаса, далага ўғит ташиб улгуролмай қоламиз!* (У.)

Компонентлари феълнинг аниқлик майли шаклида келган қуйидагидай таркиблар ҳам феъллардан иборат аниқлик майлидаги составли кесимлар жумласидандир. Масалан: *Кейин йил сайин орқага қараб кетаётган ишни ҳам зилзила кўп кўрди-ю, тақатақ тўхтади-қўйди.* (М. Ис.) ... *ўзининг ўта майин илтифоти ва яна қанчадан-қанча хислатлари билан сал кунда завод коллективи эътиборини тортди-қўйди* (Газ.). *Сени ҳамма билади, бир пасда ўтасан-кетасан.* (А. Қҳ.) ... *бўлар гапни айтди-қўйди.* (И. Р.) «*Эрталабгача ҳайр*» *деди-да, чиқди-кетди.* (Газ.)

Феъллардан иборат буйруқ-истак майлидаги составли кесим феъл туркумидаги сўзларнинг бири ёхуд бир нечтаси ва буйруқ-истак феъли шаклидан иборат бўлади. Кесимни бир бутун бўлиб ифодалаган бундай феъллар бирлиги буйруқ-истак майлини ташкил этади. Мисоллар: *Фан ва Олий ўқув юртарининг ходимлари! Фаннинг янада равноқ топиши учун курашингиз! Коммунизм даврига муносиб мутахассислар тайёрлаб берингиз! Ҳа, хоҳлайсизми, мен сизга тери келтириб берай.* (О.) *Ора-сира «кел қолинг!» ... деган товушлар эшитилар эди.* (А. Қҳ.)

Кўринадики, бу тур феъл кесимлар мазмунида иш-ҳаракат ё ҳолатлар келаси замонга оид бўлади. Бироқ тубандаги каби таркиблардаги составли кесимлар иш-ҳаракатнинг ўтган замонга тегишли эканини англатиши ҳам мумкин. Масалан: *Шундай экан, ўзи тўғри йўлида юрсин эди.*

Феъллардан иборат шарт майлидаги составли кесим. Феъл туркумидаги сўзларнинг бир ёхуд бир нечтаси ва шарт феъли майлидаги сўздан иборат бўлади. Бу тип составли кесимлар охирида, уларнинг таркибий қисми сифатида, эди тўлиқсиз феъли келиши ҳам мумкин. Мисоллар: *Қани энди... бўға бошласам!* (У.) [Комилов] *Колхоздан нимаики олган бўлсангиз, дарҳол қайтаринг! Акс ҳолда, судга кетасиз!* (У.) *Сарижўйдан чиқиб тоғ ораларидан Қўрғонтепага бормоқчи бўлсангиз, йўлингиз Дарви Нихондан ўтади.* (С. А.) *Бирор кишининг бошига мушкул тушиб қолгудек бўлса, у хабар топиши биланоқ ёрдамга отланади.* (Газ.) *Орадан шунча йил ўтиб кетган бўлса-да, иккала имзо бир-бирига жуда ўхшаб тушди.* (Газ.)

Сифатдошлар ҳам ўзларидан олдинги равишдош би-

лан бирликда кесим бўлиб келади. Масалан: *Булар жуфт сўз сифатида қўллана бошлаганда, унинг компонентлари ўз маъносини сақлаган ҳолда қатнашган* (А. Ҳожиев, Ўзб. тилида қўшма... сўзлар).

Равишдошлар бирлигида ҳам кесим ифодаланмоғи мумкин. Мисоллар: *Карим етиб боргунча, биз ишни бошлаб юборамиз. Йўлда бошланган ҳикоя ёқиб кетиб, шаҳарга етканимизни билмай қолдик. Сен сўзлай бошлагач, ҳамма жим бўлди.*

От ва феъл составли кесим от группасидаги (от, сифат, сон, олмош, равиш) сўзларнинг феъл группасидаги сўзлар билан бирикиши орқали юзага келади: *Оқсоқол бирга боришга рози бўлди...* (С. А.) Бундай кесимлар кўпинча от ва феъл туркумидаги сўзлардан бўлади. Уларнинг бундай тарзда кесим бўлиб келиши тургун бирикмалар ҳолида ҳам кўринади. От туркумидаги сўзлар одатда олдин, феъл туркумидаги сўзлар кейин келади. Бу тип кесимлар эгада баён этилган предметнинг ким, нима, қандай, қанчалигини ё ўрни, иш-ҳаракати каби маъноларни англатади. Эганинг бирор замонга ва шахсга оидлиги шу кесимларнинг феъл, шу жумладан тўлиқсиз феъл қисми орқали англатилади. Шунингдек уларнинг феъл қисмлари модаллик маъносини ифодалайди ва боғламалик вазифасида ҳам келади; *тарз* (вид)ни (кесим составида феъллар асосан бирдан ортиқ бўлганда) ҳам англатади. Бу хил кесимларнинг от қисми кўпроқ отдан, шунингдек сифатдан бўлади. От туркумидаги бошқа сўзлар ҳам бу тур кесимнинг от қисми сифатида қўлланади. Кесимни от, олмош, сон, отлашган сифат қисми *-да, -га, -дан* каби келишик кўрсаткичларининг бирини олган бўлиши ҳам мумкин.

Бундай составли кесимлар асосан бир от (кенг маънода) ва бир феълдан ёки бир от ва бир неча феълдан ташкил топади. Шунингдек, буларнинг таркибида бир неча от қатнашиши ҳам мумкин. Улар тилимизда турли кўринишларда учрайди.

Бир от ва бир феълдан ифодаланиб, учинчи шахс бирлиги ё кўплигида қўлланган составли кесимлар: *Кейин у ўз ихтиёрига келган, кийимлари яп-янги, юзлари-тоза, ёшгина иккита лейтенант билан узилиб қолган суҳбатни давом этдирди.* (О.) *Уларнинг ўзлари шунга мажбур эдилар.* (М. Ис.) *Муаззам ўрмон оғушида танҳо қабр пайдо бўлди!* (О.) *Томчи — сел бўлмас, душман — эл бўлмас.* (Мақол) ... *Мансур бу мағлубиятга чидолмай, асабийланиб, ерга ўтириб олди ва дунёни бузиб фарёд кўтарди.* (А. Қд.) *Бу қиз — Гулнор эди.* (О.) *Луқмонча... ўз гапидан хижолат тортди.* (Ас. М.) *Мирҳосил Қумқош-*

лоққа ишга кетаётганини онасига эълон қилди. (Х. Ғ.) Ёр куррасининг турли томонларидан жам бўлган зиёлилар бу улкан йиғинда халқлар ўртасида тинчлик ва садоқатни ривожлантиришга гаров бўладиган улугвор конференцияга асос солдилар. (Газ.) Офтобой хаёлга ботди, хўп ўйлаб кўриб, тўрасининг гапини маъқул топди. (Э. Ж.) Кўкрамини тўлдирган ички, тетик қувончи билан Йўлчи қаддини ростлади, атрофга кўз сузди. (О.)

Бир от ва бир феъдан ифодаланиб, биринчи ё иккинчи шахс бирлиги ё кўплигида қўлланган составли кесимлар: Сен етти йиллик планимиз қудратини жаҳонга яна бир марта намойиш қилдинг. (Газ.) Отни боқсанг, от қиласан, Евни қувсанг, моғ қиласан. (Мақол) [Дадавой] Ҳазиллашдим, қизим, хафа бўлма, койима! (У.) Биз тажрибалар алмаштириш ниятида уюштирилган семинар, кенгашлар учун москвалик дўстларимизга миннатдорчилик изҳор қиламиз. (Газ.) Даданга бояги узрларни кўрсатиш тошнинг қулоғига азон айтиш билан бир бўлгани учун сукут қилдим. (А. Қд.)

От қисми ўрин-пайт келишик аффиксли от ва феъдан ифодаланган составли кесимлар: Ҳайдар ота ҳам унга имо билан: «Самоварда экан, эртага ўзим олиб келаман», деди. (А. Қх.) Улик ўша қўрғонда экан, ростини айтиш керакки, на мен, на ўртоғим умримизда ўлик юзмаган эдик. (Ғ. Ғ.) Шакарбек маст уйқида эди. (Ф. Й.).

От қисми жўналиш ё чиқиш келишликли от ва феъдан ифодаланган составли кесимлар: Саноат, қурилиш ва транспорт ходимлари! Комплекс механизация ва автоматлаштиришни амалга оширингиз, фан, техника муваффақиятларини ва илғор тажрибаларни ишлаб чиқаришга дадиллик билан жорий қилингиз! Ишлаб чиқариш қувватларидан тўла фойдаланишга эришингиз! Асқар полвон болаларча қизиқиш ва оққўнғиллилик билан ўзбекча курашни тушунтиришга киришди. (О.) Хотин бирдан ўзини тундликка олди. (Ғ. Ғ.) [Урмон] Эй, бўлди, таклифни овозга қўйинг! Партиядан ўчирилсин! (Я.) Ермат бошини бир боғ ҳўл бедага қўйиб уйқуга кетди... (О.) Най тўғрисида ўйларкан, тоғасининг қизи ёдига тушди. (О.) Хўжайин бир оз жим туриб, ерга боқиб турган Ёдгорнинг юзини кўздан кечирди. (С. А.) Салом Аҳмаддан эди. Хат дўстидан экан. Ташаккур колхоздан эмиш.

Сифат (от кесими) ва феъдан ифодаланган составли кесимлар: Унинг нияти ҳам ҳар бир ҳалол виждонли кишининг нияти сингари олижаноб эди. (М. Ис.)

Сон (от қисми) ва феълдан ифодаланган составли кесимлар ... Уларнинг бири — *ўн, йиғирма бўлган!* (О.) *Элчибек Бўриев колхоз гидроэлектростанцияси қурилишида студентлик практикасида юрганида йиғирма бир ёшда эди.* (Ас. М.) *Емондан қоровул қўйсанг, ёв етти бўлар.* (Мақол).

Олмош (от қисми) ва феълдан ифодаланган составли кесимлар: *Бутун умрида бировнинг уйида ётгани шу эди...* (М. Г.) *Сомон бировники бўлса ҳам, сомонхона ўзининики бўлсин.* (Мақол) *Бошлиқ билан шунча жиққамуштага боргани нима бўлди-ю, бу ёғи нима бўлди...* (Ас. М.) *Бизда одат мана шу эди, Ва саодат мана шу эди...* (Ҳ. О.) *Мирза Муҳиддин эрталаб барвақт ўзига келди, аммо кўзини очмади* (А. ҚҲ.) *Ҳар қошиғи доғланган ёғдай томоғини қовуриб ўтган мастава ҳам Мирза Муҳиддинни ўзига келтиролмади.* (А. ҚҲ.)

Равиш (от қисми) ва феълдан ифодаланган составли кесимлар: *Етоқхонага одимлар экан, вужудини чулғатган ҳаяжон тарқалгандек бўлди.* (П. Т.) *Кавалерист бўлмаганидан, отда қовушмагандай кўринарди.* (О.) *Ҳамма бир нафас жим қолди. Ҳамма ўз ярасининг ёрилганини сезгандай бўлди.* (О.) *Онанинг назарида у аллаларсадан чўчигандай бўлди.* (М. Г.) ... *пул оз чиқди.* (С. А.)

Составли кесимлар, юқоридагилардан ташқари, от группасидаги сўз ва ёрдамчиларнинг биридан ҳам бўлади. Ҳозирги ўзбек адабий тилида камроқ учрайдиган бу ҳодиса кўпроқ мақол типисидаги гапларда кўринади. Мисоллар: *Телба тенги билан, Этаги енги билан.* (Мақол) *Келмоқ иштиёр билан, Кетмоқ ижозат билан,* (Мақол) *Балиқнинг тириклиги — сув билан, Одамнинг тириклиги одам билан.* (Мақол) *Борнинг иши фармон билан, Йўқнинг иши армон билан.* (Мақол) *Амир унга кўз тикиб бир «ух» тортди.* (С. А.) каби гапларда составли кесим ундов ва феълдан ифодаланган.

Куйидаги мисолларда *бор, йўқ* сўзлари тўлиқсиз феъл билан бирга кесим бўлиб келмоқда. Демак, булар ҳам сўз туркумларининг икки группасидаги сўзлардан ташкил топган кесимлардир: *Олтинсойдан тоққа борадиган каттагина тош йўл ҳам бор эди.* (Ш. Р.) *Онанининг телефон қилганига сабаб бор экан.* (И. Қ.) *Колхознинг ерлари кўп бўлса ҳам, экилмай қолган жой йўқ эди.*

Составли кесимлар бир от (кенг маънода) ва бир неча феълдан иборат бўлмоғи ҳам мумкин. Бунда улар кўпинча от туркумидаги сўзлардан бири ва турли маънодаги икки ёки

ундан ортиқ феъллардан, шу жумладан тўлиқсиз феъллардан ифодаланган бўлади.

От ва феъллардан ифодаланганлари: *Комсомолда ўртоқ-лиримнинг чинакам ишончини тополмасман, деб хавотир оллар эди.* (Ас. М.) *Одамлар қийқирди, болалар қичқирди — ҳамма чапак чалиб юборди.* (М. Ис.) *Қаландарлар Гулгун парининг берган пулини еб тамом қилиб бўлди.* (Ф. Й.) *...ҳар қандай тош юрак одамга ҳам таъсир қилмай қолмасди.* (С. А.) *Ғуломжон унинг жамолини кўриб сурат бўлиб қолди.* (М. Ис.) *... қизлар эса фақат мўҳим вазифа билангина мурожат қилишар эди.* (Ас. М.) *Қамзулига тикилиб, тўлиб юрган ўша ҳаётидан соягина қолган — озган, сўлиган, бир вақтлардаги момиқ қўллари суяк бўлиб қолган эди.* (М. Ис.) [Хакимжон] *Ҳалитдан Қодиржонга лаганбарбор бўлиб қолибсизми?* (Я.) *Шундан кейин эса биз Улуғбек номли ўзбек ўспиринни фарзанд қилиб олдик.* (Газ.) *Ҳаёт ойга қаради. Қаради-ю, қир тепасида келаётган олиқни кўриб, эси чиқиб кетди.* (М. Ис.) *У аввал кўзларини пилпиллатди, сўнгра офицерга бақрайиб қараб, ўти ёрилгудай бўлди.* (М. Г.)

Олмош ва феъллардан ифодаланганлари: *Умрзоқ ота ҳовлининг тўрида энди кўкараётган гулларни ардоқлаб, алланималар қила бошлади.* (Ш. Р.) *Нимага ерсизники бўлар экан?* (М. Ис.) *Лекин отахон, ҳозир гапириши қалай бўлар экан?* (А. ҚҲ.) *Мен нон бермасам, улар нима қилар экан.* (О.) *Ажаб, бу чол докладга қўшимча қилиб нима демоқчи экан?* (А. ҚҲ.) — *Нима дединг? — Нима дер эдим...* (А. ҚҲ.)

Сифат ва феъллардан ифодаланганлари: [Хадича] *Вой ўлмасам... Ошим ланж бўп кетадиган бўлди-ю!* (У.)

Сон ва феъллардан ифодаланганлари: *Соат бешдан ошиб кетди. Биз биринчи бўлиб қолдик.*

Равиш ва феъллардан ифодаланганлари: *Бу ҳолат балки оила бахтсизлигидан, ота-она бағрида яйрамаганликдан туғилгандир, десак, унинг икки оғаси, бундай эмас эдилар.* (А. Қд.) *Ҳолбуки, илгари ой сатҳидаги моддаларнинг зичлиги сувдан икки марта кўп деб ҳисобланарди.* (Газ.)

Составли кесимлар бир неча от (кенг маънода) ва бир феълдан, шу жумладан тўлиқсиз феълдан ифодаланиши ҳам мумкин. Мисоллар: *Қизига суяниб қолган чол учун бу муддат уч йилдай туюлди.* (Ш. Р.) *Анвар ёшлигида бўшангина бир бола эди.* (А. Қд.) *...Анварнинг дунёга келишини бирдан бир табрик этиб сезинган шу Нодира эди.* (А. Қд.) *Сепли қизим бўлгунча, эпли қизим бўл!*

(Мақол) ...учрашувлари чинакам тарихий воқеа бўлди (Газ.) ... жуда хурсанд бўлдик. (Газ.) У очик юз билан мулоим кулимсираб қўл бераётганда, муомаласи ҳам Маҳкамга жуда ёқимли туюлди. (П. Қ.) Бу киши шовотлик Матёқуб Ражаб ўғли эди. (Ғ. Ғ.) — Пастга кетишса, кўринарди, тепага қочишган,— деди учинчи товуш. Бу Соли совуқ эди. (М. Ис.) Уша Қаландаров орқалаб кетган буғдой менинг буғдойим бўлади... (У.) [Салтанат] Вой, Ҳафизахоннинг кими бўласиз? (А. Қҳ.) Маҳдумнинг ҳовлиси уч қават эди. (А. Қд.) Бу — совуқ чой эди. (А. Қҳ.) Бу қўшин Султонхоннинг қўшини эди. (Ф. Й.)

Составли кесимларнинг от қисми эгалик аффикслари ва -га, -да ё -дан келишик кўрсаткичларидан бирини олишига мисоллар: Мен шу йилдан бошлаб унинг овқатини ҳам ўз ҳисобимдан бериш ва сенинг иш ҳақингни қарзингга сингдириш фикрида эдим. (С. А.) У ҳозир топишиш чоғида эмас, айрилиш доғида эди. (М. Ис.)

Составли кесимлар отлар ва феъллардан иборат бўлмоғи ҳам мумкин. Шунингдек улар ўз составига -да, -га, -дан келишкларидан қўшилган ҳолда ҳам кўринади. Мисоллар: Энди у замонлар қамишқапаликларга ўтмиш хотираси бўлиб қолди. (П. Т.) [Қаландаров] Ҳа, э... Озиб-ёзиб бир шўхлик қилган эдик, дарров етказишибдида! (У.) У, мактабга директор бўлиб келган пайтида, бу ерда ўзлаштириш 87 процентнигина ташкил қилар эди, ҳозир эса ўзлаштириш 98 процентга етди. (Газ.) Агар табиатнинг ихтиёри менинг қўлимда бўлса эди, яна бир неча йиллар шу ёшимда тўхтаб турар эдим. (Ғ. Ғ.) Силтов зарби қизалоқнинг кичкина жуссасини мункитиб юборди, йиқилиб кетишга оз қолди. (М. Ис.)

Йўқ сўзи феъл ё феъллар билан биргаликда ҳам сўз туркумларининг икки группасидаги сўзлардан тузилган составли кесимлар ҳосил қилади. Бу тип кесимлар составидаги йўқ сўзи таркиб охирида келади ва ундан олдинги (сифатдош) бирлик ё кўпликдаги учала шахс аффиксидан бирини олган бўлади. Мисоллар... лекин бировдан бир чақа сўраганим йўқ, сўрамайман ҳам ... (А. Қҳ.) Тозагулнинг фарзанд кўриш бахтига муяссар бўлиши учун Умарқул озмунча садақа қилгани йўқ. (Ғ. Қ.) Сув бир йилдан бери ҳали ҳам аввалги даражасига чиққани йўқ. (Ас. М.) Энди уйда тек ётолмайман... Ҳали ёшман, саксонга борганимча йўқ! (У.) [Тошхон] Йиғлаганимиз йўқ. (У.)

Составли кесимлар, юқоридагилардан ташқари, баъзан бир ундов ва бир модал сўз, ёки бир, ё бир неча феъл бир-

лигида кўринади. Шунингдек улар бир неча от ва феъл ё
 ёрдамчи сўзлар орқали ифодаланмоғи ҳам мумкин. Мисол-
 лар: *Бу садолар аввал онага таъсир қилмади, унинг қулоғи-
 га фақат беҳуда бир жаранг-журунг бўлиб кирар-
 ди.* (М. Г.) *Мачит бино бўлгандан буён бу ерга — муҳаббат
 ва балоғат ҳиди биринчи марта тарқалган бўлса ке-
 рак.* (Ғ. Ғ.) *Ҳамма нарса ҳорғин, мудраганга ўхша-
 ган каби...* (О.) *Ғуломжоннинг юраги нима учундир шиғ
 этиб кетди.* (М. Ис.) *Дилшод «Вой!» деб юборди.*
 (М. Ис.) *Қиз ҳали муюлишга етмаган экан, эшикнинг фи-
 жирлаб очилганини эшитди-ю, беихтиёр орқасига қайрилиб
 қаради, бирдан: «Вой!!» деб юборди.* (М. Ис.) *Иши-
 мизнинг фойдаси учун иккита бетончи керак деб қўя
 қолсангиз, нима қиларди...* (Ш. Р.)

Бирикма кесим

Бирикма кесимлар бирдан ортиқ от (ёки сон, сифат, олмош,
 равиш)ларнинг ўзаро аниқловчи ва аниқланмишлик алоқаси-
 дан юзага келади. Бундай бирикма кесимларнинг ҳар бир
 компоненти мустақил сўз тарзида кўриниб, грамматик ва
 маъно жиҳатдан ўзаро боғланиб, бир бутун ҳолда эгадан ан-
 глашилган предмет ҳақида нимадир баён этади. Отлар бирику-
 ви орқали ифодаланган бундай бирикма кесимлар фразеоло-
 гик бирикмалардан ташкил топиши ҳам мумкин. Бунда улар
 кесим сифатидаги функциялари билан эга моҳиятига тенг-
 ликни ёки эганинг изоҳи, баёни сингари маъноларни ифода-
 лайди. Бундай кесимларда бир қатор ҳолларда, айниқса ма-
 қол типдаги гапларда, эга таркибидаги бош қисм такрорла-
 ниб келади. Масалан: *Бизнинг колхоз тўқ колхоз; қўй-
 лик, сигирлик колхоз.* (Қўшиқдан) *Пахта ўзбек
 халқининг миллий ифтихори, бойлиги, шон-
 шухратидир.* (Газ.) *Боғли колхоз — ёғли колхоз.*
 (Мақол) *Ўзбекистоннинг пойтахти — Тошкент шаҳри.*

Бу бирикма кесимларнинг шу гаплар структурасида бир-
 биридан ажратиб қаралганда, эганинг нима, қандай, қаерлиги
 ҳақидаги тасаввур тўғри англашилмай қолади.

Бирикма кесимлар, шаклланишларига кўра, уч турли бў-
 лади: 1) аниқловчи бирикмали аффиксиз кесим, 2) аниқлов-
 чи бирикмали эгалик аффиксли кесим, 3) аниқловчи бирикма-
 ли қаратқич ва эгалик аффиксли кесим.

Аниқловчи бирикмали аффиксиз кесим-
 ларнинг тобе бўлаклари сифатловчили аниқловчи бўлади.
 Сифатловчили аниқловчи аниқланмиши билан мазмунан бири-
 киби, эга ҳақида ниманидир ифодалайди, бирикма бутунича

эгадан англашилган предметнинг хусусияти (кенг маънода) ҳақида нимадир баён этади.

Бу турдаги бирикма кесимларнинг аниқланмиши *гап, сўз, аёл, бола, куч, ой, кун, киши, нарса, одам* каби сўзлар, нумеративлар (*дона, тонна* каби) ва пайт ифодаловчи ҳамда шулар сингари бошқа сўзлардан бўлади. Мисоллар: [Дадавой] *Шундай-ю... Лекин ўз-ўзини танқид хийла оғир гап.* (У.) *Ахир, бу қандай гап?* (Я.) *Она юртинг — олтин бешик.* (Мақол) *Оз сўз — соз сўз.* (Мақол) *Эру хотин — қўш ҳўкиз.* (Мақол) *Мавлон аканинг ўзи бўлса, сал чўзинчоқ оқиш юзлик, кўкиш кўзлик, новча ва озғин.* (Ҳ. Ғ.) *Дўстсиз бошим — тузсиз ошим.* (Мақол) *Ҳақ сўз аччиқ сўз.* (Мақол)

Аниқловчи бирикмали аффиксиз кесимлар, кесимлик аффиксининг учала шахсидан бирини олиб, бош келишида бўлади. Улар гоҳо ўрин, чиқиш келишик формасини олган ҳолда ҳам қўлланади. Мисоллар: ... *Шу ҳунуклигим билан то леги киши ман...* (Ғ. Ғ.) ... *Лекин ўзим у ерда бўлсам ҳам, кўнглим, хаёлим бу ерда, ана шу боғда...* (О.) ... *«Биров хўжамисан деб сўраса, биринчи хўжа калонлардан ман, дегин» деб қулоғини пишитиб қўйибди.* (М. Ис.) ... *Ака, биз кичкина одаммиз.* (С. А.) *Агрегат қуввати 150 минг киловатт.* (Газ.) *Гектар бошига олинадиган ҳосил 28,5 центнер!* (Жур.) *Эшаги уч танга, Тўқими беш танга.* (Мақол) *Сабзавотчиликдан келган даромад 3345 сўм, харажат 8701 сўм.* (Жур.) *Қишлоқ хўжалигида хотин-қизлар қудратли куч.* (Газ.) *Бу ой бешинчи ой. Бир ҳафта етти кун.*

Аниқловчи бирикмали эгалик аффиксли кесимлар составидаги аниқловчи ва аниқланмишлик алоқасининг рўёбга чиқишида аниқланмиш охирида келган эгалик аффикси ёрдам беради, аниқловчи таркибда унга мос ҳолда қаратқич аффикси ишлатилмайди. Шу таркибда кўринган эгалик аффикси ўзи қўшилган кесимнинг — аниқланмишининг аниқловчи билан грамматик ва маъно муносабатини кўрсатиб туради. Шунинг учун ҳам бу аниқловчили бирикма кўпинча бирликда кесим функциясини ўтайди. Мисоллар: *У — ракета қуролдир.* (Жур.) *Ҳарна қилгандаям шаҳар қизида.* (С. А.) *Яхши сўз — жон озиғи, Емон сўз — бош қозиғи.* (Мақол) *Яхши хотин — уй зийнати, Емон хотин — тўй зийнати.* (Мақол) *Бош ёрилса, бурк ичиди, Қўл синса, енг ичиди.* (Мақол) *Бу ҳам химия мўъжизаси* (Газ.) [Собиржон] *Дилбар саломат. Сизга салом айтди, лекин унинг жони хавф остида.* (Я.) *Тўй боши албатта мен ўзим.* (О.)

Аниқловчи бирикмали қаратқич ва эгалик аффиксли кесимларнинг аниқловчиси қаратқич келишигини, аниқланмиши эгалик аффиксини олади. Бундай бирикмаларда аниқловчи ва аниқланмишлик муносабати бўлса-да, уларнинг аниқланмиш қисмигина кесим ҳисобланмайди. Чунки ундай кесимларнинг аниқловчи ва аниқланмиш компонентлари бирликда эга ҳақида маълум бир тасаввурни ифодалайди. Шунинг учун ҳам улар бирликда от кесим ҳисобланади. Мисоллар: *Қуёшни томчида кўрсата билиш — санъатнинг буюк қонуни.* (Газ.) *Лекин ўз-ўзидан маълумки, бунинг қай тарзда содир бўлиши келажакнинг ишидир...* (Газ.) *Утоғнинг ўз одами* (С. Ай.) *Ҳар кимнинг нияти ўзининг йўлдоши.* (Мақол.) *Яхши хотин — уйнинг гули.* (Мақол) [Дадавой] *Уменинг ишим!* (У.) *Фарзанд — белнинг қуввати.* (Мақол) *Тушган пул — тегирмоннинг нови!* (О.)

Кесимлар чиқиш келишиги билан келган аниқловчи ва эгалик аффиксини олган аниқланмишнинг бирикуви билан ифодаланмоғи мумкин. Масалан: *...бу энг қизиқарли натижалардан биридир.* (Газ.) *Санъаткорлик кўзи билан қарамасангиз, бу — кундалик, оддий жўнгина воқеалардан бири.* (Газ.)

Сўзларнинг тенглик алоқаси негизда ўзаро боғланганлари ҳам бирикма кесим бўлиши мумкин. Уларнинг составида гоҳо *-да, -дан ё -га (-ка, -қа)* келишиқ кўрсаткичларининг бири ва улар билан бирга ёки уларсиз эгалик аффикслари қатнашмоғи мумкин. Шунингдек уларнинг составида тенг боғловчилар ҳам бўлади. Ана шундай кўринишлари билан улар, бир бутун ҳолда, эганинг белгисини (кенг маънода) ифодалайди. Мисоллар: *Оқсоқол ҳамма жойда ҳозир у нозир...* (П. Т.) [Миша] *Э, хотиржам бўл, ҳаммаси омон-эсон.* (У.) *Яхши қўшни — ота-она, Ёмон қўшни — бошга бало.* (Мақол) *Давлатинг — ота-онанг; Давлатинг — ўғил-қизинг.* (Мақол) *Кетмон чопмоқ — олмақ-солмоқ, Қўш ҳайдамоқ — бормоқ-келмоқ.* (Мақол) *Менинг ҳаёлим ота-онамда. Хатлар ёру биродарлардан. — Салом кимга? — Салом катта-кичикларга.*

Қоршиқ таркибли кесим

Қоршиқ таркибли кесим асосан от ва феъл туркумидаги сўзлар ҳамда сўз туркумларининг бошқа турлари иштирокида юзага келади. Бу тур кесимларда ҳам кўпинча феъл туркумидаги сўзлар, баъзан ёрдамчи сўзлар бирикма охирида қўлланади. От туркумидаги сўзларнинг таркиб охирида келиши

жуда кам учрайди. Уларнинг бирор замон ва шахсга оидлиги кўпинча феъл қисм, шу жумладан тўлиқсиз феъл орқали ифодаланади. Шунингдек ана шу феъл қисмининг ўзи ёки кесим таркибида келган модал сўзларнинг ҳам иштироки модаллик маъносини англатади. Мисоллар: *Отликнинг афти башараси, юриш туриши ва яроқ-аслаҳаси қўрқинчли бўлса ҳам, тоғ устига чиқиб олган дара аҳолиси ундан қўрқмади.* (С. А.) *Ёдгор билан Гулнорнинг юракларидаги қайғу ва алам куйдириш-ёндириш даражасида бўлса ҳам, буни ўзларидан бошқа ҳеч ким сезмайди.* (С. А.) *У ўрта бўйли, кенг яғринли, қуюқ жингалак сочли, қўллари бақувват, ўттиз беш-қирқ ёшорасида биркиши эди.* (О.) *СССРда коммунистик қурилиш муваффақиятлари—ленинчи партиямизнинг, бутун совет халқининг жаҳон социалистик системасини мустаҳкамлашдан барча мамлакатлардаги ишчиларсинфининг эксплуатация ва зулмга қарши олиб бораётган курашидан иборат ялпи революцион ишга қўшаётган улуг ҳиссасидир, халқларнинг империализмга ва мустамлакачиликка қарши, ўз озодлигини ва миллий мустақиллиги учун, социал тараққиёт учун олиб бораётган курашига қўшилаётган ҳиссадир. Бутинчилик иши учун курашга қўшаётган ҳиссамиздир.* (Газ.)

Охирги мисолнинг биринчи гапидаги кесимнинг составида сўз туркумларининг уч группасидаги сўзлардан ва синтактик алоқаларнинг турли хиллари, шу жумладан аниқловчили бирикманинг учала типи ҳам бирдан қатнашган.

Сўнгги турдаги кесимларнинг составида *-да, -га ё -дан* келишик кўрсаткичлари ва эгалик аффикслари ҳам иштирок этади. Шундай кесимлар эгада ифодаланган предмет ким, нима, қандай, қанчалиги ё унинг ўрни, иш-ҳаракати каби маъноларни англатади.

Бу турдаги кесимларнинг отлар қисми ўзаро тенг алоқада боғланган бўлиши ҳам мумкин. Бундай ҳолда улар составида феъл ҳамда боғловчилар, айниқса *ва* қатнашган бўлади. Шундай таркибда улар эганинг бир пайтдаги белгисини бир бутун ҳолда биргалашиб ифодалайди. Масалан: *Кун хира ва эзги эди.* (О.) *...гапирганда оҳиста гапирар, лекин ҳаракатлари чаққон ватез эди.* (М. Н.) *Москва улугвор ва ғазабли эди.* (О.)

Кесимнинг эга билан мослашуви улар орасидаги маъно муносабатининг шаклланишидир. Мослашиш ўзаро боғланувчи сўзларнинг маънолари асосида маълум формалар — воситалар орқали ифодаланади. Бу воситаларнинг шакли, эганинг қайси шахс ва сон маъносида бўлишига қараб, турлича бўлади. Бу билан кесимнинг эга билан мослашуви ва шу негизда кесимнинг эгага боғланиши вужудга келади.

Кесимнинг эга билан мослашуви одатда икки составли гаплар доирасида қаралади. Аслида эса, шахси умумлашган ва шахси номаълум каби бир составли гапларда ҳам кесим эга билан шахс ва сонда мослашади.

Кесимнинг эгага мослашуви шахс, сон, кесимлик ва кўплик аффикслари каби воситалар ёрдамида юзага келади. Бундай мослашув уч хил кўринишда бўлади:

1) кесимнинг эгага шахс ва сонда шаклан ҳам, маъно жиҳатдан ҳам мосланиши тўлиқ мослашув дейилади. Масалан: *Мен начальниikka қарадим, у менга* (О.).

2) кесимнинг эгага шахсга кўра шаклан ва маънода мувофиқлашиб, сон жиҳатдан эса шаклан мослашмаслиги тўлиқ бўлмаган мослашув дейилади. Масалан: *Ярдорлар касалхонанинг дору-дармон исига ҳам тез кўникди*. (О.)

3) мослашувнинг учинчи турида кесим составида унинг эгага шахс ва сонда мослашганини кўрсатувчи махсус шакл бўлмайди. Демак, бундай ҳолда кесим эга билан шахс ва сонда фикран мослашади. Бу ҳол кўпроқ кесимлар от, сифат, сон орқали ифодаланганда рўй беради. Масалан:— *Сиз зўрми, дадам зўрми?*— *деди-да, уялиб, бошини танча кўрпасига яширди*. (О.)

Биринчи ва иккинчи шахс конструкцияли гапларда эга бирлик ва кўпликдаги биринчи ва иккинчи шахс кишилик олмошлари орқали ифодаланади. Шунингдек у (эга)лар биринчи ва иккинчи шахслардаги эгалик аффиксларини олган *ўз, ҳамма, барча, бари, баъзи, ҳар бир, ҳар қайси* каби олмошлардан ва ўшандай эгалик аффикслари билан турланган жамловчи ва отлашган сон ҳамда бошқа айрим сўз туркумларидан ҳам бўлади. Бундай эгалар билан биринчи ва иккинчи шахсдаги кесимлар алоқага киришиб, улар билан мослашади. У кесимлар аниқлик, буйруқ-истак, шарт майлидаги сўз ё составида ўша феъллар иштирок этган бир неча сўздан бўлади. Бундай кесимларнинг шахс-сони бир аффиксда яхлит ифодаланади. Шунинг учун ҳам ўшандай феълли кесимлар эга билан ҳам шахсда, ҳам сонда тўла мослашади. Мисол-

йар: Биз ҳам унинг кетидан кетдик. (О.) Фронгда ўт ичйда курашадилар, нима учун биз ўт ичига киролмаймиз? Кириш мумкин,— деди Холиқов... (О.) — Сен Мақсудни танийсан-а? (О.) [Санюк]... Сиз жанг майдонларида мардлик ва жасорат кўрсатиб душманнинг ҳолини танг қилмоқдасиз. (Я.) [Раҳимов] Мана сиз ҳам танишиб чиқинг. Мен буни генерал-полковникка юбордим. (Я.) — Биз бой отангизга Ерматнинг қизини олиб бермоқчи эдик, хабарингиз борми? (О.) Биз ўз кучни ўзлар учун ишлатайик, хўжайинга нон деб кесак тишлатайик. (Ф. Ф.) ...Мен адашсам, ўнглайдиган одам кўп, ҳамма ўнглайди. (А. Қў.) Биз далада тракторни кўпайтирсак, Душманларга бўлажакдир яхши тарсак. (Ф. Ф.) ...Биз ...қилишимиз керак. (А. Қў.) Раҳмонов Ҳаммамиз улуғ Россияни севамиз, керак бўлса жонни ҳам фидо қиламиз. (Я.) ...Сизлар нуқул менга ўхшаш деҳқоннинг боласини, подачи, косиб болаларини жўнатмоқчисизлар. (О.) Сизлар кўпгина мамлакатларни бориб кўрдингиз. (Газ.)

Эгаси биринчи ва иккинчи шахс олмош билан ифодаланган гапларнинг кесимлари от туркумидаги сўзлардан ҳам бўлади. Бундай ҳолда кесимлар эгаларга мос кесимлик аффиксларини олиб биринчи ва иккинчи шахс олмошларга мослашди. Баъзан от кесимлар таркибида ўшандай кесимлик аффикслари бўлмайди. Бундай ҳолатда эгани кесимлик аффикси сифатида кесим составида қайтаришни ифодадан кузатилган мақсад талаб қилмайди. Унинг кесим составида айтилиши эса эганинг маъносини янада таъкидлаш учундир. Мисоллар: — Ичинг. Сиз тошкентликмисиз? (О.) Мен Самарқанднинг бир қишлоғиданман. (О.) — Мен Йўлчи,— йигит тўхтади. (О.) Бизлар энди илгариги сен айтган гўл — чўпу хасдан хадик олиб қола турган батрак эмас, бўлолмайсан бизга тўғон. (Ф. Ф.) Сиз мардлар авлоди, сиздаги ғурур Пўлат — найза каби ўткир, букилмас. (Ф. Ф.) — Бобойнинг сўзларига тош ҳам эрийди. Сиз одамсиз-ку! (О.) [Кедров] Билса, билар. Мен сенинг қанотингдामан, нимадан қўрқаман, Собир. (Я.) [Раҳимов] Сен шермисан?! ... Сен бебурд, ярамас!... (Я.) ...Сиз хафасиз, яширманг, ака. (О.) [Раҳимов] ...Қани бир танишиб олайлик, сиз қайси полкдан? (Я.) [Раҳимов] Ҳаммаларингиз ҳам бир батальонданмисизлар? (Я.) Ҳаммамиз сенга меҳрибонмиз. (О.)

Мисолларнинг бир қисмида биринчи ёки иккинчи шахс олмош эгага от кесимнинг ҳам шахсда, ҳам сонда мослашгани ҳар икки маънони ҳам ўзида бирлаштирган бир кесимлик аффикси орқали ифодаланмоқда. Демак, уларда кесим эгага тў-

лик мослашган. Бир гуруҳ мисолларда эса от туркуми орқали ифодаланган кесим, эгага кесимли аффикссиз, унинг маъноси асосида мослашган.

От кесимнинг биринчи ё иккинчи шахс олмош эгага кесимлик аффиксини олиб мослашувни айниқса кўп сўзли гапларда зарурий ҳолат ҳисобланади. Бу, эга ва кесимлик муносабатини аниқ ва фикрни очиқ ифодалаш, таъкидлаш маъноларига боғли бўлади. Мисол: *Мен сизга ҳар соҳада кўмаклашган, оғирингизни енгил қилган одамман.*

Биринчи ва иккинчи шахс конструкцияли гапларнинг бирикма кесимларининг асосий қисми от, феъл, бошқа сўз туркумларидан бўлиши мумкин. Бунда у кесимлар составидаги феъл шакли ёхуд ҳаракат номи биринчи ё иккинчи шахс олмош эгаларга мос кесимлик аффиксини олиб уларга мослашади. Мисоллар: [К о м и л] *Сен ҳам бўш келганинг йўқ. (У.) ... Сен олтин йигит экансан. Тушундим! (О.) Биз ҳар вақт биринчи бўлиб юрар эдик, Сен илғорларнинг бири эдинг, Биз боришимиз керак, Мен кўрганим йўқ.*

Бор, йўқ сўзлари ҳам биринчи ва иккинчи шахс олмош эгаларга, юқоридагидек асосда, кесимлик аффиксини олиб ё олмай мослашаверади: Дунёда сиз бор, мен бор, муҳаббат бор. (Я.) Сиз бор, биз бор, иш кейинда қолмас. Бу ўринда бор шаклидаги кесим эгага фикран мослашган.

Учинчи шахс конструкцияли гаплардаги кесимларнинг эгага мослашувининг ҳам ўзига хос хусусиятлари бор. Бу хил гаплардаги кесимларнинг бир қисмида бирлик ёки кўплик шахсни англатувчи махсус шакл бўлади (*борсин каби*), бир қисмида эса бундай шакл бўлмайди. Кесимнинг учинчи шахсга оидлиги эга орқали ва биринчи ҳамда иккинчи шахс шакллари (*ўқидим, ўқидинг*) га қиёслаб аниқланади.

Бундай ноль кўрсаткичли кесимлар ўтган замон аниқлик феъли (-ди), ҳозирги замон давом феъли (-моқда), шарт феъли, сифатдош формалари (-ган, -жак) орқали ифодаланади ёки от кесим шаклида бўлади. Мисоллар: *Бўзарган, булутли тонг ёришди (О.). Сайиудий бир куни ишдан анча эрта — қоронғи тушар-тушмас қайтиб келди. (А. Қ.) Ойқиз, миясига янги фикр келгандай, бирдан тўхтади. (Ш. Р.)*

Учинчи шахс конструкцияли гапнинг кўплик маънодаги эгасига кесим бошқачароқ мослашади. Маълумки, учинчи шахс конструкциядаги гапда кўплик маъносидаги эга -лар аффиксини олган учинчи шахс олмоши, от ё отлашган сўздан бўлади ёки бу хил сўзларнинг бирикма эга таркибида келиши билан ҳам ифодаланади. Шунингдек кўплик маъносидаги эгада сон, миқдор бўлдирувчи сўзлар (*кўп, оз каби*) билан

ифодаланган аниқловчи бўлиши ҳам мумкин. Бундай эгага кесим тўлиқ мослашиши ёки мослашмаслиги ҳам мумкин.

Учинчи шахс конструкцияли гапнинг эгаси шахс ифода-ловчи сўзлардан бўлиб, кўпликда келиши мумкин. Бундай ҳолда кесим учинчи шахсдаги феъллар (мажҳул феълдан бошқа), шу шахсдаги тўлиқсиз ёки ёрдамчи феъл билан ту-гаган таркиблар, отлашган бирикмалар орқали ифодаланиб, кўпинча *-лар* аффикси билан бирга қўлланади. Бунда тўлиқ мослашиш рўй беради. Шундай мослашиш гоҳо таркибида сон билан ифодаланган аниқловчиси бўлган эга билан феъл кесим ўртасида ҳам кўринади. Мисоллар: *Ҳалок бўлган қаҳ-рамонларни жангчилар гўё ўз қанотларида, худди тирсакла-ри тегиб тургандай сезардилар.* (О.) *Чўпонлар ҳам сотилмай қолган қўйларни, қўшоқлардан чиқариб, ўтлоқларга ҳайда-дилар.* (С. А.) *Иккиси, неча йиллик қадрдонлар каби самимий кўришдилар.* (А. Қд.) *Улар катта аудиторияларни қидирмай-дилар, узундан-узоқ нутқлар тайёрламайдилар, балки хотин-қизлар билан содда тилда суҳбатлашадилар, уларга муваф-фақиятларимиз ҳақида гапириб берадилар.* (Газ.) *Анвар билан хайрлашиб, тўрт киши баравар кўчага чиқдилар.* (А. Қд.) *Мен билан чақалоқ бу тарафда қолиб, икки киши жанжаллашиб ҳам кетдилар.* (Ғ. Ғ.) *Иккаллари ораларидан қил ўтмайдиган дўст эдилар.* (Ш. Р.) *Жой етишмаганлар, дафтарларини тиззаларига қўйиб, девор тагида ўтиришга мажбур бўлардилар.* (П. Т.)

Шахс ифодалаб, кўплик маъносида келган эгага кесим биргалик даража орқали мослашиши мумкин. Шу маънода биргалик даража *-(и)ш* аффиксини ҳам кесимни эгага кўплик-да мослаштирувчи восита ҳисоблаш мумкин. Мисоллар: *Етоқ жимжит, қизлар бир-бирларига қарашга ҳижолат тортаётган-дай, бош эгишди.* (Ас. М.) *Фашистлар совет жангчиларининг шиддатли контратакасидан шошиб қолишди.* (О.) *То домла кириб ўтирмагунча, бу одамлар ўтиришмади.* (А. Қҳ.) *Улфат-ларнинг кўпи уни мақташади.* (А. Қҳ.)

Кўплик маъносидаги эга билан кесимнинг тўлиқ бўлма-ган мослашиши қуйидагидай ҳолларда юз беради:

1. Эга жонсиз предметларни ифодала-ганда: *...омма ўртасида ғояларимиз нурини, дунёдаги энг илғор социалистик маданиятимизни тарқатаётган деярли ол-ти ярим минг маданият ўчоғи ишлаб турибди.* (Газ.) *Қиз чарчаган, сочлари тўзғиган, пешонасида тер томчилари мил-тирарди.* (Ш. Р.)

2. Эга ҳайвон ё паррандаларни ифода-лаганда: *Отлар кишнади, Қушлар сайради.*

3. Эга ҳамма, ҳаммаси, барча, барчаси, бари каби ол-

мошлар орқали ифодаланса ёки шу олмошлар бирикма эга таркибида келса, кесим ҳар вақт деярли бирлик формада бўлади. Масалан: *Ҳамма ўша томонга юзланди.* (А. Қҳ.) *Ҳамма ҳам сувнинг бошида бўлишни истар эди.* (А. Қҳ.) *Ҳамма баравар қўл кўтарди.* (А. Қҳ.)

4. Составида миқдор (*кўп, оз, анча, бир неча, бир қанча* кабилар) англатувчи аниқловчиси бўлган бирикма эгаларга боғланган кесимлар деярли ҳар вақт бирликда бўлади. Бундай эга отлашган сўздан бўлганда ҳам, бу қоида ўз кучини сақлайди. Бундай ҳолатлар кўпинча мақол типигаги гапларда учрайди. Мисоллар: *Бир одам ариқ чопади, кўп одам сув ичади.* (Мақол) *Кўп оғиз бир бўлса, бир оғиз енгилар.* (Мақол)

5. Эга жонли предмет (асосан киши)ни ифодалаб, -лар аффиксини олганда (камроқ ҳолларда) ё составидаги сон орқали кўпликни англатганда (кўпчилик ҳолларда), кесим бирликда келади. Мисоллар: *Муродхўжа домлани кўрганда таъзим қиладиган қавм-қариндошлар уни кўрганда ер ўпгундай бўлади.* (А. Қҳ.) *Кимлар кетмон билан, кимлар чўкич ва ё замбил билан ишлар эди.* (М. Ис.) *Улар уйдан-уйга югурар, болалар чирқираб йиғлар эди.* (М. Ис.) *Иккала аёл чирқираб йиғлаётган боланинг зўрлаб оғзини очирди.* (П. Т.) *Уч мингдан кўпроқ хотин-қиз иқтисодий билимлар, халқаро муносабатлар университетларида ва бошқа кўпгина университетларда ўқимоқда.* (Газ.)

Учинчи шахс конструкцияли гапнинг кесими сифат, сон, олмош (белги маъноли) ё равиш орқали ифодаланганда, уларнинг эгага мослашувининг ўзига хос хусусиятлари бор. Бу хусусият кесимнинг белги тасаввурини ифодалашига боғлиқдир. Белги тасаввурини англатувчи сўз (сифат, сон, белги маъносидаги олмош, равиш)лар учинчи шахс конструкцияли гапнинг кесими бўлганда эгага, унинг бирлик ё кўпликда бўлишидан қатъи назар, бирлик формада боғланади. Бундай ҳолда кесимнинг кўпликдаги эгага боғланиши тўлиқ бўлмаган мослашув, бирлик формадаги эгага боғланиши эса тўлиқ мослашув бўлади. Мисоллар: [Қодиров] *...От-улов, машина, трактор оз, вазифа кўп.* (У.) *Ҳаво мусавфо.* (Ф. Ғ.) [Нурмат] *Э жони ширин, қўрқоқ!* (Я.) *Мактаблар бизнинг жиддий ёрдамимизга муҳтож* (Газ.) *У ўзи паканагина, юмюмалоқ, лекин қўллари паншахадай катта, қип-қизил, сочлари бўлса — малла.* (Ас. М.) *...буларнинг ҳаммаси яхши, мен ҳали анча кўп иш қилишим керак.* (Газ.) *Майда яллалар куйлаб кўраман. Бироқ ашуланинг айрим бандлари ҳавонинг иссиқлигида эриб кетгандай авжсиз, лаззатсиз.* (Ф. Ғ.) *Чақи-*

рувчилар кўп, борувчилар кам. Китоблар ўттизта. Пионерлар озодликда биринчи. Уқувчилар нечта?

Бундай кесимлар боғлама билан қўлланганда ҳам бирлик формасида кела беради. Мисол: *...поллар ифлос эди.* (М. Г.)

Учинчи шахс конструкцияли гапнинг кесими от билан ифодаланиши мумкин. Бунда эга бирлик формасида бўлса, кесим ҳам бирлик формада; эга кўплик формада ё таркибида кўпликни ифодаловчи аниқловчи бўлганда, кесим кўпинча кўпликда келади. Шундай қилиб, улар тўлиқ мослашади. Мисоллар: *...Эшитганмисан, бизнинг элликбошимиз қанақа одам?* (О.) *Буларнинг ҳаммаси биз қўлга киритган ютуқлар...* (Газ) *Районда агитаторларнинг катта армияси бўлиб, улардан 400 киши хотин-қизлардир.* (Газ.)

Бу тип кесимлар боғлама билан келганда ҳам юқоридагидай қоида сақланади: *...Уларнинг ўзлари шунга мажбур эдилар!* (М. Ис.)

Кесимлар, бор ё йўқ сўзлари билан ифодаланганда ҳам кўпликдаги эга билан сонда мослашмайди. Мисоллар: *Унинг бошида сон-саноксиз тайёр, фақат қоғозга туширишга маҳтал бўлган ҳикоялар бор.* (А. Қў.) *Район партия комитетининг идеология комиссияси составида 17 хотин-қиз бор.* (Газ.) *Балки, у ерда Элмуроднинг ҳам бир эмас, кўпгина узоқ ва яқин қариндош-уруғлари бордир.* (П. Т.) *Кўча бўм-бўш, болалар туғул, катталар ҳам йўқ эди.* (М. Ис.) *Бизнинг идорада интизомсизлар йўқ.*

Биринчи, иккинчи ва учинчи шахс конструкцияли гапларнинг кесимлари сифатдошдан бўлганда, улар эгага бошқачароқ тусда мослашади.

Маълумки, сифатдош ўз маъноси ва функцияси билан ҳаракат ва белги тасавури билан боғланади. Ана шундай хусусиятига кўра сифатдошнинг эгага оид эканлиги уқилиб туради. Шунинг учун ҳам уч шахс конструкцияли гапларнинг эгасини сифатдош кесимлар таркибида махсус аффикслар орқали яна такрорлашга зарурият қолмайди. Шундай қилиб, эргаш гапларда сифатдош кесимлар биринчи, иккинчи ва учинчи шахс эгага фикран мослашади. Мисоллар: *Сиз қонли курашда зўр чиққан сари...* (Ф. Ф.) *Сиз, ёвуз душманнинг бошини янчиб, музаффар юришдан қайтган чоқда...* (Ф. Ф.) *Булар тўғонга яқинлашганда, Мирҳосилнинг чодирда чироқ нури милтиларди.* (Ҳ. Ф.) *Элчибек ўз ётоғининг йўлагига кирганда, шарпа эшитилди.* (Ас. М.)

Эргаш гап сифатдош кесимларининг составларида биринчи, иккинчи ё учинчи шахснинг бирлик ё кўплигини кўрсатувчи эгалик аффикслари бўлиши ҳам мумкин. Мисоллар: [К о м и л] *Сен ишингни енгиллатганингча, мен қишлоққа бориб*

келаман... (У.) Мен бир парча бош панамга тиш-тирноғим билан ёпишганимдан, ҳафсаласи пир бўлаёзганди. (О.) Биз идорага келганимизда, ҳамма ёқ тартибли эди; Сен китобни кўраётганингда мен қараб турган эдим. Бу мисоллардаги сифатдош кесимлар эгага тўла мослашади.

Биринчи, иккинчи ё учинчи шахс конструкцияли эргаш гапнинг кесими -б, -иб, -гач, баъзан -а, -й формали равишдош билан ифодаланиши мумкин. Бундай кесимлар биринчи, иккинчи ё учинчи шахс кўплигидаги эгага, унинг жонли ё жонсиз предметни англатишидан қатъи назар, составида кўплик ва эгалик аффикси бўлмаган ҳолда боғланади. Мисоллар: Мерганлар пиеда аскарни бошлаб, булар ҳам урушга кирди. (Э. Ж.) Ҳар бир маҳаллада аҳолининг кучи билан медицина пунктлари ташкил этилиб, бу пунктларда врачлар жамоатчилик асосида, ҳақ олмасдан, беморларни қабул қилмоқдалар. (Газ.) Эркаклар ошларини еб бўлгач, Гулнор келиб дастурхонни йиғиштириб олди. (С. А.) Ё ўзлари очгунча, остонасида ястаниб кутсинми? (М. Ис.) Шу кун иккови ваъдалашиб, Офтобойнинг Кунботирдан кўнгли тўлиб, ўрдасига қайтди. (Э. Ж.) Утмишда меҳнатни биз қилиб, роҳатини бошқалар кўрган.

Бирлик формасидаги от эгага кўплик аффиксини олган кесимлар боғланиб келиши мумкин. Бунда эга орқали ифодаланган предметга нисбатан сўзловчининг ҳурмати ёки кинояси билдирилади. Демак, бундай гапларда кўплик -лар аффикси модал муносабатни ифодалаш вазифасини бажаради. Мисоллар: [Қ о д и р] Бу, дадангиз ўзгариб кетибдиларми? (У) Ҳеч ким сўрамаса ҳам, Урмонжон акам сўрайдилар. (А. Қў.) [Д а д а в о й] Ана оила... Ана хотин... Ана... меҳру вафо... Мени шу аҳволда ташлаб кетдилар-а! (У).

Кесимнинг уюшиқ эгалар билан мослашуви. Гапда бир турдаги ёки бир неча турдаги шахсларни ифодалаган эгалар уюшиб келиши мумкин. Бир турдаги шахсга оид уюшган эгалар отлар, от ва отлашган сўзлар ёки баъзан отлашган сўзлар билангина ифодаланади. Улар ҳар вақт учинчи шахсдаги эгалар ҳисобланади: Қарим, Одил ва Раҳимлар келишди каби. Бир неча турдаги шахсни ифодалаган эгалар эса кишилик олмошлари (Сен ва мен келдик каби) ёки кишилик олмошлари ва отдан (Аҳмад ва мен бордик каби) ифодаланади. Компонентлари шахс жиҳатдан ана шундай бир ёки турли хил бўлган уюшиқ эгаларни компонентларининг бир ёки бир неча турдаги шахсдан ташкил топишига кўра, иккига бўлиш мумкин.

Биринчи ҳолатда ноль кўрсаткичли учинчи шахсдаги кесим шу шахсга оид уюшиқ эгалар билан мослашади. Бунда

кесим шахс жиҳатдан уюшган эгаларнинг ҳар бирининг шахсига мос бўлади, яъни кесим ҳам учинчи шахсда келади. Унинг сон жиҳатдан мослашуви эса икки хил бўлади: ё ноль кўрсаткичли бирликда, ё кўплик формасида қўлланади. Кўплик маъноси кесим таркибидаги *-лар*, *-(и)ш* аффиксларининг бири (баъзан ҳар иккисининг бирга қўлланиши) билан ифодаланади.

Уюшиқ эгалар учинчи шахсда бўлиб, кишиларни аңглатса, унга боғланган кесим кўпроқ кўплик формада келади; парранда, ҳайвон ё жонсиз предметни аңглатганда эса бирликда бўлади. Мисоллар: *Ойим, бувим, қариндошлар чуввос кўтариб йўғлайдилар.* (О.) *...оёқ ва кўзлари толиқди.* (М. Г.) *Сергей билан Сотиболди от чопиб кетишди.* (Ҳ. Ғ.) *Замон, Матқовул, яна бир неча киши чақмоқ тошларни замбилларда, миёналарини орқаларида, кўтаришиб, ўнғир ичини, оғзини пайдар-пай тозалаб туришади.* (М. Ис.) *Ҳасан сўфи билан Али бува тоққа чиқишди...* (М. Ис.) *Дам у ердан, дам бу ердан маъқуллаш нидолари, эрмак овозлари эшитилар эди.* (М. Г.) *Тун салқикидан қунишиб ётган майсалар, илк баҳор чечаклари уйғонди, яшнади.* (Ш. Р.) *Ҳовли тўрида Ибодилла билан Лаъли, ҳовли этагидан Қобил билан Баҳри айвон олдига югуриб келганларида, боягина «ўсал тортиб» ётган бойнинг ўрнидан туриб, Қумрининг сочидан бураб ураётганини кўрдилар.* (Ҳ. Ғ.) *Худотлар, амирлар, беклар, ҳаққонлар, Бу элни талади, оқизди қонлар.* (Коллектив) *Бойлар, оқсоқоллар, қози калонлар, Муллалар, эшонлар, амирлар, хонлар, Ер ўпиб душманни кутиб олдилар, Йўлига поёндоз, гилам солдилар.* (Коллектив)

Объект сифатидаги учинчи шахс уюшиқ эгаларга боғланган мажҳул феъл кесим ноль кўрсаткичли бирлик формада бўлади. Уюшиқ эгаларнинг сифатдош билан тугаган кесими ҳам асосан бирлик формада келади. Мисоллар: *Ўзбекистон шунқорлари, мурд эрлар, Ҳаққи-маҳрингизга берилди ерлар. Тоғу-тошлар, гулзор, боғлар, сув ерлар... Эй ёронлар, шунча давлат муборак.* (А. У.) *Мен билан аразлашиб қолган опам, акаларим, келин ойим ҳам келган.* (Ғ. В.)

Учинчи шахсдаги уюшиқ эгали гапларнинг кесими сифат, от ё сондан ифодаланганда, у, уюшиқ эганинг жонли ё жонсиз предметни аңлатишидан қатъий назар, ҳар вақт деярли ноль кўрсаткичли бирлик формада қўлланади. Мисоллар: *Менда ноғорага чиндан муҳаббат, иштиёқ зўр.* (О.) *Зўр ваҳшат ичида бўғилди исён, Тупроқ ҳам, кўкат ҳам, қум ҳам, сув ҳам қон.* (Коллектив)

Уюшиқ эгаларга кесим сифатида боғланган бор ёки йўқ сўзлари ҳар вақт ноль кўрсаткичли бирлик формада қўлланади (уларда ҳурмат ифодаси учун *-лар* аффиксининг ишлатили-

ши бундан мустасно): *Мажлисда бизнинг бригададан Собир, Ҳафиза ва Одил бор. Қолоқлар рўйхатида энди Носиров, Маҳмудов ва Зиёевлар йўқ, чунки улар илғорлар қаторига ўтишган.*

Уюшиқ эгаларнинг мавҳум сўзлардан бўлиши ҳам уларга боғланган кесимнинг бирлик формада келишини талаб қилади. Масалан: *Ўтмишда зулм ва даҳшатлар, доду фарёдлар ҳамроҳимиз бўлган эди.*

Турли шахсда уюшиб келган эгаларга боғланган феъл кесим шахсга кўра эгаларнинг бири билан мослашади ва асосан кўплик формада қўлланади. Бу ҳодиса шундай юз беради: агар уюшиқ эгалар биринчи ва иккинчи, ё биринчи ва учинчи, ёки учала шахсдан бўлса, соф феъл билан ёки сифатдош билан ифодаланган кесим биринчи шахсда бўлади; агар улар иккинчи ва учинчи шахсдан бўлса, одатда кесим иккинчи шахсда келади. Мисоллар: *Секин писиб туриб, мен ва Аъзам биттадан кесак отамиз. (О.) Мана, сиз билан биз... гўрдай тор жойда ётибмиз... (С. Ан.) Сен билан мен бўлсак, қаттиқ ночни ҳам ея берамиз, жаззаси чойга бўктириш-да (А. Қд.) — Сиз билан биз ҳамжиҳат бўла олмаймиз,— деди Шербек.— Ҳеч қачон! (С. Ан.) Бу китобни сиз ва биз ўқиганмиз. Қодир, сен ва мен борамиз. Зулфия ва сен борингиз.*

Турли шахсга оид эгалари бўлган эргаш гапларда сифатдош кесимлар кўпинча махсус шахс-сон аффиксини олмаган ҳолда қўлланади ёки биринчи шахс аффикси билан қўлланган бўлади: *Сен ва мен келганда, ҳеч ким йўқ эди. Сен ва мен келганимизда, ҳеч ким йўқ эди.*

Эгалари биринчи ва иккинчи, биринчи ва учинчи ёки учала шахсни англатган гапларнинг кесимлари содда ёки бирикмали от кесим шаклида бўлиши мумкин. Бу ҳолда кесимлар кўпинча биринчи шахс кўплик шаклида бўлади; баъзан эса улар шахс-сон аффиксини олмасдан қўлланади. Масалан: *Тўғриси айтиш керакки, бу ишда сен билан мен бошқаларга намунамиз (ёки намуна), шунинг учун бизни тез-тез мукофотлайдилар. Қарим шунини яхши тушунадикки, улар ҳам, биз ҳам инсонмиз (ёки инсон).*

Эгалар иккинчи ва учинчи шахсларда бўлса от кесим кўпинча иккинчи шахс кўплигида қўлланади. Масалан: *Аҳмад Содиқов ва сиз совет гражданисиз.*

Турли ёки бир хил шахслардаги эгалар билан муносабатда бўлган равишдош шаклли кесимлар ҳамма вақт бир шаклда бўлади, эга билан фикран мослашади. Масалан: *Сен ва мен келиб, уй эгалари ҳам хурсанд бўлиб қолишди. Илгари ариқни ё сен, ё мен чопиб, умримиз ўтган, лекин роҳатини бошқалар кўрган.*

Ўюшиқ эгалар айириш муносабатидаги компонентлар бўлса, уларнинг биринчи ва иккинчи, иккинчи ва учинчи ёки биринчи ва учинчи шахсдаги олмошлардан ифодаланишидан қатъи назар, ифодаланган соф феълли кесим шахсда ҳам, сонда ҳам ўзига яқин турган эгага мослашади. Масалан: *Ё сен, ё мен борай. Ё сиз, ё биз борамиз. Ё мен, ё у борсин.* Бундай таркибда учинчи шахсдаги кесим эгага сон жиҳатдан махсус формасиз мослашиши ҳам мумкин: *Ё сен, ё улар борсин.*

Иккинчи даражали бўлақлар

Гапни бош бўлақлар ёки бош бўлақ шакллантиради. Гапда баён этилган фикрни тўлиқроқ ифодалаш зарурияти бош бўлақлар ё бош бўлақ маъносини тўлатиш, изоҳлаш, аниқлаштиришни талаб этади. Бу билан гап таркибда бош бўлақлардан ташқари, уларга эргашувчи бўлақларни қўллаш зарурияти туғилади. Бундай бўлақлар бош бўлақсиз, ёлғиз қўлланмайди (баъзан тўлиқсиз гапларда ёлғиз қўллансалар ҳам, бари бир бош бўлақка фикран боғланади). Гаплардаги бундай изоҳловчи ва аниқлаштирувчи бўлақлар бош бўлақларга тўғридан-тўғри боғланмай бир-бирларини изоҳлашлари, бир-бирига боғланишлари ҳам мумкин. Улар бир-бирларининг маъносини бевосита изоҳлаб, тўлдириб, шулар орқали гапдаги бош бўлақ маъносини тўлатишга кўмаклашади. Шундай қилиб, бевосита бош бўлақка, ўрни билан бир-бирига боғланган, ўзлари боғлиқ бўлган бўлақни изоҳловчи, аниқлаштирувчи синтактик категориялар иккинчи даражали бўлақлар деб юритилади (Бу ҳақда «Гап бўлақлари» баҳсига қаралсин.)

Иккинчи даражали бўлақлар, шаклланишлари ва функцияларига қараб, уч группага: тўлдирувчи, ҳол ва аниқловчига бўлинади.

Тўлдирувчи

Иш-ҳаракат объекти бўлган иккинчи даражали бўлақлар тўлдирувчи дейилади. Ҳар бир турдаги тўлдирувчи, ифода мақсадига кўра, гап тузилишида алоҳида ўрин тутади. Улар функция ва шаклларига қараб, иккига: воситасиз тўлдирувчилар, воситали тўлдирувчиларга бўлинади.

Воситасиз тўлдирувчи

Тушум келишиги шаклида бўлган иккинчи даражали бўлақлар гашнинг ўтимли иш-ҳаракат маъносини ифодаловчи кесимга боғланади. Улар иш-ҳаракатни тамоман ўзига қамраб

олган предметни ифодалайди. Бундай муносабатга киришган бирикманинг биринчи хилида иш-ҳаракатни ўз устига олган, олаётган ёки шу ҳаракат жараёнида пайдо бўлган, бўлаётган предметни (ҳодисани ҳам) англлатган от билан ўтимли феъл (шунингдек ўтимли маънодаги ҳаракат номи) ўзаро муносабатга киришади. Ўтимли феъл сўз ёки бирикма шаклида бўлиб ўтган, ҳозирги ёки келаси замонни англатади. Мисоллар: ...Поччаев ...шошиб қўлини қимтиб олди. (Ас. М.) Равшанини дарахтдан тушириб олиб, уйига қараб юра берди. (Э. Ж.) Бу гапни эшитиш билан Гулнорнинг кўзларида қайғу аломатлари пайдо бўлди, у қизариб кетди. (С. А.) Ойсулув бунни фаҳмлаб, изидан қувиб тушди. (Э. Ж.) Бу одамлар Саидийга мавзулар берар ва ёзишида кўмаклашишга тайёр эканини билдирар эди. (А. Қҳ.) [Дадавой] Нима ўқиб ётибсан? (У.)

Бошқа бир ҳолатда иш-ҳаракатни ўз устига олмаган, олмаётган, олмайдиган ёки ҳаракат билан бирга майдонга келмаган, келмаётган, келмайдиган предметни англлатган от билан ўтимли феъл (ёки ўтимлилик маъносидаги ҳаракат номи) ўзаро муносабатда рўёбга чиқади. Бунда ўтимли феъл, ёлғиз ёки бирикма таркибида бўлиб, ҳар уч замонга оид бўлади. Мисоллар: Катта-катта анҳорлар ва каналларнинг сувлари тоғ ёнбағрида жойлашган ерларни суғоролмасди. (Ш. Р.) Қишлоғимиздан қизлар келамиз деб ёзишяпти, нима деб жавоб қилишни билмайман. (Ас. М.) ...ўзини кўролмас, ҳаёл кўзлари билан кўриб қонолмас эди. (М. Ис.)

Мисол ва фактлар кўрсатадики, мавжуд ёки иш билан бирга вужудга келадиган предмет (кенг маънода) ифодаси билан от, шунингдек отлашган сўз ёки отлашган, отлашмаган бирикмалар объект сифатидаги иккинчи даражали бўлак вазифасини бажаради. Бунда улар тушум келишиги билан ёки белгисиз қўлланади. Шундай қилиб, ўтимли иш-ҳаракатни бутунисича қамраб олган объектни билдириб, тушум келишигида бўлган ё у келишиксиз айтилган иккинчи даражали бўлак воситасиз тўлдирувчи дейилади.

Воситасиз тўлдирувчи ўтимли иш-ҳаракат томонидан бутуннинг қисми қамралганини ҳам англатиши мумкин. Бундай ҳолда воситасиз тўлдирувчи функциясида келган от, отлашган сўз чиқиш келишигида қўлланади. Масалан: Қани, картошкадан ол! (А. Ф.) Йигит тоғ сабзисидан еб ором олгандан кейин, тоғ орасига қараб жўнади. (С. А.) Бир меҳмонга қарашли извошчи Жўра ака билан бирга қоронғида ўтириб, меҳмонлардан қолган овқатдан еди-да, Ермат топиб берган эски кўрпачани қуруқ ерга ёйиб, бошини бир боғ хўл бедага қўйиб уйқуга кетди. (О.)

Баъзан чиқиш келишигида келган тўлдирувчи ўтимли феълга боғланиб, иш-ҳаракатни тўлиқ ўз устига олган предметни ифодалайди ва шунинг учун ҳам у воситасиз тўлдирувчи саналади: *Йўлчи унинг биласидан маҳкам сиқди.* (О.)

Қаратқич формаси (-нинг) ни олган гап бўлаклари ҳам мажҳул даражадаги ҳаракат номига боғланиб, воситасиз тўлдирувчи бўлиб келади: *Китобнинг ўқилиши менга маъқул бўлди.*

Воситасиз тўлдирувчи функциясида бўлган предмет икки хил бўлади: мавжуд предмет, ҳосила предмет. Биринчи хил тўлдирувчилар мавжуд ёки маълум предметларни ифодалайди: *Каримов китобни ўқиди.* Мисолда мавжуд предмет устида фикр юритилади. Тўлдирувчиларнинг иккинчи турида объект ўзи эргашиб келаётган иш-ҳаракат туфайли юзага келган бўлади: *Бу завод трактор цинлаб чиқаради. Одил ғишт қуйди* каби. Ҳар икки турдаги тўлдирувчи бирикмали бўлиши ҳам мумкин: *Тупурган тупургингни оғзингга олма.* (Мақол) *Мингта ғиштни бир кунда қуйди.*

Воситасиз тўлдирувчи ҳар вақт гапнинг ўтимли иш-ҳаракат ифодаловчи бўлагига боғланади. Бундай бошқарувчи бўлак кўпинча гапнинг кесими, баъзан эга, тўлдирувчи, ҳол ва аниқловчи бўлиши ҳам мумкин. Мисоллар:—... *Турмушининг ўзи деҳқонларни бирлашишга, колхоз бўлишга ундаяпти!* (О.) *Ҳатто, ер сотишни хаёлига келтирмаган одамларнинг ерларини — агар уларнинг ерлари ўз ерларига чегарадош бўлса — ўзиникига қўйиши учун ҳеч нарсадан тортинмас, ҳар қандай номус ва адолатнинг бетига тупурар эди.* (О.) *Адолатни кузатиб қўйиб, қайтиб келганида, Бўриев кетиб қолган эди.* (Ас. М.) *Мен ўйинларини томоша қилишни, уларнинг ҳазилини тинглашни яхши кўраман.* (О.) *Бозор ўз расмини, вақтинча ўртоқларига топшириб, қўйларни қидирмоқчи эканини сўзлади.* (С. А.) *Ясавул бу ачиқ ҳақиқат сўзларини эшитиб, боши янчилган илондай тўлғанарди, аммо жавоб беришга гап тополмасди.* (С. А.) *...тепкини босиб юборди.* (М. Ис.) *Унга Власованинг у ёғ-бу ёғини қарашни буюрди.* (М. Г.) *У сизни севиб қолганини барала айтаётибди ва арзи-ҳолини сизга етказишга мени мажбур қилаётибди.* (Ҳ. Ғ.) *Фарзанд! Бу сўзининг ...эр-хотин ўртасидаги меҳрини ошириши ҳақида гапириб ўтириш ортиқча.* (Газ.) *..у билан меҳмонларни қарши олишга тайёр бўлиб турди.* (С. А.)

Воситасиз тўлдирувчи ўтимли иш-ҳаракат маъносини ифодалаган турли сўз ва сўз бирикмаларига эргашиб, улар орқали ифодаланган маъноларга аниқлик киритади ва тўлдиради. Чунончи:

Соф феълга: *Қуёш борлиқни эркалайди, нур ёғди-*

риб, боғнинг ҳуснига ҳусн қўшади. (Ш. Р.) [Дадавой] Гап шуки, Қодир билан алоқангни узасан! (У.) Наҳотки, сен шуни сезмасанг?! Ёки онамни куйдирсам, дардим арийди, деб ўйлайсанми? (Б. Керб.)

Сифатдошга: ...ёшлигига қарамай, кенг манглайини ажин босган, қизил олмадай юзларида ғам-ғусса белгилари кўринадди. (С. А.) ...Улар ер-сув, от-улов, асбоб-ускунларини ўртага солиб шерикчилик деҳқончилик қилишларини эшитган.. (А. Қҳ.)

Равишдошга: Кўнгил сиқувчи бир ғашликнинг қоп-қора булутлари кўкрагини эгаллаб, юрак уришини оғирлаштирган эди. (М. Г.) Мадаминхўжа эса бошини солинтириб, мумдек эриб ўтирарди. (М. Ис.) — Йўқ! — деди маҳдум салласини қозиққа ила-ила, — бир манти қилайлик дедим, манти емаганимизга кўп бўлди, валлоҳи аълам... (А. Қд.)

Равишга: Худди Саидғозини ер ютгандек кўча бўм-бўш. (С. Ан.)

Воситасиз тўлдирувчилар боғланган бўлақлар қўшма сўз, эркин ёки турғун бирикмалар бўлиши ҳам мумкин: Уни бир неча бекорчилар ва болалар қуршаб олган. (П. Т.) Қоронғи қуюқлашганини сезмай қолади у. (О.) — Иккинчидан, ижтимоий процессларга конкрет тарихий муносабатда бўлиш, вазиятни аниқ ҳисобга олиш, воқеалар занжирини асосий халқини ажрата билиш ва кучларни жой-жойига тўғри қўйиб олишди. (Газ.) Таҳоратда тартибни риоя қилиш суннат, аммо маҳдум тарки суннат қилмоқда... (А. Қд.)

Феъл ва кўмакчи бирлигига: Биз, уларни шундай йўлда ташлаб қўйганимиз учун, бизнинг устимиздан одил ҳукмларини чиқарадилар. (М. Г.)

Турғун бирикмаларга: Ойқиз жуда қизиқиб кетди ва атроф-теваракни зўр шавқ-завқ билан кўздан кечира бошлади. (Ш. Р.)

Воситасиз тўлдирувчининг ифода материали сўз ёки сўзлар бирикувидан иборат бўлиши мумкин. Тўлдирувчи якка сўздан бўлганда, айрим отлардан, кишилик олмоши ва отлашган сўзлардан ва от маъносидаги айрим сўз туркумларидан ҳам ифодаланади.

Отдан, шу жумладан ҳаракат номларидан ифодаланган ёлғиз сўзли тўлдирувчилар бирлик ё кўпликда бўлмоғи мумкин. Шунингдек улар баъзан эгалик аффиксини ҳам олади. Мисоллар: [Қодир] Уй бўлса бир гап бўлар, аввал колхозни кўтариб олайлик-чи. (У.) Паҳлавон Қайсар Дордан фотиҳани олиб, Туронга отланмоқчи бўлиб, чиқиб кетди. (Э. Ж.) [Дадавой] Бор, бор-э, ошингни пишир!

(У.) [Арслон] *Хўш? Нима гап, тоға? Утиринг! Нафасни ростланг!* (Я.) *Бир маҳрам чиқиб эчилардан номани олиб келди.* (Э. Ж.) *Янгиликни қўллаб-қувватлаш — муқаддас бурчим.* (С. А.) *Юришни билмаган, йўл бузар сўзлашни билмаган, эл бузар.* (Мақол) *Мен ўқишимни битириб келаман. Сен ҳам ўқишингни битириб қўйишига мажбурсан.* (Ғ. Ғ.)

Кишилик, ўзлик олмошлари ва белги тасаввурини англамаган айрим олмошлар ҳам ёлғиз сўзли воситасиз тўлдирувчи бўлиб келади. Мисоллар: *Қиз ўз латофати билан мени ишққа чақирар эди.* (Ғ. Ғ.) *Сен ҳам ўқишинга кирасан, шунинг учун сени чақиртирган эдим.* (Ғ. Ғ.) *Сизни ўзимга ўринбосар қилиб олганимда, умидим катта эди.* (С. Ан.) — *Сени ҳам кўрар кун бор экан, — деди Зайнаб.* (О.) *Уни ётоқ ҳам стипендия билан таъминлабдилар* (Ғ. Ғ.) *Ростдан ҳам, биз уларни охири енгамиз.* (К. М. Сименов) *...Кимни мўлжаллайсан!* (О.) *Уйғонганида суюклари сирқираган, ўзини ланж туйди.* (О.) *Комил ўзини Бўронбек билан паналаётганини Сергей дарҳол тушунди.* (Х. Ғ.) — *Сиз қаерни хоҳласангиз, ўша ер менга яхши кўринади.* (О.)

Олмош, сифат, сон, сифатдош, айрим феъл, равиш ва ундовларнинг бирлик ё кўplik шакллари отлашиб, сўз ҳолида воситасиз тўлдирувчи бўлиб келади ё унинг таркибида қатнашади. Мисоллар: *Бироқ тўғриси, Махсумдан бунни кутмаган эди.* (С. Ан.) *У буларни катта янгилик деб, уйда роса ўйлаб, пишитиб келган эди.* (Ас. М.) *Наҳотки сен шуни сезмасанг!* (Б. Керб.) *Нимани қилсанг хор, шунга бўласан зор.* (Мақол) *У одам ҳам индамайди, қўли билан нимани кўрсатса, пулга яраша шундан олиб беради.* (Ф. Ў.) *Уша кунни ҳам манами майдонга ҳайдадилар.* (О.) *Кимни койиди, кимни оталарча мақтади.* (О.) *Каттани катта бил, Кичикни кичик бил.* (Мақол) [Б:а ҳор] *Эскини йиқамиз, янгини қурамиз!* (У.) *Уч соатга яқин қўй қидирдик. 5 тасини у қўрғондан, 3 тасини бу чордевордан, экин ораларидан топиб, ит азобида, судраб келиб қушоққа тиркадик.* (Ғ. Ғ.) *Бирни кессанг, ўнни эк!* (Мақол) *Агар Маҳмуд деган кимсани кўрсам, унга айтадиганимни айтардим.* (Газ.) *Номозшомдан қайтганларни қоронғи эшиклар «ғирч», «ғиғ» билан ютди.* (О.) *Юраги яна дукирини бошлади.* (М. Ис.) *Бердисини айтгунча, уриб ўлдирма.* (Мақол) *Ешим шунчага келиб, бундайларни энди эшитдим.* (О.) *Шошманг, ахир «аммо»сини айтганим йўқ-ку!* (А. ҚҲ.) *«Йўқ»ни «керак» топдирар.* (Мақол) *Йўқни йўндириб бўлмас.* (Мақол)

Воситасиз тўлдирувчи сўзлар бирикмасидан ҳам ифодаланadi. Бундай воситасиз тўлдирувчи группасига кирган сўз-

ларнинг охиргиси тушум келишиги билан, гоҳо усиз шаклланади. Тушум келишигини олган ё усиз шаклланган сўз от ё отлашган сўз бўлади.

Бирикма тулдирувчилар аниқловчи ва аниқланмишнинг ўзаро алоқасидан ташкил топади. Бунда бирикманинг ҳоким сўзи *одам, нарса, халқ, киши, ер, тоғ, иш, форма* каби сўзлардан бўлади. Уларни таркибидан ажратиб қаралганда, фикр ифодасидан кузатилган мақсадни тўғри англашга путур етган бўлади. Мисоллар:

Кунботир бу гапни эшитиб, ...зиндондан чиқмаса ҳам чиққандай бўлиб қолди. (Э. Ж.) Бу ерни Қўклам тоғ дер эди (Ф. Й.) -са ўрнига -ган да, -ган вақти да, -га ч каби формаларни қўллаш мумкин бўлади. (Коллектив, Ҳозирги замон ўзбек тили, 1961, 215-б.) *Бу одамни мен кўрган эдим. У ўртоғига кичкина нарса узатди. Сен йўлинг-да неча кишини кўрдинг?*

Мустақил бўлмаган изоҳловчилар билан изоҳланмиш бирлиги ҳам, тушум келишигини олиб, воситасиз тулдирувчи бўлиб келади. Мисоллар: *Ҳасанхон Арзумдан хон Даллини олиб қочиб, қирқ кун шоҳона тўйлар бериб, ўз расм-русмлари билан олди. (Э. Ж.) Жуман устахонанинг собиқ бошлиғи Дамин акани топди. (Ас. М.)*

Воситасиз тулдирувчи тушум келишигини олган сифатдошдан ё ҳаракат номи, шунингдек айрим модал сўзлар билан тугаган бўлак шаклида ҳам кўринади. Мисоллар: *Кечаси Талъатбей Сергей билан кўришиш нияти да эканини эшик орқасидан айтди. (Х. Ғ.) Саидий Ёқубжоннинг айтганини қилганида, Кенжанинг дами ичига тушди. (А. Қҳ.) Элмурод тобора кунларнинг қандай ўтаётганини сезмай бошлади. (П. Т.) Зиёдилла Бухоро амирининг йиқилганини хабар қилди. (Х. Ғ.) Жимирлаб оқиб турган Амударёнинг майда тўлқинларида ой нурунининг эрмак бўлганини кўраман. (Ғ. Ғ.) Нигора Шербекнинг асабийлашаётганини сизди. (С. Ан.) Менинг келаётганимни бир неча кишилар кўрган эди. (Ғ. Ғ.) У кечанинг қандай бўлишини... (А. Қҳ.) Камол унга ёқмаганлигини сизди. (О.) Мунисхон таътил кунларининг қандай ўтказаятганлигини қандай романлар ўқиганлигини сўзлади (А. Қҳ.) Аммо у эридан, дадасидан рухсатсиз боролмаслигини айтди. (Х. Ғ.) Азмидиннинг ҳеч бир гапни беҳуда айтмаслигини яхши биладиган Маҳдум сал ўзига келиб:— Иншоолоҳ,— деб қўйди. (Х. Ғ.) Муҳаммад Ражаббек Маҳдум билан сўзлашиб, Анварни ўрда хизматига олиш*

фикрида бўлганлигини, бунинг учун арабча, форсчадан яна ҳам чуқурроқ маълумот олиш лозимлигини ва ҳисоб ўрганиши кераклигини айтди. (А. Қд.)

Воситасиз тўлдирувчи охириги элементи тушум келишиги билан шаклланган жуфт сўзлар орқали ҳам ифодаланади. Бундай сўзлар кўпинча маъно жиҳатдан ўзаро қарама-қарши бўлади. Мисоллар: *Бобоқул «я х ш и ё м о н н и» ўйлаб ўтирганида...* (С. Ан.) *Дарахтларнинг яшил чодир остида у ё қ-б у ё қ н и аста кездик.* (О.) *Ёмон билан ўртоқ бўлсанг, бор-ўғинини ҳаржлайди.* (Мақол) *Уша кун и кечгача умрим келган-кетганларни кузатиш билан ўтди.* (Ф. Ғ.) *Икки қадрдон шу зайилда узоқ ҳангомалашиб ўтиришди.* *Ўтган-кетганларни эслашди, кексаликдан ҳасрат қилишди.* (С. Ан.)

Воситасиз тўлдирувчи турғун бирикмалардан ҳам ифодаланади. Мисоллар: *«Муштум» журналининг 20-сони икки йилдан буён пахта йиғим-теримига ва айниқса, «оқ олтин» ни машинада териб олишга бағишлаб чиқарилаётир.* (Газ.) *Олти-етти йилдан бери қовушолмай қон ютиб келаётганимизни наинки муттаҳам мингбоши билан гўрсўхта қози билмайди.* (М. Ис.)

Воситасиз тўлдирувчиларнинг тушум келишигини олиб ёки олмай қўлланиши уларнинг синтактик ҳолат ва маъно характерларига боғлиқ. Ана шу хусусиятлари асосида у сўзловчи ва тингловчига аввалдан маълум бўлган предметни ифодаласа, *-ни* (баъзан *-н*) билан шаклланади. Аммо бундай шаклланиш, баъзан аввалдан маълумлик маъноси билан боғланмаслиги ҳам мумкин. Агар тўлдирувчининг маъносида умумийлик бўлса ҳам, тўлдирувчи тушум келишиги билан шаклланмайди.

Воситасиз тўлдирувчининг *-ни* (баъзан *-н*) билан шаклланиши бир-бирига боғли бўлган икки шароитда: 1) объектив алоқа компонентлари (тўлдирувчи ва тўлдирувчи боғланган бўлак)нинг маъноларига боғли ҳолда, 2) синтетик муносабатнинг характерига боғлиқ ҳолда юз беради.

1. Воситасиз тўлдирувчининг тушум келишиги билан шаклланишининг объектив алоқа компонентларининг маъноларига боғлилиги икки ҳолатда: 1) тўлдирувчи маъносига боғли ҳолда, 2) тўлдирувчи боғланган бўлак маъносига боғли ҳолда кўринади.

Тўлдирувчининг ўз маъносига боғли ҳолда тушум келишиги билан шаклланиши қуйидаги ҳолларда юз беради:

1. Тўлдирувчи атоқли отдан ифодаланганда. Мисоллар: *Менинг ҳарбий кийимим, юлдузли шапкам Ё д г о р н и жуда*

қизиктирди. (Ғ. Ғ.) [Кедров].. Олий қўмондон Шимолий Кавказ fronti армиялари олдиға шундай шарафли вазифани қўяди: душманнинг олдинга силжишини тўхтатиш, жонли кучлари ва техникасига қирон солиш, фурсат келганда, буйруққа мувофиқ ҳужумға ўтиб, Шимолий Кавказни, Кубанни душмандан тозалаш, Краснодар, Новороссийск, Таман, Қрим, Одесса орқали Берлинга қараб йўл олиш. (Я.)

2. Тўлдирувчи кишилиқ олмошларидан бўлганда. Мисоллар:... Сизни кўриб севинганимдан юрагим қоқ ёрила ёзди, сизнинг важоҳатингиз бу! (О.) ...Ахир сени болачақангдан айирган-ку шу қуриб кетгурлар эди... (А. Қҳ.) Эртасига бир солдат келиб мени комендатурага олиб борди. (А. Қҳ.) Ҳожи уни қаердадир, қоровуллик қилади деб эшитган эди, лекин қаерда эканини билмас эди. (А. Қҳ.) — Бизни ўлдиришга қасд қилганмисан! Гапир! — йиғи аралаш сўзлади Ермат. (О.)

Кишилиқ олмошларидан ташқари, отлашган, ўз маъноси билан шахс англатадиган бир қатор олмошлар ҳам воситасиз тўлдирувчи функциясида, -ни формаси билан шаклланадилар. Булар ким, ҳар ким, (баъзан кимлар, ҳар кимлар), ҳеч ким, аллаким каби сўроқ, белгилаш, бўлишсизлик, гумон олмошларидир. Мисоллар: Кимни юбораман? (О.) ...Фақат қиз кимни дир қарғар, «ўлдиришлар!» деб ҳўнг-хўнг йиғлар эди. (О.) Чангдан ҳеч кимни илғаб бўлмас эди. (Ғ. Ғ.) Сен битта уни эмас, ҳар кимни гапирасан. Бу уйда ҳеч кимни кўрмадим. Назаримда, бригадир орағиздан кимни дир чақиряпти. Кеча аллакимни кўрдим, ҳозир эслай олмайрман.

3. Кўрсатиш, сўроқ, белгилаш, гумон, бўлишсизлик олмошлари, сифат, сон, сифатдошлар ва бошқа нутқ элементлари отлашган ҳолда воситасиз тўлдирувчи бўлганда. Мисоллар: [Насиба] ...Унинчини кечки мактабда битираман! (А. Қҳ.) Қутбиддинов: «Бу ўжар бола ҳамон ўзиникини маъқул қилмоқчи»,— деб жуда ғазабланди... (А. Қҳ.) Ҳамдам икковини ҳам билмади ва йиғлаганича нариги уйга кириб кетди. (А. Қҳ.) Ҳукумат камбағалларни қолхоз қиляпти, мана газетада ҳам шуни ёзган, шунга сизлар ҳам кирсанглар (Ҳ. О.) Бараканинг сири ерни кўпроқ ҳосил беришга мажбур қилишда, уни миниб олишда экан. (А. Қҳ.) Бу лақабни Собирахонга ўтган йили май байрамида бировникига меҳмон бўлиб боришганида ўзи қўйган ва шу билан ҳаммани кулдирган эди. (А. Қҳ.) Яхшини кўриб фикр қил, Емонни кўриб, шукур қил! (Мақол) Кўрганни эшитган енгибди. (Мақол) Шуларни сен ўзим каби парвариш қил... (Ғ. Ғ.) Уруш қуён ови эмас. Душманнинг юзтасини ўл-

дирсанг, юз биринчиси, мингтасини ўлдирсанг, минг биринчиси сени ҳам ўлдириши мумкин. (А. Қў.) — Утап оға: келинга маслаҳат сол, бизникидагиларни айтиб кел, деди (Ҳ. Ғ.) Бердисини айтгунча, уриб ўлдирма. (Мақол).

4. Воситасиз тўлдирувчи отлашган бирикмалардан бўлганда (эга ва кесим тарзидаги бирикмалар ҳам); *Тўпдан ажралганни бўри ер.* (Мақол) *Тенг еганни тангри суйибди.* (Мақол)

5. Пайт билдирувчи сўз билан ифодаланган воситасиз тўлдирувчилар: *...Майли, сизлар яшанглар, замонни тузатинглар...* (О.)

6. Туғишган-қариндошликни аңлатган отлар билан ифодаланган тўлдирувчилар. Мисоллар: *Онани бошга кўтармоқ, отани ҳам ўшандай севмоқ ҳар бир фарзанднинг бурчи. А к а н и, у к а н и койитмасликка тиришиши яқинликнинг ҳислатитир.*

7. Тўлдирувчи логик урғу олган ҳолда: Масалан: *Ўз роҳатингизни ўйлаб, колхозни, пахтани унутиб қўйдингиз? Сизда шарму ҳаё қолмади? (У.) Водийларни, тоғларни ошиб, Далаларда ёлғиз адашиб, Келиб қолди юртингга Омон.* (Ҳ. О.)

Воситасиз тўлдирувчи қўйидаги ҳолларда эргаштирувчи бўлак маъносига боғли равишда тушум келишиги билан шаклланади:

1. От ва феълнинг биркувидан таркиб топган кесимларга боғланган воситасиз тўлдирувчилар: *Мен китобни яхши кўраман. Мажлис планни тасдиқ қилса, сўнгга иш бошлаймиз.*

2. Экспрессив маъно ифодаловчи такрорий феъл — кесимга боғланган тўлдирувчилар: *Одил қоғозни йиртиб-йиртиб юборди.*

II. Воситасиз тўлдирувчи қўйидаги ҳолларда синтактик муносабатнинг характериға боғли ҳолда *-ни* аффикси билан келади.

1. Воситасиз тўлдирувчи таркибида эгалик аффикси бўлса. Мисоллар: *Бектемир чувалган пайтавасини ечиб, болдирларини ишқалаб, қайтадан аскарчасига ихчам ўради.* (О.) *Ёшлигингизни инobatга олиб, ёпуғлиқ қозон ёпуғлигича қолгани тузук дедим.* (С. Ан.) *Роҳатбиби жоду нималигини билмайдиган содда аёл.* (Ҳ. Ғ.) *Бизникида чироқ ўчганини қаёқдан билдинг?* (И. Р.) *Дастурхон бошида Ёдгор ундан қажоқдан қандай қутилганини ва қандай қилиб қизил аскар бўлганини сўради.*

(С. А.) Унинг уdda қилишини с и з қаёқдан биласиз? (А. Қд)
Ўз қадрини билмаган, Эл қадрини не билсин? (Мақол)

2. Аниқловчиси кўрсатиш, ҳамма, барча, бари, ҳар каби олмошлардан бўлганда. Мисоллар: Кўкан яна шу йилларни кўмсабдими? (Ғ. Ғ.) ... сизлар бу ишни эплэй олмадинглар. (О.) Бу учратувни Саудий шунча кутмагин эдики, кўзига ишонмади (А. Қҳ.) Йўлчини кўчада ёқалаган бўлсалар керак, нега анов бойваччаларни, анов муттаҳамларни бўғмайдилар? (О.) Ҳамма ишни биз ўз одамларимизга, ишчиларга топширамиз, деди. (О.)

Аниқловчиси тартиб сон билан ифодаланган тўлдирувчилар ҳам -ни билан шаклланади: Иккинчи одамни қолдириб, учинчи одамни чақирдим.

3. Аниқловчиси ўрин ё пайт англатган сўзлардан бўлганда. Мисоллар: Ҳа, баъзан дилдаги сўзни айтолмайсан, киши. (Газ.) ...У ҳужрадаги нарсаларни кўздан кечириб, Гулнордан пастда деворга суюниб чўққайди. (О.) Кейинги юкни... «Кўкча»га элтиб, шомда қайтди. (О.) Татьяна кўз очиши билан шипдаги люстирани кўрди. (И. Ғ.)

4. Сифатдош аниқловчи туфайли белгилилик хусусиятига эга бўлганда: Мен чақирилган одамни кўрдим каби.

5. Объектив алоқа компонентлари орасида бошқа сўз ёки сўзлар бўлганда: Бу орада ҳалиги бола кўприкдан ўтиб отни сой бўйига боғлади ва ўзи юқорига чиқиб кетди. (А. Қҳ.) Асрорқул хатни товуш чиқариб ўқиди. (А. Қҳ.) Меҳмон совуган чойини бир хўплаб, пиёлани хўжайин томонга юмалатди. (С. А.)

6. Сифатдошдан бўлган аниқловчига эргшиб келган тўлдирувчи ҳам тушум келишиги аффикси билан келади. Акс ҳолда, у бўлакни эга деб тушунса ҳам, тўлдирувчи деб қараса ҳам бўлаверади. Масалан: Йигитни олиб келган машина қани? Бу гапдаги йигит сўзи -ни сиз қўлланса, ҳалиги ҳолат юз беради.

7. Жуфт сўз шаклидаги бирикмалардан бўлганда. Мисоллар: ...ошиқ-маъшуқни кузатиб қўйиб деб чиқдим... (О.) Далат узни сув олса, Қўнғир ғознинг тўшидан. (Мақол) Бирга-бирга гуллатайлик даладаштни (Ғ. Ғ.).

8. Такрор айтилган сўзнинг бири эга, иккинчиси воситасиз тўлдирувчи бўлиши лозим бўлса, тўлдирувчи кўпинча -ни билан шаклланади. Мисоллар: Дўст дўстни кулфатда синар, одам одамни меҳнатда синар. (Мақол) Оғир қоронғилик, чуқур ва эзувчи жимликда икки дўст учинчи дўстни

қабрга қўйди. (О.) Жигар жигарни хўрламайди. Бола болани ёқтиради.

Воситасиз тўлдирувчининг *-ни* билан келишини шартлайдиган яна шундай ҳолатлар ҳам бўладики, агар у туширилса, гап бўлагининг синтактик вазифаси ўзгариб кетади. Демак, гап ифодасидан кузатилган мақсад баёни бузилади. Масалан: ...*Сўнгра, Унсиннинг яшаши учун мувофиқ бир олани ҳали кўзлагани йўқ эди. Узи бошпана топа олмас экан, ёш қизни қаерга ўрнаштиради!* (О.) Бу мисолдаги *ёш қизни* таркибидан *-ни* туширилиши уни гапнинг эгасига айлантириб юборади. Бундай ҳолатларда ҳам *-ни* мутлақо сақланиши лозим.

Воситасиз тўлдирувчи объектив алоқага киришувчи гап бўлакларининг синтактик вазияти ва маъно характери асосида икки ҳолатда *-ни* сиз қўлланади. 1) воситасиз тўлдирувчи ўзи боғланган гап бўлаги билан ёнма-ён келиб, муайян бир предмет эмас, умуман предметлар устида гап борганда; 2) воситасиз тўлдирувчилар уюшиб келганда.

Мисоллар: ...*газета, китоб ўқиб бераман.* (А. Қҳ.) *Авал қозик чопамиз, кейин бузоқ топамиз.* (Ғ. Ғ.) *Солиҳ маҳдум бу кун одатдан ташқари ечилиб кетди, масжиддан чиқиб тўғри қассобнинг олдига борди; бир тангалик гўшт, саккиз пуллик пиез олиб ҳовлисига келди..* (А. Қҳ.) [Дадавой] *Қиз ўқитиб, яхши иш қилибмизми, хотин?* (У.)

Эгалик аффикси олган воситасиз тўлдирувчилар ҳам, поэтик ифода талабига кўра, баъзан *-ни* аффиксисиз қўлланади. Масалан: *Севдим сенинг қора кўзинг, кел, ёр, ўйланма, ўйланма.* (Қўшиқдан) *Сайр этиб ўтди чамандан, севганим ёр билмади.* (Қўшиқдан)

Таркибида эгалик аффикси бўлган воситасиз тўлдирувчилар насрий текстларда ҳам баъзан *-ни* аффиксини олмаслиги мумкин. Мисоллар: *Сулҳ шартномаси тузиш ҳақидаги гапларни реваншичи доираларнинг эшитгиси ҳам йўқ.* (Газ.) *Раъно эса... жоду кўзида ризосизлик эмас, сурур маънолари ўйнатар эди.* (А. Қд.)

Газета ва журналларнинг оти предметнинг бирор турининг ифодаси сифатида бир сўздек уқилиб, *-ни* аффиксини олмаслиги мумкин. Масалан: *Мен бугун «Совет Ўзбекистони» ва «Ёш ленинчи» ўқидим.*

Воситасиз тўлдирувчининг белгисиз қўлланиши уларнинг уюшиқ бўлак компоненти бўлиб келишига ҳам боғлиқ бўлади. Бундай уюшиқ бўлакларнинг ҳар бирини алоҳида таъкидлаш кўзда тутилмаганда, улар умуманлик асосида ифодаланганларида, уюшувчи бўлакларнинг олдингиси *-ни* аф-

фиксини олмайди. Бунда уюшувчи бўлақлар бирикув ёки ийирув боғловчилари билан бирикиши ҳам мумкин. Бундай ҳолат уюшиқ тўлдирувчилар атоқли от орқали ифодаланганда ҳам, охирида эгалик аффикси бўлганда ҳам юз бераверади. Агар уюшиб келган воситасиз тўлдирувчилар билан боғловчиси ёки у юкламаси билан ўзаро бириккан бўлса, уларнинг биринчи компоненти ҳар вақт *-ни* аффиксини олмасдан қўлланади. Мисоллар: *Икки кундан кейин қишлоқ советининг раиси Самандаров қишлоқдаги ҳамма от, эшақ ва хўкизларни навбат билан ишлатиш учун рўйхат қилди.* (Л. ҚҲ.) *Неча турлик элларни кўрдим, изғир и н л а р, елларни кўрдим.* (Ҳ. О.) *Натижада Йўлчи дастлаб ўз исми ва фамилиясини ёзишни ўрганди...* (О.) *Меҳнат қилган эру хотин, ёшу чолни, ҳой-ҳойлашиб, хабарлашиб тўпладилар...* (Ғ. Ғ.) *...З а й н а б билан Собирни мақтаб ва икковини бир-бирига атаб, Дастурхонда синдирдилар нон.* (Ҳ. О.) *Бола гоҳ китоб, гоҳ қаламни ўйнайди. Уни ўз ихтиёрига қўй: ё китоб, ё қаламни олсин.*

Поэтик ифода талаби билан ҳам қуйидаги ҳолларда воситасиз тўлдирувчи сифатидаги уюшиқ бўлақ компонентлари (ёлғиз бўлақ ҳам) *-ни* сиз ифодаланади. Масалан: *...чиқармаслик учун ёмон от, сақлаш учун номус ва уят...* (Ҳ. О.)

Воситали тўлдирувчи

Воситали тўлдирувчи жўналиш, чиқиш ё ўрин-пайт келишиги билан шаклланган ёки кўмакчи билан бириккан отлар билан ифодаланади. Тўлдирувчиларнинг қандай маънони ифодалашлари уларнинг ўз ҳоким сўзлари билан бўлган муносабатлари асосида рўёбга чиқади.

Жўналиш келишигидаги тўлдирувчилар ўзлари боғланган компонентлари билан турлича маъно муносабатида бўлади. Улар иш-ҳаракат қаратилган предметни (*Қосим Зебига гапирди*); бирор предметнинг ким ёки нимага аталганини (*Дафтарни ўғлига олди*), ҳаракат ўтган предметни (*Карим гапдан ишга ўтди*); белги-хусусиятнинг нима билан мавжудлиги (*Магазинни молга тўлдирдик*, *Юртимиз пахтага кон*, *Элимиз ҳарнарсанга бой*) каби маъноларни, шунингдек тенглик (*у қаламни дафтарга алмаштирди*) каби маъноларни ифодалайди.

Жўналиш келишигидаги тўлдирувчи, ифода мақсадига кўра, ўтимли ё ўтимсиз сўзли феълга ё сифат, от, сон, олмош, равиш, ундов ё модал сўзга, шунингдек улар иштирок этган бирикмаларга боғланади. Чунончи:

Феълга: Қора сурмали кўзи Рағнода экан, ўзига югуриб келувчи Мансурга, йўл устида чўнқайиб, қучоғини очди. (А. Қҳ.) — Бундай яхшилиқни ҳар ким ҳам қила олади, Сафар ака, — деди, — шунинг учун мирза бошининг қилган яхшилигига мен ишондим. (А. Қд.) Бу учрашувлардан сўнг идеология масалаларига бағишланган бир қанча кенгашлар, жумладан Урта Осиё республикалари идеология ходимларининг кенгаши бўлиб ўтди. (Газ.) Совет активларидан Ойимхон холанинг бир ҳужрасини унга бўшатиб, ёғоч каравот топиб келтириб бердилар. (П. Т.) Эҳ-ҳа, бундай ёруғ кунга етгунча, кичкина боши озмунча жабру жафолар кўрдими? (М. Ис.)

Отга: Ишга чўлоқ, ошга қўноқ. (Мақол) Ақлга — ишорат, Нодонга — калтак. (Мақол) Ёмон гап — бошга бало. (Мақол) Ширинлик жигарга дармон. (Ҳ. Ғ.)

Сифатга: Хаёлида нималар кезаётгани Саодатга қоронғи. (И. Р.) Кенга кенг дунё, торга тор дунё. (Мақол).

Сонга: Бу сафар сизга 10 та, Комилга 15 та; янаги сафарда бунинг акси бўлади.

Олмошга: Сизга беш кило тортайми? Сизга қанча?

Равишга: Уйламай сойга тушдим, энди менга қир қаёнда? (Мақол) Бўлимчига — оз, оз ҳам бўлса — соз. (Мақол)

Ундовга: Пахтачилик илми, техника ўсиб кетди, бундан кейин яна ўсади... Орқада қолганларнинг ҳолига вой... ҳадемай ўзидан ўзи чеккага чиқиб қола беради. (У.)

Модал сўзга: Жамиятга пахта ҳам, чорва ҳам керак. (И. Р.) У вақтда халқ уларга: «бизга на сен керак на амиринг», — дейди. (С.)

Кўшма сўз, эркин ё турғун бирикмаларга: Ё, сенга ўхшаб, дадамга ўдағайлаб берайми? (Ҳ. Ғ.) Ҳамманинг кўзи тўппончага тикилиб қолди... (М. Ис.) Бугун у синглицининг овозига очиқчасига тан берди. (Ас. М.) Сиз қаерни хоҳласангиз, ўша ер менга яхши кўринади. (О.) Донога иш — шону шуҳрат, Нодонга иш — ғаму кулфат. (Мақол) [Раҳимов] ...Кўриб турибман, сизларга жуда оғир, оғир дўстларим. (Я.)

Бундай сўз туркумларига ё бирикмага боғланган жўналиш келишигидаги тўлдирувчилар кўпинча кесимга, баъзан эга, тўлдирувчи, ҳол ёки аниқловчига эргашиб, уларни изоҳлайди. Мисоллар: Тўғрилиқка ўлим йўқ. (Мақол)

Ўз уйида бир нонхўр ортиши маҳдумга, албатта, ёқмас эди. (А. Қд.) Ҳали мени шу одам мақтадими. Яхшига ёндош, ёмондан қоч... (И. Р.) Қочоққа шафқат йўқ, Кўрқоққа — ҳурмат. (Мақол) Ахир, барибир, бир кун эмас, бир кун ё у сен-

си, ё сен унга йўл беришга мажбур бўласизлару! (У.) Офтоб-дой ўзига оро-шоро бериб, тўрасига муштоқ бўлиб ўтирибди. (Э. Ж.) [Дадавой] ...Аммо бизларга малол келадиган ишларни қилмасаларинг бўлгани. (У.) Дўстим, хотиржам бўлинг, менга ишорат кифоя, қолганини ўзим тушуниб оламан.

Жўналиш келишигидаги тўлдирувчининг ифода материали ҳам сўз ёки сўзлар бирикувидан иборат бўлиши мумкин.

Ёлғиз сўздан иборат жўналиш келишигидаги тўлдирувчи от билан ифодаланиши мумкин. Бунда от баъзан сон, баъзан эгалик аффиксини ҳам олиб келади. Мисоллар: *Раъно келар экан, ўпкалик кўз билан Анварга кулимсираб қарарди.* (А. Қд.) *Раъно қизариниб она сизга қаради.* (А. Қд.) *Қўчқор ўзи билан ўзи олишиб турганида, хотинига кўзи тушиб қолди.* (С. Ан.) *У Фуломжоннинг ўзига эмас, ёлғиз кўзларига ошуқдек тикиларди.* (М. Ис.)

Кишилик олмошлари, шунингдек эгалик аффиксларидан бирини олган ўзлик олмоши, ўшандай аффикс билан турланган ёки турланмаган, бироқ белги тасаввурини англатмаган айрим олмошлар ҳам (отлашмасдан) ёлғиз сўзли жўналиш келишигидаги тўлдирувчи бўлиб келади. Улар ўрни билан кўплик аффиксини ҳам олади. Шунингдек айрим равишлар ҳам (*кечаси, кундузи* каби) тўлдирувчи бўлиб келиши мумкин. Мисоллар: *Омон менга қаради, мен унга қарадим.* (Ғ. Ғ.) — *Кекчи бўлма, ота ўғли, мен сенга ёмонликдан эмас, яхшиликдан гапирган эдим.* (И. Р.) *Мен сизга яхшилик қилдим.* (С. Ан.) — *Бизга ичкари ҳовли ҳам етади,— деди махсум..* (С. Ан.) *Улардан сенларга қандай буйруқ ва кўрсатмалар келди?* (С. А.) *Совет ҳокимияти, жонанжон партиямиз, бизларга ҳамма нарсани — бахт-саодат ҳам, ижодий меҳнат қувончини ҳам, мағрур ном ҳам берди.* (Газ.) *Уларни қандай ишлатишни ўзимизга қўйиб беринглар-да.* (И. Р.) — *Бо?— деди Ботирали,— ўзингизга маълумки, бизлар Шўронинг, яъни камбағаллар ҳукуматининг вакилларимиз.* (Ҳ. Ғ.) *У ҳеч кимга арз қилмади.* (И. Р.) *Хатни кимга ёздинг? Илгари беморлар: «Кундузи ўтса, кечасига юрагим бетламайди, кечани ўтказсан, кундузига юрагим бетламайди» — деб, ўз аламларини айтар эдилар. Энди ҳар қадамда доктор!*

Олмош, сифат, сон, сифатдош, айрим феъл, равиш ва ундовлар бирлик ёки кўплик шаклида бир сўз ё бирикма ҳолида жўналиш келишигидаги тўлдирувчи бўлиб келади ё унинг таркибида қатнашади. Мисоллар: *Шоқаландарнинг буларга қараб турганини девнинг лашкари кўриб, босиб келолмай тўхтаб қолди.* (Ф. Й.) *Ишчиларнинг бир қаватли уйлари*

унга келиб қапишган эди. (М. Г.) — Биз ҳам шунисига ҳайронмиз-да, хўжайин. (Ғ. Ғ.) Чидайсанми шунга, номард бой?! (Ҳ. Ғ.) Ёмонга бош бўлгунча, яхшига йўлдош бўл! (Мақол) Биттасига укол қилди, иккинчисига банка қўйди, учинчисига дори суртди... (С. Ан.) Бу гап икковимизга ҳам маъқул тушди. (Ғ. Ғ.) Келганига бир ой бўлгани йўқ: ориқлаб кетибди. (Ас. М.) Олингага қулоғи динг, берингдан безор. Ҳаракатнинг тезига, натижасининг созига юқори баҳо беринг.

Нутқнинг сўз шаклида бўлмаган айрим элементлари ҳам баъзан отлашиб, жўналиш келишигидаги тўлдирувчи бўлади.

Жўналиш келишигидаги тўлдирувчи сўзлар бирикмаси билан ҳам ифодаланади. Бундай таркибнинг ҳоким бўлаги жўналиш келишиги аффиксларининг бири билан шаклланган от ёки отлашган сўз бўлади.

Сўз бирикмаси орқали ифодаланган тўлдирувчилар, асосан аниқловчи ва аниқланмишдан таркиб топади. Уларнинг аниқланмишлари от, шу жумладан ҳаракат номлари, отлашган сўзлар орқали ифодаланади. Мисоллар: Фақат спектакль тугаб, кўнгиллари музика ва гўзалликка чўмиб, енгиллашиб, театр майдонига чиққанларида, Гавҳар бир оз пиёда юришга ихтиёр билдирди. (П. Қ.) Айтсангиз-айтмасангиз, ўшанақа ишларга қарашиш биздан лозим (А. Қд.) Агар ўрис мастиравойлари шу фикрда бўлса, биз ҳам шу фикрга қўшилаемиз. (О. С.)

Мустақил бўлмаган изоҳловчилар билан изоҳланмиш бирикмаси ҳам бирикмали жўналиш келишигидаги тўлдирувчи бўлиб келади: Султонулар акага мукофот берилди, Механик-ҳайдовчиларга ташаккурлар бўлсин!

Аниқловчиси белгисиз қаратқич шаклида бўлиб, аниқланмиши эгалик аффиксини олган тубандагидай аниқловчили конструкцияларнинг грамматик ва маъно жиҳатдан бир бутун ҳолда қўлланганлари бирикмали жўналиш келишигидаги бирикма тўлдирувчи бўлади. Мисоллар: [Роҳила] А? Қайси бирига айтдинг?! (А. Қҳ.) Шу нарса қувончилики, республикада тобора кўпроқ хотин-қизлар актив агитация-пропаганда ишига жалб қилинмоқдалар. (Газ.) Эрбошига иш тушса, этиги билан сув кечар. (Мақол) Гўшт кўтариб йўлакдан кирган Солиҳ маҳдумнинг кўзи Раънонинг шу ҳолига тушди. (А. Қд.) — Менга нима бўлди?— деб ўйларди Ғуломжон, ўзидаги безовталикка, юрак ўйнашларига тоб беролмай. (М. Ис.) Ҳаёт бошини ёр кўксига қўйиб тинглайди бахт навозишини. (М. Ис.)

Қуйидаги таркиблар белгили қаратқичли бирикмани ҳам

Ташкил этади: Лекин Ҳамидаҳон бо ласининг зорига қўлоқ солмади. (М. Ис.) Бизнинг ижодкор интеллигентларимиз: ҳаётнинг тўлқинлантирувчи масалаларига янада ҳозиржавоб ҳамда ўз талантлари билан социалистик миданиятимизни ривожлантиришга салмоқли ҳисса бўлиб қўшилладиган асарлар яратишлари керак. (Газ.)

Жўналиш келишигидаги тўлдирувчи сифатдош, ҳаракат номи, шунингдек модал сўзлар билан бошқарилган ёйиқ бирикма шаклида ҳам кўринади: Ҳаёт бунинг туш эмаслигига ҳали-ҳали инонолмас... (М. Ис.) Гулнорнинг шуникида эканига Йўлчида ҳеч қандай шубҳа қолмиди. (О.) Зайнаб тамом, тамом лол эди, сўз қотишга и беҳол эди. (Ҳ. О.) Севинчига келган йигитни тўхтатиб қўйиб, дарҳол икки болани меҳмонхонани супуриб шой солишга буюрди ва бошқа болаларни ёппа озод қўйиб юборди. (А. Қд.) Карим уйдан чиқишга интизор эди.

Жўналиш келишигидаги тўлдирувчи ёки унинг ҳоким сўзн жуфт сўзлар билан ҳам ифодаланади: Бу уй унинг энг азиз орзу-умидларига қақшатғич зарба бўлиб тушарди. (П. Қ.) Хоразмликлар ўйин-кулгига ўч халқ бўлади. (Жур.) Эҳе, мен дунёнинг оқу қорасига тушунмасман!.. (М. Ис.)

Бирикма тўлдирувчилар турғун бирикмалар орқали ифодаланади: ...юқори ҳокимлар олдида тилининг узун бўлганига тўла ишонган элликбоши фуқарони сира менсимасди... (О.) Ўзбекистон КП Марказий Комитети ва Ўзбекистон ССР Министрлар Совети Партия давлат контроли комитети... барча областлардаги Партия-давлат контроли комитетларига таклиф қилди. (Газ.) Отдан тушса ҳам узангидан тушмасларга бир қараб қўйинг. Ҳар кун, ҳар дақиқа империализмни ҳалокаат ёқасига тобора яқинлаштирмоқда.

Чиқиш келишигидаги тўлдирувчилар, бошқарувчи сўз билан муносабатга киришиб, предметнинг асосий материали (Бу иморат ғишдан қилинган); чоғиштириш (Каримов Одиловдан яхши); манба (Билим ҳаётдан олинади); нимадандир айрилиш, узоқлашиш, холос бўлиш (Мен китобни Комилдан олдим. Биз ғамдан озод бўлдик) каби маъноларни билдиради. Шунингдек чиқиш келишигидаги тўлдирувчи ҳаракат ёки белгининг объекти (У китобдан гапирди. Биз китобдан сўраймиз) ўзига қаратилганлик сингари маъноларни ҳам ифодалайди.

Ташқарида декабрнинг қор бўрони қутуради. Тоғ қазувчиларнинг дарахт шохларидан ва маккажўхо-

ри пояларидан наридан-бери қилинган капалари ичи-
да буюқ ўйнайди. (М. Ис.) — Она,— бошини кўтармай деди
Йўлчи,— мен қамалишдан қўрқмайман, дордан ҳам,
ўқдан ҳам қўрқмайман. Турма! Бу дунё турмадан
яхшими? Олам зиндондан қоронғироқ, ифлосроқ эмас-
ми? (О.) Безоридан ҳамма безор. (Мақол) Бекорчи-
дан бемаза гап чиқар. (Мақол) Унда яна уни, алла-на-ра-
салардан ишорат бергандай қилиб, боғлаб қўймасми-
канман! (Ф. Ф.) Тўғри сўз қиличдан ўткир. (Мақол)
Ҳам ҳарбий таълимдан, ҳам бошқа фанлар-
дан «аъло» даражада имтиҳон бердим. (Ф. Ф.) Қорахон-
шоҳдан бу сўзни эшитиб, ҳеч кимдан сазо чиқмай турди.
(Ф. Й.) Йигитнинг кўнгли бу жимликдан сиқиларди, у қизга
бирор гап ташламоқни истарди. (С. А.) У ...ўткинчи лар-
дан сўрар эди:— «Тўпқайрағоч»га яқин қолдимми? (О.)

Чиқиш келишигидаги тўлдирувчи, гапдаги ифода мақса-
дига қараб, ўтимли ёки ўтимсиз маъноли феълга ва сифат, от
ёки бошқа ёлғиз сўзга, шунингдек улар иштирок этган таркиб-
ларга боғланади. Чунончи:

Феълга: «...зулмдан тўйдим, замбаракка солиб отиб
юборсинлар мени...» (О.) — Қалай, наввойликдан бир
нима ортадимми? (О.) Шокир ота ҳозир Йўлчидан
эшитган сўзларнинг таъсирига берилиб, ўз-ўзига сўзлай бош-
лади... (О.) Кунботир ичакдан эшилган қирқ қулоч ар-
қонни қуриқ қилиб отди. Қуриғи тулпарнинг бошига тушди.
(Э. Ж.) Қатордан қолгунча, хатардан қол! Қат-
тордан қуруқ қолма! (Мақол) Патирдан қил чиқмас,
Бахилдан пул чиқмас. (Мақол) Қайсар қўшинидан
чиқмай етиб борди. (Э. Ж.) Тўдадан ажралган, тўрга ту-
шар. (Мақол).

Отга:— Эй дунёйи бевафо!... Қаҳрингдан ҳамманинг
бағри қон, кўнгли паршон. (О.) Яхшидан — вафо, ёмон-
дан — жафо. (Мақол)

Сифатга: На ер бир зум зарбадан, на осмон бир дам
бало шовқинидан холи. (О.) Одамнинг юзи офтоб-
дан иссиқ. (Мақол) Бевафо дўстдан таёқ ях-
ши, Бебахра гулдан япроқ яхши. (Мақол)

Сонга: Менимча, бу ишга ўнта одам чиқарсак етади: сиз-
лардан бешта, биздан бешта. Маъқулми?

Олмошга: Сендан угина, мендан бугина. (Мақол) Иш-
лардан қандайсиз? Бу томонга келишга вақт топиладими?

Равишга: Ҳа, мактабимизда аълочилардан кўп.
Улар яна кўпаяди.

Ундовга: [Мадазим] Вой-дод, вой-дод! Нурмат минг-
бошидан дод? (Я.)

Чиқиш келишигидаги тўлдирувчи қўшма сўз ёки баъзи сўз бирикмаларига боғланиб ҳам келади: *Маҳдум соқолини тутамлаб шинга қаради, гўё Султоналининг кейинги икки жумлагига қайси йўсин муқобала қилишидан ожиз эди* (А. Қд.) — *Ҳа, шундай эдим, болам, ёруғ дунёдан қўлни ювиб қўлтиққа урган вақтларим бўлган эди.* (Ас. М.)

Бундай сўз туркумларига ё бирикмага боғланган чиқиш келишигидаги тўлдирувчилар кўпинча кесимга, баъзан эга, тўлдирувчи, ҳол ёки аниқловчига эргашиб, уларни изоҳлайди. *Одами эрсанг, демагил одами, Онингким, йўқ халқ ғамидан ғами.* (Навой) *Она, қалтироқ босиб, уйқудан уйғонди.* (М. Г.) *Маҳдум томонидан Рағнонинг тергалиши Нигор ойимни унча машғул этмади.* (А. Қд.) *Лекин гап орасида Саодатдан сўз очилишини кутаман.* (Ғ. Ғ.) ...*Николайнинг уйқудан туришини кута бошлади.* (М. Г.) *Номоздан келаётган одамлар ҳам югурди.* (О.) ...*унинг изидан кетаётган Унсин бу тараддудга тушуна олмади.* (О.) *Мўйсафид сартарош уни беқувват шалоқ курсига ўтказиб, кирдан қатирмаланиб ялтираган лунгунни бўйнига илиб, бошини ишқалай бошлади.* (О.)

Чиқиш келишигидаги тўлдирувчининг ифода материали сўз ёки сўзлар бирикувидан иборат бўлиши мумкин.

Ёлғиз сўздан иборат чиқиш келишигидаги тўлдирувчи от орқали ифодаланади. Бундай от баъзан кўплик ва эгалик аффиксини олиши ҳам мумкин. Мисоллар: *Махмуд тўхтади, аммо Мансурдан олдинга ўтган эди...* (А. Қд.) *Халққа суюнсанг бўласан, халқдан чиқсанг ўласан.* (Мақол) *Орада бир неча вақт ўтгандан кейин, акамдан хат келди.* (Ғ. Ғ.) [Султонбек] *Бу муруватингиз асло ёдимиздан чиқмайди, бўлмаса бизга рухсат, хайр!* (Я.) ...*Ишқ билан пирпираб турган шахло кўзларига тикилишдан чарчамас эди.* (М. Ис.)

Кишилик олмошлари, шунингдек эгалик аффиксларидан бирини олган ўзлик олмоши, ўшандай аффикс билан турланган ёхуд турланмаган, бироқ белги тасаввурини англатмаган айрим олмошлар (отлашмасдан), айрим равишлар (*кечаси, кундузи*) ҳам ёлғиз сўзли тўлдирувчи бўлиб келади. Улар ўрни билан кўплик аффиксини олади. Мисоллар: *Мендан ёрдам сўрайдими ўша?* (И. Р.) *Шуни яхши билиб қўйки, мен сендан қўрқадиган одамлардан эмасман.* (Ҳ. Ғ.) *Сиздан жиндак хафа ҳам бўлдим.* (Ғ. Ғ.) ...*раҳбар ўртоқлар аввало сўроқни биздан олишади...* (С. Ан.) *Улардан сенларга қандай буйруқ ва кўрсатмалар келди?* (С. А.) *У бу курашни ўзидан икки яшар катта Салтанатхонга уйланиш-*

дан бошлади. (М. Ис.) — ...Қолхознинг камбағал деҳқонга нафини тушунтирсангиз — тушунтирмасангиз, ўзимиз билиб турибмиз. *Н и м а д а н* биламиз? (А. Қҳ.) — *Н и м а д а н* қўрқаман? *Ёз!* (А. Қҳ.) — *К и м д а н* ижозат олдинг? (И. Р.) ...*ҳ е ч к и м д а н* мен бораман деган садо чиқмади. (Ф. Ў.) Негадир аллакимдан умиди узилгандай: «*Йўқ, йўқ...*», — деди ичида (И. Р.) ...*лекин б и р о в д а н* бир чақа сўраганим йўқ, сўрамайман ҳам... (А. Қҳ.) *К е ч а с и д а н* қутилдик ёруғликка чиқдик.

Олмош, сифат, сон, сифатдош, айрим феъл, равиш ва ундовлар ҳам отлашиб ёлғиз сўз ҳолида чиқиш келишигидаги тўлдирувчи бўлиб келади ё унинг тартибида қатнашади. Мисоллар: ...*баъзилар у н д а н* кулаётганга ўхшади, одамларга кўрингани юрак йўқ. (И. Р.) *С и з г а к е л и н д а н* ҳурмат керак бўлса, фақат *ш у н д а н* кўрасиз. (И. Р.) *М е н ш у н д а н* ортиқча бошқа хаёлларга боришим мумкин эмас эди. (Ғ. Ғ.) *Б и л м а г а н д а н* билган яхши, тўғри ишни қилган яхши. (Мақол) *Я х ш и д а* гина бўлмас, ё *м о н д а н* гина кетмас. (Мақол) *У н г а б у* сафар Николай одатдагидан ортиқроқ эгилиб таъзим қилгандай ва қўлини ҳам қаттикроқ сиққандай бўлди. (М. Г.) *Б и р и д а н* хотира: *Кўҳна* бир девор *Қ и м — з а н ж и р*. (Ғ. Ғ.) *Б и р и н и* иккинчисидан ажратиб ёки бирини бирига қарама-қарши қўйиб бўлмайди. (И. Р.) *А й н и қ с а* имом билан сўфи бу ишда *б о ш қ а л а р д а н* ўтказар эди. (С. А.) *Т е р ч и қ қ а н д а н* жон чиқмас. (Мақол) *Б и з н и к и л а р н и н г* тишлари *б о ш қ а л а р д а н* қолишмайди. (О.) *Б у н д а й л а р д а н* мингасининг қони бир тола сочинга арзимади. (О.) *К е л д и д а н* гап бошланг, кетдидан безорман. Энди *о ҳ д а н* асар қолмади.

Нутқнинг айрим сўз бўлмаган элементлари ҳам баъзан отлашиб, чиқиш келишигидаги тўлдирувчи бўлиб келади. Масалан: *Т и л у ч и н и* остки қатор тишларга тегизиб, *у с т к и* қатор тишлар билан хиёл босиб айтиладиган чораки овозли «С» дан ҳеч нарса чиқмагандан кейин, домла «айн»ни сўради. (М. Ис.)

Чиқиш келишигидаги тўлдирувчилар бирикмалардан ҳам ифодаланади. Бундай таркибнинг ҳоким сўзи -дан аффикси билан шаклланган от ёки отлашган сўздан бўлади.

Чиқиш келишигидаги бирикма тўлдирувчилар асосан аниқловчи ва аниқланмишдан ташкил топади. Бундай структурадаги аниқланмишлар кўпинча *томон, одам, нарса, иш, халқ, киши, палак, масаллиқ* каби сўзлар орқали ифодаланадилар. Мисоллар: *Ф и к р с и з о д а м д а н* тош яхши. (Мақол) *Б о т и р ё л ғ и з* қолишдан қўрқмас. (Мақол) [С а н ю к]... *Загоруйканинг участкаси дўзахга айланиб кетди, уни и к к и*

томондан ўраб келишяпти. Уни қўтқазиб керак. (Я.) Бир ошам бўлса ҳам, палов дуруст. Етти ноёб масалликдан пиширилган бу овқатимиз, аслида, дармон-доридир. (Х. Ғ.)

... Қийин, ким билади, бир палакдан ҳар хил қовун етишади. Деҳқон бўлмасак ҳам, буни фаҳмлаймиз. (О.) Қўш хўжайинликдан доғман, деганини эшитмабсан. (И. Р.) — ...Энди Салимжонга кириб айтинг, бундай ишдан қўлини тийсин! (О.) Ундай қариндошлардан етти ёт-бегона яхши. (О.)

Мустақил бўлмаган изоҳловчилар билан изоҳланмиш бирикмаси ҳам чиқиш келишигидаги тўлдирувчи бўлиб келади. Мисоллар: [Салтанат] ...Мен Мавлон акадан таълим олгани келганман. (Я.) — Ухла, ухла, айланай полвон боладан! — эркалаб боланинг бошини силади Йўлчи. (О.) Маҳмуд полвондан миннатдор бўлдик. Бульдозерчи Содиқдан намуна олдик.

Иккинчи хил аниқловчи конструкциянинг аниқловчиси қаратқич аффиксиз қўлланиб, аниқланмиши эгалик аффиксини олади. Бундай бирикма бир бутун ҳолда -дан аффиксини олиб, чиқиш келишигидаги тўлдирувчи бўлади. Уларнинг аниқланмиши, асосан отдан, отлашган сўздан, баъзан от-қўмакчилардан ифодаланади. Ҳамманинг оғзида шикоят: қимматчиликдан, мардикор олиш воқеасидан, бекорчиликдан шикоят... (О.) Шокир ота яна ўзининг «қўли қисқалиги»дан, рўзғор танглигидан ғоят куюниб сўзлади. (О.) Қоратой қишлоқ аҳволи, Йўлчининг укалари ва ҳоказо тўғрисида сўзлашиб, танчадан чой олди, дастурхон ёзиб, арпа унидан ясалган тошдай қаттиқ иккита нон қўйди. (О.) Бу тўғрида нима эшитганлигини ўз хотинидан сўради. (О.) Ит оғзидан суюк олиб бўлмас. (Мақол)

Грамматик ва маъно жиҳатдан ўзаро бирикиб, тўлдирувчи вазифасида келган бирикмаларнинг биринчи элементи қаратқич келишигида қўлланиши мумкин. Уларнинг аниқланмиши отдан, шу жумладан ҳаракат номлари ё отлашган сўзлардан, баъзан от қўмакчилардан ифодаланади. Мисоллар: Жамиятда... бойларнинг олтин-кумушлари меҳнаткашларнинг қони, терида яратилганини, бутун давлат ва унинг маҳкамалари бойларники бўлиб, меҳнаткашларни эзish учун хизмат қилишини тушунтирди. (О.) Гулсумбиби бу саволга жавоб беришдан аввал, камбағалчиликдан, эрининг аҳволидан шикоят қилди... (О.) [Раҳимов] Уртоқ генерал-полковник, сизнинг устингиздан ҳам ариза тушган. (Я.)

Чикиш келишигидаги тўлдирувчилар сифатдош ё ҳаракатноми, шунингдек айрим модал сўзлар билан тугаган ёйиқ бўлак шаклида ҳам кўринади. Мисоллар: ...қалбларида йилларча сақланган муқаддас орзуларга етишганликларидан иккиси ҳам маст каби эди. (О.) Мирзакаримбой жиянининг ишга тайёрлигидан рози каби кулди-да, индамасдан ичкари кириб кетди. (О.) У бир оз энгашиб, товушини пасайтириб деди:—Менимча, Қоратой ака, Шокир ака, бутун кулфатлар турмушининг ёмон тузилганидан келади. (О.) Бу йигитга сўз ўқтиришдан фойда йўқлигини билди-да... (О.)

Чикиш келишигидаги тўлдирувчи жуфт сўзлардан ҳам ифодаланади. Бундай бирикма компонентлари маъно жиҳатдан кўпинча ўзаро қарама-қарши сўзлар бўлиб, чиқиш келишиги таркибнинг охирига қўшилади: Мени ўртага олишиб, уёқдан-буёқдан кўрган кечирганларимдан гапга солишди. (Ғ. Ғ.)

Чикиш келишлик тўлдирувчи ҳам тобе, ҳам тенг алоқали бирикмалар билан ифодаланиши мумкин: Саратон, асад иссиқларидан асар қолмади. (М. Ис.) Тракторнинг ҳақини ўн уч хўжаликка сочилганда, битта отнинг уч кунлик ем-хашагидан арзон тушибди. (А. Қҳ.)

Чикиш келишигидаги тўлдирувчи сўнги элементи -дан аффиксини олган турғун бирикмалар орқали ҳам ифодаланади. Мисоллар: Ноиб... қорни катталардан зиёфатини аямасди. (С. А.) Бу дорини ҳар соатда бирчой қошиқдан ичасиз. Беруний номидаги Шарқшунослик институтидан ўтмишимизга оид кўпгина қимматли материаллар топилади.

Урин-пайт келишигидаги тўлдирувчилар феълга, баъзан сифат, олмош, равиш ёки бор, йўқ сўзларига, айрим бирикмаларга эргашиб келиши мумкин. Мисоллар: ...хаёлида тинмай такрорланарди. (П. Қ.) Ёмон отда юргунча, яёв юрган яхшироқ. (Мақол) Пул деган нарсга бизда тайёр-да. (О.) —Йўқ ...Сизда ишим бор,— деди Шербек ўзини боса олмай. (С. Ан.) Вафосизда ҳаё йўқ, ҳаёсизда вафо йўқ. (Мақол) Бу тўғрида мендаги фикр шу, сенда қандай? Бизда ҳам гап кўп. Кеч куз. Дарахт япроқлари сарғайиб, тўкилиб бўлаёзди, қолганлари қуриб, енгил елда ҳам шитирлаб ётади. (М. Ис.) Йўқ, ҳали бунини ўзимда ҳис қилиб кўра олганим йўқ. (Ғ. Ғ.) Бу ишга ҳавас сенда зўр экан. Бугун ҳаммамизда қувончликун!

Урин-пайт келишигидаги тўлдирувчилар гап бўлакларидан кўпинча кесимга, баъзан иккинчи даражали бўлакларга

богланиб келади. Масалан: ...У ҳам Сафар бўзчига қарши ўзида яқинлик ҳис этди ва бир оз ўйлаб турди. (Л. Қд.) У ёшларнинг маънавий ҳаётида ҳам, меҳнатида ҳам ниманидир етишмаётганини, қандайдир чалалик борлигини юраги билан оғир ҳис этар... (Ас. М.)

Ўрин-пайт келишигидаги тўлдирувчиларнинг ифода материали сўз ёки сўзлар бирикувидан иборат бўлиши мумкин. Улар ёлғиз сўздан бўлганда асосан, от ёки олмошлар орқали ифодаланади. Мисоллар: *Меҳмонни ўтқизиб кичкина чиройли пиёлада чой тутди.* (Ас. М.) *У кураш алангасида ёнар эди.* (С. Ан.) *Менда Саодатга чин муҳаббат бошланди.* (Ғ. Ғ.) *Сизларда ўқиш тамом бўлгани йўқми ҳали?* (Ғ. Ғ.) *Фойдали таклифлар кимда кўп бўлса, аввал ўшани эшитсакмикан?*

Шунингдек отлашган сифат, олмош, сон, сифатдош, равиш, ундовлар ҳам ўрин-пайт келишигидаги тўлдирувчининг ифода материали бўлади. Мисоллар: *Яхшида гина бўлмас, ёмондан гина кетмас.* (Мақол) *Қўрқоқда уят бўлмас.* (Мақол) *Иш тажрибаси биринчиларда жуда ҳам намунали, улардан ўрганмоқ керак. Гап ҳаммада топилади, бироқ уни ўйлаб гапириш яхши. Ақл уққанда кўп. Кўпда куч бор.*

Сўз бирикмалари ҳам грамматик ва маъно жиҳатдан бир бутун ҳолда қўлланиб ўрин-пайт келишигидаги тўлдирувчи бўлиб келади. Бундай бирикмалар аниқловчили бирикмадан ташкил топиб, уларнинг аниқловчи компоненти сифатловчи аниқловчи ёки улар қаратқич келишиги аффикси билан шаклланган ё шаклланмаган қаратқич аниқловчи бўлади. Мисоллар: *Тоза қалбда доғ бўлмас.* (Мақол) *Елин арида бол бўлмас, сувсиз ерда тол бўлмас.* (Мақол) *Бу эса медицина соҳасидаги янгилик, фан оламида айтилган янги гап эди.* (Газ.) *Совет Иттифоқи Коммунистик партияси ҳаракатимиз тарихида биринчи бўлиб коммунизм қуришни авж олдириш вазифаларини ўз олдига қўйди.* (Газ.) *Овчилик қамиш капаликлар ҳаётида завқли машғулот эди.* (П. Т.)

Мустақил бўлмаган изоҳловчилар ўз изоҳланмишлари билан бирликда -да аффиксини олиб, бирикма тўлдирувчи бўлади. Масалан:— ...*шошма, йигирма йигит кимнинг ўғиллари? Маҳмаджон баззозда беш ўғил бор, Шоюнус карвонда етти ўғил бор, Азим чойфурушда уч ўғил бор, улардан биттаси кирдими хатга? Йўқ!* (О.)

Ўрин-пайт келишигидаги тўлдирувчи жуфт сўзлар бирлигида ҳам ифодаланади: *Фикринг ўйин-кулгида банд*

бўлиб қолмасин, уни социалистик ҳаёт ижодкорлигига қарат!

Ўрин-пайт келишигидаги тўлдирувчилар тенг ва тобе алоқалар бирлигидан иборат бўлиши ҳам мумкин. Масалан: *Совет халқи Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин экономика, фан, маданиятни ривожлантиришда, кишиларнинг фаровонлигини оширишда олға қараб катта қадам қўйди.* (Газ.)

Ўрин-пайт келишигидаги тўлдирувчилар турғун бирикмалар орқали ҳам ифодаланади. Масалан: *Най усулида суғоришда гап кўп экан. Оқ олтинда фаровон ҳаётимизнинг асоси бўлган кўпгина нарсалар мавжуд. Тилшунослигимизнинг мавжуд тажрибасига кўра, гапнинг иккинчи даражали бўлакларида уч масала ҳақида фикр юритилади: тўлдирувчи, ҳол, аниқловчи.*

Кўмакчили конструкциядаги тўлдирувчилар. Гапда айрим сўз ё бирикмалар баъзи кўмакчилар (билан, учун, ҳақида каби) билан бирикиб тўлдирувчи вазифасини бажаради. Бундай тўлдирувчилар кўмакчили тўлдирувчилар дейилади. Бу турдаги тўлдирувчиларнинг грамматик маънолари ўзлари тобе бўлган гап бўлаклари билан муносабатлари орқали юзага келади.

Билан кўмакчили тўлдирувчилар. Бундай тўлдирувчилар предмет иш-ҳаракатининг юзага келишидаги биргаликни, восита-қуролни, ҳаракат ёки белгининг нима билан мавжудлигини, предметнинг нимадан қилинганини — материалини, нисбат бериш маъносини ифодалайди. Мисоллар: *У кўпинча овга Давлатёр билан боради.* (П. Т.) *Жуман у билан неча марта суҳбатда бўлди-ю, уни қийнаётган ташвиш нима эканини билолмади.* (Ас. М.) *...ёш-яланглар, қулоқларини рў мол билан танғиб, қўлларига катта курак олиб, томга чиқшиди.* (П.Т.) *Олмос қилич билан отинг тушовини кесди.* (Э. Ж.) *Ойқиз қотиб қолган лойни पोшнас билан тепиб майдалади, лой остидан қандайдир дарахтнинг катта томири чиқди.* (Ш. Р.) *Бунни Қўқон хони қурдирган дейди. Бухоро хони билан чап экан-ку!* (П. К.) *Олимхон мевачева билан тўла бир патнис олиб чиқди.* (О.) *Бутун ҳаёли, борлиғи Йўлчи билан овора бўлди.* (О.)

Билан кўмакчили тўлдирувчилар кўпроқ феълга, баъзан ҳаракат номлари, сифат ё олмошга, гоҳо сўзлар бирикмасига боғланиб келади. Улар кўпинча кесимга, ўрни билан гапнинг бошқа айрим бўлакларига эргашиб келиши ҳам мумкин.

Учун кўмакчили тўлдирувчилар. Бу конструкциядаги тўлдирувчилар (*Мукофотни сен учун келтирдим*)

от, кишилик олмоши, отлашган сўз ёки сўзлар бирикмасига, шунингдек турғун бирикмаларга *учун* кўмакчисининг қўшилиши билан ифодаланади ва кўпинча кесимга, баъзан гапнинг бошқа айрим бўлақларига боғланади: *Биз қишлоқчиликни мизета чиқармоқчи бўлиб эдик.* (М. Г.) *...сенлар учун мен туққан онам ўлсин, дедим.* (О.) *Инсон учун фазлу камол лозим...* (А. Қд.) *Муҳаммад Ражаббек на оиласи учун бу мусибат, албатта, оғир эди.* (А. Қд.) *Мен бу китобларни Тошкент Давлат университети учун олдим.* (Қд.)

Тўғрисида ёки *ҳақида* кўмакчили тўлдирувчилар. Бундай тўлдирувчилар иш-ҳаракат ёки белгисининг кўмакчи қўшилиб келаётган предметлар устида эканини билдиради. Улар от, кишилик, ўзлик, баъзи бошқа олмош (*ким, нима* каби), отлашган сўз ёки сўзлар бирикмасига, шунингдек турғун бирикмаларга, *тўғрисида, ҳақида* (*баъзан тўғрида, борасида, устида, хусусида*) кўмакчиларидан бири қўшилиши билан ифодаланади. Бу каби тўлдирувчилар ҳам кўпинча кесимга, баъзан гапнинг бошқа айрим бўлақларига боғланиб келади. Мисоллар: *Домла бу тўғрида кўп ўйлади, йўллар чизди.* (А. Қ.) *Шундан кейин офицер тез-тез на жаҳл билан алланарса тўғрисида гапирар бошлади, лекин унинг сўзлари, онага тегмасдан, бошқа томонларда айланарди.* (М. Г.) *Бироқ ой сайин икки тиллони олганда, «қолгани» тўғрисида бир оз юраги ачишиб кўяр эди.* (А. Қд.) [Султонбек] *Жоним билан, сен оиланг ҳақида сира ташвиш чекма.* (Я.) *Онаси келганда, онасининг кўзларига мўлт-мўлт қарарди, ҳаёти ҳақида бир нима деярикман деб!* (М. Ис.) *Улар унга аҳвол ҳақида аниқ ва лўнда рапорт бердилар.* (О.) *Қани бундан кейин, меннинг ҳақимда бировга бир оғиз ёмон гап айтиб кўрчи, нақ тилингни кесиб оламан!* (У.) *Шу хусусда нима дейиши мумкин?* (Газ.)

Тўлдирувчи томонидан кўмакчи билан бириккан сўз ёки бирикмалар орқали ҳам ифодаланади. Бундай тўлдирувчи иш-ҳаракатни ижро этувчини кўрсатади. Масалан: *...мисгалар томонидан самовар тахлитида ясалган қумғондан чой қуяр эди.* (О.) *Ҳосилдорлик қишлоқ хўжалик илғорлари томонидан яна ҳам юқори кўтарилди.*

* * *

Жўналиш, чиқиш, ўрин-пайт келишигидаги ёки кўмакчили тўлдирувчи уюшиб келганда, уюшиқ бўлақ компонентларининг сўнгиси махсус шакл билан айтилиб, олдингиси ё олдин-

гилари ўшандай шаклларсиз қўлланиши мумкин. Бундай ҳолда охириги бўлакда қўлланган келишиқ аффикси ёки кўмакчининг уюшган бўлақларнинг ҳаммасига ҳам оидлиги англашилиб туради. Буни уюшиқ бўлақлар боғловчилар орқали, баъзан интонация ёрдами билан ўзаро бирикканда ҳам кўриш мумкин. Мисоллар:

Биз пахта ва донга эътиборни яна ҳам кучайтирамиз. Энди навбатни ё Одил, ё Маҳмудга бериш керак. Қизча дам қовун, дам узумга интиларди. Октябрь социалистик революцияси бизни ҳам ва кулфатдан озод қилди. Бу саволларга жавобни ё Зеби, ё Салимдан эшитамиз. Улар гоҳ шаҳар, гоҳ қишлоқдан гапириб кетадилар. Биз ва сизда исталган нарса мавжуд. Бу нарса ё Комилов, ё Собировда бўлиши мумкин. Бундай ҳодиса гоҳ сиз, гоҳ бизда юз беради. Ё сен, ё Одил учун китоб оламан. Бугун Назира ва Азиза билан гаплашаман: Кеча пахта ва ғалла ҳақида гап бўлди.

Ҳол

Нутқда иш-ҳаракат ё ҳолатнинг равиши, пайти, ўрни, сабаби, мақсади, миқдор-даражаси каби маънолари англаувчи бўлақлар ҳам ишлатилади. Гапнинг бу хил бўлақлари ҳол ҳисобланади. Ҳоллар маъно жиҳатдан қўйидаги турларга: равиш ҳоли, пайт ҳоли, ўрин ҳоли, сабаб ҳоли, мақсад ҳоли, миқдор-даража ҳолига бўлинади.

Равиш ҳоли

Равиш ҳоли гапда иш-ҳаракат ҳолат ёки белги-хусусиятнинг қандай тарзда рўй беришини англатади. Мисоллар: *Аёл ўзини тезда йўлдан четга олди. (П. Т.) Лекин нишеган вофуруш ҳадеганда жон бериб қўя қолмади. (Ас. М.) У қишлоқ ўртасидаги кенг майдонда Ленин ҳайкалини яққол кўрди. (Ш. Р.) Дарахтлар орасидан кўриниб турган кул ранг осмон секин-секин қизара бошлади. (А. Қҳ.) ...қошларини чимирган ҳолда жиддий тус билан кўз югуртиб, бир карра хатни назардан ўтказиб олдида, кейин сўзларни бир-бир доналаб ўқий бошлади. (О.)*

Равиш ҳоллари турли маъноларни ифодалайди. Улар иш-ҳаракат ё ҳолатга оид вазият, суръат, ҳолат, давомийлик, сифат, қўққисданлик, ўхшатиш каби маъноларни билдиради. Мисоллар: *Хотин шарақлаб кулиб юборди. (Ф. Ф.) Кам-*

шир қуллик қилиб чиқиб кетди. (М. Ис.) У эрта саҳар ўрнидан туриб самоварни тозалади, қайнатди, секингина идиш-оёқни йиғиштиришди... (М. Г.) Йўлчи, гуёнинг кетишини кутиб турган каби, тезда уйга кирди. (О.) Нега мумкин бўлмасин, албатта, мумкин,— деди Валя ва дарров ҳовлида турган стол атрофидаги ўриндиқларга қизларни ўтқазди... (О.) Кунботир девларнинг орқасидан қувиб чиқди, бир чеккадан қириб кетди. (Э. Ж.) Умурзоқ ота шошиб-пишиб уйга кирди-да... (Ш. Р.) Тўнининг такалари билан этигини нари-бери уриб, ичкарига кирди. (О.) У ўқтин-ўқтин зерикарди, нимадандир чарчаганини, қариётганини сезиб қоларди. (Ас. М.) Ўз уруғингни пилатиш ҳаммадан роҳат. Алдайсан, яхши гапирасан. (О.) ...кичкина деразаси узоқдан хира ялтираб кўринади. (О.) Насриддин афанди латифаларидан ғоят қизиқларини кетма-кет айтади. (О.) Қизлар оҳиста, оёқ учида юриб, дўконларга қараб шивирлаша-шивирлаша Ўрда кўпригидан ўтишди, тўғри кўча билан кетишди. (О.) ...отаси эканини дафъатан сездим. (Х. Ғ.) Қиз бирдан муштини тугди-ю, эшикни тақиллатмоқчи бўлиб, уни зарб билан кўтарди. (М. Ис.) Кундошликка кун туғмас, туғса ҳам, бутун туғмас. (Мақол) Кучук ҳам кўзларини узмай ҳайкалдай қотиб ўтирар эди. (О.)

Равиш ҳоллари сўз ёки бир неча сўздан таркиб топган бўлакларга, кўпинча кесимга боғланиб келади. Мисоллар: Она, чироғни пуфлаб ўчириб, қоронғиликка кўмилди. (М. Г.) Бир куни Саидий ишдан жуда хурсанд қайтди. (А. ҚҲ.) Шундай қилиб, Саидий Салимхоннинг уйига тез-тез бориб турадиган бўлди. (А. ҚҲ.) [Семёнов] Уни тирик ушлаш керак. Тирик, тирик! (Я.) Шу аҳволда узоқ ўтиргандан кейин, Унсин хомуш ҳолда энди тугунни йиғиштирар эди, қўшнисини дурадгорнинг қизи Раъно тўсатдан хонага кириб келди. (О.)

Равиш ҳоли, составига кўра, иккига: ёлғиз сўзли равиш ҳоллар, бирикма равиш ҳолларига бўлинади.

Ёлғиз сўзли равиш ҳоллар кўпинча равиш, равишдош, тақлидий сўзлар орқали ифодаланади. Мисоллар: Камол қоғозни туморча қилиб, бирдан соатига қаради-да, одатича, тиззага урди. (О.) Ун тортаётганлар — тортганларича, газмол йиртаётганлар — йиртганларича тўхтаб қолдилар. (М. Ис.) Иккиси неча йиллик қадрдонлар каби самимий кўришдилар. (А. Қд.) Бектемир бу ерда ҳушсиз тентиради. (О.) Ҳаёт ҳамон пиқиллаб йиллар эди. (М. Ис.)

Бирикма равиш ҳоллар бирдан ортиқ сўз билан ифодаланади. Бундай сўзлар грамматик ва маъно жиҳатдан бир бутунлик ташкил этиб, яхлит ҳолда равиш ҳоли функциясида келади. Уларнинг айримлари жуфт сўз (гул-гул очилиб каби) билан ҳам ифодаланади. Мисоллар: *Анварни қаршиламоқ учун бўлса керак, Раъно ҳам ўрнидан туриб, супанинг зинасига яқинлашди ва табассум аралаш «Хорманг» — деди.* (А. Қд.) *Хадича буви, биғ-биғ йиғлаб ўтириб, ҳамма гапни айтиб берди.* (М. Ис.) *Реваншичилар ва реакционерларнинг гиж-гижлаш ва иғвогарликлар ишлатиш йўли билан Германия Демократик Республикасини ичдан қўпоришга уринишлари ҳам ана шундай беҳуда ва бефойдадир.* (Газ.)

Бирикма равиш ҳолларнинг компонентлари ўзаро тобе синтактик алоқага киришади. Бундай бирикмаларнинг компонентлари, асосан равишлар, сифатдош ва равишлар, равиш ва равишдошлар, от ва равишдошлар ёки олмош, сон ва от каби сўзларнинг ўзаро бирикуви орқали ифодаланиши мумкин. Мисоллар: *Ер тош қотган; қор мойланмаган арвадай ғижирлайди.* (О.) *Анна Ивановнанинг рўзгорини тебратиб турган қари сигирни ҳам немислар бекасининг кўзини бақрайтириб ҳайдаб кетган эдилар.* (О.) *Поччаевнинг юзидаги пайлар тортишди, демоқчи бўлгани оғзида қолиб, қўлидаги қоғозни қалтиратиб олдинга чўзганча чиқиб кетди.* (Ас. М.) *Йўқ, ўртоқлар, ундай деб ўйласангизлар — янглишасизлар.* (Жур.) *Умрзоқ ота чойнакни ушлаганича, эшик олдида тўхтаган Олимжонга қайрилди.* (Ш. Р.) *Тоғли йўлда юришдан қизишиб кетган бўз от, бошини силтаб-силтаб, тоқатсизлик билан майсага интилади.* (Ш. Р.) *Ушу куни Гавҳарни ҳали ўзига номаълум бир қиёфада кўрди.* (П. Қ.)

Равиш ҳоллар жуфт сўзлар билан ҳам ифодаланади. Мисоллар: *Дараксиз йўқолиб кетган ота-бола бир-бирларини топган, қалбларида чексиз шодлик жўш уриб, гул-гул очилиб, шу тариқа анча вақтгача бир-биридан ажралиша олмади.* (Жур.) *...Йўлчи юм-юм ёш тўкиб, ачишган кўзларини ишқалаб, туртин-туртина эшикни топиб очди.* (О.) *Бундан қуруқ қолган пешона, Умри ўтар ёна ва ёна.* (Х. О.) *Чирогининг ёғи тугади, пилиги читир-читир ёниб, ўча бошлади.* (М. Г.) *Бир йигит ҳижрони баъзан отанинг бағрини, дўстларим, доғ-доғ ўртар.* (Ғ. Ғ.) *Бир оздан сўнг битта-битта салом бериб, активлар кириб кела бошладилар.* (П. Т.) *Турғунбой бутун айибни қўлида боласи-*

ни кўтариб турган хотинга тўнкаб, уни сўқди ва қизариб-
оўзариб меҳмонлар билан сўраша кетди. (П. Т.)

Равиш ҳоллар юқорида келтирилган ҳолатдаги бирикма-
ларнинг бирлиги орқали ифодаланиши ҳам мумкин. Мисол-
лар: *Тушундик, тушундик дегандай, кўзларида ғазаб
билан бошларини тебратди қизлар.* (Газ.) *Гунгур-гун-
гур суҳбат билан чой ичилди.* (О.) *Болалар ёруғ хо-
нада чиройли парталарда жуфт-жуфт бўлиб ўтирар,
ҳеч қандай шовқин эшитилмас, биров чурқ этмас эди.* (М. Ис.)
У ҳам менга филт-филт этиб тикилиб туради. (Ф. Ф.).
*Николайнинг йўталгани эшитилди ва у, бир қўлида
кўзойнаги, иккинчи қўли билан тамоғини
чилаб ташқарига чиқди.* (М. Г.) *Мана у бир уриб
учириб юборадигандай бўлиб тикка кела бош-
лади.* (Ас. М.)

Равиш ҳоллари кўпинча мустақил ва ёрдамчи, шунингдек
ёрдамчи вазифасида қўлланган сўзлардан (*билан, каби, ми-
жоз, суратда, сифатида, ҳолда, йўсин-йўсинда, куйи сингари*
кўмакчи ёки кўмакчи вазифасида келган сўзлар ёхуд ёрдамчи
сўз вазифасидаги равишдошлардан) ташкил топади. Мисол-
лар: *Жуман сабрсизлик билан тўлғонди-ю, қиза-
риб бир нарса дея олмади.* (Ас. М.) *Сойни тозалаш бошланди,
ҳозир ҳам диққат билан қарасангиз, сойдан киши қўли
билан қазилган ерларнинг изларини кўрасиз.* (Ш. Р.) *Уруш-
дан сўнг бошқалар ҳалол меҳнат қилиб, ўз турмуши, коллек-
тив хўжалиги, шаҳар ва қишлоғи қиёфасидан улкан фалокат
изларини тезроқ аритишга астойдил киришган пайтда, у ҳа-
шарот мижоз кун кечирди.* (Газ.) *Батальон ошиғич су-
ратда мустаҳкамланишга киришди.* (О.) *Солиҳ маҳдум ку-
лимсиган куйи даҳлизга борди ва оёғини кафшига
узатди...* (А. Қд.) *Маҳдум шу йўсин бетартиб таҳоратла-
ниб, ичкарига кирди.* (А. Қд.) *Ғулумжон кўчага чиққанда,
рўпарадаги эшикка бир одам қораси лип этиб кириб кет-
ди.* (М. Ис.) *Мен бу хаёлларда экан, «ғиқ» этиб эшик
очилди-ю, бир киши оёқ учи билан юриб келди.* (Ф. Ф.) *Анвар
уларнинг сўзига қарши мажҳул бир вазият сақ-
лаган ҳолда бош қимирлатиб супага қайтди.* (А. Қд.)
Мен ҳам илғорлар каби ишладим.

Равиш ҳоллар турғун бирикмалар орқали ҳам ифодала-
нади. Масалан: *Агитатор ҳаммага маълум гапларни айтаёт-
ганини ўзи ҳам сезиб туради, шошиб юмалоқ ёстиқ
қилиб ўтказди.* (П. Қ.) *Тилингни мойлаб, кўзинг-
ни бойлаб, уйинга кириб олгач, додингни бермасми-
кин?* (И. Р.) [Матқовул] *Камар боғлаб хизмат қила-
миз.* (Я.) *Юраги тўлиб гапирди:— Мен ҳам дунёда ҳеч*

нарса кўрмай ўтаётган ғарибман. (Ҳ. Ғ.) Мен ундан кўзими
ни узмай бормоқдаман. У ҳам шундай. (Ғ. Ғ.)

Пайт ҳоли

Пайт ҳоли иш-ҳаракат ёки ҳолатнинг рўй бериш пайтини билдиради. Бундай ҳолда иш-ҳаракат ё ҳолат кўпинча гапнинг бўлишли, баъзан бўлишсиз маънодаги бўлагига боғланиб келади. Мисоллар: *Элмурод одатдагича эрталаб болаларни ўқитар, тушдан кейин уйига қайтиб, дам олар, кечқурун яна катталар билан шуғулланар эди.* (П. Т.) *Қандайдир норозилик туйғуси кейинги вақтда уни тез-тез қийнай бошлаган эди.* (Ас. М.) ...*Икки ҳафтадан бери сув ололмай, хуноб экан.* (О.) *Ҳаёт бунинг туш эмаслигига ҳали-ҳали ишоналмас...* (М. Ис.) — *Сен мундан кейин кичкина бўлмайсан, қизим Раъно,— деди Маҳдум насиҳатомуз.* (А. Қд.)

Пайт ҳоллари функциясида сўз ё сўзлар бирикмаси турли маъноларни ифодалаб келади. Бу маъноларни бир неча группага: иш-ҳаракат ёки ҳолатнинг бошланиш пайти, ўтган пайти, ҳозирги пайти, келаси пайти, давомийлиги пайти ва доимийлигига бўлиш мумкин.

Ҳоллар бўлишли ё бўлишсиз маънода ҳаракат ёки ҳолатнинг бошланиш пайтини билдиради. Бошланиш пайт ҳоллари кўпинча *эрталабдан, бошлаб, аввал, кейин, сўнг* каби равишлар ёки от (*ҳаракат номи*) билан бирга *кейин, сўнг, бошлаб* каби сўзларнинг бири иштирок этган бирикмалар орқали ифодаланади. Бундай пайт ҳолларининг баъзилари *-дан* аффиксини олиши ҳам мумкин. Мисоллар: *Эрталабдан қаяёққа бординг, Татьяна?* (И. Р.) — *Гапни чалғитманг, эрталабдан одам чарчайдими?!— тўнғиллади Миртолиб.* (Жур.) *Бу икки халқ азалдан бири-бирига шогирд, Бир-бирига устоз.* (Ғ. Ғ.) *Матқовул отасидан мерос бўлиб қолган ана шу камбағалликка қарши ёшлигидан кураш очди.* (М. Ис.) *У, кун оққунча, ўтирди-ю, кейин, «кечга қолмай», деб жўнади.* (А. Қҳ.) *Ўқитишдан кейин ҳаммалари худди яхши ўтган тўйдан кетаётгандай қувноқ, чақ-чақлашиб кўчага чиқишлар ва йўл-йўлакай битта-биттадан тарқаладилар.* (П. Т.) *Шодман кейин меҳмонлар тарқалмоқчи бўлиб, кўрадан чўқаятганда, Мирҳосил извошда етиб келди.* (Ҳ. Ғ.) *Шу фусратдан бошлаб менинг юрагимда ғазаб билан муҳаббатнинг, ўч билан ишқнинг кураши бошланди.* (Ғ. Ғ.)

Ҳоллар бўлишли ё бўлишсиз маънодаги иш-ҳаракат ёки ҳолатнинг ўтган пайтини англатади. Улар кўпинча *кеча, бул-*

тур, боя, аллақачон каби ёлғиз сўзли равишлар ёки тунов кун, илгари кун, олдинги кун, бир вақтлар, кун-кеча сингари пайт маъносини билдирадиган таркиблар орқали ифодаланади. Мисоллар: *Уйдан кийиб келган ҳалиги кийим бошларим аллақачон ҳарбий форма билан айирбош қилинган.* (Ғ. Ғ.) *Бир вақтлар бу уйда ҳаёт қайнар эди.* (Ш. Р.) *Сизларга маълумки, ...сафаримиздан кун-кеча қайтиб келдик.* (Газ.) *Тунов кун мен келинларимга айтдимки...* (О.) *Шу гапни мен сенга илгари кун айтган эдим.*

Бу ҳолнинг яна бир тури бўлишли ё бўлишсиз маънодаги иш-ҳаракат ёки ҳолатнинг ҳозирги пайтини англатади. Улар кўпинча *ҳозир, бугун, энди* (ҳозир маъноси) каби ёлғиз равишлар ёки *ҳозирнинг ўзида, ҳозирги пайтда, ҳозирги вақтда, ҳозирги замонда, ҳозирги даврда, бугунги кунда* сингари пайт маъносини берувчи таркиблар орқали ифодаланади. Мисоллар: *Ҳозир соат тўрт ярим, бешда машина бўлади.* (Жур.) *Ғулумжон бугун ўзини нотоброқ сезар, шундай бўлса ҳам сир бермай ишлар эди.* (М. Ис.) *Фақат тунов кун и Акбаров уни ёқлаб чиққани учун, ҳозир у Акбаровнинг ёнини олаётгани билиниб қолди.* (П. Қ.) *Жуман ўзининг дағаллик қилиб қўйганини пайқади-ю, лекин энди кеч эди.* (Ас. М.)

Ҳоллар бўлишли ё бўлишсиз маънодаги иш-ҳаракат ёки ҳолатнинг келаси пайтини билдиради. Бунда улар *эртага, индинга, энди* (келаси маъносида) каби ёлғиз сўз-равишлар ёки *эрта-индин, эртасига кечқурун, индинга эрталаб, эртадан кейин* сингари пайт маъноли таркиблар орқали ифодаланади. Мисоллар: *Эртадан кейин бўладиган мажлисимизда биринчи сўз сизники, Мўйдин ака, биринчи сўзни сизга берамиз!* (А. Қҳ.) *Эрта-индин умум мажлис чақирамиз.* (О.) *Мажлис эртасига кечқурун давом этди.* (А. Қҳ.) *Икки кундан кейин қишлоқ советининг раиси Самандаров қишлоқдаги ҳамма от, эшак ва ҳўкизларни навбат билан ишлатиш учун рўйхат қилди.* (А. Қҳ.) *Бир оздан кейин даҳлиз эшиги очилди.* (М. Ис.) *Бир йилдан ксйин кампирни касал деб эшитдим.* (Ғ. Ғ.) [Ҳадича] *Вой, вой, энди мен билан уришади чамаси!* (У.)

Ҳоллар бўлишли ё бўлишсиз маънодаги иш-ҳаракат ёки ҳолатнинг давомийлигини англатади. Улар кўпинча *ҳамон, доим (доимо), ҳали (ҳали ҳам маъносида), ҳалигача, ҳануз, ҳамиша* сингари сўз ёки сўз таркиблари орқали ифодаланади. Ифода материалларининг маъно ва функция жиҳатдан ҳар хиллиги туфайли улар ифодаланган давомийлик турли маъно аттенкаларига эга бўлади.

1. Ҳоллар иш-ҳаракат ё ҳолатнинг бошланган моменти билан бирга давом этишлигини ифодалайди. Бундай ҳоллар *бери*, *буён* каби кўмакчилар иштирок этган канструкциялар орқали ифодаланади. Мисоллар: *Уч кундан бери завод тўхтаб қолди.* (М. Ис.) — *Мирзакаримбой отамнинг оналаридан ўн олти йилдан бери ишлайман, йигитча.* (О.) *Элмурод, эрталабдан бери нон-чойдан бўлак ҳеч нарса емаганликдан, кўнгли озганини, ёмғирда қолишдан, чўзилиб ётиб рўйхат ёзишдан баданининг увишганини, кўркам ва елкалари оғирлашганини сезди.* (П. Т.) *Анашундан бери яна қанча воқеалар бўлиб ўтди.* (И. Р.) *Истеъфога чиқиб кетаётган канцлер ўзи бир неча йилдан буён зўр бериб ўтказиб келаётган сиёсатни оқлашга интилиб...* (Газ.)

2. Ҳоллар иш-ҳаракат ё ҳолатнинг давом этаётганлигини кўрсатади. Бу хил ҳоллар *ҳамон*, *ҳали* (*ҳали ҳам* маъносида), *ҳали ҳам*, *ҳали-ҳали* каби ёлғиз сўз ё тарибли равишлар орқали ифодаланади. Мисоллар: *Янгийўл райондаги айрим колхозларда ҳали биринчи ишлов берилмаган ғўзалар бор.* (Газ.) *Ҳаёт бунинг туш эмаслига ҳали-ҳали ишонмас...* (М. Ис.) *Карим ҳамон кулмоқда.*

3. Ҳоллар иш-ҳаракат ё ҳолатнинг бир вақтнинг ўзидаги такрорланишини англатади. Улар *ҳар ёки доим* (*доимо*, *мудом*), *бир* каби сўз ёки улар иштирок этган таркиблар орқали ифодаланади. Мисоллар: *Ҳар сешанба кунини «маҳаллада маданият уйи кунини» ўтказилмоқда.* (Газ.) *Хўжайин ҳар йили бир марта Самарқандга ва бир мартаба Бухорога сафар қиларди.* (С. А.) *У онасини кўришга ҳафтада бир келар ё келмас эди.* (Б. Керб.)

4. Айрим ҳоллар аниқ, тахминий ёки умумий равишдаги миқдор пайтни билдиради. Улар *давомида*, *мобайнида*, *ичида* (*давомида* маъносида), *чамаси* (*тахмин* маъносида) каби сўзлардан қатнашган ёки *ўн минутча*, *бир-икки кунлаб*, *узоқ вақтгача*, *узоқ вақт*, *эртадан-кечгача* (*кун бўйи* маъносида), *бир лаҳза* сингари пайт маъносини билдирувчи таркиблар орқали ифодаланади. Мисоллар:

Сергейни узоқ ойлари давомида қийнаган жумбоқ, ниҳоят ечилди. (Ҳ. Ғ.) *Ез бўйи, куз бўйи қуёш нурларини эма-эма қизарган ўрик барглари у ер-бу ерда сариқ-қизил ранги билан чиройли бўлиб кўринади.* (М. Ис.) *Ун беш куннинг ичида Маҳдумнинг меҳмонхонаси расмий бир маҳкамага айланаёзди.* (А. Қд.) *Маҳдум этни уйга бериб чиққандан кейин, икки соат чамаси ҳуснихатдаги болалар билан шуғулланди...* (А. Қд.) *Раис ўн минутча нутқ сўзлади.* (А. Қҳ.) *Умрзоқ ота суяниб қолган ёлғизгина қизи-*

ни бир-икки кунлаб кўролмай, соғиниб қолар эди. (Ш. Р.) Узоқ вақтгача шу аҳволда тикка турди, оёқ ва кўллари толиқди. (М. Г.) ...даразаларига эрта дан-кечгача қуёш тушиб туради... (И. Р.) Дарров бошидан кепкасини олиб, ҳайрат билан остонада бир зум тўхтаб қолди. (Газ.) Уроз бир уҳ тортиб, узоқ вақт сукут этди, сўнг деди... (О.)

5. Баъзи ҳоллар иш-ҳаракатнинг ортиб ёки камайиб бориш даражасини англатади. Улар сайин кўмакчиси билан бириккан сўзлар ёки -дан — -га (кундан-кунга каби) аффиксли сўзларнинг бирикуви орқали ифодаланади. Мисоллар: *Совуқ кун сайин қаҳрини оширади.* (О.) *Анвар шу арзимаган уч-тўрт тангани ҳам Маҳдумнинг кўлига келтириб берар ва ҳафта сайин ўзига устозининг умидини каттароқ боғлатиб борар эди.* (А. Қд.) — *Тақсир, кундан-кунга орқага кетаяпти,— шивирлайди уй эгаси...* (О.)

Айрим ҳоллар иш-ҳаракатнинг доимийлик маъносини англатади. Улар доимо, мудом ҳамиша каби ёлғиз равишлар; ҳеч қачон, ҳамма вақт, ҳеч вақт сингари таркиблар орқали ифодаланади. Мисоллар: *Биз ҳамма вақт ҳам ана шундай кишиларнинг таъзирини бериб қўямиз, деб бўладими?* (Газ.) *Бу икки вазифани ҳеч вақт бир-биридан айириб бўлмайди.* (Ас. М.) *Фарида Юсуповна мактаб ишлари билан бир қанча банд бўлса ҳам, жамоат ишларида актив қатнашишни ҳеч қачон тўхтатмади.* (Газ.)

Пайтни ифодалаган ҳоллар яна қуйидаги маъно оттенкаларини ифодалайди:

Иш-ҳаракатнинг дарҳол рўй бериши: *Евариқ суви гўё ҳозирнинг ўзида ёқ тарновлар орқали фермага оқиб тушаётгандек, Татьянанинг кўзлари ярқираб кетди.* (И. Р.) *Шу онда баъзи ёғочдан байроқ шувуллаганича юқорига кўтарилди-да...* (А. Қҳ.) *Ҳозир у одамни қучоқлаб олмаслик, йигитона сиполикни сақлаб қолиш учун оёғини жуфтлаб, бош эгиб хайрлашди.* (Ас.) [Ҳадича] *Яқиндагина нонушта қилдингиз-ку, дарров қорнингиз оча қолдимми?* [Дилбар] *Палов десангиз, ҳозироқ, тайёр қиламиз.* (Я.)

Кўрсатиш маъноси бор пайт ҳоллар: *Мана шу йиллари, гарчи ҳукумат ёрдам берган бўлса ҳам, капсанчиларнинг бир қисми ҳар томонга кўчиб кетди.* (А. Қҳ.) *Шунда, китобларни қўлтиқлаб қаёққа боришни билмай танг бўлинганда, Саидий ихтиёрсиз ўзининг ҳужрасини эслатиб юборди.* (А. Қҳ.) *У, шу кун кечгача сандалда ётди; кечга яқин, бўғинларининг оғриғи бир оз босилган бўлса ҳам, ланжлиги баттар бўлди.* (А. Қҳ.)

Иш-ҳаракатнинг охирги нуқтасини кўрсатувчи пайт ҳоллари: *Бу куни ҳам оқшомгача уруш бўлди.* (Э. Ж.) *Ушу куни кечгача сандалда ётди, кечгача яқин бўғинларининг оғриғи бир оз босилган бўлса ҳам, ланжлиги баттар бўлди.* (А. Қҳ.)

Пайт ҳоллари пайтни умумий тарзда ҳам ифодалайди. *Умрзоқ ота бугун одатдагидан анча эрта уйғонди.* (Ш. Р.) *Кечқурун жандармалар келишди.* (М. Г.) *Емон кунингда яхши кунингни эсласандан ёмон нарса борми дунёда!* (И. Р.) *Мана энди бошқаларнинг қандай яшашларини кўраётибман, ўзимнинг кечирган ҳаётимни эсласам, юрагим эзилиб кетади.* (М. Г.) *Августнинг бошларида иморат битди, лекин Саидий ишга ўтириш учун ҳамон хотиржам эмас эди.* (А. Қҳ.) *Қишда шундоқ чиройли кўринган бу ҳовли ёзда қандоқ бўлса экан!* (А. Қҳ.)

Пайт ҳоллари ифода материаллари жиҳатидан ё ёлғиз сўзли, ё таркибли бўлади. Таркибли пайт ҳоллари пайт маъноли сўзларга сифатдошлар ва баъзан айрим от ё айрим олмошларга чиқиш келишиги аффикси ҳамда *кейин, сўнг, бери, бурун, буён, бўйи* сингари кўмакчиларнинг қўшилиши орқали ифодаланadi. Шунингдек у, таркибидa пайт маъноли ёки бошқа маънодаги сўзлар бўлган, охирги сўзи баъзан чиқиш келишиги аффикси билан шаклланган бирикмалардан ҳам ташкил топади.

Айрим ҳолларда баъзи сифатдошлар, баъзан ҳаракат номлари, *бор ё йўқ* сўзлари ўрин келишиги аффиксини олиб, ёлғиз сўз шаклида пайт ҳоли вазифасини бажаради. Мисоллар: *Оларда — ҳисоби тўққиз, Берарда саноғи ўттиз.* (Мақол) *Олишда: «Бисмилло!» Беришда: «Астафурullo!»* (Мақол) *Борида — чора-чора, йўғида — банда-бечора.* (Мақол).

Таркибли пайт ҳоллар тобе алоқада бўлган компонентлардан ёки жуфт сўзлардан ташкил топади. Мисоллар: *Саидий Мухторхонни тўй ҳафтаси Салимхоннинг уйида кўриб ҳайрон қолди.* (А. Қҳ.) *Мачит жума кунидан бошқа ҳафтанинг олти кунида кўчиб кетган ҳовлидай бўш бўлар эди.* (Ғ. Ғ.) *Мен эмизган сутимга розиман. Энди бундан бу ёғига чидаб туролмайман.* (М. Ис.) *Баҳор ойлари кўм-кўк денгизни эслатган тоғ этаклари ёз ойларида бориб қип-ялонғоч бўларди.* (Ш. Р.) *Бир дам олиш кунини улар яна овга бориш ниятида, қишлоқнинг тор кўчасидан чиқиб, Қамишқапанинг бари қишу ёз сув ичидаги сойга томон йўл олдилар.* (П. Т.) *Бу ҳафта бўлмаса, келар ҳафта оласан, албатта, оласан.* (О.) *Кечки пайтлар бўлса Ёдгорни кўтариб оламан.* (Ғ. Ғ.) *«Бозор кейинги*

вақтларда катталар билан улфатлашиб, ўзидан кетди»,— деди. (С. А.) Сен менинг ҳазилкашиммидинг! Бир-да-иккида сенга ҳазил қилиб юрибмидим! (И. Р.) Ахир ана шу даҳмазани бирёқлик қилишга унинг ўзи мажбур бўлади-ку, эрта ми-кеч янги йўллارни, янгича муносабатларни қидиришга тўғри келади-ку... (Газ.)

Таркибли пайт ҳоллар қуйидаги бирикмалар орқали ҳам ифодаланадилар: Бердисини айтгунча шошманг, хўжайин, омборга қўрғондан ўтибди. (Ф. Ф.) Қош қорайганда юпун кийинган одамлар қўнишиб, Бақақуруллоқ майдонидаги чойхонага томон кела бошлади. (А. Қх.) Кунлардан бир кун Гўрўғлибек парилар билан ўтириб эди. (Э. Ж.) Неча кун, неча тун йўл юриб, чарчаган ерида қўниб, уч ой деганда шаҳарига етиб борди. (Э. Ж.)

Урин ҳоли

Урин ҳоли иш-ҳаракат ё ҳолатнинг ўрни, чиқиш-бошланиш ери ёки ҳаракат йўналтирилган томонни англатади. Мисоллар: Рота командирлари ҳар ерда уни, ҳар вақтдагидек, катта ҳурмат ва ҳайиқиш ифодалаган тур ва ҳаракат билан қаршиладилар. (О.) Бир ёқда тўнфурушлар, вофурушлар, бир ёқда маҳаллий яҳудий базозлар. (М. Ис.) Қаерга кетиб бораётганимни ўзим билмас эдим. (Ф. Ф.) Саудий қоронғу йўлакка кирди. (А. Қх.) Бефаросат, лақма одамни кўрса, кавакдан секин чиқади, «аллакимдан эшитган янгиликларини айтади», яна кириб кетади. (А. Қх.)

Урин ҳоли бўлишсиз гап бўлаги (кўпинча кесим) билан боғланиши мумкин. Бунда ўрин ҳолидан иш-ҳаракатнинг ўзида юз бермагани, ўзига йўналмагани, етмагани, ўзидан чиқмагани каби маънолар англашилади. Мисоллар: У ҳеч кимни яқинига йўлатмайди. (Х. Ф.) Турсуной уйига етиб келганда, ўз эшигига бурилмай, тўғри бориб Ширмонхон опаларнинг эшигини очди. (М. Ис.) Қир баланд эди. Ярмига етмай халлослаб қолишди — юк, ваҳим. (М. Ис.) Болалик уйда сир ётмас. (Мақол) Болалик уйда ғийбат йўқ. (Мақол).

Урин ҳоли ёлғиз сўз ёки сўзлар бирикмаси орқали ифодаланиши мумкин. Ёлғиз сўзли ўрин ҳоллари нари, нарида, наридан, нарига, бери, бериди, беридан, берига; юқори, юқориди, юқоридан, юқorigа; пастда, пастдан, пастга; орада, ораддан, орага; олдиди, олдидан, олдига; узоқда, узоқдан, узоққа; тўғрида, тўғридан, тўғрига; ёнида каби ўрин равишлари билан ифодаланади. Мисоллар: У онанинг кўзига қарамасдан,

ёнида турарди... (М. Г.) Қуёш тобора юқорига интилади. (Ш. Р.) Шоқаландар бораётиб эди, олдидан бир оёқ бир товон йўл чиқди. (Ф. И.) Аллақаёқлардан гул истаб, висол истаб келган асал арилар ғунча-гуллар лабидан қона-қона бўса олади. (Газ.) Энабувининг хаёли аллақаёқларга бориб келди. (Ғ. Ғ.) Қаёққа чиқади, нимага? (И. Р.)

Ёлғиз сўзли ўрин ҳолларининг ифода материали ўрин, чиқиш ё жўналиш келишигида қўлланган от ёки бошқа айрим сўзлардан бўлмоғи ҳам мумкин. Мисоллар: [Дадавой] *Ҳадеб, ўқий берасанми, қизим? Ун йил қишлоқда, тўрт йил шаҳарда ўқидинг, ҳа, бўлди-да!..* (У.) *Ошхонада унинг кўзига бир парча қизил латтали ходача кўринди.* (М. Г.) [Нурмат] *Мен етолмай қолдим. Митрофонов отрядини йўлдан қайтаринг!* (Я.) *Домла жуда хушвақт эди, эшикдан кирибоқ, Саудийга қараб илжайди.* (А. ҚҲ.) *Мен, ўз қатори чақирилган тенгқур йигитлар билан Ашхабодга жўнадим.* (Ғ. Ғ.) *У, эшикдан кириши билан опаси бўйнига осилиб йиғлади ва ошхонага олиб кирди.* (А. ҚҲ.) *Девлар осмонга кўтарилиб учиб кетди.* (Ф. И.) — *Бундан кўра қирқма шахмат яхши,— деди Эрназар ака, чигит аниқ униб чиқади, оласига экиб юборамиз.* (И. Р.)

Ўрин ҳоли сўзлар бирикмаси орқали ифодаланганда, бундай бирикма компоненти орасида кўпинча аниқловчи ва аниқланмиш алоқаси бўлади. Мисоллар: *Баҳорикор ерларда эса фақат ёмғирга ишониб ғалла экиларди, у ҳам намга тўймай, сийрак, нимжон, елкасида юки оз бўларди.* (Ш. Р.) *Совет хотин-қизларининг бахтли тақдири жаҳон устида сўнмас машғалдек нур сочмоқда...* (Газ.) *Тўнгак орасидан қулоқлари диккайган қуён пайдо бўлди-да, коптокдек сакраб, буталар орасига яширинди.* (О.) *Йўлда ундаб унда тўда-тўда учраган болалар олдида тўхтаб, уларнинг ўйинларини томоша қиламиз-да, тагин чопамиз.* (О.)

Ўрин ҳоли ўрин келишигини бири билан турланган *ост, олд, тепа, ён, ич, кет, орқа, ора, бўй* каби кўмакчи отли таркиблар орқали ифодаланади. Шуниндек бир неча сўздан таркиб топган (*шу ерда, у ёқдан, бир ерда, ҳар ерга* каби) ўрин равишлари орқали ифодаланган иккинчи даражали бўлақлар ҳам бирикмали ўрин ҳоли ҳисобланади. Мисоллар: *Комилжон янги ферма биноси ичидан чиқарилган қувур олдида қазилаётган ариқнинг нариги юзига ўтиб тўхтади.* (И. Р.) *Қиз довон устидан Олтинсой қишлоғига тикилди.* (Ш. Р.) *Машина баландликка кўтарилаётганида, қирлар орасидан яна бирин-кетин тоғлар қад кўтарар...* (И. Р.)

Худди шу ерда беқасам тўн, қизил этик кийиб, шойи белбоғ боғлаган олифтагина бир йигит ҳам турибди. (П. Т.)
Ҳамма ёқда ернинг чирик, лекин бақувват исси анқирди. (О.) Қудуқнинг бошида илон бўлиб, бир тошнинг устида ётди. (Ф. Й.) — Қай гўрга йўқолдинг, ялинамизми? Сенга-я! — ёмон қараш билан Йўлчининг олдидан ўтди. (О.) Солиҳ махдум гўштни Нигор ойимнинг ёнига қўйиб, ўзи зина билан айвонга чиқди. (А. Қд.) Бир майдончада арава турибди. Арава ёнида қўй тери телпак кийган бир одам арава атрофини қуршаб олган аёлларга лампа мой тақсим қиляпти. (П. Т.)

Аниқланмиши қават, хона, жой, юрт, бири, ер, шаҳар, атрофи каби сўзларнинг биридан бўлиб, аниқловчиси сон, олмош, сифат, равиш туркумидаги айрим сўзлар, киши, қишлоқ, шаҳар сингари турдош, баъзан атоқли отлар орқали ифодаланиб, ўринни англаган таркиблар ҳам бирикмали ўрин ҳоллари бўлади. Мисоллар: *Мана бу ерга клуб, мана бу ерга мактаб, мана бу ерга колхоз идораси тушади.* (У.) *Киши юртида шоҳ бўлгунча, ўз юртингда гадо бўл!* (Мақол) *Дарахларнинг сояси ўз атрофидан бир қадам нарига силжисмай, тик туради.* (Ғ. Ғ.) *Биринчи қаватдан киргач, боғчанинг супасига ҳамда ичкарига юриладиган йўлаклар бор эди.* (А. Қд.) *Узун, тор боғкўчаларнинг бирисида кетмоқдаман.* (Ғ. Ғ.) *Аҳоли яшайдиган пунктларни ободонлаштиришга ажратилаётган маблағлардан бир қанча жойларда етарли даражада самарали фойдаланилмаётир.* (Газ.)

Ўрин келишиги аффиксларидан бирини олиб, бир бутун ҳолда ўрин тушунчасини англаган аниқловчи ва аниқланмиш конструкцияли бирикмалар ўрин ҳоллари ҳисобланади: *Шу пайт тоғчўққисида катта бир тош юмалади ва йўлидаги бошқа тошларни қўпориб, даҳшатли тошбўрон бошланди.* (С. А.) *Барат полвон мисрон билан қулоч етмас тошларни ағдаради, Замон эса уларни юмалатиб бориб ўнғур оғзида Матқовулга оширади.* (М. Ис.) *Икки сойдаги булоқлардан чиққан сув Олтинсой жарлигига қуйилиб, пастликка ўқдай тушиб кетарди.* (Ш. Р.) *Равшанхон бозорни оралаб ўтди, қалпоқ бозорига етди.* (Э. Ж.)

Мустақил бўлмаган изоҳловчилар ҳам изоҳланмишлари билан бирликда бирикмали ҳол бўлади. Масалан: *Она-Ватанимизда ижодий меҳнат мислсиз самаралар бермоқда.*

Ҳозирги адабий тилда кам қўлланадиган *узра, сари* кўмакчилари ҳам ўзларидан олдинги от билан бирга ўрин ҳолини ташкил этади. Бу хил ўрин ҳоллари ўз маъноларига кўра

Ўрин келишикларидан ҳеч бирининг аффиксини олмайди. Бу ҳолат шу кўмакчиларнинг маъноларига боғлиқдир. Мисоллар: *Бу зўр ҳужум, буюк юришнинг биринчи кунларидаёқ зафар қувончи кенг юртимиз узра чақмоқдай тарқалди. (О.) Биз клуб сари бордик.*

Жўналиш келишигини олган отлар билан бирга келган қадар, довур кўмакчилари ҳаракат йўналишининг охириги нуқтасини билдиради. Шунингдек йўналиш ҳаракатининг охириги нуқтасини -гача аффиксини олган ҳоллар ҳам англа-тади. Мисоллар: *Мени вокзалгача акам, ўртоқларим кузатиб чиқдилар. (Ғ. Ғ.) Биз вокзалга қадар бордик. Биз вокзалга довур бордик.*

Шуни ҳам қайд этмоқ лозимки, -гача аффикси ёки қадар, довур ёрдамчиларининг бири иштирокида шаклланган ўрин ҳолларидан ҳаракат, йўналишнинг ўзларига қадар етмагани англашилиши ҳам мумкин. Бунда бу хил ўрин ҳоли гап-нинг бўлишсиз маъноли бўлакларига боғланган бўлади: *Одилов уйга қадар бормади, йўлдан қайтди* каби.

Маъносида жўналиш тушунчаси элементи бўлган томон, юқори, ташқари каби компонентли таркиблар ҳам бутунича ўрин ҳоли бўлади. У сўзлар ана шу маънолари асосида жў-налиш келишиги аффиксини олмайдилар, баъзан улар таъ-кидлаш учун ва стилистик талабга кўра жўналиш келишиги билан бирга қўлланиши мумкин. Мисоллар: *Меҳмонлар б о з о р т о м о н г а қ а р а б б о ш л а р и н и с а л қ и м и р л а т и б қ ў й д и л а р. (С. А.) Қ а й т о м о н г а қ а р а с а, я н г и - я н г и т а н и ш л а р у ч р а й д и. (О.). Л е к и н қ ў з ғ о л о н ч и х а л қ п о л и ц и я м а ҳ к а м а с и т о м о н ю г у р а в е р д и. (О.)*

Баъзан томон кўмакчиси жўналиш келишиги олган от билан ҳам қўлланади. Масалан: *Қамишқапанинг бари қишу ёз сув ичадиган сойга томон йўл олдилар (П. Т.)*

Жуфт сўз билан ифодаланган қуйидагидек таркиблар ҳам бирикма ўрин ҳолларидир: *Жавдираб у ёқ-бу ёққа бир қаради-ю, боши ёмон айланаётган бўлса керак, яна ётиб олди. (М. Ис.) Шу кундан бошлаб ичкари-ташқарига мокидай қатнай бошлади. (Ғ. Ғ.) Турсуной кўчада ўнг-сў-лига аланглаб қаради. (М. Ис.) Арава ҳам кўҳна, ямоқ-яс-қоқ ғилдирак темирдан унд а-м унд а парча-парча қолган; кегайлари шалоқ... (О.)*

Турғун бирикмалар ҳам бирикма ўрин ҳоли бўлади:— *...У, беш йилдан бери менинг бригадамда, мен ишлайдиган Тошкент юк депосида ишлайди. (Ойдин) Мени кўярда-қўймай хотин-қизлар клубида ташкилотчи қилиб қўйишди. (Ғ. Ғ.) Элчибек қулоғининг тагида ғўнғиллаган бу аянч тасалли овозига зўрға бардош бериб,*

босиқ хайрлашди. (Ас. М.) Ҳозир Ўзбекистон ССР. Фанлар академияси Тарих ва археология институтида катта проблемалар ҳал қилинмоқда.

Сабаб ҳоли

Сабаб ҳоли иш-ҳаракат ё ҳолатнинг бўлиш-бўлмастик сабабини билдиради. У кўпинча бўлишли, баъзан бўлишсиз маънодаги гап бўлагига боғланади. Масалан: *Хотинидан сал тортиниб тургани ҳам хурсандликдан эсидан чиқди. (М. Г.) Аччиқланганидан гапирмади.*

Сабаб ҳоли кесимга, ўрни билан гапнинг бошқа бўлакларига, жумладан сифатдош ё равишдошга ҳам, баъзан маъносидан иш-ҳаракат англашилган отга, таркибида шундай сўзлар қатнашган бирикмага, гоҳо сифат ё сонга боғланиши мумкин. Демак сабаб ҳолини эргаштирган бўлақлар ёлғиз сўз ё бирикма ҳолида кўринади. Мисоллар: *Элмурод хурсандлигидан қорни очганини ҳам унутган эди. (П. Т.) Бой ва бойваччаларнинг юзи жаҳлидан буришса ҳам... (О.) Севинганидан қарсақ чалиб юборганини ўзи ҳам билмай қолди. (И. Р.) Унинг хурсандликдан севиниши бизни ҳам қувонтирди. Сенинг чаққонлигингдан ҳаммаёқ озода. Ҳаммамизнинг астойдиллигимиздан бригадамиз биринчи.*

Сабаб ҳоли кўпинча чиқиш ёки жўналиш келишиги аффикси қўшилган ёлғиз сўз ёки ўшандай сўзлар иштирок этган бирикмалар орқали ифодаланади. Бундай сўзлар таркибида кўрсатилган келишик аффиксларидан олдинлик ва эгалик аффикслари иштирок этиши ҳам мумкин. Сабаб ҳоли баъзан *сабабли, туфайли* ёки билан, гоҳо *орқасида, кўра* ёки *жиҳатдан* ёрдамчи сўзлари билан бирикади. Шунингдек бирикма равишдош обороти шаклида ҳам бўлади. Мисоллар: *Йигит терлаб кетди, ҳаяжонланганидан қизга жавоб учун муносиб сўз ҳам тополмади. (С. А.) Илгаридан таниш бўлгани учун салом-алик қилиб кўришди. (О.) Бу нарсани илгари ўйламагани учун афсус қилди. (О.) Аканг, Йўлчи ўғлим, нима учун, ким учун қон тўкди? (О.) Деразалар орқали погонли кўппакларнинг ғазабдан, кўрқувдан бужмайган тумшуклари кўринади. (О.) Қамбқдан чиққач, бир китоб магазинига хизматга кирдим, лекин эҳтиётсизлигим орқасида яна қамоққа тушдим, Архангельскга сургун қилдилар. (М. Г.) [Миша] Гап асабда эмас. Уруш туфайли ҳаммамиз ҳам асабийлашиб қолганмиз. (У.) Йўлчининг бу вақтгача қайтмаганига улар таъшилансалар ҳам, фожиадан хабарлари йўқ ва бун-*

дай бахтсизликни эсга ҳам олмаган эдилар. (О.) Шунда Рустам қизнинг гапи билан отга қамчи уриб, бояги кўндаланг қирнинг устига чиқди. (Ф. И.) Фақат Йўлчини олиб кириб, кўрпа устига ётқизишгач, улар даҳшатли ҳақиқатни англаб, ўзларини йигит устига ташладилар. (О.) — Нима ваядан, бултурги Эшматман дединг?— Бу гапни шу ваядан айтдимки... мана шу ваядан мен бултурги Эшматман дедим. (А. ҚҲ.) Унинг илтимосига кўра Урмонжон имлаб отани ичкарига чақирди. (А. ҚҲ.) Йигит нима бўлганига тушуна олмай оғзини катта очиб, киприк қоқмай, бақрайиб турар эди. (А. ҚҲ.)

Гоҳо ёлғиз равишдош ҳам сабаб ҳоли бўлиб келади: Хафаланиб кўзларига ёш келди каби.

Мақсад ҳоли

Мақсад ҳоли иш-ҳаракат ё ҳолатнинг мақсадини англатади. У кесимга, баъзан гапнинг бошқа бўлақларига боғланади. Улар боғланган бўлақлар феъл (шу жумладан сифатдош ё равишдош) ёки гоҳо маъносидан иш-ҳаракат англашилган бошқа сўзлар, ёхуд таркибида бу хил сўзлар қатнашган бирикмалар орқали ифодаланган бўлиши мумкин. Мисоллар: ...ўша терни муносиб бўлиш учун тўкканман. (А. ҚҲ.) Лашкар қаерда кетаётганини аниқлаш учун харитага қаради. (И. Р.) Унга йўлиқмаслик учун четлаб ўтиб кетаётган эди, Ғози йўлини тўсди. (И. Р.) Бир мартаба, ичидан йиғи тўлқинланиб келганда, ўзини туттиш учун Асрорқулга хархаша қилди. (А. ҚҲ.) Қори билан бир оғиз гаплашиш учун пайт пойлаб, оёғи куйган товۇқдай питирлади. (П. Т.) ...асбоб-ускуна келтириш учун Тошкентга одам кетганлигини билдирди. (А. ҚҲ.) Элмурод мол боқиш учун ўтлоқ қидириб кун сайин узоқроққа кетиб қолар. (П. Т.) — Марҳамат, сиз пул сўрайсиз-у, биз ...— деди-да, уйланиш учун жамғариб қўйган минг сўмини шартта-шартта санаб берди. (Газ.)

Мақсад ҳоли сўз ёки сўзлар бирикмаси орқали ифодаланиши мумкин. Биринчи ҳолат иккинчи ҳолатга нисбатан амалда камроқ учрайди. Ёлғиз сўзли мақсад ҳоли мақсад равиши ёки ҳаракат номларига (шу жумладан инфинитивга) жўналиш келишиги аффикси қўшиш билан ёки -гани||-гали формали равишдош, гоҳо мақсад равишлари орқали ҳам ифодаланиши мумкин. Масалан: Энаси Равшанбекнинг жойини солиб берди, ухлагани жойига ўтиб кетди. (Э. Ж.) Каримов

Тошкентга ўқишга кетди. Собиржон бу гапни атайин гапирди.

Мақсад ҳолининг бирикма орқали ифодаланиши тилимизда кўпроқ учрайди. Бундай ҳоллар ўзига оид сўзлар билан бирикиб келган ҳаракат номлари ёки *-гани||-гали* формасидаги равишдош ёки жўналиш келишигини олган сўзлар билан тугаган бирикмалар ҳолида ҳам келади. Шунингдек бундай бирикмали мақсад ҳолларининг охири гоҳо *мақсадида, ниятида; баъзан орзусида* каби сўзлар билан тугаши ҳам мумкин. Мисоллар: *...ёқимсиз хириллаган овози билан ҳаммани безовта қилиш учунгина юргандек туюлар эди.* (П. Т.) *Давронов мактаб ишини Бобоҳўжа домлага топшириб, ўзи Нафиса хоним билан қаёққадир дам олгани кетди.* (П. Т.) *Фуломжон хилват жой ахтаргани кетди* (М. Ис.) *...кейин самовар қўйгали секин ошхонага чиқди.* (М. Г.) *Деҳқон дала ишларини тезроқ тугатишга, ҳосилни тезроқ йиғиштириб олишга шошилади.* (М. Ис.) *Ерни юмшатиб, баҳорда тўқайни бузиш мақсадида қайта-қайта қўйилган сув энди ерга сингмай музлаб қолган эди.* (А. Қх.) *У кичкина пичоқчаси билан суяк тозалар экан, сўзни бошқа, буларга хуш келадиган мавзуга буриш ниятида, бирдан сўради...* (А. Қх.) — *Майли, болам, майли ҳар нима бўлса ҳам мажлисдан ўтасан,— деди ва Ҳошимжонни тергагани ташқарига чиқди.* (А. Қх.) *Дастурхон олиб чиқиш учун шошиб-пишиб ҳовлига тушиб кетди.* (О.) *У, ёлғиз қолган Саидий билан бир паст гаплашиб ўтиргани келган эди.* (А. Қх.) *Ульяна Барсова конларни сув босишдан қутқазиб мумкинлигини назарий жиҳатдангина эмас, амалда ҳам исбот қилиш учун кўп йилдан бери курашар эди.* (Ас. М.) [Дадавоёй] *...Лекин, отанга ақл ўргатиш учун, камидан яна йигирма йил ўқишинг керак!* (У.)

Миқдор-даража ҳоли

Миқдор-даража ҳоли иш-ҳаракат ёки ҳолат бажарилишининг миқдор-даражасини билдиради. Миқдор-даража ҳоли ҳам кўпинча бўлишли, гоҳо бўлишсиз маънодаги сўз ёки сўзлар бирикмаси орқали ифодаланган гап бўлакларига (кўпроқ-кесимга) боғланиб келади. Бундай гап бўлаклари кўпинча феъл туркумидаги сўзлар ёки улар иштирок этган таркиблар орқали ифодаланади. Мисоллар: *Кўп ўйла, оз сўзла!* (Мақол) *Қиз—қошларини чимириб, мени яна бир марта*

текшириб, кузатиб чиқди... (Ғ. Ғ.) Саудий тўйни бундай даб-дабали бўлар, деб сира ўйламаган эди. (А. Қҳ.) Ичак-қорин гўшт бўлмас, Душман асло дўст бўлмас. (Мақол.)

Миқдор-даража ҳоли ёлғиз сўз ёки кўпинча миқдор-даража равиши ёки шу маънодаги баъзи сон, олмош, айрим нумератив (тонна каби) сўзларга *-лаб* аффикси қўшилиши билан ҳосил бўлган (тонналаб) сўзлар орқали ифодаланади. Мисоллар: — *Газ деганнинг садағаси кетсанг арзийди! Тузмачасини с а л буриб, гугурт чақсанг, лап этиб ёнади.* (Б. Керб) *Номардларга а с л о сунма бўйнингни, Пуч ёнғоққа тўлдиради қўйнингни.* (Мақол) *Жасур жангдан қўрқмайди, Ёвдан сира ҳуркмайди.* (Мақол) [Р а ҳ и м о в] *Раҳмат, анча тузукман.* (Я.) *Бир кўрган билиш, Икки кўрган таниш.* (Мақол) *Товуқни есанг бир ейсан, Тухумини есанг минг ейсан.* (Мақол) *Сен қанча гапирдинг, У қантни килолаб олди.*

Миқдор-даража ҳоли миқдор ёки даража билдирувчи сонлар, баъзан олмошлар билан бирга қўлланган *марта* (*мартаба, мартача, мартадан, марталаб, гоҳо қатла*) сўз таркибларида ё такрорланувчи равишлар орқали ифодаланади. Шунингдек улар *бир оз, қўлимдан келганча, ҳар қадамда* каби таркиблар орқали ҳам ифодаланади. Мисоллар: *Бир неча марта ортиқ қарсак, ҳайқириқ кўтарилди.* (А. Қҳ.) [К е д р о в] *...Қўмондон мени роса койиб ташлади, ҳа, фақат сен туфайли. Ахир, неча марта айтишим керак?* (Я.) *Оз-оздан ўрганиб, доно бўлур, Қатрадан кўпайиб, дарё бўлур.* (Мақол) *...кирроқ кўринган юзидан... табассум бир оз ўчди.* (О.) *Аммо Мариянинг бахтли бўлиши учун қўлимдан келганча ҳаракат қиламан.* (Ҳ. Ғ.) *Лекин унинг отган ошиғи чикка ётганидан, боши қуйида, нурсиз кўзлари ерни кўрмай, ҳар қадамда қоқиларди.* (Ҳ. Ғ.)

Миқдор-даража ҳоли баъзан сонлар ёки билан кўмакчиси орқали бириккан отлар, сифатдошнинг *сари* кўмакчиси билан бирикувидан ташкил топиши ҳам мумкин. Масалан: *Бир сўзлаб, тингла қирқ икки!* (Мақол) *Чойни яшиги билан олди. Сув борган сари кўпаймоқда.*

* * *

Охирида жўналиш, ўрин-пайт келишиги ёки кўмакчи билан айтилиши мумкин бўлган ҳоллар баъзан уларсиз ҳам қўлланади. Бундай ҳодиса, улар ёлғиз ҳолда уюшиқ бўлақлар таркибида келганда ҳам юз бериши мумкин. Бу ҳодиса, асосан шеър структураси талаби билан (баъзан насрий текст мазмуни асосида ҳам) майдонга келади; лекин улардан гап

мазмунни асосида пайт ёки жўналиш ҳоли маъноси англаниб тураверади. Уюшган ҳолларнинг сўнгиси охиридаги келишик ёки кўмакчи олдинги ҳолларга ҳам алоқадор бўлади. Мисоллар:— *Аканг, Йўлчи ўғлим, нима учун, ким учун қон тўкди?* (О.) *Матқовул дунёга келибдики, кўргани муҳтожлик! Отаси ҳам қийинчилик, камбағаллик билан ўтган.* (М. Ис.) *Оч ўлдирма, тўқ ўлдир, Қиш ўлдирма, ёз ўлдир.* (Мақол).

Аниқловчи

Аниқловчилар гап қурилишида, гапнинг бошқа бўлаклари сингари, бевосита бош бўлак бўла олмай, гапнинг ҳар қандай бўлагига эргашиб келади ва гап структурасида улар билан бирга кўринади. Аниқловчилар ўзлари тобе бўлган гап бўлагининг сифати, сони, материали, ижтимоий, ҳолатини, ким ёки нимага оидлиги ва бошқа хусусиятларини изоҳлайди. Улар фикр ифодасига аниқлик киритишда катта аҳамиятга моликдир.

Аниқловчилар одатда аниқланмишдан олдин (баъзан кейин ҳам) келади ва маъно жиҳатдан икки группага: сифатловчилар (*қизил гул, бешинчи синф, оқ соқолли одам, ўша китоб, кумуш қошиқ, юқори ҳосил берадиган буғдой* каби), қаратқичлар (*Каримнинг китоби, ўрик дарахтининг гули* сингари)га бўлинади.

Аниқловчилар аниқланмишларнинг англатадиган маънолари доирасини кўпинча торайтиради. Масалан, *Олтинсойликларнинг ерлари кўп, лекин бу ерларнинг ҳаммаси ёз ойлари қуёш тигида қовжираб қоларди.* (Ш. Р.) *Янгилликни қўллаб-қувватлаш — муқаддас бурчим.* (С. Ан.) Бунда *умуман ерлар эмас, олтинсойликларнинг ерлари, ҳар қандай бурч эмас, муқаддас даражадаги бурч* каби мазмун энглашилади. Шунингдек аниқловчилар аниқланмишнинг ифода материалининг аслий маъносини торайтирмаган, чегараламаган ҳолда ҳам қўлланади. Бундай ҳолда одатда аниқловчи аниқланмишнинг маъносини аниқлаштиради, унга хос белгини англатади: *гўзал Тошкент, юксак Тянь-шань, ҳаётбахш Аму.*

Аниқловчи сўз ёки сўзлар бирикмаси орқали ифодаланган аниқланмишга боғланади. Ёлғиз сўз билан ифодаланган аниқланмиш ўзак-негиздан ёки ҳозирги таркибда синтактик алоқа кўзда тутилмайдиган элемент (*белбоғ; Қорёғди* каби)лардан иборат бўлади. Уни аниқловчининг ҳар икки тури аниқлаши мумкин. Мисоллар: *Мен ҳам жимжит кўчада ёлғиз бормоқдаман.* (Ф. Ф.) *Омбор томонда қоровулнинг тоқисеи та-*

қиллади. (П. Т.) *Гўзаллик, дўстлик, меҳр-муҳаббат с им во ли гуллар, ...* (Газ.)

Бирикма аниқланмиш бир отнинг ўз аниқловчиси билан бирикувидан таркиб топади. Бундай таркибдаги аниқланмиш отга маълум аниқловчи боғланиб, бу аниқловчили бирикма ундан олдинги аниқловчига нисбатан аниқланмиш ва-зифасини ўтайди (*оқ садаф тугмали* каби). Бирикма аниқланмишнинг компонентлари, маъно жиҳатдан ўзаро яқин боғланишли бўлганлиги учун, улар бирлаштирувчи интонация билан талаффуз этилади. Бундай аниқловчили бирикмага боғланган бошқа бир аниқловчи ажратиб айтилган интонация билан ифодаланadi. Масалан, *Янги терим агрегатлари...* (Газ.) *Ўзбекистоннинг катта ғалла хирмони учун...* (Газ.) Ибораларидаги сўзларнинг синтактик муносабатлари қуйидагичадир: биринчи мисолдаги *терим агрегатлари* таркибдаги ҳар икки бўлак маъно жиҳатидан ўзаро алоқага киришиб, улар *янги* сўзига нисбатан бирлаштирувчи интонация билан талаффуз этилган, шунинг учун улардан олдинги *янги* сўзи ўзидан кейинги *терим* сўзининг ўзи билангина алоқага кириша олмайди, у ўзидан кейинги аниқловчили бирикмадан айрим талаффуз қилиниб, бу бирикмани бир бутун ҳолида аниқлайди. Иккинчи мисол — *катта ғалла хирмони* таркибдаги синтактик алоқалар ҳақидаги изоҳ ҳам худди ана шундай-дир.

Аниқловчили бирикмага боғланган аниқловчилар сифатловчи ёки қаратқич бўлиши мумкин.

1. Сифатловчи аниқловчили бирикма аниқланмишлар: *Ҳ а л и г и тушкун кайфият, оқшомги воқеалар ҳозиргина кўринган тушдай йўқолди.* (А. М.) *Она бу иккинчи гудок эканини билди.* (М. Г.) *С ў л и м Паркент қишлоғи.* (Газ.) *Саудий баҳоргача кўп янги кулфатлар орттирди..* (А. ҚҲ.) *Умрзоқ ота-шошиб-пишиб уйга кирди-да, гулдорчинни чойнакка бирчимдим кўк чой солиб, самовар олдида, чўккалаб чой дамлади.* (Ш. Р.) *Қаршисида электр қўл фонари, аллақандай йиртқичнинг тунда ёнган кўзидай, машғум боқарди.* (О.) *Тўла ойнакорлик айвоннинг зинаси остидаги қишда самовар қўйиладиган подвалда ётарди..* (Р. Қ.) *Шийпондан нарида жазиллаб кабоб пишар, ундан кўтарилган кўкжигир тутун, шабадада елиб, дарахтлар орасига кириб кўздан йўқолар эди.* (А. Қ.) *П и д ж а г и н и н г та г и д а н к и й и л г а н о қ садаф тугмали рангдор каттак кўйлак арзон костюмга жуда мос келган.* (П. Қ.) *Мажлисга раислик қилаётган бош инженер Илдиз Черняк шундан кейин: «Қимда қандай саволлар бор?» деб залга қаради.* (Жур.)

2. Қаратқич аниқловчили бирикма аниқланмишлар: *Мен..*

эрим — иккимиз ш а ҳ а р и м и з н и н г марказий кўчаларидан бирида кетаётгандик. (Жур.) Кўчанин г иккинчи бошида паранжили бир хотин кўринди. (Ф. Ф.) Олимжон ў з и н и н г ҳарбий кийимларини шундай озода тутар эдики, ҳамма кийимларидан шунисини ортиқ кўргани сезилиб турарди. (Ш. Р.) У л а р н и н г қорли чўққилари кўкка туташган. (И. Р.)

Қаратқич аниқловчилар шакл жиҳатдан бирикма аниқланмишнинг бош сўзига боғлангандек кўринса ҳам, мазмунан бутун бирикмага тегишли бўлади. Ана шундай бирикма аниқланмишлар составида уюшиқ аниқловчилар ҳам бўлмоғи мумкин. Масалан: Унинг баъзан лўнда ва ақлли гапларини эшитганда, Элмурод ҳузур қиларди. (П. Т.)

Аниқловчи уюшиқ бўлакли таркибнинг ҳамма компоненти га тегишли бўлиши мумкин. Масалан: М и л л и о н - м и л л и о н эркаклар, аёллар ва болалар бизга пешвоз чиқишди. (Газ.) Тоғ чўққилари, ёнбағирларидаги хушқомат арчалар, ёнғоқ ва бошқа дарахтлар чиқиб келаётган қуёш нурларида зардек товланиб кетди. (Ш. Р.)

Аниқловчилар турғун бирикмаларга эргашиб келиши ҳам мумкин. Бунда улар турғун бирикмани бутунича аниқлаб келган бўлади. Мисоллар: Меҳмоннинг қизарганини пайқаган кекса бой, ўз хотинининг катта оғиз ва бетамизлигидан аччиғланиб, юзини тескари бурди. (О.) Менин г оғ з и м қ у л оғ и м д а. (Ф. Ф.)

Аниқловчи баъзан нисбий ёки аслий сифатларни ҳам аниқлайди. Мисоллар: Сутга чўмилтириб олгандай о п н о қ. (Ҳ. Ҳ.) Кўзлари ҳам дадасиникидай кўкиш. (Ҳ. Ф.) Ҳаётингиз шундай н о т и н ч, шундай оғир ва хавфлики, кўнглингиз кулиб туради. (М. Г.) «...Қалби ҳам шу кўзлар каби тиниқ, шу кўзлар каби пок!» — деб фахрланарди, Ҳаёт шу дамда, (М. Ис.) ...кўп болали оналардан биримиз. (Газ.)

Аниқловчилик ҳодисаси аниқланмиш билан бўлган синтетик муносабат асосида юзага келади. Шунинг учун ҳам аниқловчининг шакли ва маъно функцияси аниқланмишнинг шакли ва маъноси билан муносабатда изоҳланади. Уларнинг синтактик муносабатлари компонентлар ўртасидаги боғловчи воситалари орқали ифодаланади. Бу боғловчи воситалар, асосан қуйидагилардир: аниқловчининг аниқланмиш билан маъно муносабати, аниқловчининг аниқланмишдан бевосита олдин келиши, боғланаётган бўлақларнинг махсус боғловчига эга бўлмаслиги ва уларнинг бири ё ҳар иккиси махсус боғловчи формали бўлиши каби.

Аниқловчилар шаклланишига кўра икки хил бўлади: 1) белгисиз аниқловчи, 2) белгили аниқловчи. Биринчи ҳолда аниқловчида унинг аниқланмишга синтактик муносабати:

кўрсатувчи алоҳида шакл бўлмайди, иккинчисид а эса алоҳида шакл (асосан *-нинг*) қўлланади.

Ҳар бир шаклдаги аниқловчининг ифода материали сўз ёки сўзлар бирикмасидан иборат бўлиши мумкин.

Ё лғиз сўз ли аниқловчилар туб, ясама (ёки ҳозирги тушунчада синтактик алоқалари сезилмайдиган қўшма) сўзлар орқали ифодаланган аниқловчилардир. Ҳар қандай ёлғиз сўз аниқловчи бирор сўз туркумига мансуб бўлади. Бинобарин, ёлғиз сўз аниқловчилар ҳақида гап борганда, уларнинг қандай шаклда қайси сўз туркуми орқали ифодаланишлари ҳамда бажарган вазифалари тўғрисида фикр юритиш маъқулдир.

Ёлғиз сўзлар аниқловчилик вазифасини бажарганда, икки хил шаклланади: белгисиз, белгили. Шунинг учун уларни иккига бўлиб қараймиз: 1) белгисиз ёлғиз сўзли аниқловчилар, 2) белгили ёлғиз сўзли аниқловчилар.

Белгисиз ёлғиз сўзли аниқловчилар икки хил аниқловчилик конструкцияда кўринади. Биринчисид а аниқловчининг аниқланмиш билан муносабатид а махсус боғловчи аффикс қатнашмайди: ҳар икки компонентда ҳам уларнинг аниқловчилик ва аниқланмишлик алоқасини ифодалашга хизмат қилувчи аффикс бўлмайди. Маъно жиҳатдан бир-бирига боғлиқ бўлган икки қисмнинг бири олдин келиб, ҳеч қандай боғловчи аффикс олмай, ўзидан кейинги сўзга ёки сўзлар бирикмасига тобе бўлади.

Бундай аниқловчилар кўпинча сифат орқали ифодаланади. Шунингдек сифатдош, сон, олмош, равиш, от сингари сўз туркумлари ҳам белгисиз ёлғиз сўзли аниқловчининг ифода материали бўлади.

Сифат орқали ифодаланган ёлғиз сўзли аниқловчилар аниқланмишнинг ранг-тус, ҳаракат, хусусият, ҳажм, таъм, ўрин, ё пайтга мансублик каби хусусиятларини ифодалайдилар. Мисоллар: *...о п н о қ соқолида бўйнидан оқиб тушаётган қон буғланиб турар эди...* (А. Қ.) *Наманганда я х ш и ш қилдилар.* (Газ.) *Сенинг ишларинг я н г и йилда давом этди.* (Газ.) *Биз сени з ў р умид, ишончлар билан кутяпмиз.* (Газ.) *Қишлоқда да ҳ ш а т л и жанг давом этмоқда.* (О.) *К а т т а хизмат, б е ҳ и с о б иш, қ и й и н техника, бошида қанчадан-қанча ташвиш — осон эмас.* (И. Р.) *Аммо о д а м л а р д а г и ўқишга бўлган ҳавас, Э л м у р о д д а г и уларни ўзидан миннатдор қилишга бўлган иштиёқ эса жойнинг торлигини ҳам билинтирмас эди.* (П. Т.) *Ҳ а л и г и унлар боғчадаги япроқларни шилдиратиб очиқ деразага ўрмалар...* (М. Г.) *У з о қ д а г и тоғлар ва тепаликлар тусларини*

йўқотиб, тобора қўйилаётган тун қучоғига сингиб бормоқда.
(П. Т.)

Сифатдош орқали ифодаланган ёлғиз сўзли аниқловчи сифатдошнинг ҳамма турдаги шакли билан ифодаланади, бироқ уларнинг *-ган (-кан, -қан)* тури бу вазифада кўпроқ қўлланади. Сифатдош аниқловчилар бўлишли ё бўлишсизлик маънодаги уч замоннинг бирига оид бўлади. Ана шундай ҳолда аниқланмишнинг иш-ҳаракат ёки ҳолат англатувчи актив белгисини ифодалайдилар. Мисоллар:

...Келган балолар даб бўлсин,— деди... (Ойдин) Отаси чизилган расми бу сафар диққат билан қараб чиқди ва кулиб бошини чайқади. (Ойдин) Битмайдиган иш қолмас. (Мақол) Айтар сўзни айт, айтмас сўздан қайт. (Мақол) Йўлчи унинг сўзларини тингларкан, келажак умри, орзулари, умид ва хаёллари бир парча доғсиз, туташ нур ичида кўриниб кетди. (О.)

Ёлғиз сўз билан ифодаланган сифатдошлар ўз аниқланмишларини икки хил маънода: 1) аниқланмишнинг ўзига оид бўлган иш-ҳаракат ёки ҳолатни, 2) аниқланмиш сифатдошдан англашилган иш-ҳаракат ёки ҳолатнинг объекти эканлигини аниқлайди. Биринчи ҳолатда сифатдошдан англашилган иш-ҳаракат ёки ҳолатнинг субъекти аниқланмиш бўлади, иккинчисинда эса сифатдошдан англашилган иш-ҳаракат ёки ҳолатнинг объекти аниқланмиш бўлади. Мисоллар: *Бирлашган куч енгилмас. (Мақол) Битмас ишнинг бошига — ботир келар қошига. (Мақол) Чақирилмаган меҳмон, йўнилмаган таёқ. (Мақол) Менинг нафсим балодир, ёнар ўтга солодур. (Мақол)*

Ёлғиз сўзли аниқловчилар миқдор, дона, даража, чама ва баъзан жамловчи сонлар орқали ифодаланади. Демак, сон орқали ифодаланган ёлғиз сўзли аниқловчилар аниқланмишнинг конкрет миқдорини, аниқ донасини, сон жиҳатдан даражасини, чамаланган ёки жамланган сонини билдиради. Мисоллар: *Шундай қилиб, етти дарвозадан ўтди. (Э. Ж.) ...деҳқонлар дарё ёқалаб қаторисига кетган катта-кичик бешта ҳавзага ўрнашган бўлиб, бу ҳавзаларнинг ҳар бири бир маҳалла, ҳаммаси Капсанчилар қишлоғи деб аталар эди. (А. Қ.) [Раҳимов] ...Шу чоғда бирдан ўнлаб самолёт моторларининг гуруллаши эшитилди. (Я.) Бешинчи синфга ўттизтача бола йиғилди. Бешови ўқувчи ҳам аълочи бўлди.*

Олмошдан бўлган ёлғиз сўзли аниқловчилар олмошларнинг қуйидаги турлари орқали ифодаланади:

1) кўрсатиш олмошлари билан ифодаланган аниқловчилар аниқланмишнинг сўзловчига нисбатан масофа ва вақт

жиҳатдан узоқ ёки яқинлигини ифодалашга хизмат қилади.
Мисоллар:

Поччам билан аммам бу гул, бу ҳайвонотларнинг ҳар биттасини нури дийдаларидай парвариш қиладилар. (Ғ. Ғ.) — Салимжон бу иш жуда қийин. (О.) Сен у қизни севасанми? (О.) Олимхон ака, олинг шу ишни. (О.) [Миш а] Уша ҳужжатлар ва ўша асирдан олинган сўроқ яхши натижа берди. (У.)

2) белгилаш олмошлари (ҳамма, барча, бари каби) аниқланмишнинг умумлаштирилган миқдорини англатади. Мисоллар: *Ҳамма қизлар эрга тегши олдидан бир-бир йиғлаб олади-ку. (О.) Совет ҳукумати барча ядро синовларини, уларнинг қаерда ўтказилишидан қатъий назар, абадий таъқиқлаш тўғрисидаги шартномани ҳеч ҳаялламай имзолашга тайёр эканлигини бир неча бор айтган эди. (Газ.)*

Белгилаш олмошларидан баъзи сўзи аниқланмишни ажратиш, ҳар, ҳар қандай кабилар эса чексизлик маъносида аниқлайди: *Ҳар супранинг нони бор. (Мақол) Ҳар, йигитга бир омад. (Мақол) Ҳар қандай одам ҳалол меҳнат туфайлигина абадий бахтли бўлади. Баъзи одам ошиқ гапиради, баъзи одам эса моромида гапиради.*

3) бўлишсизлик олмошлари (ҳеч қандай, ҳеч қайси) аниқланмишни инкор этиш маъносида аниқлайди. Мисоллар: *Меҳмонлар, гарчи бундай вақтда кишига ҳеч қандай сўз тасалли бера олмаслигини билшса ҳам, кампирга тасалли берган бўлиб қўзғолишди. (А. Қҳ.) [Қодир] Ҳеч қандай сир йўқ... (У.)*

4) гумон олмошлар аниқланмишни ноаниқлик, гумонлик, ёки эмоционаллик маъносида аниқлайди. Ноаниқлик ва гумон маъносидаги ҳодисага аниқлаш ибораси шартли равишда татбиқ қилинган бўлади, чунки бундай аниқлашнинг ўзида аниқлик йўқ. Мисоллар: *Бу хотинда аллақандай чаққонлик, ортиқча бир етуклик ва жонсараклик бор эди. (М. Ғ.) Қандай дир болалар югуриб чиқди... (О.) Аллақандай хатни ўқиган эдим.*

5) сўроқ олмошлари (қандай, қанақа, қайси, нечта кабилар) маъноларига кўра, ўзлари боғланган бўлакнинг бирор белгиси (сифати, миқдори кабилар)ни сўраш йўли билан аниқлаш учун қўлланади. Ана шу маънода улар аниқловчи ҳисобланади. Демак, уларнинг маъноларида ҳам бевосита ва конкрет аниқлаш бўлмайди: *[Бўрибой] Яна қандай гуноҳ қилиб қўйди?! (У.) [Тошхон] Яна қанақа дард? (У.) Бу қайси мактаб? Нечта қалам келтирдинг?*

Нисбий олмош функциясида қўлланган сўроқ олмошлари ноаниқ белги-хусусиятини аниқлайдилар: *...Ҳалиги деҳқон*

қовун экибди. Қанча меҳнат, қанча машаққат! (О.)
Сен қанча китоб олсанг, мен ҳам шунча китоб оламан.

Равиш орқали ифодаланган ёлғиз сўзли аниқловчилар гап бўлақларига боғланиб, уларнинг аниқловчиси бўлиб келади: *Синглингиз бағримда бўлади. Уҳ, мен уни кўришни шундай орзу қиламанки...* (О.) *Уртоғим кўп ҳосил олди. Доктор анча дори келтирди.*

Бош келишикдаги от ўз маъноси ёки характерли белгиси асосида бошқа бирор отни изоҳлайди, аниқлайди. Шу маъно функциясига кўра у аниқловчи бўлиб келиб аниқланмишни материал, ўхшатиш ёки хосланиш сингари маъно жиҳатлардан аниқлайди. Шунингдек у гоҳо аниқланмишнинг қандай ўринга мансублиги ёки қайси пайтга оидлигини ҳам билдиради. Бу тип аниқловчилар, асосан турдош отлардан бўлади, бироқ ҳар қандай от ҳам ёлғиз аниқловчи бўлиб келавермайди. Шу билан бирга айрим отларнинг аниқловчи вазифасида келишлари учун маълум бир шарт-шароит зарур: *...лекин унга яқинлашиб бир оғиз сўз сўрашга имкон тополмади.* (О.) Бунда оғиз сўзи бир сўзисиз аниқловчи бўла олмайди.

Аниқланмишни материал жиҳатидан аниқлаш аниқловчининг ўз маъноси асосида юзага келади ва бундай турли маъно оттенкалари бўлади: *к у м у ш қ о ш и қ, о л т и н соат* каби.

Бу хил аниқловчининг бошқа турида отнинг характерли белгиси асосида бошқа бир отнинг хусусияти очиладд. Масалан: *о л т и н япроқ, о л т и н йигит, п ў л а т ирода, а н о р юз* каби таркиблардан биринчи мисолдаги *олтин* сўзи ўз ранги асосида, иккинчи мисолда эса асиллик сифати асосида, учинчи мисолда *пўлат* сўзи маҳкамлик ва мустаҳкамлик хусусиятлари асосида, тўртинчи мисолда эса шакл ва ранги асосида онар аниқловчи бўлиб келаётир. Демак, бундай ўринларда от ўз белгиси асосида аниқловчилик вазифасини бажаради. Аниқланмишни хослик жиҳатдан аниқлаш аниқловчи англатган предметга аниқланмишнинг хосланганини ифодалайди. Мисоллар: *Косани олиб катта ёғоч қошиқ билан шошиб-пишиб ичди.* (О.) [К о м и л о в] *...Раис электр станция, янги клуб, яна алланималар қурмоқчи.* (У.) *«Катюша»ларнинг бўғиқ, даҳшатли говушлари, юзларча узоққа отар пўлат тўпларнинг ҳайқириқларига қўшилиб кетади.* (Я.) *...Ёғоч каравот, стол билан курси ҳам топиб келтириб бердилар.* (П. Т.) *Бўкаликлар ҳам кучи кеча қизил карвон уюштириб, ўз олтин бойликларининг дастлабки тонналарини Ватанга тўхфа этдилар.* (Газ.) *Ахир, унинг олтин боши, сиҳати, кучи-қуввати халқники-ку!* (Я.) *...сизники к о с и б касал...* (О.)

Белгисиз ёлғиз аниқловчининг иккинчи хилида аниқловчининг махсус боғловчи аффикси бўлмайди, аниқланмишда эса эгалик аффикси бўлади. Бундай аниқловчи вазифасида кўпроқ турдош от, баъзан атоқли от қўлланади. Шунингдек ўз олмоши, инфинитив, баъзи отлашган сўзлар ҳам гоҳо белгисиз ёлғиз аниқловчи бўлиб келади.

Бу турдаги аниқловчининг аниқланмиши ҳар вақт учинчи шахс эгалик аффикси билан келиб, маълум предметнинг аниқловчи орқали ифодаланган бошқа предметга қарашли эканини билдиради: *Қиз ўз овозини бошқаларга узоқдан эшитдириши ҳам гуноҳ...* (О.) *Д о н о сўзи — ишнинг кўзи.* (Мақол)

Демак, ёлғиз сўз билан рўёбга чиққан бу хил аниқловчи билан аниқланмиш алоқаси учинчи шахс эгалик аффикси воситасида юзага келади. Шунингдек компонентларнинг ёнма-ён келиши ҳам шу алоқани юзага келтирувчи воситалардан ҳисобланади, акс ҳолда улар ўртасида алоқа бўлмайди. Масалан: *шаҳар кўчаси* таркиби орасига бошқа бир сўз қўшиб бўлмайди (*шаҳар гўзал кўчаси* каби). Бундай аниқловчилар баъзан *-лар* аффикси билан ҳам учрайди.

Бу типдаги аниқловчилар аниқланмишни турли тоқмондан аниқлайди. Булар эгалик (*колхоз даласи, Ойбек асарлари*); ўзига қарашлилик, қандайдир хусусиятга-характерга оидлик (*совет солдати, партия сиёсати*); миллатга (*рус операси, ўзбек мақомлари, поляк қизи, қирғиз йиғити*); ўрин-маконга (*тоғ ҳавоси, шаҳар йиғити, дала қизи, сув илони, чўл бақаси*); пайтга мансублик (*ёз ойлари, баҳор фасли*); хослик-мўлжалланганлик (*сув омбори, дераза ўрни, пахта хирмони, ўқиш китоби*); ном — от бўлиш (*Тошкент шаҳри, «Коммунист» журнали*); тур (*олма кўчати, пахта гули*); нимадан ҳосил бўлганлик (*муз тоғи, ғалла уюми*); қисмнинг бутуни (*машина винти, дарахт шохи, йил охири*); объектлик (*қийғир ови, каклик ови*); ҳаракатни бажарувчиси (*шамол эсиши, тинчлик бошланиши, уруш чиқмаслиги*); қуролик-воситалик (*милтиқ ови, замбарак отишмаси*) сингари маънолардир.

[Кедров] ...*Ўзбекистон совет байроғи остида тобора гулласин, равнақ топсин!* (Я.) Республикада суғориладиган ҳар бир гектар ердан 100 центнер ҳосил олиш йўлидаги ватанпарварлик ҳаракати кенг авж олиб кетди. (Газ.) *У комсомол хонасининг эшигига қандай келиб қолганини ҳам сезмади.* (П. Қ.) Сирдарё областининг қўриқ ерларда ишлаётган ғаллакорлари ...*Ўзбекистоннинг катта ғалла хирмони учун курашга салмоқли ҳисса қўшдилар.* (Газ.) *Гулханчиларнинг дала шамолли билан*

қовжираган юзларига тиниқлик югуриб оловланди. (О.) Қиш кун и гулхан камбағал учун ҳам чопон, ҳам тўшак, ҳам палов. (О.) Уй и чини қуюқ қоронғилик босди. (О.) Айниқса деҳқон аҳлида оловланишга бошлаган бир ғазаб сезди. (О.) [Одиров] Шундоқми? Мен комсомоллар участкасига борган эдим, сизни ўша ерда кўрдим. (А. Қ.) Негаки, Москва тинчлик қўрғони... (Жур.) [Раҳимов] ярадорларни санитария батальонига жўнатинг. (Я.) Йигитлигимизнинг қуюндай сакраш йилларида Сиёбқирғоқларида, Ургуттоғларида, Жиззахён бағирларида, Бахмалдрларида Шоҳимардон чўққиларида бундай ажойиб саргашта ва паришон, лирик кечаларни кўп кўрганмиз. (Газ.) Улардан баъзилари бунда ошкора айтсалар, баъзилари социалистик мамлакатларнинг давлат арбоблари билан ўтказилган суҳбатлар, учрашувлар вақтида эътироф этмоқдалар. (Газ.) [Надеждина] ...Горком секретаридан хат ҳам бор. (Я.) Юрагим уюшаётганлиги рост... (А. Қ.) [Раҳимов] ...Ўзбекистоннинг тўйига Грауденц шаҳрини тўёна қиламиз, ўртоқлар. (Я.) Қўмир йўқлигидан тараша чўғи танчани бирпас бозиллатиб, сўнган эди. (О.) [Раҳимов] Адашмасам, июнь ойида юборган эдим. (Я.) [Раҳимов] ...Совет солдати бировдан қарзга сўрамайди... (Я.) Мутасил кундуздай порлаб кетади, Тошкент атрофининг зўр гигантлари, Беговод шаҳридан сизга етади, Металл комбинатнинг пўлат отлари. (Ф. Ф.) Матқовул Андижонзилзиласига қадар Латифжон бойда чоракорлик қилди. (М. Ис.)

Аниқловчи ва аниқланмишнинг грамматик маъно муносабатларини белгилашда ҳар икки компонентнинг лексик маънолари ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Белгили ёлғиз сўзли аниқловчилар қаратқич келишиги аффиксини олган ҳар қандай от, от ўрнидаги олмош, инфинитив ё отлашган сўзлар орқали ифодаланлади. Улар қаратқич келишигидаги олдин кўплик ва эгалик аффиксларидан бири ёки ҳар иккаласи билан турланган бўлиши ҳам мумкин. Бундай ҳодиса биринчи тип белгисиз аниқловчида кўринмайди, иккинчи тип белгисиз аниқловчиларда эса кам учрайди. Бу турдаги аниқловчи билан аниқланмиш ўртасида бошқа сўзлар бўлиши мумкин, бироқ бундай ҳол биринчи тип аниқловчили конструкциянинг бир турида мутлақо, иккинчи турида эса деярли юз бермайди. Мисоллар: *Хими янинг қудрати, мўъжизаси ҳам ана шундай чексиз.* (Газ.) *Меҳмон гапнинг муқаддимасини яхшигина бошлаган, энди бирор йўл топиб асли муддаога ўтиши ке-*

рак эди. (С. Ан.) [Комйлов] Раиснинг қизи қалай? (У.) — Акамнинг яқин-яқин рус дўстлари бор деб эшитган эдим. (О.) Бировнинг бошини, бировнинг елкасини ушлаб қатордан чиқди-да, оқсоқланиб жадаллаганича ичкарига кириб кетди. (А. Қ.) Гўё улар менинг бу орзуларимнинг тездан рўёбга чиқишига башорат бергандай, «ҳақ-ҳақ» деб ўтадилар. (Ғ. Ғ.) Унинг ва у билан ётган жангчиларнинг яралари унча оғир ва хавфли эмасди. (О.) Олмоқнинг бермоғи бор. (Мақол) Яхшининг хайрига бахилнинг боши оғрир. (Мақол) Қўрганнинг кунни ортиқ. (Мақол) Кўндан кўрмаган Урознинг елкасига қўлини ташлаб қучоқлади, иккисининг кўзлари чуқур меҳр ва дўстлик шуғласи билан бир зум ёниб кетди. (О.)

Аниқланмиш деярли ҳар вақт эгалик аффикси билан қўлланади. Аниқловчининг шахсига мос шаклланувчи эгалик аффикси аниқланмишнинг қайси шахс ва қандай сондаги аниқловчига қарашли эканини кўрсатиб, у (аниқланмиш) билан аниқловчи ўртасидаги синтактик алоқани майдонга келтиради. Эгалик аффиксининг аниқловчининг қайси шахсда эканини кўрсатиш хусусияти борлигидан, мазмунан алоҳида таъкидланиши зарур бўлмаган аниқловчилар айрим сўзлар орқали ифодаланмайди: — *Китобингиз борми?* — *Китобим бор* каби. Биринчи ва иккинчи шахсга оид аниқловчиларнинг ифодаланмаслиги маълум гапларнинг ўз доирасида юз бериши ҳам мумкин. Шунингдек шундай позициядаги ўзлик олмоши ҳам ифодаланмаслиги мумкин. *Китоби бор* каби гаплардаги учинчи шахсга оид аниқланмишларнинг бўлмаслиги аниқловчининг олдиндан маълум эканлиги билан изоҳланади: *Шу батрак директорининг олдига бориб: «Уловим йўқ, божга, шу бу йил тракторингиз билан еримни ҳайдатиб берсангиз...»* — депти. (А. Қҳ.) каби.

Қаратқич шаклдаги ёлғиз сўзли аниқловчи ҳам аниқланмишни, асосан иккинчи тип белгисиз аниқловчилардагидай маъно оттенкаларида аниқлайди (ном — от бўлиш каби ҳодисалар бундан мустасно); бироқ бунда аниқлаш — таъкидлаш устун туради. Мисоллар: *«Душманнинг сиртида бўлгунча ичида бўл»* деганлар. (С.) *Чамадонни «папка» деган, қишлоқнинг беғубор йигити Давлатёр Элмуродга ёқиб қолди.* (П. Т.) [Қодир] *Раиснинг қизими?* (У.) *Кампирнинг бу гаплари болага унинг муҳаббатининг ошиб бораётганлигини равшан кўрсатиб турар эди.* (Ғ. Ғ.)

Белгили ёлғиз сўзли ёки бирикма аниқловчилар гоҳо чиқиш келишиги аффиксини олган сўз билан ҳам ифодаланади, аниқланмишлар эса эгалик аффиксини олган бўлади. Бундай аниқловчили бирикмада бутундан бўлак, тўдадан қисм каби маънолар англашилади. Мисоллар: *Улардан баъзилари бунни ошкора айтсалар...* (Газ.) *Қозонга ёпилган нондан ярмисини олдимга ушатиб қўйдилар.* (Ф. Ф.) *Султонали Мирзо, Анварнинг беклардан бириникига зарур юмуш билан кетганлигини ва бир оздан сўнг келишини сўзлаб, ундан Мирзода қандай юмуш борлигини савол қилди.* (А. Қд.)

Бирикма аниқловчи. Аниқловчилар бир неча сўз бирикмасидан ҳам ташкил топади: 1. *Ширвоннинг эли уч ойлик йўл, икки ораси сувсиз чўл, уёғи душман эл.* (Э. Ж.) 2. *Улар Почтаев билан тоғ оралиғида тор изли темир йўл қураётган ёшлар ёнидан қайтиб келишаётган эди.* (Ас. М.) 3. *Баъзи дўконларда, ердан шипга қадар қаланган моллар орасида ўн икки—ўн уч яшар жажжи болалар ўтиради, савдо қилади, чўт қоқади.* (О.) 4. *Республика колхозлари ва совхозлари... неча юз минглаб гектар суғориладиган ерлардан юқори ҳосил берадиган буғдой ва арпа навларини, шу жумладан буғдойнинг «Безостая-1» навини экиш учун биринчи марта фойдаландилар.* (Газ.) 5. *Дон етиштиришни кўпайтириш ва уни давлатга сотиш соҳасидаги муваффақиятларни шунинг натижасида қўлга киритиш мумкин бўлдики, кейинги йилларда республикаларда дон хўжалигини кенгайтириш соҳасида катта-катта тадбирлар амалга оширилди...* (Газ.) 6. *Ўзбек ва рус, қозоқ ва украин, тожик ва корейс хотин-қизлари, кўпгина бошқа миллат хотин-қизлари жонажон опа-сингиллардек бирга ўтиришибди.* (Газ.) 7. *Эшиқ бўсағасида қизил кўйлак-ли, қора камзулли бир қиз унинг ҳаракатини таъқиб қилиб турмоқда эди.* (П. Т.) 8. *Майорнинг арпа бўйи дағал соқол билан қопланган, кирроқ кўринган юзидан кинояли, қийшиқ табассум бир оз ўчди.* (О.) 9. *Йўлчини кўриб, чуқур ғамли ва ноҷор, лекин қандайдир меҳрли назар билан «кечир мени!» — дегандай боқди ва қўлини алла қандай чуқур, ингичка маъно билан бўшанг силкди.* (О.)

Мисоллардаги аниқловчи қисмларнинг баъзилари бир таркиб ҳолида, баъзилари эса бир неча таркибдан ташкил топиб, аниқланмишни бир бутунлигича аниқламоқда, Масалан, 1,

2, 3, 4 ва 5 мисолдаги аниқловчилар таркиб охиридаги эргаштирувчи ва унга эргашувчи йиғиқ ё ёйиқ бир ёки бир неча қисмдан ташкил топиб, (*уч ойлик, тор изли, ердан шипга қадар қаланган, неча юз минглаб гектар, юқори ҳосил берадиган, дон етиштиришни кўпайтириш ва уни давлатга сотиш соҳасидаги каби*) бир бутун ҳолда аниқланмишнинг бир белгисини аниқламоқда; қолган мисоллардаги аниқловчилар эса уюшиқ бўлак тарзида ташкил топиб, аниқланмишни турли томондан аниқламоқдалар.

Уюшиқ бўлак типидagi бирикма аниқловчилар компонентларининг таркиби қуйидагича бўлади, ёлғиз сўздан (6-мисол) ўзига оид сўзлар билан бирикиб келган мураккаб таркибдан (7 ва 8-мисоллар) ва ёлғиз сўзли ҳамда таркибли қисмлардан (9-мисол) ташкил топади. Таркибли қисмларни айрим-айрим қараш кузатилган мақсадга путур етказади.

Шундай қилиб, бирикма аниқловчилар таркиб жиҳатдан бир бирикмали (1, 2, 3, 4 ва 5-мисоллар), шунингдек бир неча бирикмали ҳам (6, 7, 8 ва 9-мисоллар) бўлади.

Б и р и к м а а н и қ л о в ч и л а р н и н г ш а к л и. Бирикма аниқловчиларнинг таркибидаги эргаштирувчи ҳоким қисми аниқловчилик муносабатига мос ҳолда қандайдир бирор шаклда келади. Бундай аниқланмиш сўз белгисиз ёки белги билан келиши мумкин.

Белгисиз бирикма аниқловчининг ҳоким қисмининг аниқланмиш билан синтактик муносабатни кўрсатувчи алоҳида шакли йўқ. Шунингдек унинг аниқланмишида ҳам эгалик аффикси қўлланмайди. Бундай бирикманинг ҳоким қисми сифатдош, сифат, сон, айрим олмошлар, баъзи равишлар, нумератив ёки сифат маъносида қўлланган бошқа сўзлар орқали ифодаланади. Мисоллар: *Қундан-қунга қишлоқларда очилаётган кооперативларни, уларга қатор уймалашган деҳқонларни кўриб, одамлардан инсоф кетди, деб дилидан ўтказади.* (Ғ. Ғ.) *Уйлаб қилинган иш битар, Уйламай қилинган иш йитар.* (Мақол) *Унғурдан чиққан тошларни пайдар-пай ташиттириб, ташқарисига, яъни уйнинг орқа томонига данғиллама иморат солди, қатор-қатор ошхоналар, пахта ва дон сақланадиган кенг-кенг омборлар қурди.* (М. Ис.) *Шуриқ этган овоз билан бирга тўппонча учидан кичкина ўт ёнди.* (М. Ис.) *Олақуроқ кийимли харидорлар, сотувчилар орасида усти-боши ҳилвираган гадолар, Сўфи Оллоёр қасидаларини ўқиб маддоҳлик қилаётган қаландарлар, отлиқлар, пиёдалар...* (М. Ис.) *Узундан-узунда қизил вагонларни тиркаган, бир эмас, иккита паравозли юк состави экан.* (Ғ. Ғ.) *Редакциямизга*

гўшт, сут етиштиришни кўпайтириш соҳасида янги дан-янг и ютуқларни қўлга киритаётган хўжаликлар тўғрисида хушxabарлар келмоқда. (Газ.) [Раҳимжон] Мавлон. aka Мирзачўлда қанча дан-қанча ер очган, колхозда энг юқори ҳосилга эришган одам. (Я.) [Миша] ...Қанча-қанча шахарлар озод қилинди, қанча-қанча қишлоқлар олинди, қанча-қанча фашист жаҳаннамга кетди. (У.) Она унга ишонмасдан Софьяга қаради, Софья эса, папирос найчасини қаерга ташлайин деб у ёқ-бу ёққа қараган, гул тувакчаси даги тупроққа суқиб қўйди. (М. Г.) Сен эллар, элатлар бағрига миллиард-миллиард чироқлар ёқдинг. (Газ.) Кечаси қўлга тушган агентнинг пешонасига манабу хатни ёпиштириб отиб ташланглар .... (Я.) Сенга бир жўра беқасам олиб қўйдим. (А. К.) ...ҳозирча ўн ж у ф т маҳси беришга қодир эканини сўзлади. (О.) ...бир неча дақиқа ўтар-ўтмас ўн нафар сарбоз чилим чекди ва ҳаммасини чилим элитиб, дастурхон ёнида ўликдай бўлиб йиқилдилар. (С. А.)

Бундай бирикма аниқловчиларнинг ҳоким қисмига бевосита боғланган бўлақлар у билан турли хил тобе алоқада бўлади. Тўлдирувчи ёки ҳоллик муносабати ҳоким қисм сифатдош, баъзан равишдош ё сифат орқали ифодаланганида юз беради.

Бу турдаги бирикма аниқловчилар айрим турғун бирикмалардан таркиб топиши ҳам мумкин: [Раҳимов] Қани, Васька, повирга айт, қулинг ўргилсин палов, кавказча кабоб тайёрласин (Я.) каби.

Бирикма аниқловчининг бошқа туридаги ҳоким қисм таркибида аниқланмишга боғланишни кўрсатувчи махсус морфема бўлмайди. Унинг аниқланмишга аниқловчилик муносабати аниқланмиш таркибидаги эгалик аффикси орқали ифодланади. Мисоллар: Бирлашган араб республикасига миллион-миллион туристлар келиб кетишади, уларнинг катта-кўпчилиги ўтиб кетган замонларнинг мана шу ёдгорликлари олдига шошиб-пишиб боришади. (Газ.) Табиатнинг бундай ёқимли манзараси қаришида одамни қайғуга соладиган гўристон манзараси турар эди. (С. А.) Уни танҳолик, ғариблик, йўқсиллик изтироби келмирди. (О.) Ойбек асарлари жозибаси ўзига кўпчиликни мафтун этган. Бунименсинфжурнали муқовасида кўрдим.

Белгили бирикма аниқловчининг ҳоким қисми қаратқич келишиги билан келади. Унинг ёйиқ ёки йиғиқ таркибли қаралмиши эгалик аффикси билан қўлланади.

Бирикма аниқловчининг қаратқич келишигини олган етакчи қисми ва аниқланмишнинг ўзи ёки унинг эгалик билан турланган бўлаги, асосан от ёхуд отлашган сўз, гоҳо бирикма ор-

қали ифодаланеди. Белгили аниқловчига эргашган бўлақлар у билан кўпинча аниқловчилик муносабатида, баъзан эса тўлдирувчи ёки ҳол алоқасида бўлади. Мисоллар: *Тўқ яшил мовутни джагининг ёқасидан галстуксиз кўйлаги оқариб кўринади.* (П. Қ.) [Семёнов] *Уртоқлар, бу ерда ҳарбий-полевой судининг уч аъзоси бор* (Я.) *...она опа-ука ўртасидаги муносабатнинг нақадар жўн ва сиполигини яна бир марта кўрди.* (М. Г.) *Юмалоқ, бақувват, кенг елкали, калладор майорнинг кўзлари ёввойи мушукнинг кўзларидай, ўсал, кўм-кўк олов чақнатарди.* (О.) *Бозорда бир йиллик хизмат ҳақининг йўқолганига энди ҳеч бир шак-шубҳа қолмаган эди.* (С. А.) *Балки бу ёш йигитнинг тили аччиқдир.* (С. Ан.) *Қия очилган эшикдан тўғри тикилиб қараган кўзининг энди кўчада йўл четида нимчасини юзига пана қилиб туриши ғалати бўлса ҳам...* (П. Т.) *Бу иш теварака-трофдаги камбағал деҳқонларга ижарага берилладиган уруғлик муомаласини қиладиган Қобилнинг йўқлиги учун тўхтамади, албатта.* (Ҳ. Ғ.) *Қобил карвоннинг қамоққа олиниши Абдурахмонбой хонадонини қаттиқ ташвишга солиб қўйди.* (Ҳ. Ғ.) *Урик дарахтининг қуюқдан-қуюқ гули оппоқ булутларни эслатади.* (Ш. Р.) *Узи йўқнинг кўзи йўқ...* (О.) *Дили бўшининг тили бўш.* (Мақол) *Дили тўғрининг тили тўғри.* (Мақол) *Оқкўнгилликнинг юзи ёруқ.* (Мақол.) *Тўғри сўзнинг тўқмоғи бор.* (Мақол) *Тўғри юрган кийикнинг кўзидан бошқа айби йўқ.* (Мақол) *Бетга айтганининг заҳри йўқ.* (Мақол) *Ҳалол ишлаганининг юзи ёруқ.*

Бирикма аниқловчиларнинг таркиби. Бирикма аниқловчиларнинг компонентлари ўзаро тобе ва тенг синтактик муносабатда бўлган бўлақлар орқали ифодаланеди. Аммо бирикма аниқловчини ташкил этган бўлақлар ўзаро қандай алоқада бўлмасин, улар ҳоким сўзга тобе муносабатда бўлади: *Николин гапга қулоқ солмасдан, кенг пастаккина, нари-бери ясалган ва бурчакда гуруллаб ёнаётган печкага қаради.* (О.) *Айни вақтда пастдан чиқиб келаётган староста Лола Ҳакимованинг Маҳкамни чақиргани эшитилди...* (П. Қ.) *Йўлда тоғ-тоғ юк ортилган, оғир лапанлаган машиналар, ҳорфинодимотган тўда-тўда пиёда аскарлар борарди...* (О.) *Ҳар ёнда разил душманнинг ва емирилган техникасининг ғуж-ғуж жасади.* (О.) [Аҳмад понсод] *Унбоши! Солиғ тўламаганларнинг уйига ўт қўйинг!* (Я.)

Ҳар бир бирикма аниқловчи тобе ва тенг алоқаларнинг

биридан ёки иккала алоқа иштирокида ташкил топиши мумкин. Мисоллар: Совет активлари дан Ойимхон хола-нинг бир хужрасини унга бўшатиб, ёғоч каравот, стол билан курси ҳам топиб келтириб бердилар. (П. Т.) Ҳоким чала чекиб қўйилган цигарасини оғзига солди... (М. Ис.) Иш билан ўтган умр жуда қисқа туюлади. (Ғ. Ғ.) Тўпланган сув жуда озгина бўлиб, у кўлдан чиққан ариқадан ўн метрча оқиб борар ва ерга сингиб кетарди. (Ш. Р.) Белкуррак билан ариқковлаётган жувон бошини кўтариб, қаддини ростлади-да, яқинлашиб келаётган раисга қаради. (И. Р.) Овқишига завқваҳордиқ берди-ган бир машғулот эди. (П. Т.) Бир кун Салимхоннинг уйида бўлган каттагина ўтиришда адабий журналнинг ходими Илҳом билан Ёқубжон ҳам келди. (А. ҚҲ.) Менга ўхшаш болалар жуда кўп. (О.) Албатта, Бозорбеш юз танга нари турсин, беш юз сариқ чақа ҳам тополмасди, ноиллож, бойнинг шартларига рози бўлди. (С. А.) Қопнинг оғзини очиб болаларига иккита-иккитадан олма олиб бердим. (Ғ. Ғ.) Саидий домлага қараганда икки-уч ҳисса ортиқ пул топади. (А. ҚҲ.) Раъно, онасининг сўзи билан, қутидан беш-олти донанон олиб, дадасининг қўлига берди. (А. ҚД.) Уерда тоғ қазувчилар дастлабки кунги ғайратларига ғайрат қўшиб, қийқиришиб тоғ қазиваётган эди. (М. Ис.) Бой Бозорнинг қўлидаги қопни кўргач, овқат тўғрисида ҳоли танглигини пайқаб олди. (С. А.) Унбир ёшлик Темир, 9 ёшлик Қобил ва Анварларни тарбия қилиш оғирлиги Нодиранинг устига тушди. (А. ҚД.) Қараса, қирқзиналик кўшкнинг устида Зулхумор ойим канизлари билан қалпоқ сотиб турибди. (Э. Ж.) Гузарни тўлдирган ҳаяжон бир зумда қишлоқни қамраб олди. (М. Ис.) Новча бўйли қотмадан келган Софья чиройлик оёқлари билан енгил ва тетик қадам ташлаб борарди. (М. Г.) Бу беқиёс гўзал, бениҳоя улғуворт оғачасидан тўлқинланган қалб қатралари эди. (С. Ан.)

Бирикма аниқловчилар турғун ва эркин бирикмалар орқали ҳам ифодаланарди. Мисоллар: Кўнгли очикнинг қўли очик. (Мақол) Биз совет адабиётининг бешигини тебратган Максим Горький, Александр Серафимович ва бошқа кўпгина ёзувчиларнинг оташин ҳикматли сўзларини эшитганмиз. (Ғ. Ғ.) Чоғи келганда ғоят талабкор ва қаттиққўлли, иродали экани сезилган секретарга... (О.) [Иванов] Ия, ҳали шунақами? Олдиндан оққан сувнинг қадри йўқ, деб шуни айтадилар-да (Я.) [Раҳимов] Қани, Васька, поварга айт, қулинг улғурсин палов, кавказча кабоб тайёрласин. (Я.) Бир неча кундан сўн

К П С С Марказий Комитетининг Пленуми бўлади. (Газ.) Мираҳмад жуда содда, кўнгли очиқ деҳқон. (О.) Ленинграддаги Болтиқ кemasозлик заводининг энг кекса ишчиси ўртоқ Сорокин мана бундай деб жуда тўғри гапирди... (Газ.) Партиянинг, унинг ленинчи Марказий Комитетининг доно раҳбарлиги олдимизда турган вазифаларни муваффақиятли ҳал этиш учун энг яхши шарт-шароит яратиб бермоқда. (Газ.) Найманчада бўзчининг сиқиб сувини ичган неча-неча вофурушу саррофлар ўтган... (Ас. М.)

Бирикма аниқловчилар уюшиб келганда, уларнинг баъзи компонентлари ёлғиз сўзли, баъзи компонентлари таркибли бўлиши мумкин: *Баланд бўйли, пахмоқ сочли, дов казак аскарлар халқни уриб, ниқтаб орқага суришга туришди. (О.) У оқ жужун камзил устидан беқасам тўн кийган, ўрта бўйли, калладор, қора бурма мўйловли, думағдор, қарашлари ўткир ва тез, ёши қирққа яқин бир одам эди... (О.)*

Бирикма аниқловчиларнинг ҳоким қисми отлашган сўз ва унга тобе сўзлардан, шунингдек эга ва кесим тарзидаги отлашган таркиблардан ҳам ташкил топади: *Буни ўйлаб топганларнинг оёғига бош урсанг ҳам оз (Б. Керб.) Шериклашиб ишлаганнинг юраги шердай бўлар. (Мақол) Ўзи йўқнинг кўзи йўқ; сен йўқсан: бу қизни хўрлайдилар. (О.) Дили бирнинг иши ҳам бир (Ойдин) каби.*

* * *

*

Изоҳловчи. Бу ҳам аниқловчининг бир тури. Чунки изоҳловчи ҳам ёлғиз отга (*Карим чўпон* каби) ёки ҳоким қисми от бўлган таркибга (*лашкар боши баҳодир Афғандил* сингари) боғланиб келади. Изоҳловчи орқали изоҳланмишнинг хусусияти, ҳолати аниқланади. Демак, изоҳловчининг синтактик-семантик вазифаси аниқлашдир. Изоҳловчи гап структурасида гапнинг ҳар қандай от билан ифодаланган бўлагига эргашиб кела олади. Аниқловчиларга хос бундай ва бошқа хусусиятларнинг изоҳловчида ҳам мавжудлиги изоҳловчининг аниқловчилар группасига мансублигидан далолат беради. Бироқ изоҳловчининг аниқлаш хусусияти аниқловчилардан бошқачароқ: изоҳловчи аниқланмишни бошқача ном билан атаб аниқлайди.

Изоҳловчи ажратилмаган ёки ажратилган бўлак тарзида қўлланади.

Ажратилмаган изоҳловчилар билан изоҳланмишни бир-бирига боғловчи махсус морфема қатнашмайди. Бу муно-

сабат уларнинг ёнма-ён келишлари, ўзаро боғловчи талаффуз билан ифодаланишлари орқали юзага келади ва улар умумий бир интонация билан талаффуз қилинади. Кўплик, тағалик ва келишик аффикслари, юклама ёки ёрдамчи сўзлар изоҳловчили бирикманинг иккинчи компонентига қўшилади. Масалан: ...*А з и м ч о й ф у р у ш д а у ч йўғил бор...* (О.) [Н у р м а т] *Уруш. Н е м и с-ф а ш и с т л а р бизга қарши уруш очипти* (У.) *Н у р м а т а к а н и мақтадилар.* (У.) [М а ъ р и ф а т]... *Н у р м а т а к а г а айт, пича ёрдам қилсин.* (У.) [М а ъ р и ф а т] *Нурмат аканг районга кетган, қаёқдан келади?* (У.) *Сўнгра, Парпи ёғчи билан бир четда қаққайиб шивирлашди.* (О.)

Изоҳловчи, изоҳланмишга боғланиб, уни турли томондан изоҳлайди. Улар машғулот (*нонвой хотин каби*), лақаб (*Олим соқов*), унвон (*профессор Боровков*), амал (*ижроком раиси Каримов*) қайси миллатга мансублик (*қирғиз йигит*), жинс (*йўғил бола*), ҳолат (*Мастон кампир*), қариндошлик (*С о б и р а к а м келди. О д и л т о г а келадими?* каби); хусусият (*йўинчоқ — автобусча*), хосланганлик (*ошхона — уй*) сингари маъноларни англатади.

Изоҳловчи ёлғиз сўзли от ёки бирикма орқали ифодаланади. Бирикманинг ҳоким сўзи ҳам отдан бўлади. Изоҳловчи ва изоҳланмиш муносабатига киришган сўзларнинг бири турдош, иккинчиси атоқли от бўлса, одатда турдош от изоҳловчи вазифасида келади: «*Фулом а к а эса ернинг берганини олар эди.* (А. Қҳ.) *Сидиқжон буларнинг ичидан...* *И ж р о и я к о м и т е т и р а и с и Мавлонни таниди.* (А. Қҳ.)

А ж р а т и л м а г а н бирикма изоҳловчи изоҳланмишдан олдин келади. Ёлғиз сўз орқали ифодаланган изоҳловчиларнинг айримлари изоҳланмишдан олдин (миллатга мансублик: *рус бола, ўзбек йигит, жинс: қиз бола, тур: лаққа балиқ каби*), баъзилари кейин (лақаб *Соли писмиқ каби*), айримлари гоҳ олдин, гоҳ кейин келади. Изоҳланмишдан гоҳ олдин, гоҳ кейин келадиган изоҳловчилар кўпинча касб, машғулот, унвон, амални англатган изоҳловчилар бўлади. Изоҳловчи олдин келганда, ифодада унга ортиқроқ аҳамият берилганлиги сезилиб туради, изоҳланмишдан кейин келганда эса, изоҳланмиш ва изоҳловчилик муносабатида бирор компонентга ортиқ аҳамият берилмай, муносабат оддий йўсунда шаклланган бўлади.

Уюшиқ бўлақлар

Битта гапда бирдан ортиқ бир типдаги гап бўлақлари, яъни эга, кесим ёки бир типдаги иккинчи даражали бўлақлар

келиши мумкин. Бир хилликни ҳосил қиладиган бундай бўлаклар уюшиқ бўлак ҳисобланади. Шундай бўлаклар иштирок этган гап уюшиқ бўлакли гап саналади.

Гапнинг уюшиқ бўлаклари қуйидаги хусусиятлари билан характерланади: 1) уюшиқ бўлак компонентлари ўзаро тенг алоқада бўлади; 2) улар гапда бир хил синтактик вазифани бажаради; 3) улар умумий ҳисобланган бўлак билан бир хил муносабатда бўлади; 4) тенг боғловчилар ёрдами билан боғланади ёки боғланиши мумкин; 5) санаш интонацияси орқали талаффуз қилинади; 6) одатда, бир хил сўз туркумларидан ифодаланади, грамматик шакллари ҳам бир хил бўлади.

Уюшиқ бўлаклар бирор морфологик белгига эга бўлса: 1) бу белги уюшиқ бўлакларнинг энг охириги компонентига қўшилиб, ҳаммасига тааллуқли бўлади, ёки 2) грамматик белги ҳар бир уюшиқ бўлакка қўшилиб келади. Масалан: *Урик, олма, шафтолиларнинг кўркам гулдасталари, тоза руҳли, қувноқ табиатнинг мўл-кўл ёйган гўзаллик сени қуёшда турли ранг ва нур билан порлайди.* (О.) *Хуросоннинг энг узоқ бурчакларидан салом ва табриклар ёғдирилди.* (О.)

Агар уюшиқ бўлакларнинг ҳар бирига логик урғу тушса, шунингдек, уларнинг ҳар бирини таъкидлаш лозим топилса, у вақтда уюшиқ бўлакларнинг ҳар бири морфологик белгини қабул қилади. Масалан: *Васиқалар, афсоналар бу шаҳарни Исқандар Зулқарнайн бино қилганини сўйлар эдилар.* (О.) *Ҳамманинг оғзида, кўзида ўша икки оғиз машъум сўз ваҳми эди.* (М. Ис.) *Ораминдан большевиклар чиқиб, бизни сулҳ учун, ҳуррият учун, ер-сув учун курашишга чақирдилар.* (Ҳ. Ғ.)

Уюшиқ бўлаклар одатда бир хил сўз туркумидан бўлади. Масалан: *Замиранинг баланд, аммо майин овози бор эди.* (П. Қ.)

Баъзан уюшиқ бўлаклар турли сўз туркумлари билан ифодаланади. Бундай ҳолда улар кўпинча умумий бир мазмунга тааллуқли бўлади. Масалан: *Уйда Наимий... на ҳассанни, на ўзини қаёққа қўйишини билмай ўтирарди.* (Ас. М.) Бунда уюшиш учун сўзнинг қайси сўз туркумига мансублиги эмас, балки унинг бир хил лексик-семантик группага кириши ва гапда бир хил синтактик функцияда бир хил бўлакка боғланиши ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Бир гапда уюшиқ бўлаклар ёлғиз ҳолда ёки ўзига оид сўзлар билан бирга уюшиб келади. Масалан: *Қаршимдаги камсуҳан, камгап, мулойим Ҳилола ғойиб бўлиб, бутунлай бошқа Ҳилола—исёнкор аёл пайдо бўлди.* (И. Р.) *Сиз Хумсондаги отангизни ҳам, Тошкентдаги онангизни ҳам ташлаб, Ботиралини деб, бизни деб, шу ерга кўчиб кел-*

ансиз. (Х. Ғ.) Олов, шунингдек йиртқич ҳайвонлар билан курашишда, улар устидан ғалаба қозонишда ҳам ибтидоий одамнинг энг яқин кўмакчиси саналган. (Жур.)

Ҳозирги ўзбек адабий тилида гапнинг уюшиқ бўлаклари ўзвучиларнинг асарларида ва ораторларнинг нутқида стилистик восита сифатида жуда кенг қўлланмоқда. Чунки у фикрни аниқ, тўлиқ, образли ифодалайди, шунингдек, нутққа ифодалилик, эмоционаллик ва кўтаринкилик бериш учун хизмат қилади.

Уюшиқ бўлакларнинг боғланиши. Гапнинг уюшиқ бўлаклари синтактик жиҳатдан тенг алоқада бўлади. Ҳозирги ўзбек адабий тилида гапнинг уюшиқ бўлаклари ўзаро икки хил усул билан:

1) боғловчисиз— бириктирувчи пауза ва санаш интонацияси орқали, 2) бириктирувчи пауза ва санаш интонацияси ҳамда тенг боғловчилар (кўпинча бириктирувчилар) ёрдами билан боғланади. Масалан: *Қатта-катта иморатлар, турли тоифа одамлар, уларнинг ғалати кийинишлари уни ҳайратга солар, ҳайратидан анғрайиб қолар эди.* (П. Т.) *Қумқишлоқ кишилари большевик Ботирали улар учун, халқ учун, революция учун жонини фидо қилганини билиб қўйишсин.* (Х. Ғ.) *Улар янгидан-янги нарсаларни орзу қиладилар, янги ширин тилаклар билан яшайдилар ва ишлайдилар* (Ш. Р.)... *томларда, деворларда, тут ва тут каллакларида ҳокимни томоша қилмоқчи бўлиб ўтирган болалар қий-чув кўтариб қичқаришар эди.* (М. Ис.)

Уюшиқ бўлақлар боғловчисиз — бириктирувчи пауза ва санаш интонацияси орқали ўзаро боғланганда санашни давом эттириш имконияти бўлади. Шунинг учун бу хил уюшиқ бўлақлар очиқ группали уюшиқ бўлақлар дейилади. Уюшиқ бўлақларнинг охириги икки компоненти бириктирувчи боғловчи билан, олдинги компоненти эса бириктирувчи пауза ва санаш интонацияси ёрдами билан боғланганда охириги икки бўлақ орасида келган боғловчи санашнинг тугалланганлигини кўрсатади. Шунга кўра, бундай уюшиқ бўлақлар ёпиқ группали уюшиқ бўлақлар дейилади.

Уюшиқ бўлақларда боғловчилар. Гапнинг уюшиқ бўлақларини боғлаш учун тенг боғловчилар (бириктирувчи, зидловчи, айирувчи боғловчилар) қўлланади.

Бириктирувчи боғловчилардан ва ҳар бир уюшиқ бўлақ таркибида (бир марта ёки бир неча марта) қўллана олади.

Бир марта қўлланганда, уюшиқ бўлақлар ўзаро бир-бири билан жуфтланиб алоқага киришмайди. Бундай ҳолда ва боғловчиси икки ёки бир неча компонентлар таркибида келади.

Уюшиқ бўлақлар компоненти иккита бўлса, уларнинг орасида ва ишлатилади. *Ҳар бир мушкулни ақл ва совуққонлик ҳал қилади.* (У.)

Уюшиқ бўлақлар таркиби иккидан ортиқ компонентдан иборат бўлганда, боғловчи охирги икки бўлақни боғлайди. Бундай ҳолда уюшиқ бўлақ компонентлари сонини орттириш, санашни давом эттириш мумкин эмас. Бу эса шу таркибдаги уюшувнинг тугалланишини билдиради: *Уларнинг диллари умид ва шодлик билан тўлган, турмушнинг қайғуларини, машаққат ва даҳмазаларини унутган эдилар.* (О.)

Баъзан уюшиқ бўлақлар жуфт-жуфт ифодаланганда, уларнинг ҳар бир жуфти орасида қўлланади. Бундай жуфтлар одатда маъно жиҳатдан бир-бирига яқин сўзлардан ташкил топади: *Мотам ва зор, азоб ва қайғу — Гадоёликнинг кўҳна йўлдоши. Инсон қалби устида ётар, Асрларнинг муҳтожлик тоши* (Х. О.)

Ва боғловчисининг жуфт ифодалар орасида қўлланиши, асосан уюшиқ эгаларда ва уюшиқ иккинчи даражали бўлақларда учрайди.

Баъзан *-у, -ю* юкламалари бириктирувчи боғловчи функциясини бажариб келади. Булар ҳам ва боғловчиси каби иккита уюшиқ бўлақ орасида ёки уюшиқ бўлақлар таркиби иккитадан ортиқ компонентдан иборат бўлганда, охирги бўлақдан олдин келади, шунингдек, жуфт бўлақлар орасида ҳам қўлланади. Масалан: *Дашқозонда бир кечаю бир кундуз қайнаган ҳалим эртасига улашилди.* (П. Т.)

Ҳам боғловчиси ҳар бир уюшиқ бўлақ составида турлича: бир марта ёки такрор ҳолда қўлланади.

Уюшиқ бўлақ компонентларининг сонига қараб, бир марта қўлланувчи боғловчининг ўрни турличадир.

Бу боғловчи ҳозирги ўзбек адабий тилида иккита ва иккидан ортиқ уюшиқ бўлақларни боғлаш функциясида ва боғловчисига нисбатан камроқ ишлатилади. Жонли тилда эса деярли қўлланмайди. Ҳам боғловчиси ва га нисбатан уюшиқ бўлақларни зичроқ бириктиради: *Шундай қилиб, икки ёшнинг биринчи ҳам соф муҳаббатлари қовушиши билан натижаланди.* (А. Қд.)

Эслатма: Бундан ташқари, ҳам юклама вазифасида баъзан уюшиқ бўлақларнинг энг охирги компонентидан кейин келади. Бунда таъкид маъноси кўпроқ энг охирги бўлақда бўлади: *Обрўли обоғалари, тоғойилари, амакилари ҳам биринсининг мавқеларини йўқотдилар.* (О.)

Такрор қўлланувчи боғловчининг ўрни ҳам турличадир.

Уюшиқ бўлақларнинг ҳар бири мустақил эканлигини аниқ кўрсатиш, уларнинг маъносини кучли ифодалаш ва у бўлақ-

ларнинг таъкидли ифодаси учун ҳам боғловчиси ҳар бир бўлакдан сўнг такрорланиб келади. Уларнинг ўзаро боғланишида асосий ролни интонация ўйнайди. Бу ҳолда уларда, албатта, аффиксация тўлиқ бўлади: *Ўтзорлар ҳам, боғлар ҳам орқада қолди* (Ас. М.) *Ясовулнинг сўнги сўзи Ортиқнинг ҳам, бошқаларнинг ҳам устидан совуқ сув қуйгандай бўлди.* (Б. Керб.)

Уюшиқ бўлакларнинг боғланишидаги бундай муносабатни янада кучайтириш зарур бўлганда, ҳам боғловчиси уюшувчи ҳар бир бўлакнинг олдидан келади: *Ҳусайн Бойқаро ҳазратлари ҳам шоир, ҳам илмпарвар эмишлар.* (О.)

Баъзан бўлсин, истар сўзлари ҳам боғловчиси функциясида келмоғи мумкин: *Шаҳарда бўлсин, қишлоқда бўлсин ҳамма шу ҳақда гапирар эди.*

Ҳамда боғловчиси вазифаси жиҳатдан ҳам боғловчиси билан деярли бир хилдир. Лекин ҳамда боғловчиси бир неча уюшиқ бўлакларнинг энг охиргисидан олдин келганда, шу сўнги бўлакни ажратиб кўрсатади, яъни ҳам боғловчисига -да қўшилиши билан, боғловчилик маъноси ортади, таъкидли ҳолатга эга бўлади. Бу ҳол -да нинг айрим пайтларда ҳам вазифасида қўлланишини кўзда тутганда, гўё иккита ҳам бирга айтилиб, боғланишнинг кучайтирилиши сифатида изоҳланиши мумкин. *Ҳамда боғловчиси ҳам боғловчисидан яна шу билан фарқланадими, у уюшиқ бўлаklar таркибида такрор ҳолда қўлланмайди ва адабий тилда жуда кам ишлатилади.* Масалан: *Алишер Навоий, Лутфий ҳамда Саккокий ўзларининг ажойиб ғазаллари билан ҳам дунё маданияти ҳазинасига талай ҳисса қўшдилар.* (Газ.)

Билан аслда кўмакчи бўлиб, ўрни билан боғловчи функциясида келади. *Билан* боғловчисининг асосий хусусияти шундан иборатки, у бир уюшиқ бўлак таркибида неча ерда келишидан қатъи назар, фақат икки бўлак орасида қўлланади ва ўзининг асл маъноси биргаликни ҳам сақлайди. Масалан: *Ҳожияхон Турсуной билан Башоратни қучоқлаб, онанинг бошида ўтирди.* (А. М.)

Билан икки бўлак орасида келганда, уюшиқ бўлаklar орасидаги пауза сезилмайди. Бундай талаффуз бошқа бириктирувчи боғловчилар билан келган уюшиқ бўлаklarда учрамайди.

Агар билан кўмакчисидан сўнг қисқа пауза берсак, у вақтда уюшиқлик бузилиб, биргалик ифодолавчи тўлдирувчи пайдо бўлади ва иш-ҳаракатнинг бир неча шахс иштироки билан вужудга келганини билдиради:

Зайнаб билан хушчақчақ Ҳури, Адол билан яллаци Нури,

Асал билан ўйинчи Сора, Сурма билан қувноқ Рухсора, Бирга-бирга қайтади хандон. (Ҳ. О.)

Билан ҳам бир уюшиқ бўлакли гап таркибида бир марта ёки бир неча марта қўлланади.

Биринчи ҳолатда икки уюшиқ бўлак ўртасида келади: Кун-ботирнинг овозаси Турон билан Эронга кетди, бу гаплар Доро подшога етди (Ўзбек халқ дostonлари).

Бир уюшиқ бўлакли гап таркибида бир неча марта келганда, билан ҳар бир жуфт бўлак орасида қўлланади: Қишлоқда Ойина билан Момо, Ортиқ билан Аширгина уйғоқ. (Керб.)

Уюшиқ бўлаklar билан орқали боғланганда, улар орасида ўзаро шундай жипслик бўладики, бу жипсланиш икки бўлакни гўё бир бутун сифатида кўрсатади. Шунинг учун билан сўзи туфайли олдинги бўлак охирида ҳеч қандай қўшимча бўлмайди. У иккинчи бўлакдагина сақланади. Масалан: Ойқиё билан Смирновнинг, Погодин билан Олимжоннинг ҳақ эканлигига ҳали ҳам ишонгим келмайди. (Ш. Р.) Карим билан сен учун олдим. На-на (инкор боғловчиси) ҳам ўз вазифаси жиҳатдан бириктирувчиларга киради. Бироқ на-на бўлишли маъноли сўзларни уюшиқ бўлак ҳолида бир-бирига боғлаб бўлишсизликка айлантириши ва ҳар бир уюшиқ бўлак олдида такрорланиб қўлланиши билан бошқа бириктирувчилардан фарқланади. Лекин бундай уюшиқ бўлаklar орасидаги пауза ҳам такрорланувчи боғловчи орқали боғланган уюшиқ бўлаklar орасидаги паузадайдир. Масалан: Собир на ўқиди, на ёзди. Уйда на Зеби, на Зайнаб бор.

Зидловчи боғловчилар синтактик жиҳатдан тенг ҳуқуқли, мазмунан бир-бирига қарама-қарши бўлаklarни боғлайди.

Зидловчилар уюшиқ бўлаklarни боғлаш вазифасида бириктирувчиларга нисбатан кам қўлланилади. Бу ҳол уларнинг гапдаги ҳамма уюшиқ бўлаklarда эмас, балки, асосан бўлишли-бўлишсиз кесимлар, сифатловчили аниқловчи ва равиш ҳолларининг ўзаро уюшишларида кўринади.

Зидловчи боғловчилар бир уюшиқ бўлак таркибида икки бўлак ёки ҳар бир жуфт орасида келиши мумкин. Масалан: Бутун кучимни икки кўзимга йиғдим-да, унинг бевафо, бироқ ғамгин, шўх, лекин маънос кўзларига тикилдим. (Ғ. Ғ.) Бундай жуфт бўлаklar орасида ҳар хил зидловчи боғловчилар ишлатилади. Бириктирувчи боғловчилар эса одатда ҳар бир жуфт орасида бир шаклда такрорланади. Бундай ҳолатлар икки хил боғловчининг қўлланишидаги ўзига хос хусусиятларни кўрсатади.

Зидловчилар ёрдами билан боғланган уюшиқ бўлаklar орасидаги маъно муносабатлари қуйидагича:

Бўлишли-бўлишсиз феъл кесимларни бир-бирига боғлайди: *Эҳсон Шарифни узатиб қайтиб келганида, Саудий ётган, аммо ухламаган эди.* (А. Қҳ.)

Икки уюшиқ бўлак орасида келиб, биринчисининг умумий маъно хусусиятидан чекланишини ифодалайди. Бундай ҳолларда уюшиқ бўлаklar кўпинча равиш ҳолларидан ёки сифатловчи аниқловчилардан бўлади: — *Фақирнинг остонасини не мақсад билан босдингиз! — секин, лекин норозилик оҳанги билан сўради кимёгар.* (О.) *Даҳшатли, аммо ғоят гўзал садо.* *Мунгли, аммо чексиз умид бағишлайдиган садо!* (Н. Ҳ.)

Секин, лекин норозилик оҳанги билан; даҳшатли, аммо ғоят гўзал каби бирикмаларда умумий маънони ифодалашда ҳар икки компонентнинг маъно жиҳатдан ўзаро мос эмаслиги кўриниб турибди.

Белги тасаввурини билдирувчи сўзлар уюшиб, олдингисининг маъноси сўнгги бўлак маъноси билан тўлдирилади ва тўлдириляётган бўлак маъноси таъкидланади. Шундай бўлаklar орасида ҳам зидловчилар қўлланади. Масалан: *Денисов — деҳқонлар орасида кўп юрган собиқ ирригатор — содда, одамшаванда, л е к и н талабчан, ҳақиқатчи эди.* (О.)

Эслатма: бўлишли—бўлишсиз маъноли уюшиқ бўлаklar орасида -у, -ю элементлари қўлланиши мумкин. Бунда биринчи бўлак талаффузданоқ иккинчи бўлакда зид маъно ифодаланиши биллиб туради. Бу билан улар икки бўлакнинг ўзаро боғланишига ёрдам беради. Масалан: *Ефим Данилович худди гапирадиган бир қиёфада туриб халққа қаради-ю, гапирмади.* (Ас. М.)

А й и р у в ч и л а р : *ё, ёки, ёхуд, баъзан-баъзан, дам-дам, бир-бир, гоҳ-гоҳ, гоҳо-гоҳо.*

Булардан *ё, ёки, ёхуд* боғловчилари ёлғиз ҳолда ҳам, шунингдек такрорланган ҳолда ҳам қўлланади.

Е, ёки икки бўлак орасида келганда, улар орасида пауза йўқдай сезилади. Агар бир неча бўлакнинг энг кейингисидан олдин келса, шу боғловчидан олдинги бўлаklar бир тўда каби ифодаланади, кейинги бўлак эса алоҳида ажратилиб талаффуз қилинади. Бу ҳол *ё, ёки* боғловчисидан олдин узунроқ пауза қилиниши билан баён этилади. Масалан: *Ҳар томонда трактор ё от билан культивация қизғин бормоқда эди.* (О.) *У бир тўндан иккинчисига ўтиб, кўп жойда шўх суҳбат, қизғин баҳс ё ўйин-кулгининг устидан чиқар, бу ундаги сўлгин кайфиятни янада бўрттириб кўрсатади.* (П. Қ.)

Айирувчи боғловчилар такрор ҳолда фақат уюшиқ бўлаklarнинг олдидагина қўлланади: *Ўзи ё афғонистонлик, ё ҳиндистонлик мусулмон бўлиб, бир йил аввал эски шаҳарда кичкинагина чой дўкони очиб, шу ерда муқим туриб қолган эди.* (Ас. М.)

Баъзан-баъзан, дам-дам, бир-бир, гоҳ-гоҳ (гоҳо-гоҳо) айирувчи боғловчилари ҳам функция, ҳам қўлланиш усуллари жиҳатдан бошқа боғловчилардан ажралиб туради. Улар фақат уюшиқ бўлаклар олдида такрорланиб қўлланади ва галма-галлик маъносини билдиради. Масалан: *Баъзан сахна, баъзан минбар вазифасини ўтайдиган кенг сўри ҳозир чойхонага ҳам, қизил бурчакка ҳам ўхшайдиган дам олиш жойига айлантирилган.* (Ас. М.) *Саодат гоҳ мен билан, гоҳ атлас билан машғул, бояги уялиб туришини бир ёққа йиғиштириб қўйган.* (А.Қд.)

Баъзан ҳали сўзи уюшиқ бўлаклар олдидан такрорланиб келиб, дам-дам ёки гоҳ-гоҳ боғловчилари каби функцияни бажаради: *Ой парчаланган қора булутлар билан бекинмачоқ ўйнаган каби ҳа л и кўриниб, ҳ а л и яширинар эди.* (А. Қд.)

Уюшиқ эгалар

Гапда икки ва ундан ортиқ эга битта ёки бир неча кесим билан бир хил синтактик алоқада бўлса, бундай эгалар уюшган ҳисобланади.

Уюшиқ эгалар грамматик томондан ўзаро тенг бўлади, бошқа бўлакларни — аниқловчи ва кесимни эргаштиради. Аниқловчи уюшиқ эгаларнинг ҳамма компонентларига баравар эргашиши ёки уларнинг маълум компонентларига эргашиб, бошқа компонентларига эргашмаслиги мумкин. Кесим бўлса уюшиқ эгаларнинг ҳамма компонентига баравар эргашади.

Уюшиқ эгалар, уюшмаган якка кесимлардан ташқари, уюшиқ кесимларни ҳам эргаштириб кела олади. Масалан: *Қизнинг кўзларида гоҳ чексиз қувонч, ғурур, гоҳ ғамгинлик, аллақандай ташвиш аксланарди.* (Газ.) *Унинг назарида Эшонбоев билан ўн минут эмас, ўн кун бирга бўлгану, бу орада мана шу зинапоя ҳам, дераза, девор, аудитория ҳам анча эскирган ва алланечук узоқлашган.* (П.Қ.)

Уюшиқ эгалар тузилиш жиҳатдан сўз ёки сўзлар бирикмасидан иборат бўлиши мумкин: Масалан: *Иккиланиб берилган бу жавобдан Ҳомид билан Раҳмат бир-бирларига қарашиб олдилар.* (А. Қд.) *Мария Николаевна Утапникига кетаётганда бошқа хотинлар, эркаклар, чоллар, болалар ҳам унга эргашди.* (Ҳ.Ғ.) *Ғуломжоннинг рус тилига ишқибозлиги, зеҳнининг ўткирлиги ҳам бу масалада озмунча таъсир қилмади.* (М.Ис.) ... *отнинг депсиниб кишнагани, итнинг чўзиб улигани эшитилди* (Газ.)

Такрорланиб келган эгалар уюшиқ эга ҳисобланмайди: *мен мен бажараман.* Такрорланиб келган эгаларнинг бир

элементи такрорланган бирикмали уюшиқ эгалардан фарқ қилиши лозим: *Ўз-ўзини танқид ва қуйидан бўладиган танқид ҳар тарафлама қўллаб-қувватлансин.* (Газ.)

Уюшиқ эгаларнинг кесимлари баъзан тушиб қолади, грамматик томондан ифодаланмайди. Лекин улар гапнинг умумий мазмунидан англашилиб туради: *Стол устида янги газета, журналлар.* (Ш. Р.)

Уюшган эгалар бир-бирига боғловчисиз, яъни бириктирувчи пауза ва санаш интонацияси орқали ёки боғловчи-бириктирувчи ва бошқа боғловчилар ёрдамида боғланиши мумкин.

Баъзан кўп компонентли уюшиқ эгалар интонация ва боғловчилар ёрдами билан аралаш ҳолда ўзаро тенг боғланади. Бунда уюшиқ эганинг мазмунидан ўзаро мустаҳкам бириккан компонентлари боғловчилар ёрдами билан, мазмунидан ўзаро мустаҳкам бирикмаган компонентлари эса интонация ёрдами билан боғланади. Масалан: *Фарғонада қурилажак янги каналлар, сув омборлари, гидростанциялар ва чўлларда яшнай-диган ўрмонлар, боғлар чолни қувонтирди, тўлқинлатди.* (О.) *Уларнинг келажаги, ҳаёти ва бахти унинг бутун фикри-зикрини банд этган эди.* (М. Ис.)

Уюшиқ эгалар одатда бириктирувчи ва айирувчи боғловчилар билан ўзаро боғланади. Уюшиқ эгалар орасида одатда бир-бирига зид муносабат бўлмайди, шу сабабли уларнинг ўзаро алоқасида лекин, аммо, бироқ каби зидловчи боғловчилар ва шу вазифадаги -у, -ю юкламалари ишлатилмайди. Зидловчи боғловчилар кўпинча уюшиқ кесимларда қўлланади.

Уюшиқ эгалар составидаги бўлақлар кўпинча бир хил сўз туркумлари билан ифодаланadi.

Отдан ифодаланган уюшиқ эгалар эгалик ва кўплик қўшимчаларини қабул қилганда бу қўшимчалар ҳар бир уюшиқ эга компонентига ёки уюшиқ эгаларнинг охиригисига қўшилиб келади. *Уша бўлақлар ҳаммаси бир тўплам каби уқилса, шунингдек саналишнинг тугалувини билдирса, у қўшимчалар энг охириги бўлақкагина қўшилади ва ҳаммаси учун умумий бўлади.*

Уюшиқ эгалар: 1) отлашган сифатлар билан ифодаланади. Бунда оддий даражадаги аслий ва нисбий сифатлар отлашиб, уюшиқ эга вазифасида келади: *Ҳар бечора ва ҳар бир гадо, Фарзанд учун қилгай жон фидо.* (Ҳ. О.) *Шаҳарнинг юракли йигитлари Хадра чипига қараб чопадилар, юраксиз ва кексалар гузар ва маҳаллаларга тўнкалардан гулхан солиб, «ўттиз икки танга» қайғусида оломонга музаффарият тилайдилар.* (А. Қд.)

2) отлашган сифатдошлар билан ифодаланади. Бунда, жўпинча, ўтган замон сифатдошлари отлашиб, уюшиқ эга вазифасини бажаради: *Оладиганлар ҳам, ҳавасга тамоша қиладиганлар ҳам... тинмай келиб кетябди.* (Ас. М.) *Узоқларда, аллақайёқларда итларнинг ҳуригани, қашқирларнинг йиғлагани эшитилди.* (М. Ис.)

3) отлашган сонлар билан ифодаланади. Бунда, кўпинча, саноқ ва тартиб сонлар отлашиб, уюшиқ эга вазифасини бажаради: *Биринчи ва иккинчилар ваъдаларининг устидан чиқиб, кунлик нормаларини ошириб бажараётирлар.* (Газ.)

4) ҳаракат номлари билан ифодаланади: *Кишиларнинг шақиллашиб сўзлашишлари, хоҳолаб кулишлари саройни кўкка кўтаргудек.* (А. Қд.) *Кучоқлашишлар, ҳол-аҳвол сўрашишлар бошланиб кетди.* (О.)

5) отлашган феъллар билан ифодаланади. Бунда, кўпинча, жуфт феъллар отлашиб, уюшиқ эга вазифасини бажаради: *Давлатлараро бизнинг борди-келдиларимиз, олди-сотдиларимиз тобора ривожланаяпти.*

6) ундов ва тақлид сўзлар билан ифодаланади: *Ҳар кун ишга ўтганида гузардаги мактаб ҳовлисидан эшитиладиган хушчақчақ шов-шув, болаларнинг қий-чувлари қулоғида янгради.* (Ас. М.)

Уюшиқ эгалар баъзан турли сўз туркумларидан ҳам ифодаланиб келишлари мумкин. Масалан: *Кенгашида ташкилотнинг вилоят қўмитаси аъзолари — Салимхон, Аббосхон, Мухторхон, Муродхўжа домла ва бошқалар бор.* (А. Қҳ.)

Уюшиқ кесимлар

Грамматик томондан уюшиқ кесимлар ўзаро тенг бўлиб, бир эгага ёки уюшган эгага тобеъланади ва иккинчи даражали бўлакларни ҳам эргаштиради.

Бугунги тилимизда уюшиқ кесимлар ифодаланиш материалларига кўра икки турга: 1) феъл-уюшиқ кесимлар; 2) от-уюшиқ кесимларга бўлинади.

Феъл — уюшиқ кесимларнинг феъл билан ифодаланган шакли бошқа сўзлар билан ифодаланганига нисбатан анча кўп учрайди, сабаби феълнинг асосий синтактик функцияси кесим бўлиб келишидадир.

Феъл билан ифодаланган уюшиқ кесимлар шахс-сон ва замон нуқтаи назардан, асосан бир хил бўлади: *Раззоқ хатни олиб, кўзига сурди, ўпди.* (Ҳ. Ғ.) *Қушлар қўшиғига қулоқ сол, қувон, Тинчликни, ҳаётни мадҳ этар улар.* (У.)

Уюшиқ кесим компонентлари замон нуқтаи назаридан бир хил бўлиши билан бирга, баъзан турли замон шаклида учра-

ни ҳам мумкин. Масалан: *Бу гапни бир айтдингиз, яна қайтариб гапирманг.* (Ҳ. Ҳ.)

Баъзан уюшиқ кесимлар турли замон шаклида бир феъл билан ифодаланади: *Минглаб станциялар қурдик, қураимиз.* («Хат» дан)

Уюшиқ кесимлар ҳам бўлишли, ҳам бўлишсиз феъллар билан ифодаланади, бунда уларнинг ёки ҳамма компонентлари бўлишли, ёки ҳамма компонентлари бўлишсиз шаклда, шунингдек аралаш ҳолда ҳам ифодаланади: *Теракка суялиб, қогоз тахларини текислади, ўқиди.* (Ҳ. Ғ.) ... *тиз чўкма, ялинма бу итларга!* (Ҳ. Ҳ.) *Тўражон бола-чақангизнинг эгилигини кўринг, дунё тургунча туринг, мени қийнаманг, мени хазон қилманг.* (Ҳ. Ҳ.) *Улмаснинг ўпкаси тўлди, аммо ўзини тутди, йиғламади.* (Газ.)

Худди шунингдек уюшиқ кесимлар ўтимли, ўтимсиз феъллардан ҳам ифодаланади. Бунда ҳам уюшиб келган кесимларнинг ҳамма компонентлари ёки ўтимли, ёки ўтимсиз шаклда, шунингдек аралаш ҳолда ҳам келади. Масалан: *Мария Николаевна болаларни бағрига босиб, иссиқлаб, инграб ётган Эъзозхоннинг ярасини очди, дорилади, дока билан боғлади.* (Ҳ. Ғ.) *Мен сизни туғишган кишимдай, азиз акамдай, вафоли дўстимдай ҳурмат қиламан, севаман.* (Ҳ. Ғ.) *Ғуломжон тўғри дўстларининг олдига келди, саломлашди, кўришди.* (М. Ис.) *Илк севги ҳам революциядир: бир хилда тўғри шакл топган ҳаёт тартиби бир лаҳзада парчаланди, вайрон бўлди* (Газ.) *Қоражон Бойчибарни миниб олди, зинқайиб кетди.* (Ф. Й.) Уюшиқ кесимлар майл жиҳатдан ҳам бир хил бўлади, яъни уюшиқ кесим компонентлари бир хил майлдаги феъллар билан ифодаланади. Масалан: *Ҳар замон бир кўрсам, борсам дейман.* (А. Қҳ.) *Қушлар қўшиғига қулоқ сол, қувон, Тинчликни, ҳаётни мадҳ этар улар.* (У.)

Лекин баъзан уюшиқ кесимлар турли майлдаги феъллар билан аралаш ифодаланган ҳолда ҳам келиши мумкин: *Ҳаммамиз ҳам умид билан меҳнат қилгандик, роҳатини ҳам кўрайлик.* (О.)

Уюшиқ кесимлар бўлишли ва бўлишсиз, ўтимли ва ўтимсиз, ҳамда бир хил ёки турли майллардаги феъллар билан ифодаланган ҳолда келганидек, бир хил даражадаги феъллар билан, шунингдек турли даражадаги феъллар билан аралаш ҳолда ҳам ифодаланиб келиши мумкин: *Тўғонбек ҳар қайсида бир муддат хизмат қилди: алдади, алданди, талади, таланди.* (О.)

Бундан ташқари, сифатдошлар ҳам уюшиқ кесим функциясида келади. Уюшиқ кесимлар, асосан, феъл вазифасида келган *-ган, -ар* формасидаги сифатдошлар билан ифодаланади.

Масалан: *Гоҳ ана шу жонсиз дафтарни бағрига босиб эркалаган, суйган* (Газ.) *У гоҳ яқинлашар, гоҳ яна олислаб кетарди.* (У. У.)

От-уюшиқ кесимлар эгани бирор жиҳатдан характерлаб беради, яъни эганинг кимлиги, нималиги, қандай ва қанақа эканлиги, миқдор ва тартиби каби белгиларини кўрсатади.

От-уюшиқ кесимлар кесимлик аффикслари билан ёки уларсиз қўлланади, шунингдек баъзан улар боғламалар билан ҳам қўлланади. Булар уюшиқ кесимларнинг ҳар бир компонентда ёки фақат кейинги компонентда келиб, ҳаммасига тааллуқли бўлади: *У — коммунист, софдил одам, халқнинг асл фарзанди.* («У. с. ф. н.») *Москва, гўзалсан, поксан.* (Ғ. Ғ.) *Киселева томати совуққа чидамли, серҳосил ва мазалидир.* (Газ.)

От-уюшиқ кесимларда боғлама ролида, асосан бўл феълнинг турли шакллари, *эди, экан, эмиш* каби тўлиқсиз феъллари, *саналади, ҳисобланади* каби феъллар қўлланади. Масалан: *Улар бир-бирлари билан дўст, ҳамжиҳат, иттифоқ бўлишади.* (Ҳ. Ғ.) *Ефим ўзида йўқ шод, лекин жиддий эди.* (Ас. М.) *Ҳусайн Бойқаро ҳазратлари ҳам шоир, ҳам илмпарвар эмишлар.* (О.)

От-уюшиқ кесимлар қуйидаги сўз туркумларидан ифодаланади:

1) от-уюшиқ кесимларнинг етакчи қисми бош келишикда келган от ёки от ўрнида қўлланган олмошлар билан ифодаланади. Масалан: *Бу ёғи — Хўжанду Наманган, бу ёғи — Самарқанду Бухоро...* (Ҳ. Ғ.) *Қарвон саройда от боқиб, хароб бўлиб юрган менми ёки сенми?* («У. х. э.»)

2) от-уюшиқ кесимларнинг етакчи қисми сифат билан ифодланади. Масалан: *Тонг аллақачон ёришган. Осмон ҳар вақтдагидек, булутлардан ҳоли, беғубор, тиниқ, кўм-кўк.* (М. Ис) *Тонг сокин, илиқ, бўзранг эди.* (Газ.) *Дарахтлар пакана, меваси мўл ва йирик.* (О.)

3) от-уюшиқ кесимларнинг етакчи қисми сон билан ифодаланади. Масалан: *...план етмиш, ё саксон* (О.) *«Биттаю битта ўғлим бор эди, ундан ҳам айрилдим» деб юрардинг. Энди биттаси иккита, учта, ўнта, мингта бўлди.* (Ҳ. Ғ.)

4) от-уюшиқ кесимларнинг етакчи қисми ҳаракат номи билан ифодаланади: *Бу — ажойиб интилиш, ижодга иштиёқ, янгилликлар қидириш.* (Ас. М.)

Бундан ташқари, от-уюшиқ кесимлар турли сўз туркумларидан ҳам ифодаланиши мумкин: *Мен Хўжакент қишлоғидан келдим, жиянингизнинг ўғли бўламан.* (О.)

Уюшиқ кесимлар бириктирувчи пауза ва санаш интонацияси орқали ёки тенг боғловчилар ёрдами билан ўзаро бирикади. Баъзан кўп компонентли уюшиқ кесимларнинг охиригича икки компоненти бириктирувчи боғловчи билан, олдинги компонентлари эса бириктирувчи пауза ва санаш интонацияси орқали боғланади. Охиригича икки компонент ўртасида келган боғловчи санашнинг тугалланганлигини кўрсатади. Бундай уюшиқ бўлақлар уюшиқ кесимларнинг ёпиқ группасини ташкил қилади. Боғловчи ёрдами билан бириккан икки компонентли уюшиқ кесимлар ҳам ёпиқ уюшиқ кесимлар ҳисобланади. Масалан: *Ҳамма гап меҳнатда ва тажрибада, — деди Уктам. (О.) Улар янгидан-янги нарсаларни орзу қилдилар, янги ширин тилақлар билан яшайдилар. ва шилайдилар. (Ш. Р.)*

Уюшиқ кесимларнинг ҳамма компонентлари бир-бири билан фақат бириктирувчи пауза ва санаш интонацияси орқали боғланганда ёки такрорланувчи бириктирувчи ёки айирувчи боғловчилар ёрдами билан бирикканда, санашни давом эттириш имконияти бўлади. Шунга кўра, бу хил уюшиқ кесимларни очиқ уюшиқ кесим дейиш мумкин. Масалан: *Кампирнинг бу аянчли ҳолатини кўрган Аширнинг қони қайнади, хафа бўлди, жаҳли чиқди. (Б. Керб.)*

Уюшиқ кесим компонентлари бир-бири билан бўлган турлича муносабатларга кўра, ё бириктирувчи, ё зидловчи, ё айирувчи боғловчилар ёрдами билан ўзаро бирикади.

Бириктирувчи боғловчи ёрдами билан боғланган уюшиқ кесимлар бир пайтда параллель давом этган ҳаракатни ифодалайди: *«Фозил шоир... қирқдан ортиқ дoston тўқиди ва ижод қилди. (Ф. Й.)*

Бириктирувчи боғловчилар ёрдами билан ўзаро бириккан уюшиқ кесимлар кетма-кет, олдинма-кейин давом этган ҳаракатни ҳам ифодалайди: *Нафас олиб-олмай қоронғи залга чиқди ва иш кабинетининг эшигига яқинлади. (Ас. М.)*

Зидловчи боғловчилар ёрдами билан бириккан уюшиқ кесимлардан англашилган ҳаракатнинг бири бажарилмайди, бошқаси эса бажарилмайди. Шунинг учун ҳам уюшиқ кесим компонентларидан бири бўлишли, иккинчиси бўлишсиз феъл билан ифодаланаяди. Масалан: *Улар бир-бирлари билан гоҳ сўз; гоҳ имо-шора орқали гапиришдилар, лекин келиша олмадилар. (Б. Керб.) Муродова харита олдида узоқ тўхталдию, лекин ҳеч нарса демади. (И. Р.) Эҳсон Шарифни узатиб қайтиб келганида Саудий ётган, аммо ухламаган эди. (А. Қў.)*

Уюшиқ кесим компонентлари айирувчи боғловчилар билан боғланганда, улар ифодалаган ҳаракатлардан бирининг бўлишли, иккинчисининг бўлишсизлигини ёки ҳаракатларнинг

галма-гал давом этиб туришини кўрсатади: *..хаттотликда машқ қилар ё мусиқида куйлар яратишга уринар эди. (О.) Чавон-дозлар бир-бирларини алдаш мақсадида гоҳ от бошини қўяр, гоҳ тортар, баъзан отнинг бошини қайириб, четга бузар, баъзан тўғри йўлдан чоптириб кетар эдилар. (Б. Керб.)*

Уюшган аниқловчилар

У ю ш г а н в а у ю ш м а г а н а н и қ л о в ч и л а р. Уюшган аниқловчиларнинг ўзаро боғланиши ва аниқланмишга бўлган муносабати қуйидагича бўлади:

I. Уюшган аниқловчилар битта предметнинг ҳар хил белгиларини кўрсатиб, бир томондан аниқлайди: *У содда, уятчанг, камтарин йигит эди. (О.)*

II. Уюшган аниқловчилар бир турдаги предметларнинг фарқли белгиларини ифодалайди: *Чўлнинг орасида тўрт томони тоғ билан ўралган кўл бўлиб, унинг ичида тўрт хил: оқ, қизил, кўк, сариғ балиқлар кўриниб турар эди. («М. б. к.»)*

Демак, ҳар бир отга бирданига боғланиб келган бирдан ertiқ аниқловчи айрим ҳолларда уюшган бўлади, бу ҳолда ўлар ўзлари томонидан аниқланаётган отга нисбатан бир хил муносабатда бўлиб, санаш интонацияси ва тенг боғловчилар орқали ёки фақат санаш интонацияси ва бириктирувчи паузалар билан боғланади.

Баъзан бир неча аниқловчилар маълум бир аниқланмиш—отга боғланиб, уюшмасликлари ҳам мумкин.

Бир предметга боғланиб, уюшган аниқловчилар икки хил хусусиятга эга бўлади.

I ҳ о л а т. Уюшмаган аниқловчилар предметни турли томондан (ранг, шакл, материал, вақт каби) аниқлаб келадиган ва мазмунан турли гуруҳларга оид аниқловчилардир. Аниқловчилар предметни турли томондан аниқласалар, уюшмайди: *Кичкина қора уйга йиғилган етти-саккиз келин уйнинг четига қатор тизилишиб ўтирар эдилар. (Б. Керб.)*

II ҳ о л а т. Уюшмаган аниқловчилардан бири аниқланувчи сўз билан бевосита боғланиб, у билан бирга сўз бирикмасини ҳосил қилади, бошқаси эса мана шу сўз бирикмасининг ҳаммасига тааллуқли бўлади. Бунда олдинги аниқловчи ёлғиз бир отни эмас, балки бутун бир сўз бирикмасини аниқлайди. Масала: *Уларнинг ёнида тўсатдан бир аёл пайдо бўлиб қолди. У боши ва бўйинини қалин жун рўмол билан ўраган бир рус аёли эди. (П. Т.)* Бу гапда қалин ва жун сўзлари уюшмаган аниқловчилар ҳисобланади, чунки қалин сўзи бутун сўз бирикмаси бўлган жун рўмол биланни аниқлайди, гап ичида у билан бирга интонацион бирликни ҳосил қилади.

Бундай бирикмалар олдидан яна сифатловчи сўз келтирилса аввалги ҳодиса такрорлана боради, яъни аввалги сифатловчи сифатланмиш саналган бирикмага кира беради: *Бошида кўк афғоний шойи салла (С. А.) Илгари унинг пештоқидаги катта қора тунука вивескада «Эски шаҳар маҳкамаси» деб ёзилган бўларди... (Ас. М.) Қайтарма шойи ёқали узун қора мовут пиджак («Р.—Ўз. л.»)*

Бу типдаги уюшмаган аниқловчиларнинг аниқланмиш билан бевосита алоқада бўлган кейинги аниқловчиси тушиб қолган тақдирда, олдинги аниқловчи аниқланмиш билан бевосита алоқага киришиши мумкин: *кўк афғоний шойи салла — кўк афғоний салла — кўк салла; қайтарма шойи ёқали узун қора мовут пиджак — қайтарма шойи ёқали узун қора пиджак — қайтарма шойи ёқали узун пиджак каби.*

Бундай ҳолларда ёзувчи ёки нутқ сўзловчи алоҳида эътибор берган аниқловчилар аниқланмиш билан тўғридан-тўғри боғланиб кела олади.

Уюшмаган аниқловчиларнинг аниқланмиш билан бўлган муносабатида пауза ёрдами билан турлича маъно оттенкаларини белгилаш мумкин. Паузанинг ўрни ва кўчишига қараб, гап турли мазмунни англатади: *Момо чатма шойи кўйлак устидан жужун камзул кийди, белига қора гулли белбоғини айлантириб боғлади.* (Б. Қерб.)

Бу гапда *қора гулли белбоғ* бирикмасини икки хил пауза билан айтиш мумкин.

1) *қора гулли (пауза) белбоғ* — белбоғнинг гулигина — қора;

2) *қора (пауза) гулли белбоғ* — белбоғнинг ўзи қора, гули бошқа рангда.

Уюшган аниқловчиларнинг ўз аниқланмишлари билан боғланиши бутунлай бошқача характердадир, яъни уюшган аниқловчиларнинг бирортаси ҳам аниқланмиш таркибига кирмайди ва улардан бирортаси ҳам бир-бири билан аниқловчилик алоқасида бўлмайди, чунки уларнинг ҳар бири ўзининг грамматик марказига бевосита боғлангандир.

Уюшмаган аниқловчилар уюшган аниқловчилардан санаш интонациясининг йўқлиги билан ҳам фарқланади. Шунинг учун боғловчилар ёрдамисиз бириккан уюшган аниқловчиларни битта аниқланувчи сўзга алоқадор бўлган уюшмаган аниқловчилардан ажратиш керак. Уюшмаган аниқловчилар орасига боғловчи қўйиш мумкин эмас. Уюшган аниқловчилар боғловчиларсиз келганларида, санаш интонацияси орқали бирикадилар ва улар орасига маълум боғловчини киритиш мумкин бўлади.

Уюшган аниқловчиларнинг аниқланмишлар билан маъно муносабатлари турлича бўлади ва турлича муносабатдаги уюшган аниқловчиларнинг материаллари ҳам рангбаранг бўлиб қуйидаги турлари бор: 1) қаратқичли уюшган аниқловчилар; 2) сифатловчили уюшган аниқловчилар.

Қаратқичли уюшган аниқловчиларда бир ёки бир неча қаралмиш бир неча қаратқичли аниқловчи томонидан аниқланади. Қаратқичли уюшган аниқловчилар, асосан от ва отлашган сўзлар ёки олмош орқали ифодаланади ҳамда ўз аниқланмиши билан мослашув ёрдамида бирикади. Уюшган қаратқичлар шаклланган ёки шаклланмаган ҳолда қўлланади. Қаратқичнинг белгиси уюшган аниқловчиларнинг ҳар бир компонентидан такрорланган бўлиши ҳам мумкин. Бунда таъкид кучли бўлади. Масалан: *Аширнинг, Нуржаҳоннинг, айниқса Ортиқнинг орзуси юзага келганлигига беҳад хурсанд бўлди.* (Б. Керб.)

Такрорланувчи боғловчи ҳам қаратқичли уюшган аниқловчилардан кейин қўлланганда, шунингдек, қаратқичли уюшган аниқловчиларнинг олдидан бир хил сўз такрорланиб келганда ҳам, кўпинча, аффиксация тўлиқ бўлади. Масалан: *Бир кунни бир воқеа бўлди-ю кундошларнинг ҳам, Холнисонинг ҳам жони бир оз тинчиди.* (Ас. М.) *Измсиз туриб кетишининг ҳам, бирон нима дейишининг ҳам эпини қила олмай, қози домла сунада узоқ ўтириб қолди.* (М. Ис.) *У ҳар қизнинг, ҳар хотиннинг феъли, ахлоқини ўлчашда ўзини намуна қилганлигидан, Йўлчи билан Гулнор ўртасида бир кўп сирли воқеалар бўлганига ишонди.* (О.)

Уюшиб келиш хусусияти шаклланмаган, белгисиз қаратқичда ҳам бўлади.

Асосан, семантик томондан бир-бирига яқин бўлган ва мазмунан бир турдаги сўзлар орқали ифодаланган уюшиқ аниқловчилар, кўпинча, қаратқич белгисини олмайди. Масалан: *...чопиқ ва суғориш сифати ҳар жойда бир хил эмас,— нутқини давом эттирар эди Уктам.* (О.) *Тўп ва милтиқ овозлари борган сари кучайди.* (Б. Керб.) *...кўҳна Хуросоннинг эли адолат ва фазилат қўёшига ташнадур.* (О.) *Йигитнинг юз ва кўзида андиша, алам ва ҳаяжон аломатлари кўринарди.* (С. А.)

Баъзан уюшиб келган қаратқичли аниқловчилар ҳам шаклланган, ҳам шаклланмаган, яъни аралаш ҳолда қўлланилади. Масалан: *Ортиқ қизишиб гапирди:— Биродарлар, биз ким учун мардикорликка кетиб, қирилишимиз керак. Албатта, подшоҳнинг, амин, арчинларнинг, Холназарбойларнинг бизни илгаригидан ҳам баттар эзиши, хўрлаши учун* (Керб.)

Сифатловчили уюшган аниқловчиларда

уюшган аниқловчилар ўз аниқланмишлари билан битишув орқали бириккан бўлади, аниқланмишнинг қандай шаклда бўлишига қарамай, уюшган аниқловчиларнинг ҳамма компонентлари шаклан ўзгармайди. Бу сифатловчилар уюшиб келаётгани учун, улар ўртасида тенглик алоқаси бўлади: «*Боғи жаҳон аро*» аввалгидай *ғўзал, тантанали бир руҳ билан яшарди.* (О.)

Сифатловчили уюшган аниқловчилар, асосан маъмуан бир турдаги сифатлар ёки сифат функциясидаги (яъни предметнинг рангини, характерини, ҳолатини ва ўрнига муносабатини билдирувчи) сўзлар билан ифодаланади. Масалан: *Тўғонбек иягидаги қизғиш, сийрак, дағал соқолини қашиб, сукут этди.* (О.) *Токчаларга қизил, кўк, сарғиш муқовалик китоблар тизилган.* (Ҳ. Ғ.) *Вазмин, камтарин кишилар кўпинча озгина ичкилик ичиш биланоқ серғовға, андишасиз, уришқоқ бўлиб қолади.* (Жур.)

Сифатловчили уюшган аниқловчилар сифатдошлар орқали ҳам ифодаланади. Бундай уюшган аниқловчилар предметнинг ҳаракат белгисини англатади. Масалан: *Бунда на тааж-жубланадиган, на шубҳаланадиган ҳеч нарса йўқ.* (Газ.) *Гулдираган, шарқираган товуш бирдан тинди, ҳатто бўроннинг гувиллаши ҳам бир лаҳза эшитилмай қолди.* (А. ҚҲ.)

Сифатловчили аниқловчиларда ёйиқлик кўпроқ сифатдошта, ййиқлик эса сифатларга оид, чунки сифатдош маъносидан иш-ҳаракат маъносининг ҳам англашиши унга тўлдирувчи ва ҳол сингарин гап бўлақларининг эргашиб келишига имкон беради.

Бундан ташқари, сифатловчили уюшган аниқловчилар сонлардан ва кўрсатиш олмошларидан ҳам ифодаланади. Масалан: *Дарвоза ҳам ййма, кўпарма тарзида, олти, йн икки, йн олти гиреҳ нақшлар билан безатилган.* (С. А.) *Улмас хаёлида ҳали у, ҳали бу эшикка боради.* (Газ.) *У... шоликорликларининг гоҳ у, гоҳ бу чеккасида қўнқайиб турган қамиш томларни кўрди.* (Ҳ. Ғ.)

Шунингдек, ундов сўзлар ҳам сифатловчи вазифасида келиб, уюшишлари мумкин: *Ҳовлидан тақ-тақ, тарақ-туруқ садолари эшитилаётибди.* (Ҳ. Ғ.)

Ҳозирги ўзбек адабий тилида уюшиқ аниқловчилар бир неча йўл билан ўзаро тенг:

Бириктирувчи пауза ва санаш интонацияси ёрдами билан:

Бириктирувчи пауза, санаш интонацияси ҳамда тенг боғловчилар орқали боғланадилар.

Уюшиқ сифатловчили ва қаратқичли аниқловчилар бириктирувчи пауза ва санаш интонацияси ёрдами билан ўзаро тенг боғланади. Бунда уюшиқ аниқловчи компонентлари со-

нини орттириш, санашни давом эттириш мумкин бўлади. Шунинг учун бу хил уюшиқ аниқловчиларни ёпиқ ёки очиқ группали уюшиқ аниқловчилар деймиз. Масалан: *Доҳийлар, олимлар, мардларнинг ери, Улсам айрилмасман қучоқларингдан (У.) Пушти, сарғиш, қип-қизил, кўкимтир... гулларга қараб дил шод бўлди. (О.)*

Бириктирувчи боғловчилар икки компонентли уюшиқ аниқловчиларни, шунингдек бир неча компонентли уюшиқ аниқловчиларнинг охириги икки компонентлини ўзаро бириктиради. Бундай ҳолда уюшиқ аниқловчиларни санашни давом эттириш, уларнинг сонини кўпайтириш мумкин эмас. Бундай боғловчилар санашнинг тугалланганлигини билдиради. Шу сабабли бу хил уюшиқ аниқловчиларни ёпиқ группали уюшиқ аниқловчилар деймиз. Масалан: *Шу биргина сўз унинг бутун ички ва ташқи дунёсини ўзида акс этдирган эди. (М. Ис.) Самарқандли, бағдодли, мисрли ва хитойли ҳамма сайёҳларга бу шаҳар манзур бўларди. (О.)*

Қаратқичли уюшиқ аниқловчиларда бир-бирига зид муносабат бўлмайди, шу сабабли уларнинг ўзаро боғланиши учун зидловчи боғловчилар қўлланмайди. Зидловчи боғловчилар, асосан, сифатловчили уюшиқ аниқловчиларни ўзаро боғлаш учун хизмат қилади. Масалан: *Зуннун Арғун телбароқ, лекин ажойиб қиличбоз, баҳодир, ёвқур бек эди. (О.) ...юзиди бир оз чўтирлик изи қолган бу камтар, аммо қатъий хотин энг мураккаб тушунчаларни ҳам оддий мисоллар орқали етказиб бера оларди. (П. Қ.)*

Уюшиқ тўлдирувчилар

Грамматик шакли ва вазифаси жиҳатдан тўлдирувчи бўлиб, маълум воситалар ёрдамида ўзаро тенг алоқага киришган ва гапнинг бирор бўлагига боғланиб, асосан бир турдаги сўроққа жавоб бўлган бир типдаги бўлақлар уюшиқ тўлдирувчилар бўлади. Масалан: *Баҳор қучоғида лола, сунбуллар, Чечаклар, нурларга тўлди кўнгилар. (У.) У қизчаларини бағрига босиб, кечалари билан отани ёки хунук бир ваҳимани кутар эди. (Ас. М.)*

Уюшиқ тўлдирувчилар ҳар вақт бир хил сўроққа жавоб бўла бермайди, ўрни ва лексик грамматик вазифаларига кўра, бир типдаги ҳар хил сўроққа ҳам жавоб бўлиб келади.

Уюшиқ тўлдирувчилар тенг боғловчилар воситасида ёки боғловчиларсиз, бириктирувчи пауза ва санаш интонацияси орқали ўзаро боғланади. Бу боғловчилар уюшиқ тўлдирувчиларни бир-бирига боғловчи воситалардир.

Уюшиқ тўлдирувчилар тенг боғловчилар ёки интонация орқали ўзаро боғланиб, уюшган бўлақларнинг ёпиқ ёки очиқ группасини ҳосил қилади.

Уюшувчи охириги бўлақдан олдин келган биттагина бириктирувчи боғловчи (такрорланувчи боғловчилар бундан мустасно) ҳам ёки ва воситаси билан ўзаро боғланган гап бўлақлари уюшиқ тўлдирувчининг ёпиқ группасини ташкил қилади. Масалан: *Тошкент чопарининг бу кутилмаган ҳаракати хонни, Мусулмонқулни, қушбеги ҳам худайчини... бир ҳайратда қолдирган эди.* (А. Қд.)

Бириктирувчи паузалар ва санаш интонацияси ёрдами билан ўзаро боғланган гап бўлақлари эса уюшиқ тўлдирувчиларнинг очиқ группасини ташкил қилади. Масалан: *Дархоналарингизни, ётоғингизни, либосингизни, мана бу ажиб дарахтзор боғингизни кўрган одамнинг кўзи қувонади.* (Ҳ. Ғ.) *Қумқишлоқ кишилари большевик Ботирали улар учун, халқ учун, революция учун жонини фидо қилганини билиб қўйишсин.* (Ҳ. Ғ.)

Уюшиқ тўлдирувчилар орасида одатда бир-бирига зид муносабат бўлмайдди, шу сабабли уларнинг ўзаро алоқасида *лекин, ammo, бироқ* каби зидловчи боғловчилар ва шу вазифадаги *-у, -ю* юкламалари ишлатилмайдди.

Якка боғловчилар воситаси билан боғланган уюшиқ тўлдирувчилар талаффузида шу боғловчи олдидаги тўлдирувчи билан боғловчи орасида қисқа пауза сезилади, шу сабабли якка боғловчи ўзидан кейинги тўлдирувчига қўшиб талаффуз этилади.

Якка боғловчилар жуфт ҳолда уюшган тўлдирувчилар орасида келганда, ҳар жуфт бўлақ кўп вақт ўзаро пауза, санаш интонацияси орқали боғланади, улар орасидаги пауза оддий паузадан узунроқ бўлади. Масалан: *Ойқизнинг барча ҳаракатларини диққат билан кузатган Лола унинг жасорати ва мардлигига, чидам ва садоқатига қойил бўлди.* (Ш. Р.)

Уюшиқ тўлдирувчилар орасида ва боғловчиси ўрнида келган билан кўмакчиси уюшувчи бўлақларнинг биринчи компонентига қўшилиб айтилади: *Тўтиқиз билан Дилшодда чиндан ҳам ўхшашлик, умумий жозибора бор эди.* (М. Ис.)

Такрор ҳолда қўлланувчи боғловчилар ўзидан олдинги уюшувчи бўлақ билан қўшиб талаффуз этилади. Шу боғловчидан кейин, ҳар бир уюшган бўлақ орасида узунроқ пауза ҳосил қилинади. Бу хил боғловчилар уюшиқ тўлдирувчиларнинг ўзаро боғланишини таъкидлаш йўли билан кучайтиради.

Воситасиз тўлдирувчилар уюшганда, ҳар бир тўлдирувчи тушум келишиги кўрсаткичи *-ни, -н* (баъзан *-дан*) ни олиб белгили, айрим ҳолларда эса белгисиз келади.

Уюшиқ тўлдирувчиларда келишиқ қўшимчаси уларнинг ҳар бирига қўшилади. Бунда уюшиқ тўлдирувчиларнинг ҳар бирини айириб, таъкидлаб ифодалашга кўпроқ эътибор берилади. Масалан: *Колхозга даромад кирса сизга, бизга, ҳаммага давлат киради, бойлигимиз ортади.* (Ж. Ш.) *Ғулом-жон нафас олмай тинглади. Нафас олса жонбахшидан, дилкашидан айрилиб қоладигандек жим эшитди.* (М. Ис.)

Уюшиқ тўлдирувчиларнинг таъкидли шакли, яна, ҳар бир уюшган бўлакдан сўнг ҳам боғловчисининг такрорланиши йўли билан ифодаланади. Бундай ҳолларда уюшиқ тўлдирувчиларнинг ҳар бири келишиқ қўшимчасини қабул қилади, унда таъкид маъноси янада кучлироқ бўлади: *Унинг гапларида ҳам, товушида ҳам ҳадик, ҳазинлик, ожизлик сезилиб туради.* (Ас. М.)

Уюшган бўлақлар оддий саналганда, келишиқ аффикси тўлдирувчиларнинг охиригисига қўшилади. Масалан: *Ун бир ёшидан кетмон чопган, умрининг тенг ярмини қаролик, батраклик, чоракорликда ўтказган чолнинг юзлари кутилмаган даражада қип-қизил, ўзи эса тетик ва бақувват эди.* (И. Р.) *...Лаълининг кўнгли унинг шафқатсизлиги, зolimлиги ва қотиллигидан ранжиди.* (Х. Ғ.)

Баъзан келишиқ қўшимчалари уюшиқ тўлдирувчиларда аралаш ҳолда ишлатилади: келишиқ қўшимчаси олдинги ва кейинги уюшган бўлақларда келиб, ўртадаги тўлдирувчи белгисиз шаклдаги объектни англайди: *Аммо халқ бундай ёлвориларга, тавба, тазарруларга қулоқ солмади.* (А. Қд.)

Уюшиқ тўлдирувчилар таркибидаги бўлақлар, кўпинча, бир хил сўз туркуми билан ифодаланади;

1. От билан: *Ҳар қарич ерга, ҳар дарахтга алоҳида парвариш қилингани сезилар эди.* (О.) *Нақадар хаёлга, фикрга бойсан, Мени мафтун этди қўшиғинг, Жамбул.* (У.)

2. Олмош билан: *...Аравакаш, бу сафар кулиб эмас, қовоғини солиб:— Бу Қаландар бойнинг пахтаси, у сиз билан бизга ўхшаш ҳосилни кўрагида еб қўядиган очлардан эмас, деб жавоб қилган бўлур эди.* (М. Ис.)

3. Инфинитив билан: *— Иним, дунёда китоб ўқимоқдан, шеър айтмоқдан ўзга завқ бахш машғулот йўқдир,— деди Навоий қатъий оҳанг билан.* (О.)

Уюшиқ тўлдирувчилар баъзан турли сўз туркумларидан бўлиши мумкин: *Биз ҳам қондан, яшамоқдан, ҳузур, роҳатдан, гўзалликни сева олишдан маҳрум эмасмиз.* (Ғ. Ғ.)

Бир хил маъно муносабатини ифодаловчи (ўрин, пайт ёки ҳолат каби) бир неча ҳоллар гапнинг битта (баъзан бир неча) бўлагига боғланади ҳамда ўзаро тенг алоқага киришади. Ана шундай бўлақлар уюшган ҳоллар саналади.

Уюшиқ ҳоллар кўп вақт феъл кесимга боғланиб, гап мазмунига мос маъноларни ифодалайди.

Уюшиқ ҳоллар ҳам, бошқа уюшиқ бўлақлар каби, тенг боғловчилар орқали ёки боғловчисиз — фақат санаш интонацияси ва бириктирувчи паузалар воситаси билан ўзаро боғланишлари мумкин. Булар уюшиқ ҳолларнинг тенг боғланиш белгилари ҳисобланади.

Уюшувчи охириги бўлақдан олдин келган биттагина боғловчи (бириктирувчи боғловчи) орқали бириккан гап бўлақлари уюшиқ ҳолларнинг ёпиқ группасини ҳосил қилади. Масалан: *Бозор бошига яқинлашганлари сари доира товуши ҳам баландроқ ва аниқроқ эшитилар эди.* (С. А.) ...*томларда, деворларда, тут ва тут каллаклариди ҳоқимни томоша қилмоқчи бўлиб ўтирган болалар қий-чув кўтариб қичқиривар эди.* (М. Ис.)

Боғловчисиз — фақат санаш интонацияси ва бириктирувчи паузалар орқали боғланган гап бўлақлари уюшиқ ҳолларнинг очиқ группасини ташкил қилади. Масалан: *Қош қорайди. Осмоннинг бир чеккасида ранги ўчиб, уволгина бўлиб турган ой нурга тўлди, чўлни босиб келаётган қоронғиликни зовурларга, пастқамликларга, дарахтларнинг остига суриб ташлади.* (А. Қў.) *Андижонда, Марғилонда, Қўқонда анча саргардон бўлиб юрди.* (М. Ис.)

Тенг боғловчилар уюшиқ ҳоллар орасида якка ҳолда (*ва, ҳамда, билан, лекин, аммо* каби) ва такрор ҳолда (*гоҳ... гоҳ, дам... дам* каби), шунингдек, *гоҳ* якка, *гоҳ* такрор ҳолда (*ё, ёки, ҳам*) қўлланишлари мумкин.

Якка ҳолда қўлланувчи боғловчилар ёрдамида боғланган уюшиқ ҳоллар орасидаги пауза жуда қисқа бўлади: *Бу киши бир вақтлар Тошкентда ва Фарғонада донг чиқарган Шомуротбой эди.* (О.)

Якка ҳолда қўлланувчи *ва* боғловчиси икки ёки ундан ортиқ компонентли ҳолларни боғлайди. Боғловчи функциясида келган билан кўмакчиси фақат от билан ифодаланган икки компонентли уюшиқ ҳоллар орасида келади.

Лекин, аммо, бироқ каби боғловчилар ҳам фақат икки компонентли уюшиқ бўлақлар орасида келиб, уюшиқ равиш ҳолларинигина боғлаш функциясини бажаради.

Якка ҳолда қўлланувчи боғловчилар жуфт шаклдаги уюшиқ ҳоллар орасида ҳам келиши мумкин. Бунда, кўпинча ҳар бир жуфт ўзаро пауза орқали ажралади ва ҳар бир жуфтнинг иккинчи бўлагигина келишиқ қўшимчасини қабул қилади. Масалан: *Икки кун тўхтовсиз давом этган кучли бўрон чўллар ва қишлоқларда, йўллар ва экинзорларда кўнгилсиз из қолдириб кетди.* (Ш. Р.)

Такрор ҳолда қўлланувчи боғловчилар (*гоҳ-гоҳ, дам-дам* каби) ҳар бир уюшиқ ҳолдан олдин ишлатилади. Бу боғловчилар ёрдамида боғланган уюшиқ бўлақлар орасидаги пауза эса узун ва таъкидли бўлади. Масалан: *Аммо шундай бўлса ҳам, гоҳ Бўронбек уйида, гоҳ Ибодилла ҳужрасида тунлари бўлиб турган маслаҳат мажлисларининг қатнашчилари ўзларини биринчи марта дорга чиққан дарбоз шогирдидай ҳис қилардилар.* (Ҳ. Ғ.) *Подшоҳ дам кулиб, дам жиддий ўй билан қулоқ солди* (О.)

Гоҳ якка, гоҳ такрор ҳолда қўлланувчи боғловчилар эса якка ҳолда қўлланганда, икки ва ундан ортиқ компонентли, шунингдек, жуфт шаклдаги уюшиқ ҳоллар орасида келади, такрор ҳолда қўлланганда эса *ё, ёки* боғловчилари ҳар бир уюшиқ ҳолдан олдин, ҳам боғловчиси эса *гоҳ* ҳар бир уюшиқ ҳолдан олдин, *гоҳ* кейин қўлланади: *У эгар устида ё хаёл сўриб, ё мудраб боради.* (М. Ис.) *У гўнгли тупроқда ертўлада ҳам, иссиқ хонада ҳам ўса беради.* (Газ.) *Иккови ҳам ичда, ҳам тишда топшиган.* (М. Ис.)

Уюшиқ ҳолларнинг ҳамма турлари — келишиқсиз ҳоллар, келишиқли ҳоллар, кўмакчили ҳоллар уюшиб келиши мумкин.

Уюшиқ ҳоллар мазмун жиҳатидан қуйидагича турларга бўлинади: 1) уюшиқ равиш ҳоллари, 2) уюшиқ ўрин ҳоллари, 3) уюшиқ пайт ҳоллари, 4) уюшиқ мақсад ҳоллари, 5) уюшиқ сабаб ҳоллари, 6) уюшиқ миқдор-даража ҳоллари.

Уюшиқ ҳолларнинг энг кўп қўлланадиган группасини уюшиқ равиш ҳоллари ташкил қилади. Уюшиқ равиш ҳоллари одатда иш-ҳаракатнинг бажарилиш усули ва характерини ифодалаб, шу иш-ҳаракат ҳақида равиш маъносидаги бир неча тушунчани аниқлайди.

Уюшиқ равиш ҳоллари, асосан қуйидаги сўз туркумлари билан ифодаланади: а) ҳолат равишлари, б) равишдошлар, в) келишиқ шаклидаги равишлашган сўзлар, г) билан кўмакчиси билан келган абстракт отлар, д) ҳолда, равишда, суратда сўзлари ёки бўлиб равишдоши билан келган сифатлар ёки сифатдошлар, е) турли сўз туркумлари.

Уюшиқ равиш ҳоллари ҳолат равишлари билан ифодаланганда, боғловчилар орқали ёки боғловчисиз — фақат санаш

интонацияси билан бирикиши мумкин. Бунда уюшиқ равиш ҳоллари содда ёки жуфт шаклдаги равишлардан бўлиши мумкин. Масалан: *Она ёлғиз қизини кутиб, Утирарди сўлғин, паришон.* (У.) *Бундан бир неча ой аввал Ботирали Утап билан бирга қишлоқни уйма-уй, қўрама-қўра айланиб чиқди.* (Ҳ. Ғ.)

Равишдошлар билан ифодаланган уюшиқ ҳоллар, кўпинча, ўзаро боғловчисиз — фақат санаш интонацияси ва бириктирувчи паузалар орқали бирикади. Масалан. *Она ардоғи, ота меҳрида эркаланиб, яйраб ўсаётган бола кимсасиз бўзлаб қолди.* (Газ.) *Саидий унинг Муродхўжа домланинг уйида Аббосхон, Салимхонлар билан сенсирашиб, ҳазиллашиб, кулишиб ўтирганини кўрганидан кейин, «ҳар ҳолда бу одамда бир сир бор», деган фикрга келди.* (А. ҚҲ.)

Равишдошлар билан ифодаланган уюшиқ ҳоллар, кўпинча, айирувчи боғловчилар билан бирикади: *Уста Баҳром кўрпада ҳамон чўзилиб ётар, Фуломжон бўлса бешинчи чироқнинг сарғимтир ёруғида гоҳ сўзлаб, гоҳ ўйлаб ўтирар эди.* (М. Ис.) *Уялиб ёки ҳавас қилиб қарашларининг боиси уларнинг жуфт тушгани эди.* (П. Қ.)

Келишиқ шаклидаги равишлашган сўзлар билан ифодаланган уюшиқ равиш ҳоллари боғловчилар орқали ёки боғловчиларсиз — санаш интонацияси ва бириктирувчи паузалар ёрдамида ўзаро боғланади:

Отанг — онанг сани жондан ва виждондан севади. (Ҳ. О.)

Билан кўмакчиси билан келган абстракт отлар орқали ифодаланган уюшиқ равиш ҳоллари, кўпинча, боғловчисиз, баъзан боғловчилар орқали бирикади ва, асосан ҳолатни билдиради: Қизим, аканг мард йигит эди. Номус билан, мардлик билан ўлди. (О.)

Кўмакчилар билан келган уюшиқ равиш ҳоллари фақат бириктирувчи ёки айирувчи боғловчилар орқали бирикади. Уларни боғлашда зидловчи боғловчилар қўлланмайди: *Навоий дўстона табассум ва илиқлик билан Султонмуродга мурожаат этиб, унинг қаерлик экани, қандай илмларни ўтгани ва ҳоказо ҳақида суриштирди.* (О.) *Фуломжон Ольга Петровнанинг севинчига... қизчага ҳамон парвона бўлаётганига ҳам завқ, ҳам ҳайрат билан қараб турарди.* (М. Ис.)

Уюшиқ равиш ҳоллари ҳолда, равишда, суратда сўзлари ёки бўлиб равишдоши билан бирга келган сифат ёки сифатдошлар орқали ифодаланганда, ҳолда, равишда, суратда сўзлари ва бўлиб равишдоши такрорланиб келмай, балки фақат уюшиқ бўлақларнинг энг охириги компонентида қўлланади: *Йигит... хурсанд, мағрур ҳолда одим отди.* (О.) *Сайрамов чолни икки қўли билан енгил, лекин самимий равишда секин*

қучоқлаб, кулиб деди. (О.) Вали ака ҳам ўрнидан туриб, хотини ёнига келди... бошига оғир мусибат тушган киши товуши билан эзгин, ғамгин бўлиб гапирди. (М. Ис.)

Уюшиқ равиш ҳоллари баъзан турли сўз туркуми билан ҳам ифодаланади. Бу ҳолат фақат уюшиқ равиш ҳолларига хосдир. Бундай пайтларда қуйидагидай ҳол юз бериши мумкин: равиш ёки равишдош орқали ифодаланган уюшиқ бўлакка ёрдамчи сўз билан келган от (кенг маънода) компонент бўлади: *Чўл томондан кўч кўтариб келаётганларни дам ҳазил билан, дам узоқ суриштириб кутиб олишмоқда.* (Ас, М.) *Сойнинг суви ййноқлаб, кўпикланиб, шовқин билан шлюздан думаламоқда.* (И. Р.)

Уюшиқ ўрин ҳоллари ҳам уюшиқ равиш ҳоллари каби, уюшиқ ҳолларнинг анча кўп қўлланадиган группасини ташкил қилади.

Уюшиқ ўрин ҳоллари ҳаракатнинг бўлишидаги бир неча ўринни билдириб, қуйидагилар: а) ўрни равишлари орқали, б) ўрин-пайт, жўналиш, чиқиш келишикларидаги отлар орқали ифодаланади.

Уюшиқ ўрин ҳолларининг ўрин равишлари билан ифодаланишига мисол: *Қаландаров машинани олдинга, орқага юргизди, майдонни бир айланди.* (А. Қх.) *У тагдўзи дўппи остида орқадан бирам чиройли кўринган ўрта-миёна калласини гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа буриб, тирқшдан синчиклаб қаради.* (М. Ис.)

Уюшиқ пайт ҳоллари муайян ҳаракат ва ҳолатнинг бўлиш-бўлмаслик пайти бир неча эканини англатади.

Уюшиқ пайт ҳоллари: а) пайт равишлари, б) -да қўшимчасини олган сифатдошлар, в) чиқиш келишиги қўшимчасини олган ва *сўнг, кейин* кўмакчилари билан келган сўзлар орқали, г) воситали келишиқ қўшимчасини олган отлар билан ифодаланади.

Пайт равишлари орқали ифодаланган уюшиқ пайт ҳоллари: содда равишлардан, ҳар хил шаклдаги қўшма равишлардан ва аралаш типдаги равишлардан ташкил топади. Масалан: *Эртада, кечда, кунда ва тунда, боринги, емишимиз хамир эди.* (И. Р.) *Ҳароратнинг нафасни бўғувчи дами ҳар кун ва ҳар кеча дўстимнинг таклифини эслатади.* (И. Р.) *Оқлар отряди шу кун ёки эртага Тажан ва Марини босиб ўтиб, Чоржўйга, балки Тошкентга ҳам йўл олиши аниқ эди.* (Б. Керб.)

-да қўшимчасини олган сифатдошлар орқали ифодаланган уюшиқ пайт ҳоллари, асосан, бириктирувчи боғловчилар ёки фақат санаш интонацияси воситасида боғланади. Бунда -да қўшимчаси ҳар бир бўлакда тушириб қолдирилмай қўл-

ланади. Масалан: *Саломлашганда, ўтирганда, турганда оиланинг тең ҳуқуқли аъзосидай ҳаракат қилди.* (Б. Керб.) *Бола йўталганда, аксирганда ва ҳатто нафас олганида ташқи ҳавога талайгина касаллик вируси чиқаради.* (Газ.)

-да қўшимчасини олган сифатдошларнинг ўз эгаси бўлса, улар пайт эргаш гапнинг кесимига айланади.

Уюшиқ пайт ҳоллари чиқиш келишиги қўшимчасини олган ва *сўнг, кейин* кўмакчилари билан келган сўзлар орқали ифодаланади. Масалан: *Ярим соатли отиш, чопишдан сўнг сипоҳилар занжирлик оломонларни қочириб, Баланд масжид чепига етдилар.* (А. Қд.) *«Стрелка» ва «Белка» лақабли итлар учгандан ва ерга қўнгандан кейин ўзларини яхши ҳис қилдилар.* (Газ.)

Уюшиқ пайт ҳоллари кўпинча, воситали келишиқ қўшимчаларидан ўрин-пайт келишиги қўшимчасини олган, асосан пайт ҳоли ёки пайт ҳоли маъносига эга отлар орқали ифодаланади. Бунда уюшиқ пайт ҳоллари уюшиқ ўрин ҳоллари билан бир хил шаклда келсаларда, уларнинг лексик маънолари ўрин ёки пайт маъносини билдиради: *Одамлар қорда ҳам, бўронда ҳам айни фидокорлик билан ишлар эдилар.* (О.) *Одам деган вақти чоғлиқда ҳам, ҳафагарчиликда ҳам пасангисини йўқотмагани тузук.* (М. Ис.)

Уюшиқ мақсад ҳоллари бир иш-ҳаракат ва ҳолатнинг бўлишидаги мақсаднинг бир неча эканини билдиради.

Уюшиқ мақсад ҳоллари, асосан *учун, мақсадида, мақсади билан, умидида* каби кўмакчили конструкциялар орқали ифодаланади.

Уюшиқ мақсад ҳолларида *учун* кўмакчиси, асосан ҳаракат номларидан кейин келади, кўпинча охириги компонентдагина қўлланади: Масалан: *...гина-кудурат сўзларини эшитиш ва уни овутуш учун узоқ суҳбатга чоғланиб, креслога ўрнашиброқ ўтирди.* (А. Қҳ.)

Баъзан *умидида* сўзи *мақсадида* кўмакчисининг синоними сифатида уюшиқ ҳолли конструкцияда қўлланади. *Умидида* сўзи, кўпинча, уюшиқ бўлақларнинг ҳар бир компонентида қўлланади: *Елкаларида эзиб келган қора қашшоқликни афдориб ташлаш умидида, одам боласига ярашган бахтли ҳаёт билан яшаш умидида шод ва хуррам бўлиб борардилар.* (М. Ис.)

Уюшиқ сабаб ҳоллари бирор ҳаракат ёки ҳолатнинг бўлиш-бўлмаслик сабаби бир неча эканини билдиради.

Уюшиқ сабаб ҳоллари: а) чиқиш келишиги қўшимчасини (-дан) олган сифатдош формаси (-ган, ёки -ганлик) билан,

б) учун кўмакчиси билан бириккан сифатдош формаси орқали ифодаланади.

Бу шакллар ўз эгаси бўлган вақтда, эргаш гапнинг кесими бўлиб келади.

Уюшиқ сабаб ҳоллари чиқиш келишиги қўшимчаси -дан ни қабул қилган сифатдош орқали ифодаланганда, кўпинча, келишлик қўшимчаси энг охириги бўлакдагина келади.

Уюшиқ сабаб ҳоллари учун кўмакчиси билан бириккан сифатдош орқали ифодаланганда, кўмакчи, кўпинча, уюшиқ бўлакларнинг энг охириги компонентда қўлланади: *У бунни бюрода айтолмагани, «секретарлик ўрнини талашгандай бўламан» деб андиша қилгани учун ўзидан ҳам норози бўлди.* (П. Қ.)

Уюшиқ миқдор-даража ҳоллари иш-ҳаракат ёки ҳолатнинг бажарилишидаги миқдорий белгиларни ифодалайди. Уюшиқ миқдор-даража ҳоллари миқдор-даража равишлари ва соннинг марта ёки марталаб сўзлари билан келган бирикмалари орқали ифодаланади: *Бу йил пахта далаларида экишдан тортиб, йиғим-теримгача илғор агротехники усуллари янада кенг ва янада кўп қўлланилади.* (Газ.) *...бозор охирида савдодан тушган пулларини ҳисоблаб кўрганида, пул оз чиқди. Иккинчи, учинчи марта санаб кўрди, бари бир пул оз чиқаверди.* (С. А.) *Икки, уч марталаб борган кунимиз ҳам бўлган.* (И. Р.)

Баъзан маҳал ва қайталаб сўзлари марта сўзининг синоними сифатида, сонлар билан бирикиб, уюшиқ миқдор-даража ҳоли бўлиб келади: *Марказий ошхонада ҳар кунни дала бригадалари учун бир маҳал, гоҳда икки маҳал иссиқ овқат пиширилади.* (И. Р.) *Иккинчи, учинчи қайталаб юз ювишда бу фитна тагин ҳам кучайди.* (А. Қд.)

Уюшиқ бўлакли гапларда умумлаштирувчи сўзлар

Уюшиқ бўлакли гапларда умумлаштирувчи сўзлар ҳам келиши мумкин. Умумлаштирувчи сўзлар уюшиқ бўлакларнинг воситаси билан изоҳланган бўлакнинг мазмунига мос ҳолда шаклланади. Масалан: *Гап яна ҳамма биладиган оддий нарсалардан — темир йўл, мастеравойлар, бозор, миришаблар, қовоқхона сингарилардан бошланди.* (Ас. М.) *Бучанг бутун маҳалани — томларни ҳам, деворларни ҳам, сувсизликдан қақраб қолган яккам-дукам дарахтларни ҳам бир хилдаги жонсиз, оқиш рангга бўярди.* (Ас. М.)

Умумлаштирувчи сўзлар маъноси ва гапдаги ўрнига кўра икки хил бўлади.

Умумлаштирувчи сўз уюшиқ бўлақлардан олдин келади. Бу ҳолда у доимо изоҳни талаб қилади, яъни умумлаштирувчи сўз саналувчи бўлақлар томонидан изоҳланади. Масалан: *Холмуроднинг дўстлари: Эргаш, Жўра ва Омонтой ҳам бирин-кетинга отпускадан қайтишди.* (П. Т.) *Энди реакция кекса бўғинларга — чоллар ва кампирларга қўл кўтарди.* (Газ.)

Умумлаштирувчи сўзлар уюшиқ бўлақлардан кейин келади. Бунда улар уюшиқ бўлақларнинг маъно ва вазифаларини йиғиб, жамлаб, якунлаб беради. Бундай умумлаштирувчи сўзлар уюшиқ бўлақларнинг маъно ва вазифаларини йиғувчи ёки якунловчи умумлаштирувчилар ҳисобланади. Масалан: *Анорхон, Эргаш, Содик—учови уч томонга—тракторчилар, универсалчилар ёнига жўнади.* (И. Р.) *Агар аэроплани тушиб, узоқларга учиб кетсангиз, Ватанимизнинг гўзал шаҳарлари, бахмал боғлари, ям-яшил ўрмонлари, пахтазорчиллари, Донбасси, Урали, Сибири — ҳаммасини яққол кўрасиз.* (Ғ. Ғ.)

Умумлаштирувчи сўз уюшиқ бўлақлардан кейин келганда, умумлаштирувчи сўздан олдин баъзан хуллас, қисқаси каби сўзлар келиши мумкин. Бундай сўзлар уюшиқ бўлақлар билан умумлаштирувчи бўлақ орасида чегараловчи сўз сифатида қўлланади. Масалан: *Қорхоналарда, қурилишларда, кўчаларда, квартираларда, хуллас, ҳамма ерда партиянинг навбатдаги съезди ҳақида гап бормоқда.* (Газ.) Мисол: *Бу дево-на Тошкентнинг барчасига маълум, беклардан, бойлардан, қисқаси, шаҳарнинг катта-кичигидан ўзига ихлосмандлар орттирган ва кўпларнинг тарафидан қилган кароматлари ривоят этилган бир мажнун эди.* (А. Қд.)

Умумлаштирувчи сўзлар, кўпинча, жамловчи ёки жамлаш функциясидаги отлардан, таркиблардан, шунингдек, биргалик ёхуд бўлишсизлик олмошларидан ифодаланади. Гапда умумлаштирувчи сўз ва у билан бирга келган уюшиқ бўлақлар бир хил функцияни бажаради.

Умумлаштирувчи сўзлар жамловчи отлардан ифодаланганда, жинс-тўда тушунчасини, у билан бирга келган уюшиқ бўлақлар эса тур-қисм тушунчасини билдиради. Масалан: *Ишчи, деҳқон, хизматчи, хуллас барча меҳнаткаш турмушини яхшилаш чоралари кўрилди.* (Газ.) *Қурилиш участкасига келадиган кўчаларга текилиб қолган оломон шаҳар меҳнаткашларининг — ишчи, ўқувчи, хизматчиларнинг колонналарига зўрға йўл очиб бермоқда.* (Ас. М.) *Унинг кўз олдида инженер бўлиб етишган сталевар Кравченко, Шералиевлар, ҳаммани ижодга, янгилликларга рағбатлантирувчи меҳрибон кексалар: профессор Назаров ва обермастер ва ҳатто кайсар Нуриддинов ҳам уни қувонтиради.* (Ас. М.)

Умумлаштирувчи сўзлар биргалик ёки бўлишсизлик олошларидан ифодаланганда, умумлаштирувчи сўз ва уюшиқ бўлақлар жинс-тўда ва тур-қисм тушунчасини ифодаламайди. Масалан: *Демак, бечораларни мурувватсизлик билан қириб келган камбағаллик ҳамма ерда: қишлоқларда, шаҳарларда, ўлкаларда, давлатларда ҳаммиша изғиб юргани учун Матқовул ўз дунёсида бир тасодиф бўлмай, денгиздан бир қатра эди.* (М. Ис.) *Бу ўйда на Аширдан, на Саҳат чўлоқдан — ҳеч кимдан дарак йўқ.* (Б. Керб.)

Уюшиқ бўлақларнинг умумлаштирувчи сўзлари тузилиши жиҳатдан сўз ёки сўзлар бирикмасидан иборат бўлади: *Тун жимлигида изтироб ҳам, ёлғизлик ҳам «Нега бундай?», «Нима учун?» деган азобли саволлар ҳам — бари қайтиб келди.* (Ас. М.) *Сув очиш тантанасига Қорабулоқнинг бутун аҳолиси — чоллар, хотинлар, болалар чиқишди.* (М. Ис.)

Уюшиқ бўлақларнинг умумлаштирувчи сўзлари баъзан такрор ҳолда ҳам келади: *Ҳамма нарса, олисда, баланд чўққилар устида тутундек буралиб кўтарилаётган булутлар ҳам, ёстаниб ётган кўмкўк адир ҳам, дарё ҳам, тош ҳам, ҳамма, ҳамма нарса кўзимга жуда бошқача — гўзал ва оромбахш кўриниб кетди.* (Ҳ. Ҳ.)

Баъзи ҳолларда бир содда гапда уюшиқ бўлақларнинг умумлаштирувчи сўзлари иккита бўлиши ҳам мумкин: *Ҳозиргина ўлим ҳолатида олишган икки душман — Эримбет билан Сулув — иккиси икки четда Элгелдига қараб туришарди.* (Ас. М.) *Ҳамма шу ерда: ёшу яланг, қари-қартанг, бою гадо ҳамма шу!* (М. Ис.)

Баъзан уюшиқ бўлақларнинг умумлаштирувчи сўзлари уюшган ҳолда ҳам келади: *Оналаримиз, қизларимиз, опа-сингилларимиз: Жамилалар, Турсунойлар, Зухралар, Лайли ва Ширинлар ўтмишда ҳуқуқсиз бўлганликлари учун ҳам муродларига ета олмаганлар, бахтсиз мазлумалар бўлганлар.* (Ҳ. Ҳ.)

Умумлаштирувчи сўз уюшиқ бўлақлардан олдин (изоҳни талаб қилган пайтда) ҳам, шунингдек улардан кейин ҳам (уюшиқ бўлақларнинг маъно ва вазифалари жамлаб, якунланган пайтда) келади.

Бир составли гапларнинг типлари

Гап таркибида грамматик эга ёки кесимнинг бўлиши ёки бўлмаслигига қараб, гаплар икки турга: а) икки составли гаплар, б) бир составли гапларга бўлинади.

Грамматик жиҳатдан эга ва кесими мавжуд бўлган гапларга икки составли гаплар дейилади: *Қуёш тобора юқорига*

интилади. *Ҳаво исиб, майсаларга, дарахт шохларига қўнган шудрингни бир зумда ялаб олди. Чуқур-чуқур дараларга чўкиб қолган қоронғилик ҳам ғойиб бўлди-ю, ҳаммаёқ товланиб кетди* (О.)

Баъзан гапларнинг эга ёки кесимлари яшириниши ҳам мумкин. Бу ҳолатда ҳам гаплар икки составли ҳисоблана беради, чунки яширинган эга ёки кесимларни топиб, шу жумлаларга киритиш мумкин бўлади:— *Ким экан?— деди Урмонжон қизиқиб.— Рўзиматнинг тоғаси* (А. Қў.) — *Йиғим-теримни олганимиздан кейин, баҳоргача икки юз йиғирма гектар янги ер очишимиз керак.— Қанча?— Икки юз йиғирма гектар.* (А. Қў.)

Эга ёки кесими грамматик жиҳатдан ифодаланмаган гапларга бир составли гаплар дейилади: *Ойни этак билан ёпиб бўлмас* (Мақол). *Қор. Қатқолоқ. Шом. Изғирин.* (О.)

Бир составли гапнинг эга ёки кесими яширинмайди ва уларни топиш ҳам, жумлага киритиш ҳам мумкин эмас. Бунинг сабаби шундаки, бир составли гапларда эга ифодаланган бўлса, кесимнинг мазмуни эга орқали билинади, ёки кесим ифодаланса, эганинг мазмуни кесимда мавжуд бўлади. Демак, бир составли гапларда эга ёки кесим яширинмайди, балки ҳар иккала бўлак мазмуни бир бўлакда ифодаланади. Шунинг учун ҳам бир составли гапларда, тўлиқсиз гапларга ўхшаб, бирор бўлакнинг яширингани сезилмайди. Демак, грамматик жиҳатдан ифодаланмаган бўлакни қидиришга ҳеч қандай эҳтиёж бўлмайди, бусиз ҳам фикр-мақсад англашила беради.

Бир составли гаплар бир бўлакдан тузилади. Гап таркибида ёки ифодаланган эга ёки кесим ўзи алоҳида ёхуд ўз таркиби (ўзига оид сўзлар) билан кенгайиб кела олади: *Тонг. Звено далага чиқди.* (О.) *Анҳор бўйи. Толзор. Бекорчи бир тўп.* (О.) *Чекилмасин. Илми меҳнатсиз эгаллаб бўлмайди.*

Бир составли гаплар дарак, сўроқ, буйруқ ёки ундов гап шаклида бўлиши мумкин. Кесим ва унинг составидан таркиб топган бир составли гаплар ундов гап бўлиб кела олмайди. Эга ва унинг составидан таркиб топган бир составли гаплар эса буйруқ гап бўлиб кела олмайди.

Бир составли гаплар қуйидаги типларга бўлинади:

- 1) шахси номаълум гаплар, 2) шахси умумлашган гаплар, 3) шахссиз гаплар, 4) инфинитив гаплар, 5) номинатив гаплар, 6) сўз-гаплар.

Шахси номаълум ва шахси умумлашган гапларда кесим (ҳамда унга оид сўзлар) мавжуд бўлиб, эга ифодаланмайди, номинатив ва инфинитив гапларда эга (ҳамда унга оид сўзлар) ифодаланиб, кесим (ҳамда унинг состави) грамматик жи-

ҳатдан ифодаланмайди. Шахси умумлашган ва шахси номаълум гапларда эга ҳам баъзан биринчи, иккинчи шахс олмошлари орқали ифодаланиши мумкин; аммо ҳаракат, гапдан англашилган мазмун ифодаланган эгаларга эмас, умумга оид бўлади. Сўз-гаплар бир составли гапларнинг алоҳида группасини ташкил этади, уларда грамматик эга ҳам, кесим ҳам бўлмайди. Бу хил гаплар кишининг турли туйғуси ва воқеа-ҳодисага бўлган муносабатларини ифодаловчи модал сўзлардан бўлади.

Шахси номаълум гаплар

Шахси номаълум гапларда иш-ҳаракатни бажарувчи шахслар грамматик жиҳатдан ифодаланмайди: *Билиб қўйинг, адабингизни бериб қўядилар. Битирувчи синфлар учун саволларни Тошкентдан юборадилар.— Келишаётир, олиб келишаётир... Ана Қудар...— деган товушлар эшитилгач... (М. А.). Яна ҳужум бошладилар!* (Я.)

Шахси номаълум гапларнинг кесимлари, одатда, аниқлик феълининг учинчи шахс шаклида келади, асосан, ҳозирги келаси ёки ҳозирги-келаси замонга тааллуқли бўлади, ўтган замон шакли кам ишлатилади. Бу хил гапларда диққат асосан иш-ҳаракатга қаратилиб, бажарувчи-шахс аниқ бўлмайди ва уни кўрсатиш талаб ҳам этилмайди; одатда бажарувчи сифатида бир қанча номаълум шахслар тушунилади.

Шахси номаълум гапларнинг кесими биргалик даражасидаги феъллар билан ҳам ифодаланади: *Салимжонни институтга қабул қилишди. Давлат имтиҳонида унинг жавобини аъло баҳолашди.*

Шахси номаълум гапларнинг катта группасининг кесими айтмоқ, демоқ, маълумот бермоқ каби феъллар билан ифодаланади ва асосий фикр бошқа шахс ёки шахсларга тааллуқли бўлади, шунинг учун ҳам бу хил гапларни ярим ўзлашган кўчирма гаплар деб аташ мумкин: *Салимани эрталаб мактабда учратиш мумкин дейишди. Отаси командировкага кетган дейишипти. Уни Карим нонвой дер эдилар.*

Ярим ўзлашган кўчирма гап тамоман автор гапига сингдириб юборилиши мумкин: *Директорнинг соат ўнлардан бўлишини айтишди.*

Шахси номаълум гапларда иш-ҳаракатнинг бажарувчиси қуйидаги сабабларга биноан айтилмайди:

а) конкрет бажарувчи сўзловчига ҳам, тингловчига ҳам номаълум бўлади: *Пулини ўғирлаб қўйишди.*

б) бажарувчи сўзловчига ҳам, тингловчига ҳам маълум бўлади: *—Келишаётир, олиб келишаётир...— деган товушлар.*

эшитилгач, Жексеннинг уйида ўтирган Қўнонбой бошлиқ бир гала катталар эшикка чиқди. (М. А.)

в) бажарувчи умумий шароитдан, ситуациядан аниқ бўлади; одатдаги умумий ҳаракат ёки ҳолат ифодаланади: *Эргалаб турадилар, ювинадилар, ноништа қилиб ишга жўнайдилар. Овқат олдидан қўл ювадилар. Ўздан каттани кўрганда, салом берадилар. Трамвойда чол, кампир ва болали хотинларга дарҳол жой берадилар. Жўжани кузда санайдилар.* (Мақол)

г) бажарувчи контекстдан аён бўлиб туради: *Ер сотганларнинг кунини кўрдик, ахири гадоё бўлади. Тўғри, ерни пулга сотадилар, нақд пулни жаранг-жаранг санаб оладилар.* (О.)

Баъзан шахси номаълум гапларда иш-ҳаракатни бажарувчи сўзловчининг ўзи бўлади: *Ҳой, Аҳмад, сенга гапиряпти, қулоқ солсанг-чи!*

Шахси номаълум гапларнинг катта группасини расмий тилга оид жумлалар ташкил этади: *Бизга (Бухородан) хабар қиладилар. Бу ерда чекишмайди.*

Шахси умумлашган гаплар

Шахси умумлашган гаплардан англашилган иш-ҳаракат грамматик жиҳатдан маълум бир шахсга оид бўлса ҳам, мазмунан ҳаммага, умумга қарашли бўлади. Одатда бу турдаги гапларнинг кесимлари ҳозирги келаси замон иккинчи шахс феъли шаклида бўлса ҳам, биринчи ва учинчи шахсдаги феъллар жуда кам учрайди (аммо ҳаракат ҳар уч шахсга тегишлидир): *Ёмон билан йўлдош бўлма, нодон билан сирдош бўлма.* (Мақол) *Ётсанг, ётга ёқар. Олим бўлсанг, олам сеники.* (Мақол)

Шахси умумлашган гапларнинг шахси номаълум гаплардан фарқи шундаки, шахси умумлашган гаплар иккинчи ва баъзан учинчи шахсга оид бўлиб, ўз таркибида умумлашган маъноли шу шахслардаги олмош-эгалар мавжуд бўлиши мумкин; шахси номаълум гапларнинг кесимлари эса одатда, учинчи шахсга оид феъллар билан ифодаланиб, эгаси гап таркибида кўринмайди.

Шахси умумлашган гапларнинг энг кўп қўлланадиган шакли кесими иккинчи шахс феъллари орқали ифодаланган гаплардир, бундай гапнинг феъл кесими, кўпинча, ҳозирги-келаси замонда бўладиган иш-ҳаракатни билдиради. Бу ҳолатда, одатда, эга ифодаланмайди, чунки нутқ конкрет иккинчи шахсга эмас, балки ҳаммага қаратилган бўлади: *Иззат*

тиласанг, кўп дема, сиҳат тиласанг, кўп ема. (Н.) Ишёқмасга иш буюрсанг, отангдан ортиқ насиҳат қилади. (Мақол)

Иккинчи шахс шаклида бўлган кесимдан англашилган ҳаракат конкрет бир шахсга, кўпинча, сўзловчига оид бўлиши ҳам мумкин. Бу ҳолатда иш-ҳаракатнинг доимо, тез-тез бўлиб туриши мазмуни англашилади. Бундай ўринларда ҳаракат, ҳолат сўзловчига (биринчи шахсга) қаратилган бўлса-да, мазмунан бошқа шахсларга ҳам кўчирилади. Масалан: *Сафарга бамайлихотир ҳозирланилди, бундай пайтда ҳар бир нарса оз жой эгалласин деб, уни яхшилаб жойлашга ҳаракат қиласан, бўшироқ жойга совун ёки ошиқча жун носки тиқиштирасан.* (Кос.) *Қайси томонга қарама — балчиқ бўлиб кетган шудгорликларнинг ҳамма ерида тиқилиб қолган арвалар ва замбараклар кўринади.* (О. Г.) *Бора берасан, бора берасан, бу қирликнинг қаердан бошланиб, қаерда битганини била олмайсан..* (Чх.) *Ҳарбий Совет авзоси жўнаб кетганидан кейин, офицер ва генераллар... «Жуда қаттиқ қўл-да! Ҳеч нарса деялмайсан унга!» — деб бошларини чайқадилар.* (Каз.)

Шахси умумлашган гапларнинг кесими иккинчи ёки учинчи шахс шаклидаги ўтган ёки ҳозирги-келаси замон феъли орқали ифодаланган тури бор. Бундай гапларнинг грамматик эгаси ёки аниқловчиси киши, кишининг сўзлари орқали ифодаланиб, бу сўзлар гап охирида қўлланилади: *Беихтиёр ўн саккизинчи йил эсига тушади кишининг.* (Каз.) *Солдатлар ҳаммавақт солдат бўлиб қолади, лекин улар бизни шундай ҳурмат қиладиларки, ҳайрон қолади киши.* (Каз.) — *Саша бирор нарса ўқиб берсанг-чи, шеър эшитгуси келяпти кишининг.* (Каз.) *Иван Борисовичнинг тракторлари бўлиқ ерларни шундай ҳайдаяптики, кўриб баҳринг очилади киши.* (Ш. Р.) *Ҳам куласан, ҳам йиғлайсан киши...* (А. Т.)

Шахси умумлашган гапларнинг бу турида грамматик томондан эга ифодаланган бўлса-да, иш-ҳаракат умумга қарашлидир.

Кесими иккинчи шахс буйруқ феъли билан ифодаланган шахси умумлашган гаплар ҳозирги адабий тилимизда кўпроқ қўлланади. Бу хил гаплар умумга тегишли маслаҳат, орзу, киноя, буйруқ, ғазаб каби маъноларни ифодалайди: *Бошинга қилич келса ҳам, тўғри гапир.* (Мақол) *Пуч ёнғоқ билан қўйин тўлғазма!* (Мақол) *Шарму ҳаёсиз бўлсанг, ҳар ерда ерсан шатта, маъқул билимдон бўлсанг, иззат-ҳурматинг катта.* (Мақол)

Иккинчи шахс кўплик шаклидаги феъллар билан ифодаланган шахси умумлашган гаплар кам учрайди: *Кўктоғ де-*

воинга чиқиб настга қарасангиз, кишини ҳайратда қолдирадиган ажойиб манзарани кўрасиз. (Ш. Р.)

Баъзи шахси умумлашган гапларнинг эгалари грамматик жиҳатдан иккинчи шахс олмошлар орқали ифодаланиши ҳам мумкин. Аммо бу ҳолатда ҳам улар шахси умумлашган гаплар санала беради, чунки уларда иш-ҳаракат бирор шахсга эмас, балки умумга қарашли бўлади.

Кесими иккинчи ёки учинчи шахс шаклида бўлган шахси умумлашган гаплар жуда кам учрайди: *Ёмон билан юрдим қолдим уятга, яхши билан юрдим етдим мурадга.* (Мақол)

Шахси умумлашган гапларнинг айримлари эргаш гап шаклида бўлиб, бош гапи бир составли гапга кирмайди: *Ётсанг, ётга ёқар.* (Мақол) Аммо баъзи қўшма гапларнинг ҳар икки қисми шахси умумлашган гап бўлиши мумкин: *Қайси томонга қараманг, ёмғирдан ҳосил бўлган кўлмак сувларни кўрасиз...* (О. Г.)

Шахссиз гаплар

Шахссиз гаплар бир составли гапларнинг бир тури бўлиб, уларда ифодаланган иш-ҳаракат ёки бирор ҳолат бажарувчининг актив иштирокисиз юзага чиқади. Бундай гапларда эга грамматик жиҳатдан ифодаланмайди; шахси номаълум ёки шахси умумлашган гаплардан фарқланган ҳолда бундай гапларнинг эгаларини контекстга кўра тиклаб ҳам бўлмайди.

Шахссиз гапларни шакллантирувчи асосий бўлак кесим ва унинг формасидир. Бундай гапларнинг кесимлари мажҳул феъллар, мажҳул феъл маъносида қўлланган аниқ даража феъллари воситасида ва айрим модал сўзларнинг маълум шакллар билан бирикуви орқали ифодаланади. Гапнинг бутун бўлаклари кесим атрофида гуруҳланади: *Албатта. Улардан бемаслаҳат иш қилинмагай,— деди Навоий,— аммо бир хавфдан сақланмоқ зарур...* (О.) *Отларга минилсин!* (А. Т.) *Мактабда дарс бериш, дафтарларни кўриб чиқиш, эртаги дарсга ҳозирланиш керак...* (А. Т.) *Гулханнынг қаерда эканлигини йўлларга қўйилган кўрсаткич белгилардан билиб олиш керак.* (В. Ос.)

Шахссиз гапларнинг бош бўлаги қуйидаги сўз туркумлари ва сўзлар билан ифодаланади:

1. Мажҳул даражадаги феъллар билан. Мажҳул феъллар кўпинча учинчи шахс формасидаги буйруқ-истак майли феъллари шаклида бўлади: *Соатли графикдан тўғри фойдаланилсин. Сафарга бамайли-хотир ҳозирланилди.* (Кос.) *Бу ерга нос туфланмасин, чекилмасин!* (О.)

Кесими мажхул феъл билан ифодаланган шахссиз гаплар расмий муомала ва расмий тилга мансубдир.

Мажхул феъллар, асосан ўзига оид сўзларни талаб этади, бошқарилаётган сўзлар билан бирикиб, кенгайиб қўлланади. Аммо баъзи ўринларда, улар ёлғиз қўлланиши ҳам мумкин. Бунда мажхул феъл бошқараётган бўлак контекстдан англашилиб туради (*Минилсин*) ёки яширинган бўлак сўзловчи ва тингловчига аён бўлиб туради; айрим мажхул феъллар ёлғиз қўлланади, бошқарилувчи сўзни келтириш шарт бўлмайди. *Чопилмасин!— деди қовоғини солиб Васёк.* (О. Г.)

Мажхул даража шаклида бўлган феъллар одатда ўтимсиз бўлади, шунинг учун ҳам у тўғри тўлдирувчини талаб этмайди. Мажхул даража шаклидаги ўтимли феъллар эса тўғри тўлдирувчини талаб этади, бу тўлдирувчи мазмунан тушум келишигида бўлса ҳам, унинг қўшимчасини қабул қилмайди: *Байроқ олдинга олиб чиқилсин! Жилди олиб ташлансин!* (А. Т.) *Снаряд отилсин! Уқ узилсин!* (Қаз.) ... *Област ижроия комитетларига қуйидаги мажбуриятлар юклатилсин.* (Газ.)

Мажхул даража шаклида бўлган бундай ўтимли феълли конструкциялар таркибидаги белгисиз тушум келишигида келган отларни эга ҳисоблаш тўғри бўлмайди. Чунки:

1) бундай отлар кесимдан англашилган ҳаракат ёки ҳолатнинг бажарувчиси эмас. Масалан: *Аҳмадjon томонидан қарор ёзилди* жумласида *қарор* иш-ҳаракатни (ёзиш ҳаракатини) бажарувчи субъект эмас, ҳаракатни бажарувчи *Аҳмадjonдир*. Бу хил конструкциялар таркибидаги белгисиз от (*қарор сўзи*) бош келишигида эмас, балки тушум келишигида (*китоб ўқиди* типидagi гап таркибидаги *китоб сўзига ўхшайди*).

Демак, мажхул даража шаклидаги ўтимли феълларнинг таркибида эга логик жиҳатдан бўлса-да, грамматик жиҳатдан ифодаланмайди. Шундай экан, бу хил конструкцияларни ҳам шахссиз гап тарзида изоҳлаш лозим.

2) мажхул даража шаклидаги сифатдошнинг эгалик қўшимчасини олиши ва *ўйқ* сўзи билан бирикуви билан: *Қадрларни танлаш ва уларни жой-жойига қўйиш ишига ҳалигача киришилгани ўйқ.* (Газ.) Бу хил конструкцияларда феъл-кесим тўлдирувчи билан қўлланади.

3) айрим феъллар оддий даражада бўлиб, ўзининг грамматик эгаси билан мазмунан бирикиб кетади ва умумий бир тушунчани ифодалайди. Шунинг учун ҳам бу турдаги гаплар бир составли — шахссиз гаплар саналади. Бу турга оид бўлган феъллар қуйидаги маъноларни ифодалайди:

а) табиат ҳодисалари: *Тонг отди. Тонг ёришяпти. Еруф тушди. Қоронғи тушди. Совуқ тушди. Кеч кирди. Чақмоқ чақ-*

ди. Яшин урди. Қор ёғди. Емғир ёғди. Ҳали қоронғи эди. Ҳозир қоронғи бўлиб қолади. Қоронғи (ёруғ) тушиб қолди. Кеч кирди. Навоий даричанинг рўбарўсида, ҳовлида ўсган ёш, баланд чинорга қаради: кеч бўлиб қолган. (О.)

Бу хил кесимлар таркибидаги феълларнинг баъзилари кўчма маънода қўлланади. Шунинг учун ҳам улар бошқа ҳолатда шахсиз гапни ҳосил этмайди (масалан, *милтиқ отди*). Бошқа феъллар эса, шахсиз гап тарзида, фразеологик бир бутунликни ташкил этади («*чақмоқ чақди, яшин урди*»).

б) инсоннинг, умуман жонли предметнинг жисмоний ва руҳий ҳолати: *Жони чиқди. Аччиғи келди. Уйқуси келди. Кўргуси келди. Боргуси келди. Егиси келди. Уйқуси қочди. Қайфи учди. Омади келди. Кўнгли айниди. Кўнгли кўтарилди. Майли бор. Кўнгли йўқ. Кўргинг келади. Кўз олди қоронғилашди (М.) Юраги орқасига уриб кетди. Юраги оғриди. Боши айланди. Унинг йиғлагуси келди. Гапириб-гапириб юраги бўшади.*

Шаклан аниқ даража феълларнинг мажҳул маънода ишлатилиши юқоридаги ўзига хос конструкцияларда қўлланган феъллар билан чегараланмайди. Айрим эргаш гапларнинг шарт феъли ёки сифатдош орқали ифодаланган кесимлара ҳам мажҳул маънода қўлланиши мумкин: *Ҳар нарсани бозордан олаверса, Сулаймоннинг ғазнаси ҳам чидамайди, жиян. (О.) Қишлоқнинг бир четига келганда, отлиқларнинг бир қисми шарқ томонга, бир қисми ғарб томонга йўл олди.*

Бу турдаги феъллар ҳар учала замонга оид бўлиши мумкин, ammo улар асосан учинчи шахс шаклида бўлади: *Унинг жуда чеккуси келди, лекин чекиш мумкин эмас эди. (М. М.) Жангчиларга жон кирди, улар зўр даҳшат билан олдинга интилди. (М. М.) Қўшақнинг жони чиқиб кетди, лаблари, оқаришгандай бўлди, асаб томирлари қаттиқ ура бошлади, ёмон энсаси қотди. (Ҳ. Ш.) Қамбаралининг жони чиқиб кетди ва уни чаппараста сўкиб ташлади. (О.) Разведкачиларга жон кирди, кўзларидаги мудраш аломати ўз-ўзидан йўқолди. (Қаз.)*

Бу хил шахсиз гапларда феъл билан бирикувчи сўз бош келишикда бўлиб, кўпинча эгалик қўшимчасини олади. Бундай қаралмишнинг қаратқичи ифодаланиши ҳам мумкин: *Унинг жони чиқди.*

Баъзан феъл билан бириккан бош келишикдаги сўз эгалик қўшимчасини олмайди. Бунда иш-ҳаракат тушум келишигидаги от ёки олмошга қаратилади. *Уни совуқ урди. Уни худо урди.*

Бу турдаги шахсиз гапларнинг эгалари, асосан нореал кучлар, абстракт тушунчалар бўлади. Бу хил гапларнинг эга-

(

ларни (*уйқим келаяпти, кўргим келаяпти ва бошқалар*) тарихан реал кучлар тарзида уқилган бўлиши мумкин.

Ҳис-ҳаяжон ифодаловчи қуйидаги гаплар ҳам мазмунан шахсиз гаплар саналади: *Худо кўрсатмасин! Худо сақласин! Худо олсин!* каби.

4) *керак, лозим, даркор, зарур, мумкин* сўзларининг ҳаракат номларига қўшилиши ёрдами билан: *Дўстнинг айбини юзига айтиш керак.* (Керб.) *Одамга нисбатан кўнгилчанг, раҳмдил бўлиш керак.* (Газета) *Эндиликда вазифа шундан иборатки, эртага энг қийин тошли участкада графикнинг бажарилишини таъминлаш керак.* (Ш. Р.) *Соат тўққизга бутун колхозчиларни йиғиш керак.* (О.) *Гапни ўйлаб эҳтиёт бўлиб гапириш керак, отахон...* (А. Т.) *Сухбатлашиб кўриш керак!* (В. Ос.) *Кутиш керак, буйруқни кутиш керак — унинг жавоби шу бўлди.* (Қаз.) *Ўлимни душманга тўғри қилиш керак.* (Я.) *Тездан уриниш керак.* (Х. Ҳ.) *Қулай фурсат келди, қатъий бир ҳаракат билан бу фалокатларни дап этмоқ мумкин.* (О.) *Агар бир машинанинг бир пальтони уч — тўрт кунда тика олишини ҳисобга олинса, конвейер усулининг афзаллигини тезда пайқаб олиш мумкин.* (Газ.) *Диссертация билан институт кутубхонасида танишиш мумкин.* (Газ.) *Уларни отиш мумкин эмас.* (В. Ос.) *У ерда ўткир болалар бор! Шўх болалар! Лекин ишлаш мумкин!* (В. Ос.)

Шуни ҳисобга олиш кераки, бу турдаги шахсиз гапларнинг *керак...*, *мумкин* сўзларидан олдин бош келишикдаги *-(и)ш, -моқ* шаклли ҳаракат номи келади. Агар бу ҳаракат номи эгалик қўшимчасини олса, у икки составли гап ҳисобланади. Чунки бу ҳолатда гапнинг эгаси аниқ бўлади. Эга грамматик томондан қаратқич келишигини талаб қилса ҳам, мазмунан иш-ҳаракатнинг бажарувчиси сифатида, у (бу сўзни амалда қаратқич келишигида қўллаш мумкин бўлмаганидан) эга саналади: *Васёк дарсини тайёрлаши керак.* (В. Ос.)

5) кесим *тўғри келмоқ* феълидан ифодаланади:— *Бир километрча пиёда юришга тўғри келади, кейин қизиқ бир нарсани кўрасиз!*— деди Пожакков. (Газ.) *Балки, ундан қочиброқ юришга тўғри келади. Аммо одамни иши танитади.* (О.) *Тўхташга тўғри келди. Бир неча киши отнинг жиловидан келиб ушлади.* (А. Т.) *Шаҳарда бундан яхшиси йўқ, аммо, барибир, ҳозирча ётоқхонада туришинга тўғри келади.* (Пав).

Одатда, *тўғри келмоқ* феълидан олдин жўналиш келишиги шаклидаги ҳаракат номи келади, бу ҳаракат номи мазмун талабига кўра эгалик қўшимчасини ҳам олиши мумкин.

6) айрим ҳолларда (иш-ҳаракатнинг бажарувчиси грам-

матик жиҳатдан кўрсатилмаган пайтларда) равишдошнинг бўлмоқ боғламаси билан бирикуви ҳам шахссиз гапларни ҳосил қилади. Бунда бўлмоқ феъли учинчи шахс шаклида бўлиб, учала замонда келиши мумкин. Мисоллар: *Билимсиз коммунизм қуриб бўлмайди.* (Ш. Р.) *Илми меҳнатсиз эгаллаб бўлмайди. Ойни этак билан ёпиб бўлмас.* (Мақол)

Баъзи ҳолларда бўлмоқ феъли равишдош билан эмас, от ёки олмош билан бирикиши мумкин:— *Қўмондонга шон-шарафлар бўлсин!* (Керб.) *Ғофир ака, сизга нима бўлди?* (Ҳ. Ҳ.)

Айрим ўринларда бўлмоқ феъли шарт феъли билан боғланади: *Ишласа бўлади!* (В. Ос.) *Бу олмани еса бўлади.*

Кўрсатилган ҳамма ўринларда ҳам бўлмоқ боғламаси ўздан олдинги равишдош, шарт феъли ёки от, олмошлар билан бирикиб бир таркибли кесимни ташкил этади.

Шахссиз гапларнинг кесимлари феъл билан эмас, равиш ёки отлар, ҳатто ундов сўзлар орқали ифодаланган турлари ҳам бор: *Сенга яхши-я! Айтишга осон! Айтишга уят! Яхши, бўлмаса, ўйлаб кўринг.* (А. Т.) *Варвара. Биров борми у ёқда. Қизиқ...* (М. Г.)

Бу хил шахссиз гапларнинг кесимлари жўналиш келишигидаги сўзни талаб этади ва уни бошқаради ҳамда ўзига хос интонация билан айтилади.

Инфинитив гаплар

Кесими инфинитив билан ифодаланган гаплар инфинитив гаплар дейилади. Бу хил инфинитивлар бошқа сўзларга тобе бўлмайди. Инфинитив гапларда асосий фикр маълум бир иш-ҳаракат устида бўлади. Бу хил гаплардан англашилган иш-ҳаракат кўпинча келаси замонга мансуб бўлади ёки умуман бўлиб турадиган ҳаракат қайд этилади.

Ҳар бир инфинитив гапда сўзловчининг воқеа-ҳодисага бўлган муносабати (модаллик) ифодаланadi. Модаллик гапнинг интонациясидан ҳам англашилиб туради.

Инфинитив гапларнинг етакчи бўлаги ҳаракат номи (инфинитив)нинг — *(и)ш* (айрим ҳолларда *-моқ*) шакли орқали ифодаланган бўлиб, бу ҳаракат номига турли сўз туркумлари — равишдош, равиш, восита ва тўғри келишикдаги ёки қўмакчили от ёхуд от маъносига сўзлар боғланиши — демак, ҳоким сўз ҳол, тўлдирувчилар билан кенгайиб, уларни бошқариб келиши мумкин. Мисоллар: *Аммо, болалар, соат 4 га етиб келиш! Айтилган нарсани эсдан чиқариб қўйишими? Кетиш бўлса, кетишда! Сизсиз яшаш — оҳ қандай мудҳиш! Ўз кўзини ўзи ўймоқ!* (О.)

Агар бундай гап кесимларига *керак, мумкин* сўзлари қўшилиб келса, улар шахссиз гапларга айланади.

Инфинитив гаплар қуйидаги маъноларни ифодалайди:

1) ҳайратланиш, ажабланиш: *Ажаб... Ўз уйини ташлаб кетиш! Бу қандай ақлсизлик! Мардикор олиш?* (О.)

2) норозилик, ғазабланиш: *Ўз кўзини ўзи ўймоқ.* (О.)
Вояга етмаган қизни эрга бериш! Қандай ваҳшийлик!

3) хабар: *Тунлари мижжа қоқмай, муттасил китоб кўриш. ...китоблар орқали асрлар билан, минг йиллар билан, қадимнинг файласуфлари, олимлари билан суҳбатлашиш.* (О.)

4) шарт: *Ким олдин уйга етиб бориш! Ушлаб олиш! Ушлаб олиш!* (болалар ўйини).

Инфинитив гапларнинг бир группасини расмий тилга мансуб конструкциялар ташкил этади: *Мажлис қуйидаги тадбир-чораларни амалга оширишни лозим топади:*

1) *халқ университети ишларини тезда жонлантириб юбориш,* 2) *университет ишига кўпроқ кишиларни жалб этиш,* 3) *университет ишларининг боришини умумий мажлисларнинг бирида муҳокама этиш* ва бошқалар.

Инфинитив гаплардан англашилган ҳаракат ёки ҳолат, кўпинча, келаси замонга оид бўлади, айрим ҳолларда кесимларда мавжуд бўлган ҳаракат ёки ҳолатлар ҳам ифодаланади.

Инфинитив гапларнинг ичида инфинитив — атов гап типлари ҳам бор. Бу хил гапларнинг хусусияти шундаки, улар, албатта ўзидан сўнг бошқа бир гапни талаб этади, одатда, сўнгги гап инфинитив гапда ифодаланган мазмунга муносабат билдиради, уни изоҳлайди: *Бир кунда 300 тонна пахта териш! Эртақларда ҳам бўлмаган хаёл! Ҳафталаб ва ойлаб бекор юриш! Ажабо, жонингизга тегмадими?*

Номинатив гаплар

Маълум бир предмет ёки ҳодисаларнинг мавжудлигини кўрсатувчи гапларга **номинатив гаплар** дейилади. Номинатив гапнинг бош бўлаги бош келишиқдаги от ёки отлашган сўзлардан, миқдор маъносидаги сўзлар (баъзан сон ёки олмошлар)нинг от билан бирикувидан, баъзан олмошлардан бўлади.

Бир составли номинатив гаплар шаклан оддий сўз ва сўз бирикмаларига ўхшайди, аммо махсус гап интонациясининг бўлиши билан ва маълум бир фикр тугаллигининг ифодаланиши билан улардан фарқланиб туради.

Баҳор... типдаги бир составли гапни *Баҳор бўлди* гапига тенг қилиш мумкин эмас. *Баҳор...* типдаги гапнинг интона-

цияси, урғуси ва маъноси бўлди боғламаси (ёки ўтган замонлик феъли)ни талаб этмайди. Бир составли номинатив гапларда нутқ сўзланиб турган пайтда мавжуд бўлган предмет ёки ҳодисалар номланади, қайд этиб ўтилади, улар ўтган ёки келаси замонда тасаввур этилмайди.

Номинатив гапларни бош келишиқдаги от ёки от маъносидаги сўз бошқаради. Аммо маълум предмет, ҳодисалар кўрсатилганда, бошқарувчи сўз тушум келишигини олиши ҳам мумкин (аммо бу сўзда тўлдирувчилик вазифаси бўлмайди, албатта): *Китобни! Афтини! Кўзини! Вой бунинг ёлғон айтишини-ей!* (М. Г.) ва бошқалар. Бу хил гапларда интонациянинг роли катта.

Номинатив гаплар, айниқса, рус адабиёти, маданияти билан яқинлашиш кучайган даврда, рус адабиёти ўзбек тилига кўплаб таржима қилиниши билан тилимизда кенгроқ қўлланила бошлади (шу билан бирга ўзбек адабиёти тарихи ёзма ёдгорликларида ҳам номинатив гаплар учратилади: *Ёз фасли, ёр васли, дўстларнинг суҳбати, шеър баҳси, ишқ дарди, боданинг кайфияти.* (Бобир)

Номинатив гапларнинг ифодаланиши, тузилиши, грамматик белгилари қуйидагилардан иборат:

1. Нисбий олмошлар ёрдами билан: *Қандай кўкракдор майдон! Қандай гўзал! (Р. Ф.) Яхши... Нақадар яхши... (Ас. М.) Бу қандай бедодлик, бу қандай зулм! (Я)— Салом, Судоба хоним, қандай яхши учрашув! (М. Иб.)— Ортиқ, қара, қандай гўзал манзара! (Керб.) Бу қандай. Тинчликни қаранг, қандай жимжит. (Керб.)*

Нисбий олмошлар ёрдами билан тузилган бир составли номинатив гаплардан эга, кесим мавжуд бўлган икки составли ундов гапларни фарқламоқ даркор: *Офтоб қизиғида оёқларини осилтириб ўтириш нақадар лаззатли эди унга! (А. Т.)*

2. Ана, мана юкламалари ёрдами билан: *Ана совуқ, мана қор! Мана Ўсаржоннинг даласи... (О.) Мана Барат супургичи! Бозордан супургисини чақа қилолмай, яна орқалаб қайтаётир. (О.) Мана бедам!— қўлини белига тираб, кўзи билан узоққа ишорат қилиб,— деди Ермат. (О.) Уқидим, шод қилди асарларингиз, мана бу «Майсара», будир «Қора соч». (Я.)*

Кўринадикки, нисбий олмошлар ёки ана, мана юкламалари ёрдами билан тузилган номинатив гапларнинг ҳоким сўзлари от ёки от маъносидаги сўзлар орқали ифодаланади. Бундай ҳоким сўзлар ёлғиз келиши ёки ўз аниқловчилари билан кенгайиб келиши мумкин. Бу хил гап ўзига хос интонация билан талаффуз этилади. Айниқса, нисбий олмошларда бундай интонация бўлмаса, номинатив гаплар эмас, сўроқ гаплар ҳосил бўлади.

3. Номинатив гапларни ҳосил қилишда интонация асосий роль ўйнайди. Интонация ёрдами билан айрим сўз ва сўз бирикмалари номинатив гапга айланади. Бу хил номинатив гаплар от ёки от маъносидаги сўзлардан ёки сўз бирикмаларидан таркиб топиши мумкин:

а) ёлғиз отлардан: *Профессор Москаленконинг уйи. Катта зал. Балкон. Июль ойи. Тун.* (Я.) *Чанг. Кучли иссиқдан нафас бўғилади.* (О.) *Онаси! Брянскийнинг онаси борлигини кўп жангчилар шу дамгача хаёлларига ҳам келтирмаган эдилар.* (О. Г.) *Дунай! Дунай! Дунай дегани шу экан-да!* (О. Г.) *Черниш. Қаерликсиз?..* (О. Г.) *Синовлар! Синовлар!.. Мен фақат шу тўғрида ўйлайман.* (Қаз.) *Антонич миномёт труба-сини энди оламан деб турганда, ўқ еди. Труба... минг-минг труба Антоничнинг бир тукига ҳам арзимас!* (О. Г.) *Сув... Ойқиз сойлардан шилдираб чиқиб, бепеён ерларга оқайтган зилол сувларни кўз олдига келтирди.* (Ш. Р.) — *Сонечка!* (В. Ос.)

б) от ундов сўз билан бирга келади: *Эсиз бола!* (Ҳ. Ҳ.) *Оҳ болам, жон болам, бечора болам!* (Я.) *Э шўрлик, нотавон, меҳрибон онам...* (Я.) — *Оҳ, ота-оналарей,— деб кўнглидан ўтқарарди Митя.* (В. Ос.) — *О, Максимилиан Робеспьер, Максимилиан Робеспьер!— деб бақирарди Сапожков, буғиқ овоз билан,— сен ғалаба қилишинг мумкин эди.* (А. Т.)

в) отнинг сифат билан бирикувидан: *Ғира-шира тонг* (Ҳ. П.) *Май... Ажойиб сўлим бир баҳор!* (С. Н.) *Кузги ойдин... Салқин.* (А. Ҳ.) *Ғуборсиз кенг осмон.* (Я.) *Влата Прага. ...Ҳеч қачон бу шаҳар бунчалик олтиндай ярқирамаган эди.* (О. Г.) — *Аблаҳ золимлар!* (Керб.) *Бирдан кўзларини пирпиратиб қичқириб юборди: Мелиқуш... Менинг отим...* (Керб.) — *Бечора қиз!* — *деди Оганесян* (Қаз.)

в) сон от ва миқдор маъносидаги сўзлар билан бирикиб келиши мумкин: *Йигирматача одам. Ўн саккиз градус. Уч чегарачи. Беш соат. Бир неча дақиқа жимлик. Кўп одам. 23—24 декабрь, чоршанба, пайшанба.* (Ф.) *1942 йил, сентябрь ойлари. Шимолий Кавказ.* (Я.) *Плоцкарта вагон. Ёнмаён икки купе.* (У.)

Номинатив гаплар йиғиқ ёки ёйиқ бўлиши мумкин. Агар номинатив гап фақат бош бўлакнинг ўзидангина таркиб топса, йиғиқ номинатив гап дейилади; агар номинатив гапнинг бош бўлаги ўз аниқловчиси, ўзига оид бўлак билан бирикиб келса, ёйиқ номинатив гап дейилади. (Бу аниқловчилар қаратқичли ёки сифатловчили бўлиши, бир сўздан ёки ўз состави билан кенгайиб келиши мумкин). *Ана у кўришиб турган баландликнинг қатор-қатор жилғалари, у ернинг белга урадиган ўтлари, қўй яйрайдиган яйловлари — ҳаммаси Абайга.*

шу қадар қадрдон, шу қадар кўзига иссиқ кўринадиган ерлар. (М. А.) Табиати оғир, меҳрибон ва ҳар ишда, ҳатто майда-чуйда ишларда ҳам одил Юрась. (О. Г.)

Номинатив гаплар сўз ёки сўз бирикмаларидан ва тўлиқсиз гаплардан фарқ қилади. Гапга мазмунан ва оҳангда киришиб кетган сўз ва сўз бирикмалари номинатив гап бўла олмайди. Қовун... у бир пишган ош. (Керб.) Антонов... у сомон ҳам эмас, похол ҳам. (Керб.) Рус характери! — чуқур маъноли бу сарлавҳа кичик ҳикоя учун ҳийлагина катталиқ қилмасмикан. (А. Т.) Шунингдек, ҳукм маъноси ифодаланиб, эгани тиклаш мумкин бўлса, тўлиқсиз гап саналади: Шу, ҳалиги Исҳоқ кўп уддабурода! Эпчил, пишиқ, жуда зийрак бола! — деди... — Ҳа, дарҳақиқат, жуда зийрак! — деб Бойсол ҳам тасдиқлади. (М. А.)

Номинатив гапдан тўлиқсиз гапнинг яна бир фарқи шундаки, тўлиқсиз гапларда бош келишиқдаги етакчи от ва от маъносидаги сўзлардан олдин восита келишиғидаги ёки кўмакчили сўз, ёки равиш бўлиши мумкин: Эшиқ олдида шкаф, рўпарада ойнак каби. Номинатив гап таркибида етакчи отга бу хил шакллар боғланмайди.

Номинатив гаплар қўшма гап таркибида келиши мумкин. Бунда қўшма гап таркибидаги, содда гап (ёки гаплар) номинатив гапни умумий равишда изоҳлаб келади: Мана, қатор-қатор ихота дарахтлари, қалин-қалин дарахтзорлар — булар намни сақлайди, гармсел ва кўчма қумлар йўлини абадий тўсади. (Ш. Р.) Мана, янгидан бино қилинган кўллар, сув омборлари, — булар миллион-миллион гектар дашт ерларини суғоради. (Ш. Р.) Мана Беҳзод ва Музаффар, Султонали ва Зайниддин, Султонмурод ва Мир Мумтоз, устод Қулмуҳаммад ва Шайх Нойи ва ҳоказолар — булар замонанинг ажойиб устодлари эдилар. (О.)

Номинатив гаплар маълум бир предмет, ҳодиса, воқеанинг мавжудлиғини кўрсатади. Бу ҳолатда қуйидаги маънолар юзага чиқади:

1. Пайт: Баҳорнинг гуллаган чоғи... (О.) Кечки куз фасли. (О.) Булутли қиш кунининг юракка зихлик берувчи бир тонги. Гулнор онаси билан бирга уйда танчада ноништа қилар эди. (О.) Сокин, ғариб қиш оқишоми. (О.) Ажойиб сўлим бир баҳор. (С. Ж.) Узун кун. Иссиқ. (О.) Салқин. Тураман танҳо. (А. У.) Қаҳратон қиш. (О.) Юракни қиздирувчи ҳазин бир палла, ноябрь эшикни қоқадир, ана яна баҳор.. Қуёш кундан-кун кучлироқ қиздиради. (О.)

2. Ўрин: Каттакон бозор. Минг хил мева, минг хил одам. (О.) Гўзал боғ. Унда қуёш ва енгил шамолнинг, гуллар ва майсаларнинг қувноқ йўлини кун бўйи давом этади. (О.)

3. Воқеа-ҳодиса: Қаттиқ бўрон. Қор. Қатқалоқ. Шом. Изғирин. (О.) Жимжитлик... фақат қорнинг ғарчиллагани эшитилади. (В. Ос.) Қоронғилик. Йўлчи жимжит кўчада танҳо айланиб юриб, бойникига қайтди. (О.)

4. Маълум нарса, предметларнинг мавжудлиги кўрсатилади: Шаҳарнинг нарёғида металлургия заводининг баҳайбат корпуслари. (А. М.) Мана сув! Азим тоғлар сирли қўйнидан, сирли йўллар билан у силжиб бирикар. (О.) Тиниқ баҳор осмони. (Қос.) Эрталаб Телегин билан Сапожков Жанубий фронт штаби жойлашган Козлов шаҳарига келган эдилар. Бу ерлар олмага сероб жойлар эди. Асл ва қадимги Россия деб мана шу ерларни айтилади-да!

5. Эмоция, инсоннинг турли ҳис-туйғулари ифодаланади: Яна ғазал! Яна муаммо. Оҳ, Ҳирот, Ҳирот! Қаён боқсанг, шоирни кўрасан, ҳар ерда ғазал жанжали! (О.) Эвоҳ, эссиз улар, эссиз қизим! (О.) Украина! (В. Ос.) О, руслар, руслар! (А. Т.) О, Будопешт!— деб инграб юборди Ференц. (О. Г.) Йиртқич хотин, раҳм-шафқатсиз хўжайин! (О. Г.) Ясногорская! Шовкун бу хабарни бутун рогага бақриб айтарди, аммо нечундир кўзи Чернишда эди. (О. Г.) Нодонга сўзлаган эссиз сўзим, ўликка йиғлаган эссиз кўзим. (Мақол) — Янгилик!— деб шовқин солди Одинцов остонадан ўта туриб. (В. Ос.) — Гулхан! Митя! (В. Ос.) Эҳ, Семен, Семен... Албатта бирон миноносда Каспий денгизини кезиб юргандир (А. Т.)

6. Кўрсатиш. Кўрсатиш маъносини ифодалашда ана, мана сўзлари хизмат қилади: Мана унинг умр йўли боғланган шаҳар. (Ас. М.) Мана Сирдарё. (Ас. М.) Ана, ленинизмнинг амалга ошган бутун олам кўриш ва таниб билиши мумкин бўлган ғоясининг тантанаси. (О. Г.) Ана унинг сал оқ тушган чекка сочлари, ўйчан кўзлари... (Ас. М.) Ана тантана-ю, мана тантана!— деди Урмонжон ва кулиб, Новиковага юзланди. (А. Қў.) Ана характер-у, мана характер!— дея такрорлади Шура. (Қос.) Мана ҳаммадан ёш Хондамир. Унинг кўзлари шундай ғамгин... Мана Беҳзод. Шоирнинг ўз устозининг бошида йиғиси, ўлмас асарлари каби чуқур, маънодор... Мана, кечаги содда баҳодир, диловор йигит — бугун минг новкарнинг бошлиғи Арслонқул. У булутдай ўкириб йиғлайди. (О.)

Баъзан мана, ана сўзлари билан баробар сизга олмоши келтирилади: Мана сизга русларнинг сўмлари. (Қаз.)— Мана сизга дивизиядан юборилган ёрдамчилар,— деб кулиб гапирди полковник.— Сиз, одамимиз оз, деб зорланасиз. (Қаз.) Мана сенга олам, олам гул, Этагинга сиққанича ол. (Ҳ. О.)

Баъзан номинатив гап қайтарилиб келади. Бу ҳолда кўплик, давомлик маънолари англашилади:— Уртоқлар, трактор, келаетибди!— Трактор, трактор!— деб югурди Мелиён.

вон. (П. Т.) Холмурод тоқат қилолмади, ғайрат билан туғу-
нини қўлига олар экан, қувончига тўлиб, ўз-ўзича шовқик
солди:—Тошкент, Тошкент. (П. Т.) У ичкарига кирди ва ...
қотиб қолди! Лиза... йўқ! Акулина, севимли, қорача юз Аку-
лина! Сарафанда эмас, эрталаб киядиган оқ кўйлагиди, дера-
за ёнида ўтирар ва унинг хатини ўқир эди (П.)

Сарлавҳалар, китоб номлари, вивескалар ва бошқалар
шаклан номинатив гапларга ўхшаса ҳам, уларда мавжудлик
ва ҳукм ифодаланмагани учун номинатив гап турига кирмай-
ди. Шунингдек, махсус интонация билан талаффуз қилина-
диган, аммо бирор ҳукм ёки мавжудлик ифодаламаган сўз
ва сўз бирикмалари ҳам номинатив гап бўла олмайди: —
Қисмат, тақдир, фалак!... Кечирасиз, оғайин сартиб, лекин
бунақанги сўзлар сиз каби тушунадиган ўқимишли одамга
ярашмайди. (М. Ибр.) Брянский! урушдан кейин Самиев сени
академияга юбориш орзусида эди-я!... (О. Г.)

Сўз-гаплар

Шундай гаплар ҳам борки, улар биргина сўздан иборат
бўлиб, турли ҳис-туйғулар ифодаланаётган фикрга модал
муносабатларни билдиради.

— План бажарилдими?— Ҳа. Дардан кеч қолганлар
борми?— Йўқ. Эҳ!

Бундай гаплар тобе ёки ҳоким бўлакларни талаб ҳам эт-
майди, уларда бирор бўлакнинг «яширингани» ҳам сезил-
майди. Улар олдин айтиб ўтилган фикрга экспрессив — модал
муносабатларни ифодалайди. Шунинг учун ҳам улар диалог,
баъзан монолог типдаги гапларда қўлланади. Ана шу хусу-
сиятларга кўра, улар тўлиқсиз гаплардан ҳам, ҳатто бир сос-
тавли гаплардан ҳам фарқланиб туради. (Чунки бир составли
гапларда грамматик жиҳатдан эга ёки кесим ифодаланади,
бу хил гапларни грамматик жиҳатдан ҳам, логик жиҳатдан
ҳам эга ёки кесим деб ҳукм чиқариб бўлмайди.)

Сўз-гапларнинг асосий хусусиятларидан бири уларнинг
махсус интонацияга эга бўлиши ва маълум ситуацияни, кон-
текстни талаб этишидир. Агар бу шартлар бўлмаса, сўз-гап-
лар ўз функциясини бажара олмайди.

Сўз-гапларнинг қуйидаги турлари мавжуд.

1. Тасдиқ билдирувчи сўз-гаплар. Бундай сўз-
гаплар сўзловчининг айтилаётган фикрини тасдиқлаши ёки
бирор фикрга қўшилишини кўрсатади. Тасдиқ сўз-гаплар ва-
зифасида: ҳа, шундай, тўғри, яхши, албатта, ҳўп, бўлмаса-чи
каби сўзлар ишлатилади.

Бу типдаги сўз-гаплар берилган саволга жавоб бўлади (— *Фикримни тушундингизми?— Ҳа*) ёки ифодаланаётган фикрни тасдиқлайди (*мен сизни жуда яхши биламан! Ҳа!*)

2. Инкор сўз-гаплар. Бу хил сўз-гаплар берилган саволга сўзловчининг инкор жавобини ёки маълум фикрга қўшилмаганини ифодалайди. Бу инкор айрим ўринларда экспрессив маънони англатади. Инкор сўз-гаплар вазифасида *йўқ, ҳеч, аксинча* каби сўзлар ишлатилади:— *Сиз ҳам шундай ўйлайсизми?— Аксинча!* (ёки *йўқ*).

3. Сўроқ сўз-гаплар сўзловчининг саволи, таажжубини англатади ёки тингловчини жавоб беришга, бирор иш-ҳаракатга ундайди. Сўроқ сўз-гаплар вазифасида *шундай-ми, йўқми, наҳот, рост билан-а, бўптими, яхшими* каби сўзлар ва бу хил сўзларнинг юклама ёки айрим кўмакчилар билан бирикуви орқали ифодаланади:— *Салим бугун дарсга қатнашмабди?— Наҳот?!*

4. Эмоционал-модал сўз-гаплар. Айрим сўз-гаплар маълум хабарга ёки воқеа, ҳодисага ёки баъзи тушунчаларга бўлган сўзловчининг эмоционал-модал муносабатларини билдиради. Бундай эмоционал-модал сўз-гаплар ундов сўзлар билан ёки сўзловчини маълум хабарга, ёки предмет, воқеа, ҳодисаларга бўлган модал муносабатини англатувчи сўзлар билан ифодаланади (*Оҳ! Войдод! Ура! Ура!*)

Эмоционал гаплар

Эмоционал-модал сўз-гаплардан эмоционал гаплар фарқ қилади. Эмоционал гаплар фақат айрим сўз бўлиб қолмай, бирикма ҳолида бир неча сўз билан ҳам баён этилади. Бундан ташқари экспрессив гаплар ҳар вақт маълум фикрга бўлган муносабатни англата бермайди.

Эмоционал гаплар саломлашиш, хайрлашиш, ташаккур, кечирим, рағбатлантириш, мамнунлик каби маъноларни ифодалайди.

а) *Салом, болалар!*— *деди радиодан аллаким қаттиқ овоз билан* (В. Ос.) — *Салом, қимматли меҳмонлар!* (В. Ос.) *Энди ҳорманглар, ғалабаларингиз қутлуқ бўлсин!* (Я.) *Хуш келибсиз!*

б) *Меҳмонлар — қуллуқ!*— *деган ҳолда тартиб билан гўлхан теварагига ўтирдилар.* (С. А.) *Ташаккур, бу нурдан бўлди баҳраманд.* (Ғ. Ғ.) *Ғайратингиз учун офарин.* (О.) *Қуллуқ, қуллуқ, Ғофиржон!* (Ҳ. Ҳ.) — *Раҳмат, раҳмат,— деди уялиб Лида.* (В. Ос.) — *Ҳа, баракалла!* (Керб.) *Майли! Бу майлида тасалли эмас, Тарихий интиқом, тарихий нола.* (Ғ. Ғ.) — *О, балли!*— *деди Абдурасул бош ирғитиб.* (П. Т.) —

Баракалла, азаматлар! Муборак бўлсин! (Керб.) — Раҳмат сизга, Иван Никитич!—деди Олимжон чиройи очилиб.— Ширин сўзларингиз, далда берганингиз учун раҳмат! Самимий ёрдамингиз учун раҳмат! (Ш. Р.) — Вой, раҳмат, раҳмат!! (Ш. Р.) Чолу кампирга балли (Гог.) Балли, азаматлар! (Ойд.) Балли, баракалла, яша, азамат! (Я.) Раҳмат дўстларим. (Я.)

в) Хайр, ўғлим, хайр кўзим қораси. (Ҳ. О.) Хайр, севгим хайр, қимматлигим... (А. У.)

г) Ох, падарига лаънат!—деб сўкинди Лубинцов. (Қаз.)

б) Нинни укам аллаё. (С. Ж.) — Марҳамат қилинглар! (В. Ос.)

Тўлиқсиз гаплар

Бирор бўлаги яширинган гаплар тўлиқсиз гап дейлади: [Раҳимжон] Иккови бир олманинг икки палласи! [Одилов] Қўзиёвчи? (А. Қҳ.) Бу ўринда, Одиловнинг гапи тўлиқсиз гапдир, унда фақат эга ифодаланиб, кесим етишмайди.

Баъзан гап бўлаклари бутунлай тушиб қолиб, гап бўлаклари билан грамматик жиҳатдан алоқага кирмаган сўзларнинг ўзи тўлиқсиз гап шаклида келиши мумкин. [Раҳимжон] Зовурларни бугун тозалаб бўламиз чоғи? [Одилов] Албатта (А. Қҳ.)

Грамматик жиҳатдан бирор бўлак ифодаланмагани учун бундай гаплар тўлиқсиз гап саналади. Аслида, тўлиқсиз гаплар семантик жиҳатдан тўлиқ бўлади, чунки улар ҳам маълум бир фикрни англатади; яширинган бўлак онгда мавжуд бўлади. Тўлиқсиз гап маълум фикрни, мақсадни ифодалашда қўлланувчи бир стилистик воситадир. Диалог типигаги тўлиқсиз гапларда гапнинг бир ёки икки бўлаги баён этилади. Бу билан ифодаланган гап бўлагини бошқа бўлаклардан ажратиб кўрсатиш лозим топилади. Бундай ҳолларда тўлиқсиз гап тўлдирилса, грамматик жиҳатдан мукаммал гап ҳосил бўлади-ю, аммо айтилмоқчи бўлган мақсад, нозик оттенка ифодаланмай қолади, натижада гап мазмун жиҳатдан ҳам, стилистик жиҳатдан ҳам бузилади. Демак, тўлиқсиз гап бирор томони етишмаган чала гап эмас, балки содда гапнинг алоҳида бир мустақил туридир, маълум мазмунни ифодалашда қўлланувчи стилистик воситадир. Шунинг учун ҳам бирор тугал мақсад, фикрни англатган, бўлинган, узилган гаплар —

Эслатма: Баъзан турли жонсиз предметлар, жониворлар ва парандалардан чиқадиган овозларни кўрсатиш учун ишлатиладиган тақлидий товуш ва сўзлар сўз-гап саналмайди. Чунки улар инкор, тасдиқ ёки маълум хабарга модал муносабатларни билдирмайди: Тақир-туқур, вов-вов каби.

сўз ва сўз бирикмалари тўлиқсиз гап саналмайди: *Ҳалиги... ҳа, майли, эртага айтиб бераман.*

Тўлиқсиз гапларда яширинган муайян бўлак умумий контекстан, олдинги ва сўнгги жумлалар мазмунидан англашилиб туради.

Тўлиқсиз гапларнинг қуйидаги типлари бор:

1) диалог типигаги тўлиқсиз гаплар, 2) мустақил қўлла-
нувчи тўлиқсиз гаплар, 3) фразеологик бирикма тарзидаги
тўлиқсиз гаплар, 4) қўшма гап таркибига кирувчи тўлиқсиз
гаплар.

Диалог типигаги тўлиқсиз гаплар

Диалог типигаги гапларнинг ўзига хос хусусияти шундаки,
уларда зарур бўлган, маълум мақсадни очиш ва суҳбатни
давом эттириш учун хизмат қилган гап бўлагигина ифодала-
нади, суҳбатдошнинг нутқидаги гап бўлаклари, зарур бўлма-
са, гап таркибидан тушиб қолади, қайтарилмайди.

Демак, тўлиқсиз гапларнинг бир кўринишида суҳбат учун
зарур бўлган бўлаklar айтилиб, қайси бўлакнинг яширингани
олдинги жумладан билиниб туради, бу ҳолатда эга ва унга
оид сўзлар бўлиб, кесим бўлмаслиги ёки кесим ва унга оид
сўзлар ифодаланиб, эга бўлмаслиги ва ёки иккинчи даражали
бўлаklar мавжуд бўлиб, эга ва кесим ифодаланмаслиги мум-
кин: *Вазифани бажармаганлиги учун ким танбеҳ олди?— Са-
лим. Бу ерларда нима бўлади?— Пахта, кузги буғдой. (Ш.
Р.) — Боласи йўқ-а, шу хотиннинг?— Тирноққа зор. (Ҳ. Ҳ.)—
Ҳўш, ўғлим, ҳисоблик дўст айрилмас деган гап бор.— Ҳақ
гап, бой ота! (Ҳ. Ҳ.) — Болани ўлдирган анови имонсиз Хон-
зода. Уша! Уша! Бой ота, ўша. (Ҳ. Ҳ.) — Мана мен бугун
қандай ўйин қиламан. Мен эса, мана қандай! (Т.) — Сенга
эринг нима совға келтирди?— А, ҳалиги... Ҳа, бир жўра атлас.
(Ҳ. Ҳ.) — Айта олмайман, қўрқаман.— Кимдан? (Ҳ. Ҳ.)*

Суҳбатдошнинг нутқидаги айрим бўлакни такрорлаш йўли
билан ҳосил бўлган гаплар ҳам диалог типигаги тўлиқсиз
гаплар ҳисобланади:— *Яна биринг қани?— У киши ноз уйқу-
далар.— Нима? Ноз уйқудалар? (Ҳ. Ҳ.) — Сен менга ким
бўласан?— Ўзим уй ичингизда чўриман.— Чўриман, ҳе, тен-
так (Ҳ. Ҳ.) Анали кампир болани эзиб ташламоқчи экан!—
А? Эзиб ташламоқчи? (Ҳ. Ҳ.)*

Диалог типигаги тўлиқсиз гапларнинг мазмун ва стилис-
тик жиҳатдан қуйидаги кўринишлари бор:

1. Айрим тўлиқсиз гапларда гапнинг ёки эгаси, ёки кесими
ва ёки иккинчи даражали бўлаги ажратиб, бўрттириб кўрса-
тилади, гап диққат этилиши лозим бўлган бўлақдангина ибо-

рат бўлади: а) [Мавлон] Қизлар ҳам борми? [Салтанат] Учга қиз. (А. Қҳ.) [Хафиза] Муносиб эмасмидингиз? Аям муносиб йигит деган эдилар-ку? [Дехқонбой] Узингиз-чи?. (А. Қҳ.) [Дехқонбой] Урушга борган экансиз.. [Қўзиев] Сизчи? (А. Қҳ.) [Қўзиев] Пақирни беринг, олиб келиб бераман. [Дехқонбой] Йўқ, ўзим. (А. Қҳ.) [Одилов] Ёлғиз ўзим. (А. Қҳ.)

б) [Қўзиев] Сўрашиб қўяйлик бўлмаса... (қўл бериб) Ҳошим. Қўзиев ... сапёр [Дехқонбой] Дехқонбой. (А. Қҳ.) [Қўзиев] Гап шўрда эмас! [Дехқонбой] Нимада? (А. Қҳ.) [Дехқонбой] Эски Жува, нима учун эски жува? [Одилов] Эскидан қолган от. (А. Қҳ.)

в) [Одилов] Бригадирликка Дехқонбойни қўйсакчи? [Дехқонбой] Меними? (А. Қҳ.) [Мавлон] Мен унинг гапини тўрт пулга олмайман. [Одилов] Ишини, ишларини-чи? (А. Қҳ.)

Ифодаланган бўлак ёлғиз ёки ўзига оид сўзлар билан бирикиб келиши мумкин. Ифодаланган бўлакнинг маъносини янада бўрттириб кўрсатиш учун *-чи*, *-ми* юкламалари ҳам ишлатилади.

Иккинчи даражали бўлакларнинг тўлиқсиз гап сифатида қўлланиши ҳам учрайди.

Баъзи тўлиқсиз гаплар тасдиқ ёки инкорни талаб этувчи саволга жавоб тариқасида тузилади. Бу типдаги тўлиқсиз гаплар кўпинча бир сўздан, баъзан сўз бирикмасидан иборат бўлади.

Берилган савол таркибидаги жавоб талаб этган бўлакнинг қайтарилиши билан тузилади. Бу ҳолда, кўпинча, *ҳа* ёки *йўқ*, *эмас*, сўзлари қўлланади:— *Уйга бордингми?*— *Ҳа уйга.*— *Кеча келган Салимми?*— *Салим эмас.*— *Китоб олдингми?*— *Йўқ, дафтар.*

Логик жиҳатдан тасдиқ ёки инкорни билдирувчи сўзлардан ҳам гап таркиб топади.

Баъзи ўринларда берилган саволга жавобни ифодалаган тўлиқсиз гап сўроқ гап тарзида бўлади, аммо бу сўроқ гап мазмунан тасдиқни ифодалайди: *Тошкентга борадими?*— *Тошкентга бормай, қасерга боради.*

Айрим тўлиқсиз гапларнинг таркиби жавобнинг керакли вариантини танлаб олишга имкон беради. Бу хил тўлиқсиз жавоб гапларда берилган савол-гап таркибидаги бирор бўлак қайтарилади:— *Эртага келасанми ёки индингга?*— *Индингга. Қалам олдингми ёки дафтар?*— *Дафтар.*

Тўлиқсиз гаплар диалог типигаги гапларда қўлланишидан ташқари, фикрнинг ихчам, эмоционал ифодаланиши учун алоҳида ишлатилиши ҳам мумкин.

Мустақил қўлланувчи тўлиқсиз гапларда, асосан, кесим бўлмайди. Яширинган кесим сифатида *кифоя, турмоқ, бўлмоқ, ўтирмоқ, пайқамоқ, бор* каби мавжудлик маъносини билдирувчи сўз билан ифодаланган тушунча тасаввур қилинади.

Бу ҳолатда эга гапнинг охирида ёки олдида бўлиши мумкин: *Яхши отга бир қамчи, ёмон отга минг қамчи. (Мақол) Уйнинг олдида боғ. Эшик ёнида шкаф. Ҳар кун эрталаб гуёдоқ. Бирдан шовқин.*

Бу хил гапларда кесимнинг бўлмаслиги нормал ҳолат ҳисобланади, кесим тиклангудек бўлса, ундай кесимлар гапнинг стилига мос келмайди:— *Гилос! Гилос!— Асал! Асал!* (В. Ос.)

Бу турдаги тўлиқсиз гапларда ёлғиз предметнинг номидан иборат бўлган эга ифодаланади. (Бу хил гапларни бир составил номинатив гаплардан фарқлаш керак).

Бундай тўлиқсиз гапларда эга, одатда, ўрин, пайт ҳоллари ёки тўлдирувчилар билан бириктиб келади.

1) ўрин ҳоли билан бириккан тўлиқсиз гаплар: *Гулхан чўғлари унинг ориқ юзини ёритарди. Бошида эскириб кетган шапка, елкасида — солдатча шинел. (А. Т.) Деворларни қордан ҳам оқ, ойналари ярқироқ. Текис, қатор, саф пардалар, Тўрт томонда карталар. Доскаси соз, силлиқ, қора. Латта, бўри ҳам сара. Ўрталикда стол-стул. Столда ранг-баранг гул (Қ. Муҳ.)*

2) пайт ҳоли билан бириккан тўлиқсиз гаплар: *Кондуктор нариги купедаги бир аёлнинг сўроғига:— Бир соатдан кейин Тошкент!— деб жавоб берди. (П. Т.)*

3) тўлдирувчи билан бириккан тўлиқсиз гаплар:— *Советлар ҳокимияти учун! (О. Г.) Улим босқинчиларга!!! Юзларча оғиздан чиққан бу товуш бутун қишлоқни ғулғулага солган эди. (С. А.) — Сўз ўртоқ Дўсмаतोмага!— деди Тожибой. (П. Т.) Биз — сиз билан!— дейишди бригада аъзолари. (Ш. Р.) Ватанимизнинг озодлиги ва мустақиллиги учун олиб борилган жангларда ҳалок бўлган қаҳрамонларга шон-шарафлар бўлсин (Қаз.)*

4) иккинчи даражали бўлакдан иборат бўлган тўлиқсиз гаплар: *Буёққа, дада, буёққа!* (В. Ос.) — *Олға, ўртоқлар...* (А. Т.)

Мустақил қўлланувчи бу хил тўлиқсиз гаплар кўпинча

бадний асарларда жой ёки персонажнинг ташқи қиёфасини тасвирлаш учун хизмат қилади.

Истак ёки ундош маъносини ифодалаган тўлиқсиз гаплар мазмун, структура ва интонацияга кўра тўлиқсиз гапнинг бошқа турларидан фарқланиб туради. Бу турдаги тўлиқсиз гаплар, одатда бош келишик ёки белгисиз тушум ёки жўналиш келишиги шаклида бўлади: *Ҳамма сайловга! Мاستон, чилим! (Ҳ. Ҳ.) Чой! Чойни буёққа!*

Фразеологик бирикма тарзидаги тўлиқсиз гаплар

Айрим тўлиқсиз гаплар ажратилмас сўз бирикмалари типдаги фразеологик бирикмалардан иборат бўлиши мумкин. Улар саломлашиш, табриклаш, чақириш каби мазмунни ифодалайди: а) *Хайрли кеч! Байрамингиз билан! Туғилган кунингиз билан!*

б) *Ватан учун!— яна бир марта ҳайқирди Брянский, унинг бегона тоғларнинг акс садоси билан янграб ўзгарган баҳайбат товушини Черниш танимади. (О. Г.)*

Қўшма гап таркибига кирувчи тўлиқсиз гаплар

Тўлиқсиз гаплар ёки боғловчисиз, ёки боғланган қўшма гапнинг, ёки эргаш гапли қўшма гапнинг бирор қисми бўлиши мумкин. Бу турдаги тўлиқсиз гаплар олдинги гапдан нуқта билан ажратилиши ҳам мумкин. Аммо ҳар иккала гап умумий бир фикрни ифодалагани, айрим гап бўлақларининг умумий бўлгани учун ҳам, улар қўшма гапни ташкил этади. Қўшма гапларнинг бир қисми бўлган тўлиқсиз гапларда бирор бўлақ тушиб қолади, ифодаланмаган бўлақ олдинги гап таркибидан осонлик билан топиб олинади. Шундай қилиб, биринчи гапдаги бирор бўлақ сўнгги, тўлиқсиз гап учун ҳам умумий бўлақ саналади. Бу типдаги тўлиқсиз гаплар одатда қўшма гапларнинг иккинчи қисмини ташкил этади. Қўшма гапнинг составига кирувчи тўлиқсиз гаплар эгасиз, кесимсиз ёки иккинчи даражали бўлаксиз бўлиши мумкин:

Эгаси бўлмаган тўлиқсиз гаплар. Тўлиқсиз гапларнинг эгаси бўлмаслиги мумкин. Бу ҳолатда отдан ёки феълдан ифодаланган кесим мавжуд бўлиб, унинг маъноси бўрттирилади, диққат шу кесимга жалб этилади. Яширинган эга *у, улар* сингари кишилик ёки *у, бу* каби кўрсатиш олмошларидан бўлади, бу хил гаплар олдинги гапдан нуқта ёки ундов белгиси билан ажратилади:

а) *Уғилчангни янги яслида кўрдим, Қўзичоқдай йўнаб юрарди. Тетик, соғлом, хурсанд, хўп етилган, қизил олма каби тўлиб турарди. (У.)*

б) — *Елғон!*— деди *Самад яна.*— *Иигирматадан кўпроқ дўзандаси бор эди.* (С. А.) *Гусанов Трубачёвнинг фамилиясини ўчирипти — кераксиз, ақлсизлик билан қилинган иш, бу билан у Трубачёвни оғир аҳволга солиб қўйган.* (В. О.) — *Хув, кўряпсизми?*— деди — *Канал. Катта канал. Утган йили чиқардик.* (А. Қх.)

Баъзан тўлиқсиз гапнинг яширинган бўлаги кейинги гапдан англашилиб туради: *Жуда пишиқ одам-да!*— деб ичида хафа бўларди полковник, *Ҳарбий Совет аъзоси қаршисида тик тургани ҳолда.* (Каз.) — *Дўл!*— деди у ҳовучидаги муз парчаларига қараб.— *Дўл! такрорлади жаҳли чиққан чол Ойқизга қараб.* (Ш. Р.)

Кесими бўлмаган тўлиқсиз гаплар: *Кечаюкундуз шамол, ёмгир, осмондан туман аримас эди.* (О. Г.) *Россиянинг сиздан бўлак ҳам, мистер, ўзига яраша кори-хайри бор. Халқин севади, халқ эса уни.* (Т. Т.) *Олам қуёш билан ёруғ-одам илм билан.* (Мақол) *Олтин ўтда билинади, одам меҳнатда.* (Мақол) *Билимсизга иш йўқ, ишсизга ош.* (Мақол) *Бугдой устида бир қиз, кўзини ўйқу босган.* (П. Х.)

Иккинчи даражали бўлаги бўлмаган тўлиқсиз гап. Баъзан тўлиқсиз гапларда бошқарувчи сўз феъл бўлиб, бошқарилувчи сўз ифодаланмайди, ифодаланган бўлак олдинги гап таркибида мавжуд бўлади. Масалан: *Унинг кичик қийиқ кўзлари ёмон ёнди, лаблари титради.* (О.) *Хотинимни ҳам камбағаллик йиқитди, бу ердаги оғир иш нобуд қилди.* (О.) *У ерда муҳаббат бўларди меҳмон, оромда ўтарди оқ ойдин тунлар.* (Х. Ғ.)

Айрим тўлиқсиз гапларда бирданига бир неча гап бўлаги бўлмаслиги ҳам мумкин.

МУРАКҚАБ ГАП СИНТАКСИСИ

Умумий тушунча

Мураккаб гап синтаксисига қуйидаги синтактик конструкция ва категориялар киради:

1. Гапнинг ажратилган бўлаклари.
2. Ундалмалар.
3. Қириш бўлаклар.

I Гапнинг ажратилган бўлақларини ажратилган сифатловчилар, изоҳлар, ажратилган предикатив оборотлар (равишдош, сифатдош ва шарт феълли оборотлар — шарт феъли бошқарган оборотлар), ажратилган кўмакчили конструкциялар (қийосий оборотлар) ташкил этади.

Равишдош, сифатдош ва шарт феъли бошқарган конструкцияларнинг ажратилган бўлақлар саналишига сабаб уларнинг мазмуни умумий гап мазмунидан ажратилиб ифодалангани, уларда маълум даражада мазмун тугаллигининг, предикативликнинг бўлишидир. Масалан: *Ташландиқ тегирмоннинг чирик новидан сув, майда қумуш томчиларини сакратиб, гувуллаб отилади.* (О.) *Атрофни айланиб зерикканимиздан сўнг, ўртоқлар билан қишлоқ бозорини томоша қилгани чиқишни маъқул кўрдик.* (Ф. Ф.) *Яхши билан юрсанг, етарсан муродга.* (Мақол)

Бу хил равишдош, сифатдош, шарт феъли бошқарган конструкциялар маълум гап бўлақларидан ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Бу ўзига хос хусусиятлар қуйидагилардир:

а) улар мазмунан маълум мақсадни юзага чиқара олади (маълумки, гап бўлаги маълум бир тушунчани ифодалайди);

б) уларда маълум даражада предикативлик, ҳукм англашилади, бу мазмун равишдош, сифатдош, шарт феъллининг феъллик хусусиятидан келиб чиқади;

в) бу хил конструкцияларда интонация эргаш гап интонациясига тенг, яъни маълум даражада ҳукм интонацияси бўлади. Равишдош, сифатдош, шарт феълли конструкцияларнинг бу ўзига хос хусусиятлари уларга маълум мустақиллик

беради ва бу билан улар оддий гап бўлакларидан фарқланади. Бу хусусиятлар уларни эргаш гапларга ҳам яқинлаштири-сада, аммо улар эргаш гап ҳам саналмайди, чунки таркибларида ўз эгалари йўқдир. Бу хил конструкцияларда мустақил эганинг бўлиши уларга логик мустақиллик беради, бу ҳолда маълум (албатта, тобе) мазмун тугаллиги ифода-ланади.

Рашиддош, сифатдош, шарт феълли конструкциялардаги семантик, грамматик, интонацион мустақиллик, эргаш гап-лардаги мустақилликка қараганда нисбий бўлса-да, бу хусу-сиятлар уларни содда гап баҳсида кўришга монелик қилади. Бу хил конструкцияли гаплар қўшма гап билан содда гап орасида туради. Шунинг учун ҳам рашиддош, сифатдош, шарт феълли конструкциялар иштирок этган гапларни алоҳи-да гап конструкцияси бўлмиш *мураккаб гаплар* деб номлаш маъқул.

Ҳозирги ўзбек ва бошқа туркий тилларга оид граммати-калар ва илмий текшириш асарларида рашиддош оборотлар ажратилган бўлақлар сифатида қаралади. Бунда ажратилган бўлақ сифатида фақат *-(и)б*, баъзан *-й* шаклли рашиддошли конструкцияларгина тушунилади, *-гач*, *-гунча*, *-ганича* шакл-ли рашиддошли конструкциялар нима учундир шу қаторда ажратилган бўлақ сифатида кўрсатилмайди. Бундай шаклли рашиддошли конструкцияларни ҳам ажратилган бўлақ сана-маслик учун ҳеч қандай асос йўқ.

Мисоллар: *Бухородан келгач, Тошкент мактабларида ўқитувчилик қила бошлади.* (А. Қҳ.) *Бекка етгунча, белдан айрилсан.* (Мақол) *Умурзоқ ота, чойнакни ушлаганича, эшик олдида тўхтаган Олимжонга қайрилди.* (Ш. Р.)

Рашиддошли конструкцияларнинг айрим турлари грамма-тикага оид адабиётларда ажратилган бўлақ сифатида ўрин олган бўлса-да, аммо сифатдошли конструкциялар ва шарт феълли конструкциялар бирор гап бўлаги сифатида қатъий ўрин олган эмас.

Таркибида ўз эгаси бўлган сифатдошли конструкциялар ёки шарт феълли конструкциялар, албатта, эргаш гап бўла-ди: *Модомики, ҳаққингизда шу қобилда сўз юрар экан, ал-батта беҳуда бўлмаса керак деб ўйлайман.* (О.) *Қўйчивон кўп бўлса, қўй ҳаром ўлади.* (Мақол) Таркибида ўз эгаси бўлмай, маълум бир субъектга тааллуқли сифатдош ёки шарт феълли конструкциялар ҳам бўладик, уларни эргаш гап ҳисоблаб бўлмайди. Масалан: *Авазга отнинг юганини тутқи-зар экан, насиҳат қилиб бир сўз деди...* (Фольклор) *Тарих ёзила бошлаган кунгача ва ундан сўнгги жамиятнинг яшаш*

усулларини ўқиб ва шулар устида ўй юргиза бошласангиз, кўп қизиқ даврларга рўбарў бўласиз. (Ғ. Ғ.)

Бу хил конструкцияларни (равишдошли конструкцияларни ҳам) эргаш гап ҳисоблаб бўлмагандек, уларни оддий гап бўлақларига ҳам киритиб бўлмайди. Улар гапнинг айрим бўлақлари билан эмас, гапнинг умумий мазмуни билан муносабатга киришади, уларда маълум даражада ҳукм, предикативлик хусусиятининг бўлиши, алоҳида интонация билан талаффуз этилиб, асосий гап бўлақларидан пауза билан ажралиб туриши маълум даражада уларга семантик ва интонацион мустақиллик беради. Шу хусусиятларга кўра, сифатдошли конструкцияларнинг бундай турлари ва шарт феълли конструкциялар ажратилган гап бўлақлари бўлади. Улар, мазмун ва интонацион хусусиятларига кўра мураккаб гапни ташкил этади.

Ажратилган бўлак мураккаб гап синтаксисини ташкил этувчи алоҳида бир гап бўлагидир; бинобарин, ажратилган бўлак содда гап синтаксисини ташкил этувчи гап бўлақлари — аниқловчи, тўлдирувчи, ҳолнинг бошқа бир шакли, уларнинг ажратилган варианты эмас. Албатта, ажратилган бўлақлар шаклан гап бўлақларига ўхшайди. Аммо улар маълум бир бўлақлар билан бирикиб, кенгайиб, янги сифат касб этади. Айрим сўз бирикмалари маълум шарт-шароитда янги сифатга — гапга ўтганидек, raviшдош, сифатдош, шарт феъли, кўмакчили сўзлар ҳам ўзига оид бўлақлар билан кенгайиб, маълум ҳукмни ифодалаб, мазмун ҳамда интонация жиҳатдан нисбий мустақилликка эга бўлиб, янги бир синтактик категория — ажратилган бўлакни ташкил этади ва мураккаб гапнинг таркибий қисмига айланади.

Шундай қилиб, содда ва қўшма гап орасида турувчи мураккаб гапларнинг белгиланиши айрим синтактик конструкцияларнинг ўрнини тўғри аниқлашга ёрдам беради.

Ажратилган бўлақларнинг иккинчи группасини кўмакчили конструкциялар ташкил этади. Ҳар қандай кўмакчили конструкциялар ҳам ажратила бермайди. Ажратилган бўлакни ташкил этувчи кўмакчилар қуйидагилардан иборат: *ташқари, қараганда, кўра, каби, сингари, ўрнига, устига, билан бирга, қарши, бўйича, биноан, туфайли, мувофиқ, қарамай (қарамасдан, қараганда), яраша, ҳолда, билан, сари.* Аммо бу кўмакчили конструкциялар ҳам ажратилган бўлак саналиши учун маълум шарт-шароит зарурдир. Бу шарт-шароитлар шулардан иборатки, кўмакчили конструкция ажратилиши учун: а) таркиб жиҳатдан ёйиқ бўлиши б) мазмунни бўрттириб ажратиб ифодалаши, в) алоҳида ин-

тонация билан талаффуз этилиб, асосий гап бўлакларидан пауза билан ажралиб туриши керак.

Қиёсланг: Сиз аслда туғилгансиз шараф-шон учун, Па-мир бўйлаб лочин каби учгансиз отда. (Ҳ.О.) — Ажратилмаган ҳолли содда гап.

Ҳозиргина бемалол ўйнаб юрган икки бола Йўлчини кўриш билан, ундан ҳурккан каби, ичкари ҳовлига қочишди. (О.) — Ажратилган бўлакли содда гап.

Ажратилган кўмакчили конструкциялар ўзига хос айрим хусусиятлари билан оддий гап бўлакларидан фарқланади:

1) улар гапнинг умумий мазмунига алоқадор бўлиб, ҳаракат, ҳолат, хусусиятларнинг нима асосида, нима билан рўй бериши ёки бермаслигини кўрсатади ёки икки хил мазмун бир-бирига қиёсланади.

2) улар маълум бир сўроққа жавоб бўлмайди, гапнинг кесими билан ёки бошқа бирор бўлаги билан грамматик алоқага киришмайди, чунки улар гапнинг умумий мазмуни билан муносабатда бўлади.

3) уларда маълум даражада предикативлик хусусияти бўлади, ҳукм англашилади. Бу хусусиятига кўра, кўмакчили конструкция қисқартирилган гапга ёки эргаш гапга ўхшайди.

4) улар ўзи ифодалаётган мазмунни бўрттириб, бошқа гап бўлаклари маъносида ажратиб ифодалайди.

5) шу хусусиятларига кўра, улар ажратилган интонация билан талаффуз этилади, бошқа гап бўлакларидан пауза билан ажралиб туради.

Ажратилган кўмакчили конструкциялар ўзига хос хусусиятлари билан оддий гап бўлакларига тенг бўлмайди ва эргаш гапларга яқинлашади. Аммо улар эргаш ҳам бўла олмайди, чунки уларнинг таркибида ўз эгаси бўлмайди, эгаси бўлмагач, кесими ҳам бўлмайди. Шундай экан, ажратилган кўмакчили конструкция иштирок этган гап қўшма гап ҳам бўла олмайди. Шунга қарамай, таркибида ажратилган кўмакчили конструкция иштирок этган гапларда мураккаб фикр ифодаланади. Шунга кўра, бу хил конструкцияли гапларни мураккаб гаплар деб номлашга тўғри келади.

Ажратилган бўлакларни ажратилган сифатловчилар ва изоҳлар ташкил этади. Масалан: *Ёпирилиб келинелар, азиз одамлар; Бу ер одам ери — муқаддас, кўркам.* (Ғ. Ғ.) *Бу ерларга келган у — хақ ўғли, шоир, Ватан тоғлари сари очиб қучоғин.* (О.)

Ажратилган сифатловчи ва изоҳловчилар ўз хусусиятлари билан оддий гап бўлакларидан фарқланади. Бу хусусиятлар маънони бўрттириб ажратиб ифодалаш, бирор бўлакни

изоҳлаш, ажратилган интонация билан талаффуз этилиши-да кўринади. Бундан ташқари, ажратилган бўлақлар икки ёқлама семантик муносабатга киришади. Аввало, улар маълум бир бўлакни аниқлайди, изоҳлайди (юқоридаги мисолларда *ер* ва *у* сўзлари аниқланади). Иккинчидан, ажратилган бўлак гапнинг кесими билан, у орқали бутун гап мазмуни билан семантик муносабатга киришади: биринчи мисолда *муқаддас*, *кўркам* ажратилган сифатловчиси *ерни* аниқлаш ва бу хусусиятни ажратиб, ифодалаш билан бирга, кесимга (*ёпирилиб келинглар*) ҳам боғланади — нима сабабдан *ёпирилиб келиш* зарурлигини кўрсатади («бу *ер муқаддас*, *кўркам бўлгани учун*, *ёпирилиб келинглар*»). Иккинчи мисолда ҳам ажратилган изоҳловчи *халқ ўғли*, *шоир* сўзлари *у* олмошини изоҳлаш билан бирга, кесимдан англашилган ҳаракат (*келган*)нинг нима сабабдан рўй беришини англатади («*халқ ўғли*, *шоир бўлгани учун*, *бу ерларга келган*»).

Ажратилган бўлақлардаги икки хил семантик функциянинг бири асосий бўлиб, иккинчиси қўшимча мазмун, оттенкадир. Бундай қўшимча мазмун сабабгина бўлиб қолмай, таъкид, пайт, шарт, тўсиқсизлик мазмуни ва турли модал — эмоционал муносабатлар ҳам бўлиши мумкин.

Ажратилган бўлақларнинг характерли хусусиятларидан яна бири унда предикативлик мазмунининг бўлиши, ҳукмнинг маълум даражада англашилишидир. Шунинг учун ҳам улар тўлиқсиз гапга ўхшайди. (Биринчи мисолда: *Бу ернинг одам ери ва унинг муқаддас*, *кўркам* эканлиги англашилади. Иккинчи мисолда унинг бу ерларга келгани ва унинг *халқ ўғли*, *шоир* экани ифодаланади). Ажратилган бўлакнинг гапга яқинлиги унинг алоҳида интонациясидан, бошқа гап бўлақларидан пауза билан ажралиб туришидан ҳам билиниб турадир. Ажратилган бўлақлардаги ҳукм баъзан шу даражада кучаядики, натижада ажратилган бўлак интонация ва маънода кесимга яқинлашади: *Заводларда йигитлар — илғор*, *Пўлат қуйиб*, *ҳаёт қуради*, *Фабрикада қизлар — ижодкор*, *Озод меҳнат завқин суради*. (О.)

Илғор, *ижодкор* сўзларининг кесим бўлмай ажратилган бўлак экани *ҳаёт қуради*, *завқин суради* кесимларидан кўриниб турибди.

Ажратилган бўлақлардаги бундай семантик ва интонацион мустақиллашиш, унинг мазмунидаги предикативлик элементлари, албатта, уларни маълум бир мустақил ёки тобе гапга айлантриб юбормайди (махсус шарт-шароит асосида улар тўлиқсиз гап ҳисобланиши ҳам мумкин). Чунки ажратилган аниқловчи ва изоҳловчининг аниқланмишининг, шу жумлада ифодаланиши, айниқса, ёнма-ён желиши уларга тўлиқ семан-

тик ва интонацион мустақиллик бермай, изоҳловчилик хусусиятини таъкидлаб турди. Ажратилган бўлақларнинг бўлақ эканлиги состави ва интонациясидан ҳам билиниб туради. Аммо бу бўлақ оддий гап бўлагидан фарқланади. Бу фарқ унинг мазмунидаги мураккаблик, яъни икки ёқлама семантик функцияда ва интонацияда кўринади; шунга қарамай ажратилган бўлақ интонациясига кўра, гапга яқин туради, бу интонацияда маълум даражада ҳукм англашилади.

Демак, ажратилган бўлақлар ўзига хос хусусиятлари билан, бир томондан, оддий гап бўлақларидан фарқланса, иккинчи томондан, улар тўлиқсиз ёки эргаш гаплардан ажралиб туради. Ажратилган бўлақли гаплар мазмун ва интонациядаги ўзига хос хусусиятлари билан мураккаб фикрни ифодалайди. Аммо мураккаб фикрни ифодаловчи бу гап қўшма гап бўла олмайди, чунки таркибида фақат битта асосий предикатив бирлик мавжуд. Шу билан бирга, бу хил гап конструкцияси содда гап ҳам бўлмайди, чунки таркибида асосий предикатив бирликдан ташқари, ярим предикативлик мазмуни бўлган ажратилган гап бўлаги бор. Шунинг учун ажратилган аниқловчи ёки ажратилган изоҳловчи иштирок этган гап конструкцияларини содда гап билан қўшма гап орасида турувчи мураккаб гаплар деб номлашни маъқул кўрдик.

II Мураккаб гапни у н д а л м а л а р ёки к и р и ш бў л а қ л а р иштирок этган гаплар ҳам ташкил этади. Бу хил сўзларнинг гап бўлаги бўла олмаслиги грамматик адабиётларда кўрсатиб ўтилади. Бунинг асосий сабаби қилиб, ундалма ва кириш бўлақларнинг гап бўлақлари билан грамматик алоқага кириша олмаслигини кўрсатадилар. Аммо ҳамма грамматик адабиётларда ҳам бу хил бўлақлар гапнинг умумий мазмуни билан семантик муносабатга киришиши айтиб ўтилади: бу хил бўлақлар сўзловчининг ифодаланаётган ҳаракат, ҳолатга муносабатини ёки ифодаланаётган фикрнинг айрим қисмлари орасидаги ва ёки фикрлар ўртасидаги муносабатини кўрсатади ёки нутқ қарашли бўлган шахс ва предметларни ифодалайди.

Гап таркибида бирор сўз маълум бир маъно функциясига эга экан, бундай сўз маълум бир грамматик алоқага ҳам киришиши керак. Масала шундаки, ҳозиргача гапда сўзларнинг алоқаси тенг ва тобе (сўнгги алоқа ўз ичига мослашув, битишув, бошқарув алоқаларини олади) алоқа деб келинади ва бутун сўзлар шу алоқаларга мослаб ҳукм қилинади. Ундалма ва кириш бўлақлар ўзига хос грамматик усул билан муносабатга киришади. Бу грамматик алоқа усулини изоҳлаш деб номлаш мумкин. Изоҳлаш грамматик алоқа усули ҳозирги традицион тобе алоқа усулига ҳам, тенг алоқа усулига

ҳим кирмайди. Бу грамматик усул ўзига хос бўлиб, грамматик муносабатларнинг учинчи турини ташкил этади. Ундалма ва кириш бўлақлар ҳам оддий гап бўлақларига ўхшаб мустақил сўз туркумлари билан ифодаланади ва ўзига оид маълум бир бўлақларни бошқариб кела олади.

Ундалма ва кириш бўлақлар алоҳида интонация билан талаффуз этилади, гап бўлақларидан пауза билан ажралиб туради. Улар маънодагина эмас, интонацияда ҳам алоҳида, маълум даражада мустақилдир.

Шундай, қилиб, ундалма ва кириш бўлақлар иштирок этган гапларда содда бир фикр, ният ифодаланмай, мураккаб фикр, ният англашилади (яъни маълум бир ҳаракат-ҳолат, хусусият ҳақида хабар ва шу хабарга бўлган сўзловчининг модал ёки бошқача муносабати). Бундан бу хил гап конструкцияси қўшма гап бўлар экан, деган хулоса ҳам келиб чиқмайди, чунки бу конструкцияларнинг таркибида икки хил предикатив бирлик бўлмайди. Ундалма ва кириш бўлақлар мураккаб гапни ташкил этади.

Шундай қилиб, мураккаб гапнинг ўзига хос қуйидаги хусусиятлари бўлади:

1) мураккаб гапларнинг таркибида, асосий гап бўлақларидан ташқари, ажратилган бўлак ёки ундалма, ёки кириш бўлақлар бўлади (баъзан бу бўлақларнинг бир нечаси бир вақтда бўлиши мумкин).

2) мураккаб гаплар орқали содда, биргина мақсад, ният ифодаланиб қолмай, мураккаб фикр ифодаланади.

3) мураккаб гап таркибида икки хил предикатив бирлик, ҳукм бўлади. Бу предикатив бирлик ёки ҳукмларнинг бири асосий бўлиб, иккинчиси тўлиқ бўлмаган ҳукм, ярим предикативликдир. Асосий ҳукм асосий гапнинг умумий мазмундан англашилса, тўлиқ бўлмаган ҳукм, ярим предикативлик бу хил гапнинг ажратилган бўлақлари ёки ундалмалари ва ёхуд кириш бўлақлари орқали ифодаланади.

4) мураккаб гапни ташкил этган бўлақлар гапнинг бошқа бўлақлари билан ёки гапнинг умумий мазмуни билан изоҳлаш муносабатига киришади.

5) ундалма ва кириш синтактик конструкциялари ўзига хос гап бўлақлари саналади. Ажратилган кўмакчили конструкциялар эса тўлдирувчига ҳам, ҳолга ҳам кирмай, ажратилган гап бўлақларининг алоҳида бир турини ташкил этади.

Мураккаб гаплардаги ярим предикативлик (тўлиқ бўлмаган ҳукм) эргаш гапларга ёки тўлиқсиз гапларга ва ёки бир составли гапларнинг айрим турларига ўхшайди. Тўлиқ бўлмаган ҳукмни ифодалаган ажратилган бўлақлар, ундалмалар ва кириш бўлақлар семантик ва интонацион жиҳатдан маъ-

лум даражада мустақилликка эга бўлсалар ҳам, аммо улар гап ҳисоблана олмайди.

6) мураккаб гапни ташкил этган бўлақлар асосий гапнинг умумий мазмуни билан муносабатга киришади. Улар баъзан шаклан айрим гап бўлагини изоҳлаш орқали гапнинг умумий мазмунига алоқадор бўлади, бундай бўлақларнинг семантик муносабати иккиёқламадир. Аммо бу семантик муносабатларнинг бири асосий, етакчи бўлиб, иккинчиси қўшимча семантик муносабатдир.

7) мураккаб гапни ташкил этувчи бўлақлар: ажратилган бўлақлар, ундалмалар, кириш ёки изоҳ бўлақ ва бирикмалар ўзига хос интонация билан талаффуз этилади. Бу интонация бошқа гап бўлақлари интонациясига ўхшамайди, улар гап бўлақларидан пауза билан ажралиб туради.

8) мураккаб гап ўзига хос синтактик конструкциядир. Бу хил синтактик конструкция содда гапдан ҳам, қўшма гапдан ҳам фарқ қилади. Маълумки, ҳар бир синтактик конструкциянинг ўзига хос таркибий қисмлари бўлади (содда гапнинг гап бўлақлари, қўшма гапнинг эргаш гаплари каби). Мураккаб гап синтаксисининг таркибий қисмини ажратилган бўлақлар, ундалмалар, кириш ёки изоҳ бўлақ ва бирикмалар ташкил этади. Бу синтактик категориялар оддий гап бўлақларидан ҳам, қўшма гапни ташкил этувчи конструкциялардан ҳам фарқланиб, алоҳида синтактик конструкция саналади ва шунинг учун ҳам бундай синтактик конструкциялардан ташкил топган гаплар алоҳида м у р а к к а б г а п конструкция деб юритилади.

Ажратилган бўлақлар

Гапнинг ажратилган бўлақлари тилнинг муҳим томони ҳисобланади. Мураккаб фикрни содда, ихчам ва таъсирли ифодалаш усулларидан бири ажратилган бўлақлардан фойдаланишдир. Шунинг учун ҳам ажратилган бўлақлар масаласи грамматика билангина эмас, стилистика, интонация, пунктуация масалалари билан ҳам боғланади. Ажратилган бўлақлар ўзининг грамматик, семантик, функционал хусусиятига кўра, синтаксиснинг махсус соҳаси — мураккаб гапни ташкил этади.

Ажратилган бўлақлар тилда қадимдан қўлланиб келади; бу грамматик категория ўзининг тарихий эволюцион тараққиёт йўлига эга. Ажратилган бўлақларнинг равишдошли конструкцияларини, кўмакчили конструкцияларнинг кўп турларини, ажратилган изоҳлар ва ажратилган аниқловчиларни деярли ҳамма ва ҳар қандай ёзма ёдгорлик тилида учратиш мумкин. Ажратилган бўлақларнинг адабиётда қўлланиши ай-

ниқса Улуғ Октябрь революциясидан сўнг авж олди. Бунинг сабаби ўзбек ёзма адабий тилининг эски архаик ёзма стилдан воз кечиб, халқ тилига яқинлашиб, янада такомиллашиши, рус тилининг ўзбек тилига баракали ва самарали таъсири бўлди. Рус адабий тилини ўрганиш ва рус тилидаги турли исарларнинг ўзбек тилига таржима қилиниши туфайли, ёзувчи ва шоирларимиз ажратилган бўлақларни кенгроқ қўллаши ўргандилар.

Ҳозирги ўзбек адабий тилининг ҳар қандай жанрларида ажратилган гап бўлақлари алоҳида стилистик — грамматик категория сифатида кенг қўлланади.

Ажратилган бўлақ ўзининг семантик функцияси ва шунга мувофиқ ўзига хос интонацияси билан ажралиб турувчи алоҳида синтактик конструкциядир. Ажратилган бўлақнинг семантикасидаги ўзига хос хусусият шундаки, унда ярим предикативлик, маълум даражада ҳукм ифодаланади. Масалан: *Аёл боланинг олдига келиб ва ачиниб; бошини силади.* (П. Т.) *Бугун кун бўлади, равшан ва бедоғ* (Ҳ. О.)

Ҳар икки жумлада икки хил ҳукм ифодаланади. Биринчисида: аёлнинг бола олдига келиши ва ачиниши ҳамда аёлнинг бола бошини силаши; иккинчисида: бугун (яхши) кун бўлиши ҳамда бу куннинг равшан ва бедоғ бўлиши. Иккала жумладаги икки хил ҳукм, характерига кўра, бир хил эмас: бу ҳукмларнинг бири асосий ҳукм бўлиб, иккинчиси ярим ҳукм, ярим предикативликдир. Ажратилган бўлақларда ана шундай ярим ҳукм, ярим предикативлик ифодаланади. Бу ҳукмнинг тўлиқ бўлмаслигига сабаб шуки, ажратилган бўлақлар асосий ҳукмга тобе бўлади, уни изоҳлайди, аниқлайди, тўлдирди. Бундан ташқари, ажратилган бўлақларда ҳукмнинг тўлиқ бўлиши учун грамматик асос (ўз эгасининг бўлмаслиги) ҳам, интонацион асос (гапда интонация бўлмаслиги) ҳам йўқдир.

Шу асосларга кўра, ажратилган бўлақли гаплар қўшма гапни ташкил эта олмайди. Шу билан бирга, ажратилган бўлақлар оддий иккинчи даражали бўлақлардан ҳам фарқланади. Шунинг учун ҳам ажратилган бўлақли гап оддий содда гап бўлмай, мураккаб гапни ташкил этади.

Ажратилган бўлақнинг ўзига хос семантик функцияси бўлади. Бу хусусият шундан иборатки, ажратиш орқали маълум бўлақнинг маъноси ажратиб, бўрттириб кўрсатилади, бошқа гап бўлақларидан айириб, диққатни шу бўлақка жалб этилади. Бу логик ажратиш интонацияда ҳам ўз ифодасини топади: ажратилган бўлақ бошқа гап бўлақларидан фарқланувчи алоҳида интонация билан талаффуз этилади. Ажратилган бўлақнинг семантик хусусияти бу билан чекланмайди,

ажратилган бўлақлар орқали бошқа, қўшимча маънолар ҳам ифодаланади. Масалан: *Бирини Рогдай, қўрқмас баҳодир, Қиличи юрт очишга қодир.* (II.)

Бунда ажратилган бўлақ *қўрқмас баҳодир* — *Рогдай*нинг белгисини кўрсатибгина қолмай, нима сабабдан унинг қиличи юрт очишга қодир эканини ҳам кўрсатади.

Ажратилган бўлақ орқали сабаб, таъкид каби қўшимча маъно оттенкалари ёки модал муносабатлар ифодаланади. Бундай қўшимча маъно муносабатларининг ифодаланишига сабаб шуки, ажратилган бўлақ фақат ўзи аниқлаётган бўлақ билан алоқага киришиб қолмай, аниқланмиш билан муносабатга киришаётган бўлақ билан ҳам ёки гапнинг умумий мазмуни билан ҳам алоқага киришади (юқоридаги мисолда бирикмали аниқловчи аниқланмиш билан ҳам, кесим билан ҳам алоқага киришган). Аммо бу икки ёқлама муносабатнинг бири ҳам семантик, ҳам грамматик бўлиб, иккинчи хил муносабат эса фақат семантикдир.

Ажратилган бўлақнинг содда гап сингари ўз мустақил, логик урғуси бор, у гап бўлақларидан пауза билан ажралиб туради, ўзига хос интонацияси бўлади. Ажратилган бўлақлардаги интонация оддий гап бўлақларининг интонациясига ўхшамайди, ажратилган бўлақ алоҳида, пасайган (баъзан кўтарилган) интонация билан талаффуз этилади. Одатда, ажратилган бўлақдан олдин келган, изоҳланаётган сўзда интонация кўтарилади; ажратилган бўлақда эса интонация пасаяди ёки одатдан ташқари кўтарилади: *Унсин учун, бечора қиз учун, бу қандай мудҳиш, мотам!* (O.)

Агар ажратилган бўлақ бир сўздангина иборат бўлса, аниқланмишнинг интонациясида ўзгариш бўлмаслиги ҳам мумкин. Аммо ажратилган бўлақнинг интонацияси ўзига хос хусусиятни йўқотмайди. Масалан: *Қадди-қомати келишган ёшигина бир аёл — врач, каретага тушириб олишни илтимос қилди.* (Каз.)

Агар ажратилган бўлақ гап бошида келса, табиийки, ундан олдин интонация кўтарилмайди; агар ажратилган бўлақ гап охирида келса, интонация пасаяди.

Масалан: *Бахмал жабдуқлар уриб, сулув қизлардай юриб, арғумоқлар чопдилар.* (X. O.) *Бирини акс этар гулларда, Бирини олим, ёқимли хушфеъл.* (X. П.) — *Сафар ким? — яна сўради Акрамбой. — Менинг иним — мана бу одам...* (C. A.)

Ажратилган бўлақлар гапнинг бошқа бўлақлари билан маъно жиҳатдан муносабатда бўлади. Ажратилган бўлақ билан ажратилмиш — аниқланмиш ўртасида «мелодик — ритмик» муносабат мавжуд.

Ажратилган бўлакнинг ўзига хос хусусиятлари мана шулардан иборат.

Ажратилган бўлаklar тузилишлари, маъно ҳамда вазифаларига кўра, бир томондан, уюшиқ бўлаklarга, иккинчи томондан, қўшма гап таркибидаги эргаш гапларга ўхшайди. Аммо улар ўртасида маълум ва аниқ фарқ бор.

Ажратилган бўлак билан уюшиқ бўлак ўртасидаги фарқ қуйидагича:

1. Гапнинг ҳар қандай бўлаklари уюшиб кела олади, лекин ҳар қандай гап бўлаги ажратилиши мумкин эмас, фақат иккинчи даражали бўлаklаргина ажратилиши мумкин.

2. Ажратилган бўлак бирор иккинчи даражали бўлакнинг маъносини бўрттиради, шу билан бирга, унга қўшимча изоҳ беради, асосий логик урғу ажратилган бўлакда бўлади.

Маълумки, бундай хусусият уюшиқ бўлакда йўқ.

3. Ажратилган бўлакнинг ўзига хос интонацияси бўлади, у гап бўлаklаридан пауза билан ажралиб туради. Шунинг учун ҳам ажратилган бўлакдан олдин ва кейин (изоҳ маъносидagi ажратилган аниқловчилардан ташқари) вергул ёки тире қўйилади.

Уюшиқ бўлак бўлса, санаш оҳанги билан талаффуз этилади. Уюшиқ бўлаklar орасида пауза бўлса ҳам, уюшиқ бўлак билан гапнинг бошқа бўлаklари ўртасида пауза бўлмайди. Шу сабабли уюшиқ бўлаklar орасида (бириктирувчи боғловчилар ишлатилмаган бўлса) вергул қўйилади, аммо уюшиқ бўлаklar билан оддий гап бўлаklари орасида вергул қўлланилмайди.

Эргаш гап эга ва кесими бўлган, мазмунан ва интонацияга кўра, маълум даражада мустақил гап ҳукмидаги сўзлар бирикмасидир. Ажратилган бўлакнинг таркибида (кенгайиб келган ўринларда ҳам) эга ва кесим бўлмайди. Ажратилган бўлак яхлит ҳолда маълум гап бўлаги билан муносабатга киришади.

Гап бўлаklарини ажратиш усуллари

Бирор гап бўлагини ажратишга бўлган фикрий зарурият грамматик пунктуацион шарт-шароитнинг мавжуд бўлишини талаб этади: сўз тартиби; ажратилган бўлакнинг ҳажми; ўзига хос интонацияси; пауза; сўз алоқасининг характери ва бошқалар.

Шуни эътироф этиш керакки, бирор гап бўлагини ажратиш ўзига хос сабаб билан рўй бериб, гап бўлаklарининг хусусиятларига кўра, ажратилиш усуллари ҳам турлича бўли-

ши мумкин. Шу билан бирга умумий хусусиятлар, умумий шарт-шароитлар ҳам бўлади:

I. Гап бўлақларини ажратишда гап таркибидаги сўзларнинг тартибини ўзгартиш муҳим роль ўйнайди.

Маълумки, ҳозирги ўзбек адабий тилида айрим гап бўлақларининг ўзига хос ўрни бор — аниқловчи ўз аниқланмиши бўлган оддан олдин, равиш ҳол эса феъл кесимдан аввал келади. Бу тартибнинг ўзгариши, масалан, аниқловчининг аниқланмишдан сўнг қўйилиши, феъл кесим билан равиш ҳоли ўртасида бошқа гап бўлақларининг бўлиши — гапнинг оҳангини, инверсияга учраган гап бўлагининг маъносини, қисман бўлса-да, ўзгартиришга олиб келади. Бу ҳол ўрни ўзгарган гап бўлақларига диққатнинг тортилишига, натижада шу бўлақнинг ажратилишига сабаб бўлади. Масалан: *Улардан бири — серсоқол, рангпар ва ориқ — ўз мантиқининг кучини кўрсатишга тиришади.* (О.) *Ажралишмай, роҳатда масрур, нафас олдик бахт билан ҳардам.* (П.) *Сиз чиндан ҳам Н-нчи қисмдан мисиз? — деб сўради Черниш, мулойимлашиб.* (О. Г.)

Инверсияга учраган ҳар қандай гап бўлаги ҳам ажратила бермайди; фақат гап таркибида қатъий ўринга эга бўлган гап бўлақлари тартибнинг ўзгариши уларнинг ажратилишига сабаб бўлади ва бу инверсияга учраган бўлақ ажратилган бўлақнинг хусусиятларини ўзида кўрсатади.

II. Кўпинча гап бўлақларининг ажратилиши учун уларнинг ўзларига оид сўзлар билан кенгайиб келишлари зарур бўлади. Бу ҳол гап бўлагига нисбий мустақиллик бериб, бошқа гап бўлақларидан ажратилишини талаб этади. Масалан: *Ис босган, қийшайган деворлар орасидан бизникилар — қадрдон кулранг шинеллар! — пайдо бўлиб, тўппа-тўғри уйга қараб чопишади.* (О. Г.) *Хотини, ранги ўчган, ўрнидан туриб, болани беланчакка солди.* (А. Қ.)

III. Баъзан айрим гап бўлақлари ўзидан олдин келган бўлакни изоҳлаб келиш йўли билан ажратилиши мумкин. Масалан: *Баъзан, зиёфатдан анча илгари, ёш шоирлар келишар эдилар.* (А. Т.) *Аллақаёқдан, узоқдан, онанинг мулойим овози келди.* (М. Г.)

Биринчи гапда *зиёфатдан анча илгари* ўзидан олдинги *баъзан* сўзининг маъносини изоҳлайди; иккинчи гапдаги *узоқдан* сўзи *аллақаёқдан* сўзининг умумий маъносини конкретлаштиради.

Бу хил гап бўлақлари ўзига хос кўтарилишчи ёки пасаявчи интонация билан талаффуз этилиб, асосий гап бўлақларидан пауза билан ажратилади. Шу сабабли диққатни кўпроқ ўзига жалб қилади — натижада ўзи изоҳлаётган бўлакни бўрттириб, гапнинг бошқа бўлақларидан ажратиб кўрсатади.

Одатда, изоҳланмиш сўз қандай сўроққа жавоб берса ва қандай вазифада келса, ажратилган изоҳлар ҳам шу хил сўроққа жавоб бўлади ва шу хил вазифада ишлатилади.

Баъзан ажратилган бўлакни аниқлаш, изоҳлаш, таъкидлаш учун изоҳланмиш билан бу турдаги ажратилган бўлаklar ўртасида яъни масалан, хусусан, жумладан, айниқса каби сўзлар келади:

IV. Айрим ўринларда баъзи гап бўлаklarнинг ажратилиши гапнинг синтактик қурилиши, ажратилган бўлакнинг ўзига хос хусусиятидан келиб чиқмай, авторнинг шу гап, бўлагининг маъносини бўрттириб, бошқа бўлаklarдан ажратиб кўрсатиш ниятига боғлиқ бўлади. Бунда ажратилган бўлаklarнинг модаллик хусусияти аниқ кўринади. Масалан: *Лекин ҳар дафъа, шу тўғрида ўйлаган вақтда, бехтиёр унинг кўз олдида Андрей, Федя ва шулар сингари бирмунча одамлар келарди.* (М. Г.)

Бу мисолимизда *шу тўғрида ўйлаган вақтда* иборасини автор ажратади, чунки у, онанинг кўз олдида Андрей, Федяга ўхшаган кишиларнинг келиши шу тўғрида ўйлаган вақтда бўлишини бўрттириб кўрсатмоқчи, эслатмоқчи, бўлади. Мисол: *Шу йигитча — Эмутерио Корнехо, қўлига граната ушлапти-да, оқондан тикка туриб чиқипти.* (Кс.) Бунда ҳам автор йигитчанинг ким эканлигини изоҳлаш, эслатиш, бошқа гап бўлаklarидан ажратиш мақсадида шахснинг номини билдирувчи *Эмутерио Корнехо* сўзини келтиради.

Авторнинг маълум маънони ифодалаш нияти билан ажратиши кўпроқ кўмакчи билан келган сўзлар ёки аниқланмишдан олдин келган аниқловчилар орқали бўлади.

Қуйидаги мисолда автор ажратилиши мумкин бўлган ўринда ажратишни лозим топмаган: *олтинчи кун кечки пайт Аҳмаджон ўз взводи билан... милтиқ тозалаш билан машғул эди.* (А. Қҳ.)

Умуман, жуда кўп ўринларда гап бўлаklarининг ажратилиши авторнинг гапнинг бирор бўлагига аҳамият бериб, уни бўрттириб кўрсатишига боғлиқдир. Ажратиш маълум модалликни ифодалаш учун грамматик восита сифатида хизмат қилади.

Гап бўлаklarининг ажратилиш усуллари бу билангина тугалланмайди. Баъзан ажратилган бўлак ва аниқланмиш бўлакнинг қандай сўз туркумларидан ифодаланиши ҳам шу бўлакнинг ажратилиш характерини белгилаб беради. Шунга кўра, кишилик олмошлари ва отоқли отларга мансуб аниқловчилар, асосан, ажратилган ҳолда ишлатилади.

Ажратилган бўлаklar маъноси, ифодаланиши, функциясига кўра, қуйидаги турларга бўлинади:

1. Ажратилган феълли конструкциялар.
2. Ажратилган кўмакчили конструкциялар.
3. Ажратилган сифатловчилар.
4. Ажратилган изоҳлар.

Ажратилган кўмакчили конструкциялар ўзига хос грамматик алоқасига кўра ҳам на ҳолга, на тўлдирувчига ўхшайди. Масалан: *Кеча, о дат га му во фи қ, на ри-бе ри «етти» қилинди.* (О.) ... *ҳар куни кечаси, лой гарчилик, қаттиқ совуқ ва бўронларга қарамай, фронтга лой ва қорли йўллардан аскарлар ўтарди.* (О. Г.) *Юкларни қўриқлаб кетаётганлар орасида, бу икки киши дан ташқари, яна Медведич ҳам бор эди.* (Фурм.)

Кўмакчили конструкцияларнинг ҳаммаси учун умумий семантик хусусият бор. Бу — кўмакчили конструкциянинг мазмуни умумий гап мазмуни билан муносабатга киришишидир. Бу хил конструкциялар айрим гап бўлаклари билан эмас, гапнинг умумий мазмуни билан алоқага киришади. Бу семантик муносабат маълум предмет, ҳаракат, ҳолат, хусусият, умуман тушунчаларнинг бир-бирига қиёсланиш, солиштирилишидир; ажратилган кўмакчили конструкцияларнинг умумий мазмуни билан асосий гапнинг умумий мазмуни қиёсланади. Бу қиёслаш орқали маълум предмет ёки хусусиятлар ўхшатилади (*каби, сингари*), зид қўйилади, қиёсланади (*қарши, яраша, қарамай, қараганда, кўра, ҳолда, ўрнига*), бир-бирига қўшилади (*ташқари, устига, билан бирга*), маълум хатти-ҳаракат хусусиятларнинг рўй бериши асосланади (*бўйича, биноан, туфайли, музофиқ, билан*).

Ажратилган кўмакчили конструкцияларни, ўзига хос семантик ва грамматик белгисига кўра, қиёсий гап бўлаклари деб номлаган маъқул. Бу хил конструкциялар ҳам гап бўлаги бўлади, чунки улар, таркибларида ўз эга ва кесимлари бўлмагани учун, эргаш гап саналмайди, аммо семантик функциясига кўра эргаш гапга яқин туради. Ажратилган кўмакчили конструкция семантик ва грамматик хусусиятга кўра, гап бўлаги саналади.

Ажратилган феълли конструкциялар

Ажратилган феълли конструкцияларни равишдош, сифатдош ва шарт феъли бошқарган конструкциялар ташкил этади.

Равишдошли конструкциялар

Равишдош ўзининг феъллик хусусиятларига кўра маълум гап бўлақларини — тўлдирувчи, ҳолни бошқариб, кенгайиб

кела олади. Үзига оид сўзлар билан кенгайиб келган равишдошлар равишдош оборот дейилади. Равишдош оборот мазмунан ҳол группасига кириб, маълум мазмунни бўрттириб ифодалашни, алоҳида интонация билан талаффуз этилиб, бошқа гап бўлақларидан пауза билан ажралиб тургани учун, умар ажратилган бўлак саналади.

Равишдош оборот шаклидаги ажратилган ҳоллар ҳозирги ўзбек адабий тилида кенг қўлланади.

Равишдош — бу иккинчи даражали кесимдир. У маълум бир эганинг ҳаракат-ҳолатини ифодалайди. Аммо бу ҳаракат-ҳолат бошқа, асосий ҳаракат-ҳолатни турли томондан изоҳлайди, тўлдиради. Шунга кўра равишдош, асосий феълга ўхшаб, маълум бўлақлар (тўлдирувчи, ҳол) ни бошқариб келади. Шунинг учун ҳам равишдош оборот ҳам мазмунан, ҳам грамматик-интонация жиҳатдан маълум мустақилликни ташкил этади. Бу билан гапда икки марказ вужудга келади: бу марказларнинг бири тобе, иккинчиси ҳоким бўлади. Ра-вишдош оборот тобе марказни ташкил этади. (Шунинг учун ҳам кўп вақт равишдош оборотни алоҳида гап билан алмаштириш ҳам мумкин бўлади).

Равишдош оборот гапнинг бошида, ўртасида, охирида келиши мумкин. Ҳар уч ҳолатда ҳам мазмунни бўрттириб, айириб, диққатни шу мазмунга жалб қилиб ифодалайди: *Сай исхонанинг ўрта белидаги зинахона устида гуруллаб ёнаётган олов теварагида еттинчи лампа остида гурунглаб, чой ичишиб, чилим чекишиб, сайислар ўтирмақда эдилар.* (С. А.)

— *Нима ишинг бор эди?— деб сўради Екатерина Алексеевна, тикаётган ишнитиззасига қўйиб.* (В. Ос.)
Она келар йўлда югуриб.

Кўрингандан қизини сўраб. (У.)

— *Сен-чи?— деди қовоғи солиқ нонвой, қиздан кўзини узмай.* (М. Г.)

Равишдош оборот гап охирида келиши шеъриятда ёки кўчирма гапдан сўнг келган автор гапи таркибида бўлади.

Гап бошида келган равишдош оборотнинг мазмунан ва интонация жиҳатдан ажратилиши аниқ бўлади: *Янги йил арчасининг қалин шохларининг ич-ичигача нурга тўлдириб, ранг-баранг чироқлар чарақлаб ёниб кетди.* (В. Ос.) *Қаҳратон қишда ялангоёқ муз босиб, саратонда қизғин қум кечиб, иссиқда, совуқда обдан пишган йигитни ҳам, ...кун хийла бетоқат қилган эди.* (О.)

Ўзбек адабий тилида равишдош оборот ажратилмаслиги ҳам мумкин. Бундай оборот феъл кесим билан ёнма-ён келиб, ундан пауза билан ажралмайди, умумий интонация билан

талаффуз этилади. Масалан: ...*кунини ўтказиб юрган экан.* (А. Қ.) *Асрорқул хатни ўқиб бўғилди.* (А. Қ.) ...*Ҳаял ўтмай жилғага кириб кўздан йўқолди* (А. Қ.)

Шунингдек равишдош оборот кўмакчи феъл билан ёнма-ён келса, ажратилмайди; агар кўмакчи билан равишдош орасига бошқа сўз ёки сўз бирикмаси кирса, бундай равишдош оборот ажратилган ҳисобланади. Масалан: *Бунинг устига, минут сайин ўзидан ҳадиксираб, бир сўз билан айтишдан қалтираб-тиграб турар эди.* (Добролюбов).

Ёлғиз равишдошларнинг ажратилиши учун улар ёки уюшиб келиши, ёки бошқарувчи сўз билан унинг орасида бошқа гап бўлаклари бўлиши шарт: Масалан: *Эй, Фарғона! Тушкун кунлар боласини тишида тишлаб, ювиб, тараб, севиб, ўпиб, қўчиб, опичлаб, Эй бахтларни балоғатга етказган она!* (Ҳ. О.) *Сўнг қиличини маҳкам ушлаб, бучкайиб, оҳистагина ерга йиқилди* (О.) *Ойқиз Олимжоннинг тирсагидан бўшқина ушлаган. ҳолда, эркаланиб, у билан ёнма-ён борарди.* (Ш. Р.)

— *Мен ҳамма вақт сенга айтаманку,— деди Ҳадичабегим, аччиғланиб.* (О.)

Ёлғиз равишдошларнинг ажратилиши учун маълум шарт-шароитнинг туғилиши уларнинг бошқарувчи феълдан сўнг келиш йўли билан ҳам бўлади. Чунки бундай ҳолда анормал ҳолат, инверсия рўй бериб, фикрни, диққатни ўзига жалб этади, ажратилган интонация билан талаффуз этилади: *Кўриндинг, чайқалиб, ўйнаб, оқиб оппоқ кўпиклар-ла.* (Ҳ. О.)

Ёлғиз равишдошлар қуйидаги ўринларда ажратилмайди:

Агар равишдош эргаш гапнинг кесими бўлиб келса: *Бухоро амири қочди дириллаб, Биз қувдик, ол байроқ қўлда пириллаб.* (Ғ. Ғ.)

2. Равишдош феъл билан ёнма-ён келиб, ҳол функциясида қўлланса: *Шура машинадан сакраб тушди-да, карвоннинг бошига борди.* (О. Г.)

3. Равишдош, кўшма феълнинг состави сифатида, кесимни ташкил этса: *Кампир меҳмонларни анча ергача кузатиб қўйди.* (А. Қ.)

4. Кўмакчи вазифасида қўлланадиган равишдош формалари бошлаб, бўйлаб, кириш бўлак вазифасидаги кўра кўмакчиси бошқарган конструкциялар ҳам ажратилмайди: *Йўлчи далага — катта ерга келгандан бошлаб, бундаги қароллар, мардикорлар билан опоқ-чопоқ бўлиб кетди.* (О.) *Бир минутга қадар, қимир этмасдан, қаёққадир қараб турди, сўнг пақирни кўтариб, бедапоя бўйлаб, юқорига бойнинг боғи*

томонга юрди. (О.) Унинг айтишига кўра, эртага келармиш.

5. Бундан ташқари, равишга кўчган равишдошлар ҳам ажратилмайди; бундай равишдош шаклларига қуйидаги сўзлар киради: *яхшилаб, бутунлай, бора-бора, қўярда-қўймай, қайта-қайта, қўша-қўша, қота-қота, ўта, бориб-бориб, озиб-ёзиб, туриб-туриб* ва бошқалар. *Бир амаллаб Асилбек ўтовининг эшигига етишди.* (М. А.)

6. Равишдош оборот идиоматик, фразеологик бирикмани ташкил этса ёки шундай бирикма таркибига кирса ҳам ажратилмайди (бу ўринда ҳам равишдош оборот мазмунан равишга яқинлашади): *Енгимизни шимариб ишга тушдик; кўзингга қараб юр; оғзингга қараб гапир; бошимизни оғритиб* нима қиласан.

Равишдошнинг *-(у)б* шаклли равишдош обороти ажратилган бўлак сифатида кўпроқ қўлланади. Равишдошнинг бошқа шакллари ҳам бу вазифада қўлланиши мумкин: 1) *-гунча* (ва унинг фонетик вариантлари), 2) *-ган (и) ча* ва *-а/й*: ... *омбордан олиб чиққан бир сават пахтаси билан чиғириғини кўтариб, вайсаганича, уйига кириб кетди.* (А. Қ.) *Она, тин олмай судьяларга тикилганича, ниманидир кутар эди.* (М. Г.) *Умурзоқ ота, чойнакни ушлаганича эшик олдида тўхтаган Олимжонга қайрилди.* (Ш. Р.) *Шура, йўлида ниманидир ағдариб юборганича, менга томон ташланди, аммо мен худди миҳлаб қўйгандек ўрнимдан қўзғолмадим.* (Қс.) *Муҳиддин бўлса, ўртоқлари сезиб қолишини ҳам ўйламай, қизнинг комсомол значогига узоқ тикилиб турди.* (Д. Ф.) *Шошилма!—деди нонвой, жойидан қўзғалмай ва унинг юзидан кўзини узмай* (М. Г.) *Она ўғлининг гапларига, қўрқа-қўрқа, бутун берилиб, қулоқ соларди.* (М. Г.) *Хотинлар... хохолаб кула-кула, вайсаша-вайсаша ўз хоналарига чопишиб кетишди.* (Қаз.) *...юзлаб одамлар терга пишиб сўкина ва бақира, уларни тахта кўприклардан кемаларга таширдилар.* (А. Т.)

3) *-гач* (ва унинг фонетик вариантлари): *У меҳмонларни кўргач, сапчиб ўрнимдан турди ва ўзига югуриб келган Зафарни бағрига босиб, Ҳабибга жой кўрсатди.* (Р. Узоқова.) *Бухородан келгач, Тошкент мактабларида ўқитувчилик қила бошлади.* (А. Қ.)

4. Фейлнинг *-масдан* шакли аслида сифатдош бўлиб, (бўлишли шакли *-р*), ҳозирги ўзбек тилида равишдош функциясида қўлланади. Бу шакл фейллик хусусиятига кўра, маълум сўзларни бошқариб, равишдош оборотини ташкил эта олади ва бундай оборот, мазмуни ҳамда интонациясига кўра,

ажратилган бўлак саналади: *Лекин кўп ўтмай, ҳикоя эшитишдан чарчади-да, ўғлига ва меҳмонларга билдирмасдан, уларни кўздан кечира бошлади.* (М. Г.)

Бу типдаги конструкцияларнинг ажратилиши учун состави кенгайиб келиши ва бошқарувчи сўз — феъл билан *дистанг* ҳолатда бўлиши шарт. Мисол: *Она ечинди ва ибодатини ҳам қилмасдан, тўшакка кирди.* (М. Г.) *Хаёли бошқа ёқда бўлган Павел, бу гапга жавоб қайтармасдан, ёзув столига ўтиб ўтирди...* (М. Г.)

Равишдош обороти гапда маълум мазмунни ифодалаш учун хизмат қилади. Бу мазмун турлари равишдош оборотининг конкрет мазмуни ва асосий феъл-кесим билан қандай муносабатга киришувига боғлиқ.

Бу мазмун турлари қуйидагича:

1) ҳаракат-ҳолатнинг қай тарзда рўй бериши: *Шўрлик, айвондан йўлакка қараб, қучоғини очиб, ҳовлиқиб югуриб келиб, бўйнимдан қучоқлаб олди.* (Ф. Ф.) *У ҳам, тезгина тева-рак атрофига қараб олиб, қўрқувдан кўзларини пил-пиллатгани ҳолда, ўрнидан турди.* (М. Г.) *Ўйноқи денгизнинг юзига акс этган бу юлдузлар, гоҳ йўқолиб, гоҳ яна ялтираб кўри-ниб, тўлқинлар устидасакрашади.* (М. Г.) *У гоҳ дўқ билан ялиниб, гоҳ ёлворган овоз билан сўкиниб, морфий беринглар дерди.* (О. Г.)

2) маълум ҳаракат -ҳолат бошқа ҳаракат-ҳолатга қиёсланади, ўхшатилади: *Баҳслашувчилар баъзан мунозара ала-гасида ўзларини унутиб, бир-бирларига дағал иборалар айти-шар, баъзан бургутдай ҳурпайиб, бир-бирларига чанг солмоқ-қа тайёрлангандай қизиқ бир вазиятда бир зумгина қотишар-ди.* (О.) *Гўёки чанқаб, чўллаб, Хўп ўнади бемалол* (Ҳ. О.)

От характеридаги ўхшатиш обороти бўлмоқ боғламаси билан қўлланади. Бу хил конструкция шаклан равишдош оборот, мазмунан от характеридаги конструкция саналади: *Бирданига худди қопдан тешиб чиққан бизгиздай бўлиб, кич-кина Федя Мазин ўрнидан турди ва ҳаяжон билан деди.* (М. Г.)

3) ҳаракат-ҳолатнинг рўй бериш пайти: — *Шу чоқда эси-га ҳалиги маҳмадона тушиб, югуриб бориб воқеани сўйлаб, ундан хумни синдирмасдан сигирнинг бошидан қутқазishi чо-расини сўраган.* (С. А.) *Шура, бир маҳал уйғониб, брезентни очиб қараса, тонг ота бошлапти.* (О. Г.) — *...Бургут бўлиб қайтарсиз,— деб минғирлади у, қизил сукно ёпилган стол олдига ўтираётиб ва ўқитувчиларга кулиб қараб.* (В. Ос.) — *Ана энди гаплашамиз,— деди аммаси, кўхнядаги аллақандай ишларини битказиб келиб ва Васёкнинг қаршисидаги стулга ўтираётиб.* (В. О.)

4) ҳаракат-ҳолатнинг рўй бериш сабаби: *Йўлчи лой этиги билан гиламга оёқ босишдан тортиниб, гиламни қайириб, эшик олдида тиз чўкди.* (О.) *Қиз, миясидаги ғувуллашнинг тобора йўқолиб бораётганини сезиб, тўйиб-тўйиб нафас оларди.* (О. Г.) *Қиз, фикрга чўмиб Мулла Бурхонни ҳаяжон ичидан кўриб, яна гапиришга киришипти.* (С. А.) *Бола...; отасининг ғазабидан, онасининг аҳволдан қўрқиб, кампир ўргатганча дуо қилди.* (А. Қ.) *Нима қилишини билмай, Туробжоний ўртасида туриб қолди.* (А. Қ.)

Сабаб мазмунини ифодалаган равишдош оборот -ми юкласи билан қўлланиши мумкин. Агар маълум ҳаракат-ҳолатнинг рўй бериш ёки бермаслиги шубҳали бўлса, ёки бир қанча сабаб келтирилса, равишдошнинг ана шундай шакли ишлатилади. Масалан: *...Ойинанинг тарафини олибми ёки унга киноя қилибми, ҳар ҳолда ачиниб гапирганлар ҳам бўлди.* (Б. Керб.)

5) ҳаракат-ҳолатни бажаришдан мақсад: *У гулхан олдида, икки тиззасини қучоқлаб ўтириб, аччиқ тутундан ўзини олиб қочмоқчи бўлиб, сочи қирқилган бошини у ёқ-бу ёққа тишлар эди* (Г. Брянцев.) *Шунинг учун, ашулани ўрганиб олиш мақсадида, Абай билан бирга овқат қилиб кетмоқчи бўлди ва орадаги фурсатдан фойдаланиб, Кишкене Мўлданинг ҳузурига чиқиб кетди.* (М. А.)

6) ҳаракат-ҳолатни вужудга келтириш учун восита ёки асос бўлган ҳаракат, ҳолатни ифодалайди: *Қани, қани, ўртоқ Қодиров!— унга далда берди Ойқиз, елкаси билан тошни итариб.* (Ш. Р.) *Биз элимизнинг завқини, табиатини назарда тутиб, унинг ўз тилида қалам сўрайликки, унинг кўнгли фикр гуллари билан тўлсин.* (О.)

7) айрим ҳолларда равишдош обороти асосий қисмдан англашилган воқеа, ҳодиса, ҳолат билан баробар рўй берадиган, ўзига анча мустақил бўлган воқеа, ҳодиса-ҳолатни ифодалайди. Бу хил равишдош оборотлар асосий гапнинг кесимига тобе бўлмайди. Аммо бу логик мустақиллик билан бундай равишдош оборотлар мустақил содда гап бўлмайди ёки асосий гап билан қўшма гапни ташкил эта олмайди, чунки: 1) уларнинг таркибида алоҳида эга бўлмайди, 2) конструкция тобе шакл — равишдош шакли билан тугалланади. Масалан: *Шонли авроладан эмиб нурлар, Яна товус каби қанот ёздинг.* (Ҳ. О.) *Асрларнинг қайғусин қарғаб, Шодлик ва бахт куйин чалдим.* (Ҳ. О.) *Қона-қона шуғлалардан ичиб, Эриб оққан сувлардан кечиб, Ғунчаларнинг кўйлагин ечиб, Ҳаёт берар чўлларга баҳор.* (У.) *Машқни эрталаб соат бешда бошлаб, кечқурун соат тўққизда тамом қилдик.* (Г. Бр.). *Арслонқул дастлаб ўз қишлоғи, тирикчилиги, севгиси тўғрисида*

сўзлаб, бирдан Дилдор номини тилга олиши билан Султон Муроднинг ранги бўз оқариб ичидан титроқ босди (О.)

Равишдош оборотнинг мазмун турлари юқорида қайд этиб ўтилганлар билан чегараланмайди.

Равишдошдан англашилган ҳаракат-ҳолатнинг рўй бериш пайти бошқарувчи феълдан англашилган ҳаракат-ҳолатга нисбатан олдин ёки баробар, бир вақтда рўй бериши мумкин.

Асосий бошқарувчи феълдан англашилган ҳаракат-ҳолат равишдошдан англашилган ҳаракат-ҳолатдан сўнг рўй беради, (бундай муносабат -б, -гач шакли равишдошларга тааллуқлидир): ...Улар... сабрли кишилардан бўлсалар ҳам, лекин Лубенцовнинг қайтиб келганлигини эшитиб, ғоят суюниб кетдилар. (Қаз.) У аризани ёнидаги нар ёстиқ устига қўйиб, кичкина тўқмоқча билан эшикни уч марта қоқди. (С. А.) Узоқдан келаётган қорани кўриб, отининг жиловини бироз тортиб қўйди.

Асосий феъл кесимдан англашилган ҳаракат-ҳолат билан равишдош орқали ифодаланган ҳаракат-ҳолат бир вақтда рўй беради. (Бу кўпроқ -а/й шакли равишдошга тааллуқлидир): Хотинлар..., хоҳолаб кула-кула, вайсаша-вайсаша, ўз хоналарига чопишиб кетишди. (Қаз.)

Шу билан бирга равишдошнинг -(и) б шакли тури ҳам, умумий контекстга кўра, бошқарувчи феъл билан бир вақтда рўй берган ҳаракат-ҳолатни ифодалаши мумкин: Германия ҳақида ўз фикрларини айтишиб, шошилмай, бемалол юриб борардилар. (Қаз.) Гоҳ юмалоқ хонтахтага суяниб, гоҳ кенг кафтлари билан тиззасига тиралиб, чуқур хаёлларга чўмади. (М. А.)

Равишдошнинг -гунча шаклидан англашилган ҳаракат, ҳолат бошқарувчи феълдан англашилган ҳаракат, ҳолатдан кейин рўй беради: Қишлоққа киргунча, у ёқ-бу ёқдан сўзлашиб бордик.

Равишдош обороти ва равишдош гапда кўпинча уюшиб келади. Бу ҳолат асосий феъл кесимнинг мазмунини турли томондан кенг изоҳлаш зарур топилган ўринларда қўлланади.

Уюшиқ равишдош обороти ва равишдош боғловчиларсиз, ёлғиз интонация ёрдами билан ўзаро боғланиши ёки бу алоқа тенг боғловчилар ёрдами билан бўлиши мумкин.

Интонация ёрдами билан бирикиш: Ёзилиб, етилиб, тўлиб ётади. Ёппасига янги кунга эришган қувонч. (Ҳ. О.) Йигит унга боқиб, мўйловини чимириб, Сартарошга раҳмат айтди. (О.) Минг-минг одамлар шу ғалтак аравани итариб, иссиқ-совуққа қарамай, қор-ёмғир демай, бутун Донбассни кезиб, бошпана ёки гўр излаб юрарди. (Б. Горбатов)

Маълум бир гап таркибида бўлган бирдан ортиқ равиш-

дош оборотлари уюша бермайди. Бундай равишдош оборотлар асосий гапнинг турли бўлақларига ёки бири уюшиқ кесимларнинг бирига, иккинчиси уюшиқ кесимларнинг бошқасига боғланади. Масалан: *У, панжа рали ай в он га ю з ла ни б, бир оёғига суюниб сигара чекиб турган генералга ғазаб билан қаради, унга томон бош бармоғини ўқталиб, жаҳл билан сўзлади.* (М. Ибр.)

Тенг боғловчилар билан бирикади: *Икки дўст кулбанинг эшигини зич беркитиб, гоҳ. Йўлчининг фазилатларидан секин-секин сўзлашиб, гоҳ ўзини тута олмай, аччиқ-аччиқ йиғлаб, кун қорайгунча ўтиришди.* (О.) *Елғиз Синицинагина, гоҳ қичитқон ўсган ердан чиқиб қолиб, гоҳ тиконни босиб олиб, секингина минғиллаб қўярди.* (В. Ос.) *Ҳовуз олдидан ўтаётган эди, қорачагина бир болани эргаштириб мактабхонага томон бораётган бировни кўриб қолиб ва ҳозир бўлган воқеани уларга гапиргуси келгандай тўхталиб беихтиёр тикилди.* (П. Т.) *...дерди у ҳамон, секин ва хириллаб.* (А. Г.) *...Ойнанинг тарафини олибми ёки унга киноя қилибми, ҳар ҳолда ачиниб гапирганлар ҳам бўлди.* (Б. Керб.) *Лубенцов ўзининг келганлиги ҳақида хабар бермоқчи эди-ю, лекин бундаги жиддий вазиятни кўриб, бу фикридан қайтди.* (Каз.)

Ажратилган равишдош оборотлардан олдин айрим ҳолларда тенг боғловчилар қўйилади. Бу боғловчилар равишдош оборотига тааллуқли бўлиб, уни асосий гап бўлақлари билан боғлаш учун хизмат қилади. Бошқа ўринларда бу боғловчи равишдош оборотга қарашли бўлмасдан, асосий гап бўлақларини бир-бирига боғлаб келади: *Она остонада тўхтади ва кафтини кўзига соявон қилиб, ичкарига қаради* (М. Г.)

Бу жумладаги ва боғловчиси асосий гапнинг кесимларини бир-бирига боғлайди (тўхтади ва қаради). *У кўзини очди ва шовқун солиб, қўлини чўзгани ҳолда, олдинга томон чопди.* (М. Г.) *У, қалин лабларини қаттиқ қисиб, йўқ деган маънода бош чайқар ва норози бўлиб, қовоғини солганча чиқиб кетар эди.* (М. Г.)

Тенг боғловчи равишдош оборотига тааллуқли бўлган қолатга мисол: *Мужик қошларини чимириб, соқолини тутамлади ва бошқа томонга тикилиб, жим қолди.* (М. Г.) *Қоля Одинцов Сашанинг кровати олдига ўтди ва Сашанинг болаларча боқишини қизиқсиниб кузатиб, кроватнинг бир чеккасига оҳистагина ўтирди.* (В. Ос.) *... Улар ўз ҳис-туйғуларини камдан-кам изҳор қиладиган сабрли кишилар бўлсалар ҳам, лекин Лубенцовнинг қайтиб келганини эшитиб, ғоят суюниб кетдилар.* (Каз.)

Равишдош оборот феълга боғланади; бу феъл кўпинча кесим функциясида келади, демак, равишдош оборот асосан

фeъл-кесимга боғланади. Шу билан бирга фeълнинг турли формалари сифатдош, шарт фeъли, равишдошнинг ўзи ҳам равишдош оборотни бошқариши мумкин. Бу ҳолда равишдош оборот гапнинг турли бўлакларига боғланиши мумкин.

Равишдош оборот шарт фeълига боғланади: *Юрагидаги дардини унга очиб ташлаб, ундан маслаҳат сўраса, қандай бўлар экан?* (Қаз.)

Равишдош оборот сифатдош орқали ифодаланган бошқа бир ҳолга боғланади: *Сўнги гранатларни ўзларига отиб, парчаланган ҳолда ётганларини кўз олдига келтираркан, Роман буни ғайри табиий ҳол деб ҳисобламади.* (О. Г.)

Равишдош оборот сифатдошга боғланади ва у билан birlikда сифатдош конструкцияси ташкил этади: *Тонг ғира-ширасида Жадов йироқдаги ўтлоқдаги қишлоқдан, гоҳ чопиб, гоҳ ерга ётиб, бир-бирларидан ўзишиб югуриб келаётган одамларни кўриб қолди.* (А. Т.) *Ҳамма вақт ҳориб, терлаб, нафаси оғзига тиқилиб юрадиган Егор келиб, суҳбатга қўшилди ва ҳазил қилди.* (М. Г.)

Равишдош оборотлар бир гап таркибида бирдан ортиқ бўлиб, уюшиб келади, бу ҳолда асосий фeълни турли томондан таърифловчи муфассал фикр ифодаловчи конструкциялар ҳосил бўлади: *Мен, қутирган тоғамнинг хавfli ҳужумидан хавотирланиб, аммо зиммамга юклатилган топшириқдан фаҳрланиб, кўзимни кўчадан узмай, дераза ёнида қотиб ўтираман.* (М. Г.) *Наби полвон, кўзларини очиб, қулоқларини диккайтириб, бойга қулоқ солмоқда эди.* (С. А.) *Уйнаб, нафас олиб, ёзилиб, эркин қулоч отиб юраман.* (Ҳ. О.) *Одамларни мажбурий хизматга сафарбар қилиб, тепадан тупроқ ташитиб, уларга ҳеч раҳм қилмай ва қистовини бўшаштирмай, кўлни кўмдириб ва унинг устини текислатиб, ўзи учун бир кўшк ва бир чорбоғ бино қилдирди.* (С. А.)

Уюшган ажратилган ҳоллар доимо бир хил шаклда бўла бермай, турли шаклдаги сўзлардан ҳам ифодаланиши мумкин. Қуйидаги мисолда ажратилган ҳол *-иб* ва *-масдан* шакли равишдош ҳамда ҳолда сўзи билан бириккан сифатдош орқали ифодаланади: *... маъюслик ҳиссидан ҳалимлашган юзини онанинг юзига яқин келтириб, кўз ёши тўкмасдан, хўрсингани ҳолда, тез сўзлай кетди.* (М. Г.)

Равишдош оборотлар шаклланишлари, таркиблари билангина эмас, паузасига кўра ҳам эргаш гапларга ўхшайдилар. Эргаш гаплар каби, улар ўринлашиши ва мазмуни билан маълум даражада мустақил бўлиб, интонасияси жиҳатдан ажралиб ҳам туради. Бу билан оддий сўз бирикмаларидан фарқланади. Оддий сўз бирикмаларидан яна бир фарқи шуки, равишдош оборотда маълум даражада ҳукм, предикатив

муносабат бўлади. Аммо таркибида ўз эгаси бўлган равишдош конструкцияларигина эргаш гап саналади, уларда оддий эргаш гаплардаги каби нисбий фикр тугаллиги бўлади, таркибида эга ва кесим алоқаси, предикатив муносабат мавжуд бўлади. Масалан: *Сочларим тижка бўлиб, этларим жимирлаб кетди.* (А. Қ.) *Кундан-кун бахтимиз қуёшдай порлаб, Улуғ коммунизм топмоқда камол.* (Ғ. Ғ.)

Сифатдошли конструкциялар

Сифатдош ўзига оид сўзлар билан кенгайиб, сифатдошли конструкцияни ташкил этади. Бундай конструкциялар орқали маълум даражада предикативлик ифодаланади, шаклан эргаш гапларга ўхшайди. Аммо таркибида ўз эгаси бўлмаслиги билан эргаш гаплардан фарқланади.

Сифатдошнинг турли шакллари турли мазмун муносабатларини рўёбга чиқариш учун хизмат қилади: п а й т муносабатининг рўёбга чиқишида сифатдошнинг ўрин-пайт келишигида келган ёки кўмакчи ҳамда кўмакчи вазифасидаги сўзлар билан (*сайин, бери, буён, кейин, билан, замон каби*) ёхуд экан тўлиқсиз феъли билан бириккан шакли қўлланади. Ш а р т муносабатини ифодалашда сифатдошнинг ўрин-пайт келишиги билан қўшилган шакли ишлатилади. Тўсиқсизлик муносабатини ифодалашда сифатдошнинг қарамай кўмакчиси билан бириккан шакли ишлатилади. С а б а б мазмунида сифатдошнинг чиқиш келишигидаги шакли ёки *учун* ва бошқа кўмакчилар билан бириккан шакли қўлланади. Ҳамма ўринда ҳам сифатдошнинг асосан -ган шаклли тури қўлланади: *Киши дераза ёнида турганда ҳам, кўтарилиб келаётган офтобга қараганда ҳам, ҳатто нафас олаётганда ҳам ўзини бошқачароқ сезади.* (Ғ. Бр.) *Зиёдахон хамир қорар экан, унга кўз қирини ташлаб кулимсиради.* (А. Қ.) *Қишлоққа кетиб, тузалгандан кейин қайтиб келмоқчиман.* (А. Қ.) *Нури Гулнорни жўнатгандан сўнг, анча вақт хаёл суриб ўтирди.* (О.) *Сидиқжон сукут қилганича қимирламай ўтирар экан...* (А. Қ.) *Эртароқ келганимда, уни учратар эканман. Шунча қаттиқ уринганига қарамай, ўжар ўртоғига фикрини тушунтира олмади. Салим дарсга кеч қолганидан ўқитувчи қандай вазифа топширганини била олмади.*

Сифатдошнинг бош келишикдаги шакли аниқловчилик муносабатини ифодалайди ва аниқланмишдан сўнг келса, унинг ажратилган экани жуда яққол кўринади. Сифатдошли конструкциянинг аниқловчидан олдин келган ҳолатига мисоллар: *Шуми ҳали қирқ йиллик қадрдондан чиққан гап?* (А. Қ.) *Ўз қўли билан ўз набирасини ўлдирган, кечая*

кундуз кайфу сафодан бош кўтармаган, тўйда ҳам, азада ҳам тўхтовсиз ичадиган Ҳусайин Бойқаро салтанатимизни ҳалокатдан сақлаб қолшига қодир эмас! (И. Сул., У.)

Ажратилган кўмакчилик конструкциялар

Маълум кўмакчилик сўзлар билан бошқарилган гап бўлаклари ўрнига, ўзига оид сўзлар билан кенгайиб келишига, ифодаланаётган фикрга бўлган умумий семантик муносабатига кўра ажратилиши мумкин.

Кўмакчилик конструкцияларнинг ажратилишида ҳамма кўмакчилар ҳам восита бўлавермайди. Фақат маълум бўлакнинг мазмунини алоҳида ажратиб ифодалашда хизмат қилган кўмакчиларгина бу вазифада қўлланиши мумкин. Бундай кўмакчиларга *ташқари, қараганда, кўра, каби, сингари, ўрнига устига, билан, бирга, қарши, бўйича, биноан, туфайли, мувофиқ, қарамай, (қарамасдан, қараганда), яраша, ҳолда, билан, сари ва шунга ўхшаш кўмакчи ва кўмакчи вазифасидаги сўзлар* киради.

Ажратилган кўмакчилик конструкцияларнинг семантикасида қуйидаги хусусиятлар характерлидир:

1. Ўзи ифодалаган мазмунни бошқа гап бўлақларининг мазмунидан айириб, бўрттириб, диққатни шу бўлакка жалб қилади.

2. Ажратилган кўмакчилик конструкциялар мазмунан қисқартирилган гапга ўхшайди. Чунки улар, асосий гап мазмунига алоқадор бўлган алоҳида бир мазмунни ифодалайди. Аммо ажратилган кўмакчилик конструкция грамматик жиҳатдан гап бўла олмайди.

Демак, ажратилган кўмакчилик конструкция иштирок этган гаплар орқали мураккаб фикр ифодаланади.

Ажратилган кўмакчилик конструкциялар асосий гапнинг умумий мазмуни билан, унинг кесими ҳамда кесимига тааллуқли сўзларнинг мазмуни билан алоқадор бўлиб, ҳаракат-ҳолатнинг нима асосида, нима билан рўй беришини кўрсатади. Бундан *ташқари, қараганда, кўра, каби, ўрнига, устига, билан бирга* кўмакчилари иштирок этган конструкцияларда маълум бир предмет ёки тушунчалар устида фикр юритилади, улар маълум ҳаракат-ҳолат, хусусиятнинг объекти бўлади, уларда асосий ҳодиса, ҳолатга параллел иккинчи бир ҳодиса, ҳолат ифодаланади. Бундай тушунча *каби, қарши, бўйича, биноан, туфайли, мувофиқ, қарамай, яраша, ҳолда, билан* кўмакчилари ёрдами билан тузилган конструкцияларда ҳам бўлади. Аммо кейинги конструкцияларда маълум бир ҳаракат-ҳолат, хусусиятнинг қандай қилиб, нима асосида рўй бери-

инини ифодалаш мазмуни ҳам бўлади. Бу мазмун фарқлари кўмакчили конструкцияларни биринчи группа ажратилган кўмакчили конструкциялар ва иккинчи группа ажратилган кўмакчили конструкцияларга бўлишга олиб келади. Бундай грамматик тасниф бу хил конструкцияларнинг мазмунига ва шаклига маълум даражада мос келади. Шу билан бирга, ҳар бир грамматик ҳодиса бирор грамматик номга эга бўлиши керак. Лекин ажратилган кўмакчили конструкцияларнинг кўп тури оддий гап бўлакларидан маълум даражада фарқланади (Бундай хусусият айниқса *ташқари*, *қараганда*, *кўра*, *ўрнига*, *устига*, *билан бирга*, *қарши*, *биноан*, *яраша* ва бошқа кўмакчилар ёрдами билан тузилган конструкцияларга тааллуқлидир). Бу фарқлар аввало шундан иборатки, ажратилган кўмакчили конструкциялар мазмунан бутун гапга алоқадор бўлади, гапнинг умумий мазмунини изоҳлайди. Айрим кўмакчили конструкциялар айрим гап бўлагига ҳам оид бўлиши мумкин. Аммо бунда ҳам ажратилган кўмакчили конструкция айрим бўлакни изоҳлаш орқали бутун гап мазмунини аниқлайди, таърифлайди. Айрим бўлакка оид бу хил конструкцияларда икки хил логик-грамматик алоқа бўлади: мазмунан маълум бўлакка оид бўлса, логик-грамматик жиҳатдан кесим ва унинг таркибига тааллуқли бўлади. Масалан: *Аммо қиз, ялт этиб сўнган юлдуз каби, бир онда кўздан ғойиб бўлган эди.* (О.)

Маълумки, бундай икки томонлама логик-грамматик муносабат оддий гап бўлакларида йўқ.

Бундан ташқари, кўмакчили конструкцияларнинг биринчи группаси, оддий гап бўлагига ўхшаб, маълум сўроққа жавоб бўлмайди, гапнинг кесими билан грамматик алоқага киришмайди; бу хил конструкция гапнинг умумий мазмунига, кесим ва унга тааллуқли бўлакларнинг ҳаммасига алоқадор бўлади. Масалан: *«Унсия»да, Навоийнинг хонасида, унинг ҳар вақтдаги яқинларидан ташқари, ашъорлар, олимлар бор эди.* (О.) *У, ўзини доимо настутиши билан бирга, катта мураккаб ва донолик билан ишланган механизмнинг зарур винти деб сезарди.* (Б. Собков). *Шунча вақтдан бери ош-тузимни ичиб келиб, қалтис пайт келганда, мени қўллаш ўрнига, юз ўгириб кетмоқчи,— деди* (П. Т.). *У темирдек одам. Шу билан бирга, унинг жуда шиддатлиги ва ҳатто сирини маҳкам сақлайдиган одамлигига қарамай, унда болаларга хос сидқидиллик, самимийлик борлигини кўрасиз.* (Тург.) *Шундай фурсатда Иван Иванович, ўз одатлари бўйича, сўраб эди* (Г.)

Ажратилган кўмакчили конструкцияларда маълум даражада предикативлик хусусияти бўлади. Уларда бирор предмет ёки тушунчалар ҳақидаги ҳукм, бир мазмун билан иккинчи бир мазмуннинг қўшилиши каби мазмун муносабатлари англашилади. Бу жиҳатдан уларда маълум даражада гаплик хусусияти ҳам бўлади.

Мазкур хусусиятларга кўра, кўмакчили ажратилган конструкцияли гаплар, қўшма гап билан содда гап орасида турган конструкцияларни ташкил этади.

Кўмакчи билан келган сўзлар билан ифодаланган ажратилган бўлақларни, бир томондан, ажратилмаган иккинчи даражали бўлақлардан, иккинчи томондан, эргаш гаплардан фарқлаш керак. Бу турдаги ажратилган бўлақлар ажратилмаган бўлақлардан: 1) таркибининг кенглиги, 2) маънони бўрттириб ифодалаш, 3) ўзига хос ажратилган интонация билан талаффуз этилиб, асосий гап бўлақларидан пауза билан ажратилиб туриши билан фарқланади. Солиштиринг: *Лайко шафақ сингари қизариб кетди.* (М. Г.) — Равиш ҳоли. *Ой сув бетида қалқиб бораётган тарвуз палласи сингари, бекинмачоқ ўйнаб, гоҳ кўринади, гоҳ яширинади.* (Ҳ. Назир) — Ажратилган бўлақ.

Шуни ҳисобга олиш керакки, кўмакчи билан келган сўзларнинг ажратилиши асосан уларнинг ўзларига оид сўзлар билан кенгайиб келишига, кесимга нисбатан узоқроқ ўринда ўринлашишига (кесимдан қанча узоқлашса, ажратилиш мазмуни шунча аниқ бўлади) ва авторнинг ифодаланаётган маънони бўрттириш, бошқа гап бўлақларидан ажратиб кўрсатиш ниятига боғлиқ. Ана шундай шарт-шароит бўлмаганда, кўмакчили бўлақ ажратилмай қолиши ҳам мумкин: *Ажратилмаган: ..... Андрей ҳам тишларини иржайтириб кулгани ҳолда бош иргитди.* (М. Г.) *Ажратилган: Фабриканинг орқасида, уни сассиқ бир ҳалқа орасига олгани ҳолда, қарағай ниҳоллари ўсган кенг ботқоқлик чўзилиб ётарди.* (М. Г.)

Бундай конструкцияларнинг оддий гап бўлагидан асосий фарқи гапнинг айрим бўлагига эмас, гапнинг умумий мазмунига оид бўлишидадир.

Иккинчи томондан, кўмакчи билан келган бўлақ эргаш гапнинг кесими ҳам бўлиши мумкин: *Соғайиб, госпиталдан кетиш куни яқинлашган сари, улар ўз дардларини камроқ ўйлардилар.* (Б. П.)... *чўлда ёниб турган кичкина олов бора-бора сўнган каби, ёлғиз қўшиқ ҳам подвалнинг оғир шипи остида ўчади.* (М. Г.)

Кўмакчили сўзлар билан ифодаланган ажратилган бўлақлар шаклан эргаш гапга ўхшаса ҳам, аммо улар ўртасида

аниқ чегара бўлади. Қиёс қилинг: Ажратилган ҳол: *Кунлар, худди тасбиҳ доналари каби, бирин-кетин сурила-сурила ҳафта ва ойларга айланар эди.* (М. Г.) Эргаш гап: *Худди тепасига минг-минг юлдузлар сочилган каби, электр чироқлари чарақлаб ёнган Урал завод трубаларидан кечаю кундуз тинмай тутун чиқар, эшелонлар келиб-кетиб турар, Украинадан кўчириб келтирилган дастгоҳларни ўз бағрига оларди.* (О. Г.)

Эргаш гаплар гап бўлганлиги, бирор предмет ҳақида ҳукм, тасдиқ ифодалангани туфайли, уларнинг таркибида ўзига мустақил бўлган кесими ва эгаси бўлади. Бу ҳол, маълумки, ажратилган бўлакда йўқ.

Кўмакчилар бошқарган бўлак от ва феъл характеридаги сўзлар бўлиши мумкин. Биринчи ҳолатда, ажратилиш мазмуни бўлса ҳам, мазмунан мустақиллик унча сезилмайди, бу ҳолда предметлик мазмуни кучли бўлиб, асосий гап таркибидаги бирор предмет, нарса, ҳодиса учун қиёслаш объекти бўлиб қолади. Иккинчи ҳолатда эса ажратилган кўмакчили конструкция мазмунан анча мустақил бўлиб, асосий гапда ифодаланган мазмунга параллел бошқа бир воқеа, ҳодисани ифодалайди, гапнинг умумий мазмунига кўра ана шу икки воқеа, ҳодиса, ҳолат қиёсланади. Бу ҳолда кўмакчи бошқарган бўлак сифатдош ёки ҳаракат номи орқали ифодаланади. Масалан: *У, онаси Гулсум сингари, қишин-ёзин бойнинг уй ишларини қилади.* (О.) *У, ҳамма бойлар каби айёр, муғомбир, пухта-пишиқ эди.* (О.) *Уткинчиларнинг йўлини тўсмоқчи, этақларига ёпишмоқчи бўлган гадоёллар, шаҳарнинг бошқа гузарларига қараганда, бу ерда кўпроқ эди.* (О.) *Ровнога борувчи ҳар бир разведкачига «яшил маяк»дан ташқари, алоҳида жойлардан «яшил почта»лар ҳам кўрсатилар эди.* (Медведев) *У зиёфатни текинга туширишдан ташқари, бу чайқовчидан нўмайгина фойда ундириш мумкин деб ўйлади.* (Медведев). *Лекин мутгасил сафарлар бездирган, чарчаган бўлишидан ташқари, Астрабоддами, Балхдами, Марвдами, Машҳаддами, бирон жойда исёнкор ўғилларнинг ёки ҳали ханжарини енг учуда яшириб турган бошқа бир ўғилнинг исёнини кутар эди.* (О.) *Сабуров эса, Проценконинг қарашларидан, курашининг ғалаба билан тамом бўлишини билиши устига, бу ғалаба қандай қилиб қўлга киритилишига ақли етиб турганини ҳам фаҳмлади.* (К. Сим.)

Айрим кўмакчилар — устига, билан бирга, ўрнига — фақат сифатдош ва ҳаракат номини бошқарса, бошқаси — ташқари, қараганда, кўра, каби, сингари ҳам отни, ҳам феълни бошқаради.

Ҳар бир кўмакчи маълум мазмунни ифодалаш учун восита бўлиб қолади:

1. Маълум предмет ёки ҳаракат-ҳолатни бошқасидан айириб кўрсатади.

Бу хил мазмун *ташқари* кўмакчиси орқали тузилган конструкцияда ифодаланади. *Ташқари* кўмакчиси чиқиш келишигидаги от ёки ҳаракат номини ёхуд сифатдошни бошқаради: *Бу ерда, Совет аъзоси генерал Сизокриловдан ташқари, танкчилар генерали ва бир қанча бошқа генераллар ҳам бор эди* (Каз.) *Бу ер илм, санъат ўчоғи бўлишидан ташқари, мамлакатдаги энг гўзал шаҳарлардан бири эди.* (О.) *Бу ҳазрат билан Алишернинг ораларида илгаридан дўстлик ва яқинлик бўлишидан ташқари, Алишернинг тоғалари Ҳусайн Бойқаронинг яқин одамларидан бўлганлар.* (О.)

2. Қиёслаш муносабати. Бу хил муносабат, аввало, билан кўмакчили конструкцияларда ифодаланади. Билан кўмакчили конструкция мазмуни билан гапнинг бошқа бўлакларидан англашилган мазмун бир-бирига қиёсланади: *У, Қунанбойнинг сўзини маъқул кўрмагани билан, Бужейнинг ҳам ёнини олмади.* (М. А.)

Бу типдаги конструкцияларда тўсиқсизлик оттенкаси ҳам бўлади: *Бошқаларга хўмрайиб қарагани билан, ҳеч нарса айтмади.*

Билан кўмакчили бўлак бош келишикда бўлиб, одатда, сифатдош ёки ҳаракат номи орқали ифодаланади (агар бошқарувчи сўз от орқали ифодаланса, одатда, сабаб мазмуни англашилади).

Қиёслаш муносабати кўмакчи вазифасидаги қараганда сўзи орқали бошқарилган конструкцияларда ҳам ифодаланади. *Қараганда* сўзи жўналиш келишигини бошқаради. Бошқарилувчи сўз от ёки сифатдош бўлиши мумкин: *Ҳозирги пайтда, илгариги вақтларга қараганда, кийим-кечак ҳам мўл, озик-овқат ҳам мўл.* (Б. Керб.)

Қиёслаш муносабати *кўра* кўмакчиси бошқарган конструкция орқали ифодаланади (бу кўмакчи баъзан асослаш муносабатини ҳам ифодалайди). *Кўра* кўмакчиси жўналиш келишигини бошқаради. Бошқарилувчи сўз сифатдош ёки от характерида бўлади: *Ўзи кўп билмайди ва жуда кўнгличан, мана шунинг учун ҳам у фурсат келгунча, атроф-теварақдагиларга қарши бормайди, уларни ўчакиштиришдан кўра, сир қилишни аъло кўради* (О.) *Шуни ёдда тутингки, тиз чўкиб яшагандан кўра, тик туриб ўлиш яхшироқ.— Не қилар эдингиз!— деди дўнг товуш билан.— Қуруққа қочгандан кўра, кучли ёв билан олишиб, зарб еган яхши.* (О.) *Лекин кўтари-*

лишдан кўра, тоғ орқасига тушиш имконсиз туюлди. (О.)
Лайб қилмоқдан кўра, айбни иқрор қилмаслик ёмон. (О.)

3. *Ўрнига* ва шунга ўхшаш кўмакчи ва кўмакчи вазифасидаги сўзлар бир предмет иккинчиси билан, бир ҳаракат, ҳолат иккинчиси билан алмашганини, бири ўрнига иккинчиси рўй берганини ифодалайди. *Ўрнига* ёрдамчиси бош келишиқдаги сўз билан бирикади. Масалан: *Сен, ёппасига коллективлаштириш ўрнига, тескари ташвиқот қилгансан. Совет ҳокимиятининг шон-шарафини кўтариш, уни кучайтириш ўрнига, уни емиришига интилганлар бор.* (Керб.) *Совхозларга амалий раҳбарлик қилиш ўрнига, бу ерда ҳали ҳам сансалорлик ва бюрократизм элементлари ҳукм сурмоқда.* (Газ.)

4. *Устига, билан бирга* ва шунга ўхшаш кўмакчи ва кўмакчи вазифасидаги сўзлар бир мазмунга иккинчисининг қўшилишини кўрсатади ва бош келишиқдаги сўз билан бирикади. Масалан: *Улжон, Абайнинг бетоб ётгани устига, ўзини бу қадар қўрқитган Успонга жуда жаҳли чиқди.* (М. А.) *Улжон, вазмин бўлиши билан бирга, ҳар нарсани синчиклаб қарайдиган зийрак она эди.* (М. А.) *Уқув йили учинчи чоранинг тугашига оз вақт қолди. Ҳозир ўқитувчилар, программа материалларини кўрсатилган муддатда муваффақиятли тугатиш билан бирга, ўз эътиборларини ўтилган материалларни чуқур ва асосли равишда такрорлашга қаратмоқдалар.* (Газ.)

Билан бирга кўмакчиси -(у)в шаклли ҳаракат номини ҳам бошқаради. Масалан: *Бешинчи пардада Катерина фақат икки марта монолог сўзлайди ва Борис билан гаплашади; ammo булар жуда қисқа бўлуви билан бирга, шу қадар кучли ва чуқур гапларки...* (Добролюбов.)

Билан бирга кўмакчиси ўрнида баробар ёки билан бир қаторда сўзи шу вазифада келиши мумкин. Масалан: *Нури, бу йигит тўғрисида кўпроқ нарса билишни исташ билан баробар, бу қизнинг унга муносабатини очиш каби яширин бир ният билан гапни чувалади.* (О.) *Чорвачиликни ҳозирги ноҷор ҳолидан чиқариш учун, бошқа чоралар кўриш билан бир қаторда, чорвачиликни ривожлантиришга раҳбарлик қилишни қатъий сурагта юксак даражага кўтариш керак.*

Билан бирга, билан бир қаторда кўмакчили конструкциялар, бир томондан, маълум предмет, ҳолатнинг хусусиятларини ифодаласа, иккинчи томондан, икки хил ҳаракат, ҳолат, воқеа, ҳодисанинг бирга рўй беришини ифодалайди. Биринчи ҳолда кўмакчили конструкция маълум бир предмет билан боғланади. Масалан: *Бизнинг адабиётимиз, ўзига хос услубга эга бўлганлигини қайд қилиб ўтиш билан бир қаторда, унинг умумий томонлари ҳам борлигини кўрсатиб ўтиш керак.*

(Журн.) *Адабиёт умумпартия ишининг ажралмас қисми бўлиш билан бирга, халқ оmmasининг кўзини ёритувчи ҳаёт дарслиги ҳамдир.* (Дарслик)

5. Тўсиқсизлик мазмуни.

Бу мазмун муносабати қуйидаги кўмакчилар ёрдами билан ифодаланади: 1) *қарши* кўмакчиси ёрдами билан тузилган конструкция кесимдан англашилган мазмунга бирор ҳаракат, ҳолат, хусусият тўсиқ бўлганлиги, аммо бу тўсиққа қарамай, асосий ҳаракат-ҳолат, хусусият рўй беришини кўрсатади.

Қарши кўмакчиси жўналиш келишидаги сўзни бошқаради. Бошқарилувчи сўз асосан ўтган замон сифатдоши орқали ифодаланади; баъзан бошқарилувчи сўз от бўлиши ҳам мумкин. Ҳар икки ҳолатда ҳам бошқарилувчи сўз бирор шахнинг истаги, хоҳишини ифодалайди, шунинг учун ҳам бошқарилувчи сўз *кутмоқ, хоҳиш* каби феъл ёки от бўлади. Масалан: *Бироқ, Сидиқжоннинг кутганига қарши, Зуннунхўжа қовоғини солиб, тескари қаради.* (А. Қ.) *Мен ҳам, Гюбертининг кутганига қарши, лип этиб тор йўлакка кирдим, чоғроқ бир ҳовлига чиқиб олдим.* (Г. Гр.) *Қўлтиқлашиб бир-бирига узатган қўллар Навоийни, унинг хоҳишига қарши, юқори чиқариб қўйган эди.* (О.)

Қарши кўмакчиси бошқарган айрим конструкцияларда кесимдан англашилган мазмуннинг рўй бериш сабабини ифодалаш оттенкаси ҳам бўлади: *У, ҳар эҳтимолга қарши, шахсий оқочаларга бўлинишлари ҳақида фармойиш берди.* (Г. Бр.)

2) Тўсиқсизлик мазмуни *қарамай, қарамасдан* кўмакчили конструкцияларда ҳам ифодаланади. Бу кўмакчилар жўналиш келишигини бошқаради. Бошқарилувчи бўлак қуйидагича ифодаланади:

а) от билан: *Эртаси кучли бош оғриғига қарамай, Амир Мўғул кўчиш ҳаракатига тушди.* (О.) *Аммо унга бўлган бутун муҳаббатига қарамай, энди сулҳ тўғрисида сўз бўлмаслигини қатъий билдирди.* (О.)

б) ҳаракат номи билан: *Кеча зўр бериб қаттиқ жанг қилиш натижасида қаттиқ чарчашга қарамай, бу кечаси командирлардан деярли ҳеч ким ухламади.* (Фурм.)

в) ўтган замон сифатдоши орқали: *Чарчаганлигига қарамай, Анатолийнинг кайфи хуш ва шод эди.* (Мед.)

От ёки сифатдош орқали ифодаланган бошқарилувчи сўз бўлмоқ боғламаси билан келиши мумкин. Бу боғлама ўтган замонни ифодалаганда, сифатдошнинг *-ган* формасини, ҳозирги замонни ифодалашда, ҳаракат номи (*-ш*) шаклини олади: *Маълум бўлишича бурун замонда, завод эгаси бўлишига қарамай, у ҳам жабр кўрган экан.* (А. Қ.) *Остларида бир неча*

қават кўрпа бўлишига қарамай, устларига шинель ёпинганлар. (Қаз.) У, чарчаган бўлишига қарамай, Юлдузхон билан тезроқ учрашиш орзусида катта-катта қадам ташлаб, тез юриб борарди. (Р. Файз.) Жамил узоқда турган бўлишига қарамай, Тоҳир билан Латифа ўртасидаги суҳбат мазмунини тахминан билар эди. (М. Ибр.)

Бошқарувчи сўз таркибида баъзан эгалик қўшимчаси бўлади. Эгалик қўшимчаси икки ҳолатда қўлланади:

а) *қарамай, қарамасдан* кўмакчилари бошқарган конструкцияли гапларда икки субъектнинг ҳаракат-ҳолати ёки бир субъектнинг икки хил ҳаракат-ҳолати ҳақида фикр юритилса: *Раиснинг чақиришига қарамай, сўзга ёзилган нотиқлардан биронтаси ҳам минбарга чиқмади. (Вл. Попов) Салима, ҳали анча ёш бўлишига қарамай, ишни уддалаб кетди.*

Баъзан субъект белгисиз бўлади, аммо шаклга кўра, у эга ҳисобланмайди, у белгисиз қаратқич ҳукмида бўлади: *Шунча топишриқ, гап-сўз бўлишига қарамай, ҳа деса планни рўқач қилиб, ўзимизни юпатиб келмоқдамиз. (Р. Файз.)*

б) қаратқич ва қаралмиш муносабатига киришган от ва от алоқаси бўлса: *Иккинчи звенонинг ерида, куннинг иссиғига қарамай, Погодин культивация қиларди. (Ш. Р.) Расмий қонуннинг қаттиқ бўлганига қарамай, дағал жоҳилликнинг шиддатига қарамай, бундай йўл тутиш, айниқса, Катерина сингари характерлар учун аслида имкон бўлмайдиган иш эмасдир. (Дарслик)*

Эгалик қўшимчаси асосан учинчи шахс шаклида қўлланиб, бошқа шахс шакллари кам ишлатилади: *Сиз ишда, ахлоқда синалган комсомол бўлишингизга қарамай, ёшларни тарбиялашда ҳеч нарса билмас экансиз. (Р. Файз.)*

Бошқарувчи сўзнинг эгаликсиз қўлланиши унинг от орқали ифодаланиб, қаратқич-қаралмиш муносабатига киришмаган ўринларда бўлади: *Шунча машғулотга қарамай, Зайниддин ийҳ, енгил ҳаёт ва ажойиб можаролар учун вақт топар, кўринишида гўё бекорчидек яшар эди. (О.) Унинг кичик, кўкшироқ кўзлари оғир меҳнат, жафокашлик, сабр ва қаноат билан тўлган ҳаётининг, бахтсизликка, қийинчиликларга қарамай, ўз ғурурини йўқотмаган узун умрининг тарихини жонли ифода қилар эди. (О.)*

Қарамай, қарамасдан кўмакчиси бошқарган конструкция мустақил маъно ифодаламай, аввалги гап билан сўнги гапни бирлаштирувчи бир восита бўлиши мумкин. Бу ҳолда кўмакчили конструкция аввалги гапнинг мазмунини эслатади, унинг ўрнида келади. Шунинг учун ҳам кўмакчи бошқарган бўлак кўрсатиш олмоши орқали ифодаланади: ... *Шунга қарамай, эскилик ва дин қолдиқлари янгилик куртаклари ёнида ёввойи*

ўт сингари, ҳамон ўрмаламоқда, ўсиш, ривожланишимизга ҳалақит бермоқда. (Газ.) Шундай бўлишига қарамай, Муҳиддин шошиб қолди. (Р. Файз.)

3) тўсиқсизлик мазмуни кўмакчи вазифасидаги яраша сўзи бошқарган конструкцияларда ҳам ифодаланади:—... от энгяхши ҳайвон, жуда суяман.— Суйганга яраша, ўзингники бўлса,— деди хўрсиниб Жўра. (О.)

Яраша сўзи бошқарган конструкцияда қиёслаш мазмун оттенкаси ҳам бўлади. Яраша элементи жўналиш келишигини бошқаради, бошқарилувчи сўз сифатдош, ҳаракат номи каби сўз туркумлари билан ифодаланади.

6. Маълум бир хусусиятнинг рўй бериш асоси ёки сабаби.

1) кўмакчи вазифасидаги мувофиқ сўзи асосий гапдан англашилган ҳаракат-ҳолат, хусусиятнинг рўй бериш ёки бермаслик асосини кўрсатади. Бошқарилувчи сўз от ёки от характерида бўлиб, жўналиш келишигида келади. Масалан: Менда мавжуд баъзи маълумотларга мувофиқ, бўзчининг қизини ўлдирувчиларни қамамоқ хусусида бу ерда недир андиша, мулоҳазалар ва мушкулотлар бор эмиш. (О.) ... Бу ишнинг қалтис томони сира йўқлигига ва тажрибакор ақлнинг кўрсатишига мувофиқ бу ишдан фойда дарёдай тошиб келишига яна чуқурроқ ишонгач, завқланиб кетди-да, кўзларини яна маҳкамроқ юмди (О.) Ариза батраklar союзига ёзилиб, унда Мадамин Худойқулни узоқ йиллар жабрлаб, текинга ишлатиб келаётгани айтилган ва Совет қонунига мувофиқ, Мадаминдан ҳақ талаб қилинган эди. (П. Т.)

Мувофиқ элементи бошқарган конструкцияда айрим ўринларда ҳаракат-ҳолат, хусусиятнинг қандай тарзда рўй бериши оттенкаси ҳам бўлади: Олимхон, замонасига мувофиқ, олифтанамо, ёшига қараганда, чиройли-силлиқ киши эди. (О.) Султонмурод ўнтўртта доимий шогирдларини, илмдаги даражаларига мувофиқ, кичик гуруҳларга бўлиб, пешинга қадар дарс берди. (О.) Ҳайдар олтин тахтда қоғоғини солиб ўтирган Ҳусайн Бойқарога, бутун қоидага мувофиқ, таъзим қилди. (О.)

2) кўмакчи вазифасидаги биноан элементи бошқарган конструкция ҳам, мувофиқ бошқарган конструкцияга ўхшаб, маълум ҳаракат-ҳолат, хусусиятнинг рўй бериш асосини кўрсатади; бу ҳолатда асос қатъийроқ ифодаланади. Биноан элементи ҳам жўналиш келишигини бошқаради, бошқарилувчи сўз от ёки от характеридаги сўзлардан бўлади: Ўзбекистон ҳукуматининг топшириғига биноан, бадий адабиётимизнинг гениал санъаткори Алишер Навоийга абадий шон-шараф ҳайкалинини очишга ижозат берасиз! (Р. Фуломов) Балхдан бугун олинган маълумотларга биноан, Дарवेशали, подшоҳ

Маъжиддинни мансабдан туширмас экан, Султон Махмуъ билан иттифоқ тузиб, марказга қарши юриш қилажаги эшитилди. (О.)

3) маълум ҳаракат, хусусиятларнинг рўй беришида асосни кўрсатиш мазмуни бўйича кўмакчиси бошқарган конструкциядан ҳам англашилади: *Ҳеч қаерда ёзилмаган ва ҳеч қаерда кўрилмаган қонун бўйича, Ясногорская бу бўлинмани, минометчилар эса, Шурани ўзиники қилиб олган эди.* (О. Г.) *Деҳқонларнинг эътиқоди бўйича, худолар билан суҳбат қилаётганда ҳамма нарсани унутиш керак.* (Журн.) *У одати бўйича, шовқинсиз, тоза ҳавода тиним олиш учун ўрнидан қўзғолди.* (О.)

Бўйича кўмакчиси бош келишикдаги от ёки от характеридаги сўзни бошқаради.

4) *кўра* кўмакчиси бошқарган конструкция ҳам маълум ҳаракат, хусусиятнинг асосини кўрсатиши мумкин (*кўра* кўмакчиси баъзан қиёслаш муносабатини ҳам ифодалайди); бу кўмакчи жўналиш келишигидаги отни бошқаради: *Граф Дюрернинг илтимосига кўра, генерал Кавказ планининг ҳам бир учини чиқариб қўйди.* (Керб.)

5) билан кўмакчиси бошқарган конструкция маълум ҳаракат, хусусиятнинг рўй бериш ёки бермаслик сабабини ифодалайди: *Бундай ҳолнинг юз бераётганлигига сабаб шуки, Америка Қўшма Штатлари ҳукмрон доираларининг айби билан, Америка Қўшма Штатлари саноати, СССР, Хитой, Европа Демократик мамлакатларидаги бозордан маҳрум бўлиб қолди.* (Газ.)

Билан кўмакчиси бошқарган сўз бош келишикда бўлади; бошқарилувчи сўз от, сифатдош, ҳаракат номи орқали ифодаланиши мумкин. Одатда, бошқарувчи сўз сифатдош ёки ҳаракат номидан бўлса, қиёслаш муносабати ифодаланади.

Сабаб муносабати кўмакчи вазифасидаги *туфайли*, *сабабли* элементлари орқали ҳам ифодаланади. Бу элементлар бош келишикни бошқаради. Бошқарилувчи сўз сифатдош ёки от ва от характеридаги сўзлар орқали ифодаланади: *Николай табассум билан, худди ўша пайтда ҳамма ўқларини отиб тамомлагани туфайли, бироз тўхтаб қолганини тушунтирди.* (М. Ш.) *Синаш учун олдинроқ отиб кўрилгани туфайли, натижа яхши чиқди.* (Фурм.) *Кеча келмаганлиги сабабли, топшириқни бажармаганини айтиб узр сўради.* *Шундай қилиб, ҳалол меҳнат туфайли, бадавлат турмуш кечириш, қишлоқни обод қилишининг ўзи катта роҳат дейсиз-да.* (Р. Файз.) *Ўзбек халқи ўзининг Совет Ҳукумати туфайли, ўзининг виждони ва ақли бўлган Коммунистик Партияси туфайли, ўзининг жонажон оғаси рус халқи туфайли, жабру аламли капиталистик*

бошқидан ўтмасдан социализм жамиятини қурди. (В. Зоҳидов) ... Бу ғоялар Навоийнинг бутун ижодиётини суғорган-дир, бу ғоялар туфайли, у ўлмас сиймо бўлиб қолди. (Р. Ғуломов)

7. Ўхшатиш муносабати.

1) ўхшатиш муносабати *сингари*, *каби* кўмакчилари бошқарган конструкциялар орқали ифодаланади; бунда маълум ҳаракат-ҳолат, хусусият, предмет бошқа бир ҳаракат, ҳолат, хусусият, предметга ўхшатилади. *Сингари*, *каби* кўмакчилари бош келишикдаги бўлакни бошқаради. Бошқарилаётган бўлак сифатдош ёки от орқали ифодаланади:

а) бошқарилаётган бўлак сифатдош (одатда ўтган замон сифатдоши) орқали ифодаланганда, гапнинг умумий мазмунидан ёки гапнинг кесими, ёхуд кесим составидан англашилган ҳаракат, ҳолат, хусусият ўхшатилади: *Гулнор намли кўзлари билан Йўлчига тикилиб, бир нимадан ҳурккан сингари, яна унга суқилди.* (О.) *Ниҳоят, орқасини ёстиқдан узиб, муҳим савдо иши билан шуғулланган каби, жиддий равишда гапириб кетди!* (О.) *Бу саволга қандай жавоб беришга қийналган каби, носқовоғини ўйнаб ерга тикилди.* (О.)

Баъзан сифатдошнинг ҳозирги ёки келаси замон шакллари ҳам бошқарилиши мумкин: *Амр Абадий муқаддас жойга кетаётган каби, руҳи енгиллик билан зиндон томонга бораркан, орқасидан лапанглаб Тўғонбек ҳам етди.* (О.) *Улар, худди сайрга борадиган сингари, тантанали равишда сафарга тайёрлана бошладилар.* (Фурм.)

Бу ҳолат, албатта, ўхшатиш конструкциясининг рўй бериш пайти билан белгиланади. Одатда сифатдошнинг ва бошқарувчи феълнинг шакли бир-бирига мос келади. Баъзан, замон кўчирилганда, феъллар шаклан бир хил бўлмаслиги ҳам мумкин.

Айрим ҳолларда ўхшатиш конструкцияси ичида субъект ва предикат орасидаги логик ҳамда грамматик муносабатни таъкидлаш учун, сифатдошга эгалик қўшимчаси қўшилиб келади: *Кўп хотинлар, азада айтиб йиғлагани каби, фарёд кўтаради.* (О.)

Ўхшатиш мазмунини таъкидлаш учун *гўё*, *худди* юкламалари қўлланиши ҳам мумкин: *Гулнор, гўё ўзини жасоратсизликда айблаган ва ўз аҳволдан умидсизланган, ўксиган каби, кўзлари ёш билан тўлди.* (О.) *Андрей эса унинг сочларини силар ва худди куйлаган каби, сўзларди.* (М. Г.) *Қарғилар, худди Москва атрофидаги сингари, тинмай қағиллашиб турипти.* (Қаз.)

Бошқарувчи бўлак от орқали ифодаланганда, ўхшатиш конструкцияси бирор предметга боғланади, унинг хусусияти-

ин, бошқа предмет хусусиятига ўхшатиб, таърифлайди. Лекин ўхшатишдан предмет мазмунан маълум предметга боғланса ҳам, грамматик жиҳатдан кесимдан англашилган ҳаракат-ҳолатнинг қандай рўй беришини кўрсатади: *Гулнорнинг гавдаси, юрагида қўзғолган ҳислар бўрониди, нозик новда каби, қалтирар эди.* (О.) *Лекин ҳозир паришон варақалардаги кўчирилган эски ғазаллар, эски шароб каби, унинг руҳини кучли маст қила бошлади.* (О.) *Қоронғилик, Гулнорнинг қайғуси каби, қуюқлаша борди.* (О.) *Бўстон, қафасдан чиққан қуш каби, ташқари отилди.* (О.) *Ҳарамдаги барча аёллар, салом берган келинлар каби, энгашиб қаршиладилар.* (О.) ...*Кейин, отилган ўқ сингари, кўмкўк бўшлиқларга кириб кўздан ғойиб бўлди.* (Ас. М.)

Айрим ўринларда сингари, каби кўмакчилари ўрнида янглиғ ёки ўхшаб сўзлари қўлланади: *Биз худди ердан узилиб чиққандай, осмони-фалакда сузамиз, мудраб ётган одам янглиғ, у вазиятни сўз билан ҳам, ҳаракат билан ҳам бузмасликка тиришиб индашмаймиз.* (М. Г.) *Кўр илон ўзини юқорига ирғитди ва энсиз бир лента янглиғ, офтобда ялтираб кетди* (Мед.) *Шу кеча, эл қаттиқ уйқуга кетган пайтда, ўғриларга ўхшаб, биқиниб, яшириниб, оёқ учида юриб, бир амаллаб Асилбек ўтовининг эшигига етишди.* (М. А.) *Уч ҳафта ўтгандан кейин, худди романлардаги ошиқларга ўхшаб, Азаматнинг ранги ўчиб, сўлиб бораётганини сездим.* (Лермн.)

Ўхшатиш мазмуни сингари, каби кўмакчилари ёрдами билан бошқарилган конструкциялар орқали ифодаланиб қолмай, *-дек||-дай* элементининг маълум сўзларга қўшилиши ёрдами билан ҳам англатилиши мумкин.

Бу элемент ҳам ёки отга, ёки сифатдошга қўшилади. Бу *-дек||-дай* элементи қўшилган бўлак кўпинча ўзига оид сўзлар билан кенгайиб келади, бу ҳолат ўхшатиш конструкциясига логик ва интонация жиҳатдан мустақиллик беради: *Йўлчининг юраги, сандонга тушган оғир болғадай, кўкракни гурс-гурс урмоқда эди.* (О.) *Йўлчи, «ўр!» деб ҳайқирди-да, овига чанг солган арслондек, миришаблар устига ташланди.* (О.) *Икки-уч юз қадам наридаги якка-ёлғиз дарахтлар ва пасқам уйларнинг қамиш ва ёғоч бўғотлари туман ичида, оқшом маҳалдаги кўланкадай, баҳайбат паҳмаярди.* (П. Т.) *Яна бироз шу каби гаплардан кейин, ниманидир мулоҳаза қилишгандек, ҳаммалари жим бўлишди.* (П. Т.)

-дек||-дай бошқа сўз шаклларига қўшилиши ҳам мумкин: *Бессонов қизнинг боқшини, худди шундай бўлиши керакдай, оҳиста қаршилади.* (А. Т.)

Бу хил конструкцияларнинг таркибида ҳам, ўхшатиш мазмуни кучайтириш учун *худди, гўё* юкламалари қўлланиши

мумкин: *Қурбон ота билан хайрлашиб жўналгандан кейин, Сидиқжон ҳийла ергача, худди тўсатдан уйғонган кишидай, гаранг бир аҳволда борди.* (А. Қў.) *Ҳаммалари кулиб юборишди ва худди шўхлик қилиб қўлга тушган болалардек, бир-бирларига илиқ кўз билан қарай бошлашди.* (М. Хусайн.) *Мен йўлдан, у эса худди қаллиғини қўлтиғидан олиб бораётгандай, жуда эҳтиёт билан мени ушлаб қор кечиб борарди.* (А. Т.)

8. Ҳолат муносабати.

1) маълум ҳаракат, ҳолатнинг қай тарзда рўй беришини ифодалаш учун ҳолда лексик элементи қўлланади. Бу элемент мустақил гап бўлаги вазифасини бажара олмайди, у функциясига кўра, ёрдамчи сўз вазифасида келади. Ҳолда элементи асосан сифатдош билан бирикади; бу хил сифатдош одатда ўзига оид сўзлар билан кенгайиб келади: *1905 йил революциясини Петров, қаттиқ большевик бўлган ҳолда, баррикадаларда қўлида милтиқ билан туриб қаршилайди.* (О.) *Тансиқ ижирғаниб, ерга қараган ҳолда, тўғри ошхонага югурди.* (О.) *Холмурод... оёқларини бутоқларга қўйиб, дарахтга маҳкам ёпишган ҳолда, бу ерда нима бўлаётганини томоша қилди.* (П. Т.)

Бошқарилувчи бўлак — сифатдош бош келишикда келади. Баъзан сифатдош составида эгалик аффикси ҳам бўлиши мумкин. Бу ҳолда сифатдошнинг маълум субъектга тааллуқли экани таъкидланади: *У, теварак-атрофга кўз югуртгани ҳолда, қўлини Челкашнинг чангалидан қутқаришга уринарди.* (М. Г.) *Фабриканинг орқасида, уни сассиқ, бир ҳалқа орасига олгани ҳолда, қарағай ва қайин ниҳоллари ўсган кенг ботқоқлик чўзилиб ётарди.* (М. Г.) *Николай ҳам, ўз кароматининг ростлигига қаттиқ ишонгани ҳолда, келажак тўғрисида сўзлаб берарди.* (М. Г.)

Ҳолда элементининг ҳолатда шакли ҳам шу вазифада қўлланади: *Сорокин яна отини ниқтади ва қон томиб турган қиличини кўтариб, ранги оппоқ оқарган ва даҳшатли бир ҳолатда, оломон ўртасида от ўйнатиб сўкинарди ва тасалли берарди.* (А. Т.)

Ҳолатда элементи сифат ва сон бирикмасини ҳам бошқариши мумкин: *Онани туртишар, у тентираклаб, ҳатто шуурсиз бир ҳолда, олдинга босарди.* (М. Г.)

Ҳолда элементи бошқарган конструкция ҳолат мазмунини ифодалаб қолмай, тўсиқсизлик мазмунини ҳам ифодалашини мумкин.

2) ҳолат мазмун муносабати яраша элементи бошқарган конструкция орқали ифодаланиши ҳам мумкин (бу хил конструкция, бундан ташқари, тўсиқсизлик муносабатини ҳам

ифодалайди). Яраша лексик элементи ҳам, функциясига кўра, Ҷрдамчи сўз вазифасида келади ва маълум бўлакни бошқарилади. Бошқарилаётган бўлак от ёки сифатдош орқали ифодаланиб, одатда, жўналиш келишигида келади: *Мана сиз ҳам, ўз кучингизга яраша, шу ишга киришингиз.* (М. Г.)

3) ҳолат мазмун муносабати билан кўмакчиси томонидан бошқарилган конструкциялар орқали ҳам ифодаланиши мумкин: *Аммо жангчилар фақат бизнинг кишиларимизгагина хос бўлган меҳрибонлик билан, Ференцнинг виждонан ёрдам қилишига тиришаётганининг қадрига етардилар ва чолни хафа қилмас эдилар.* (О. Г.)

9. Даража муносабати.

Маълум ҳаракат, ҳолатнинг қай даражада рўй беришини ифодалаш учун *сари* кўмакчиси бошқарган конструкция қўлланади. *Сари* кўмакчиси бош келишикдаги бўлак билан бирикади. Бундай бўлак асосан сифатдош орқали ифодаланади: *Анюта билан кўпроқ хат ёзишиб, унинг университетдаги ишларидан кўпроқ хабардор бўлган сари, у куйиб ҳунуғи чиққан юзларига безовта бўлиб қарарди.* (Б. П.)

Кўмакчили конструкциялар, кўрсатиб ўтилган воситалардан ташқари, бошқа хил кўмакчи вазифасидаги сўзлар билан ҳам тузилиши мумкин.

Шу билан бирга, айрим кўмакчилар ажратиш учун кўпроқ қўлланса, баъзилари камроқ ишлатилади.

Кўмакчилар иштирок этган ҳар қандай бирикма ажратилган ҳисоблана бермайди. Бу хил кўмакчили конструкциялар қуйидаги вазифаларда ҳам қўлланади:

1) гап бўлагини: *Уйлаб кўр, агар пахта ҳозиргига қараганда бир ой, майли 3 ҳафта олдин пишса ...колхозда аҳвол қандай бўлар эди.* (О.) *Абай болалари ҳақида саҳродаги қариндошларидан кўра, кўпроқ жон куйдириб ҳам оға-дўст сифатида ғамхўрлик қилаётган маслаҳатидан жуда хурсанд бўлди.* (М. А.) *Улар совуқ ҳавода бурунларидан кўра, кўпроқ енг учи билан кўзларини артадилар.* (М. А.) *Бу ерда унинг қўлдошлари, Онахон, Ҳафизахон, Рузвонхон сингари кўмакчилари бор.* (Ас. М.) *Узоқ йўллар босаман, тоғлар ошаман, Чорвадор ошналар сари шошаман.* (Р. Б.) *Панжалар каби нозик ундаги нақшу гуллар.* (М. Г.) *Бундан кўра гўнг титганинг яхши эмасми, кекса товуқ.* (О.) *Бу қабр қаҳрамон солдат Сергей Ивановнинг қабри бўлиб, дарахтнинг сояси шу қабр устига тушиб турар эди.* (Мед.) ... *Абай билан бирга овқат қилмоқчи бўлди.* (М. А.)

2) кириш бўлак: *Ҳатто, одамларнинг айтишига қараганда, шундай воқеа ҳам бўлган экан.* (Ас. М.) *Характернинг хусусияти ана шунда ҳам кўринади: агар унинг характери кескин*

бўлса, одатдаги тушунчаларимизга кўра у қаршилик кўрсатиши лозим эди. (Добролюбов)

Кўринадики, кўмакчили конструкция гап бўлаги бўлганда, сўнгги бўлак билан бевосита алоқага киради ва гапнинг оддий зарурий бўлаги бўлиб қолади. Кўмакчили конструкция кириш бўлак бўлганда, маълум бир фикрнинг манбаини кўрсатади.

Айрим ҳолларда *ташқари, устига, билан бирга* ва бошқа кўмакчилар кўрсатиш олмошлари билан бирикиб, мазмунан аввал айтилган гапни эслатиш учун хизмат қилади ва сўнгги гап мазмуни билан аввалги гап мазмунини бирлаштиришда восита бўлади. Бу ҳолда кўмакчили конструкция кириш сўз саналиб, вазифасига кўра, гапларни бириктирувчи боғловчи восита бўлади: *Бундан ташқари, Ровнога биздан кимлар немис формасида юборилганлигидан ҳам хабарсиз эдилар. (Мед.) Бундан ташқари, Вася отасига адъютант ҳам бўлиб олган эди. (Мед.)*

Айрим ҳолларда ажратилган кўмакчили конструкция авторнинг қўшимча, йўл-йўлакай изоҳи, эслатишини ифодалайди: *Катерина ўзидаги инсоний табиатни маҳв этмаган ва у, ўз ҳолатига кўра, ташқи жиҳатдангина тургандай кўринади. (Добролюбов)* Бундай кўмакчили конструкциялар маълум даражада кириш бўлакларга ўхшайди.

Ажратилган сифатловчилар

Ажратилган сифатловчилар предметларнинг маълум белгисини бўрттириб, гап таркибидаги бошқа бўлакларнинг маъносидан ажратиб ифодалайди, диққатни ана шу белгига қаратади. Масалан: *Борлиғимла фарзандингман, содиқ, меҳрибон, Озарбайжон, Озарбайжон! (С. Вурғун) Қобил бобояланғоч, яланг оёқ, яктакчан, оғил эшиги ёнида туриб, дағ-дағ титрайди, ҳаммага қарайди, аммо ҳеч кимни кўрмайди. (А. Қ.) Яна Қизил Майдон — азамат шердек, Керган сиймосини паҳлавон каби. (Лерм.) Уттизтача одам — яроғли. (С. Ж.)*

Ажратилган сифатловчиларда предметнинг маълум белгисини бўрттириб, ажратиб ифодалаш мазмунигина ифодаланиб қолмасдан, бошқа қўшимча маъно оттенкалари ҳам бўлади. Шоир ёки ёзувчининг сифатловчини ажратишдан асосий мақсади ҳам ана шу қўшимча маъно оттенкаларини ифодалашдир. Келтирилган мисолларнинг биринчисида қўшимча изоҳ маъноси ифодаланади: шоир ўзининг содиқ ва меҳрибон эканини алоҳида ифодалайди, ўзи ҳақида қўшимча изоҳ беради. Шунинг учун ҳам бу гапни иккига ажратиб ҳам ифодалаш

мумкин эди — борлиғимла сенинг фарзандингман, мен сенга гүдиқ ва меҳрибонман каби.

Иккинчи мисол (яна Қизил Майдон...) даги қўшимча маъно оттенкаси — ҳаракат-ҳолатнинг қай тарзда рўй беришини ифодалашдир. Демак, бу иборада аниқловчи мазмунан равиш ҳоли ҳамдир.

Она, лаб ларида иссиқ табассум, Мазиннинг орқасидан борар ва унинг боши оша ўғлига ва байроққа қарарди. (М. Г.) Бу типтаги сифатловчи конструкциялар шаклан ва мазмунан анча мустақил бўлиши билан, маълум предметга тааллуқли бўлган қўшимча изоҳ — белги-хусусият, ҳолатни ифодалайди.

Ажратилган сифатловчилардаги қўшимча изоҳ, предмет белгиси ҳақидаги қўшимча маълумот ифодалаган бўлак алоҳида таъкидланиши, логик урғу олиши мумкин (юқоридаги мисолларга қаранг). Баъзан эса бундай сифатловчилар алоҳида таъкидланмайди, логик урғу олмайди. Бу ҳолда сифатловчилар авторнинг қўшимча йўл-йўлакай изоҳи, эслатишини ифодалайди: *Энди одамлар — отлик, пиеда, ёш, қари, — учрай бошлади.* (О.)

Ажратилган сифатловчилардаги бу икки хил хусусият сифатловчининг семантикасидан ва умумий контекстан англашилади.

Қуйидаги каби ўринларда ажратилган сифатловчида учинчи хил маъно оттенкаси — маълум бир ҳаракат-ҳолатнинг рўй беришидаги сабаб англашилади: *Дам ўқ янглиғ, булутларга кириб, қийқирар у — до вюрак, дадил.* (М. Г.) *Бири — Рогдай, қўрқмас, баҳодир, Қиличи юрт очишга қодир.* (П.) *Сувори-чи, қўрқоқ, нотовон, Урса қулар, ошиб умбалоқ.* (П.) *Сичқон қўймабди сира, Елим — ёпишқоқ, хира, Даллол бўпти каламуш, Юлдуз бўлса олармиш.* (Қ. М.)

Қуйидаги мисолда ажратилган сифатловчи маълум предметга бўлган авторнинг модал муносабатини (бу ўринда салбий муносабатини) ифодалайди: *Сичқонбой, раҳимсиз, тўнг, Дўқ урубон босади.* (Қ. М.) *Сакраб тушиб шунда туядан, карвон боши — бераҳм, нодон...* (Э. Р.)

Бундан ташқари, айрим ажратилган сифатловчиларда шарт, пайт, тўсиқсизлик каби қўшимча маъно оттенкалари ҳам ифодаланади.

Келтирилган ҳолатларнинг ҳаммасида ажратилган сифатловчи сифатланмишдан сўнг келади. Сифатловчининг ўрин ўзгартирмай, сифатланмишдан олдин келиб ажратилиши камдан-кам учрайдиган ҳодисадир (бундай ҳолатдаги ажратилган сифатловчилар рус тилидан таржима қилинган айрим асарларда учрайди). Бунинг сабаби шуки, сифатланмишдан

олдин келган аниқловчининг ажратилиши ёзувчининг ниятига боғлиқдир, ёзувчи сифатловчи орқали маълум бир ҳаракат ёки ҳолатнинг қай тарзда рўй берганини ва ёки сабабини ифодаламоқчи бўлса, шу бўлакни ажратади. Ажратилган сифатловчи алоҳида интонация билан айтилади, сифатланмишдан пауза билан ажралади, алоҳида логик урғу билан талаффуз этилади. Масалан: *Бироздан сўнг, одатдагича, ҳам маёғи йиртиқ-ямоқ ва таъби хира, Весовшиков кириб келди.* (М. Г.)

Бу хил ажратилган бўлақлар таркиб жиҳатидан анча кенг ёки уюшган бўлади. Бу ҳол уларнинг мазмун ва интонация томондан ажратилган эканлигини англашга ёрдам беради. Демак, ажратилган сифатловчи орқали қўшимча маъно оттенкаларини ифодалаш усулларида бири аниқловчининг ўринини ўзгартмай, уни логик урғу бериш ва таркибини кенгайтиш йўли билан ҳам бўлар экан.

Ажратилган сифатловчиларда қўшимча маъно оттенкаларининг англашилиши бу хил бўлақларнинг функционал муносабатларининг кенгайиши сабабли бўлади. Агар сифатловчи фақат ўз аниқланмиши билан логик ва грамматик алоқага киришса, бу хил бўлақ ажратилганда, логик томондан кесим билан ҳам муносабатга киришади. Бу ҳолат сифатловчи орқали бошқа маъно оттенкаларини ҳам ифодалашга олиб келади.

Ажратилган сифатловчининг таркиби кенгаймай, кесим билан ёнма-ён келса, ҳолга ҳам жуда яқинлашади: *Руслан, сўзсиз, нолон, кечар йўл.* (П.)

Айрим ўринларда ажратилган сифатловчи билан сифатланмиш ёнма-ён келмай, уларнинг орасида бошқа гап бўлақлари (кўпинча кесим ва унга оид бўлақлар) бўлади. Бундай ҳолат ҳам ажратилган сифатловчи орқали қўшимча маъно оттенкалари ифодалашда бир усул бўлиб ҳисобланади: *Акси садо юрти — қоялар аро, Мен ёнғоқзор топдим — гўзал, хуш ҳаво* (А. Тўқимбоев) *Муштумзўр лапанглар — муғомбир, писмиқ.* (О.) *Батрак эдинг, юпунялангоёқ, Бойнинг подасини қирга ҳайдардинг.* (О.) *Бир мужик бор эди, Спивакин деган, ана шу туриб...* (М. Г.)

Бундай ажратилган сифатловчилар орқали қўшимча изоҳ, қўшимча маълумот ифодаланади ёки предметнинг бирор белгиси йўл-йўлакай эслатиб ўтилади (сўнгги мисолга қаранг) ва ёхуд, аксинча, предметнинг белгиси алоҳида ажратилади, таъкидланади.

Сифатланмиш-отдан сўнг келган сифатловчилар ўзига мустақиллашиб, алоҳида гапни ташкил этиши мумкин: *Китоб*

бор. — бошидан бадбахт, бадкирдор, Мазасидан дирров ачишар оғиз. (С. Вурғун)

Бу мисолда бошидан бадбахт, бадкирдор ибораси китобнинг таърифи бўлиб, мустақил мазмунни ифодалаб, алоҳида гап интонацияси билан талаффуз этилади. Шу сабабдан у тўлиқсиз гап саналади.

Кўринадики, кесимдан сўнг келган сифатловчилар ҳар вақт ажратилган бўлак бўла бермайди. Агар улар состав жиҳатдан анча кенгайиб, асосий гапдан анча узоқлашса, мазмунан мустақиллиги ортади, алоҳида гап интонацияси билан ийтилади. Шунга кўра, бу хил конструкциялар гап ҳисобланади ва олдинги гап билан бирга қўшма гап конструкцияси ташкил этади. Масалан: *Мен ёш ишчиларни айтаётирман, бақувват, сезгир, ҳар нарсани англаболишга ўч.* (М. Г.) *Сен — эй дўстлик, нозли овунчоқ, Ҳаста руҳим сен вафодори!.. Қора кунда суйнчиқ, ҳамдам, Сен қайтардинг юрак кўркимни.* (П.)

Баъзан мустақил гап тусини олган бундай конструкцияларнинг эгаси алоҳида бўлиб, олдинги гап эгасидан ажралиб туради.

Алоҳида аҳамият берилиб, логик урғу қабул қилган, таркиби кенг ва уюшиб сифатланмишдан сўнг келган сифатловчилар ҳам тўлиқсиз гап ҳисобланади. Масалан: *Беш қиз тикар, — ҳар бирининг ҳам, Ўз ёши бор, завқи, қилиғи бор, От етучи Назмихон опам — Ингичка қош, қора кўз, бўйдор... Маслаҳатгўй, ғамхўр ва туйғун* (О.) *Ўғлим ҳалок бўлди, яхши ўғил эди, Ақли расо, гўзал, довюрак, дилдор.* (О.)

Ажратилган сифатловчилардаги бу икки хил хусусият — маълум предметнинг белгисини ифодалаш ва бошқа қўшимча ўзига хос мазмунни, мураккаб фикрни содда гап шаклида ифодалаш учун хизмат қилади.

Ажратилган сифатловчилар орқали мураккаб фикрни содда гап шаклида ифодалаш имконияти туғилади, кўпинча улар гапнинг шундай зарурий элементига айланадики, уларсиз гап структураси бузилади, айтилмоқчи бўлган фикр англашилмай қолади. Масалан: *Тётка бир ирғиб тушди-да, товуш келган ёққа қаради — бири соқол-мўйловли, маст башара, иккинчиси семиз, қизил юзли — икки киши кўзга чалинди.* (Чх.)

Бу гап конструкцияси таркибидаги ажратилган сифатловчилар бўлмаса, сифатланмишлар (*бири, иккинчиси*) сўнгги сўзлар билан грамматик алоқага киришмайди.

Ажратилган сифатловчи мазмунан икки хил бўлиши мумкин. Биринчидан, ажратилган сифатловчи предметнинг бел-

гисини алоҳида айириб, бўрттириб, диққатни белгига жалб қилиб ифодалайди. Масалан: *Қирқди қўрқоқларнинг ваҳимасин шу зум Лениннинг товуши, тетик ва янгроқ.* (В. М.) *Қизлар оғир эғди бошларни, Сукут ... эзгич, маънодор, узоқ.* (О.)

Баъзан ажратилган сифатловчи бир составли гап функциясидаги ундалмага оид бўлади. Бу ҳолда унинг маъноси янада бўрттирилади: *Ғазабда ёнди Раҳим, Деди:—эй, бой, бераҳим!!!* (С. Ж.)

Бошқа ўринда эса предметнинг маълум белгиси йўл-йўлаккай эслатиб ўтилади. Бунда ҳам сифатловчи ажратилади, аммо биринчи ҳолатдаги каби, алоҳида логик урғуга эга бўлмайди: *Улардан бири — серсоқол, рангпарва ориқ — ўз мантиқининг кучини кўрсатишга тиришади.* (О.) *Байроқлар — қизил, яшил, олачипор — колонна тепасида ҳилпираб боради.* (Фад.) *Исми барлос — содда, диловар — ов ва қуш илмининг пиридир.* (О.) *Улардан бири — кенг яғринли, ғилай — узунчоқ, тўрт бурчак шаклдаги аравада борар эди.* (Н. О.)

Ажратилган сифатловчиларда маълум даражада предикативлик мазмуни, ҳукм бўлади. Аммо бу ҳолат логик жиҳатдангина бўлиб, грамматик ва интонацион хусусиятига кўра, улар ажратилган сифатловчи бўлиб қолади. Масалан: *Заводларда йигитлар — илғор, Пўлат қуйиб, ҳаёт қуради; Фабрикада қизлар — ижодкор, Озод меҳнат завқин суради.* (О.)

Ажратилган сифатловчиларда ҳукм мазмунининг аниқ ифодаланиши маълум шарт-шароит асосида юзага келади. Бунинг учун: 1) ажратилган сифатловчи кесимдан олдин келиши, 2) сифатланмишдан олдин эса ҳол ёки тўлдирувчи бўлиши зарур.

Бу икки ҳолат бўлмаса, айниқса ажратилган сифатловчи бирикма кесим билан ёнма-ён турса, ажратилган аниқловчидаги ҳукм мазмуни жуда сусаяди. Бу ҳолатда ажратилган сифатловчи изоҳловчига яқинлашади: *Ғижирлайди арава — шалоқ, Қишлоқ, қишлоқ. Колхоз. Сув. Тутун.* (О.) *Толлар — сатанг, шошиб безанар.* (О.) *Бир ёнимда пахта — дурдона.* (С. Ж.)

Ажратилган сифатловчили гапларнинг асосий белгиларидан бири шуки, бу хил гапларнинг кесими асосан феъл кесим бўлиб, у маълум сифатловчининг ажратилган эканини яққол кўрсатиб туради. От кесим бўлган тақдирда эса, сифатловчининг ажратилган экани яхши англашилмайди; гапнинг мазмуни, бўлақларнинг муносабати аниқ бўлмай қолади.

Сифатловчилар маълум бир шарт-шароитда ажратилади. Маълумки, ҳозирги ўзбек адабий тилида сифтловчи муайян

Ўринда — сифатловчи ҳар вақт аниқланмишдан олдин келади. Сифатловчининг ана шу қатъий ўрнини ўзгартиш — сифатланмишдан сўнг бериш натижасида, унинг маъноси ва интонациясида ўзига хослик келиб чиқади. Бу вазиятдаги сифатловчининг интонацияси бошқа гап бўлақларининг интонациясидан кескин ажралиб туради ва сифатловчи бошқа гап бўлақларидан пауза билан ажралади. Интонациядаги бу ўзига хослик диққатнинг аниқловчига тортилишига сабаб бўлади. Шу йўл билан логик ва интонацион ажралиш рўй беради.

Ажратилган сифатловчилар, бошқа ажратилган иккинчи даражали бўлақларга нисбатан, кам қўлланади. Аммо маълум текстда, нутқда ажратилган сифатловчини топиш жуда осон — у ўз интонацияси, қатъий ўрнининг ўзгариши билан яққол ажралиб туради.

Қуйидаги уч ҳолат сифатловчиларнинг ажратилишини янада равшанлаштиради:

а) агар сифатланмиш кишилик олмошлари ёки отоқли от ва ёхуд отлашган сўзлар орқали ифодаланса. Масалан: *Хуш келибсиз! — деркан, кулиб у — дўндиқ.* (С. Ж.) *Ҳеч эринмай куч тўқипти Кўкан — девкор, йўламапти шунча пиёз кимга даркор.* (Ғ. Ғ.) *У, исёнкор, буюк эркесвар, қад кўтариб турар тўғримда.* (Ж. Ж.) *Улардан бири серсоқол, рангпар ва ориқ — ўз мантиқининг кучини кўрсатишга тирришади.* (О.)

Одатда, кишилик олмоши ёки отлашган сўзга мансуб сифатловчилар ҳар вақт ажратилади, чунки кишилик олмоши ёки отлашган сўздан олдинда сифатловчи қўлланмайди. Отоқли отга тааллуқли ажратилган сифатловчи шу от билан мазмунан жипслашиб, кўпинча унинг тахаллусига айланиб қолади.

Кишилик олмоши, отоқли от, отлашган сўзга мансуб ажратилган сифатловчилар бир сўздан бўлиши ҳам мумкин.

б) агар сифатловчи ўзига оид сўзлар билан кенгайиб ёки уюшиб келса. Масалан: *Фақат бир қувват бор, қуёшдай ёруғ, ундан нур олади юлдузлар, ойлар.* (Лерм.) *Пахтакор ўзбекман — забардаст, мағрур, Шарқнинг маёғи деб аталур юртим.* (Ғ. Ғ.)

Сифатловчининг ўзига оид сўзлар билан кенгайиб келиши ёки унинг уюшиши унга анча логик мустақиллик беради.

в) ажратилган сифатловчининг аниқланмиши ўз навбатида аниқловчи ёки изоҳловчига эга бўлса. Масалан: *Ва чол фин — ғамдош, дардман, хаёлимни этар эди банд.* (П.)

Юқоридати уч грамматик ҳолат ажратилган сифатловчиларга семантик ва интонацион мустақиллик беради.

Ҳар қандай сифатловчилар ҳам ажратила бермайди. Фақат сифат ёки сифатдош билан ифодаланган сифатловчилар-

гина ажратилади; кўрсатиш олмоши, сон орқали ифодаланган ажратилган сифатловчилар учрамайди. Қаратқич келишигида келган аниқловчи аниқланмишдан сўнг қўлланмайди, шунинг учун ҳам унинг ажратилиши мумкин эмас. Баъзан шеъриятда қаратқичли аниқловчи аниқланмишдан сўнг ҳам келади, ammo бу ҳолатда аниқловчи қофия, вазн талаби билан қўлланиб, ажратилиш хусусиятига эга бўлмайди.

Маълум сифатловчининг ажратилган ёки ажратилмаганлиги айтилмоқчи бўлган фикрга, контекстга ҳам боғлиқ бўлади. Масалан: *Порт бўлғай, кўргаймиз, шундоқ ҳам гўзал, Порт бўлғай, кенг, мўл, тўкин, бой.* (Г. Табидзе)

Бу мисолда сифатловчилар отга (*порт*) боғланса (*гўзал, мўл, тўкин, бой, кенг, порт бўлғай*), унда сифатловчилар ажратилган ҳисобланади; агар сифатловчилар боғлама (*бўлғай*) билан боғланса (*порт гўзал, кенг, мўл, тўкин, бой бўлғай*), бу ҳолда сифатловчилар ажратилмай, кесимни ташкил этади.

Асосан аслий сифатлар ажратилади, нисбий сифатларнинг ажратилиши кам учрайди.

Нисбий сифат ажратилганда, иборанинг адабий-китобийлиги сезилиб туради. Масалан: *Бир қанча кабутарлар — оқ, чипор, кўкимтил ва ҳоказо тусли — очкўзлик билан шошиб-пишиб дон терар экан, Ҳусайн Бойқаро болалардай қувониб кетди.* (О.) *Саккиз-тўққизда бутун-бутун асарларни — илмий, фалсафий, шеърий — завққа берилиб муролаа этган.* (О.)

Сифат билан ифодаланган ажратилган сифатловчилар ёлғиз бўлади (агар сифатланмиш кишилиқ олмоши, атоқли от ёки отлашган сўзлар орқали ифодаланса) ёки уюшиб келади; уларнинг маълум сўзлар билан кенгайиб келиши жуда кам учрайди — одатда, бунинг учун аниқловчи ясама сифат бўлиши керак: *Ғижирлар кичик эшик, Чиқар қизил кашшоф қиз, Ёмғир ювган япроқдек, Жонли, тирик ва тетик.* (С. Ж.)

Сифатдош орқали ифодаланган сифатловчилар сифатдошнинг феъллик хусусиятига кўра, ўзига оид сўзлар билан кенгайиб, сифатдош оборотини ташкил этади.

Бошқа ҳолатларда сифатдош ифодаланган ёлғиз сифатловчиларнинг ажратилиши кам учрайди; бу ҳол фикрни аниқ тушунишга анча тўсқинлик қилади: *Волгадан Қорақум саҳроларига сув йўли солинар, кўча ямяшил.* (Р. Б.) *Ҳам бир гилам — зангори, Шу эди бисотда бори.* (С. Ж.) *Байроқ, ҳаворанг, мағрур ҳилпираб турар.* (Ҳ. Ғ.)

Ажратилган сифатдош конструкциясининг таркибида тўлдирувчи ёки ҳол, ёхуд ҳар икки бўлак бўлиши мумкин. Масалан: *Унинг рўпарасида бир киши, генерал шинелини*

кийган, сочлари оқарган, девонда суяниб ўтирар эди. (Каз.) *Ким экан у, санга бас келган.* (О.)

Ажратилган сифатдош конструкцияларда икки хил маъно англашилади. Биринчидан, предметнинг ҳаракат белгиси ва шу предметнинг ҳолатини (биринчи мисолга қаранг) кўрсатади. Иккинчидан, ажратилган сифатдош конструкцияси аниқланмишни изоҳлайди: юқоридаги сўнгги мисолда сифатдош конструкцияси аниқланмиш *у* олмошини аниқлаб келади — *у* шахсининг ким эканлигини изоҳлайди.

Ажратилган сифатдош оборот ўз аниқланмишидан сўнг, гап орасида келади. Ажратилган сифатдош оборотининг гап охирида келиши кам учрайди, чунки бундай позицияда сифатдош ўтган замон феъли вазифасида қўлланиб, алоҳида гапни ташкил этади. Баъзан гап охирида келган сифатдош обороти мазмунан ўз аниқланмиши билан жипс муносабатда бўлса, ҳаракат — ҳукмдан кўра, хусусиятни кўпроқ ифодаласа, ажратилиши мумкин. Масалан: *Юраги ачиди — янгигина яктак эди, энди уч-тўрт ювилган.* (А. Қ.)

Ёлғиз келган сифатдошнинг ажратилиши учун аниқланмиш кишилик олмоши билан ифодаланиши, кесим сифатдош — аниқловчидан олдин келиши шарт. Мисол:— *Заяцми у, вайсаётган?*— *деди масхараомиз...* (М. Соколов.)

Кўринадик, *-ган* шаклли сифатдошгина ажратилиши мумкин.

Маълумки, *-ган* шаклли сифатдош икки вазифада қўлланади: маълум ҳаракат, ҳолатнинг ўтган замонда рўй берганини ифодалаб, ўтган замон феълени ташкил этади: *Кенгаш қатнашчилари қарор лойиҳаси билан кеча танишиб чиққан.* Бошқа ўринларда эса *-ган* шаклли сифатдош ўз маъносига қўлланиб, предметнинг ҳаракат-белгисини кўрсатади. Бу ҳолатда у аниқ замонни кўрсатмай, предметнинг маълум давр ичидаги доимий белгисини англатади. Ана шу иккинчи ҳолатда, у ажратилиши мумкин. Бунинг учун гап таркибидаги кесим аниқ ифодаланиши, сифатдош конструкцияси эса ҳолат англатиши ва таркиби кенгайиб келиши зарур. Масалан: *У, қўнжи калта сариқ этик кийган, оёқларини хиёл букиб, қаттиқ-қаттиқ қадам ташлар эди.* (Н. О.)

Бу жумлада ажратилган бўлак — *қўнжи калта сариқ этик кийган* — предметнинг ҳолатини ифодалайди; сифатдош конструкциясини кесим билан аралаштириш ярамайди, чунки у асосий кесим — *қадам ташлар эди* билан бир маъно группасини ташкил этмайди, демак, улар уюшиқ кесимлар бўла олмайди.

Ажратилган сифатдош конструкцияларининг ўзига хос бир тури бор. Бу тур маълум предметнинг аниқловчиси —

изоҳловчиси бўлиб, ўз аниқланмишидан сўнг, кўпинча гап охирида келади: *Менинг жияним ҳам қамоқда, Евченко деган — эшитганмисиз.* (М. Г.) *Бир мужик бор эди, Спиваккин деган, ана шу туриб...* (М. Г.)

Бу хил ажратилган сифатдош конструкцияларда қўшимча изоҳ, таъкид каби маъно оттенкаси ифодаланади.

Ажратилган сифатловчиларнинг яна бир турида ажратилган сифатловчилар орқали предметнинг ҳолати ёки ҳаракатига бўлган қўшимча изоҳ ифодаланади. Масалан: *Она, лабораторида иссиқ табассум, Мазиннинг орқасидан борар ва унинг боши оша ўғлига ва байроққа қарарди.* (М. Г.) *Мария Ивановна, устида деҳқон хотинлари киядиган йиртиқ кўйлак, ерда ўтирарди; ранги кетган, сочлари тўзган.* (П.)

Бундай ажратилган сифатловчилар кўпинча сифатланмишдан сўнг, баъзан эса аниқланмишдан олдин ҳам келади: *оёғида галош, шимининг почаси қайтарилган, бошида соябони — Беликов келмоқда...* (Чх.)

Айрим ҳолларда бу хил ажратилган бўлақлар сифатланмишсиз қўлланади, аммо тушган бўлақ контекстан аён бўлиб туради: *Унинг ўпкаси тўлиб овози қалтирай бошлади ва кўзларида табассум, опа-укага қараб туриб деди.* (М. Г.)

Ажратилган бўлақларнинг бу типи шаклан сифатловчига ўхшамаса ҳам, у мазмунан отга боғланиб, унинг белгисини ифодалаш билан сифатловчисига айланади. Бу типдаги сифатловчилар мазмунан кесимга ҳам боғланиб, кесимдан англашилган ҳаракат-ҳолатнинг қай тарзда рўй беришини кўрсатади. Аммо бу иккинчи даражали маъно оттенкаси бўлиб, уларнинг асосий хусусияти предметнинг белгиси, ҳолатини ифодалашдир. Бу хил конструкцияларнинг кесими бўлмаслиги, маълум бир отнинг хусусиятини кўрсатиши уларни сўз бирикмаси деб изоҳлашга сабаб бўлади. Бу хил сўз бирикмалари ўрнига, интонацияси ва семантик функциясига кўра, ажратилган бўлақ саналади. Бошқарувчи сўз шаклан бош келишиқда бўлса-да, у мазмунан аниқловчидир (*тош кўприк, қўл соат* типдаги аниқловчили бирикмалардаги *тош, қўл* сўзлари каби).

Айрим сифатловчилар сифатланмишсиз қўлланганда, диққат унга қаратилади, предметнинг шу белгиси ажратилиб ифодаланади, алоҳида интонацияга эга бўлиб, логик урғуни қабул қилади. Шунга кўра, бу хил сифатловчилар ажратилган бўлақ ҳисобланади. Масалан: *...Ана, қипқизил, сизга боқиб тургандай.* Бундай иборалар кўпроқ оғзаки нутққа оид бўлиб маълум контекст ёки шарт-шароитда англашилади.

Юқоридаги ибора далаларда қипқизил лолалар очилиб турган бир фаслга тааллуқлидир («лолалар билан қипқизил далалар сизга кулиб боқиб тургандай»).

Ажратилган изоҳлар

Ажратилган бўлақларнинг айрим турлари гапнинг бирор бўлагини изоҳлаб, унга боғлиқ бўлган қўшимча маълумот беради. Масалан: *Совет Армиясининг генерали, ўша сиз айтган «қандайдир осиели» — мен бўламан.* (Я.) *Аллақайқдан, узоқдан, онанинг мулойим овози келди.* (М. Г.) *Фурсатинг борми, қайнатангдан, Зуннунхўжадан, сўраб келганмисан?— деди.* (А. Қҳ.)

Ажратилган изоҳлар ажратилган бўлақларнинг бошқа туридан ўз хусусиятлари билан ажралиб туради. Бу фарқлардан бири шундаки, бу хил ажратилган бўлақлар ўзлари ифодалаётган маънони ажратиб, бошқа гап бўлақларидан айириб ифодалабгина қолмай, улардан олдин келган бошқа бир бўлақнинг маъносини ҳам изоҳлаб келади. Юқоридаги биринчи мисолда — *генерал*, иккинчисида *аллақайқдан*, учинчисида *қайнатангдан* сўзлари изоҳланади.

Ажратилган изоҳлар шаклан ҳар хил бўлганидек, маъно оттенкаларини ҳам турлича ифодалайдилар. Бош келишикдаги ажратилган изоҳларда предикация кучли бўлади.

Ҳар бир ажратилган бўлақнинг асосий мазмун функцияси маълум бир бўлақни аниқлаш, изоҳлаш, таърифлаш, турли модал муносабатларни ифодалашдир. Бундан ташқари, ҳар бир ажратилган изоҳ қўшимча маъно оттенкаларини ҳам ифодалайди. Бу маъно муносабатлари ва оттенкалари, ажратилган бўлақнинг таркиби, ўрни, морфологик белгиларига кўра, турлича ифодаланади.

Одатда ажратилган изоҳлар алоҳида интонация билан талаффуз этилади, ҳар икки томонида пауза берилади. Шунга кўра, улар оддий гап бўлақларидан фарқланади. Аммо ҳозирги ўзбек адабий тилининг ўзига хос хусусияти шундаки, бошқа тиллар (масалан, рус тили) учун қатъий бўлган бу қоида ўзбек тилида маълум даражада ўзгача бўлади: кўпинча ажратилган бўлақдан олдин маълум пауза бўлса ҳам, ундан сўнг пауза кўпинча бўлмайди — ажратилган бўлақ сўнгги бўлақ билан умумий интонацияга эга бўлади. Бу ҳолатда ажратилган бўлақ ва унинг таркиби ёки қисми алоҳида интонация билан айтилса ҳам, ажратилган бўлақларнинг охирига келганда, интонация ўзгариб, умумий гап интонациясига тенглашади ва бу ҳолда ажратилган бўлақнинг охириги қисми ёки таркибининг талаффузи оддий гап бўлақлари инто-

нациясидан фарқланмай қолади. Масалан: *Бироқ хат ўз ора-ларидан ишга юборган ва ҳар бир саломномалари билан унга маънавий куч бериб турадиган ишчилар коллективидан, синфдош дўстларидан келган экан.* (П.Т.) *Холмурод эркак, аёл, ёшу қари билан хайрлашар экан, шу пайтгача сира хаёлига келмаган бир нарсани, бу одамларнинг ўзига шу қадар меҳрибон, шу қадар қадрдон бўлиб қолганларини ҳис қилади...* (П.Т.) *Йўл устида икки таниш киши — узун бўйлик Артём ва унинг ёнида кичкинагина келишган, ҳушқомат Тоня турар эди.* (Н. Остр.)

Бу хил ажратилган изоҳлар бошқарувчи сўз билан ёнма-ён келади, шунинг учун ҳам улар орасида пауза берилмайди ёки бундай пауза жуда қисқа бўлади. Демак, ажратилган изоҳларнинг бундай ўзига хос хусусияти унинг ўринлашиш ва таркибига боғлиқдир: изоҳ бўлакнинг таркиби қанча қисқа бўлса ёки ёлғиз бўлса умумий гап интонациясига киришиб кетиши шунчалик аниқ бўлади.

Ажратилган изоҳлардаги бундай хусусият айниқса аниқловчи шаклидаги ажратилган изоҳларда ёрқин кўринади. Масалан: *Мен... курашаётган конгресс иштирокчиларининг — янги дўстларимнинг қаҳрамонона қиёфаларини гавдалантириб беришга ҳаракат қилдим.* (С. Эшонтўраева) *Кечаги, яъни урушдан олдинги ҳаётнинг нақадар мароқли эканини балки Шура фақатгина шу дамдагина билгандир.* (О. Г.)

Аниқловчи функциясидаги ажратилган изоҳлар аниқланмишларидан олдин келганлиги ва кўпинча аниқланмиш билан ёнма-ён турганлиги учун ҳам, улардан сўнг пауза берилмайди, аниқланмиш билан умумий интонацияга эга бўлади.

Бундай ажратилган изоҳ билан аниқланмиш орасида бошқа гап бўлаклари деярли учрамайди, агар учраб қолса ажратилган изоҳдан сўнг пауза берилади. Масалан: *Шаҳарнинг бош архитектори бу театрнинг, ҳақиқий санъат саройининг — жуда машҳур рус меъмори академик Шусев проекти ва эскизлари бўйича қурилганини айтди.* (С. Эшонтўраева)

Бошқарувчи бўлақдан пауза билан ажралмай, умумий интонация билан талаффуз этилувчи ажратилган изоҳлардан сўнг ҳеч қандай тиниш белгиси қўйилмайди.

Ажратилган изоҳлар одатда мазмуни изоҳланиши зарур бўлган бирор бўлакка боғлиб уни изоҳлайди, аниқлайди. Бундай изоҳланаётган бўлак изоҳлаётган бўлақдан — ажратилган изоҳдан олдин келади. Айрим ҳолларда изоҳлаётган бўлакнинг ўз изоҳловчи бўлаги бўлиши мумкин. Масалан:

Кеча, 1 сентябрда, ўқиш бошланиши кунда, ҳамма худди байрам кунларидагидек шод-хуррам. Биз, аёллар,— сен ҳам, мен ҳам,— ўзимизнинг кичкина муҳитимизни биламиз. (А. Т.)

Бу хил ажратилган изоҳлар бир-бирини изоҳлаш билан бирга, асосий — биринчи бўлакнинг маъносини аниқлайди, конкретлаштиради. Масалан: *Оқоьда Чернишнинг оёқлари олдиди, аппарат тепасида, катта Блаженко ўтирарди. (О. Г.) Николай Иванович, шаҳарнинг бир четида, хилват бир кўчада, эскириб қорайган икки қаватли иморатга ёндаштириб солинган кўк бўёқли кичкинагина бир флигельда турарди. (М. Г.) Мен, ўзбек, тошкентлик ишчининг ўғли, сени юрагимдан қўёлмайман ҳардам. (Ҳ. Расул)*

Баъзан ажратилган изоҳ мазмуни изоҳланаётган сўзнинг айнан ўзи бўлади (қайтарилган бўлак ёлғиз бўлиши ёки ўзига оид сўзлар билан кенгайиб келиши мумкин): *Шуни унутмангки, гулнинг гўзаллиги ҳам инсоннинг, пок қалбли инсоннинг гўзаллиги туфайлидир. (Р. Ф.) Икки ерида араб алифбесининг «шин» ҳарфига ўхшаган тамға босилган отни — киборларнинг отини етаклаб келадилар. (М. А.)*

Айрим ўринларда изоҳ қисм анча кенгайиб келиши, ҳатто таркибида эга ва кесимлари бўлган аниқловчи ёки бошқа хил эргаш гаплари бўлиши ҳам мумкин: *Фақат биттаси, бўқоғи бўртиб чиққан, лаблари қалин ўспирин бир йигит... ерни кавлай бошлаган эди... (А. Т.)*

Ажратилган изоҳларнинг маъно функцияси. Ажратилган изоҳлар гап таркибидаги бирор сўзнинг (бу сўз гап бўлагига бўлиши ёки бўлмаслиги ҳам мумкин) маъносини изоҳлаш, аниқлаш, у билан боғлиқ бўлган қўшимча маълумотларни ифодалаш учун хизмат қилади, шу сўз орқали ифодаланган маънога авторнинг муносабатини кўрсатади. Ҳар бир ажратилган изоҳда икки маъно ифодаланади: аввало ажратилган изоҳ маълум сўзнинг маъносини изоҳлайди, конкретлаштиради, шу билан бирга ажратилган изоҳ қўшимча маъно оттенкаларини ҳам ифодалайди. Бу икки хил маъно ажратилган изоҳнинг бошқа гап бўлаклари билан икки хил, икки томонлама муносабатга киришидан келиб чиқади. Масалан: *Буларнинг энг каттаси — олти яшарлиси, қўлида қизил байроқ ушлаб турарди. (В. А.) Менинг кириб келувим ҳар икки уйда ҳам, яъни бизнинг уйда ҳам, Саодатларнинг уйда ҳам, жуда катта қувончларга сабаб бўлди. (Ғ. Ғ.)*

Мисолларда ажратилган изоҳлар маълум сўзлар (энг каттаси ва ҳар икки уйда) ни изоҳлаб, конкретлаштириб келиш билан бирга, кесим билан ҳам алоқага киришиб,

қўшимча маъно оттенкасини ифодалайди. Бундай қўшимча маъно айрим ҳолларда маълум интонация ва контекстдан ҳам англашилиб туради. Шунга кўра ажратилган изоҳларда маълум даражада предикативлик (ҳукм) ҳам англашилади. Ана шу хусусиятлари билан ажратилган изоҳ «қисқартирилган гап»га ўхшайди.

Ажратилган изоҳ қўидаги маъно функцияларини бажа-ради:

1. Маълум сўзнинг маъноси изоҳланади.

а) маълум предмет ёши, қариндошлиги, фаолияти, милла-ти, асли, тури ва бошқа хусусиятларига кўра, изоҳланади. Масалан: *Устанинг шогирди — ў н т ў р т я ш а р Й ў л д о ш, дераза олдида ўтирарди.* (О.) *Поччам, яъни Саодат-нинг дадаси, ўзи хизмат қилиб турар эди.* (Ғ. Ғ.) *Каллистрат Евграфович, бош хирург, унинг ёнида ўтириб, бошқа ярадорлар олдида бемалол гаплашаётгани учун, ўзида йўқ хурсанд бўлди.* (Қаз.) *Уй соҳиби — шоир, ўз одатича, бир нафас қўнмайди.* (О.) *Бирдан таниб қолдим-ку, машинист-ни — акамни* (З. Диёр.) *Мавжуд икки вазир — Хўжа Атоҳам Абдулхалиқ — девондаги ишлари бошқариб улгурмас эди.* (О.) *Тўғонбек подшонинг севимли ўғли Музаффар Мирзонинг — ҳали ёш шахзоданинг — хос йигитлари қаторига Мажиддиннинг ёрдами билан кириб олишга муваффақ бўлган эди.* (О.) *Лекин қўллари бақувват бола — Успон, уни ўрнидан тургани қўймай, босиб олди.* (М. А.)

Бу мавзуда узоқ ва кўп гап бўлди, бироқ биз, янги келганлар, гапиришдан ҳам кўра, кўпроқ қулоқ солиб ўтирдик. (Фурм.) *Менга, совет кишисига, бу даҳшатларнинг ҳаммасини — қизлар, эрлар, аёлларнинг сотилишини сўзлаб берадилар.* (В. Содиқова)

б) номаълум бўлган бирор сўз (кўпинча чет тилидан олинган ёки кўпчиликка тушунарсиз сўз) изоҳланади.

Бу ҳолатда ажратилган изоҳ билан изоҳланаётган сўз-нинг маъно доираси тенг келади. Масалан: *Бунга келар республикадаги новаторлар — донгдор кишилар.* (Мир.) *Ғулом ака — қул ака манглайим ўпиб, Айтгандир: «Жигарим, жоним, азизим...»* (Ғ. Ғ.) *Худди аёз каби титратарди, «Аҳмон-даҳмон» — охири қишининг.* (Мир.) *Бувам, яъни онамнинг отаси, ҳозир раиснинг ўрнида турибди.* (Б. П.) *Айтилаётган бу ўланни — қўшиқни Макиш эшитиб келётган эди.* (М. А.) *Кимни учратдинг сен тонг отиш чоғи! Айт бизга, Покистон — муқаддас зўртоғ.* (Те Ги Чен)

Изоҳловчи ва изоҳланмиш бўлаклар синоним сўзларни ташкил этиши мумкин. Масалан: *Лекин шуни иқрор қилиши керакки, менинг севгим ясама — сохта бўлса ҳам, унинг*

севгиси соф қалбдан келган ёшлик севгиси бўлгани билиниб турар эди. (С. А.) Кўп ўтмади, оёқ шипиллашига янги — охори кийимларнинг хижирлаши кўшилди. (С. А.) Кечқурун ош сузсак, бир насиба кам, Қумсайман бировни — алаккимни. (Ғ. Ғ.)

в) ажратилган изоҳ тўдадан қисм ёки бутундан бўлакни ифодалайди: Бошқаларнинг азобига иш, хизмат юзасидангина қарайдиган одамлар, масалан: судьялар, полициялар, докторлар, бориб-бориб шу қадар сийқалашиб кетадиларки... (Чех.) Бошқаларчи, масалан, детдомдан чиққан болаларимиз, ота-онасини қаердан билади. (О. Юнус.) Қорейдаги урушга хотима бериш мумкин бўлган экан, демак, иккинчи бир урушга ҳам, масалан, совуқ муносабатлар урушига ҳам, хотима бериш мумкин. (Илья Эренбург)

г) маълум ҳаракат ёки ҳолатнинг рўй бериш ўрни, пайти, даражаси, ҳолати конкрентлаштирилади. Масалан: Икки томондан, ироқдан, замбаракларнинг гумбира-гумбири эшитилиб туради. (Бубен.) Йироқда, мудофаанинг икки томонида, катта йўлларда тўплар гумбирлар эди. (Бубен.) 1868 йилларгача — Бухоро амири билан рус подшоҳи орасида тузилган сулҳномагача, Бухоро музофотининг бошқа районлари каби Ғиждувон районидаги деҳқонлар ҳам ер ҳосилининг ўндан тўрт қисмини подшоҳликка берар эканлар (С. А.) ... шунинг учун бу ерга жуда кам, йилда бир ёки икки мартагина келар эди. (А. Қ.) Қўллар ишлар тез — муъжизакор. (О.)

2. Ажратилган изоҳ бирор предмет ёки ҳаракат-ҳолат ҳақида бўлган қўшимча маълумот ифодалайди, уни турли томондан таърифлайди; таърифлашда маълум тушунчанинг характерли белгиси асосга олинади. Масалан: Симбирскда тугилди Ленин — халқлар ўстози. (Х. Сейтов.) Яша партиямиз — Тинчлик байроқдори! (Мир.) Битта қишлоқ қолдир, кўм-кўк қишлоқ... Мерос бўлар, юрт бўлади шод, Шаҳар қилиб олар ўзлари — ўғил-қизлар — келажак авлод... (Мир.) Бизларни бошлай бер нузли йўлингдан Партиям, халқларнинг суянган тоғи. (Мир.) Она, мени кутар ўз фарзандидай, Шонли Москвамиз — улуғ пойтахт. (Х. Т.) Бор бўлсин Жوليو — Чиниққан арбоб. (Мир.) Икки ён бинолар — басавлат баланд: Театр, магазин, турар жой, Марказий телеграф — Москва билан, Ер шарин боғловчи сарой. (Ж. Ж.) Қизлар қадрдон муаллимларини, муаллималар эса ўзларининг дастлабки шогирдларини — эртанги муаллима қизларини табриклайди. (Ойдин)

3. Изоҳланмиш бўлакнинг маъноси кенг бўлиб, ажратилган изоҳловчи унинг доирасини маълум конкрет тушунчалар билан чегаралайди. Масалан: Биз деҳқончилик маданиятини

ошираётганлигимиз сабабли чорвачилик учун жуда аҳамиятли бўлган бошқа экинларнинг — картошка, ҳашаки савзи, ҳашаки лавлаги, қандлавлаги экинларининг ялпи ҳосилини оширишимиз ҳам мумкин. Биз илдишлар, Қоронғи ер остида ишловчилармиз. (Крилов)

Айрим ўринларда ажратиб, чегаралаб кўрсатилган бўлакнинг маъноси таъкидланади, ўз типигаги бошқа предметлар, ҳаракат-ҳолатдан ажратиб кўрсатилади: *Бу сўзлар фақатгина унинг — шахсан Кузнецовнинггина сўзи бўлмасдан, Горький қўшиғининг бу сўзлари гўё бевосита бизга, Кузнецовни тинглаётганларга тааллуқли эди.* (Мед.)

Бу хил ажратилган бўлақлар айниқса, жумладан, ҳатто, хусусан, ҳам каби лексик ва грамматик воситалар билан бирга қўлланади. Масалан: *Бу оиланинг бир йилдан бери зиндонга ўхшаган қўрғонда қамалиб ётган аъзолари, айниқса ёш болалар, боққа чиқиб жуда яйрадилар!* (С. А.) Уларнинг бир нечаси, булар орасида Холмурод ҳам, ётоқхонага киришди. (П. Т.) Бутун философиянинг, айниқса янги философиянинг буюк асосий бош масаласи — тафаккурнинг борлиққа муносабати масаласидир. Баъзи бўлимларга, жумладан минометчиларга ҳам, комбат қисқа дам берди. (О. Г.) ... Лекин ҳамма, шу жумладан онанинг ўзи ҳам, ёлғиз шикоят қилар... эди. (М. Г.)... Ундан кейин яна куйлади ва шунинг билан бизнинг ҳаммамизни, ҳатто Беликовни ҳам, ўзига мафтун қилди. (Чх.)

Баъзан гап таркибидаги айрим бўлақлар айнан қайтарилади. Қайтарилган бўлак кўпинча маълум аниқловчи ва изоҳловчи сўзлар билан бирикиб келиши мумкин. Бу тобе сўзлар маълум бўлакнинг маъносини турли томондан изоҳлаш вазифасида келади. Такрорланган бўлак ажратилган изоҳловчи бўлак саналиб, мазмунан таъкидлаш функциясида бўлади. Масалан: *Онанг, умид билан бешигингни тебратган, шу бечора онанг сендан нима кўрди.* (А. Қ.) Ҳатто форспараст шоирлар ҳам унинг ғазалини — ўзбек тилидаги ғазалини энг буюк нодиралар даражасига кўтарардилар. (О.)

Айрим ажратилган изоҳлар модал муносабатларни ифодалайди — сўзловчининг маълум предметга бўлган муносабатини кўрсатади.

а) сўзловчининг ижобий муносабати: *Корец ўғиллари — йигитларнинг гуллари, Қақшатғич зарба билан босқинчига ташланди.* (Мир.) *Наманган боғлари — ишқ булоқлари, Қалбни мафтун этар мисоли қўшиқ.* (Р. Б.) *Шуни унутмангки, гулнинг гўзаллиги ҳам инсоннинг, пок қалбли инсоннинг гўзаллиги туфайлидир.* (Р. Ф.)

б) сўзловчининг салбий муносабати (нафрати, жирканчи, мазахи, кесатиши ва бошқалар). *Бу ердаги ўртоқларинг сени, сен ювиндихўрни ҳамқишлоғимиз дегани ор қилишади.* (А. Қ.) *Соқчилар золим хонни, Бу ажойиб ҳайвонни, Оғилда ушладилар.* (Х. О.) *Трумен, Черчилларнинг, у номурод дилларнинг заволини истаймиз!* (Ф. Ф.) *Гўзал Пхеньягни яксон этди ёв — Уолл-Стритнинг ёвуз малайи.* (Х. Ф.) *Қутирган шоҳ, у золим тождор, Эҳ сўндирди, хор қилди босиб, Чекинади денгизга Нью-йорк бойваччалари — олифта офицерлар.* (Мирмуҳсин)

в) маълум предметнинг сўзловчига бўлган муносабати: *«Сиздан илтимос қилар эдимки, Ғафур Ғуломга, менинг иккинчи отамга, яна бир ўғлинг бор экан, у доим сени оталарча ғамхўрлигингни унутмайди деб, хабар қилгин», — деди.* (Жур.) *Унинг — қадрдон ўртоғимиз Дарбекнинг орамиздан кетиши бизни жуда оғир қайғуга солди.* (Мед.)

4. Маълум ҳаракат-ҳолатнинг рўй бериши учун асосни ёки сабабни ифодалайди: *Мана мен, виждонли немис сифатида, қуроқларингизни ташлаб, Гитлер учун ўз қонингизни тўқманг, деб сизга мурожаат қиламан,* (Қаз.) *Сиз, Совет кишиси сифатида, бизнинг Қизил Армия ва қизил флот жангчиларига шу қадар ғамхўрлик қилаяпсиз.* (Қаз.)

Бу хил ажратилган изоҳлар одатда кишилиқ олмошига оид бўлиб, кўпинча улар олмошдан сўнг, баъзан олдин келади. Ажратилган бўлакнинг таркибида сифатида сўзи бўлади. Баъзан бу сўз ўрнида *бўла туриб* феъли қўлланади: *...шунинг учун ҳам сиз, партия аъзоси бўлатуриб, партиянинг йўл-йўриқларини ва ҳарбий хизматчи бўла туриб, олий бош қўмондоннинг буйруғини ўзингиз учун мажбурий деб ҳисобламаслигингиз катта айб бўлади.* (Қаз.)

Айрим ҳолларда олмош ажратилган изоҳдан сўнг келади: *— Бригаданнинг асосчиларидан бири сифатида, биринчи сўз сенга, Василий Иванович.* (А. М.)

д) тўсиқсизлик муносабати ифодаланади: *Уларнинг ҳаммаси — хоҳ ёш, хоҳ қари — фирибгар, ғийбатчи, золим.* (О.)

5. Изоҳловчи бўлак ўзидан олдин келиб, унга функциядош бўлақдан англашилган маънонинг хулосасини ифодалайди: *эргаш гаплар сўз бирикмасидан таркибида эга ва кесими бўлиши билан, яъни гап бўлиши билан фарқланади.*

Бу жумладаги *гап бўлиши билан бирикмаси эга ва кесим бўлиши билан бирикмасининг хулосасидир.* (Чунки эга ва кесимнинг бўлиши гапни ташкил этади).

6. Изоҳловчи бўлак авторнинг йўл-йўлакай изоҳи, эслатиши бўлиши мумкин. Бундай иккинчи даражали изоҳ, эслатиш, одатда, паст интонация билан талаффуз этилади ва шунинг учун ҳам қавсга олинади: *Кейин ўз уйига (Николай Иванович кабинети бўлган уйга) аста кириб кетди. (А. Т.) Уларда (батареячиларда) ...сочларини топтоза қириб юриш одати бор эди. (О. Г.)*

Ажратилган изоҳлар иштирок этган бирикмаларда асосий, етакчи маъно изоҳланаётган бўлакда бўлади. Айрим ўринларда ажратилган изоҳлар ҳам асосий тушунчаларни ифодалаши, изоҳланаётган бўлак унга нисбатан маълум даражада изоҳловчи бўлиб қолиши мумкин: *Замона Гомери — кекса Сулаймон — доҳига атади шоҳ асарини. (Ғ. Ғ.) Унинг бу кулгиси эслатар эди, илк баҳор чечанин — Холбек гулини. (Жур.)*

Баъзан ажратилган изоҳ ва изоҳланмиш логик жиҳатдан тенг бўлиб, бир-бирини изоҳлайди: *Тайга жангчилари — мард партизанлар, қурол-яроғларни тўплар шошмасдан. (Те Ги Чен) Йўлчи учун бир белги — қора. Липилларди ундаб роҳатга. (Лерм.)*

Баъзан ажратилган изоҳловчи ва изоҳланмишлар бирикиб, ягона фразеологик бирикмани ташкил этади: *Йил — ўн икки ой...*

Ажратилган изоҳларнинг грамматик белгилари. Ажратилган изоҳга оид бўлак, одатда, маъноси абстракт бўлган олмош, от, равиш ва бошқа сўз туркумлари орқали ифодаланади. Чунки маъноси абстракт сўзгина изоҳ талаб этади. Масалан: *Шарқнинг машъалидан, азим водидан, Сенга, рус халқига, ташаккур беҳад. (Ҳ. Расул) Аллақаердан, тўпларнинг гумбирлаши эшитилар эди. (Бубен.) Мен ҳам — Корейнинг ҳур граждани, баланд чўққиларга кўтариламан. (Те Ги Чен) Буларнинг ҳаммаси битта ҳисга — Кузнецовга қарата аччиқ ва аламли таънага қаратилган эди. (Мед.) Ундан олти қадамча нарида, тош йўлнинг тротуарига ёпишган жойида, орқасини столбага берган ёшгина йигит ўтирарди. (М. Г.) — Тоза ложувард устига олтиндан ишланган бортига солинган нақшлар, тасвирлар — усталарнинг, наққошларнинг санъати — уни роса мот қилган эди. (О.) Эрта билан барвақт, соат беш-олтиларда, кимдир Фёдорнинг эшигини қаттиқ қоқди. (Фурм.)*

Айрим предметларни таърифлаш зарур топилганда, отоқли отлар ҳам изоҳланиши мумкин: *Ана, ҳусни кўзни олгувчи Хуррам — Яккақайроғочнинг қаҳрамон қизи. (Ҳ. Ғ.)*

Изоҳланмиш бўлак, одатда, ўзига оид сўзлар — аниқловчилар, изоҳловчилар билан кенгайиб келади. Бу аниқловчи-

лар кўпинча олмошлар орқали ифодаланади, бунда изоҳланмишни изоҳлашга бўлган талаб янада кучаяди.

Ажратилган изоҳ асосан морфологик шаклланишига кўра изоҳланмиш сўз билан бир хил кўринишда бўлади. Аммо бундай мослик доимо бўлавермайди. Айрим маъно ва оттенкаларни ифодалаш учун изоҳловчи ва изоҳланмиш турли сўз туркумидан ёки турли шаклда бўлиши мумкин.

1) изоҳланмиш — отлашган сўздан, изоҳловчи отдан: *Куни бўйи ишлаб, чарчаб, толиб, Ухлаб қолди, ёлғизи — келинчак. (Уйғ.)*

2) изоҳланмиш — отоқли отдан, изоҳловчи турдош отдан ва аксинча: *Радишчев — протестант, озошликнинг ботир курашчиси, Пушкин айтганидек, «қулликнинг душмани» дир (М. Калинин) Узун стол орқасида ҳалиги, эркаклар билан бир қаторда икки аёл — хотин-қизлар педбилим юртининг жонкуяр муаллималари, меҳрибон мураббийлари — Зоҳида ва Шарифа, ўтиришар эди. (Зулфия) Яшнаб келар раис — Болтака, ҳилпиратиб йўрганинг ёлин. (О.)*

3) изоҳланмиш — олмошдан, изоҳловчи — от ёки отлашган сифатдошдан: *Аmmo биз, совет кишилари, бундай муносабатлар бўлиши мумкин ва лозим деб ҳисоблаймиз. (Ғ. Ғ.) Биз — ота-ўғил, уйдан чиқиб, бобомнинг ҳовлисига бордик. (С. А.) Ҳой ким у — бўжирган? — деб бояги овоз эшитилди. (М. Ғ.)*

4) изоҳланмиш жой ёки бирор жонсиз предмет номини ифодаловчи отдан бўлса, изоҳловчи конкрет шахсни кўрсатувчи отлардан ифодаланади: *Бугун Москвага: ойимга ва ўртоғим Ирага хат ёздим. (Қосм.) Бу ахборот полкка — Бабченкога бориб тегади, ундан кераклиси танлаб олиниб дивизияга, Проценкога боради... (Қаз.)*

Бу хил ажратилган изоҳли бирикмаларда мазмунан ўзаро изоҳлаш сезилади: изоҳланмиш маълум шахснинг туриш ўрнини билдирса, изоҳловчи маълум жойда турувчи конкрет шахсни кўрсатади.

5) изоҳланмиш ва изоҳловчи бўлақлар турлича шаклланиши ҳам мумкин; бу ҳолат ҳам ўзига хос грамматик маъноларни ифодалаш учун қўлланади:

а) изоҳланмиш ва изоҳловчи эгалик қўшимчасининг икки хил шахс белгиси билан шаклланади: *Уғли — хўжайиним — уйлангандан кейин, рўзғорни яхшилаб, овқатларни мўл-кўл қила бошлапти. (О.)*

б) изоҳланмиш тушум, изоҳловчи жўналиш келишиги ва миқдор-чегара билдирувчи қўшимчаларни қабул қилади:

Ундан кейин бутун халқни — аъён дан тортиб кўзи о ж и з г а д о й г а ч а — тўйга чорлаган. (П.)

в) изоҳланмиш бош келишик шаклида, изоҳловчи ўрин-пайт келишиги шаклида бўлади ёки аксинча: *Бир кун, со-вуқ кечаларнинг бирида, Кузнецовни командир чақириб олди. (Мед.) У вақтларда — бу л т у р, босмачилар билан урушганимиз Меҳтарқосим кўприги тошдан эмас, ёғоч-дан қурилган эди. (С. А.)*

г) изоҳланмиш чегара билдирувчи -г а ч а шаклида, изоҳ-ловчи чиқиш келишиги шаклида: *Вокзалдан Староконюшен-ний кўчасигага, — Москванинг у бошидан-бу бошигага, пиёда кетишди. (А. Т.)*

д) изоҳланмиш бош келишик шаклида, изоҳловчи эса ҳам ёрдамчиси билан келади: *Бутун қишлоқ — айтилгани ҳам, айтилмагани ҳам, тўю-томошага ҳозирланар эди. (А. Т.)*

Синтактик хусусиятга кўра, изоҳловчи ва изоҳланмиш бўлақлар турли хил ёки айрим ўринларда бир функцияда бўлиши мумкин.

а) изоҳланмиш ёки изоҳловчи боғлама билан бирикиб келиши мумкин: *Уларда (батареячиларда) қандай шароит-да бўлмасин, қишда ҳам, ёзда ҳам — бир-бирларининг сочларини топтоса қириб юриш одати бор эди. (О. Г.) Яқин бир ердан, ҳовлидан бўлса керак, шундай қаттиқ гумбирлаш эшитилдики... (А. Т.)*

б) изоҳловчи уюшиб келиши ҳам мумкин. Уюшган изоҳ-лар боғловчилар ёки ёлғиз интонация ёрдами билан бирика-ди: *Икки овсин — Турсуной билан Шарофат — бир-га ўтириб, ҳасратлашар эди. (О.) Эшон болалари — Сай-фулло ва Мастуралар — эрта ётиб, кеч турар эди-лар. (Ш. Т.) Улар, эру хотин, жуда яхши кишилар эди. (П.) Биз, яъни мен ва штабс — капитан, бўронни бутунлай унутдик. (П.) Уларнинг кетидан яна икки киши, — машинист билан кочегар, — етиб келишди... (А.Т.)*

Ажратилган изоҳ изоҳланмиш бўлақка ҳеч қандай боғлов-чисиз, ёлғиз интонация ёрдами билан бирикади — бу ҳол унинг маъно, функцияси ва интонация хусусиятидан келиб чиқади.

Айрим ҳолларда ажратилган изоҳ билан изоҳланмиш орасида, *хусусан, жумладан, масалан, яъни, тўғриси* каби сўзлар қўлланади. Бу лексик элементлар изоҳланмиш ва изоҳловчи бўлақ орасидаги грамматик муносабатни кўрсатишдан кўра, улар орасидаги айрим семантик муносабатни (тўдадан бўлақ, ажратиб кўрсатиш, изоҳ ва бошқалар) ифодалаш учун қўлланади: *...булардан, хусусан Урмон полвондан... (С.А.) Ҳамма, шу жумладан Сергей Николаевич ҳам,*

отряд советининг раиси Васёк Трубочёв... газетадан фамилиясини ўчириб ташлаган деб ўйлашаётганини биларди. (В.Ос.)

Ажратилган изоҳларнинг синтактик функцияси

Ажратилган изоҳлар, синтактик функцияларига кўра, изоҳланмиш сўзларнинг эквивалентлари ҳисобланиб, улар қандай функцияда бўлса, булар ҳам шу функцияда келади. Шунга кўра, ажратилган изоҳлар тўрт турга: изоҳловчилар, аниқловчилар, тўлдирувчилар ва ҳолларга бўлинади.

Ажратилган изоҳловчилар

Ажратилган изоҳловчилар ҳозирги ўзбек адабий тилида кенг қўлланади. Бунинг сабаби изоҳловчиларнинг грамматик жиҳатдан, бошқа бўлакларга нисбатан, анча мустақил бўлишидир.

Изоҳловчи орқали ифодаланган маънони бошқа гап бўлаклари маъносидан ажратиб, бўрттириб ифодалаш лозим топилса, у ажратилади. Ажратилган изоҳловчи кўтарилган ва бироз суст интонация билан талаффуз этилади ва у одатда изоҳланмишдан сўнг қўлланади.

Ажратилган изоҳловчи кўпинча ўзига оид сўзлар билан кенгайиб келади, бу ҳолда унинг ажратилиши янада аниқроқ ва ёрқинроқ бўлади. Масалан: *Баратой — Озарнинг санъаткор қизи, Кўнглингда Боқунинг оқ тонги яшар. (Ҳ. Ғ.) Ўй-бўйида турар ёр — Бир-бирини севуви дўстлар. (Ҳ. Ғ.)*

Кишилик олмоши ёки отлашган сўзларга оид бўлган изоҳловчилар ҳам ажратилади: *Биз, 22-группада ўқувчи қизлар, Ҳайриниса ҳам биз билан ёнма-ён туриб ўқишини истаймиз. (Зулфия) Шунда ўзи — сув қопқачиси — Шюзларда туради мағрур. (С. Ак.) Уларнинг олдингиси, — кубанча кийинган, ...елкасига бошлиқ илган киши, дивизия бошлиғининг олдинги отини ўйнатиб келди... (А. Т.) Улардан бири, Надежданинг онаси, ширин овоз билан деди... (А. Т.)*

Кишилик олмоши (умуман, от ўрнида келган олмошнинг бошқа турлари ҳам) ажратилган изоҳловчилар билан кўпроқ қўлланади. Бунинг сабаби, аввало, олмошнинг мавҳум маъноли бўлиши бўлса, сўнгра олмошга оид изоҳловчи ундан сўнг қўлланади, бу изоҳловчининг ажратилишига сабаб бўлади.

Олмош ва унга оид ажратилган изоҳловчи кўп вақт мазмунан бирикиб, бир тушунчани ифодалайди: *Сен, ит, нима*

учун болани ёлғиз қўйиб кетдинг. (Х. Ҳ.) — Бе, мен, тентак, нега йиғлаяман? — деди у, гўё ўзи ҳам тушунолмаётгандек. (Каз.)

Ўз изоҳланмиши билан бирикиб кетган бундай изоҳловчилар изоҳланмишнинг морфологик белгисини ҳам ўзига олади: *Мен, Муқимийга, ҳамиша муддаодир, кўзларинг. (Муқимий) ...хўш, у олижаноблик қилиб, мен, чўлоққа турмушга чиқади... (Б. П.)*

Изоҳловчи ва изоҳланмишнинг бундай муносабатга киришган хиллари айрим ҳолларда фразеологик бирикмани ташкил этади: *Мен, Олег Кошевой, «Еш гвардия» аъзолари сафига кира туриб, қуролдош дўстларим олдида ...қасамёд қиламан. (Фад.) Мен, ёмондан, айрилиб, яхшини топганинг қани? (Фольклор)*

Ёлғиз келган изоҳловчи қуйидаги ўринлардагина ажратилади:

1. Агар автор бирор предметга изоҳ беришни лозим топса: *Масалан: Орқада тикка турган ёшгина йигит, Мамадали, ўзини одамларнинг орасига олди. (А. Қ.) Унинг орқасида, ориқ, чўзиқ юзли аёл — хотини, қисиқ кўзли новча, гимназист — ўғли ўтирипти. (Чх.)*

Бундай ажратилган бўлақларнинг интонацияси ўзига хос бўлиб, бошқа гап бўлақларидан паст ва суст талаффуз этилиши билан ажралиб туради.

2. Агар изоҳловчи кишилик олмошига ёки отлашган сўзга оид бўлса. *Масалан: Тўхтагин, қиз, бу мен — Омонжон. (Х. О.) Буларнинг энг каттаси — олти яшарлиси, қўлида қизил байроқ ушлаб турарди. (В. Ажаев)*

3. Агар изоҳловчи отоқли отлардан сўнг келса: *Бугун унинг тушига Қутжони, ёлғизи, кирган эди. (М. А.)*

4. Агар изоҳловчи изоҳланмиш билан яъни, масалан, хусусан, айниқса, ҳатто, ҳам, шу жумладан, ёки ва шу каби сўзлар ёрдами билан бирикиб келса¹. *Масалан: Бувам, яъни акамнинг отаси, ҳозир раиснинг ўрнида турипти. (Б. П.) МТСларнинг ватанпарвар меҳнаткашлари, шу жумладан ёшлар, лекциялар ва докладлар тинглашни истайдилар. (Газ.) Бу оиланинг бир йилдан бери зиндонга ўхшаган қўрғонда қамалиб ётган аъзолари, айниқса, ёш болалари, боққа чиқиб жуда яйрадилар. (С. А.)*

Ажратилган изоҳловчилар ўз изоҳланмишларидан сўнг ёки олдин келишлари ҳам мумкин: *Соқоли ўсиб кетган, бақувватдан келган бир киши — штаб капитани Жуков — дарҳол ко-*

¹ Ўзига оид сўзлар билан кенгайиб келган ажратилган ҳамма изоҳлар ҳам шу хил воситалар билан қўлланиши мумкин.

мендант олдиға суқилиб бора бошлади. (А. Т.) Ҳалокат ёқа сизга келиб қолган армиянинг офицери, сиз мана шу офицерга честь берибсиз, бу билан сиз хўрланиб қолмадингиз. (О. Г.)

Ажратилган изоҳловчиларнинг изоҳланмишдан олдин келиши оз учрайди; бу вазиятда сабаб муносабатлари англашилади.

Баъзан ажратилган изоҳловчи билан изоҳланмиш ёнма-ён келмайди: *Бу ерга яқинда бир янги одам келиб қолди, Яковнинг амакиваччаси, ўзи сил касал.* (М. Г.)

Одатда, ажратилган изоҳловчилар гап бўлакларидан вергул ёки тире билан ажратилади. Агар ажратилган изоҳловчи ўзига оид сўзлар билан кенгайиб келган бўлса, турли боғловчи ва боғловчи вазифасидаги сўзлар билан бирикиб, вергул ёки тире орасига олинади: *Худди шундай, сен билан менга ўхшаган одамлар, яъни совет кишилари, истиқбол тўғрисида ўйламай яшай олмайдилар.* (Федоров) *Машиналарнинг эгалари — истараси иссиқ ва серғайрат йигитлар — Прага қўзғолонининг қатнашчилари экан* (О. Г.)

Баъзи ўринларда ажратилган изоҳловчининг олдидан тире қўйилиб, сўнгидан вергул ишлатилади: *Эртаси тушга яқин Мойбасарнинг иккита чопари — Қосимбой билан Жумагул, от чоптириб келиб, Жигитик — Уркембойнинг овулига тушди.* (М. А.)

Баъзан, аксинча, ажратилган изоҳловчининг олдидан вергул қўйилиб, сўнгидан тире ишлатилади: *Совет армиясининг генерали, ўша сиз айтган «қандайдир осиели» — мен бўламан.* (Я.)

Бу ҳол изоҳловчи билан изоҳланмиш ўртасидаги маъно муносабатларига ёки авторнинг ажратилган бўлак орқали маънони қандай ифодалаш ниятига боғлиқ бўлади.

Қуйидаги ўринларда ажратилган изоҳловчилар тире билан ажратилади:

а) агар ажратилган изоҳловчи гап охирида келса:

[Б у л и ч о в] *Бу — сенинг ишинг эмас. Қани, ўтир, сендан ҳаммаси дод деяпти.* [Ш у р а] *Ким у — ҳаммаси?* (М. Г., Пьесалар)

б) агар ажратилган изоҳловчининг ўз ичида вергул ишлатилган бўлса: *Унинг алоқачиси Петя Уралец — пешонаси кенг, кўзлари йирик йигитча — палатка ёнида бир сиқим ўт билан терлаб кетган отини артиб турар эди.* (Қаз.)

в) ажратилган изоҳловчини ва изоҳланмиш сўзни уюшиқ бўлақлардан фарқлаш учун: *...Катта ва мўмин кўзли, қип-қизил юзли, серғайрат бир чол — дворянлар сардори, тўн кийган ва жуда катта қорин солган волюсть бошлиғи ўтирарди.* (М. Г.)

г) агар ажратилган изоҳловчи бир неча бўлса, изоҳланмиш билан ажратилган бўлакларни фарқлаш учун: *Бу ерларга келган у — халқ ўғли, шоир, Ватан тоғлари сари очиб қучоғин.* (О.)

д) агар ажратилган изоҳловчи изоҳланмишнинг маъносини очиб берса (бу ҳолда ажратилган изоҳловчи билан изоҳланмиш ўртасида яъни сўзини қўйиш мумкин бўлади): *Алексейнинг қулоғига ироқдан келаётган жанг садоси — тўпларнинг гумбирлаши, автоматларнинг тариллаши, милтиқларнинг тарсиллаши эшитилар эди.* (Б. П.) *Бу уйда тўққизта учувчидан бўлак уйнинг эгалари — кампир ва унинг бўйига етган қизи ҳам турар эди.* (Б. П.)²

Интонацияси умумий бўлган изоҳловчи ва изоҳланмиш ўртасида дефис ишлатилади. *Орқадаги ўрмон билан ҳавони-осмонни зулмат қоплаб ётарди.* (М. Г.) *...чанг босган япроқларда яқинлашиб қолган куз аломатлари-сариқ доғлар равшан кўринарди.* (М. Г.)

Баъзан икки изоҳловчи бир-бирини изоҳламай, маълум предметнинг икки хил белгисини ифодалаш мумкин: *Куйлар чалар шоир-бастакор, Фикр топар сиҳирли диёр...* (О.)

Бу мисолда *шоир-бастакор* предметнинг икки хил хусусияти — унинг шоир ва бастакор (композитор) лигини кўрсатади. Бундай изоҳловчилар ажратилмайди.

Изоҳловчи ва изоҳланмиш шаклан бир хил бўлмаслиги ҳам мумкин: *Армиянинг ҳамма хўжалик ишларига шулар қарар эди, — қўлга тушган ҳамма ўлжа, — хоҳ пул, хоҳ мол, ғалла, ем-хашак ёки рўзғорда керак бўладиган мато — кийим-бош, кўрпа-ёстиқ, ойна, қурол-аслаҳалар бўлсин, — шуларнинг қўлига келиб тушарди.* (А. Т.) *Мана ўша лейтенант, ҳозир эса гвардия майори, ҳўл асфальтда чопиб кетаётган каретада унинг ёнида ўтирибди.* (Қаз.)

Бу ҳолатда ёзувчи ажратилган бўлак орқали қўшимча маъно оттенкаларини: биринчи мисолда тўсиқсизлик, иккинчисида пайт маъносини ифодалайди.

Ўзбек адабий тилида, олмошга мансуб ёки ўз аниқловчиси бўлган сифатдан ифодаланган аниқловчилар, мазмунига кўра отлашади, Демак, шаклан аниқловчи бўлган сифатлар от туркумига ўтиб, ажратилган изоҳловчиларни ташкил этади. Масалан: *Қаҳрамон йигитлар мени кечирсин, Бу галги шеърим ҳам қизларга доир, Сени, ҳур ва озод, сени куйлайман.* (Зулфия). *Шу пайт афғон қирларидан бош кўтарар от, — Бизнинг азиз, қадрдон.* (Т. Сайдалиев)

² Ажратилган изоҳловчиларда тире қўйишга оид бу қоидаларни қолган ажратилган бўлакларга ҳам кўп ўринларда татбиқ этиш мумкин.

Ажратилган изоҳ аниқловчилар

Ажратилган изоҳ аниқловчилар ўзидан олдин келган бошқа бир аниқловчининг маъносини изоҳлаб келади. Масалан: *Дарҳақиқат, сиз ҳаммангиз — ўртоқсизлар, ҳаммангиз бир туғишгансизлар, ҳаммангиз бир онанинг, яъни ҳақиқатнинг болаларисизлар.* (М. Г.)

Бу жумладаги аниқловчи ҳақиқатнинг ўзидан олдин келган аниқловчи онанинг маъносини изоҳлаб келаётир. Бу хил аниқловчи ўзидан олдин келган сўзни изоҳлабгина қолмасдан, уни бўрттириб, диққатни шу сўзга тортади ва уни гапнинг бошқа бўлақларидан ажратади; шу сабабли ўзига хос, ажратилган интонация билан талаффуз этилади.

Ажратилган аниқловчиларнинг бу тури ўзига хос хусусияти билан фарқланиб туради. Бу хусусиятлар асосан қуйидагилардан иборат:

1. Ажратилган аниқловчи аниқланмиш отга эмас, бошқа аниқловчига оид бўлиб, унинг маъносини изоҳлайди.

2. Ҳар вақт изоҳланмиш сўздан сўнг келади.

3. Изоҳланмиш билан ажратилган бўлак ўртасида пауза бўлса ҳам, гапнинг сўнгги бўлаги аниқланмиш — от билан ажратилган бўлак ўртасида пауза бўлмайди, сўнгги сўз билан умумий интонацияга эга бўлади. Шу сабабдан ҳам бу хил ажратилган бўлак ўзидан олдин келган сўзлардан, вергул ёки тире билан ажратилса ҳам, ундан сўнг келган аниқланмиш — отдан ҳеч қандай ишора билан ажратилмайди. Масалан: *Кечаги, яъни у р у ш д а н о л д и н г и ҳаётнинг нақадар мароқли эканини балки Шура фақатгина шу дамдагина билгандир.* (О. Г.) *Уларнинг устида, фабрика билан ҳамранг — т ў қ қ и з и л т у с л и бутхонанинг гумбази кўтарилган, унинг жомхонаси эса фабриканинг трубаларидан пастроқ эди.* (М. Г.) *Уша отга мана бу боланинг, Қудайбердининг ишқи тушиб қолган экан.* (М. А.)

Ажратилган бўлакни талаб этувчи бўлак мавҳум маъноли олмош ёки отлар орқали ифодаланади ёки ёзувчи бирор аниқловчини изоҳлашни, унинг маъносини ажратиб кўрсатишни лозим топади: *Ким билади, балки унинг, у кәмтар совет кишининг тергов маҳалида ҳеч оғиз очмагани учун ҳам, балки гестапо шундай кучли, енгилмас рақибга дуч келгани учун ҳам, энди гитлерчилар Равно подпольесини, партизанлар отрядининг разведкачилари ва жанговар йигитларни топишга уч баробар киришди.* (Мед.) *Ҳамма турдаги зулмнинг — помешчиклар зулми, капиталистик зулм, миллий зулмнинг — самодержавие полициячилик деспотизми билан қўшилиб кетганлиги халқ оммасининг аҳволини тоқат қилиб бўлмайдиган да-*

ражага етказган ва социал зиддиятларни ғоят кескинлаш-тирган ва чуқурлаштирган эди. (Журн.) Шундан сўнг икки йўлчининг, Челкаш ва Гавриланинг кўз олдида кўп олисларга чўзилиб кетган тенгсиз ва азамат денгиз ёйилди. (М. Г.).

Айрим ҳолларда ажратилган аниқловчи кўчма маънода қўлланган бошқа бир аниқловчининг маъносини изоҳлайди: ...хаммангиз бир онанинг, яъни ҳақиқатнинг болаларисиз... (М. Г.)

Баъзи ажратилган изоҳ аниқловчилар ўзи ифодалаётган аниқловчининг маъносини таъкидлайди. Масалан: *Биз икки системанинг — капиталистик система билан социалистик системанинг — мусобақасида социалистик система ғалаба қилди, деб айтар эканмиз, бундан, ғалаба социалистик мамлакатларнинг капиталистик мамлакатлардаги икки ишларига қуролли аралашуви йўли билан қўлга киритилади, деган маъно келиб чиқмайди.*

Бошқалар учун ноаниқ бўлган тушунча ёки шахс изоҳланади. Масалан: *Бу ёшлар Раймонд Дьеннинг — шонли Француз ватанпарварининг кўрсатган қаҳрамонлигини такрорлашга тайёр, деган фикр бошимга келди.* (С. Эшонтўраева).

Аниқловчиларнинг ҳар икки тури—сифатловчили ва қаратқичли аниқловчилар — ажратилиши мумкин.

Ажратилган изоҳ функциясидаги сифатловчили аниқловчилар кўпинча белги-хусусият билдирувчи аслий ёки нисбий сифатлар орқали ифодаланади. Масалан: *Улар орасида жуда қизиқ, я н г и системадаги ўзимизнинг совет паровозларимиз ҳам бор.* (В. Ос.) *У янги, к у т и л м а г а н бу озордан тутаниб кетди...* (В. Ос.) *Васёкнинг аввалги, п о р л о қ кунлари қайтиб келади.* (В. Ос.) *Бугунги, б о я г и гапингизга келсак, бунинг ҳайрон бўладиган ери йўқ.* (А. Т.).

Ажратилган изоҳ тўлдирувчилар

Мавҳум маъноли ёки изоҳ талаб этган бирор тўлдирувчида ҳам ажратилган изоҳ бўлиши мумкин. Бундай ажратилган бўлак шаклан тўлдирувчи бўлиб, мазмунан ўзидан олдинги тўлдирувчининг маъносини изоҳлайди, диққатни ана шу бўлакка жалб этади. Бундай ажратилган изоҳ алоҳида интонация ва пауза билан талаффуз қилинади.

Тўлдирувчиларнинг ҳар икки тури ҳам ажратилган изоҳ талаб этиши мумкин:

1) Ажратилган воситасиз тўлдирувчилар: *Кечқурун ош сузсак, бир насиба кам, Қумсайман бировни — аллакимни.* (Ғ. Ғ.) *...Карвонбоши... бўсаға устига қўйилган қўлни — амир қўлини — икки қўлаб ушлаб кўзига суртди.* (С. А.)

2) ажратилган воситали тўлдирувчилар: *Фурсатинг борми, қайнатангдан, Зуннунхўжадан, сўраб келганмисан:— деди. (А. Қ.) Менинг бу ерга келишдан мақсадим... социализмга олиб борадиган ишда, яъни колхоз тузишда, сиз оға-иниларимга ёрдам беришдир. (А. Қ.) — Ҳа, баракалла,— деди Сафаров,— ерга хўжайин бўласиз, колхозга, катта хўжаликка, хўжайин бўласиз. (А. Қ.) Унсин учун, бечора қиз учун, бу қандай мудҳиш, мотам! (О.)*

Изоҳ маъносидаги ажратилган тўлдирувчилар изоҳланмиш билан яъни, *жумладан, чунончи, айниқса* сўзлари ёрдами билан боғланиши мумкин: *Биз иккимиз иккинчи болани, яъни Павлушани, яхши танир эдик. (Мед.) Тинч аҳолига, яъни бизнинг кишиларимизга берилаётган азоблар тўғрисида Фон Оффельнинг сурбетлик билан қилган ҳикояларини эшитишга ҳеч тоқат қилиб бўлмас эди. (Мед.) Бу йигитнинг оғзидан байт чиқишини, айниқса бунақа байт чиқишини ҳеч ким кутмаган бўлса керак, ҳамма гуруллаб кулиб юборди. (А. Қ.)*

Айрим тўлдирувчилар айнан такрорланади ёки бирор синоним билан алмашади. Бу ҳолда тўлдирувчидан англашилган маъно билан изоҳланмиш маъноси бир хил бўлиб, бу маъно бўрттирилади: *Икки ёш коммунист бир-бирини юракдан севади-ю, аммо бирга ҳаёт қуришга, чинакам коммунистик оила қуришга журсъат қила олмайди? (Ш. Р.) Энди кексайган чоғларида янги даврга, бахт с о о д а т д а в р и г а, коммунизм даврига кирдилар. (Ш. Р.) — Қўлини мушт қилиб гиламга урди,— табиатни ўзгартирмазд, Григорий бошлаган йўлдан, рус халқи изидан, дадил қадамлар билан борамиз. (Ш. Р.)*

Қайтарилган бўлак маълум аниқловчи, изоҳловчи сўзлар билан бирикиб келади. Бу сўзлар тўлдирувчининг маъносини изоҳлашда хизмат қиладилар. Айрим ҳолларда бундай изоҳловчи сўзларнинг аҳамияти ортади ва маълум сўзни қайтаришдан мақсад ана шу. *Изоҳловчиларнинг маъносини изоҳлаш, таъкидлаш бўлиб қолади: ...Социалистик партиядан белгиланган кандидат ҳукумат тузиш тўғрисидаги таклиф юзасидан президентга бериладиган узил-кесил жавобни яна бир марта кечиктиришга — б у с а ф а р э р т а г а э р т а л а б г а ч а қ о л д и р и ш г а — қарор қилган бўлса керак. (Газ.)*

Бу мисолда асосий фикр музокараларни эртага эрталабгача қолдириш ҳақида бормоқда.

Одатда изоҳланмиш тўлдирувчи билан изоҳ тўлдирувчи бир хил формада бўлади. Айрим ҳолларда баъзи мазмун отенкаларини ифодалаш учун изоҳланмиш ва изоҳловчи бўлакларнинг шакли бир-бирига мос келмаслиги мумкин. Масалан: *Шунда у, рус кийими унга, Маргаритага ҳам,*

ярашган бўларди, деб ўзига тасалли берарди. (Каз.) ... Лекин ўз атрофидагиларга, — командирларга ҳам, жангчиларга ҳам, бунинг аксини англатишга ҳаракат қилар эди. (Каз.)

Бу мисолларда ажратилган изоҳлар орқали маълум тўлдирувчиларнинг маъноси бошқаларидан ажратиб кўрсатилаётир.

Ажратилган изоҳ ҳоллар

Ажратилган изоҳ ҳоллар, одатда, бошқа бир ҳолдан сўнги келиб, ўзидан олдинги ҳолнинг маъносини изоҳлайди, аниқлайди: аниқлаб, изоҳлабгина қолмасдан, изоҳланаётган сўзнинг маъносини бўрттириб, бошқа гап бўлақларининг маъносидан ажратиб кўрсатади: *Лекин бу ерда, қишлоқ жойида эса, бекор ўтириш кишини айниқса зериктирар экан.* (К. С.) *Йироқда, ғарб томонда, тонг қуёшининг қизғич нурларида Карпат тоғларининг чўққилари қизариб кўринади.* (О. Г.) *Айвон олдида, отхонанинг ланг очиқ эшиги ёнида, отлар қарсиллатиб ем еб турарди.* (О. Г.)

Ажратилган изоҳ ҳол сўроғи ҳамда вазифасига кўра, изоҳланиб келаётган сўзга тенг бўлади, лекин ифодаланиш материалига кўра, изоҳланмиш бўлакка тенг бўлавермайди. Масалан: *Одамлар шу ернинг ўзида, сой бўйида, қиррали тошлар орасига жойлашади.* (О. Г.) *Нарироқда, ғарб томонда эса, Лена тоғлари юқсаларди.* (О. Г.)

Ажратилган изоҳ ҳоллар тилимизда жуда кенг қўлланади. Айниқса, ўрин ва пайт ҳолининг ажратилиши бошқа хил ҳолларга нисбатан кўпроқ учрайди.

1. Ажратилган ўрин ҳоли: *Олдинда, колоннанинг кўзга ғира-шира кўринган бошида, офтоб ботиб бормоқда эди.* (О. Г.) *Бошқа бир жойда — ҳовлининг ичида, аллакимнинг тажангланиб қичқиргани эшитилар эди.* (М. Г.)

2. Ажратилган пайт ҳоли: *Кечалари, ишдан бўшаган вақтларда, улар бир бутилка винони арра қилиб, ҳар бир чет мамлакатда совет жангчиларининг ўзлари яратган, қизиқ, аммо тушунарли тилда ҳангомалашиб ўлтирар эдилар.* (О. Г.)

3. Ажратилган равиш ҳоли: *Қўллар ишлар тез — мўъжизакор* (О.) *Йиллар мана шу хилда, осойишта ўтар эди.* (А. Қ.)

4. Ажратилган мақсад ҳоли: *Генерал томонидан одамларни хурсанд қилиш учун эмас, балки амалий бир мақсад билан, яъни ўз маршлари билан солдатларга ёрдам бериш учун қўйилганликларини музикачилар билар эди.* (О. Г.)

5. Ажратилган миқдор-даража ҳоли: *...генерал Мамонтов*

қизил фронтни яна,— иккинчи марта,— ёриб ўтиб,— ...узоқ сафарга йўл олди. (А. Т.)

Баъзан равишдош оборот изоҳ маъносида ҳам қўлланади: *Лекин жуда усталик билан, рақиблар томонга сездирмай, келтириб бериш керак.* (Кс.)

Ҳолларнинг қолган турлари кам ажратилади.

Ажратилган изоҳ ҳоллар кўпинча яъни ва бошқа сўзлар билан бирга қўлланади: *Ушанда, яъни ғалабадан кейин, олдинги ҳаётга сира ўхшамаган янги ҳаёт бошланиши керак эди.* (О. Г.) *Тўй ... электростанция ишга тушгандан кейин, яъни февралнинг бошларида, ўтказиладиган бўлди.* (А. Қ.)

Ажратилган изоҳ ҳоллар ўзига оид сўзлар билан кенгайиб кела оладилар (юқоридаги мисолларга қараиң), улар ўрни билан ёлғиз бир сўздан иборат ҳам бўлади: *Аллақаёқдан, узоқдан, онанинг мулоийм овози келди.* (М. Г.) *Бир кун кечки овқатдан сўнг Павел дераза пардасини тушириб, бош томонга — деворга, тунука чироқни осиб, бурчакда ўтириб мутолаага бошлади.* (М. Г.)

Шунингдек, ажратилган изоҳ ҳоли уюшиб келиши мумкин... *Қўрада, боғда, ғарамлар орасида ва бутун далада,— ўнг томонда ҳам, чап томонда ҳам, ҳамма ерда — замбараклар туради.* (О. Г.)

Баъзан бир ажратилган изоҳ ҳоли иккинчисининг маъносини изоҳлаб келади: *Полвон арабнинг ўзи уй эгасига муносиб бўлган ерда — меҳмонхонанинг энг қуйисида, даҳлиз эшиги ёнида — 1919 йилдаги жойида, ўтирмақда эди.* (С. А.)

Ажратилган изоҳ ҳоллар мавҳум маъноли олмош ёки равиш ва бошқа сўз туркумлари орқали ифодаланган ҳолларни изоҳлайди. Кўпинча бундай изоҳланмиш сўзлар пайт ҳолларида — *вақт, бир вақт, баъзи вақт, баъзан; кун, йил* ва бошқа сўзлар бўлса, ўрин ҳолида — *қаёққа томон, тўғри, узоқ, аллақаёқ, ўртаси, этаги, олдинда, томон, илгари, бу ер, у ер* каби лексик элементлар қўлланади.

Таъкид-изоҳ маъноси ифодаланганда изоҳланмиш сўзнинг конкрет маъноси изоҳланмайди. Бу ҳолда изоҳланмиш такрорланиб келади. Масалан: *Чекинган вақтларда ҳам,— бошқаларнинг айби билан чекинган вақтларда ҳам,— душманга ғалабани жуда қимматга тушириб келдингиз...* (А. Т.)

Гап бўлақларидан кесим ҳам изоҳ талаб этиши мумкин. Кесимни изоҳлаган бўлақ алоҳида интонация билан айтилади.

Кесимнинг ҳар икки тури — феъл кесим ҳам, от кесим ҳам изоҳ талаб этади, изоҳловчи бўлақ кесимдан англашилган маънони изоҳлайди, таърифлайди.

Феъл кесим изоҳи: ...*парвариш қилдилар — суғордилар, бутадилар.* (Б. П.) ... *қўрқшдан музлагандай бўлиб қолган қўлларини ҳаракатга келтирди — юқори кўтарди...* (С. А.)

От кесим изоҳи:— *Мана, кўрдинларми, қаттиқ — тишларингни ушатади.* (О.) *Сен геолог — тоғинженери; Мен филолог — бошқадир касбим.* (Ж. Ж.) *Олахўжа кўришида шундай — мўмин, бузоқнинг ҳақи бор деб, сигирнинг сутини ичмайди.* (П. Т.)

Изоҳ талаб этган бўлак восита келишигида бўлиши ҳам мумкин: — *Фақир халқ учун, — деди бир ўтинкаш, — ҳақиқий озодлик, тўқлик шўролар мамлакатада — б о л ь ш е в и к л а р ю р т и д а.* (С. А.)

Кесимни изоҳловчи бўлақлар изоҳланмиш бўлак билан бир шаклда бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин. Бу жиҳатдан ажратилган кесимлар анча эркин тузилади. Айрим ҳолларда изоҳланмиш ва изоҳловчи бўлақларнинг кўмакчи феъллари умумий бўлиши — бу кўмакчи феъл изоҳловчи бўлак таркибида бўлиши мумкин: *Оғир масаланинг жавоби соддагина: яъни мақоладан жаҳли чиқиб, фамилиясини ўчирган -ташлаган бўлиб чиқар эди.* (В. Ос.)

Ажратилган изоҳ айрим бўлакни эмас, бутун эргаш гапни изоҳлаши мумкин: *Уларда, қандай шароитда бўлмасин, қ и ш д а ҳам, ё з д а ҳам, бир-бирларининг сочларини топтоза қириб юриш одати бор эди.* (О. Г.)

Ажратилган изоҳ гаплар

Айрим гаплар мазмунан маълум гап таркибидаги бирор бўлақларни изоҳлаб, аниқлаб келиши мумкин. Бундай гаплар ўзи изоҳлаб келган бўлакдан сўнг бевосита келади, уларнинг айримлари асосий гап билан бирикиб, қўшма гапни ташкил эта олмайди: *Хотини, ранги оппоқ, кўзларини катта-катта очиб, унга ваҳимали қаради.* (А. Қ.)

Бу мураккаб гап таркибидаги *ранги оппоқ гапи хотини сўзидан англашилган маънони аниқлайди.*

Бу хил ажратилган изоҳ гаплар мураккаб гапни ташкил этади.

Ажратилган изоҳ гапларнинг бошқа бир тури асосий гапнинг айрим бўлақлари билан ёки унинг умумий мазмуни билан муносабатга киришади. Масалан: *Кечқурун, она чой ичиб ўтирганда, ...таниш бир одамнинг товуши келди.* (М. Г.) Бу конструкция таркибидаги *она чой ичиб ўтирганда гапи кечқурун сўзидан англашилган пайтни конкретлаштиради, изоҳлайди.* Шу билан бирга, бу изоҳ гап асосий гапнинг

кесимидан англашилган ҳаракатнинг қачон рўй берганини ҳам кўрсатади. Демак, изоҳ гап грамматик-семантик жиҳатдан асосий гап билан бирикиб, қўшма гапни ҳам ташкил этади. Аммо бундай эргаш гап оддий эргаш гапдан функция доирасининг кенглиги билан фарқланади.

Кўринадики, ажратилган изоҳ гапларнинг ҳар икки типи, маълум бир бўлакни изоҳлашига кўра, бир-бирига яқин бўлса ҳам, улар маъно ва функциялари билан фарқланадилар: ажратилган изоҳ гапларнинг биринчи типи учун ажратиш маъноси устун бўлса, иккинчи типи учун изоҳлаш маъноси етакчидир.

Ажратилган изоҳ гапларнинг биринчи типининг кесими сифатдош ёки сифат орқали ифодаланади.

1. Ажратилган изоҳ гапнинг кесими бош келишидаги *-ган* шаклли сифатдош орқали ифодаланади: *Жувон, бошидан рўмоли тушиб кетган, Сидиқжонга орқасини ўгириб зўр иштаҳа билан тут териб емоқда эди.* (А. Қў.) *Йигитлардан бири — увада кийимли, чорпахил ва юзи офтобда куйган, корондами, чорикорми, кўзларини чақчайтириб, оғзини катта очиб, йўгон товуш билан атрофга бонг урди.* (О.) *Машиналарнинг орқа томонида ўтирган икки ҳарбий киши, бирининг ранги оппоқ, соқоли ёмғирдан ҳўл бўлиб кетган, иккинчиси — семиз, такаббур, баджаҳл башара киши, — ўринларидан туриб, честь бериб турдилар.* (А. Т.) *Бири — соқол, мўйловли, маст башара, иккинчиси — семиз, қизил юзли — икки киши кўзга чалинди.* (Ҷх.)

2. Ажратилган изоҳ гапнинг кесими сифат орқали ифодаланади: *Нариги супада—тепаси токли—Кўнчилар улфати — гап-сўз улоқда.* (О.) *Бироқ икки қиз—бири оппоқ, иккинчиси қорадан келган — унга шундай табассум билан боқар... эдики, Радик бирдан уялиб кетар ва кўзларини яна улардан олиб қочар эди.* (Фад.) *Чохов, қовоғи солиқ, махорка чекиб ўтирарди.* (Каз.)

Ажратилган изоҳ гапларнинг иккинчи типининг кесими сифатдош ёки равишдош орқали ифодаланади.

1) сифатдош орқали ифодаланганда, асосан *-ган* шаклли сифатдош қўлланиб, бу ўрин-пайт келишиги қўшимчасини олади ёки шундай қўшимчасини олган пайт билдирувчи сўзлар билан бирикади: *Кечқурун, она чой ичиб ўтирганда, ... таниш бир одамнинг товуши келди.* (М. Г.) *Мартда, ой чиқмаган пайтларда, жануб кечалари қоронғу бўладики... дарахтларни ҳам кўриб бўлмайди.* (Керб.)

2) ажратилган изоҳ гап кесими равишдош орқали ифодаланади: *Гуландомнинг руҳи, гўзаллиги уни бир қадар ўз*

таъсирига олгандан, у ҳозирча — лоақал овқат ва ичкилик келгунча — у билан одмироқ суҳбат қилишни устади. (О.)

Ажратилган изоҳ гаплар оддий изоҳлардан таркибларида эга ва кесимларининг бўлиши билан, яъни гап бўлишлари билан фарқланади. Бу фарқлар уларнинг семантикаси ва айрим функционал хусусиятларида ҳам кўринади.

Ундалмалар

Ундалма — сўзловчининг нутқи қаратилган, бошқа бир шахс ёки предметни ифодалаган сўз ёки сўз бирикмасидир.

Ундалма бош келишидаги от ёки от маъносидаги сўзлар орқали ифодаланиб, гапнинг умумий мазмунини тўлдиради, гапнинг кимга қарашли эканини кўрсатиб туради.

Ундалма асосан диалог гапларда қўлланади. Шунингдек, монологда, автор нутқида, мурожаат, шиор, буйруқ, чақириқ, эълонларда ишлатилади:— *Отажон дейман, ўйинга уста экансиз-ку,— деди Урмонжон кулиб.— Шунинг айтгин, ўғлим, ўйинга уста эканман... Бир менми? Шу одамларга ҳам ўйин-кулги ярашар экан-ку!*— Бу одамларга жуда-жуда кўп нарсалар ярашади, отажон. (А. Қ.) *Ишчилар, уйғон, сенга ишлашга етишди замон (Ҳ. Ҳ.) Бутун фикрим — ҳаётим сенда, Украина! Эй юрак қуёши (Ҳ. О.) Қолхозчи ўртоқ, тез-у тоза тер. (Газ.) Ўртоқлар! Бугун клубимизда халқаро аҳвол тўғрисида лекция бўлади.*

Ундалма гапнинг бош ёки иккинчи даражали бўлаклари билан мослашув, бошқарув ёки битишув алоқасига кириш олмайди. Аммо у гапнинг айрим бўлаклари ёки бутун гап мазмунига алоқадор бўлиб, гапнинг зарур қисмларидан бири ҳисобланади. Шунинг учун ҳам у айрим гап бўлаклари ва гапнинг умумий мазмуни билан ўзига хос грамматик алоқага киришади. Маълум бир гапдан ундалманинг чиқарилиши ёки ҳатто ўрнининг ўзгартирилиши гапнинг умумий мазмунига таъсир этади, авторнинг айтмоқчи бўлган фикри англашилмай қолади.

Ундалманинг ажратилган изоҳловчига яқин бўлган турида грамматик алоқага кириш хусусияти аниқ кўринади, чунки ундалма маълум бир бўлакнинг маъносини изоҳлайди. Масалан:... *Бош турмушим тўри, кўнглимнинг жўри — Буларнинг ҳаммаси сен, Ватаним — онам (Ҳ. П.)*

Мисолдаги *Ватаним-онам* ундалмаси *сен* олмошининг маъносини изоҳлайди, аниқлаштиради. Шу билан бирга, *Ватаним-онам* ундалмаси бутун гап мазмуни билан ҳам алоқадардир.

Бу хил ундалманинг асосий вазифаси ундалма бўлса ҳам, унда изоҳлаш хусусияти ҳам бор. Бундай ундалмаларнинг ажратилган изоҳлардан фарқи қуйидагича:

1. Ундалма чақириш интонацияси билан талаффуз этилади. Ажратилган изоҳлар эса ажратилган, суст интонация билан айтилади.

2. Ундалма нутқ қарашли бўлган объектни ифодалайди, изоҳлар эса бирор бўлакни изоҳлайди (ундалма баъзан изоҳлаши ҳам мумкин. Аммо унинг ундалмалик хусусияти биринчи планда бўлади).

3. Ундалма бош келишида бўлади, изоҳлар изоҳланмишнинг шаклига кўра, турлича бўлиши ҳам мумкин.

Ундалмалар номинатив гапларга шаклан ўхшайди.

Номинатив гапларга мисоллар: *Будапешт! Эндиликда ҳамманинг оғзидан шу сўз тушмас эди (О. Г.) Дунай, Дунай! дегани шу экан-да! (О. Г.) — Эҳ, фриц! — деб мушт ўхталарди ёв тарафга қараб Хома. — Мен сенга қирқ биринчи йилда дунёнинг ярмини босиб ўтишга ўтасан-ку, аммо уйингга қайтиб боролмайсан, демаганмидим? (О. Г.) Жаҳаннамдай қизгин қумликлардан кейин бу водий эртақлардагидай гўзал, о Фарғона! (О.) Собир жангда, меҳнатда қотган, дағаллашган бармоқларидан ҳандалак шарбатини шир-шир оқизиб, хурсанд қичқирди: О жоним Фарғона, оқ олтиним, боғим. (О.) Оҳо, янги Фарҳод ва Ширинлар! — кўзларини жўрттага чақайтириб, қошларини ўйнатиб қичқирди Уктам. — Сирдарё бўйларида ўз Ширининг учун қаҳрамонлик кўрсатмоқчимисан. (О.)*

Номинатив гаплар маълум бир ҳис-ҳаяжон, мақсад ифодалаган гапдир. Шунинг учун ҳам у гап интонацияси билан талаффуз этилади. Ундалма тугал бир мақсад ёки тугал бир ҳис-ҳаяжонни ифодаламайди, интонацияда ҳам тугаллик бўлмайди.

Ундалма доим маълум гап таркибида келиб, гапнинг умумий мазмунига бўлган муносабатни ифодалай бермайди. Баъзан ундалма ёлғиз ўзи келиши, ўз мазмунига кўра гапга тенг бўлиши мумкин. Бундай гап чақириқларда қўлланиб, жавоб талаб этувчи интонация билан талаффуз этилади: *Дарвозадан кирдию, жаҳл билан қичқирди: — Маъмуржон! (П. Т.)*

Ундалмалар семантик ва стилистик функциясига кўра уч гурпуага бўлинади:

1) нутқ қаратилган объектни ифодалайди. Нутқ қаратилган объект уч хил бўлиши мумкин: а) шахс, б) шахс бўлмаган жонли предмет, в) жонсиз предмет.

а) ундалма шахсни ифодалаганда, кишининг номи, фамилияси, тахаллуси, қариндошлиги, ёши, жинси, касби, унвони

ва бошқа хусусиятларини кўрсатиши мумкин: *Собир Умарович, сизни табриклайман.* (Я.) *Шуни яхши билинги, Собир Умарович, сизнинг жонингиз халқ учун, партия учун керак.* (Я.) *Қани, даканг хўроз, заказингни қила бер.* (А. Қ.) [Марченко] *Бугун тилиннга шакар суртиб олганмисан, чангал. Ол, жиян, йўл юриб келгансан* (О.) — *Хуш келибсиз, оғалар, хуш кўрдик!* — *деб уларга эшикни кўрсатди.* (М. Ибр.) *Фридун косани жойига қўйди-да:— Кўрқма, она, синдирмайман,— деди.* (М. Ибр.) — *Ҳеч қаерга юборма, Муса тоға, ҳеч қаерга... Болаларга кийим-бош қилинглар.* (М. Ибр.) — *Йигит, бир кишига адабиётдан дарс беришга рози бўлармидинг?— деб сўради.* (М. Ибр.) *Ҳаммамизга ҳам рухсат этинг, ўртоқ лейтенант.* (Фурм.) *Ўртоқ генерал майор, менга ҳам жангга киришга рухсат беринг.* (Я.)

Ҳозирги ўзбек адабий тилида хотиннинг эрга мурожаатини ифодалаш учун *отаси*, эрнинг хотинга мурожаатини ифодалаш учун *ойиси* (*онаси*) сўзлари қўлланади (бундай мурожаат формасининг қўлланиши ҳозир аста-секин камаймоқда): — *Кўз тегмасин, отаси, Фридун жуда яхши йигит бўлибди!* — *дер эди Сербия хола.* (М. Ибр.)

Баъзан ундалма сўзловчининг ўзи бўлиши, сўзловчи ўзига ўзи мурожаат этиши мумкин. Бу ҳол айрим монолог гапларда (ички нутқ) ёки шеърятда традицион қоидага мувофиқ, шеър авторини кўрсатиш учун охири байтда қўлланади: *Чуқур ёз, ширин ёз, шошилмай соз ёз, Халқ қилмас эътироз, Собир Абдулла.* (С. А.)

б) ундалма жонли предмет бўлиши мумкин. Бундай ундалмалар ҳайвон, парранда, ҳашарот номлари бўлиб, кўпинча, масал, матал, эртақларда ва баъзан шеърятда қўлланади: *Бир булбулни кўриб қолди Эшаквой, унга деди: «Менга қара, булбулчам, дейдиларки, сен эмишсан хуш овоз».* (Кр.)

в) ундалма жонсиз предмет бўлиши мумкин. Бу ҳолат асосан шеърятда қўлланади ва предмет маълум бир субстанция тарзида уқилади, нутқ экспрессив характерда бўлади. *Сени унутолмас юрагим асло, Эй Урта Осиё, Урта Осиё!!!* (В. Инбер)

2) ундалма орқали маълум шахс, предметларга характеристика берилади, таърифланади. Бу характеристика шахс, предметнинг ташқи ёки ички белгисига кўра бўлади. Шахс, предметни таърифлаш қуйидаги йўллар билан бўлади:

а) ундалма вазифасидаги отга аниқловчи, изоҳловчилар бериш йўли билан: *Ҳой яхши қиз, яқинроқ кел, Бир-икки оғиз сўз сўзлайин.* (Ҳ. О.) *«Нега ўқитувчингиз кўринмайди, азизим Шамсия» деб сўради.* (М. И.) *Шарққа нур берувчи эй Ўзбекистон, Улуғ оилада топдинг шараф-шон!* (Т. Тўла)

Порлаган юз, яшнаган кўз, ботир қиз! Комсомолда чечак каби очдинг юз. (Х. О.)

б) ундалма бошқа ундалмалар орқали таърифланади. Бу ҳолда шаклан уюшган ундалмалар вужудга келиб, сўнги ундалмалар биринчи, асосий ундалмани таърифлайди: *Яшагил, тракторим, қуёшим, ноним, Бошимга олтиндан қўйдинг чамбарак, Яшагил, меҳнатим, қувватим, жоним, Илк тонг-отардан беролдинг дарак.* (Ф. Ф.)

Мисолда асосий ундалма *тракторим*; қолган ундалмалар уни таърифлайди.

в) шахс, предметнинг ташқи ёки ички белгисига кўра таърифланади; бундай ундалмалар орқали сўзловчининг маълум шахс, предметга модал муносабати ҳам ифодаланади: *Ўн тўққиздан ошмай тур, гўзал.* (Х. О.) *Халқ кесади йўртқич калласин, Лаънат сенга, трумэнчи жаллодлар!* (И. Шоир) *Андак сабр этинг, дўстим, мен сизга баъзи воқеаларни сўзлай...* (О.) *Хўш, аҳволлар қалай, жангчи ўртоқлар.* (Я.)

Бу хил ундалмалар кўпинча отлашган сўзлар билан ифодаланади: *Бу ёққа қара, тентак! Қамбағал бўлсанг ҳам, ўлгудек одмисан, баландда юрасан, биламан.* (О.) *У ўғлини кўриб, суюниб кетди-да, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, тааж-жубланиб:— Оббо сариғим-ой! Қани, қани, жой топ, ўтқиз!— деди.* (Я. Ос.) *Эй зулм кўрганлар, эй асирлар! Бизга озодлик вақти етиб келди.* (С. А.) *Эй жафо кўрганлар! Эй азизлар! Бундан сўнг жаҳонда ҳукмрон бўлсин пролетар, пролетар, пролетар!* (С. А.)

Сифатдошнинг *-гур, -кур* шаклли отлашган тури барқарор бирикмани ташкил этади: *Ниятинга еткур, қулоқ сол.* (Х. О.) *Барака топкур, Васькани қўйиб юбор.* (Чх.)

Баъзан бу шакл ёлғиз қўлланади: *Қаёққа яна, тинма-гур — сўради Комила ўзини оналарча сезиб.* (О.)

Шахс, предметлар бошқа бир жонли, жонсиз предметларга ўхшатиш орқали таърифланади (бунда ўхшатишган предметнинг асосий характерли белгиси маълум шахс, предметларга кўчирилади): *Сайра, тўти қушим, сайра.* (Х. Ҳ.) *Утирганлардан бири ёнидан жой бериш тараддудига тушиб:— Кел, чироғим, кела қол,— деди.* (П. Т.) *Ҳой бўрилар, сўзларингдан қайт. Бўлмаса ҳокимингга бормайман, мингбошингга ялинмайман, халққа арз қиламан, халққа.* (Х. Ҳ.) *Суқма Кореяга тумшуғинг, тулки! Қолсин қўлида Корея эрки!* (Мир.) *Сен етим эмассан тинчлан, жигарим.* (Ф. Ф.) *Боғимда анорим, сенга йўл бўлсин? Қатордаги норим, сенга йўл бўлсин? Ис-киҳон ханжарим, сенга йўл бўлсин? Умримнинг меваси — бир тоза ниҳол, Битган олмазорим, сенга йўл бўлсин?* (Фольклор)

Бу хил ундалмалар айрим ўринларда шахс, предметнинг

ташқи бир белгисини ифодалайди: *чўлоқ, кўр, кар, кал* ва шунга ўхшаш сўзлар ундалмаларни ташкил этади. Баъзан *ҳой шляпали! Эй машина!* типигаги ундалмалар ҳам оғзаки нутқда учрайди. Бунда сўзловчи учун номаълум шахс биринчи кўзга ташланган, шу вазиятда муҳим бўлган белгисига кўра номланади (*ҳой шляпаси бор одам! Эй машинаси бор ёки машинани бошқараётган киши каби*).

Ундалма орқали ифодаланган шахсга сўзловчининг модал муносабатини кўрсатиш учун биринчи шахс эгалик аффиксидан ёки *-жон, -хон* каби эркалатиш аффиксларидан фойдаланилади:— *Кайфинг чоғ бўлгани учун жуда хурсандман, азизим.* (М. Ибр.) *Сизга бағишланур, ўқувчим, Ижодимнинг энг асл боби.* (У.) — *Шошилманг, онажон, шошилманг! Йўл қанчалик узоқ бўлмасин, одамлар унинг анча қисмини ўтиб қўйишган.* (М. Ибр.) *Кечирасиз, ўртоқжон, бемоврит ҳазил қилибман.* (А. Қ.)

Баъзи ундалмалар ҳар вақт эгалик аффикси билан қўлланади:— *Ол, синглим, болаларга кийим-бош қилиб берарсан.* (М. Ибр.)— *Мен шошилаётганим йўқ, болам...* (М. Ибр.)

3) ундалма сўзловчининг эмоциясини ифодалайди. Бу эмоция орқали *ғазаб, нафрат, мазах, кесатиш, илтимос, ачиниш, эркалаш, ҳурмат, шодлик, табрик, чақириш, мамнунлик* каби ҳислар англашилади. Эмоционал муносабатнинг ифодаланиши турли йўл билан бўлади:

а) ундалмалар билан бирга ундов сўзларни қўллаш орқали: *Умрим эй, сен бўлиб шунча беғубор, То абад айладинг мени бахтиёр.* *Умрим эй, сен билан қилиб ифтихор, Бўлайин ўлгунча мен ҳам миннатдор.* (Ғ. Ғ.) *Ҳай ўт йигит, ҳалиги сўзларинг олтинга арзийди, аммо ҳар кимга сўзлай берма!* (О.)

Ундов сўзлар билан келган ундалма ўз аниқловчилари билан кенгайиши ҳам мумкин. Бундай ундалмалар орқали ҳам эмоция ифодаланади, ҳамда ундалма орқали ифодаланаётган шахс, предмет таърифланади: *Чақмоқ каби юксал, яшна, уч узоқларга, Кенг жаҳонга, Донг таратган, Эй, азамат шер! Эй, большевик исми билан нафас олган эр.* (Ҳ. О.) *Эй Фарғона! Эй большевик водисидаги Пахтакор — деҳқон, Эй ўлкамиз Томиридан, Жўшган, Тоза қон.* (Ҳ. О.)

б) ундалмаларни айнан такрорлаш орқали (айнан такрорланган бўлак ёлғиз бўлиши ёки аниқловчи билан бирга қўлланиши мумкин): *Россия, Россия, азамат ўлка, Эй, осмон сингари бепоён Ватан* (Ҳ. О.) — *Дада! Дадажон, нон ейман, нон келтирдингизми? — Жоним ўғлим, қўзим ўғлим, мана ҳозир нон олиб келаман.* (С. А.)

в) айна бир ундалма бошқа бир сўз орқали такрорланади: *Қани, Мирзажон, қани буёққа келинг, ука!* (П. Т.)

Баъзан ундалма бўлинади: *Қодирқул: Ҳа, Хонзода, кел, синглим...* (Х. Ҳ.) *Аброр, ўғлим, ана бу беҳининг каллагига газета қистириб қўйган эдим, шуни олиб кел.* (А. Қ.)

Ундалмалар орқали бирор ҳис-ҳаяжон ифодаланиши интонация орқали ҳам бўлиши мумкин: *Бутун дунё пролетарлари, бирлашингиз!*

Аммо бундай ҳолда ундалмадаги асосий семантик функция нутқ қарашли объектни ифодалашдир. Демак, ундалманинг турли семантик группалари бир-бирига яқинлашади, бирлашади. Ҳар қандай ҳолатда бу семантик группаларнинг бири устун бўлади, чунки етакчи бир семантик функцияни ифодалаш учун махсус грамматик, лексик ва бошқа хил воситалар қўлланади.

Ундалмаларнинг семантик функциясини белгилашда умумий гап характерининг (унинг дарак, сўроқ, ундов гап бўлишининг) ва интонациянинг роли каттадир. Аммо бу воситалар қўшимча воситалар ҳисобланади.

Ундалмаларнинг ифодаланиши. Ундалма бош келишик шаклидаги от ёки отлашган сўзлар орқали ифодаланади. 1. От орқали ифодаланганда, асосан атоқли отлар ёки турдош отлар бўлиши мумкин. Турдош от ҳам кўпинча шахсни ифодаловчи сўзлар бўлади. Баъзан турдош от жонли ёки жонсиз предмет бўлади: *Коммунистларга таяниб, уларни қурашга қуроллантириб, бир иш кўрсатасиз-да, Ўктамжон.* (О.) *Инсон тез ўтувчи орзу-ҳавасларга ўйинчоқ бўлмаслиги керак, Тўғонбек.* (О.) *Кечир, Зайнаб, сўзломас тилим, Кечир, Зайнаб, чидалмас дилим.* (Ҳ. О.) *Эшит, қизим Паризод, Чиқарибсан ёмон от.* (Ҳ. О.) *Бу ... фалакнинг гвардишига боқ, чироғим!— деди Шокир ота.* (О.) *Туф де, кўзинг тегади, касофат! Шу сўзларингни менга айтсанг, тишингни суғуриб олардим.* (О.) *Хўп, хўп, эркатойларим, Хўп, хўп, қўзичоғларим, Кўзгинамнинг нурусиз, Айланай, чироқларим.* (С. Қудаш) *Салом! сўзла, кўзгужон, ҳақиқатни эт баён.* (П.) *Севаман, олтин куз, севаман жондан, Табиат безанган гўзал чоғингни, Дарахтлар ранг-баранг кийим кийиниб, Кўзни эркалатган чаман боғини.* (П.) *Хайр, оқ йўл тилайман сенга, қоқилдоқ!* (Кр.)

2. Ундалма отлашган сўзлар орқали ифодаланади; бундай отлашган сўз кўпинча сифат ёки сифатдош, баъзан сон бўлади:— *Яхшилар, колхоз азаматлари!— деди у мулойим ва юракдан чиққан товуш билан.— Ҳозир терим тўйини бошлаймиз...* (О.) *Эй, буюк ватаним баҳодирлари, Эй, жангларда*

пишган, чиниққан эрлар, Эй, арслон юраклар, мардлар, бо-
тирлар, Кўрсатинг душманга ўлканинг кучин! (У.)

3. Ундалма олмош орқали ифодаланиши ҳам мумкин. Бу
вазифада асосан иккинчи шахс кишилик олмоши қўлланади.
Ундалма вазифасидаги олмош асосан кесимсиз, бир составли
гапларда ишлатилади: *Эй сиз, қон тўкиб, зафар олганлар,
олға!*

Бу хил гапларда *сиз* ундалма бўлиб, уни изоҳлаб келувчи
сўзлар — ажратилган изоҳловчи бўлади.

Агар бу хил олмош икки составли гапда қўлланган бўлса,
у эга вазифасида бўлиб, олмошга оид сўз ундалмадир: *Сиз,
ўртоқлар., ариза берган экансизки, кўп маъқул гап.* (Ғ. Ғ.)

Олмош икки составли гапларда ҳам ундалма вазифасида
қўлланади: *Ҳой сен, қани бу ёққа кел-чи! Қани, энди сиз,
фамилиянгиз нима эди, доскага чиқинг-чи!*

Бу ҳолатда *сен* ундалмаси чақириш, мурожаат интона-
цияси билан айтилади ва ундан сўнг пауза берилади; бундай
ундалмадан сўзловчининг қўпол ва расмий муомаласи ан-
глашилади.

4. Ундалма кўпинча ундов сўзлар билан бирга қўлланади.
Шу билан бирга ундов сўзнинг ўзи ҳам мустақил равишда
ундалма вазифасида қўлланиши мумкин. Бундай ундов сўз-
нинг мазмунан бирор шахс номи ўрнида келгани англашилиб
туради; ундалмага хос чақириқ интонацияси билан талаффуз
этилади: *Ҳай! Сизни кутиб турибмиз.* (Ҳ. Ҳ.)

5. Ундалма сўз бирикмалари, турғун фразеологик бирик-
малар орқали ифодаланади: *Совет Армияси жангчилари! Ҳо-
зирги замон қуролини мукамал эгаллангиз! Хайр, ўғлим,
оқ йўл бўлсин, Хайр, кўзим қораси.* (Ҳ. О.) — *Ҳой соқолинг
кўксингга тўкилгур,— деди хотин,— бу қандай қилиқ.* (Ғ. Ғ.)
Ҳой, қизи тушмагур, нима деб алжираяпсан? (А. Қ.)

Сўнги икки жумла ўзбек тилининг ўзига хос мурожаат
шакли бўлиб, таркибда эгаси ва кесими бордир.

Ундалмаларнинг состави. Ундалмалар состав-
ларига кўра уч хил: 1) йиғиқ ундалмалар, 2) ёйиқ ундалма-
лар, 3) мураккаб ундалмаларга бўлиниши мумкин. Йиғиқ ун-
далма ёлғиз бир сўздангина таркиб топади. Ёйиқ ундалма
ўзига оид сўзлар билан кенгайиб келади. Ундалмага оид сўз-
лар аниқловчи ёки изоҳловчи вазифасида бўлади. Бу аниқ-
ловчи ёки изоҳловчилар қуйидаги сўз туркумлари орқали
ифодаланади.

1) сифат: *Шеър айтгим келаяпти, азиз дўстларим, шеър
айтгим келаяпти, гўзал Фарғона.* (Ғ. Ғ.) *Захматкаш, дўстпар-
вар, жанговар, Аҳдида вафоли, қувноқ ўзбегим, Мақташда
тантлиқ қилсам ҳаққим бор.* (Ғ. Ғ.) *Забардаст, бардошлиқ,*

қунту ихтисосли, Азамат ўғиллар, отинча қизлар, Азиз кўксингизда, юрак устида, Порласа ярашур олтин медаллар. (Ғ. Ғ.)

2) сифатдош: Севар ёрим, сенга бир гап бўлдими, Ширвон элдан ё бир хабар келдими? (Фольклор) Папақ кийган қаҳрамон, Гавдали қоплон, Темир панжанг билан тўк Душманнингдан қон. (Ғ. Ғ.)

3) от: Қутлуғ бўлсин, батрак ўртоқ, чорикорлар! Октябрнинг берган бу ер ислоҳоти. (Х. Х.) Шунча қарзим бор эканми? Мен буни қандай узаман, бой ота? (Х. Х.) Ўртоқ бригадир, нега индамайсан ёки тунги овга чиқишга эътирозинг борми? (В. Зактруткин)

4) олмош: Россия, Россия, менинг ватаним, Мен сенинг ўғлингман, эмасман меҳмон. (Х. О.)

Ундалмаларнинг қаратқич келишигидаги от, сон, кўрса-тиш олмоши билан кенгайиб келган турлари кам қўлланади. Бунинг сабаби шуки, бу сўз туркумлари ундалмага ортиқ конкретлик киритади, маълумки, ундалма бундай конкретликни талаб этмайди: Яша, эй халқимнинг дорилфунуни, Илму фан манбаи, барҳаёт ЎЗГУ. (Ғ. Ғ.) Жон фидо бўлсин сенга, эй Ўзбекистоним менинг. (У.) Сени билдим, эй Ватан ели, Бепоёнсан, журъатли, илдам... (журн.)³

Ундалманинг ёйиқ шаклини фразеологик бирикма ташкил этиши мумкин: ... Хайр, кўзим қораси. (Х. О.) Сўнма, эй толе қуёши... (У.)

Ундалма ҳар вақт бир хил сўз туркумлари билан аниқланмай, турли сўз туркумлари биргаликда ундалмани аниқлаши мумкин.

Ундалманинг қуйидагича мураккаб шакли бўлади:

1) ёлғиз ундов сўз билан ёки ундов сўз билан баробар, аниқловчи, изоҳловчилар билан бирга келиши мумкин. Бу ҳолда кучли эмоционал маъно ифодаланади: Юр, эй ўлкам, жаҳонларга титроқ солиб юр! (Х. О.) Шер юрак эй қаҳрамон, ёвдан жаҳонни пок эт. (Х. О.) Яша, эй, ватаним, мунча гўзалсан! (Ғ. Ғ.) Сен билан баббаробар, уйғона олдим, эй қуёш. (Ғ. Ғ.) Эй қаҳрамон довюррак, жасур, улуг халқ, Қудратингдан йўқ бўлди зўрлик, асорат. (Ғайратий) Эй, забардаст, чин баҳодир пахтакор, ҳимматинг зўр, сен чаманда бахтиёр. (А. П.) Ҳай қизим, бунақа йигитдан совчи икки келмайди. (О. Я.)

Ундалма чақириш мазмунини ифодаллаганда, ҳой, эй, э,

³ Бу мисоллар Р. Р. Сайфуллаевдан олинди: Қаранг: Р. Р. Сайфуллаев, Обращение в современном узбекском литературном языке, автореферат, Ташкент, 1961, стр. 12.

аё ундов сўзлари билан келади. Чақириш маъносидаги ундалма такрорланганда, кўпинча, ундов сўз иккинчи ундалмадан олдин келади:— *Ая, ҳой ая, туринг дадамни топиб юпатинг, хафа бўлмасин, ётиб бемалол ухласин.* (О.) *Йигитча, ҳой йигитча, буёққа келчи!* (Мед.)

2) ундалманинг составида аниқловчи эргаш гап бўлиши ёки эргаш гап шаклида бўлиши мумкин: *Эй чехраси тобоним, Ошиқлари ҳайроним, Йўқ тоқати ҳижроним, васл ила даво айланг.* (Муқимий) *Улма, эй қўли қанд, жафокаш боғбон, Яшай бер, боғларга чўлғанган Ватан.* (Ф. Ф.) — *Ҳой соқолинг кўксингга тўкилгур,— деди хотин,— бу қандай қилиқ?* (Ф. Ф.)

3) ундалма такрорланиб келиши мумкин. Бу ҳол кучли, ҳис-ҳаяжон ифодаланганда, ундалмага алоҳида аҳамият берилганда рўй беради. Ундалма такрорланганда айнан қайтарилиши, аниқловчи билан бирикиб келиши ёки ундалманинг ўрнини мазмунан босувчи бошқа сўз билан алмашиб, қайтарилиши мумкин. *Жамила! Жамила! Бас, тур ўрнингдан.* (Ҳ. Ҳ.) — *Оға, садағанг кетай, оға,— деб гап бошлади,— мана бу болаларга бир қара, раҳминг келсин бизга.* (М. Ибр.) — *Сархон, Сархон, ухлайсанми?— деб чақирар эди.— Менга қара, сенга гапим бор.* (М. Ибр.) *Россия, Россия, азамат ўлка! Эй осмон сингари бепоён ватан!* (Ҳ. О.) *Москва, Москва, азм Москва, жаҳонга нур сочар ёруғ юлдузинг.* (Ҳ. О.)

Ғофуржон, севгилим, хайр! (Ҳ. Ҳ.) *Гўзалим, ватаним, боғу-бўстоним, ўнгингда очилур каттақон китоб.* (Ф. Ф.) *О, Раксана, эй санам, ютдинг захар-заққумлар.* (У.) *Эй, сен шоир, Эй юраги дард билан тўлган! Қора кучлар, авлиёларнинг чирогини ўчирмоқ бўлган.* (Ҳ. О.) *Қаҳрамоним, арслоним, меҳрибоним, бўл омон!* (Ҳ. О.) *Ерқиним, фарзандим, мени куйдирма. Бу отларнинг ўзинг бўлгин эгаси.* (Э. Ж.) — *Гулноз, қизим, кўзани олиб булоққа бориб кел. Кечқурун сув лозим бўлади...* (М. Ибр.) — *Кўрарда кўзим, азиз дўстим,— деди Ҳакимулмулк.* (М. Ибр.)

Ундалмалар такрорланганда, ҳар вақт ҳам кетма-кет кела бермай, ундалманинг такрорланган шакли гапнинг охирида бўлиши, — бир мазмундаги икки ундалма орасида бошқа гап бўлақларининг ёки бошқа гапнинг бўлиши мумкин: [Қ о д и р қ у л]: *Ҳа, Хонзода, кел, синглим, шу ердამисан?* (Ҳ. Ҳ.) *Хайр, ўғлим, оқ йўл бўлсин, Хайр, кўзим қораси, Билким, жангда билинади, Мард йигитнинг сараси.* (Ҳ. О.) *Чақирипти армиямиз, фарзандим, Омон боргил, саломат кел, дилбандим.* (Ф. Й.) *Тинчлан, қўзичоғим, тинчлан, дўмбоғим.* (Газ.)

4) ундалма уюшиб келади: *Онажон! Ғофуржон! Унутма мени!* (Ҳ. Ҳ.) *Бу ерда кезганди бир шоир оғам, қани излари! Упсам — сўйла ел, кўл, тоғ!* (О.)

Қатор келган ундалмаларнинг охиргисида интонация кўтарилиб, олдинчилари санаш оҳангида айтилади.

Уюшган ундалмаларнинг жойлашиш тартиби уларнинг хусусиятлари, аҳамияти, маълум шахснинг жамиятда тутган ўрни, ёш хусусияти ҳисобга олган ҳолда бўлади.

Уюшиб келган ундалмаларни изоҳловчи ундалмалардан фарқлаш зарур. Масалан: *Эндиги умрнинг посбонлари, азиз фарзандларим, ўғил-қизларим! Улуғ май кунингиз бўлғуси қутлуғ.* (Ғ. Ғ.).

Бу мисолда иккинчи ва учинчи ундалмалар биринчисини изоҳлайди, таърифлайди. Уларнинг уюшмаган эканлигини ораларига тенг боғловчини киритиш мумкин бўлмаслиги ва санаш оҳанги билан эмас, изоҳ оҳанги билан талаффуз этилишлари ҳам кўрсатиб туради.

Ундалмаларнинг ўрни. Ундалма гапнинг бошида ҳам, ўртасида ҳам, охирида ҳам кела олади. Ундалманинг ўрни унинг семантик функциясига, стилистик хусусиятига, таркибига, асосий гапнинг структураси ва мазмунига ҳам боғлиқ бўлади.

1. Одатда, тингловчининг диққатини жалб этиш, мурожаат этиш учун хизмат қилган, мураккаб таркибли, шунингдек, ундов сўзли ундалмалар гап бошида келади: *Онажонларим, ҳамма ўзининг эски деворини қучоқлаб ўтира берса, юрт қачон обод бўлади?* (А. Қ.) *Шакар оға, хабар олгин ҳолимдан* (Ф. Й.) *Мулла ака, ҳаммоллик иш эмас. Мен ер ҳайдашни, кетмон чопишни яхши кўраман.* (О.) *Жон ака, оқ подшога тутун пули деб, тинкани қуригдингиз пўстаккача сотиб бердим.* (О.) *Дўстим, бахтиёримиз бу хонадонда, бирдир мақсади-миз, фикри ўйимиз.* (М. Муҳаммадқулов)

Шунингдек, ундов сўзлар билан келган ундалмалар, шиор, чақирик, доклад, буйруқларда ундалма гап бошида бўлади: *Гўзал эй, сенга бир гап, демоққа кўп ҳайронман.* (Ҳ. О.) *«Эрон меҳнаткашлари! Қўзғолинг, бутун дунё меҳнаткашларининг овозига ўз овозингизни қўшинг!»* (М. Ибр.) *«Ватандошлар! Эшитинг! Ҳақиқат овозига қулоқ солинг!»* (М. Ибр.) — *Уртоқлар! Биз янги идеал йўлида курашга отландик.* (М. Ибр.)

2. Ўз семантик функциясидан ташқари, қўшимча эмоционал, модал муносабатларни ифодалаган ундалмалар гап орасида ёки гап сўнгида келади.

Гап ўртасида келган ундалма логик урғу олмайди: *Беҳудага, ўғлим, эгма бош.* (Ҳ. О.) *Ғалабамиз, шодлигимиз, донгимиз учун, дўстим, кел ичайлик иккимиз.* (Ҳ. О.) *Сўлдирма, бобожон, гулдай тарзингни* (Ф. Й.)

Бир хил кесимлар такрорланганда ҳам, сўзларнинг орасида ундалма келади: *Ол, ўғлим, ҳаққингни эртaroқ ол...* (X. O.)

Боргил тезроқ, баҳодир дўстим,

Кун чиқишдан, кун ботишга бор. (X. O.)

— *Хўп, ука, хўп. Эрталаб жўнаймиз,— деди шошилиб Дўс-мат* (П. Т.)

3. Гап охирида келган ундалмалар сўзловчининг модал муносабатини ёрқин ифодалайди. Охирида ундалма келган гаплар кўпинча таркибига кўра анча йиғиқ бўлади: *Чин сўзим, Гулнор, манга ишонмайсанми? Кел, қўзим!*— ҳар вақтдагича қарши олди чол. (O.) *Урайлик, йиғайлик, терайлик, дўстлар, Бир кутган унумдан юз тўққиз келди.* (F. F.) *Мени сўкманг, мени кечиринг, жон Нафиса опа.* (Ac. M.) *Мен ишонманки, дўстларим, сизлар менинг номимни авлодга муқим қилишга вoсита бўласиз.* (C. A.) *Ҳайқир, трактор! Тупроқларнинг юрагини қўпор, оғдар ёр!* (X. O.) *Мана кўрдингми, оғайни, сенинг келажакнинг порлоқ.* (M. Ибр.) — *Уқи, ўғлим, дунёда жаҳолатдан қутқарадиган нарса илм нуридир. Уқи, илм ол, сўнг болаларни ўқит! Бахт-саодатнинг калити илмдир!*— дер эди. (M. Ибр.)

Одатда, ундалма расмий муносабатни ифодаловчи гаплардан (*хўп, салом, хайр, раҳмат, ҳорманг, кечирасиз* ва бошқалар) сўнг келади. Шунингдек, ундалма ҳам ва *йўқ* сўзларидан ҳам кейин қўлланади: *Хайр, опа, келсанг ўзингга, Рози бўлгин берган тузингга.* (X. O.) *Хайр, Ғофуржон, бир умр хайр.* (X. X.) *Раҳмат, доктор опа, жуда миннатдорман.* (M. Муҳаммадқулов.) *Ҳорманг, Ҳайдарвой, юришларингиз ўзгача?* (У.) — *Йўқ, Фридун, кетма, ҳеч қаерга кетма!*— деди биров. (M. Ибр.)

Ундалмаларнинг интонацияси. Ундалма алоҳида чақириқ, мурожаат интонацияси билан талаффуз этилади. Аммо бу интонация турли даражада бўлади. Ундалма интонациясининг даражаси ундалма орқали ифодалана ётган маънога, асосий гапнинг характериға (сўроқ, ундов ёки дарак гап бўлишиға), таркибига, ўрниға, ниҳоят, авторнинг маълум мазмунни ифодалаш ниятиға боғлиқ бўлади. Шу сабабли ҳам бир хил ўринда бўлса ҳам, гап характериға кўра, ундалма турли интонация билан айтилиши мумкин:

1) дарак гапда — паст интонация билан: *Болам, куч деган ё суякдан, ё гўштдан бўлар экан.* (F. F.)

2) ундов гапларда — кучли интонация билан: [Гулбаҳор] *Бой! Қолмади тоқатим!* [Ғофур] *Жамилам! Йиғлама, йиғлама!* (X. X.)

3) сўроқ гапларда алоҳида логик урғу олган ундалмадан сўнг чўзиқ пауза берилади: *Гулнорхон, фабрикага кириб иш-лашни хоҳлайсизми.* (З. Ф.)

Ундалманинг интонациясига, албатта, унинг ўринлашиши таъсир этади. Гап орасида ёки охирида келган ундалма гап бўлаклари интонациясидан кам фарқланувчи интонация билан айтилади. Гап бошида келган ундалмалар баланд тон билан, чўзиброқ талаффуз этилади. Айрим ҳолларда ундалма кучли ҳис-ҳаяжонни ифодалаб, кўтарилган интонация билан айтилади ва шунга кўра ундалмадан сўнг ундов белгиси қўйилади: *Бой ота! Мен хотинфурушларни ҳақорат қилдим, холос!* (Ҳ. Ҳ.) *Жамилам! Ростми?* (Ҳ. Ҳ.) *Ҳой ҳоким! Бу золим мингбошининг калтаклари остида суюқларим эзилди, мадорим битди, шундай бўлса ҳам икки оғиз гапираман.* (Ҳ. Ҳ.) [Холмат] *Ҳой ҳоким! Сенинг ҳақиқатинг шуми!* (Ҳ. Ҳ.) [Жамила] *Бой ота! Тўхтанг! Тегманг бу кишига.* (Ҳ. Ҳ.) *Жон бой ота! Болани ўлдирган анови имонсиз Хонзада... Уша! Уша! Бой ота! Уша! Уша!* (Ҳ. Ҳ.)

Асосий гап мазмуни ва интонациясининг ундалма интонациясига таъсиридан ташқари, ундалма семантик функциясига кўра ҳам ўзига хос турли интонация билан талаффуз этилади. Ундалмага қанча аҳамият берилса ёки ундалма орқали қанча чуқур эмоционал мазмун ифодаланса, унинг интонацияси шунча кучли бўлади.

Ундалмани характерловчи интонация белгиларидан бири паузадир. Кучли ёки нормал чақирىқ интонацияси билан талаффуз этилган ундалма бошқа гап бўлақларидан пауза билан ажралади: *Онажон! Гофур йигирма йиллик қадрдонимиз-а.* (Ҳ. Ҳ.) *Ота,— деди Йўлчи чолга бориб,— раҳмат сизга, лекин заҳарини солган илонга ялиниш ярамайди.* (О.) *Гофуржон! Унутма мени, болангни ўлдирган, хотинингни хазон қилган бойнинг, бутун бойларнинг жазосини бер.* (Ҳ. Ҳ.)

Алоҳида таъкидловчи, чақирىқ интонацияси билан талаффуз этиладиган ундалма ёки ўзига онд сўзлар билан кенгайиб келади, ёки ундов сўзлар билан бирикади, ёки такрорланиб келади, бундай ундалмалар аниқ пауза билан ажралаиб туради: *Азиз ватандошим, ёдингда бўлсин, сен тинчлик ишига сафарбар зотсан.* (Ҳ. Ҳ.) *Эй сиз, шараф билан юксалган боши, Эй сиз, баҳодирлар, қизил мерганлар,*

Шу она туфайли туринг оёққа! (У.) [Собираҳон] *Ҳой, қизим, қаёқда қолдинг?* (А. Қ.) *Яшна, эй, ҳаётбахш музаффар байроқ! Яшна, эй, қудратли улуғ иттифоқ!* (Т. Тўла) *Ҳой, яхши қиз, яқинроқ кел, Бир-икки сўз сўзлайин.* (Ҳ. О.) *Буви, буви, мен дада бўлдим,— дейди Ёдгор дадасининг шапкасини кийиб.* (Ҳ. Ҳ.)

Уюшган ундалмалар ҳам тўлиқ чақириқ интонацияси билан талаффуз қилади: *Ёзувчилар, композиторлар, рассомлар! Турмушни чуқур ўргангингиз!* (Газ.)

Уюшган ундалмаларнинг ҳар бири алоҳида санаш интонацияси билан айтилади. Бирор ундалмани изоҳловчи ундалмаларда интонация бир хил бўлмай, охирига томон кўтарилиб боради: *Азиз фарзандларим, ўғил-қизларим! Улуғ май кунингиз бўлғуси қутлуғ.* (Ғ. Ғ.)

Маълумки, тўлиқ чақириқ интонацияси билан талаффуз этиладиган ундалмадан сўнг чўзиқ пауза берилади. Шунинг учун ҳам ундалмали гап кўчирма гап бўлиб келса, автор гапи, кўпинча, ундалмадан сўнг киритилади:— *Хотин,— деб Сария холани чақирди,— пичоқни олиб кел, тўқличани ҳам сўя қолай.* (М. Ибр.)

Агар ундалма турли эмоционал маъноларни ифодалаш вазифасида келса, асосий гапнинг ўртаси ёки охирида бўлса, ундалма киритилган гап кичик бўлса,— ундалманинг интонацияси асосий гап интонациясидан жуда кам фарқланиб, пауза билан ажратилмайди ёки жуда қисқа пауза берилади: *Келинг, Ҳолматжон ака! Қадамингизга ҳасанот.* (Ҳ. Ҳ.) [И м о м] *Қуллуқ, қуллуқ, Ғофуржон.* (Ҳ. Ҳ.) *Омон, менга ўзингни англат, Очиқ гапир, сўзингни англат.* (Ҳ. О.)

Гап ўртасида келган ундалманинг интонацияси алоҳида ажралиб турмайди, аммо ундалма мавжуд бўлган ўринда интонация маълум даражада ўзгаради, ундалмадан сўнг жуда қисқа пауза берилади. Айниқса, таркиби ёйиқ ёки ундов сўз билан келган ундалма интонация жиҳатдан анча ажралиб туради. Шу билан бирга эмоционал маъноси кучли бўлган, логик урғу олган ундалма, гапнинг қай ўрнида келишидан қатъи назар, гап бўлақларидан ажралиб турган алоҳида интонация билан талаффуз этилади: *Қўлингизни торт, эй жаноб! Қурия тупроғидан* (Мир.)

Кириш бўлақлар

Кириш бўлақлар гапнинг айрим бўлақлари ёки бутун ифодага бўлган сўзловчининг субъектив муносабатини, эмоционал туйғуларини ифодалайди.

Кириш бўлақлар гапнинг умумий мазмунига ёки унинг айрим бўлақлари билан изоҳлаш муносабатига киради. Кириш бўлақлар гапнинг айрим бўлақлари ёки умумий мазмунига бўлган изоҳ ёки модал ёхуд эмоционал муносабатларни ифодалайди.

Кириш бўлақлар вазифасида:

1) маълум сўз туркумларидан ажралиб чиқиб, фақат кириш бўлак вазифасида ишлатиладиган сўзлар келади: *биринчидан, масалан, яъни, модомики, шекилли, афсус, эсиз, демак, дарҳақиқат, бахтимизга ва бошқалар: Шернинг бўйни занжирга итоат қилса ҳам, юраги асло бўйсунмас, афсуски, бу оддий ҳақиқатни идрок этмайдилар.* (О.) Доктор мени Гюберт сингари қабул қилмаганлигига табиий деб қарадим, чунки, биринчидан, унинг олдига мен ўзимча келганим йўқ, мени юборишган, иккинчидан, албатта менинг ким эканлигимдан уни огоҳлантиришган эди. (Бр.) Демак, Мадаминг те-варакда изғиб юрар экан, у кечалари одамлар уйқуга кўз юмган пайтларда иш кўради. (П. Т.) — Дарҳақиқат, халқ учун улуг иш қилаямиз, ўғлим. (Ш. Р.) Кошки, бошқа амирлар ҳам авомнинг тилини билса. Кошки, ўзгаларни ғийбат қилувчилар ўз нуқсонларини ҳам билсалар! (У. ва И. Сул.) Эсиз, тақдир экан қайдин билибмиз, Азизим, дунёга бевақт келибмиз (Уйғ. ва И. Султон) Хайрият, унга бахт юлдузи ҳамроҳ бўлди, шекилли, ўқ остидан омон қутулиб қолди. (Мед.) Бахтимизга, партия бор, ишимизга бош. (Уйғ.) Афсус, қўшинг ерларда ёзиқ бургут қаноти. (Х. О.)

2) маълум сўз туркумидан ажралиб чиқмаган, кириш бўлак вазифасида ҳам, гап бўлаги вазифасида ҳам қўлланувчи сўзлар киради. Булар — *тўғри, рост, шубҳасиз, сўзсиз, афтидан, ҳақиқатан, одатда, қисқаси, албатта, айтгандай, шундай қилиб, охири каби: Тўғри, иш шояд мушкуллашди.* (О.) Шубҳасиз, топталар, янчилар ғаним, ўлсам айрилмасман қучоқларингдан. (У.) Қисқаси, шу йўл билан ҳосилни ошириш мумкинлигини исботлаш керак. (Ш. Р.) Ишнинг бир қисми машиналар билан бажарилади, албатта. (Ш. Р.) Айтгандай, мана бу — Павелнинг нутқини босиб чиқармоқчи бўлдик. (М. Г.) Лекин, менимча, ўртоқ Жалолов ҳақсиз... (Ш. Р.)

Кириш бўлак вазифасида келган айрим сўзлар ўзининг аслий лексик маъноларини йўқотади. Бу айниқса *афтидан* сўзида аниқ кўринади. Бу сўзнинг *афт* (юз, бет) маъноси унутилади, сўзловчининг тахмини, хулосасини ифодалайди: *Маҳсим эшакни кўприкнинг панжарасига боғлаб, олдига ўт юлиб солди ва ўша ерда, афтидан, таниш чиқиб қолган бир одам билан гаплаша кетди.* (А. Қ.)

Қуйида *дейман* феъли ҳам ўз маъносини қисман йўқотади ва кириш бўлак вазифасида келади: — *Отахон, дейман, ўйинга уста экансиз-ку, — деди Урмонжон кулиб* (А. ҚҲ.)

Шунингдек, *ишон, кўр, қара* феъллари ҳам кириш бўлак вазифасида келиб, асл маъноларини айнан сақламайди: *Ҳар нарсадан ортиқ мен учун зинҳор жонинг ҳаловати, ишон, Мария!* (П.)

Ҳолбуки кириш бўлаги эса гапнинг (ҳол+бу+ки) қисқарган шаклидир.

Гап шаклида бўлган айрим бирикмалар ҳам кириш бўлак вазифасида келади, масалан, *аввали шуки* бирикмаси ана шундай хусусиятга эга: *Аввали шуки, тўйдан кейин Анасим Григоричдан юрагим чўчиб қолди.* (Чх.)

Баъзан бу бирикма кесими туширилган ҳолда ҳам қўлланади — бу бирикманинг кириш бўлакнинг маъно ва функциясига ўтганини исботлайди: *Аввали, уруш бўлмасин, уруш бўлгандан кейин, тил ўлгурнинг сўяги йўқ.* (А. Қ.)

Кириш бўлак вазифасида *бундан чиқдики, билдим, биласанки, кўрасиз (-ки), қарасам, бундай қарасам; шукур* каби сўзлар ҳам келади. Бу хил сўз ва сўз бирикмалари фақат модал муносабатларни ифодалагандагина кириш бўлак бўлади. Бу модал муносабатларга қўйидаги маънолар киради: гумон (*билмадим*), хулоса (*бундан чиқдики, кўрдингки*), диққатни жалб этиш (*кўрасанми, кўр, қара*); ишонч (*аминманки, ишон*) ва шу кабилар: *Бундан чиқадики, Зуннунхўжа сени сўроқлаб топган, ундан кейин қизини юборган.* (А. Қ.) *Биласан, хотин аҳли молга ўч бўлади...* (О.) *Аям, шукур, соғсаломат.* (О.) *Бир вақт, шундай қарасам, хизматкорхона деразасидан Йўлчибой акага кўзим тушди.* (О.)

Юқорида кўрсатиб ўтилгандек, кириш бўлак бутун гапга — ундан англашилган мазмунга алоқадор бўлиши ёки гапнинг айрим бўлакларига — улардан англашилган маънога алоқадор бўлишлари мумкин.

1. Кириш бўлак бутун гапга оид:— *Афтидан,— деди Солижон,— овқатга занг урадиган вақт бўлиб қолганга ўхшайди.* (А. Қ.) *Эҳтимол, шу бугуноқ газетамизнинг фавқулодда сонини ҳам чиқарармиз. Хотиржам бўлаверинг.* (М. Ибр.)

Кириш бўлак қўшма гапнинг бир қисми бўлган эргаш гапгагина оид: *Модомики, ҳаққингизда шу қобилда сўз юрар экан, албатта, беҳуда бўлмаса керак деб ўйлайман.* (О.)

2. Кириш бўлак айрим гап бўлакларига тааллуқли:

а) гапнинг кесимига: *Сиз, албатта, нимага чақирди экан деб ўйлаётган бўлсангиз керак.* (М. Ибр.) *Сиз бу гаплардан беҳабар сиз-да, албатта.* (А. Қ.)

б) гапнинг эгасига:— *Оға, эҳтимол, сиз ҳам ётмоқчидирсиз?— деб сўради* (М. Ибр.)

в) гапнинг аниқловчисига:— *Бу, шубҳасиз, бизнинг ютуғимиз,— деб гап бошлади Самандаров* (А. Қ.)

Кириш бўлак бир гап таркибида бирдан ортиқ бўлиши мумкин. Бундай ҳолат кириш бўлакнинг бири гапнинг бир қисмига (ёки бирор бўлагига), иккинчиси гапнинг иккинчи қисмига (ёки бошқа бўлагига) қарашли бўлган ўринларда

рўй беради: Модомики, жангчилар ўз врачларига шунчалик ишонар эканлар, демак, уларнинг ҳар бири ярадор бўлган тақдирда яхши даволанишига кўнгли тўқ бўларди. (Мед.) Демак, ватан мамнун бўлган ўғилдан меҳрибон она ҳам мамнун, албатта! (М. Б.) Афтидан, қари дейсан, шекилли. (Х. Х.) — Демак, сенинча, мен жамият манфаатларига зид йўл тутган эканманда?— деб сўради кулимсираб Арам, у университетнинг медицина факультетида ўқир эди. (М. Ибр.) Уқини учун, менимча, бирор иш билан машғул бўлишинг ҳам керакдир, ахир. (М. Ибр.) Ҳолбуки, разведкада, айниқса, бу разведкада эҳтиёт шарт. (У.)

Ифодаланган мазмунни кучайтириш учун кириш бўлак такрорланиб келиши мумкин:— Албатта, албатта, илтифотлари учун аъло — ҳазратга кўп раҳмат! (М. Ибр.) Афсус, минг афсуски, дунёга жуда эрта келган эканман (А. Қ.) Ундай тоифаларни йўқотмоқ керак эди, афсус, минг афсуски, улар урчиноқдалар, қудрат касб этмоқдалар. (О.)

Кириш бўлакларнинг грамматик белгилари. Тузилишига кўра, кириш бўлаklar икки хил бўлади: I. Кириш бўлаklar, II. Кириш бирикмалар.

I. Кириш бўлаklar бир сўздан иборат бўлиб, улар гапда доим кириш бўлак бўлиб келиш билан характерланади, баъзилари эса маълум гапдагина кириш бўлак вазифасида қўлланади.

Морфологик таркибига кўра, кириш бўлаklar маълум бир сўз туркуми билан боғланади, ўша сўз туркуми билан ифодланади. Шунга мувофиқ кириш бўлаklarни қуйидаги типларга бўлиш мумкин:

1. От типдаги кириш бўлаklar.

Бу хил кириш бўлаklarга қуйидаги сўзлар киради: *хуллас, хайрият, дарвоқе, таажжуб, чамаси, майли, ҳолбуки, модомики, бахтимизга, афтидан, назарида, одатда, ҳар ҳолда ва бошқалар.*

От типдаги кириш бўлаklar турли шаклда бўлади:

а) кириш бўлаklar асосан бош келиши шаклида бўлади: *Дарҳақиқат, хайрият, ҳолбуки, дарвоқе, чамаси, шояд, таасуфки* ва бошқалар.

б) айрим кириш бўлаklar таркибида учинчи шахс эгалик қўшимчаси бўлиб, бу қўшимча ўзакка киришиб кетади: *Расми, ёмондан қочилади, замона шум бўлса, яхшидан ҳам қочар экан киши.* (А. Қ.) ...*райс ана шу камчиликларни бирдан бартараф қилишга, очиғи, ожизлик қилмоқда.* (Ш. Р.) *Яхшиси, Табриз комиссияси тўғрисида нима қарорга келганингизни айтиб бера қолинг,— деди у.* (М. Ибр.) *Охири, бу чўққи-*

нинг устига чиқиб олибди-да, бошқаларнинг ҳам чиқариш йўлини излаб, кўзи жовдираб турибди. (О.)

Айрим кириш бўлақлар жўналиш ёки ўрин-пайт келиши-гида бўлиб, эгаллик аффикси билан қўлланади. Бунда эгаллик аффикси ўз функциясида келади ва шунинг учун ҳам учала шахс билан турлана олади. Булар *бахтимизга (бахтингизга, бахтимга...)*, назарида кириш бўлақларидир.

в) кириш бўлақлар жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишиги шаклида бўлади. Аммо бу шакллар ўзининг асл функцияси-ни йўқотади: *бахтимизга (бахтига...)*, *аксига; ҳақиқатда, ҳар ҳолда, назаримда, чамамда, одатда; афтидан, жумладан. Ма-салан: Қиз... ўлар ҳолатга етганда, бахтига, ер ислоҳоти бў-либ қолди. (А. Қ.) — Лекин сарҳанг, назаримда, анча содда-дил одам туюлди менга. (М. Ибр.) — Гап шу, — деди Керса-нов, чамамда, унга очилмаган чеҳрасига қараб, — бориш керак. (Бр.) Ҳар ҳолда, узоқ кечани ўтказиш учун ўшандан яхши нарса йўқ. (М. Ибр.) Ҳақиқатдан, нега қишлоқда бўлиб ўт-ган ва бўлаётган ишларга кўзини каттароқ очиб қарамабди. (А. Қ.) Босмачилар халқдан ўч олиш учун аҳолини булоқдан маҳрум қилганлар, афтидан, ойдин булоққа тош ағдарган-лар. (Ш. Р.)*

г) кириш бўлақлар кўмакчилар билан келиши мумкин. Булар — *бахтга қарши, сўзига кўра, одат бўйича, одатга му-вофиқ* ва бошқалар.

д) кириш бўлақнинг маъносини кучайтиш учун турли элементлар бирга қўлланади: -ки боғловчиси *афсуски, модо-мики, хайриятки* каби сўзларга қўшилади (булардан *модо-мики* кириш бўлаги *ҳар вақт -ки* боғловчиси билан бирга қўл-ланади); ҳам ёрдамчиси маънони кучайтади (*хайрият ҳам*), эҳ каби ундовлар ҳис-ҳаяжон билан ифодаланишни кўрсата-ди (*эҳ, афсус*): *Афсуски, Софья йўқ, бу ишларга у жуда уста эди. (М. Г.) Модомики, аҳвол шундай экан, у кишининг орзу-ларига қулоқ солишимиз керак бўлади. (О.) Хулласи, ҳол қолмади. (Б. П.) Хайрият ҳам, Зиёдахон келиб қолди, бўл-маса ҳамма ёқни остин-устин қилар экан. (А. Қ.) — Эҳ, аф-сус, — астойдил ачиниб кетди Кутковей, — бизнинг Кригер бундай совғага жуда боп одам эди-да. (Мед.)*

2. Олмош типигаги кириш бўлақларга бундан ташқари, ҳар қалай ва равишга ўтган *менимча (менинеча)*, *сизнингча* каби сўзлар мисол бўлади: *Менимча, у йигитга ишонса бў-лади. (Мед.) Унингча ҳам иш ўз йўлида, секин-аста бўлаве-ради. (М. Ибр.) Демак, сизнингча, бизнинг миллатимиз аъло-ҳазратнинг илтифотлари соясида фароғатда яшамаётган экан-да, а? (М. Ибр.) Ҳар қалай, у сенчалик кўп азоб чекмаган бўлса керак. (М. Ибр.)*

3. Сифат типидаги кириш бўлақларга — *тўғри, тўғрироғи, дуррест, тузук, ажаб, қисқаси, сўзсиз, шубҳасиз, табиий, рост, маълумки* ва бошқа сўзлар киради.

4. Сон типидаги кириш бўлақка *биринчидан, иккинчидан* сўзлари киради. Бу кириш бўлақ баъзан чиқиш келишиги шиклида, баъзан кўмакчи-от билан келади: *Йўқ, биринчидан, унга ўзим якка бораман деб айтиб қўйдинг, иккинчидан, шу кунларда мен жуда чарчаб қолдим.* (Қ. Сим.) *Сидиқжон, бир томондан, Урмонжонга қандай рўпара бўлишини... билмай,... иккинчи томондан, унинг хуш қабул қилиши умиди билан антикиб кутар эди.* (А. Қҳ.)

5. Равиш типидаги кириш бўлақлар қуйидагилар: *Албатта, айниқса, дастлаб, аввал, охир, холос, шукур, ниҳоят, ҳақиқатан, умуман, айнан, хусусан, асосан, зотан, ваҳолонки, дарҳақиқат, шунингдек, ҳар вақтдагидек, тахминча, аксинча* каби. Масалан: *Ҳақиқатан, менинг бошимга тушган мусибат оғир эди.* (Мед.) *Ниҳоят, бир кунни чидай олмай ўзи гап очди.* (М. Ибр.) — *Албатта, ўзаро яхши ният билан иш бошланса, чора топилмай қолмайди.* (М. Ибр.) *Мана дўстимизнинг гапи-га сен ҳам қулоқ сол. Эҳтимол, сен ҳам бирор нарса тушуниб қоларсан.* (М. Ибр.) *Майли, кираверсин, чой қўйинглар.* (М. Ибр.) *Қўрқаман, холос, чунки менинг олтинларим, марварид, маржонларим, атлас-шоҳиларим йўқ! Ёлғиз гавҳардан тиниқ, қуёшдан ҳам юксак муҳаббатим бор, холос!* (Ҳ. Ҳ.)

6. Кириш бўлақларнинг катта бир группасини феъл типига кирувчи кириш бўлақлар ташкил этади. Бу хил кириш бўлақларнинг қуйидаги турлари бор:

а) замони, шахси аниқ бўлган феъллар: *дейман, ўйлайманки, қайтараман; кечирасиз, кўрасизки, бундан чиқдики; ишонасизми, биласизми, англашилдики, борди-ю ва бошқалар.* Бу хил кириш бўлақларнинг баъзилари таркибида албатта *-ки, -ми* ёрдамчилари бўлиши шарт. Мисоллар: *Бечора капсанчилар, дейман, ер ўзларига қарашли бўлганда, шу ариқни ўша вақтда чиқаришса ҳам бўлар эди.* (А. Қ.) — *Ота-хон, дейман,— ўйинга уста экансиз-ку,— деди Урмонжон қулиб.* (А. Қ.) *Сидиқжон, дейман, одам деганга андиша, юзи хотир деган нарса ҳамма вақт керакдир.* (А. Қ.) *Холмат... бир ёқдан ўзимнинг ҳам биронта дилкушони олишга қурбим етмаганиданми, билмайман, бироз гирдгашт қилиб келар эдик.* (Ҳ. Ҳ.) *Биласизми, шу сафар у машинист, мен ёрдамчи бўлиб юрдим.* (Ойдин) *Бундан чиқдики, ҳаммаларинг ҳам посилка олган экансизлар-да.* (У.)

б) кириш бўлақ вазифасида *ишон, кўр (кўринг), қара (қаранг), айтайлик, ўйлаб кўр, шошма* каби буйруқ феъл шакллари қўлланади: *Ҳар нарсадан ортиқ мен учун зинҳор*

жонинг ҳаловати, ишон, Мария! (П.) Айтайлик, у ҳам сени севади, мен-ку бунга ишонмайман, лекин ҳар ҳолда, севади дейлик. (М. Г.) Қара, қандай чеҳраси иссиқ, Валичкадир синг-лингнинг исми, мана, унга тикдинг кўйлакча, кўр-чи, болам, бўйи дурустми? (Д. Файзиев) — Ростданми? — деб сўради қиз жиддий. — Лекин, айтингчи, сиз ўзингиз ҳақиқатан ҳам биз билган одаммисиз. (М. Ибр.) Лекин пулни кўп мақтаб юбордим, шошма, ерда ҳам хосият кўп. (О.)

Юқоридаги феъл шакллари қисман ўз маъносида қўлланмай, айтилаётган фикрга ёки унинг айрим қисмларига эшитувчининг диққатини жалб этиш учун ишлатилади (бу айниқса дейман, борди-ю, кўрасизки, қаранг каби феълларга тааллуқли).

Бу хил феъл типидagi кириш бўлақлар (*ўйлайманки, айтайлик, биласизми* ва ҳоказо) эргаш гапли қўшма гапларнинг бош гапларига яқин туради. Мазмун, интонация бу хил кириш бирикмаларни қайси синтактик конструкцияга оид эканлиги ҳал этади.

в) *айтган* сифатдошига *-дек||-дай* суффикси қўшилишида ҳосил бўлган *айтгандек* феъли (шаклига *кўра, равиш*) кириш бўлақ вазифасида келади: *Айтгандай, мана — бизнинг қутбчилардан сенга табрикнома...* (В. О.) — *Ҳа, айтгандек, янги унвонлар муборак бўлсин, медицина фанлари доктори бўлдим, деб шипиштиб қўймайсиз-а!* (М. Муҳамедов)

Айтгандай кириш бўлаги ҳам ўз лексик маъносини қисман йўқотади ва сўзловчининг эсига тушиб қолган қўшимча бир фикрни ифодалайди.

Равиш ясовчи *-ча* суффиксининг *-(и)ш* ҳаракат номига қўшилиши ёрдами билан тузилган *англашимча, айтишларича, эшитишимча* каби шакллар ҳам кириш бўлақ вазифасида бўлади. (Бу форма ўтган ёки келаси замон сифатдоши шаклида келиши кам учрайди).

Кириш бўлакнинг бундай шакллари кўмакчи билан ҳам бирикиб келади: *билдиришига қараганда, айтишига кўра* ва бошқалар: *Мавлоно Мажиддиннинг айтишига кўра, хазилада ақалли икки туман ҳам пул қолмабдур.* (У. ва И. Сул.)

Демак кириш бўлаги ҳам аслида феълнинг ҳаракат номи шаклидир: *Демак, пахтадан нормал ҳосил етиштириб олишга бутун куч ва имкониятлар муҳайё.* (Ғ. Ғ.)

д) феълнинг *шундай қилиб, ишқилиб* каби аслда равишдош бўлган шакллари ҳам кириш бўлақ вазифасида келади: *Шундай қилиб, қўзичоқни еди ўрмонда.* (Кр.)

е) *кошкийди* кириш бўлақ шакли *кошки* модал сўзи билан *эди* феълнинг бирикувидан таркиб топган.

Кириш бўлақларнинг шундай турлари ҳам борки, улар

маълум сўз туркумидан тамоман ажралиб кетган. Уларнинг ташқи морфологик кўринишидан ҳам бирор сўз туркумига яқинлаштириш, конкрет бирор сўз туркумидан ажралиб чиққан деб ҳукм чиқариш қийин. Булар *яғни, шекилли, афсус, эсиз, кошки, эҳтимол, шояд, аттанг* каби сўзлардир.

Бу хил кириш бўлаклар морфологияда модал сўзлар группасини ташкил этади.

II. Кириш бирикмаларнинг таркиби қуйидагича бўлади.

1. Аниқловчи ва аниқланмиш характеридаги кириш бирикмалар:

а) қаратқичли кириш бирикма: *Унинг фикрича, қарияларнинг айтишича, сенинг бахтинга, бунинг устига, менинг назаримда, сенинг билишингча* каби. Мисол: *Буларнинг ҳаммаси, албатта, ёмон, хунук ҳар бири бир хавф, лекин Сафаровнинг назарида, булардан ҳам ёмонроқ, хунукроқ нарса, булардан ҳам каттароқ хавф кўкламни қўлдан бериб қўйиш эди. (А. Қ.) Дунёда ҳеч бир халқ тўғри кела олмас, менинг билишимча, сенинг элингга. (Ҳ. О.) Унинг стажси эса жуда катта эди. Кўрсатган хизматлари ҳам, ўзининг ўйлашича, оз эмасди...* (М. Ибр.)

Қаратқичли аниқловчининг бошқарувчиси от ҳам, ҳаркат номи ҳам бўлиши мумкин.

б) сифатловчили кириш бирикма: *бир томондан, бир ёқдан, шу жумладан, бир сўз билан* каби. Мисол: *Бир томондан, социалистик меҳнатнинг энг яхши вакиллари рағбатлантириб ва мукофотлаб, иккинчи томондан, партия ва совет ҳокимияти бунинг билан СССР меҳнаткашларини коммунистик руҳда тарбиялашни қай йўлдан олиб бориш кераклигини кўрсатади.* (Калинин)

Морфологик таркибига кўра, *бир томондан, бир ёқдан* кириш бирикмаларидаги *томон, ёқ* сўзлари кўмакчи -от бўлиб, *бир сўз* уни аниқлайди. Мазмунан асосий етакчи сўз *бирдир*. *Шу жумладан, бир сўз билан* кириш бирикмалари барқарор бирикмани ташкил этади.

Кириш бирикма вазифасида от келган тақдирда (*хабарларга қараганда, маълумотига кўра* каби) унга сифатдош ёки бошқа сўз туркумидан ифодаланган йиғиқ ёки ёйиқ аниқловчи боғланиши мумкин: *Аmmo узоқ яқиндан қулоғига чалинган хабарларга қараганда, улар ўртасидаги гап ишқ-муҳаббатдан, оила қуриш маслаҳатидан нарига ўтмаган.* (Мумтоз).

Баъзан тожикча изофа конструкцияси кириш бирикма вазифасида қўлланиши мумкин (*фикри ожизимча, хулласи калом* ва бошқалар): *Фикри ожизимча, тездан исёнчилар устига қўшин тортмоқ зарур.* (У.) *Хулласи калом, сабрни, қаноатни унутади* (О.)

2. Тўлдирувчили кириш бирикма: *Қисқасини айтсам, тўғриси айтганда, деганингиздан билсак, менга деса ва бошқалар, Мисол: Ростини айтсам, сиз тўғрингизда бирор нарса дея олмайман. (М. Ибр.) Гвардия майори штабга қайтиб кетаётиб Чохов ҳақида ўйларди ва тўғриси айтганда, унинг ўз ҳақидагина эмас, балки Таня билан ўтган кундаги, эҳтимол, охириги учрашуви тўғрисида ҳам ўйларди. (Каз.)*

Тўлдирувчили кириш бирикмаларнинг бошқарувчи сўзи сифатдош ёки шарт феъли шаклида бўлади; ҳар икки хил конструкция ҳам эргаш гапга ўхшайди. Аммо бу конструкцияларнинг мазмуни ва грамматик хусусияти уларни эргаш гап эмас, кириш бирикма деб ҳукм қилишга олиб келади. Бу хил кириш бирикмалар ифодаланаётган фикрга муносабатни ифодалайди, ўзича маълум бир фикр, мақсадни англатмайди.

3. Ҳолли кириш бирикма: *бошқача айтганда, очиқ айтганда, қисқа қилиб айтганда, қисқа қилиб айтишича* ва бошқалар. Бу хил кириш бирикмаларнинг бошқарувчи сўзи сифатдош ёки ҳаракат номидан бўлади.

4. Кириш бирикмаларнинг бир неча хил бўлаги бўлиши мумкин (аниқловчи ва тўлдирувчи; аниқловчи ва ҳол; тўлдирувчи ва ҳол): *унинг гапига қараганда, унинг очиқ айтишича* ва бошқалар. Мисол: *Гюберт айтишига қараганда, отлари зотли, чопқир отлар бўлиб, унинг ўзи ўта кетган сержаҳл киши эди. (Бр.) Лекин ўтирганларнинг товушига қараганда, тўрт кишидан ортиқ эмас эди. (Бр.)*

Кириш бўлак ва кириш бирикмалар қуйидаги маъноларни ифодалайди: 1) ифодаланаётган фикрга баҳо берилади; айтилаётган фикрнинг аввалги фикр билан алоқаси, сўзловчининг маълум воқеа, ҳодиса, ҳаракат-ҳолатни шахсан қандай тушуниш кўрсатилади. Бунга— *албатта, сўзсиз, ҳақиқатан, дарҳақиқат, ҳақиқатда, тўғри, умуман, англашиладики, кўринишдан, маълумки, ҳулласи, қисқаси, шундай қилиб, демак, англашимча; модомики, ниҳоят, айниқса, майли, шунингдек, рост, дарвоқе, дуруст, қалай, ҳар ҳолда, холос, яхшииси, яъни, очиғи* кабилар киради:— *Албатта, хўжайинники ноҳақ. (О.) Ҳақиқатда, кейин билса, чол уни алдаб олиб келган экан. (А. Қ.) Буларнинг ичиди, дарҳақиқат, Сафаров билан Самандаров ҳам бор экан. (А. Қ.) Қуёш осмонда, ҳақиқатан, худди бир катта чўғдек. (П. Т.) Тўғриси, сизларга айтсам, партизанлар учун чипта ковуш этикдан кўра афзал. (Мед.) Цехнинг, тўғрироғи, бутун заводнинг оловли маркази шу ерда. (А. М.) Модомики, ҳаққингизда шу қабилда сўз юрур экан, албатта, беҳуда бўлмаса керак деб ўйлайман. (О.) Хуллас, Фафур Фулом ўз ижодида классик адабиётимиздаги ижодиётни халқ манфаати — омма-*

га яқинлаштириш, ҳаёт ғўзалликларини куйлаш каби энг яхши традицияларини янги шароитда, янги мазмун, янги бадиий воситалар билан бойитган миллий шоиримиздир. (Ғ. Ғулом автобиографиясидан) Дуруст, ҳаммаси ҳам ёш йигитлар, ҳаммаси ҳам ўша ернинг одамлари. (М. Ғ.) Қалай, катта йўл кўрундими. (А. Қ.)— Яхшиси, душманни ўз қуроли билан уруш керак. (М. Ибр.) Сўзамол, бадавлат қари тоғанинг бирдан кўз юмиб, сукутга ботишининг сабабини, табиий Йўлчи тушунмайди. (О.) Яъни шоҳ мамлакат бойлигини ўраб ётган аждаҳодурким,... (У.) Раис ана шу камчиликларни бирдан бартараф қилишга, очиғи, ожизлик қилмоқда. (Р. Ф.)

2) сўзловчининг воқеа, ҳодиса, ҳаракат-ҳолатга эмоционал муносабатини ифодалайди:

а) гумон: бу маъно эҳтимол, афтидан, чамаси, шекилли каби сўзлар орқали ифодаланади: Эҳтимол, бир онаси қолгандир бағрин ёқиб, эҳтимолки, бу қиз бир савдогарнинг қизидир. Эҳтимол, бир суқсур, бир парининг ўзидур. (Ҳ. О.) У, афтидан, Иброҳимовга бир оғиз гап айтгани йўлакай кирган экан-у, буларни кўриб ўтирди ва Сидиқжон билан гаплашадиган гапи борлигини айтиб, унинг қолишини сўради. (А. Қ.) Иккала жувон, фақат шундай гап очилишини кутиб турган экан, шекилли, иккови бир-бирига навбат бермай бидирлаб кетди. (А. Қ.) Чамамда, мени советдан олиб ташлаш фикрини кўнгилга тугиб келган бу. (П. Т.) Чамаси, эндиликда сўзларнинг ўзи, уларнинг маъноси эмас, балки кўпроқ уларнинг оҳанги, кучи ва ҳаяжон билан айтилаётгани зўр аҳамиятга эга бўлиб бораётган эди. (Пав.)

б) шодлик, мамнунлик; бу маъно — бахтимизга, толемизга, хайрият (ки), шукур, ниҳоят, ишқилиб каби сўзлар орқали ифодаланади: — Хайрият, — деди Дўсрат, — нафасни ўнглаб, кейин, — бошқа одамлар экан. (П. Т.) Бахтимизга, ўртоқ Давронов учраб қолиб, бизни бу ерга эргаштириб келди-да. (П. Т.) Шукур, эл қатори эшигимизга номер қоқилган. (А. Қ.) Бахтимизга, сен омон бўлгин, болам. (Ҳ. Ҳ.) Хайрият, унга бахт юлдузи ҳамроҳ бўлди шекилли, ўқ остидан омон қутилиб қолди. (Мед.) Ниҳоят, бир кун отрядга ўзи кириб келди ва нима гап бўлди деб сўраганимизда, баъзи кўнгилсиз ҳодисалар юз берганини айтди. (Мед.) Билмас эдим, билмасдим асло, лекин, шукур, урмади бало. (Ҳ. О.) Ишқилиб, ҳар ким ўзига яраша иш топиб олди. (Ойдин).

Ишқилиб кириш бўлаги иштирок этган гапнинг кесими келаси замонга оид бўлса, бу кириш бўлак орқали орзу-умид мазмуни англашилади.

в) орзу-умид; бу маъно — кошки, кошкийди, ишқилиб шояд кабилар орқали ифодаланади: Кошки, акаси Йўлчи

бўлса эди. (О.) Кошки эди, сизнинг шу кўркам сафарларингизда жуфт-жуфт бўлиб эркаклар, сизни севаман деб ваъда берган йигитлар бўлса эди, бахтиёр далаларимизнинг ҳуснига ҳусн қўшилиб, меҳнатлар унумлироқ, куйлар янгроқроқ чиқар эди. (Ғ. Ғ.)

г) афсус, ачиниш; бу маъно қуйидаги кириш бўлақлар орқали ифодаланади: афсус, афсуски, эсиз, аттанг, бахтга қарши, таасуфки, аксига олиб ва бошқалар: Афсус, минг афсуски, дунёга жуда эрта келганман. (О.) Бир вақт ёзган хатидаги самимий маслаҳатларини, дўстона аччиғ сўзлар билан кўрсатилган ҳақиқатларни, афсуски, Бадиуззамон қулоққа олмабди. (О.) Эсиз, болалар-эй!— деди Дўснат. (П. Т.) Зухра юлдуз кўкда армон қилади, эсизки, маконим бу боғдан йироқ. (У.) Эсизгина, портлатувчилар кетиб қолганлар. Яна чақирсак фурсат кетади. (Ш. Р.) Эҳ, аттанг, шунча меҳнат қилсанг-у, меҳнатинг кўкка совурилса. (Ш. Р.)

д) ишонч: қуйидаги кириш бўлақлар бу маънони ифодалаш учун қўлланади: шубҳасиз, албатта, муқаррар ва бошқалар: Буни, шубҳасиз, кўрамиз, текширамиз, ўрганамиз, тагига етамиз, ўзимизнинг кучимиз етмаса, Иван Петровичга арз қиламиз. (А. Қ.) Озодликка чанқоқ элларга етгач, кулбасини ёритар, албатта, хатинг. (Ғ. Ғ.) — Албатта, ҳамма куч ишчининг болғасида, унинг билагида ва меҳнатида. (М. Ибр.) Енггур зулматни нур, албатта, шаксиз. (У. ва И. Сул.) Ҳозир барҳаёт бўлган, Темир шаҳзодаларидан энг тадбиркори, энг қобили ва энг муносиб соҳиби тахт, шубҳасиз, Ҳусайн Бойқародур. (У. ва И. Сул.) Қўйинг, майли, алар билгунча қилсун! Зулм чақмоқлари, қўйинг, майли, қутурсун, Ҳасад тўлқинлари қирғоққа урсин, муқаррар, оқибат бизнингча бўлғай. (У. ва И. Сул.)

е) таажжуб: бу маъно ажаб (ки), таажжуб (ки), наҳот (ки) каби кириш бўлақлар орқали ифодаланади: Ажаб, бу чол докладга қўшимча қилиб, нима демоқчи экан. (А. Қ.) Собиржонқорининг чарвоғида ўтказган дамларимиз қандай дамлар эди, наҳотки, ўша кунлар эсингиздан чиққан бўлса (А. Қ.) Ажаб, занжирбанд шер, енгаман дер. (У. ва И. Сул.) Таажжуб, янгича аза, янгича базм. (У. ва И. Сул.) Ажабо! Шаҳаншоҳ Боғижаҳонорода истироҳатга машғул эди. Кутилмаган бир фурсатда келишларига не ҳодиса боис бўлди экан. (У. ва И. Сул.)

3) айтилаётган фикрнинг м а н б а и н и кўрсатади. Бу хил маъно қуйидаги кириш бўлақ ва кириш бирикмалар орқали ифодаланади: менимча, фикримча, фаҳмимча (да), унинг сўзига кўра, айтишларича, билдиришига қараганда, назарида, эсимда, маълумот беришича, (унинг) нуқтаи назарида, эши-

тишимча ва бошқалар: Менимча, унда оз деганда ярим йиллик иш бор, ишчи кучини қаердан топамиз-у, харажатни қаердан оламиз. (Ш. Р.) Аммо, менимча, сал кўрпачага қараб ойқ узатиш керак. (Ш. Р.) Бундан ташқари, менинг билишимча, Кольчугин марҳум Эденберг деган кишининг эшигида етти йилга яқин ишлаган. (Бр.) Сенингча, Лукин қандай одам. (Мед.) Шоир киноя билан кулди-да, ҳаммага эшиттириб деди: — Фикримча, рутбаларнинг, мансабларнинг паст баланди йўқ. (О.)

Узгаларнинг фикрига шубҳа билдирилганда ёки бошқаларнинг фикри эканини таъкидлаш учун кесим эмиш феъли билан қўлланади:— *Билмадим... Айтишларича, меҳмонлари билан ёзлик боғига келиб, саёҳат қилиб юрган эмиш.* (М. Ибр.)

4. Фикрни ифодалаш усули, стилига муносабат билдирилади. Бу хил маъно қуйидаги кириш бўлак ва кириш бирикмалар ёрдами билан ифодаланади: *Унинг сўзи билан, бошқача айтганда, бир сўз билан (айтганда), очиқ қилиб, қўполроқ қилиб айтганда, яъни, айнан, тўғрироғи, қисқаси* ва бошқалар: Мисол: *Қисқаси, қашшоқликдан иш қидириб узоқ шаҳарларга кетар эди.* (П. Т.) *Езувчилик — бу бир ихтисос, киши фаолиятининг алоҳида бир тури, очиқ айтганда, фаолиятнинг энг оғир тури.* (М. И. Калинин) *Аммо, мен сизга айтсам, Муҳайёси тушмагур ҳам бир жаҳон, қизларнинг султони, юз-кўз демаган олов.* (М. Муҳамедов).

5. Ифодаланаётган фикрнинг, айрим ҳаракат-ҳолат, хусусиятнинг оддийлиги, одатда рўй берувчи ҳодиса эканлигини ифодалаш учун одатда, одат бўйича, одатга мувофиқ каби кириш бўлаклар қўлланади: *Кўчалар, одатдагича, гавжум, ғала-ғувур.* (Бр.) *Еб-ичиб ўтиришни, одатдагича, хушомад-гўйлик билан таклиф қилди.* (О.) *Бугун Гулнор вафотининг саккизинчи куни, кеча, одатга мувофиқ, қариндош-уруғлар тўпланиб келишди. Қиз томон, одатга мувофиқ, хонанинг пайғасини банд этади.* (О.) *Музокарадан зериккандай, азамат гавдисини тиклади, кенг кўкраги билан оғир нафас олди-да, одати бўйича, зарда қилган каби кескин гапирди.* (О.) *Навоий девондан қайтиб, одати бўйича, Шайх Баҳлулни йўқлади.* (О.)

6. Нутқнинг айрим қисмлари ўртасидаги муносабат, гап бўлаги ёки айрим фикрларнинг тартиби; бу хил маъно қуйидаги кириш бўлак ва кириш бирикмалар орқали ифодаланади: *Хуллас, хусусан, асосан, зотан, умуман, унинг устига, биринчидан.., қайтараман, эслатиб ўтаман, демак, аксинча, шундай қилиб, аввало, охири, айниқса, ҳолбуки, ваҳолонки, деярли, жумладан* ва бошқалар. Мисол: *Аъло ўқиш ўзи юксак*

шўҳрат, ҳар шўҳратинг тилларда дoston, Зотан, менда бўлса зеҳну қудрат, Нега қолай аъло олмасдан. (С. Ж.) Биринчиси, Иван Никитич Смирновнинг буйруғини тушунмадим. Иккинчиси, ўжарлик қилдим, ўзимни хато фикримда қаттиқ туриб, сизларнинг ҳақли сўзларингизга қулоқ солмадим. (Ш. Р.) Аксинча, Хусайн Бойқародек улуғ, тажрибали деб ном чиқарган ҳукмдорнинг катта қўшин билан келиб, ҳеч иш чиқаролмай, ғурурини сулҳ билан қондиришга мажбур бўлганлиги уларнинг кўкрагини кўтарган эди. (О.) Сен, ойи, куйдим-ёндинингни қўй, аксинча, хурсанд бўлишинг керак. (М. Г.) Дарвоқе, Ғофур, келинга айт, хизмат-пизмат қилиб турсин. (Х. Ҳ.) Айтганча, мана бу Павелнинг нутқини босиб чиқармоқчи бўлдик. (М. Г.)

7. Кириш бўлақларининг айримлари тингловчининг диққатини айтилаётган фикрга жалб этиш учун хизмат қилади; бу маъно кўрдинеки, билдинеки, тушунасизми, ўйлаб кўр, қани, марҳамат қил, эшит, кечир каби кириш бўлақлар орқали ифодаланади.

Кириш бўлақ ва кириш бирикмаларни ташкил этган сўзлар айрим ҳолларда мустақил ундов гап бўлиб келиши (асосан эмоционал маънони ифодаловчи ундов гаплар) ёки тўлиқсиз гап бўлиши ёхуд оддий гап бўлақлари вазифасида бўлишлари мумкин:

1. Кириш бўлақ вазифасидаги сўзлар мустақил гап тарзида: *Хайрият! Каторга деган эдилар, ҳеч гап эмас, онажон.* (М. Г.) *Э, аттанг!—деб пичирлади Давлатёр—Кўплашиб келганимизда, шу ерда қамаб олар эканмиз...* (П. Т.) *«Агар ўйлаётган бўлсам, ҳали ҳеч нарса қилганим йўқ ва жуда қам яшадим-ку! Афсус» Ҳали ўлимни истамас эдим.* (Бр.) *«Ниҳоят! Албатта, Зоядан бирор хабар бордир, балки хат, келгандир!» деб ўйладим.* (К.)—*Албатта-да, давлатмандлар большевиклар тўғрисида яхши гап айтишмайди.* (М. Ибр.)—*Афсус, афсус!—деб гапга аралашди Ҳикмат Исфaxonий.* (М. Ибр.)

2. Кириш бўлақ вазифасидаги сўзлар гап бўлаги вазифасида: *Ҳар ким ўйнади тўптошини, шубҳасиз тутди қиморнинг бошини.* (Х. Ҳ.) *Узун-узун арғамчи ерда ётса майлими, Эссизгина Гулбаҳор гўрда ётса майлими!* (Х. Ҳ.) *Сенинг фикрларинг шубҳасиз.* (Бр.) *Агарни магарга никоҳ қилсалар, бир ўғил туғилгай оти—Кошки.* (Ғ. Ғ.) *Гапирганда ҳам, албатта рус тилида, гапирар эди.* (Мед.) *...Афтидан иш кўрган бир гуруҳ йигитлар билан қуршалган Навоийни кўриб, югурди.* (О.) *Унинг афтидан шоферлиги билиниб турарди.* (Мед.) *Мен назаримда анча муҳим бўлган баъзи маълумотларни келтираман.* (Газ.)

Кириш бўлақларнинг ўрни. асосан уларнинг маъно ва функциясига боғлиқ бўлади. Бирор гап бўлагига оид кириш бўлақ шу бўлақ билан бевосита ёнма-ён келади. Агар кириш бўлақ гапнинг умумий мазмунига тааллуқли бўлса, у гапнинг бошида ёки охирида бўлади; бунда маъносига аҳамият берилиб, логик урғу олган кириш бўлақ гапнинг бошида бўлади; гапнинг сўнгида келган кириш бўлақ одатда эмоционал мазмун касб этади: *Ҳақиқатан, қизиқ бир ном, ҳайвонларнинг ош қозонини «ишканба» деб эдилар. Қандай муносабат билан одамга «ишканба» номини берганлар. (С. А.)— Тўғри,— деди у,— биз билан савдо қилувчилар топилади. (М. Ибр.) Хуллас, Қоляни бир амаллаб кийинтирди. (Мед.) Ниҳоят, мен ўрмоннинг бурчагига етиб олдим, аммо бу ерда ҳеч қандай йўл йўқ эди. (Т.) Менинг айтмоқчи бўлган гапларимнинг ҳаммаси сизга маълум бўлса керак, албатта? (Мед.)— Эсингни еб қўйибсан, шекилли, деб жавоб берди Сархон. (М. Ибр.)*

Кириш бўлақлар бош гапгагина оид бўлса, у эргаш гапдан сўнг, бош гап олдида келади: *Азиз шахзода, дунёда юз йил яшамоқ юз йил азоб чекмоқ эканини билсангиз эди, эҳтимол, менга юз йил умр тиламаган бўлар эдингиз. (У. ва И. Сул.) Гюбертнинг ҳузурида бўлган вақтимда, эҳтимол раҳбарлик билан кенгашиб олишим керак бўлган масалалар чиқиб қолар. (Бр.) Ундоқ бўлса, албатта, ўртоқ Самандаровнинг суриштирганлари ўринли. (А. Қ.)*

Кириш бўлақларнинг айримлари кўпроқ гап бошида (*тўғри, демак, ҳақиқатан* ва *ҳоказо*), бошқалари гап охирида (*шекилли*), баъзи бирлари гапнинг ўртасида келади (*унинг назарида, масалан* каби). Бу кириш бўлақларнинг маълум семантик функциясига боғлиқдир. Албатта, кириш бўлақлар турли функцияда ҳам келади, аммо бу ҳол айрим кириш бўлақларгагина тааллуқлидир.

Қуйида албатта кириш бўлагининг функциясига диққат қилинг: а) *Албатта, мен кўрсатган далилларга ҳам қўшилади. (Мед.) Албатта, менинг бўйнимга биров арқон солаётгани йўқ. (А. Қ.)* б) *Иван Никитич, сув бор, албатта, бироқ тўрт кунда чиқариш қийин. (Ш. Р.)* в) *Сен айтган одамлар, албатта, соддадил ва очиқ кўнгли одамлар. (М. Ибр.) Сиз, албатта, янги ташкилот тўғрисидаги гапларни эшитгандирсиз, Шамсия хоним? (М. Ибр.)*

Албатта кириш бўлаги гапнинг бошида ва охирида келса, одатда, гапнинг умумий мазмунига изоҳ беради, гап орасида эса кесимнинг маъносига алоқадор бўлади. Аммо албатта кириш бўлаги қаерда келмасин, гапнинг биринчи навбатда кесимига боғланади, унинг маъносини изоҳлайди.

Бинобарин, кириш бўлаklarнинг деярли ҳар бири ўринлашида ўзига хос хусусиятларга эга бўлади.

Кириш бўлаklarнинг интонацияси оддий гап бўлаklarнинг интонациясига нисбатан пастроқ бўлади, аммо темпи тезлашади. Кириш бўлак гап бўлаklarидан пауза билан ажралиб туради. Баъзан шу пауза жуда сезилмайди. Агар кириш бўлакка логик урғу тушса, унга алоҳида аҳамият берилса, унинг интонацияси секинлашади, пауза аниқ ва чузиқ бўлади.

Кириш гаплар

Кириш гаплар асосий гапнинг бирор бўлаги ёки умумий мазмунига бўлган сўзловчининг муносабатини ифодалайди. Кириш гаплар ҳам шунга кўра, кириш бўлак ва кириш бирикмалар ифодалаган маъноларни ифодалайди: ифодаланаётган фикрга баҳо берилади; айтилаётган фикрнинг аввалги фикрга бўлган муносабати кўрсатилади; сўзловчининг ҳаракат-ҳолатга, эмоционал муносабати ифодаланади; айтилаётган фикрнинг манбаи кўрсатилади; фикрни ифодалаш усули изоҳланади; айтилаётган фикрга сўзловчининг диққати жалб этилади ва ҳоказо.

Кириш гапларнинг кириш бўлаklarдан фарқи 1) аввало уларнинг структурасида кўринади. Кириш гапнинг ўз ичида предикатив муносабат бор. 2) кириш гап маълум изоҳни кенгроқ, тўлароқ, конкретроқ ифодалайди. 3) кириш гап, кўпинча, маълум гап бўлаklари билан кенгайиб келади.

Кириш гаплар тузилиш жиҳатидан бир составли ёки икки составли бўлиши мумкин. Кириш гаплар кўпинча фразеологик гап шаклида бўлади¹. Бу хил фразеологик гаплар қуйидаги шаклларга эга бўлади. 1) кесими шарт феъли шаклида бўлади. Бунда — а) эгаси бўлмайди (*менга қолса*): *Яхшилик, менга қолса, тушга кирмаган бир яхшилик.* (О.)

б) эгаси шаклан бўлмайди (*уёғини сўрасанг, ўқиганига келсак, қандай десам бўларкин, тўғриси айтсам каби: Уёғини сўрасанг, айтайми, дадам Ерматга куёв бўлмоқчи!* (О.) *Сен, қандай десам бўларкин, жуда яхши тенги йўқ йигитсан!* ... (Б. П.) *Елғиз боришга, тўғриси айтсам, қўрқаман.* (О.)

¹ Бу ўринда фразеологик бирикмадан фарқлаш учун фразеологик гап терминини лозим топдик. Таркибида предикатив муносабати бўлган, ҳатто шаклан эга ва кесими бўлган бу хил конструкцияларни фразеологик бирикмадан фарқлаш керак бўлар. Акс ҳолда, бирикма билан гап тушунчаси фарқланмай қолади.

п) эгаси шаклан бўлади (мен сизга айтсам ва бошқалар); Мана шуларни хўп ўйладим-у, мен сизга айтсам, ариза ташлашга жазм этдим. (А. Қ.)

2) фразеологик гапнинг кесими буйруқ феъли шаклида бўлади. Бунда: а) гапнинг эгаси бўлади (эсим қурсин каби); Қайси хушрўй? Эсим ҳам қурсин, ҳа, қишлоқданми? (О.) Маглик қурсин, тоза машини қилибман, ҳе-хе-хе,— совуқ кўлди бойвачча. (О.)

б) гапнинг эгаси шаклан бўлмайди (қулинг бўлай, тасаддуғинг бўлай, қандингни ур, омон бўлгур, менга қара ва ҳоказо); ...иғнанинг учидай ёлғони йўқ, қулинг бўлай, бойвачча. (О.) ...икки оғиз сўзим бор, тасаддуғингиз бўлай, марҳамат қилинг (О.) Қандингни ур, юлдузларинг жуфт тушган бўлсан-чи, одам боласи сенларни ажрата олмайди! (О.). ...бригадамизда ўн бир киши қолди, холос. Лекин ҳаммаси ҳам, омон бўлгурлар, ударник йигитлар. (А. Қ.) Айниқса, мана шу беш-олти йил ичида бойлик жуда зўрайиб кетди, хўп деяверинг. (О.)

Бу хил кириш гапларнинг кесими бўлишли шаклда ҳам келади (кўнглингизга келмасин):— Бу гапнингиз нотўғри, қори, сизнинг илмингиз эскича илм, колхозга янгича илм керак. Кўнглингизга келмасин-ку, извошка эшак қўшиб бўлмайди. (А. Қ.) Сизни танимаганлари учун суриштиргандинлар-да? Кўнглингизга келмасин-у, ҳар хил одам бўлади. (А. Қ.)

3) фразеологик гапнинг кесими аниқлик феъли билан ифодаланади. Бунда: а) гапнинг эгаси шаклан ифодаланмайди (ўзингиз биласиз, ўзингиздан ўтар гап йўқ): ўзингиз биласиз, тўрт йилдан бери бу ерда ишлайман, тиним йўқ, ишдан бошим чиқмайди (О.)

б) гапнинг эгаси ифодаланади (мана кўрасиз, ўзингизга маълум): Урмонжон акам уришмайдилар, мана кўрасиз, уришмайдилар. (А. Қ.) Ундоқ деманглар, мана кўриб турибсиз, жонини жабборга бериб ишлаётибди. (А. Қ.)

4) кириш гапнинг кесими -моқчи ёки -ган, -дай ва ёхуд ган+да аффикслари билан шаклланган сифатдош формаси орқали ифодаланади: Урмонжон айтмоқчи, «ашаддий бинокор» уста Тўлаган бинокорликка... берилиб кетди... (А. Қ.) Иброҳимов қаерга бормасин, шундан гап очилиб, ҳар ким ўз фикр-мулоҳазасини айтар, Урмонжон айтмоқчи, масалани бутун халқ муҳокама қилар эди. (А. Қ.) ...Иброҳимов, Қурбон ота айтмоқчи, гулларни ўз илмидан баҳраманд қилди. (А. Қ.) Ишқ ўтида ёнган, Жобир айтгандай, уйқусиз кўзлари қизаргандай кўринди. (Х. Ш.) Икки жинс бир ёстиққа бош қўйиши билан, масаланинг бир томонини олиб айтганда, ўтмиш ва ке-

лажак наслии бир-бирига боғлайдиган ҳалқа вужудга келтиради. (А. Қ.)

Кириш гаплар кўпинча асосий гапнинг орасида, ўзи қарашли бўлган бўлақдан сўнг ёки олдин келади. Агар кириш гап бутун гап мазмунига тааллуқли бўлса гап бошида ёки сўнгида келади.

5) кириш гапнинг кесими — от кесим шаклида: *Муболаға эмас-у, бой билан гаплашганда ҳатто унинг қулоғига озор етказиши мумкин бўлган «р» ҳарфини ичига ютиб гапиради:— Буюсинла, тақсий... (Ас. М.) Кундузи бўлса, ўзингиздан ўтар гап йўқ, ҳунукроқ кўринади. (А. Қ.)*

Изоҳ гап ва изоҳ сўз бирикмалари

Маълум гап таркибида шундай гаплар ёки сўз бирикмалари бўладики, улар асосий гапдан англашилган мазмунга ёки унинг таркибидаги айрим бўлақларнинг маъносига оид қўшимча изоҳлар, қўшимча маълумотлар, айрим тузатишлар беради. Ана шу ўзига хос маънолари билан улар кириш гаплардан фарқланади (маълумки, кириш гаплар кириш бўлақлар англаган маъноларнигина ифодалайди). Бундан ташқари, кириш гаплар асосий гап мазмунига ёки унинг айрим бўлақлари маъносига яқин туради. Бу кириш гапларнинг интонацияси ва структурасидан ҳам кўриниб туради. Изоҳ гаплар ёки изоҳ сўз бирикмалари асосий гапнинг умумий мазмуни ёки унинг айрим бўлақлари маъносидан узоқроқ туради, ўзига хос алоҳида интонация билан талаффуз этилади, бу интонация асосий гап интонациясидан фарқланади. Шу билан бирга изоҳлаш вазифасида айрим сўз ёки сўз бирикмаси ҳам келиши мумкин.

Изоҳ гаплар асосий гапнинг умумий мазмунига оид бўлиши ёки асосий гапнинг айрим бўлақларининг маъносини изоҳлаши мумкин: ...*рўмолчага тугилган қандни, гўшангада кийилажак юпка оқ кўйлакни (бунга ҳам домланинг «нафаси» теккан) ва бир парча қоғознинг юзига ...ёзилган... «эзиб-ички»ни ... рўмолчага тугиб, ...белгилу жойга қўйди. (О.) Кампир паранжини бошга илиб, Нурина машҳур «Қўнғироқ» фолбинга... (баъзилар «рост фолбин» ҳам дейишади) судради (О.) ...Отасини бир кеча қонга беланган ҳолда зиндон ёқасидан топганларида (уни зиндондан қочганлар ўлдириб кетишган эди) Абдусамад ўн яшар, қўрқоқ, лекин писмиқ, қув бола эди. (А. Қ.) Олдин у билан армия қўмондони гапиришди, кейин (буни Озеров сира кўтмаган эди) генерал майор Бордин гапиришди. (Бубен).*

Изоҳ гаплар қуйидаги маънони ифодалаш учун хизмат қилади:

1) маълум воқеа, ҳодиса ёки хусусиятнинг рўй бериш ёки бермаслик сабаби: Қурбон ота унинг суҳбатини хушламаса ҳам, одамнинг юзи иссиқ—ҳамсафар бўлиш тўғрисидаги сазо-сини ўлдирмади. (А. Қ.) ...тикилган кенг, узун оқ шоҳи кўйлак (қутли кунда «бурма кўйлак» кийишни онаси ман этган), бошида байтлар ёзилган катта санама рўмол эди. (О.) Хохол стол остида оёғини типирлатиб (у ҳеч қачон оёғини бирданига ўнглаб қўёлмас эди). шипда ва деворда ўйнаган офтоб шуғласига қараб сўзга киришди (М. Г.)

2) айрим сўз ёки сўз бирикмаларига изоҳ беради; изоҳлаш орқали шу бўлак ҳақида қўшимча маълумотлар ҳам ифодаланади: У «хонаки» отни (от заводи ишчилари паст зотли отларни шундай деб аташарди) эгарлаб миниб олди (Дм. Ерёмин)... бақувват қўллари, сўзларидаги қишлоқча соддалик ва тўғрилиқ (бу хусусиятни камбағал одамларда катта фазилат деб топар эди бой) унга жуда ёқди. (О.) Қирғиз ўроз белбоғига маҳкам чандиб тугилган биттагина сўлкавойни (ким билади, буни қачонлардан бери сақлаб келган) чиқариб, секингина ташлади. (О.)

3) маълум воқеа, ҳодиса ёки хусусиятлар қиёсланади: бу адабиёт мавжуд воқеликни фотографик усулда акс эттирган эмас (акс ҳолда, бу реализм эмас, натурализм бўлиб қолар эди), йўқ, бу адабиёт рус воқелигини бутун ҳаётий реалиги билан худди рассом сингари бадиий равишда акс эттирган. (Калинин) Бу нарса Англияда ишланадиган чодирларга ўхшарди (Англияда бу хил чодирларни «қўй туёқ» деб атайдилар). (Д. Дефо) Менинг кетганимга икки ой бўлди деганда «тажриба станцияси» (йигитлар унга «газандалар уяси» деб ном қўйишган) мамлакат ичкарасига, фронтдан саксон километр нарироққа кўчипти. (Бр.) Козета, хунук эди (эҳтимол, у бахтли бўлганида ёқимтой бўлиши ҳам мумкин эди). (В. Гюго) Худодан қўрққан сахий одамлар бундай гапларни, бизку монахлар-а, итга ҳам айтмайди. (Чх.)

4) тўсиқсизлик: Иккинчидан, бу хизматкорнинг қизига уйланишни — қиз қанча чиройли бўлмасин — ўз ғурур, ўз обрўиси учун катта нуқсон деб, билган эди. (О.)

5) маълум ҳаракат-ҳолат ёки предмет, хусусиятни конкретлаштириш ёки эслатиш, таъкидлаш, диққатни жалб этиш:— Биласанми, Йўлчи, бир шоир — билмадим, Сўфи Оллоёрми, шундай деганлар... (О.) Уша кун эдимиз ёки бошқа бир кун (аниғи эсимда қолмаган) мактабда ўқишлар тамом бўлиб, болалар тарқалаётганда, Ҳабиба мендан сўради. (С. А.).

6) маълум ҳаракат-ҳолат ёки предмет, хусусиятни характеристикалаш: *Ҳозир Дунай пўлат рангида бўлса керак, — дейди Саша Сиверцев гапга аралашиб, — худди Невага ўхшаса керак (Сиверцев ленинградли эди). (О. Г.) Эркакларнинг бири марказий газетанинг муҳбири, иккинчиси инженер (Маликбоев уни Фёдор Макарович дер эди) қиз эса Москва институтини битириб келган экан. (А. Қ.) Нина Алексеевна (у, қишлоқдаги сеvimли ўқитувчисини эсларди) Водил меники эмас, менинг шахрим Вязьма, демайди-ку? (Файз) Қимки ўткир зеҳнли бўлса, — Маркс эса зеҳни ўткир эди; ҳеч нимани эсдан чиқармас эди, — у кўп ўқиш натижасида ўрганилаётган тилнинг сўзларини ва гап тузилишларини тез ёдлаб ва билиб олади. (В. Либкнехт).*

7) маълум ҳаракат-ҳолат ёки хусусиятнинг рўй бериш шarti ёки пайтига кўра изоҳлаш:

а) шарт: *Атрофда — миршаблар ва бақиршиган битта-яримта мастлар истисно қилинса, бошқа ўткинчи, бошқа товвуш йўқ. (О.) Ҳатто, ер сотишни хаёлга келтирмаган одамларнинг ерларини — агар уларнинг ерлари ўз ерларига чега-радош бўлса — ўзиникига қўшиш учун ҳеч нимадан тоймас... эди. (О.) Фақат, овқатни ўғиллари, келин ва набиралари билан бирликда ейишни (меҳмонлар бўлмаганда) ўзи учун шарт қилиб олган. (О.)*

б) пайт: *Оналари, бузилари билан тўйга келган меҳмон болаларга — уларнинг кийимларига яхши разм солингандан сўнг — тегишли муомалада бўлади. (О.)*

8) маълум ҳаракат-ҳолат ёки предмет, хусусиятлар ҳақида авторнинг қўшимча маълумоти, изоҳи: *Қўлга базур илинадиган кичкина қалам билан — у бу қаламчани ер-кўкка ишонмас эди — махорка қоғозларига ёзиб, Йўлчига русча ҳарфларни танитди. (О.) Айтгандек, ҳой дўстим, мана шу ойи (қоровул кулди-да, боқди осмонга) билдингми, яқинда тўй бўлармиш. (О.) Навоий қилични қинидан суғирди (қиличнинг биринчи ва сўнги марта суғирилиши эди), дадиллик билан одим отиб кетди. (О.)*

9) маълум ҳаракат-ҳолат, хусусиятнинг қандай шароитда рўй бериши: *Фақат бир марта, Берсенов билан тўртинчи марта кўришганда (Инсаров шу кунни тун бўйи азоб чекиб чиқди ва доктор кенгаш чақиршига ишора қилди), фақат шу сафар Елена унинг қасамини эслатди. (Т.) Мамлакатимиз шу билан фарқ қиладики — назаримда, мақтанмасдан, фақат фактларни айтиб ўтаётган бўлсам керак — унинг сиёсий савияси ҳам чексиз ортиб кетди. (Калинин)*

10) сўзловчининг лирик чекиниши, эслаши: *Бўтабой ака кўзимни очганларидан кейин... Бўтабой акага чин кўнғилдан*

ташаккур билдираман... Бўтабой ака кўзимни очганларидан кейин янгичасига ҳам машқимни роса қилиш мақсадида истойдил ўқидим. (А. Қ.) Мана кўрдингларми, (қурут) қаттиқ — тишларингни ушатади. Бай-бай, бу болаларнинг дастидан ўлиб бўлдим; ахир бу тош қурут, жигилдонларинени тешиб юборадику. (О.) Сатторқул аканг.. печка олиб кирди. Қишлоқ одамига биров бир нарсани ташлаб бермасин! Сенинг қаерда эканлигингни сўроқлаган, билган хотининг эмас, қайнатанг... оти нима эди... Зунунхўжа (А. Қ.) ...Ҳалиги ерда, оти нима, уйи жуда совуқ эди, эғнида юнқа нимча. (О.) Ёшим ўн олтига роса тўлгани ўйқ эдики, бир пахтачи бойдан хотин устига совчи чиқди, ёши элликдан ошган экан, ўғил-қизлари кўп; лекин пул қутуртириб, ёш қизга уйланишни орзу қилган. Ҳозир ҳамма ерда пулдорлар шундай қилишади. Бошқалар ош-нонга зор бўлса, улар қизга зор! Ёши ҳам, қариси ҳам. (О.)

Изоҳ гаплар тузилишига кўра икки составли ёки бир составли бўлиши мумкин.

1. Икки составли йиғиқ гап шаклида: ўзининг бу хислатларига чуқур ишонар, бу билан бошқаларга мақтанмаса ҳам (мақтанчоқликни ёмон кўрар эди у), баъзи вақт ичидан фахрланарди. (О.) ...бўйи бир қарич келар-келмас тайёр бачкана махсиларни (Шокир ота бачканадўз эди) силлиқ ёғоч билан кучи борича ишқалаб, ... пардоз беради. (О.)

2. Икки составли тўлиқсиз гап шаклида: Мен, Бувайдага олиб кетсам,— ўз қишлоғимиз,— бирон кавак топилар деб ўйлаган эдим. (А. Қ.)

3. Икки составли ёйиқ гап шаклида: — Мана шулар орқасида, у камтарин маҳалла боққолининг ўғли Қаримчиттак— кичкина, лекин ҳаракатлари чаққон ва илдам бўлганидан,— ёшликда шундай лақаби бор эди — ҳозир кимсан Мирзакаримбой... (О.)

Изоҳ гап бир составли гап шаклида ҳам бўлади:

1. Шахси номаълум гап: Таборнинг (бутун колоннани шундай деб аташадиган бўлишди) олдида Омийка бошлиқ разведка от қўйиб борар... эди. (В. Ав.) Мен уйдаги кўрпачаларни (бизда оз бўлгани учун, қўшиллардан ҳам олиб чиққан эканлар) ташқарига таший бердим. (Ойдин) Бу нарса Англияда ишланадиган чодирларга ўхшарди. (Англияда бу хил чодирларни «қўй туёқ» деб атайдилар). (Д. Дефо).

2. Шахсиз гаплар: Тарбиячиларнинг шунча ҳаракат қилишига қарамай, Камолани «одамга айлантириш» (агар шундай дейиш мумкин бўлса) жуда секинлик билан борди. (Газ.) Юзиф қиём вақтида ўзининг аравасида (совхознинг бутун енгил ва юк машиналари армияга олинган эди) келди. (В. Ав.)

Изоҳ гаплар эргаш гап шаклида ҳам бўлади: *Уктам қорасарғиш сочли, сузук кўзли, оғзи ғунчадай (эски шарқ шоирлари таъриф қилганидек), бўйдор, кучли қизга бир зум тикилиб сўради.* (О.) *Нега биз шундай кенгаш чақирнишни таклиф қилаётирмиз? Бунинг сабаби аввало шуки, музокаралар олиб бориш, буюк давлатлар орасига нифоқ солиб турган ҳозирги англашилмовчиликларни, ёки лоақал шу англашилмовчиликлардан баъзиларини осойишталик ва оқилона бартараф қилиш — агар тинчликка интиладиган бўлсак, бошқача натижанинг келиб чиқишини, уруш бошланиб кетишини истамайдиган бўлсак — ҳаммамиз тутишимиз мумкин бўлган бирдан-бир йўлдир.* (Газ.)

Изоҳ гап кенгайиб, қўшма гап шаклида бўлиши ҳам мумкин: *Сидиқжон Қўғазор кўчасидаги (бу кўчага биринчи бўлиб Қўғазордан тўрт киши кўчгани учун, кўча Қўғазор деб аталар, ҳали от қўйилмаган эди) уйлардан бирига кўчган Рўзиматни табриклагани борди.* (А. Қ.)

Изоҳловчи элемент гап бўлмай, айрим сўз ёки сўз бирикмаси шаклида бўлиши ҳам мумкин. Бундай шаклдаги элементлар, гап таркибидаги айрим бўлақларга изоҳ беради: *Бу этап адабий методдаги буржуа-миллатчилик интилишлари (контрреволюцион романтизм, йўлсиз пессимизм, бемаъни формализм) нинг емирилиш даври, совет санъатида чинакам янги реализм куртакларининг очилиш даври эди.* (Х. Е.) *...қўлига нима тушса — бултурги газетами, календарми — фарқига бормасдан, дарҳол ўқишга тутунади.* (Чх.)

Маълум бўлакни конкретлаштириш: *Беш йилликлар даврида халқ шоирларининг шеърлари (Фозил шоирнинг «Сельмаш» сингари) дан ташқари, халқ ўртасида оғиздан-оғизга кўчиб юрган кўп қўшиқ ва ашулалар пайдо бўлди.* (Х. Е.)

Маълум ҳаракат-ҳолат, хусусиятни чегаралаш: *Шундай пайтларда, — лекин жуда сийрак — у қўрқа-писа инидан чиқади.* (О.)

Айрим бўлақдан англашилган маънони таъкидлаш: *Тушида Гавҳарнинг ҳушҳол кулимсираб тургани — фақат кулимсирагани, бошқа тафсилотлари эмас! — қайта-қайта эсига тушар ва соғинч ҳиссини бир қадар бўлса ҳам босарди.* (П. Қ.)

Автор ремаркалари ҳам умумий гап мазмунига ёки айрим ҳаракат-ҳолат хусусиятига изоҳ беради: *[Мирзакарим] Ҳа, кўрдим. Лекин гапиришганим йўқ. (Гулхонга) Тулкими-сан, бўри? (Х. Ҳ.)*

Изоҳ типидagi бу хил сўз ва сўз бирикмалари ажратилган бўлақларга айрим хусусиятлари билан ўхшайди. Аммо бу хил бўлақларда маълум маънони бошқа гап бўлақлари маъносида ажратиб, бўрттириб ифодалаш, предикативлик эле-

ментлари ва ўзига хос ажратилган интонация бўлмайди. Шу билан бирга изоҳ сўз ва сўз бирикмалари маъно доирасининг ўзига хос томонлари бор.

Изоҳ гап ва изоҳ сўз ҳамда сўз бирикмалари одатда асосий гапнинг орасида ёки асосий гапдан сўнг келади. Асосий гап орасида келган изоҳ гап ёки сўзлар маълум бир бўлакнинг маъносини ва ёки эргаш гапнинг мазмунини изоҳлайди: Агар изоҳ гап асосий гапдан сўнг келса, одатда, гапнинг умумий мазмунига оид бўлади: *Бундан ўттиз беш йил илгаримикан, растада дўконни очган йилим эди-да, бошимга бир мушкул иш тушди: баъзи вақтда савдогарлар ҳам сиқилиб қолади, сен бунга тушунмайсан. (О.) Қўнғироқ чалиниши билан ҳаммадан аввал ирғиб туриб, даров домласининг қулоқчинини тутқизар эди. (Домласи қулоқчин кийиб юрар эди). (А. Қ.) — Мени кутмаганмидинг?— деди Елена, зўрға нафас олиб (у, зинадан югуриб чиққан эди). (Т.)*

Изоҳ гап ёки изоҳ сўзларнинг интонацияси асосий гап ёки унинг айрим бўлаklarининг интонациясидан фарқланади. Одатда, улар пастланиб борувчи, темпи суст бўлган изоҳ интонацияси билан талаффуз этилади.

ҚУШМА ГАП СИНТАКСИСИ

Умумий тушунча

Мазмуни, грамматик тузилиши ҳамда интонациясига кўра бир бутунликни ташкил этган, боғловчи ёки боғловчи вазифасидаги воситалар¹ ёрдамида бириккан конструкциялар қўшма гапни ташкил этади.

Шаклан қўшма гап бирдан ортиқ содда гапларнинг бирикувидан таркиб топган бўлса ҳам, бу содда гаплар мазмунан яхлит ҳолда бирикиб, умумий бир фикрни, мақсадни ифодалайди. Бундай гаплар турли боғловчилар ёки боғловчи вазифасидаги воситалар ёрдамида, ёхуд турлича интонация билан ўзаро бирикади. Бундай конструкциялар гапларнинг оддий йиғиндиси бўлмай, янги бир структурани, алоҳида сифатни ташкил этганлиги учун синтаксиснинг алоҳида текшириш объекти бўлади.

Қўшма гапнинг асосий белгилари:

1. Қўшма гап таркибидаги содда гаплар бир-бирини ёки бири иккинчисини мазмунан изоҳлайди ва ҳар иккиси бирикиб, умумий мақсадни реаллаштириш учун хизмат қилади. Масалан: *Қўшнинг тинч—сен тинч* (Мақол). Бу қўшма гапни ташкил этган содда гаплар умумий бир фикрни — кўшнинг тинчлиги нима билан бўлишини ифодалайди, бу мазмун ҳар бир содда гап алоҳида олинганда англашилмай қолади.

2. Қўшма гап таркибидаги гаплар грамматик томондан ҳам бир-бирларига боғлиқ бўладилар. Бу хил гаплар кесимнинг бир хил ёки бир-бирига мос шаклда эканлиги, уларда умумий даражали бўлақларнинг бўлиши, содда гаплар таркибида мазмуни изоҳланаётган бўлақларнинг мавжудлиги, кесимлар бир хил бўлганда, уларнинг бир ўринда умумлашган ҳолда берилиши ва бошқа хусусиятлар — қўшма гап тарки-

¹ Синтаксисда боғловчи воситалар деганда содда гапларни бириктириб, қўшма гап ҳосил қилувчи ҳар қандай грамматик ва интонацион воситалар тушунилади.

бий қисмларини грамматик структура томондан бир-бирига яхлит боғлаб қўяди.

3. Қўшма гап таркибидаги гапларнинг интонация жиҳатдан ҳам ўзига хос хусусияти бор. Қўшма гап таркибидаги бир гапнинг интонацияси ва ҳар икки гап орасидаги пауза иккинчи бир гапни талаб этади; интонация қўшма гапнинг охирида тугалланади.

Демак, қўшма гапни ташкил этган гаплар мазмуни, грамматик қурилиши ва интонацияси билан алоҳида қўлланувчи мустақил содда гаплардан фарқ қилади. Шунинг учун ҳам ҳар қандай содда гапни бириктириб, қўшма гап ҳосил қилиш мумкин эмас.

Ўзбек тилида қўшма гаплар маълум мазмун муносабатларини ифодалаши, грамматик белгилари, тузилиши ва интонациясига кўра, уч типга бўлинади:

1. Боғловчисиз қўшма гаплар.
2. Боғланган қўшма гаплар.
3. Эргаш гапли қўшма гаплар.

Қўшма гапларнинг тузилиши

Қўшма гап маълум воситалар билан ўзаро жипс боғланган гаплар бирикмасидан иборат. Маълум мазмунни ифодалашда хизмат қилган гаплар грамматик, лексик-грамматик ва лексик воситалар ёрдами билан ўзаро бирикади. Бундан ташқари, қўшма гапни тузишда қўшма гап қисмларининг замон муносабати, гапларнинг интонацияси ва ўринлашишнинг ҳам роли каттадир. Кўрсатиб ўтилган воситалар фақат қўшма гапни тузиб қолмасдан қўшма гап қисмлари орасида маълум семантик муносабатларнинг ўрнатилиши учун ҳам хизмат қилади.

I. Грамматик воситалар. Қўшма гапни ҳосил қилувчи грамматик воситаларга боғловчилар, юкламалар, кўмакчилар, келишиқ формантлари киради. Бу воситалар билан боғланган ва эргаш гапли қўшма гаплар тузилади (бу воситалар қўшма гапнинг ҳар қайси турида алоҳида изоҳланади).

II. Лексик-грамматик воситалар. Қўшма гапни тузишда хизмат қилган лексик-грамматик воситаларга сифатдош, равишдош, шарт феъли, буйруқ феъли, ҳаракат номи шакллари киради. Бу сўз турлари, уз семантикаларига кўра, маълум бирикмада, конструкцияда қўшма гапни тузишда хизмат қилади (бу воситалар эргаш гапли қўшма гаплар бобида изоҳланади).

III. Лексик воситалар. Махсус лексик воситалар ва

айрим гап бўлақларининг семантикаси, функцияси, ўрни қўшма гапни тузишда, маълум мазмун муносабатларининг ифодаланишида муҳим воситачилик ролини ўйнайди. Лексик воситалар қўшма гапнинг ҳамма турига қўлланади. Аммо қўшма гапни тузишда грамматик ва лексик-грамматик воситалар қўлланган ўринларда лексик воситаларнинг роли сусаяди, аммо йўқолмайди. Айниқса, боғловчисиз қўшма гапларда лексик воситаларнинг роли каттадир, улар боғловчисиз қўшма гапни тузувчи асосий восита бўлиб хизмат қилади.

Қўшма гапни тузувчи лексик воситаларнинг қуйидаги кўринишлари бор:

1. Айрим лексик элементлар. Боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган гапларни бир-бирига боғлашда шу гаплар таркибидаги айрим лексик элементлар ва баъзи гап бўлақларининг роли каттадир. Бу хил лексик элементлар боғловчилик функциясини турлича бажаради.

1. Айрим кириш бўлақ ва кириш бирикмалар ҳамда айрим сўз бирикмалари қўшма гапларни ҳосил қилишда хизмат қилади. Бундай бўлақ ҳамда бирикмалар биринчи қисм таркибида бўлса, мазмунан сўнги гапни, агар иккинчи қисм таркибида бўлса, олдинги гапни талаб этади.

Изоҳлаш муносабатини ифодалаш учун *яъни, умуман, бир сўз билан, бошқача айтганда, масалан, қисқаси, бунинг устига, қисқасини айтганда, шу билан бирга, тўғрироғи ва шу каби сўз ва иборалар қўлланади: Ижтимоий аҳволларини сўрайман, яъни бойми, бечорами, деҳқонми, чорводорми?* (С. И.)

Қиёслаш муносабатини ифодалаш учун *шунга қарамай, шундай бўлса-да, афсус (афсуски), аксинча, акс ҳолда, ҳақиқатда, биринчидан, иккинчидан, бир томондан, иккинчи томондан, муқаррар, менинг фикримча, унингча, бахтга қарши, бундан ташқари* каби кириш бўлақ ва кириш бирикмалар ишлатилади: *Ҳуринисо ўкки ёқлама қайғуга қолди: бир томондан, эрига ичи ачиса, иккинчи томондан, ўғлининг ноқобиллигидан куйиб жизғанак бўлаёзди.* (А. Қ.) *Булар билан қоронғида сўзлашганига севинди, акс ҳолда кўкариб шишган башараси чапанининг иззат нафсини сўндирган бўлар эди!* (О.) *Бу имо-ишораларга баъзи одамлар таажжубланди, баъзилар тайинли жавоб бермади, масалан, Умида ҳайрихоҳлик билдирса ҳам, мушукнинг зулмидан қутилиши учун унинг бўйнига қўнғироқ осиб энг яхши нарса, лекин бу қўнғироқни ким осади дегандай қилди.* (А. Қ.) *Лекин бу нарса Қаландаровнинг тафтини босолмади, аксинча, юрагига ўт ёқилди.* (А. Қ.)

Демак, шундай қилиб, хуллас, каби кириш бўлақлар бир фикрнинг иккинчи бир фикрдан келиб чиқиши, унинг хулосаси эканини кўрсатиш учун хизмат қилади.

Булардан ташқари, шекилли кириш бўлағи ва натижада, бунинг натижасида, ниҳоят каби бирикмалар сабаб ва ундан келиб чиқадиган натижани, шундай экан бирикмаси эса хулосани ифодалайди: *Ер тагидан ўтказилган бу йўл бемалол кириб чиқишим учун имкон берди ва бунинг натижасида оқиборим ҳам анча кенгайди.* (Дефо.) *Босмачилар Норбувининг пайиға тушди, ниҳоят, Норбуви ўғирланди.* (Ҳ. Шамс). ... *Ғўза қатор оралари уч марта икки томонлама ишланиб, натижада кетмон билан чопиқ қилшиға ҳожат қолмади.* (А. Қ.)

2. Пайт муносабати ифодаланган қўшма гапларда шундан буён, шундан кейин, шу пайтда, шунда, унда (ва бу сўзларнинг синонимлари) қўлланади. Бу лексик элементлар гап бўлағи вазифасини бажаради ва мазмунан қўшма гапнинг иккала қисмини боғлаш учун хизмат қилади. *Шундан буён олмоши қўшма гапнинг ҳар икки қисмидан англашилган ҳаракат-ҳолатнинг бир вақтда бошланиб, давом этишини, қўшма гапнинг қисмидан англашилган ҳаракат-ҳолат қачондан бери рўй бериб туришини, биринчи қисм иккинчи қисмдан англашилган мазмуннинг рўй бериш чегарасини кўрсатади: Автомобиль қўзғолганда бир ғовур кўтарилди-ю, кейин жимлик чўкди.* (А. Қ.) *Отаси ўлганиға ўн беш йил бўлди — шундан буён ҳар қанақа ишни йиғиштириб қўйган.* (О.) *Агар шу даврда ғўзага озиқ, айниқса, фосфор етишмаса, у вақтда чигит пуч бўлиб қолади...* (И. Р.)

3. Қўшма гапни тузишда ва унинг қисмлари орасида маълум семантик муносабатларнинг белгиланишида олмошларнинг (асосан кўрсатиш ва нисбий олмошларнинг) алоҳида роли бор. Айниқса, боғловчисиз қўшма гапларда *шу, у, шундай* ва бошқа кўрсатиш олмошлари қўшма гапни тузувчи ва маълум мазмун муносабатларини ифодаловчи ягона воситадир. Бу олмошлар асосан қўшма гапнинг биринчи қисмида қўлланади ва турли функцияда келади: *Мана иллат қаерда: айб об-ҳавода эмас, айб меҳнат интизомининг йўқлиғида.* (У.) *Шуни яхши билинг: ўчмас номингиз, ўчмас бу боғларда босган изингиз.* (Т. Тўла) *Шундай аёллар бўлади: улар ишқни эътиқод каби муқаддас тутади* (О.)

Изоҳ талаб этувчи олмошлар баъзан қўшма гапнинг иккинчи қисми таркибида бўлади: *Козетани хушидан кетгунча урар — бунинг айбдори — хотин, у қиш кунлари оёқ яланг юрар — бунинг айбдори эр эди.* (В. Гюго) *Ити бўлмаганинг ялоғи бўлмас, сен шуни унутма!* (Керб.) *Мен бўлсам, ўлсам ҳам уни айтиб бермайман, буни у билмайди.* (В. Ос.)

Бундай олмошлар қўшма гапнинг ҳар икки қисми таркибида қўлланиши мумкин: *Бу шундай катта вазифа эди, бунинг ҳал қилиш учун бутун область бир ёқадан бош чиқаради.* (Фурм.)

Боғланган қўшма гапларда кўрсатиш олмошлари асосан қўшма гапнинг иккинчи қисми таркибида келади: *Эргаш, айниқса шу кунларда кечаю-кундуз Ҳожиянинг уйида, аммо қиз буни бошқаларга ошкора қилишни истамайди.* (Ас. М.) *Одамга андиша керак, лекин ундан ҳам илгарироқ инсоф керак.* (А. Қ.)

Эргаш гапли қўшма гаплар таркибида асосан нисбий олмошлар ва баъзи ўринларда кўрсатиш олмошлари қўлланади. Нисбий олмошлар одатда эргаш гап таркибида (*Ким кўп ишласа, ҳурматли бўлади*), айрим ҳолларда бош гап таркибида қўлланади (*Нима қилсинки, дардига малҳам йўқ.*) Кўрсатиш олмошлари одатда бош гап таркибида (*Сиз шунини унутмангки, ...*) ёки бош ва эргаш гапларнинг таркибида бўлади (*Боғ шунчалик меза бердики, бунчалик ҳосил кўндан бери олинмаган эди.*)

Бу бўлак, сўз ва сўз бирикмалари қўшма гап кесимлари орасидаги семантик муносабатларни белгилаш ёки уларни бириктириш учун қўлланади, шу билан бирга, улар гапнинг маълум бўлаги вазифасида ҳам келади. Демак, улар ўз семантикаларига кўра қўшма гап қисмлари орасидаги мазмун муносабатларининг белгиланишига ёрдам беради. Лекин уларни бу хусусиятларига кўра боғловчи ҳисоблаш, мустақил сўзлардан ёрдамчи сўзлар категориясига ўтказиб юбориш тўғри бўлмайди. Улар ўзларида лексик маъноларини сақлаганлиги ва бирор гап бўлаги вазифасида келиш хусусиятларига кўра, мустақил сўзлар гуруҳига киради.

4. Маъноси бир-бирига номувофиқ ёки маънодош сўзларнинг иштироки билан ҳам қўшма гаплар тузилади.

а) маъноси бир-бирига номувофиқ бўлган сўзлар бир-бирига зид, мувофиқ келмаган мазмундаги гапларни бириктиради ёки шу мазмундаги гапларни бир-бирига қиёслайди. Бундай сўзлар турли сўз туркумлари орқали ифодаланади ва гапнинг турли бўлаклари вазифасида келади: *Булбул кетди, гул қолди.* (Ҳ. О.) *Ҳақиқат осмонда эмас, Шермат, ҳақиқат ерда.* (Я.) *Ўзим бунда, кўнгиш унда.* (О.) *Бирни биров беради, кўпни меҳнат. Бор борича, йўқ ҳолича.* (Мақол.) *Сиз, кетинг бу маҳалладан, ё биз кўчиб кетамиз.* (А. Қ.) *Ит ҳуради — карвон ўтади.* (Мақол) *... на қаттиқ гап кор қилади ва на юмшоқ гап.* (Уйғ.) *Дабдаба камроқ бўлсин-у, жавобгарликни сезиш ҳиси кўпроқ бўлсин.* (Р. Ш.) *Баъзи кишиларимиз Тошкент томонга қанотини ростлаб турибди-ю, лекин*

огн борганинг маъқул (О.) Майли, сиз яширдингиз, ammo мен яширмайман. (О.)

Айрим ҳолларда маълум сўзларнинг бўлишли ва бўлишсиз шакллари қўшма гап қисмларини боғлаш учун хизмат этади: *Болали уй бозор, боласиз уй мазор.* (Мақол) *Тер тўкканга беш ёнғоқ, тўкмаганга пуч ёнғоқ.* (Мақол) *Билган билганин ишлар, билмаган бармоғин тишлар.* (Мақол) *Айтсам, тилим куюди, айтмасам дилим куюди.* (А. Қ.)

б) мазмунан бир туркумни ташкил этган сўзлар ва синонимлар асосан боғловчисиз қўшма гапни тузишда хизмат қиладилар. Бу хил қўшма гаплар бир пайтда рўй берадиган, бири иккинчисини изоҳловчи гаплардан таркиб топади: *Хотинимни ҳам қамбағаллик йиқитди, бу ердаги оғир иш нобуд қилди.* (О.) *Бу сўзни эшитиш билан Нурининг сўнган умиди иланганди, кўкраги ёниқ орзулар билан тўлди.* (О.) *Буқун Зайнаб юришларида, юриш билан туришларида бир ажойиб мардлик бор эди, бир жасурлик унга ёр эди.* (Ҳ. О.)

II. Гап бўлакларининг такрорланиши. Қўшма гапнинг ҳар икки қисмида бир хил гап бўлаги такрорланиши мумкин. Бунда фикр ўша гап бўлаги устида боради, одатда, бу хил қўшма гапларнинг биринчи қисмини иккинчи қисмсиз тушуниш қийин, иккинчи қисм эса мазмунан биринчи қисмни талаб этади. Бир хил бўлакнинг икки гапда такрорланиши ҳар икки гапни бир-бирига семантик жиҳатдан яқинлаштириб, қўшма гапни ташкил этади.

Фикр юритилаётган бўлак қўшма гапнинг биринчи қисми таркибида бўлади, иккинчи қисмда эса шу бўлак бир хил ёки турли шакл ва функцияда такрорланади, иккинчи қисм умумий мазмуни билан такрорланган бўлакнинг мазмунини изоҳлайди, тўлдиради ёки у ҳақда қўшимча маълумот беради.

Такрорланган бўлаklar ҳар икки гапда бир хил ёки турли функцияда бўлиши мумкин. Бир хил функцияда такрорланганда, шу бўлакнинг бир хил вазифаси ва мазмуни таъкидланади. Маълум пайтда рўй берган, амалдаги параллел воқеа, ҳодиса ёки белги-хусусиятлар ифодаланади. Агар такрорланувчи гап бўлаклари турли функцияда бўлса, изоҳлаш ёки қиёслаш муносабати ифодаланади. Гап бўлаклари айнан такрорланиши ёки бирор синоним билан алмашиши мумкин.

Биринчи қисм таркибидаги бўлак иккинчи қисмда ҳам ўз функциясида қолади:

... *Шунинг учун сугорилаётган қатор ораларида чуқур эгат олинса, оқучник ўтгандан кейин илдишлар қирқилиб кетади ва бу қатор орасида озиқланиш анча камаяди.* (Газ.) *Менинг домлам йўқ, домлам икки кўзим.* (А. Қ.) *Сув келди — нур келди. Вақтинг кетди — бахтинг кетди.* (Мақол) *Ўтди*

кунлар, ўтди замонлар, ўтди ғамга ғарқ бўлган онлар. (Ҳ. О.) Бу обруни сен урушда орттирдинг, мен уни манови далада қўлга киритдим. (Бабаевский) Бунда булбул китоб ўқийди, Бунда қуртлар инак тўқийди, Бунда ари келтиради бол, Бунда қушлар топади иқбол. (Ҳ. О.)

Биринчи қисм таркибидаги бўлак иккинчи қисмда бошқа функцияда келади: *Бир йигитча кетмон билан ер чопади, овозини қўйиб, ора-сира куйлайди, дарахтларда қушлар унга жўр бўлади.* (О.) *Бу кунларда Сидиқжон нақадар хурсанд бўлса, Қанизак шу қадар ҳафаванинг ҳафалигига «районда колхозни уриб чиққан газета» сабаб эди.* (А. Қҳ.) *Ўқтам Қомиллага саволлар берар, қиз пишиқ-пишиқ жавоб қайтарар эди.* (О.) *Ўрзигул дарвозадан ичкарига кирди, дарвоза ўз-ўзидан бекилди.* (И. шоир) *Сени иш енгмасин, сен ишни енг.* (Мақол.)

Баъзан иккинчи гап таркибида такрорланган бўлак ифодаланмаслиги мумкин. Аммо такрор бўлакнинг мавжудлиги умумий контекстан ва сўз алоқаларидан билиниб туради, бу ҳолат қўшма гап таркибидаги гапларни бир-бирига янада жипсроқ боғлайди: *Мана сенга олам-олам гул, этагингга сиққанича ол.* (Ҳ. О.) *Ариқлар чиқардик — ёвлар қурипти.* («Хат») *Дўст ачитиб гапирар, душман кулдириб.* (Мақол)

Биринчи ва иккинчи қўшма гапларнинг иккинчи қисми таркибидаги такрорланиши зарур бўлган бўлақлар — *ундан, уни тўлдирувчилари* ва *учинчи қўшма гапнинг иккинчи қисмида* кесим ифодаланмаган.

Қўшма гапнинг ҳар икки қисмида келган бир хил гап бўлақлари қандай функцияда бўлмасин, фикр шу бўлак устида боради, бевосита унинг ёки у билан боғлиқ бўлган ҳаракат-ҳолат хусусиятлари тўғрисида фикр юритилади.

III. Умумий иккинчи даражали бўлақлар. Қўшма гапнинг таркибидаги иккинчи даражали бўлақлар қўшма гапнинг ҳар икки қисми учун умумий бўлиши мумкин. Бу ҳолда гаплар учун умумий бўлак фақат биринчи гап таркибида қўлланиб, иккинчи гапда ифодаланмайди. Аммо умумий контекстан, гап бўлақларининг морфологик белгилари орқали сезилиб туради: *Гулнинг юраги кучли тўлқинланди, бутун гавдасини тотли бир титроқ босди.* (Ш. Р.) Бу қўшма гапнинг биринчи қисми таркибидаги аниқловчи (*Гулнинг*) ҳар икки қисми учун умумийдир, аниқловчининг қўшма гапнинг иккинчи қисмига ҳам оид эканлиги аниқланмиш (*гавдасини*)нинг таркибидаги эгалик қўшимчасидан билиниб турибди.

Боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган қисмнинг таркибида умумий бўлакнинг бўлиши қўшма гап таркибидаги

гапларни бир-бирига жипс боғлайди, бири бўлмаса, иккинчисини англаш қийинлашади; шу асосда ихчам қўшма гап конструкциялар вужудга келади.

Гапнинг ҳар қайси иккинчи даражали бўлаги ҳам умумий бўлиб келиши мумкин.

1) умумий бўлак — аниқловчи. Қўшма гапнинг ҳар икки қисми учун аниқловчининг умумий бўлиб келиши кўпроқ кўлланади. Одатда, қаратқичли аниқловчигина умумий бўлиши мумкин, сифатловчили аниқловчилар эса такрорланиб келади, чунки аниқланмиш таркибида сифатланмишга ишора бўлган бирор грамматик белги бўлмайди: *Жувоннинг бутун йерган дашноми ҳам бир бўлди-ю; ҳозир бодринг узатгани ҳам бир бўлди.* (А. Қҳ.) *Унинг кичик қийиқ кўзлари ёмон ёнди, даккам-дуккам мийиқли қалин лаблари титраб кетди.* (О.) *Қошларининг ораси тугунчаланди, қалин лаблари нима-дир пичирлади.* (О.)

Умумий иккинчи даражали бўлаги аниқловчи бўлган боғловчисиз қўшма гапларда бир пайтда рўй берадиган ҳаракат-ҳолат, хусусият тўғрисида фикр юритилади ёки улар қиёсланади.

2) умумий иккинчи даражали бўлак — тўлдирувчи: *Хотинимни ҳам камбағаллик йиқитди, бу ердаги оғир иш нобуд қилди.* (О.) *Бу овозларнинг зарбидан бутун ўрмон янгради, танклар, бронетранспортер, «катюша» ва ўзи юрар тўплар устига дарахтлардан қорлар тўкилди.* (Қаз.) *Сидиқжон «унсур» калимасини «ҳукуматга қарши» деган маънода ишлатар, бу ердагилар ҳам шу маънода англаб эди...* (А. Қҳ.)

Умумий иккинчи даражали бўлаги тўлдирувчи бўлган қўшма гапларда ҳам бир пайтда рўй берувчи воқеа, ҳодисалар ҳақида хабар берилади.

3) умумий иккинчи даражали бўлак — ҳол: *Севинганидан уларни қучоқлаб ўпди, ҳар иккисининг кўзлари ёшланди.* (М. Ибр.) *Табиат ўзгарар минг йиллардан сўнг, балки биз билмаган гийёҳлар ўсар.* (У.) *Шу онда қаттиқ қарсак чалинди-ю, ҳамма гуруллаб ўрнидан турди.* (А. Қ.) *Уйғонганида суюқлари сирқирар, ўзини ланж туйди.* (О.)

Умумий иккинчи даражали бўлак бирдан ортиқ бўлиши мумкин:

а) тўлдирувчи ва ҳол: *Ғазабидан Мирзакаримбойнинг кўзлари пир-пир учди, ранги оқарди...* (О.)

б) ҳол ва аниқловчи: *Кечкурунга яқин Гулнорнинг руҳи анча енгиллашди, иссиғи озайди, нафас олиши ҳам аста-секин дурустланди.* (О.)

Одатда, умумий иккинчи даражали бўлак қўшма гап таркибидаги биринчи қисмнинг таркибида келади.

Эга умумлашган ҳолда кела олмайди. Маълум конструкциянинг ҳар икки қисми учун бир эга бўлса, ундай конструкция содда ёки мураккаб гап саналади, чунки бундай ҳолда бир предметнинг турлича ҳаракат-ҳолати, хусусияти ҳақида ҳукм юритилади, бундай ҳукмлар эса уюшган кесим ҳисобланади.

Юқорида кўрсатиб ўтилган воситалар — қўшма гап таркибида айрим лексик элементларнинг мавжудлиги ва баъзи гап бўлақларининг маъноси, айрим гап бўлақларининг такрорланиб ёки умумлашиб келиши қўшма гапни яратишда грамматик восита ролини ўйнамайди, улар грамматик характерга эга эмас. Аммо ўз маъноларига кўра, улар икки гапни мазмунан бириктиришда ва қўшма гапни вужудга келтиришда катта роль ўйнайди, демак, семантик-грамматик характерда бўлади.

Боғловчисиз қўшма гапнинг қисмлари учун иккинчи даражали бўлақкина умумий бўлиб қолмай, кесим таркибидаги ёрдамчи ёки тўлиқсиз феъллар ҳам умумий бўлиб келиши мумкин. Бундай ўринларда бир-бири билан жипс боғланган конструкциялар вужудга келади: *Бостирмада чироқ наслатилган, теварак-атрофида ҳамма ётиш тараддудиди, кимдир аллақачон хуррак отар эди.* (А. Қҳ.)

IV. Замон муносабати. Қўшма гап тузишда ва маълум бир мазмун муносабатларнинг ифодаланишида қўшма гап қисмлари кесимларининг замон муносабати ҳам катта роль ўйнайди. Кесимларнинг маълум замон муносабатида бўлиши билан маълум бир мазмун ифодаланади.

Қўшма гап қисмларининг кесимлари асосан *бир хил замон шаклида* бўлиб, бир-бирига шаклан мос келади. Бу замон шакллари феълнинг аниқлик, буйруқ, шарт майллари, сифатдош ва от кесимлар орқали ифодаланади. Шарт ва буйруқ феълларининг конкрет замони контекстан ва бошқа қисм кесимларининг замони орқали ифодаланади. От кесимлар ҳозирги замон маъносида қўлланади.

Қўшма гап қисмлари кесимларининг бир хил замонда бўлиши, асосан, бир пайтлик, айирув ва қисман қиёслаш-зидлаш муносабатини ифодалаган қўшма гапларга хосдир. Баъзи ҳолларда замон кўчирилиши мумкин: *Азиз дўстим, сени жуда кўргим келади, соғиндим.* (Ш. Р.)

Сабаб-натижа ва кетма-кетлик муносабатини ифодалаган қўшма гапларда қисмларнинг кесимлари мантиқан турли замон шаклида бўлиши зарур бўлса-да (ўтган ва ҳозирги замон ёки ҳозирги ва келаси замон), амалда ҳар икки қисмнинг кесимлари бир хил замон шаклида бўлади. Бироқ мазмунан қисмлардаги ҳаракат-ҳолат турли замонда рўй беради: *Сот-*

волдини қидириб кетганлардан бири ярим кечада қайтиб келди ва у келтирган шум хабар бутун қишлоқни оёққа турғизди. (Т. Т.) Отам овқат емаган ва унга эргашиб тоғаларим ҳам бирор нарса емаганлар. (С. А.) Кеча ўзининг қора пардасини йиғиштира бошлади, уфқ оқара бошлади. (Ҳ. Шамс.)

Бу қўшма гап қисмларининг кесимлари бир хил замон шаклида бўлишига сабаб шундаки, биринчи қисмдаги ҳаракат-ҳолат олдин бажарилса-да, у тугалланмай, иккинчи қисмдаги ҳаракат-ҳолат билан баробар давом этади.

Қўшма гап қисмларининг кесимлари турли замон шаклида бўлиши асосан қиёслаш-зидлаш муносабатини ифодалаган қўшма гапларга хосдир.

Қиёслаш муносабатини ифодалаш учун лексик воситалар қўлланмаганда, кесимларнинг турли замон шакли ва маъносида бўлиши қўшма гапни ташкил этган гапларнинг мазмунини бир-бирига қиёслайди ёки зид қўяди. Кесимлари турли замон шаклида бўлган қўшма гапларда қиёслаш муносабатини вужудга келтирувчи бошқа воситалар ҳам қўлланиши мумкин, бу ҳолда қиёслаш ёки зид қўйиш муносабати янада бўрттирилади.

а) қўшма гап қисмларининг кесимлари ҳозирги ва келаси замон шакли ҳамда мазмунида бўлади: *Тўғри, Уктам менга ёқади, бироқ ҳаммадан бурун одамнинг иши керак.* (О.) *Янги бошланган ишимиз кучсиз кўринса ҳам, майли, бироқ у ҳали ўсади ва мустаҳкамланади.* (Тинчлик гарови.) *Авжи кетиш пайти, бир оздан кейин тонг отади.* (О.)

б) қўшма гап қисмларининг кесимлари келаси ва ҳозирги замон шакли ва мазмунида бўлади: *Мен сизни тамом самимийлик билан ишонтирмақчиман, бундай қилишимиз — бизнинг умумий совет йўлидан келиб чиқади.* (Фурм.) *Энди у ўз тожига човут солган икки офатнинг қўлларини кесиб ташламоғи керак. Лекин унда куч ва ғалабага ишонч йўқ.* (О.) *Бу йўлда ғайрат ва ҳимматингиз асло озаймасин. Аммо, барча тадбирни пинҳон тутмоқ маъқул.* (О.)

в) қўшма гап қисмларининг кесими ҳозирги ва ўтган замон шакли ва мазмунида: *Ҳозир унча билинмайди — янги келгансиз...* (А. Қҳ.)

г) қўшма гап қисмларининг кесимлари келаси ва ўтган замон шакли ва мазмунида: *Модомики, шундай экан, фурсатни бой бермай, дарҳол ҳужумга ўтиш керак, бироқ тарашадай қотиб қолган аъзойи бадан ишлашдан бош тортди.* (Фурм.) *Эҳтимол, бундан ҳеч нарса чиқмас, шундоқ бўлса ҳам сизга айтгимиз келди.* (А. Қҳ.)

д) қўшма гап қисмлари кесимларининг ўтган замон ва келаси замон шакли ва мазмуни қиёсланади: *Майли, сиз*

яширдингиз, ammo мен яширмайман. (О.) Иккиси ҳам аҳмоқ... Бири йиғиб ўлган, бири еб ўлади. (О.)

V. Интонация ва ўрин. Қўшма гапни тузишда гаплар интонацияси ва уларнинг ўринлашиши ҳам алоҳида аҳамиятга эга.

Интонация содда гапни бириктириб, боғловчисиз қўшма гап ҳосил қилишда муҳим роль ўйнайди: *Қўшни келди — кўмак келди. (Мақол)* Бу қўшма гапнинг таркибидаги ҳар қайси содда гапни алоҳида олиб, тугалланган интонация билан талаффуз этилса, бир-бирига алоқаси бўлмаган икки мустақил гап келиб чиқади. Интонацияни ўзгартириш билан — биринчи гапни кўтарилган интонация билан айтиш ва ҳар икки жумла орасида махсус пауза бериш ва иккинчи гапни пасайиб борувчи интонация билан талаффуз этиш натижасида — бу икки гап боғловчисиз қўшма гап бўлиб бирлашади.

Гапларни бириктирувчи грамматик ва лексик воситалар қанча кам бўлса ёки бўлмаса, қўшма гап таркибидаги гаплар шунчалик бир-бирига киришиб кетади, интонациянинг роли шунчалик аҳамиятли бўлади. Шунинг учун ҳам интонация ва ўриннинг боғловчисиз қўшма гапларни тузишда алоҳида аҳамияти бор.

Интонация боғловчисиз қўшма гапларнинг бир турини иккинчисидан фарқлашда ҳам муҳим роль ўйнайди: *Пахта очилди — уни териб олиш керак.* Бу қўшма гапда пайт мазмун муносабати англашилади, яъни *пахта очилиши биланоқ, уни териш зарурлиги* ифодаланади. Агар бу қўшма гапни — *Пахта очилди, уни териб олиш керак* — шаклида санаш интонацияси билан талаффуз этилса, сабаб ва ундан келиб чиқувчи натижа мазмунини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гап ҳосил бўлади.

Интонациянинг роли бу билан чегараланмайди. Интонация, турли йўл билан тузилган ҳар қандай қўшма гапларда ҳам бу хил гап конструкцияларини тузувчи муҳим воситалардан бири бўлиб қолади.

Қўшма гапни ташкил этган ҳар бир гап маълум тартиб билан жойлашади. Шу ўрнига кўра, маълум мақсадни, фикрни ифодалаш учун хизмат қилади. Маълум ўриннинг ўзгариши шу қўшма гапнинг бузилишига сабаб бўлади ёки қўшма гапнинг бир турдан иккинчи турга ўтиб кетишига сабаб бўлади: *Ун минутча ҳам вақт ўтмаган эди — майдоннинг нариги бошида биз кутган одам кўринди. (Лерм.)* Бу, қўшма гапнинг биринчи қисми кўриниш ҳаракатининг қайси лайдга рўй берганини билдиради. Бу боғловчисиз қўшма гапнинг таркибидаги гапларнинг ўрнини алмаштириб кўрайлик: *Майдоннинг нариги бошида биз кутган одам кўринди —*

Ҳн минутча ҳам вақт ўтмаган эди. Бу ҳолатда ўрин алмашиши билан, қўшма гап бузилади, иккита алоҳида гап ҳосил бўлади.

Боғловчисиз қўшма гап таркибидаги қисмларнинг ўрнини ўзгартиш билан бир мазмунли қўшма гапдан иккинчи бир мазмунли қўшма гап келиб чиқиши мумкин: *Аҳмаджон пулемётдан бир сидра ўқ ёғдирди, душман пулемёти жим бўлиб қолди.* (А. Қҳ.) Бу қўшма гапда душман пулемётининг жим бўлишига Аҳмаджоннинг ўқ ёғдириши сабаб бўлаётир. Агар бу жумлаларнинг ўрнини ўзгартирсак, шу маънонинг акси келиб чиқади: *Душман пулемёти жим бўлиб қолди, Аҳмаджон бир сидра ўқ ёғдирди.* (Душман пулемётининг жим бўлиши Аҳмаджоннинг ўқ ёғдиришига сабаб бўлади). Яна: *Сен келдинг — ясанди дунё!* (У.) *Ясанди дунё — сен келдинг. Ленин дейман, завқланаман, шод бўламан, ййрайман.* (Ҳ. П.) Ва: *Завқланаман, шод бўламан, ййраймон — Ленин дейман.*

Юқоридаги қўшма гап таркибидаги содда гапларнинг ўрнини алмаштириш билан сабаб натижага, натижа сабабга айланади.

Боғловчисиз қўшма гаплар

Икки ва ундан ортиқ содда гапларнинг ўзаро грамматик боғловчилар ёрдамисиз бирикувидан тузилган қўшма гаплар боғловчисиз қўшма гаплар ҳисобланади. Масалан: *Ботирлари канал қазади, шоирлари ғазал ёзади.* (Ҳ. О.) *Бой борича, ййқ ҳолича.* (Мақол) *Яхши отга бир қамчи, ёмон отга минга қамчи.* (Мақол) *Юрагида қандай дард бор — мана бу менга сир.* (О.)

Боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган содда гаплар ўзаро тобе ёки тенг боғловчисиз бирикади. Аммо бундай содда гапларнинг структурасида лексик, морфологик, синтактик параллелизм кўринади. Бу ҳол биринчи қўшма гапда эга ва кесимларнинг бир хил шаклда бўлишида, иккинчи қўшма гапда антоним эгаларнинг ва бир хил шаклдаги кесимларнинг келтирилишида, учинчи қўшма гапда антоним аниқловчилар ва бир хил гап бўлақларининг такрорланишида кўринади. Тўртинчи қўшма гап эса савол ва жавобдан иборат бўлиб, иккинчи гап таркибидаги *мана бу* олмоши биринчи гапга мазмунан тенг бўлади ва ҳар икки гапни бириктиришда ёрдам беради. Демак, боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган қисмлар мазмунан бирикиб, маълум воқеа, ҳодисалар ўртасидаги мазмун муносабатини ифодалаб, умумий бир мақсадни англатибгина қолмай, бу қисмларнинг гап бўлақларида ва грамматик структурасида маълум бир параллеле-

лизм бўлади. Бу ҳол қисмларни бир-бирига жипс боғлаб, маълум қўшма гап турининг тузилишига сабаб бўлади.

Боғловчисиз қўшма гапларнинг тузилишидаги асосий воситалардан бири интонациядир. Интонация боғловчисиз қўшма гапнинг тузилишида ҳамда бу хил гапларда турлича маъно ва маъно оттенкаларининг ифодаланишида асосий фактор бўлиб қолади.

Боғловчисиз қўшма гаплар боғланган ёки эргаш гапли қўшма гапларнинг боғловчисиз варианты эмас, балки алоҳида қўшма гап типидир. Боғловчисиз қўшма гапларнинг қисмлари орасига тенг ёки тобе боғловчини киритиб бўлмайди. Бундай боғловчи бирор ўринда киритилса ҳам, бутун гап конструкцияси ўзгаради, мақсад тўлиқ ифодаланмай қолади, ёпиқ конструкция вужудга келади. Боғловчисиз қўшма гаплар очиқ конструкция бўлиб, мазмунан ўзаро боғланган бир қанча турли гапларни бириктира олади: *Қор ва шамол кучая борди, ташқарида қишқи ва қорни соғинган қарғаларнинг қағиллашлари...* (О.)

Гапларни бириктирувчи грамматик воситалар бўлмаган ўринларда лексик ва интонация воситаларининг роли ортади. Шу сабабдан ҳам боғловчисиз қўшма гап қисмларини бириктиришда айрим лексик элементларнинг қўлланиши, умумий иккинчи даражали бўлақларнинг бўлиши, маълум гап бўлақларининг ҳар икки қисм таркибида такрорланиши, олмош ва мавҳум маъноли сўзларнинг қўлланиши ҳамда қисмларнинг кесимларининг ўзаро замон ҳамда семантик муносабати боғловчисиз қўшма гапни тузишда ва маълум мазмуннинг ифодаланишида восита бўлади. Шунинг учун ҳам бу хил қўшма гапларга нисбатан боғловчисиз терминини қўллаш шартли бўлиб қолади, чунки юқорида кўрсатиб ўтилган воситалар кенг маънода боғловчидир.

Боғловчисиз қўшма гаплар мазмунни ифодалашларига кўра ҳам ўзига хосдир. Бу хил қўшма гаплар кўпинча мураккаб ва ўзига хос мазмун муносабатларини ифодалашлари билан характерланади. Шунинг учун ҳам боғловчисиз қўшма гапларда ифодаланган мазмун муносабати боғланган ёки эргаш гапли қўшма гапларда ифодаланган мазмун муносабатларига тенг эмас.

Боғловчисиз қўшма гапларнинг классификацияси

Боғловчисиз қўшма гаплар уч типга бўлинади:

I. Пайт муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гаплар.

II. Қиёслаш муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўш-
ма гаплар.

III. Изоҳлаш муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўш-
ма гаплар.

Пайт муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гаплар

Боғловчисиз қўшма гапларнинг катта группасини маълум бир пайтда рўй берган ёки мавжуд воқеа, ҳодиса, хусусият ёки ҳолатларни ифодаловчи қўшма гаплар ташкил этади. Бу хил қўшма гапни ташкил этган қисмлар умумий бир фикрни ифодалаш билан характерланадилар. Масалан: *Пахта далаларида энди салқини кучайган тунги еллар эсар, меваси оғирлигидан қад буккан дарахтларни вазмин силкитар, сап-сариқ жўхориюяларни шилдиратар эди.* (О.) *Янгидан жонланар коинот, Ҳаёт бошлар колхоз ерлари, Коллектив куч билан гуркирар, Адирлари, чўли, қирлари.* (Ҳ. О.) *Уша! ... фақат бир оз букчайган, узун соқоли оқарган, устида ўзига кенг жигар ранг тужурка, тиззалари қора мойдан ялтираган галифе шим, бошида эски пилотка, оёғида солдатча ботинка...* (А. ҚҲ.) *Поёни кўринмаган ям-яшил яйлов кишининг баҳридилини очади, теварак-атроф кишининг суқи кирар даражада гўзал.* (Ж. Сейтназаров) *Сен ўғлимсан, хотининг келиним.* (Ҳ. Ҳ.) *Лабинг дўрдоқ, кўзларинг ғилай? Ажина қошиқдек юзларинг бор.* (Ҳ. Ҳ.) *Сария хола ухлаб ётган Олмосни кўтариб олди, Гулноз Ниёзни етаклаб йўлга тушди.* (М. Ибр.)

Боғловчисиз қўшма гапларнинг бу тури маълум шахс, предмет ва унинг ташқи қиёфаси, психик ҳолатини тасвирлашда, табиат ва жамият ҳодисаларини ҳамда уларга бўлган муносабатни тасвирлашда кенг қўлланади, параллел ҳаракат, хусусиятлар ифодаланади. Бундай қўшма гап конструкцияларини ташкил этган гаплар мазмунан бири иккинчисига тобе бўлмайди, улар умумий бир фикрни ифодалаш учун хизмат қилади, унинг элементлари ҳисобланади. Пайт муносабатида бўлган қўшма гап қисмлари орасида маълум даражада семантик боғлиқлик бўлиши ҳам мумкин. Бу ҳол маълум гап бўлаklarининг қўшма гап қисмлари таркибида такрорланиши ёки махсус лексик элементлар ёрдами билан рўй беради: *Кумушбиби бошловчи қизлар билан уйга кирди, ундан таралган атир ислари билан уй тўлди.* (А. Қд.) *Сиз отам ўрнига оталик қилдингиз, сиздан ҳеч ёмонлик кўрмадим.* (М. Ибр.)

Қуйидаги қўшма гапларда бир мазмунга иккинчи бир мазмуннинг қўшилиши ифодаланади: *Рус одами ёлғиз ботиргина эмас, у — корсоз.* (О.) *Саида ҳайрон бўлди: аввал шуки,*

ҳали чой сўрагани йўқ, ундан кейин, нима учун бу одам чой ташиб юрибди? (А. Қў.)

Бу хил мазмун баъзан эгаларни айнан такрорлаш йўли билан ифодаланади: *Биз зўр, биз ғолиб, биз музаффар!!!* (С. Ан.)

Қисмлари орасидаги семантик муносабат гапларнинг умумий мазмунидан ҳам келиб чиқиши мумкин. Қуйидаги қўшма гапларда иккинчи ва учинчи қисмдан англашилган мазмун биринчи қисмда ифодаланган ҳаракат-ҳолат асосида рўй бериши ифодаланади: *Куз қуруқ келди, ҳосил бутун йиғилди, ерлар шудгор қилинди.* (С. А.)

Бу хусусияти билан қўшма гапларнинг сўнгги типлари пайт муносабатини ифодаловчи қўшма гап туридан чиқиб кетмайди. Чунки бундай гапларда бир-бирини изоҳлаш қўшимча оттенкаси бўлиб, асосий мазмун қисмларнинг пайт муносабатига киришишидир.

Пайт муносабатига киришган қўшма гапларнинг муҳим белгиларидан бири — интонациядир. Бу хил гаплар тинч, санаш интонацияси билан талаффуз этилиши билан характерланади, қисмларнинг интонацияси бир-бирига ўхшайди ва улар орасида бир хил пауза берилади.

Қисмларидан англашилган ҳаракат-ҳолат, белги-хусусиятларнинг рўй бериш тартибига кўра, пайт муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гаплар икки турга бўлинади:

а) ҳаракат-ҳолат, белги-хусусиятнинг бир пайтда ёки биргаликда бажарилишини кўрсатувчи боғловчисиз қўшма гаплар.

б) ҳаракат-ҳолат, белги-хусусиятнинг кетма-кет рўй беришини кўрсатувчи боғловчисиз қўшма гаплар.

1. Ҳаракат-ҳолат, белги-хусусиятнинг бир пайтда ёки биргаликда бажарилишини кўрсатувчи боғловчисиз қўшма гаплар. Боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган гаплардан англашилган мазмун бир вақтда ёки бирга рўй беради.

Одатда, бу турдаги қўшма гаплар икки ёки ундан ортиқ содда гапларнинг бириқувидан таркиб топиб, бу содда гапларнинг кесими икки хил бўлиши мумкин:

1. Боғловчисиз қўшма гапларнинг составидаги қисмларнинг кесимлари бир хил замон шаклида ва мазмунида бўлади. Бу ҳолат гаплар орасидаги тугал параллеллик, яқинлик, ўхшашликдан далолат беради.

Қўшма гап қисмларининг кесимлари ҳозирги замон шакли ва мазмунида бўлиши мумкин. Бунда ҳозирги замоннинг бир хил шакли ёки турли формаси қўлланади: *Қуйчилари йқийди ялла, жувонлари айтади алла, пазандаси ёпади ширмон.*

қарилари кутади меҳмон. (Ҳ. О.) Дарё мавж уриб оқмоқда, ундан оромбахш салқин шабада эсади. (Жур.)

Ҳозирги замон мазмуни сифатдошлар орқали ёки от кесимлар орқали ифодаланиши ҳам мумкин: *Даласида унмас тиконлар, чўлларида чиқмас илонлар, Одам ўтса, қуримас зоти, чанқаб қолиб йўловчи ўлмас, ҳар бурчакда бошкесар бўлмас.* (Ҳ. О.) *Интизом — тарбия натижасидир, режим — тарбия воситасидир.* (Макаренко). *Ҳамма қувноқ, ҳар ким ҳар хил иш билан банд.*

Бу хил қўшма гапларни кўпинча бир составли ёки тўлиқсиз гаплар ташкил этади.

Қўшма гап таркибий қисмларининг кесимлари бир хил замонга оид турли шаклларда бўлганда, кесими ҳозирги замон феъли орқали ифодаланган гапда ҳозирги пайтда рўй берувчи ҳаракат-ҳолат ифодаланса, сифатдош ёки от кесим орқали предметнинг доимий, мавжуд хусусияти ҳақида фикр юритилади.

Бир пайтлик муносабатини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган қисмларнинг биринчисининг кесими баъзан *-(и)б, -(ма)й* шаклли равишдош орқали ифодаланиши характерлидир: *Эсан салқин шамолдан қўллар унча қовушмай, лаблар гезариб титрайди.* (О.) *Ўзи озгин Саида бир ҳафта деганда кўзлари киртайиб, икки лунжи хийла чўкди.* (А. Қҳ.) *Йўловчиларнинг қаршисидан кучли ел эсиб, момақалди роқ гулдираб, шаррос ёмғир қуйиб келаверди.* (М. А).

Бу хил конструкцияларнинг эргаш гапми қўшма гап саналмаслигига сабаб шуки, уларда равишдош кесимли гап сўнги гапни изоҳламайди, балки ўзи сўнги гап билан параллел рўй бераётган воқеа, ҳодиса ёки ҳаракат-ҳолатни ифодалайди. Натижада бир-бирига киришган боғловчисиз қўшма гаплар вужудга келади. Бундай равишдошларни бемалол феъл билан алмаштириш мумкин.

Ҳозирги пайтда рўй берадиган воқеа, ҳодиса, белги, хусусиятни ифодаловчи боғловчисиз қўшма гапларда ёлғиз пайт мазмун муносабати ифодаланиб қолмай, бошқа маъно оттенкалари ҳам англашилиб туради. Бу ҳол, кўпинча, қўшма гап таркибий қисмлари кесимларининг турли шаклда бўлишидан келиб чиқади.

Қўшма гап қисмларининг кесимлари ўтган ёки келаси замон шаклида бўлиши мумкин: *Меҳнат кулди, кураш зафар қозонди.* (Ҳ. О.) *Комиланинг юзи ёниб кетгандай бўлди, нафас олиши ўзгарди.* (О.) *Кампирнинг кўзлари алла нечук олайиб кетди, юзининг суякка ёпишган чандир териси оқарди.* (О.) *Шуни билким, жон учун жон оламуз, Шуни билким, тў-*

камиз қон учун қон. (Ҳ. О.) Бора-бора уларнинг ҳам кўзи очилади, наст-баландни ажратиб олишади. (М. Ибр.)

2. Бир пайтлик мазмуни ифодаланган боғловчисиз қўшма гапларнинг кесимлари турли замон шаклида бўлади.

а) ўтган ва ҳозирги замон шаклида.

Боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган қисмнинг бирининг кесими ўтган замон сифатдоши шаклида бўлганда, маълум ҳаракат-ҳолат ёки хусусиятнинг ўтган замонда рўй бергани ва ҳозир ҳам давом этаётгани англашилади: иккинчи гапнинг кесими ҳозирги замон шаклида бўлгани учун ҳам, икки гапдаги ҳаракат-ҳолат баробар давом этади.

Биринчи қисмнинг кесими ўтган замон аниқлик феъли бўлганда, иккинчи қисмнинг ҳозирги замон шаклидаги кесимида замон кўчирилади: *Уктам сояда аста юриб кетди, қатор жийдаларнинг навдалари унинг бошига тегиб, вазмин тебранади.* (О.) *Гулнорнинг ранги ўчган, лаблари титроқ.* (О.) *Тоғ бағрида қад кўтарди илма-тешик байроқлар, Барабанлар дўпирини тинглаб яқин-йироқлар* (Жур.) *Сенинг учун тахт ўрнатдим ёнимда, Исминг ёзиқ бу кун ёпган нонимда.* (Ҳ. О.)

б) ҳозирги ва ўтган замон шаклида.

Қуйидаги боғловчисиз қўшма гапларда замон қисман бир-бирига мувофиқ келади. Уларнинг таркибидаги иккинчи қисмдан англашилган мазмун олдиндан рўй беради ва биринчи гапдан англашилган мазмун билан барабар давом этади: *Буюк пойтахтга кириб бораман, қуёш ва юлдуздан яралган олам зеҳним, ҳаёлимни этмишдир мафтун.* (Ҳ. О.) *Олдинги қаторда Асқар полвон билан Бектемир; энг охирида ҳамма вақтдагидек, сафдан узилмасликка тиришиб, чатанағини кериб, Али тажанг судраларди.* (О.)

Боғловчисиз қўшма гапнинг таркибидаги қисмлар орқали ифодаланган воқеа, ҳодиса т а м о м а н бир вақтда рўй бериши — ҳар икки гапдан англашилган воқеа, ҳодиса бир вақтда бошланиб, бир вақтда тугалланиши мумкин ёки гапларда ифодаланган воқеа, ҳодисанинг рўй бериш вақти қ и с м а н бир-бирига мос келиши мумкин, бундай ҳолда гапларнинг биридан англашилган воқеа, ҳодиса маълум вақтда рўй бериб, иккинчи гапдан англашилган воқеа, ҳодисанинг рўй бериши шу вақтга қисман мос келиб қолади.

Қўшма гап қисмларидан англашилган мазмуннинг тамоман бир пайтда рўй бериши — қисмларнинг кесимлари бир хил замон шаклида бўлиши билан, қўшма гапнинг ҳар икки қисми учун умумий иккинчи даражали бўлақларнинг келтирилиши билан ифодаланади. Қўшма гаплардаги ҳаракат, хусусиятнинг бир вақтда рўй беришини янада таъкидлаш учун

қўшма гапнинг иккинчи қисми *шу пайтда, шу замон* каби лексик элементлар билан бошланиши мумкин. Мисоллар: *Николай ирғиб ўрнидан турди, худди шу пайтда қўнғироқ чалинди.* (М. Г.)... *Қариндошларнинг аҳволи пачава, тирикчилиги бемаза...* (О.) *Булар Мирзачўлга, кўчиб келишганда ҳам Қаландаров Ворошилов колхозида бригадир, Ҳуринисо ипакчилик звеносиниг бошлиғи бўлган экан.* (А. Қҳ.)

Гап бўлақларининг такрорланиши ҳам ҳаракат-ҳолатларнинг тамоман бир пайтда рўй берганлигини кўрсатиш учун хизмат қилади: *Болангни ўзим елкамга кўтараман, ўзим катта қиламан.* (Ҳ. Ҳ.) *Вақтинг кетди — бахтинг кетди.* (Мақол)

Қўшма гап қисмларидан англашилган мазмуннинг рўй беришидаги мослик қисман эканлиги ифодаланиши ҳам мумкин: *Рубойни ичидан ўқиди, юзини табассум қоплади.* (О.)

Боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган қисмлардан англашилган мазмуннинг рўй беришидаги қисман мослик шу қисмларнинг кесим шаклларининг турлича бўлишидан ёки қўшма гапнинг умумий мазмунидан келиб чиқади. (Биринчи қўшма гапда — рубойни ўқиш ва табассум бир пайтда рўй беради, аммо рубойни ўқиш олдин бошланиб, табассум кейинроқ унга қўшилади).

II. Ҳаракат-ҳолат, белги-хусусиятнинг кетма-кет рўй беришини кўрсатувчи гаплардан тузилган боғловчисиз қўшма гаплар. Боғловчисиз қўшма гапларнинг қисмларидан англашилган мазмун кетма-кет рўй бериши мумкин: *Авжи кетиш пайти, бир оздан сўнг тонг отади.* (О.) *Бугун лекцияга яхшилаб тайёрлан, эртага бирга қишлоққа бориб келамиз.* (О.)

Қўшма гаплар орасидаги кетма-кетлик мазмуни янада таъкидлаш учун иккинчи гапнинг бошланишида *кейин, ундан кейин* каби сўзлар қўлланади ёки ҳар икки гап таркибида *аввал-кейин, эртага-ҳозир* сўзлари ишлатилади: *Дала ҳавоси сизга ёғдек ёқади, бутун иллатни, ҳамирдан қил суғургандай, тортиб олади, кейин тоза қимиз ичинг.* (О.) *Артиллерия тилга кирди, унинг орқасидан жангчилар билан лиқ тўлган ўзи юрар тўплар ўрмон ичидан отилиб чиқди.* (Қаз.) — *Ишни бошла,— деди Самад этикчи унинг сўзини кесиб,— тезгузарлилар билан қиладиган жанжалингни эртага қўй, ҳозир сувни боғлаш керак.* (С. А.)

Шундай қилиб, боғловчисиз қўшма гаплардаги ҳаракат ва хусусиятларнинг кетма-кетлиги қисмлар кесимларининг турли замон шакли, мазмун муносабати ва маҳсус лексик элементлар орқали ифодаланади.

Боғловчисиз қўшма гапнинг бу турининг икки хил кўри-

ниши бор. Бир турида қўшма гапнинг биринчи қисмидан англашилган ҳаракат, хусусият тугаллангач, иккинчи қисмда ифодаланган ҳаракат, хусусият содир бўлади. Иккинчи хил қўшма гапларда эса воқеа, ҳодисаларнинг рўй беришида ана шундай кескин чегара йўқ, биринчи қисмда англашилган мазмун тугалланмай, қўшма гапнинг иккинчи қисмидаги мазмун юзага чиқаверади: *Дарахларнинг устидан онда-сонда қушларнинг садоси бир зумгина янграр, яна оғир жимжитлик чўкарди.* (О.) *Бир вақт дастурхонлар ёзилди, турли таомлар кирди.* (Эртақ) *Кеча ўзининг қора пардасини йиғиштира бошлади, уфқ оқара бошлади.* (И. Р.) *Ер ларзага келди, солдатларнинг устига тупроқ тўкилди.* (З. Фатх.)

Бу хил қўшма гап қисмларининг кесимлари бир хил замон шаклида бўлиши ҳам мумкин. Бундай ҳолда кетма-кетлик мазмуни гапларнинг умумий мазмун муносабатларидан англашилади: *Орзигул дарвозадан ичкари кирди, дарвоза ўз-ўзидан бекилди.* (И. Шоир.) *Тўрға катта гилам солдилар, ўйинчилар келиб қолдилар.* (Ҳ. О.)

Қиёслаш муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гаплар

Боғловчисиз қўшма гап қисмларидан англашилган мазмун бир-бирига қиёсланиши мумкин. Шў мазмунга мувофиқ биринчи гап юқори кўтарилиувчи, иккинчи қисм эса сусаювчи интонация билан талаффуз этилади ва ҳар икки гап орасида сезиларли пауза бўлади. Бу паузадан гапнинг давоми борлиги сезилиб туради.

Боғловчисиз қўшма гап қисмлари орасидаги бундай қиёс интонацияси ёрқин ифодаланмаслиги, гаплар интонацияси санаш интонациясига яқинлашиши ҳам мумкин: *Ўтирганлар бир-бирига қараб олди; ҳеч ким ботиниб жавоб бермади.* (Ҳ. Шамс.)

Бундай конструкциялар умумий мазмунга кўра қиёслаш муносабатини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гап турига киради.

Қиёслаш муносабатини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гапларнинг хусусиятлари уларнинг структурасида ҳам кўринади. Бу хил қўшма гапларни ташкил этган гапларнинг структурасида, гап бўлақларининг шаклида параллеллик, ўхшашлик бўлади. Бундай хусусият айниқса мақол ва афоризм типидagi боғловчисиз қўшма гапларда ёрқин кўринади: *Ёмон бўлмоқ ўзидан, силлиқ бўлмоқ сўзидан. Йилқи олasi тишдан, одам олasi ичдан. Яхшидан от қолади, ёмондан — дод.* (Мақол)

Қўшма гап қисмлари ифодаланган воқеа, ҳодисаларни бир-бирига қиёслашдан мақсад уларнинг фарқини очиш, бир-бирига мувофиқ, номувофиқлиги ёки тенг эканлигини кўрсатиш ва улар ҳақида қўшимча маълумот ифодалашдир. Қисмлари бир-бирига қиёсланаётган боғловчисиз қўшма гапларда қуйидаги семантик муносабатлар ифодаланиши мумкин:

1. Боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган қисмлардан англашилган воқеа, ҳодисалар бир-бирига *зид қўйилади*. Зидлик муносабатида асосан қўшма гап таркибидаги айрим бўлақларнинг мазмуни қиёсланади: *Булар роҳатда, мен ҳасратда яшабман.* (О.) *Яхши иш битирар, ёмон иш йитирар.* (Мақол) *Унинг руҳи дўстга қуёшдай илиқ, душманга даҳшат.* (О.) *Яхши — яхшига ёндоштирар, ёман йўлдан адаштирар.* (Мақол) *Жаҳл — душман, ақл — дўст.* (Мақол)

Баъзи боғловчисиз қўшма гапларнинг таркибидаги қисмлар орқали ифодаланган воқеа, ҳодисалар бир-бирига *зид қўйилмай*, иккинчи қисмдаги воқеа, ҳодисанинг рўй бериши биринчи қисмдаги рўй берган воқеа, ҳодисага мувофиқ эмаслиги англашилиши ҳам мумкин. Биринчи қисм мазмунидан кутилган воқеа, ҳодиса, иккинчи қисмда рўй бермайди. Бу хил қисмларда маълум даражада зидлик маъноси ҳам бўлади: *Султонмурод ўзини четга олишга тиришди, халқ тўлқини уни суриб кетди.* (О.) *Сидиқжон — қорол бола, бу — ўзига тўқ бир одамнинг қизи...* (А. ҚҲ.)

Боғловчисиз қўшма гапнинг айрим турларининг иккинчи қисмида биринчи қисмдан англашилган зидликка қарамай, маълум бир иш-ҳаракатнинг юзага келиши ифодаланади. Бу хил гаплар ўзининг интонацияси ва қўшма гапнинг иккинчи қисмининг биринчи қисмга мазмунан тобе бўлиши билан характерланиб туради: *Душман ҳамон яқинлашиб келмоқда — пулемёт соқов, Абдуллаевни туртаман, хўмрайиб лабини қисади.* (О.) *Жисмимиз йўқолур — ўчмас номимиз.* (Ҳ. О.) *Минг азоблар билан мен ухлайман, кўз олдимда унинг сурати.* (Ҳ. О.)

2. Қўшма гап таркибидаги қисмларнинг мазмунлари бир-бирига *қиёсланади, чоғиштирилади*, шу йўл билан улар ўртасидаги фарқ очилади: *Билаги зўр бирни йиқар, Билими зўр мингни йиқар.* (Мақол) *Эти сеники, суяги ўзиники.* (О.) *Мана отаси қанақа, боласи қанақа...* (О.) *Бирники мингга, мингни туманга уради.* (Мақол)

3. Боғловчисиз қўшма гап таркибидаги иккинчи қисмнинг мазмуни биринчисига қиёсланади, унга *асосланилади*.

Одатда, бу турдаги қўшма гапларнинг биринчи қисми мақол ёки афоризмдан иборат бўлиб, қўшма гапнинг иккинчи

қисми ана шу мақол, маталларда ифодаланган фикрга ўхшатилади, қиёсланади, уларга асосланади. Қўшма гапнинг иккинчи қисмида баён қилинаётган асосий фикрни шу орқали асослашга, исботлашга ҳаракат қилинади: *Ука, бор-борича, йўқ-қолича, ишқилиб, бир кунимиз ўтиб турибди.* (О.) *Узи тўймаганнинг сарқити қорин оғритади, онажон, сиздан ортдию, бизга жир битдими!* (А. Қҳ.)

Бу хил боғловчисиз қўшма гапларнинг таркибидаги асосланувчи қисм иккинчи ўринда бўлиши ҳам мумкин. Бу ҳолат асосий диққат қўшма гапнинг биринчи қисмига қаратилган ўринларда рўй беради: *Мен қуруқ сўзнинг душманман, етти ўлчаб бир кесиш керак.* (О.) *Болани Шарофат эртага албатта олиб кетмай иложи йўқ — боласидан айрилса, чумчуқ ҳам чирқиллайди.* (А. Қҳ.)

Айрим боғловчисиз қўшма гапларда *айирув* муносабатига яқин мазмун алоқаси ифодаланади. Қуйидаги қўшма гапнинг биринчи ва иккинчи қисми билан учинчи қисм орасидаги мазмун муносабатига диққат қилинг: *Менда нима гуноҳ, Йўлчида нима гуноҳ, айбимиз, гуноҳимиз муҳаббатимизми?* (О.)

Қиёслаш муносабатининг ифодаланиши қисмларнинг умумий мазмуни орқали, кесимларнинг шакли ва маъноси орқали, баъзан айрим лексик элементлар (кириш бўлақлар, антоним сўзлар ва ҳоказо) орқали ифодаланади: *Очиқ кўриниб турган факт шуки, АҚШ га биз ўз базаларимиз билан таҳдид солаётганимиз йўқ (умуман, ҳеч бир мамлакатда бизнинг ҳарбий базаларимиз йўқ), а к с и н ч а, ғарб давлатлари мана шундай жуда кўп базаларни қурмоқдалар. Узоқдаги кишнашар, яқиндаги тишлашар.* (А. Қҳ.) *Йигит урушга кетди, орқасида ёр қолди.* (Ҳ. О.) *Еридан айрилган етти йил йиғлар, элидан айрилган ўлгунча йиғлар.* (Мақол).

Ўтган замон сифатдошининг ёки -моқчи шакли феълнинг экан, эди тўлиқсиз феъли билан келган шакли қўшма гапнинг биринчи қисмининг кесими бўлиб келганда ҳам, умумий мазмунга кўра қиёслаш-зидлаш муносабати ифодаланади (бундай қўшма гапларда интонациянинг роли каттадир): *Правлениега тавсия қилинган рўйхатга Қўшчинордан уч киши кирган экан, қўғазорликлар буларнинг ҳаммасига қарши туришди.* (А. Қҳ.) *Қаландаров сметани ўқимасдан овозга қўймоқчи бўлган эди, Саида унга мажлис раиси борлигини эслатди.* (А. Қҳ.) *Карима дадасини олиб кетмоқчи эди, чол кар ва соқов бўлиб олди — кўнмади.* (А. Қҳ.) *Саида чиқиб кетмоқчи эди, Носиров тўхтатди.* (А. Қҳ.)

Боғловчисиз қўшма гаплардаги қиёслаш муносабати қўшма гапнинг таркибидаги гапларнинг кесимлари инкор шаклда

ҳам ифодаланади. Бунда мазкур қўидаги ҳолатлар бўлиши мумкин: Одатда иккинчи қисмнинг кесими инкор шаклида бўлади: *Яшаш учун курашдим, олишдим, бошимга тунроқ сочиб, фарёд кўтардим, фойдаси бўлмади.* (Ҳ. Ҳ.) *У онасидан қолган уйни буздириб, ёғочини сотмоқчи бўлган экан, ҳеч ким олмабди.* (А. Қ.)

Гапларнинг қиёсланаётган кесимдан бошқа бўлаклари ҳам инкор шаклда келади: *Тоқатлига тоғлар эгар бошини, тоқатсизнинг бировлар ер бошини.* (Мақол)

Қўшма гап биринчи қисмининг кесими инкор шаклида бўлиб, иккинчи қисмники тасдиқ шаклида бўлиши ҳам мумкин: *Унга бу ишни ҳеч ким мажбуран берган эмас, у ўзи танлади.* (О.) *...бошқаларга қараш керак эмас, бошқалар бизга қарасин, кўрсин, ўйласин...* (А. Қ.)

Қўшма гап таркибидаги ҳар қисмнинг кесими инкор шаклида бўлганда, зидлик мазмуни англашилмай, воқеа, ҳодисалар бир-бирига қиёсланади, ўхшатилади: *Дағал тиллар гўзал сўзлар бунёд этмас, Тўти ҳеч вақт қарға нутқини ижод этмас, Юз мартаба ҳажга бориб келса аҳмоқ, Ҳеч ким уни писанд этмас, ёд этмас.* («Тўтинома») *Қарға асло какликка тенг келолмас, Арслонгина кучли филдан енгилмас.* («Тўтинома») *Аҳмоқ хориганини билмас, кўса қариганини.* (Мақол)

Қиёслаш муносабати кўпинча иккинчи қисм олдидан қиёс мазмунидаги шарт ёки пайт эргаш гапни келтириш йўли билан бўлади: *Тома-тома кўл бўлур, ҳеч томмаса, чўл бўлур.* (Мақол)

Боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган қисмларнинг кесими бир хил бўлган ҳолларда, стилистик талаб билан, кесим бир ўриндагина қўлланиши мумкин: *Дўст ачитиб, душман кулдириб гапирар. Арслон изидан қайтмас, йигит сўзидан. Яхшининг шарофати тегар, Ёмоннинг касофати. Гул тикансиз бўлмас, дур садафсиз.* (Мақол)

Баъзи боғловчисиз қўшма гапни юзага келтирувчи биринчи гап фразеологик бирикмага айланган: *Бу аҳволни ким пайқади? Пайқаш уёқда турсин, ўқитувчиларнинг додига қулоқ осадиган киши бўлмади.* (А. ҚҲ.) *Бухорога бориб ўқиш нари турсин, қишлоқда ҳам ўқий олмас эдим.* (С. А.)

Иккинчи қисми бўлмади феълидан ташкил топган қиёслаш муносабатини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар алоҳида группани ташкил этади. Бундай позицияда бўлмади феъли қўшма гапнинг биринчи қисмидан англашилган мақсад амалга ошмаганини англатади ва маъно ҳамда функциясига кўра шахссиз гапга тенг бўлади: *Ҳа, айтгандай, сигирингизни қаншарига темирятки чиқибди, намакоб суркадим, нос пур-*

кадим — бўлмади. (А. Қҳ.) Лаълихоннинг ютган оши ҳам нарига ўтмай қолди. Устидан аччиқ-аччиқ чой ҳам ичди — бўлмади (Ойдин). Мен бир оз ҳазиллашиб кўрдим, бўлмади. (Ойдин) Ҳеч кимга кўринмай ҳам қўйдим — бўлмади. (Ойдин)

Қиёслаш муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган қисмларнинг кесимлари феъл кесим ёки от кесим тарзида бўлиши мумкин. Қўшма гапни ташкил этган қисмларнинг кесими феъл кесим бўлганда, унинг замон шакллари бир-бирига мувофиқ келиши ҳам, мувофиқ келмаслиги ҳам мумкин.

1. Кесимлар ўтган замон шаклида:

Мамажон уни бошлиқ олдига судраб кирмоқчи эди, бошқа бир шов-шов кўтарилиб кетди. (Ас. М.) Либосни бойлар кийди — бизлар яланғоч. («Хат»)

Сўнгги қўшма гапнинг от кесими, биринчи кесимга кўра, ўтган замон сифатида уқилади, замони кўчирилади.

2. Кесимлар ҳозирги замон шакли ва мазмунида:

Бир одам ариқ чопади, кўп одам сув ичади. (Мақол) Шахарлар боқидир, умр-ўткинчи, Дарёлар собитдир, сувлар — кўчкинчи. (Шх.) Ҳусн тўйда керак, муҳаббат кунда керак. (Мақол)

Мақол, матал типигаги қиёслаш, ўхшатиш маъноларини англатган гапларнинг кесимлари одатда ҳозирги замон шакли ва мазмунида бўлиб (кесим умумий бўлганда, бир ўриндагина қўлланади), уларда умуман, доимо бўладиган воқеа, ҳодисалар ҳақида фикр юритилади: Юрган — дарё, ўтирган бўйра. Яхши қанд едирар, ёмон панд едирар. Қўл яраси кетар, тил яраси кетмас. Билган билганин ишлар, Билмаган бармоғин тишлар. (Мақол)

3. Кесимлар келаси замон шакли ва мазмунида:

Энди мен сиздан бир нарса сўрайман, сиз тўғри жавоб бера оласизми? (Ҳ. Ҳ.)

Қиёслаш мазмунидаги қўшма гапларни ташкил этган қисмларнинг кесимлари турли замон шакли ва мазмунида бўлиши ҳам мумкин:

а) ҳозирги ва ўтган замон: Мана, қаршиларингда, йўлнинг нариги бетида сарой бор — кирмабсанлар. (О.)

б) ўтган замон ва ҳозирги замон: ... Уйи жуда совуқ эди, эгнимда юпқа нимча. (О.)

б) ўтган замон ва келаси замон: Иккиси ҳам аҳмоқ... Бири йиғиб ўлган, бири еб ўлади. (О.)

в) ҳозирги ва келаси замон: Менга пул керак, қаердан оламан? (О.) Сиз ишонмаяпсиз, бошқалар ҳам ишонмай қўядилар.

Қиёслаш муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган қисмлардан англашилган мазмун турли даврга тааллуқли бўлиши табиийдир: ўтган ҳодиса билан ҳозиргиси, ҳозирги ҳодиса билан келгусида бўладиган ҳодиса қиёсланиши мумкин.

Қиёслаш муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гапларнинг тузилиши, пайт муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гаплардек, эркин бўлмайди. Бу хил гаплар одатда икки содда гапдан тузилади. Бунинг сабаби шундаки, қиёслаш муносабатида асосан қўшма гап таркибидаги айрим бўлақлар қиёсланади, демак, жумла қанча ихчам бўлса, қиёсланаётган бўлақлар шунчалик аниқ ва ёрқин кўзга ташланади, диққатни ўзига жалб этади. Пайт муносабатини ифодалаган қўшма гапларда эса бутун гап мазмуни ҳақида фикр юритилади, бутун гаплар муносабати кўрсатилади.

Айрим ҳолларда боғловчисиз қўшма гапнинг қисмлари маълум даражада мураккаб бўлиши, бирдан ортиқ содда гаплардан тузилиши ҳам мумкин. Бунда ҳам гаплар аниқ икки марказга гуруҳланади ва қисмларда айрим бўлақлар қиёсланаётгани сезилиб туради: *Мана, сизда нарса бор экан, сотибсиз, бизда бир парча ердан бошқа кўзга илинарлик ҳеч нарса йўқ эди. (О.) У ютса, унинг ютуғига биз шерик бўламиз, биз ютсак, бизнинг ютуғимизга у шерик бўлади. (А. Қ.)*

Изоҳлаш муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гаплар

Боғловчисиз қўшма гапларнинг айрим турларида қўшма гапларнинг таркибидаги бир қисмдан англашилган воқеа, ҳодиса иккинчи гапдан англашилган воқеа, ҳодисага боғлиқ бўлади, бир қисм иккинчисини ёки унинг таркибидаги айрим бўлақларни изоҳлаб, тўлдириб келади. Бундай боғловчисиз қўшма гапнинг таркибидаги қисмлар бир-бирига мазмунан боғлиқ бўлиб, ораларидаги семантик муносабати зич бўлади.

Боғловчисиз қўшма гап таркибидаги қисмларнинг семантик муносабати турлича бўлгани учун, унинг интонацияси ҳам икки хил бўлади.

Изоҳлаш муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гапларда таркиб ҳам қатъийдир. Қўшма гап таркибидаги ҳар бир қисмнинг маълум ўрни бўлади. Бу тартибнинг ўзгариши маъно ва интонацияни ўзгартиради, ифодаланмоқчи бўлган фикр англашилмай қолади: *Биз етиб келдик — кутубхона очилди. Кутубхона очилди — биз етиб келдик.*

Биринчи қўшма гапда — биз етиб келишимиз билан, кутубхонанинг очилгани ифодаланмоқда. Агар бу қўшма гапнинг таркибидаги қисмлар алмаштириб айтилса, акс маъ-

но — кутубхонанинг очилиши билан, бизнинг етиб келганимиз англашилади.

Таркибидаги қисмларнинг ўзаро семантик муносабатига кўра, изоҳлаш муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гаплар уч гуруҳга бўлинади. Боғловчисиз қўшма гапларнинг бир гуруҳида қўшма гапнинг иккинчи қисмидан англашилган воқеа, ҳодисанинг рўй бериш шarti, пайти, сабаби, ҳолатини қўшма гапнинг биринчи қисми кўрсатади. Боғловчисиз қўшма гапнинг бошқа гуруҳида қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисмини ёки унинг таркибидаги айрим бўлакларни изоҳлаб, тўлдириб, унга нисбатан бирор функцияни бажариб келади. Бундай қўшма гапларнинг учинчи гуруҳида иккинчи қисм биринчи қисмнинг умумий мазмунини изоҳлайди.

Боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган қисмлар орасидаги мураккаб семантик муносабат айниқса изоҳлаш муносабатида яққол кўринади. Изоҳлаш муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гаплар қуйидаги мазмун муносабатларини ифодалаш учун хизмат қилади.

1. Шарт-пайт муносабати

Боғловчисиз қўшма гапнинг иккинчи қисмидан англашилган воқеа, ҳодисанинг рўй бериши учун биринчи қисмдан англашилган воқеа, ҳодисанинг рўй бериши шарт қилиб қўйилади, шарт албатта пайт билан боғлиқ бўлади; шу билан бирга баъзи турларида сабаб оттенкаси ҳам бўлади. Бу турдаги қўшма гапларнинг биринчи қисми кўтарилувчи интонация билан, иккинчи қисми эса пасайиб борувчи интонация билан талаффуз этилади. Ҳар икки гап орасида ўзига хос пауза берилади: *Мақтанчоқ бўлманг — ҳижолат тортмайсиз.* (Мақол) *Давлат тинч — халқ тинч* (О.)

Бу хил боғловчисиз қўшма гапларнинг қисмлари шунчалик киришиб кетадики, ташқи томонидан худди бир предикатив конструкциядек уқилади.

Қўшма гапнинг қисмлари орасидаги шартлик муносабати конкрет бўлиши ёки бу шартлик умумий равишда бўлиши мумкин.

а) конкрет шартлик ифодаланганда, иккинчи гапдан англашилган воқеа, ҳодисанинг рўй бериши учун маълум конкрет пайтда рўй берувчи ёки рўй бериши мумкин бўлган конкрет шарт қўшма гапларнинг биринчи қисмида ифодаланади: «*Кичкина» ариқчани юқоридан сакрат — тошни чайнаб ташлайди.* (О.) — *Олег, мен сени албатта қоласан деб зўрлаётганим йўқ. Кетишни хоҳлар экансан — ихтиёр ўзингда.*

(Космодемьянская) Эшикни оч, ташқари чиқай, сўнг нима десанг ҳам бераман. (М. Ибр.)

б) қўшма гапнинг иккинчи қисмидан англашилган воқеа, ҳодисанинг рўй бериши ҳар вақт маълум бир шарт асосида бўлиши ифодаланади. Бунда шартлик мазмуни маълум конкрет замон билан боғланмайди. Конкрет шарт эмас, умумий шарт ифодаланади ва бу мазмун пайт, сабаб билан боғланади. Бу хил қўшма гаплар мақолларда, умуман бўладиган воқеа, ҳодисаларни ифодаловчи гапларда қўлланади: *Юрт бетинч — сен бетинч.* (Мақол) *Дангаса бўлманг — бахтсиз бўлмайсиз.* (Мақол) *У (подшо) баҳайбат бир йўлбарсдир. Тегдинг — ютиб юборади.* (Керб.)

Шарт-пайт муносабатидаги пайт оттенкаси қўшма гапнинг бошланишидаги *шу пайтда, шунда* лексик элементлари орқали ҳам англашилиб туради: *Ишингни бошдан пухта қил, охиригача жиловни қўлдан берма, эрта тур, кеч ёт, кўсакни тўқ қилиб, офатдан сақлаб, олдин пишир — ана шунда планинг юз.* (О.)

Шарт-пайт муносабатининг ифодаланишида қўшма гап таркибидаги қисмлар кесимининг замон муносабати катта роль ўйнайди: шарт-пайт муносабатида биринчи гап олдин, иккинчи гап сўнг рўй бериши керак: *Салима келди — дарс бошлаймиз.* Агар замон муносабати ўзгарса, пайт муносабати ифодаланади: *Салима келди — дарс бошладик.*

Шарт тушунчасидаги *реаллик* ва *ирреаллик* қўшма гапнинг бу турида ҳам бўлди.

Реаллик: *Вазифани бажардинг — хурсанд бўлиб кетади.*

Ирреаллик: *Вазифани бажардинг — хурсанд бўлиб кетар эди.*

Реаллик ва ирреаллик қўшма гапнинг умумий мазмунидан ҳамда бошқарувчи гап кесимининг шаклидан англашилиб туради.

Шарт-пайт муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган гапларнинг кесимлари қуйидагича бўлади:

а) биринчи гапнинг кесими буйруқ феъли орқали, сўнгги гапнинг кесими аниқлик феъли орқали ифодаланади: *Колхозчиларни бириктир — ҳар бирининг юрагида бўрон қўзғолади.* (О.) *Тўғри бўлинг, бежавотир бўласиз, Мақтанчоқ бўлманг — ҳижолат тортмайсиз.* (Мақол)

Қўшма гапнинг биринчи қисмининг кесими буйруқ феъли орқали бўлганда, иккинчи қисмининг кесимини келаси замон шаклида бўлишини талаб этади, чунки иккинчи қисмдан англашилган мазмун биринчи қисмдаги шарт рўй берганда юзга келиши мумкин.

б) ҳар икки қисмнинг кесими аниқлик феъли орқали ифодаланади: *Бошқанг қимирлама, жилдинг — отиласан.* (Я.) *Камбағалчилик одамнинг ёруғ дунёдан бўлган умидини кемириб, занглаб еб ташлар экан. Ёруғ дунёдан умидинг бўлмагандан кейин, дарчанг қийшиқ турди нима бўлди-ю, тўғри турди — нима бўлди.* (А. Қҳ.) *Фурсатни қўлдан бердинг, ҳосилнинг қаймоғидан айрилдинг. Шаҳарга тушди — қишлоқ қолади, қишлоққа тушди — шаҳар қолади.* •

Боғловчисиз қўшма гапнинг ҳар икки қисмининг кесими аниқлик феълидан ифодаланганда, одатда биринчи қисмнинг кесими ўтган замонда бўлса, иккинчи қисмнинг кесими келаси ёки ҳозирги замон шаклида бўлади, агар биринчи қисмнинг кесими ҳозирги замонда бўлса, иккинчи қисмнинг кесими келаси замон шаклида бўлиши керак. Айрим ҳолларда ҳар икки қисм кесимининг бир хил шаклда бўлиши ҳам учрайди (юқоридаги мисолларга қаранг). Бу ҳолатда иккинчи қисмга умумий изоҳ, умумий баҳо беради.

в) ҳар икки қисм ёки қисмлардан бирининг кесими от кесим тарзида бўлади; феъл кесим билан бирикканда, от кесимнинг замони кўчирилиши мумкин. *Юрт бетинч — сен бетинч.* (Я.) *Ўзи юзсиз — сўзи тузсиз.* (Мақол) *Кўшнинг тинч — сен тинч.* (Мақол) *Ишнинг кўзини бил — дала ҳам обод, чойхона ҳам...* (О.) *Кўзим тирик мен билан муомала қиласиз.* (О.) *Ўлимга ҳали вақт бор. Тириксан — кўрганинг ғанимат.* (О.)

Боғловчисиз конструкцияларда шарт — пайт мазмуни сабаб — натижа мазмун муносабатига яқин туради. Бу ҳол шарт ва сабаб тушунчаларининг бир-бирига яқинлиги туфайли содир бўлади. Бундай мазмун муносабати биринчи қисмининг кесими тўлиқсиз феъл билан ифодаланган боғловчисиз қўшма гапларда яққол кўринади: *Хотининг бунақа феъли тез экан, (болани) олиб кетмагани ҳам дуруст.* (А. Қҳ.) — *Отлиқми, пиёдами, биров келаётганга ўхшайди...* *Жин ургуур меҳмон ҳам келмайди, бир оз ёзилишардик...* (Чҳ.) *Биз ўз ишимизни билиб қилаверамиз, ҳа оғайни, билиб қўйинг, бемаъни атакани ақлсизлар қилади, балки сойдан бир томчи ҳам сув чиқмас, одамлар ишдан қолсин, экинлар кечикиб кетсин, иннайкейин бутун областда шарманда бўлайлик.* (Ш. Р.) *Қўшни эканмиз — мен ўтаман.* (О.)

Шарт-пайт муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган қисмлар кўпинча тўлиқсиз ва бир составли гап тарзида бўлади.

2. Сабаб-натижа муносабати

✓ Боғловчисиз қўшма гапнинг таркибидаги қисмлар сабаб-натижа муносабатини ифодалаш мумкин. Бу ҳолда қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисмда ифодаланган воқеа ҳодисанинг рўй бериши ёки рўй бермаслигининг сабабини, асосини кўрсатади (*Мен у йил деҳқончиликдан ҳеч нарса ололмадим; Кузги бугдойнинг бошоқлари шира олаётган пайтда, ҳавода ола булут пайдо бўлиб бошоқлар куйиб қовжираб кетди.*) (С. А.) Ёки боғловчисиз қўшма гапнинг биринчи қисми иккинчи қисмда ифодаланган воқеа, ҳодисанинг сабабини кўрсатиши мумкин. Бу ҳолда қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисмда рўй берган воқеа, ҳодисанинг натижаси эканлиги англашилади (*Сени кўрдим, ўйнади юрак, Булбул каби сайради тилим.*) (У.)

✓ Шунга кўра, сабаб-натижа муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гаплар икки гуруҳга бўлинади: а) иккинчи қисми сабаб мазмунини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар (натижа-сабаб); б) иккинчи қисми натижа мазмунини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар (сабаб-натижа).

Боғловчисиз қўшма гапдаги сабаб-натижа муносабатини ифодалашда, умумий контекст, кесимларнинг лексик маъноси, интонация, урғу, гапларнинг ва гап бўлақларининг ўринлашиши асосий роль ўйнайди, мазмун муносабати шу воситалар асосида келиб чиқади.

Сабаб-натижа муносабатига киришган гапларда айниқса интонациянинг роли катта. Агар ўзига хос сабаб-натижа интонацияси бўлмас экан, қўшма гапнинг тури ҳам ўзгаради. Масалан: *Одамлар жим бўлди — Василӣ мажлисни очди.* (Қаз.) Бу қўшма гапни турли интонация асосида пайт-натижа, сабаб-натижа, иккинчи қисми сабаб ифодалаган боғловчисиз қўшма гап сифатида тушуниш мумкин. Сабаб-натижа ифодаловчи баъзи боғловчисиз қўшма гап қисмларини санаш интонацияси билан талаффуз этиш уларни пайт муносабатини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гапларга яқинлаштириб қўяди¹. *Ер тош қотган; қор мойланмаган аравадай фикирмайди.* (О.) *Кундан-кунга сарғайиб сўла бошлади; уни ҳам адо қилмоқда эди.* (М. Ибр.) *Сен бойни ёмон кўрасан, ёлғиз мен сени ундан қутқараман.* (Ҳ. Ҳ.) *Гапнинг тўғри, даданг ҳам хизматкорнинг уйланишини сира ёқтирмайди.* (О.)

¹ Боғловчисиз қўшма гапларнинг интонациясини экспериментал ўрганиш муҳим ва қизиқ проблемалардан биридир. Пунктуацион белгилар жуда оз миқдорда бўлганлиги туфайли, улар турли-туман ва бой интонацияни тўлиқ кўрсатиб бера олмайди.

А. Иккинчи қисми сабаб мазмунини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар. Бу хил боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган қисмларнинг биринчиси натижа ифодаласа, иккинчи қисм бу натижа қандай сабаблар асосида рўй беришини ифодалайди. Иккинчи қисми сабаб ифодалаган қўшма гапларнинг биринчи қисми бир текисдаги нормал интонация билан талаффуз этилади ва интонация гап охирида бир оз кўтарилади. Иккинчи қисм эса кўтариловчи интонация билан талаффуз этилади ва ҳар икки қисм орасида гапнинг давом этишига ишора берадиган сезиларли пауза берилади; иккинчи қисми биринчи қисмникига қараганда секин айтилади ва маълум гап бўлакларига логик урғу тушади.

Сабаб муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган қисмларнинг кесимлари қуйидагича бўлади:

1. Қўшма гапни ташкил этган қисмларнинг ҳар иккаласининг кесими ўтган замон шакли ва мазмунида бўлади: *Бобосининг гапини уқиб олмоқ учун унинг кетидан қолмай югуриб юриш керак эди: бобоси бир лаҳза тинчмай юргани юрган эди. (О.) Ростдан ҳам танқидга Қаландаровнинг эти ҳийла ўлган, бундан бирмунча вақт бурун уни биров шунчалик танқид қилса, ҳақиқатан тиззасини кўкрагига қўйиб, тилини суғуриб олишга жон-жаҳди билан уринар эди. (А. Қҳ.)*

2. Ҳар икки гапнинг кесими ҳозирги замон шакли ва мазмунида бўлади (бунда содда гапларнинг бирининг ёки ҳар иккаласининг кесими от кесим шаклида бўлиши мумкин): *Қаттиқ совуқ кунларда қулоқларини эски латта билан боғлаб олса ҳам, бунинг фойдаси йўқ, барибир, бурун ва лаблари титрайди. (П. Т.) Ёз охирида Самарқандда кечалари салқин, кундузлари иссиқ бўлади: туш пайтида шабада тоғдан салқин ва роҳатбахш ҳаво келтирмайди. (О.) Ҳамма айб ўғлимида: гўл, бўшанг. (Ҳ. Ҳ.)*

3. Ҳар икки гапнинг кесими келаси замон шакли ва мазмунида: *Кўмирни кўпроқ сотиб оламиз — қиш анча совуқ келадиганга ўхшайди. Уйни йиғиштиришга улгурмаймиз — ҳозир меҳмонлар келиб қолишади.*

Қўшма гап таркибидаги сабабни кўрсатувчи иккинчи гапнинг кесими ҳозирги-келаси замон мазмунида бўлганда, биринчи гапнинг кесими буйруқ феъли шаклида бўлиши ҳам мумкин: — *Ич, бобо, совумасин, қорнинг очдир. (О.) Лекин эҳтиёт бўл, қалтис жойлар кўп. (О.) Қўрқма отангинг қаҳридан, мен сенга ёрман. (Я.) Пахтани қилгин эгат, бўлар экан кам меҳнат. (Қўшиқ)*

Боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган қисмларнинг ке-

симлари турли замон шакли ва мазмунида бўлиши ҳам мумкин:

а) натижа-ўтган замон, сабаб-келаси замон шакли ва мазмунида: *Саида бунга жуда суюнди: демак, ҳисобот юзасидан бўладиган музокара қизғин тус олади.* (А. Қҳ.)

б) айрим ҳолларда сабабни ифодалаган гап маълум предмет — шахсларнинг ички психик ҳолатини кўрсатади. Бунда иккинчи гапнинг кесими ҳозирги замон феъли орқали ифодаланади, бу ҳолда биринчи гапнинг кесими ўтган замон феъли шаклида бўлиши мумкин: *Сиздан ташвишландим: баъзи вақтда ҳаддан ташқари ўзингизга ишонасиз.* (О.)

в) агар маълум ҳаракат-ҳолатнинг рўй бериши учун сабаб олдинроқ рўй берган бўлса, қўшма гап таркибидаги сабабни ифодаловчи иккинчи гапнинг кесими ўтган замон шаклида, биринчи гапники ҳозирги замон шаклида бўлиши мумкин: *Ҳозир унча билинмайди — янги келгансиз... (А. Қ.) Орқа томондан ҳам солдатлар келмоқда: Четвериков учинчи батальонни ҳам жангга ташлаган бўлса керак.* (Қаз.) *Айрилиққа тушиб йиғлар икки ёр, сабрлар тугади, синди косаси, ғам билан сарғайди гулдайн дийдор.* (Ҳ. О.)

г) натижа мазмунини ифодаловчи биринчи қисмнинг кесими келаси замон, сабабни ифодаловчи иккинчи қисмнинг кесими ҳозирги замон шакли ва мазмунида: *Бирор нарса кийсанг бўлар эди, ҳаво совуқ (М. Г.) Томошага бормайман, бу ердаги томошаларнинг ўзи ҳам етиб турибди.*

Иккинчи қисми сабаб ифодаловчи қўшма гаплар савол ва унга авторнинг ўзи берган жавоб бўлиши мумкин:— *Командирда ақл кўп. Қибланомаси билан мўлжаллаб туриб, бир кичкина тешик топмасмикан — ўтардик-кетардик... (О.) Ҳа, Сидиқжон ака, мунча тикилиб қолдингиз, чиройли эканми? (А. Қҳ.) Билмадим нима бўлди экан, шундан кейин, бир қўлим билан бир оёғим буткил ишга ярамайдиган бўлиб қолди.* (А. Қҳ.)

Биринчи қисми мақол бўлган боғловчисиз қўшма гапларда иккинчи қисм натижа ифодалаб, биринчи қисм ўша натижанинг асосини ифодалайди: *Юракнинг дардини дардлашиши босади, қулоқ сол!* (О.) *Бирники минга, минники туманга уради — ҳамма балога қолади.* (С. Бородин)

Иккинчи қисми сабаб ифодаловчи қўшма гапларнинг шаклланишида шекилли сўзининг роли ҳам бор, бу сўз биринчи қисмнинг кесимидан сўнг келади: *Қаландаров жаҳли келганда қандоқ бўлиши аён экан шекилли, шундай кўпириб, шундай тошиб шақиллаётган Ҳуринисо бирдан тушди, товуши, нечукдир, майин бўлиб қолди.* (А. Қҳ.)

Б. Иккинчи қисми натижа мазмунини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гаплар. Боғловчисиз қўшма гапнинг таркибидаги қисмларнинг биринчиси сабабни, иккинчиси эса ундан келиб чиқадиган натижани ифодалайди.

Боғловчисиз қўшма гапларнинг баъзи бирида сабаб ва натижа муносабати билан барабар пайт муносабати ҳам ифодаланади. Шунга кўра, сабаб-натижа муносабати ҳам турлича ифодаланади; бир ўринда сабаб-натижа муносабати устун ва ёрқин ифодаланса [Бу етмагандай қайтанга, осов от нимадандир ҳуркиб, бир кўтариб ташлади — жарга қулашимга сал қолди. (О.)], бошқа ўринларда эса сабаб-натижа муносабати иккинчи ўринга ўтиб, асосан пайт муносабати ифодаланади [Биз ишладик, гуллади тупроқ, Биз ишладик, кўкарди экин. (Ўйғ.) Ишим тўғриланиб кетди, ерим ўзимга қолди. (О.) Ячейканинг эътибори кўтарилиб кетди, комсомоллар ташвиқот ишларини қизитиб юборди. (Ҳ. Шамс)]

Баъзан сабаб-натижа муносабати билан барабар изоҳлаш, асослаш муносабати ҳам ифодаланади: Зориққан вақтимизда колхоз қарашган эди, қарзимизни уздик. (А. ҚҲ.) Пахта нима эканини бола ҳам билади: кўчада тўртта ёнғоқ, бир сиқим пахта тушиб ётган бўлса, аввал пахтага қўл узатади. (А. Қ.)

Логик жиҳатдан сабаб олдин, натижа сўнг рўй бериши керак. Шу туфайли сабаб ва натижа муносабатини ифодаловчи боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган қисмларнинг кесимлари турли замон шакли ва мазмунида бўлиши шарт. Аммо бундай ҳолат кам учрайди. Кузатилган материалларнинг кўпида сабаб ва натижа муносабатини ифодалаб келган гапларнинг кесимлари бир хил замон шаклида бўлади. Шундай бўлса-да, юқоридаги қонуният бузилмайди; бир замонга оид кесимлардаги ҳаракат-ҳолат, хусусият кетма-кет рўй беради: бу ҳол контекстан, кесимларнинг мазмунидан англашилиб туради.

1. Сабаб ва натижа ифодаловчи гапларнинг кесимлари ўтган замон шаклида: Совуқ сув яхши таъсир қилди — улар хийла енгиллашиб, аста тентирашди. (О.) Бундан беш-олти ой илгари йўқладим, — келдингиз, гаплашдик. (О.)

2. Сабаб ва натижа ифодаловчи гапларнинг кесимлари ҳозирги замон шаклида: Кўп яхши гапирасиз, олдингиздан кишининг кетгуси келмайди. (М. Г.) Отам қариб қолдилар, онам дардчил — буларнинг неча кунлиги қолганини ким билади? (А. Қ.)

3. Сабаб ва натижа ифодаловчи гапларнинг кесими келаси замон шаклида: ... Қаландаровнинг таклифи, шубҳасиз, ўтмайди; унда раиснинг обрўйи тушади. (А. ҚҲ.)

У

Келаси замонга оид сабаб ва унинг натижасини ифодаловчи гапларнинг кесимлари буйруқ феъли шаклида бўлади: *Ҳиликларингизга етингизлар, мен ҳам кўкрагимни кўтариб, диндор қизларим, қаҳрамонларим билан мақтанай.* (О.)

Келаси замонга тааллуқли сабаб ва натижа мазмунидаги ҳаракат-ҳолат кетма-кет рўй беради. Бу ҳолда иккинчи қисмининг унда сўзи билан бошланиши сабаб-натижа муносабатини ифодалашда катта роль ўйнайди.

Сабаб ва натижа муносабатида кесимларнинг бир хил номон шакли орқали ифодаланишининг сабаби шундаки, кўп ўришларда сабаб мазмуни олдинроқ рўй берган бўлса-да, у натижа мазмуни билан баравар давом эта беради, уларнинг орасида қатъий чегара бўлмайди: *Бу замонда ҳеч ким ҳам кўчида қолмас экан: заводда бири опам бўлди, бири акам бўлди — йўлимни топиб олдим.* (А. Қ.) *Хўжа Ғиёсиддин Ҳиротдаги баъзи машҳур зотларни гўзал тақлид қилди: ўтирганлар ўринларидан қўзғолмай қолдилар.* (О.) Бу қўшма гапларнинг биринчи қисмидан англашилган мазмун маълум даражада иккинчисидан олдинроқ рўй беради ва баробар давом этади.

Сабаб-натижа муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гаплар таркибидаги гапларнинг кесимлари турли замон шакли ва мазмунида бўлиши мумкин: *Армияда ҳамма хабар бир зумда маълум бўлади: разведкачилар ўз бошлиқларининг қайтиб келганлигидан ўша онда хабардор бўлдилар.* (Қаз.) *Пули йўқ, жойи йўқ — хотинни нима қилади?* (О.)

Ҳаракат-ҳолатнинг кетма-кет рўй беришини англатувчи бу ҳолат сабаб ва натижа муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гаплар учун хос бир ҳолдир.

Сабаб ва натижа муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган қисмларнинг бири ёки ҳар иккисининг кесими буйруқ феъл орқали ифодаланиши мумкин: *Қизчанг йиғлайди — сен борма.* (О.) *Уйла, Қоратой, ишқилиб, Йўлчи боламга таянч бўл, ёлғизлатма, йигитнинг кўнгли бузилмасин, боши букилмасин.* (О.)

Сабаб англатувчи гапнинг кесими шарт феълининг керак сўзи билан бирикуви орқали ифодаланиб, натижа ифодаловчи қисмининг кесими аниқлик феъли шаклида бўлади: *Қаландаровнинг даъвосига қарши бундай жавоб ҳеч кимнинг эсига келмаган бўлса керак, ҳамма кулиб юборди ва Саиданинг гапини маъқуллади.* (А. Қҳ.) *Қаландаров Саиданинг зарбага бундай эпчиллик билан чап беришини сира хаёлига келтирмаган бўлса керак, ўзи шошиб қолди.* (А. Қҳ.)

Бу хил қўшма гапларнинг тузилишида интонациянинг ўзига хос роли бор.

Баъзи боғловчисиз қўшма гапларда натижа мазмуни биринчи планда бўлади: *Эри ҳисобчи, ўзи бригадир, икковининг топганидан шундай ҳовли-жой, шундай рўзгор ортдириб бўлармикин?* (А. Қҳ.)

3. Ўхшатиш муносабати

Боғловчисиз қўшма гап қисмларининг биридан англашилган мазмун иккинчисидан англашилган мазмунга ўхшатилиши мумкин, бу ўхшатиш орқали асосий фикр ифодаловчи гапдаги мазмун янада конкретроқ, ёрқинроқ берилади. Одатда қўшма гапнинг биринчи қисмида асосий, рўй берадиган, реал ҳодиса ифодаланиб, иккинчи қисмда реал бўлмаган, ўхшатишган ҳодиса ҳақида гап боради: *Кундузни тун деб ўйлаб сарҳадга келди ўғри, кўр шапалак охири оташга келди тўғри.* (Х. О.)

Мақол шаклидаги баъзи ўхшатиш мазмунини ифодалаган боғловчисиз қўшма гапларда ўхшатишдан ташқари, натижа ёки хулосалаш мазмуни ҳам бўлади: *Сув келди — нур келди. Қўшни келди — кўмак келди.* (Мақол) *Хатингни ўқидим — ўзингни кўрдим.* (О.)

Бу қўшма гапларда хулосалаш, тенглаш мазмуни ҳам англашилади.

Ўхшатиш муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гаплар одатда икки қисмдан тузилади, қисмлар ҳам структура жиҳатдан мураккаб бўлмай, бир содда гапдан иборат бўлади.

Бу типдаги боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган гапларнинг кесимлари асосан ўтган замон шакли ва мазмунида бўлиб, замон шакллари бир-бирига мувофиқ келади.

Ўхшатиш муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гапларнинг интонацияси мураккабдир. Бир ўринда боғловчисиз қўшма гапнинг биринчи қисми охирига томон бир оз кўтарилиб борувчи интонация билан айтилиб, сўнгра гапнинг давом этиши сезилиб турадиган пауза берилади; иккинчи гап эса кўтарилиб борувчи юқори интонация билан талаффуз этилади: *Майни жуда кўп ичадиган Тўғонбекка икки коса май ҳеч қор қилмади: чанқоқ туянинг лаби сувга тегди, холос!* (О.)

Боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган қисмлар орасида юқоридаги каби семантик муносабатлардан ташқари, яна бошқача муносабатлар ҳам ифодаланиши мумкин:

1) қўшма гапнинг биринчи қисми иккинчи қисмдан англашилган ҳаракат-ҳолат, хусусиятнинг рўй бериш пайтини кўрсатади: *Каттагина, чирик тўнғак орқасида мукка тушган*

давдага кўзи тушди — югурди. (О.) Асқар полвон ўйлашиб ҳали жавоб бергунича йўқ эди, оғир булутли ҳавони артиллерия даҳшатли гумбурлатиб юборди. (О.) Йўлчининг кетганига бир соат қадар бўлган эди, Гулнор кўркам сочларини тузатиб, ... тотли кечинмаларга, ўйларга берилиб ўтирарди. (О.) Ҳарбий Совет аъзоси машинага ўтирди — машина жўнаб кетди. (Қаз.) Одамлар жим бўлди — Василий мажлисни очди. (Қаз.) Вақт хуфтондан ўтган; жувозхонада чироғ кўринди. (О.)

2) иккинчи қисм натижа ифодалайди: *Айтайлик — тузатсин!* (А. Қў.)

3) иккинчи қисм мақсад ифодалайди: *Эшикни бекит — совуқ кирмасин, яхши ишлайлик — давлатимиз бой, ҳаётимиз фаровон бўлсин.*

Боғловчисиз қўшма гап турли-туман мазмун муносабатларини ифодалашда қўлланувчи синтактик конструкциядир. Шу сабабли боғловчисиз қўшма гаплар орқали ифодаланган мазмун муносабатлари кўрсатиб ўтилганлар билан, албатта, чегараланмайди.

4. Қисмларнинг бири иккинчисини изоҳловчи боғловчисиз қўшма гаплар

Боғловчисиз қўшма гапларнинг иккинчи қисми биринчи қисмини турли томондан изоҳлаши мумкин. Бунда: иккинчи қисм биринчи қисм таркибидаги айрим гап бўлақларининг маъносини изоҳлайди, тўлдирувчи ёки биринчи қисмнинг умумий мазмунини изоҳлаб, шу мазмун билан боғлиқ бўлган турлича маълумотни ифодалаш мумкин: *Мен биламан; иқбол бизники, Бизникибир саодат, шараф.* (У.) *Шуни яхши билинг: ўчмас номингиз, ўчмас бу боғларда босган изингиз.* (Т. Тўла) *Нурига ўхшаш қизларнинг ишқи баҳорда ёққан қордай: бир ёқдан ёғиб, бир ёқдан эриб кетади.* (О.)

Бу қўшма гапларнинг иккинчи қисми биринчи қисм таркибидаги феъл ва олмош (*биламан, шуни*)нинг маъносини изоҳлайди. Учинчи қўшма гапнинг иккинчи қисми эса биринчи қисмнинг мазмунини умумий равишда изоҳлаб келади.

Айрим гап бўлақлари изоҳланганда, изоҳланувчи бўлақ маъноси абстракт сўзлар (феъл, олмош, баъзан абстракт от) орқали ифодаланади. Бундай гап бўлаги кўпинча қўшма гапнинг биринчи қисми таркибида бўлиб, унга логик урғу тушади. Одатда, бу хил қўшма гапнинг биринчи қисми кўтарилган интонация билан айтилиб, ундан сўнг кейинги гапнинг бошланишига ишора берувчи огоҳлантирувчи пауза бўлади.

Маъноси изоҳланаётган сўз гапнинг турли бўлаги вазифасида кела олади.

Иккинчи қисми биринчи қисмнинг умумий мазмунини изоҳловчи қўшма гапларда биринчи қисмнинг мазмуни билан боғлиқ бўлган қўшимча изоҳ, маълумот берилади ёки авторнинг муносабати ифодаланади.

Боғловчисиз қўшма гапнинг биричиси таркибидаги айрим бўлақни изоҳлаб келган иккинчи қисм ўз мазмунига кўра ўзи изоҳлаб келаётган бўлақ маъносига тенг бўлади. Бундай қисм функциясига кўра ўзи изоҳлаб келаётган олмош ёки отнинг функциясига тенгдир, шунинг учун ҳам бундай қўшма гап қисмини маъноси изоҳланиб келаётган бўлақ ўрнига қўйиш мумкин бўлади: Масалан: *Бир нарса аниқ эди: бу одам уни ўзига маҳкам михлаб кетди.* (Ас. М.) Бу жумладаги олмошни тушириб, *Бу одам уни ўзига маҳкам михлаб кетгани аниқ эди* тарзда ифодалаш мумкин.

Бу мулоҳазалардан маълум бўладики, бундай қўшма гапларнинг иккинчи қисми биринчи қисмига нисбатан бирор функцияни бажаради. Бунда иккинчи қисм биринчи қисмга нисбатан субъектив, объектив, атрибутив, релятив функцияда келиши мумкин. Шуниси характерлики, қўшма гапнинг иккинчи қисми бирор гап бўлагининг сўроғига жавоб бўлади (*нима? нимани? қандай?* каби.) Сўроқ қўшма гапнинг биринчи қисмидан берилади. Бундай функцияси билан қўшма гапнинг иккинчи қисми гап бўлақларига тенг бўлмайди, бундай номланиш синтактик-семантик функцияга кўрадир.

✓ А. Қўшма гапнинг таркибидаги иккинчи қисм биринчи қисмга нисбатан субъектив муносабат ифодалайди. Боғловчисиз қўшма гапнинг бу тури икки кўринишга эга:

а) биринчи қисмнинг таркибидаги олмош орқали ифодаланган эганинг маъноси иккинчи гапда изоҳланади: *Сўзлаб бердинг. Бари эсимда: Қолхоз туздик... Мен ўзим бошлиқ...* (О.)

Биринчи гапнинг эгаси вазифасида кўпинча *нарса* олмоши келади. Бу олмош ёлғиз қўлланмай, ўз аниқловчиси билан бирликда ишлатилади: *бир нарса, икки нарса, ҳамма нарса, турли нарса, шу нарса* каби. Бу бирикмалардан кўринадикки, *нарса* сўзининг бу вазиятдаги аниқловчилари ҳам маъноси умумий бўлган олмош ёки сонлар орқали ифодаланади. Бу ҳол *нарса* сўзининг абстрактлик маъносини янада ортиради, изоҳга талаб янада кучаяди. Қўшма гапнинг иккинчи қисми ана шу бирикмани изоҳлайди: *Шу вақтда ҳамма нарса жонланиб кетди: Ўрмонлар ҳам, ҳовузлар ҳам, дашт-саҳролар ҳам яшнади.* (Гог.)

б) биринчи гапда эга бўлмайди: гапнинг олмош орқали ифодаланган эгаси тушиб қолади ёки биринчи гап бир состав-

ли гап тарзида бўлади: *Унинг кўнглидан ўтди: борди-ю, Ла-тофатхон дегани суви қочиб, шохида майиз бўлган кампир-симон бир хотин бўлса-чи?* (А. Қ.) *Ўзингизга маълум: кадр танқис.* (О.)

Кўринадики, биринчи қисмнинг мазмуни, албатта, иккинчи қисмнинг бўлишини талаб этади.

Савол-жавоб шаклида бўлиб, биринчи қисмдаги эгаси олмош орқали ифодаланган боғловчисиз қўшма гаплар ҳам шу типга киради: иккинчи қисм биринчи қисм таркибидаги олмошнинг маъносини изоҳлаш билан биринчи гапга нисбатан эга функциясида бўладилар: *Қим табиб, бошидан ўтган табиб.* (А. Қ.)

В Б. Қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисмга нисбатан объектив муносабат ифодалайди. Боғловчисиз қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисмнинг кесимини изоҳлаши, маъносини тўлдириши ёки биринчи қисм таркибидаги абстракт мазмунли олмошнинг маъносини конкретлаштириши мумкин. Одатда, бундай олмош тўлдирувчи вазифасида келади.

1) боғловчисиз қўшма гапнинг таркибидаги иккинчи қисм биринчи қисмнинг кесимини изоҳлаганда, маъносини тўлдириганда, унга нисбатан қуйидаги мазмун муносабатларида бўлади:

а) маълум воқеа, ҳодисалар ҳақида хабар.

Боғловчисиз қўшма гапнинг иккинчи қисми бирор воқеа, ҳодиса ҳақида хабар беради, шу йўл билан биринчи қисмнинг кесимидан аниқлашган маънони изоҳлайди, тўлдиради.

Бу хил гапнинг биринчи қисмининг кесими *айтмоқ, жавоб бермоқ, тушунтирмоқ, ёзмоқ, ваъда бермоқ, огоҳлантирмоқ, келишмоқ, талаб қилмоқ, рухсат этмоқ* каби феъллар орқали ифодаланади: *Василий Иванович тўғри айтади: бригада бирор касбдаги одамни четдан чақиритишга муҳтож бўлмасин.* (Ас. М.) *У ёзибди:— Баракалла, ўртоқ шоир, қани дўстлик, оғайнилик, ҳавсалам пир.* (Ғ. Ғ.) *Фахр билан силкиб қўл, Дерлар: тилаймиз оқ йўл.* (Қ. Ҳикмат)

Боғловчисиз қўшма гапнинг бу тури кўпинча автор гапи ва кўчирма гапдан тузилади. Бу ҳолда автор гапи кўчирма гапдан олдин, унинг ўртасида ёки ундан сўнг келиши мумкин. Автор гапнинг кўчирма гапдан сўнг келиши кам бўлиб, у асосан оғзаки нутққа хосдир: *Совет ҳукумати ерни сиздан тортиб олгандан кейин асл эгаларига топширар экан, энди ердан умид қилмас экансиз, денг!* (А. Қ.)

Автор гапнинг кўчирма гапдан олдин ёки, айниқса, кўчирма гап орасида келиши ёзма нутққа хосдир:— *Шу кузда,— деди отам,— мактабга бераман деган ниятим бор.* (С. А.)

Айрим ҳолларда кўчирма гапнинг айнан ўзи эмас, унинг мазмуни ифодаланади: *Ефим Данилович тушунтириб берди. Капитан Каримов Жўраҳонни ўлдирган ва бошқа катта жиноятларни зиммасига олган бандитлар изига тушибди.* (Ас. М.)

б) бирор воқеа, ҳодисани тушуниш, қабул қилиш.

Бу ҳолда биринчи гапнинг кесими *кўрмоқ, қарамоқ, эшитмоқ, эсламоқ, танимоқ, сезмоқ* ва шу каби феъллар орқали ифодаланади: *Мот қолмайми, ўзим кўрган батрак Кўкан — Қандай сўзга, қандай онгга келиб етган.* (Ғ. Ғ.) *Кўрдингизку, қанча ерга экин экканман.* (О.)

Боғловчисиз қўшма гапнинг бу турида биринчи қисмнинг кесимидан англашилган ҳаракат-ҳолат орқали нималар уқилгани, тушунилганини қўшма гапнинг иккинчи қисми кўрсатади.

в) фикрлаш процесси, кишининг ички психик ҳолати.

Боғловчисиз қўшма гапнинг иккинчи қисми кишининг фикрлаш процессини, психик ҳолатини ифодалайди. Бу ҳолда биринчи гапнинг кесими *ўйламоқ, тушунмоқ, пайқамок, билмоқ, ишонмоқ, унутмоқ, ҳисобламоқ, кўрмоқ, иқрор бўлмоқ, истамоқ, кўрқмоқ, хавфсирамоқ, ҳайрон бўлмоқ* каби феъллар орқали ифодаланади: *Англадим мен, сендаги фикр, Сенда бўлган қарашлар янги.* (У.) *Яқун қилдим: кўз-ёшларимга икки боис бор экан, асли.* (У.) *Мен биламан: енгамиз, бизнинг ғалабамиз таъмин этилган.* (У.)

Изоҳ муносабатини янада таъкидлаш учун маъноси изоҳланаётган феъл изоҳловчи гапнинг бошланиши ва охирида такрорланиб келиши мумкин: *...пайқамай қолди: бақларга тегдим, моторигами ёки бомбалар солинган кассеткаларгами — билмади.* (Б. П.)

Бу хил боғловчисиз қўшма гаплар структурасига кўра, автор ва кўчирма гаплардан таркиб топиши ҳам мумкин: *Дилдор юрак уришини, ҳаяжонини боса олмасдан ёстиққа бошини қўйиб ўйлади: унутмабди, қадрдоним, у билан яшаш, бирга жафо чекиш каби зўр бахт борми?* (О.)

Боғловчисиз қўшма гапларнинг бу группасини ташкил этувчи асосий лексик-грамматик восита *билмоқ* феълдир. *Билмоқ* феъли одатда, қўшма гапнинг биринчи қисмининг кесими вазифасида келиб, у ўтган замон ёки ҳозирги замон шаклида бўлади: *Билар эдим, муқаддас жангга, Шак-шубҳасиз боришинг лозим. Билар эдим, Улуғ Ватанга, Шараф эрур бўлмоқ мулозим.* (У.) *Энди билдим, бизга берган ваъдалар ёлғон экан, Кўнглингизни ўзгалар ўз кўнглига солган экан.* (У.) *Мен биламан: фақат бизга боқар, Бизникидир асл кела-*

жик. (У.) Мен биламан: у ер бўз, сахро, Гул тергани кетган эмасан. (Зулфия)

Айрим ўринда билмоқ феъlining шарт феъли шакли ҳам қўлланади: *Билсанг, менинг ҳам ўғлим Қолди сенинг ерингда* (Х. О.)

Одатда, билмоқ феъли кесим вазифасида келган гап йиғиқ гап шаклида бўлади. Агар бу хил гап таркибида воситали тўлдирувчи қўлланган бўлса, изоҳловчи иккинчи гап ана шу воситали тўлдирувчининг маъносини изоҳлайди: *Да да м ни биласиз — оғир ишга ярамайдилар.* (А. Қх.) *Мен сизни биламан, сиз бундай қилмайсиз...* (О.) *Н и м а н и биласан-у, н и м а н и билмайсан — ростини айт!* (В. Ос.)

Билмоқ феъли кириш бўлак вазифасида ҳам келиши мумкин. Бу ҳол билмоқ феъlining маъно ва функцияси сусайган ўринларда рўй беради.

Билмоқ феъlining кириш бўлак вазифасида келиши унинг ўринлашиши ва қандай гап тури билан бирга келишига, маъно даражасига, логик урғу олиш, олмаслигига ҳам боғлиқ. Агар билмоқ феъли дарак гапларнинг ичида ёки охирида келса, кўпинча, кириш гапга яқинлашади: *Ҳа, ким билади, санда ойимнинг юмуши бордир, бир чиқшинг керак.* (О.) *Ўзи етиштирган ҳар тола пахта, билади, элини қилар чароғон.* (Т. П.) *Сиз кўнгли тоза йигит, биламан...* (О.)

Объектив муносабат ифодалаган бу хил боғловчисиз қўшма гапларнинг иккинчи хусусияти шуки, бу хил қўшма гапларнинг биринчи ёки иккинчи қисми сўроқ гап шаклида бўлади, асосий изоҳ гап ана шу сўроқ гап бўлади. Бундай сўроқ гап биринчи ёки иккинчи ўринда келади:— *Ўзинг кимсан — айтчи...* (О. Ос.) *...ҳолсиз чўзилиб ётган бу одамнинг юз-кўзю, уст-боши қандай — билиб бўлмас — у тупроққа буланган эди.* (Ас. М.) *Билмайман, ҳозир қайси боғда, қайси тоғда.* (О.) *Биз бой отангизга Ёрматнинг қизини олиб бермоқчи эдик, хабарингиз борми?* (О.) — *Билмайман, қаёққа йўқолди, — деди у жиддий.* (О.)

Бу хил қўшма гапнинг сўроқ гап қисми кўпинча нисбий олмош иштирок этган риторик сўроқ гап шаклида бўлиб, бу сўроқ асосий гапнинг олдида, ундан сўнг ёки унинг таркибида келиши мумкин: *Нима дер эди, қизим, бола ярашпти дейдида!* (А. Қ.) *Ким билади, бу вақт у қандай нафас олади, унинг ичида кимлар яшириниб юрибди, рўпарамиздан кимлар чиқиб қолиши мумкин, улар бизга дўстми, душманми? Ким билади.* (Медведев) *Шу гигант қурулишларда ким айта олади, Бизнинг ўсмир билакнинг кучи сингмаган?* (Ғ. Ғ.) *Э, ўлим жарига қулашга сал қолдим, ўзим ҳам ишонмайман, қандай тирик*

қайтдим. (О.) ... *Ким билади — тақдирнинг хоҳиши, жилваси яна қандай қутилмаган ййинлар кўрсатар экан.* (О.)

2) иккинчи қисми биринчи қисмига нисбатан объектив муносабат ифодалаган боғловчисиз қўшма гапларнинг иккинчи группасида қўшма гапнинг таркибидаги иккинчи қисм биринчи қисм таркибидаги тўлдирувчи вазифада келган олмошнинг маъносини аниқлаш, изоҳлаш орқали биринчи қисмнинг мазмунини тўлдиради. Биринчи қисм таркибидаги мазмуни изоҳланаётган олмош *шу ёки бу* кўрсатиш олмошлари бўлади. Бу олмошлар асосан тушум келишигида бўлади, бошқа келишикда ёки кўмакчи билан келган шакли кам учрайди: *Бундан аниқ билгил, эрклик талаб қилар, Ҳар қадамда кураш, боғтирликлар.* (О.)

Бу хил боғловчисиз қўшма гапларнинг мазмуни изоҳланаётган қисмининг кесими асосан *билмоқ, айтмоқ, сўрамоқ* каби феъллар орқали ифодаланади.

Мазмуни изоҳланаётган олмош иккинчи қисм таркибида бўлиши ҳам мумкин. Бу типдаги гапларнинг қисмларида мустақиллик анча кучли бўлади ва қисмлар орасида изоҳдан ташқари бошқа маъно муносабатлари ҳам ифодаланади: *Тошдай оғир қўлларим бор, бунга ҳеч ким туриш беролмаган.* (Ҳ. Ҳ.) *Ун тўққиздан ошмай тур, гўзал, йигит сендан, шундан сўрайди.* (Ҳ. О.) *Зулфиқоров билан менинг масалам кўрилар эмиш, шунга келдим...* (А. ҚҲ.)

Айрим ҳолларда қўшма гапнинг биринчи қисми таркибида *бу, шу* олмошлари ўрнида олмош функциясидаги *нарса* сўзи қўлланади. *Нарса* олмоши ёлғиз келмай, *бир, бирон* каби олмош-аниқловчилар билан бирга ишлатилади. Иккинчи қисми ана шу бирикманинг мазмунини изоҳлаш билан биринчи қисмнинг мазмунини тўлдиради: *Қаландаров хўжаликни айланиб юриб бир нарса ни пайқади: ҳамманинг оғзида Саида...* (А. ҚҲ.) *Учрайди Каримдек ўқитувчилар, Аммо бир нарса ни билсинлар улар: Эскилик сарқити бизга тамом ёт, Унга эргашмоқ, берилмоқ уят.* (Газета)

В. Қўшма гап таркибидаги иккинчи қисм биринчи қисмга нисбатан атрибутив муносабат ифодалайди. Бу хил қўшма гапларнинг иккинчи қисми биринчи қисм таркибидаги олмош ёки отнинг маъносини конкретлаштириб келади.

1. Биринчи қисм таркибидаги маъноси изоҳланаётган от *одам, китоб, хабар, воқеа, салом, талаб, манзара* каби маъноси умумий сўзлар бўлиб, иккинчи гап ана шундай сўзларнинг мазмунини изоҳлаш, конкретлаштириш йўли билан биринчи гапда ифодаланган фикрнинг тўлдиради, конкретлаштиради. Бундай отлар одатда эга ёки тўлдирувчи функциясида

бўлади: *Хуш хабар олиб келдим: айиқ тутдик (М. Г.) Умидим бор: бир август туни Бошлаб борар нажотга албат!* (М. Ж.) *Йўл бўйи ўтган-кетгандан гапириб борди: Бувайдадаги юзбоши воқеаси, ўзининг Сибирь қилинганини, Повикованинг очеркини ўқигандан кейин Москвага боргани, Повикова қандай қариши олганини ва у билан нималар тўғрисида гаплашганини гапириб берди.* (А. Қҳ.) *Нор она ҳам ёшлигидан ўрганиб қолган одатни тарк эта олмайди: ёши етмишдан ортган-у, ҳамон ўсма-сурма кўйиб, безаниб силкиниб юришни қўймайди.* (Журн.)

2. Боғловчисиз қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисмнинг таркибидаги аниқловчи ёки кесим функциясидаги олмошнинг маъносини изоҳлайди ва шу билан биринчи гапнинг мазмунини тўлдиради, конкретлаштиради.

Маъноси изоҳланаётган олмош кўпинча *шундай* кўрсатиш олмошдир, бошқа кўрсатиш олмошларининг (*бундай, шу*) қўлланиши кам учрайди. Боғловчисиз қўшма гапларнинг бу типиди иккинчи қисм биринчи қисм таркибидаги маълум бир предметнинг хусусияти, белгисини аниқлаш орқали шу предмет ҳақида қўшимча маълумот беради, ҳар икки қисмда бир хил предмет ҳақида фикр юритилади: *Шундай кунлар бўлган. Алишер майда ҳаржлар учун ҳам тангасиз қолган.* (О.) *Чол тушкур кўп қизиқда, гоҳ-гоҳ шундай феъли бор: кулиб туриб кўшиқ бошлаб, кўз ёши билан тугатди.* (М. Г.) *Шу феъллари яхши: ҳеч кимни бировнинг олдиди беҳурмат қилмайдилар.* (А. Қҳ.)

Айрим ҳолларда биринчи қисм таркибидаги *шундай* олмошига иккинчи қисмда *унинг* олмоши мос келади. Бу ҳолда иккинчи қисмнинг аниқловчилик функцияси янада бўртиброқ ифодаланеди: *Мен шундай бир инсон ҳақида хабар келтирдим: унинг ҳар бир сўзи бебаҳо гавҳардир.* (О.)

Қўшма гапнинг биринчи қисми таркибидаги маъноси изоҳланаётган олмош *бир* гумон олмоши бўлади. Бу олмош ёлғиз ёки бошқа аниқловчи билан бирга келиши мумкин: *Яна бир одатини жуда ёмон кўрардим, ўз колхозчиларига кўпол муомала қилар эди.* (Журн.) *Бир вақтлар қишлоқда бир бегона киши пайдо бўлиб қолган эди,— ёши улғайган, хуш мўйлов, яна бунинг устига ҳар хил хунарга фаранг....* (О.) *Николиннинг қалбини янги бир кўрқинч таталарди: ўқ-дори, озиқ-овқат унда чегарали эди.* (О.) *Саидахон, қизим, менда ҳам битта савол бор: раиснинг хатоси топилган эмиш, масаласи қачон кўрилади?* (А. Қҳ.) *Бир оқсоқол кўрдим — бўйи чинордек, Эғнида беқасам, кўкраги очиқ, Қора чақмоқ каби ҳануз қорачиқ, Билакларда йўлбарс қуввати бордек.* (Миртемир)

Бир қисми иккинчисига нисбатан аниқловчи функциясида бўлган конструкциянинг ўзига хос бир тури бор. Бу хил конструкцияда изоҳловчи қисм биринчи ўринда, изоҳланмиш бўлак иккинчи қисм таркибида бўлади: *Наманганда, Надежда Павловна деган тутинган опам бор эдилар, ўша киши ўргатганлар.* (А. Қҳ.)

Бу конструкциянинг биринчи қисми иккинчи қисм таркибидаги *ўша киши* бирикмасини изоҳлайди.

Маъноси изоҳланаётган олмоши бўлган қисм иккинчи ўринда бўлиши маъно ва услуб талаби билан бўлади: *Ботирлари канал қазади, Шоирлари ғазал ёзади, Жувонлари айтади алла, Куйчилари ўқийди ялла, Пазандаси ёпади ширмон, Қарилари кутади меҳмон — Бу шундайин ажиб диёрдир.* (Х. О.) Бу ҳолатда изоҳловчи гапнинг мазмуни биринчи планга қўйилади. Боғловчисиз қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисм таркибидаги олмошдан бошқа сўз туркумларидан (асосан, сифатдан) ифодаланган аниқловчининг маъноси ни изоҳлаши, уни конкретлаштириши мумкин: *Қарияларнинг я х ш и сўзи бор — қўрқмас қирқ йил қирғинда юрса, қилич ўтмайди.* (О.) *Отам деҳқончиликдан бўшаган вақтларида и к к и ш билан машғул бўларди: бу ишларнинг бири тегирмон чархи ясаш бўлиб, иккинчиси тўқимачилик эди.* (С. А.) *Яна н и м а б а л о* исмлари бор — тилим ҳам келишмайди. (О.) *Ўсди қўлимизда С е л ь м а ш д а й* завод, *Унга киролмайди «Ҳазрати Довуд».* («Хат»дан)

Маъноси изоҳланаётган олмош биринчи қисмнинг кесими вазифасида келиши ҳам мумкин. Бу ҳолатда олмошларнинг турли типлари қўлланиши мумкин бўлади (шундай бўлса-да, *шу, шундай* олмошларининг қўлланиши кўпроқ учрайди): *Менинг маслаҳатим шу: ўз муҳокама ва маслаҳатларингда ҳаминша Ватан манфаати ҳамда халқ манфаатларини ҳар нарсадан юқори қўй.* (М. Ибр.) *Гап б у н д а й: тунов кун кўз олдимда от нобуд бўлди.* (О.) *Мактаб боғи қ а н д а қ а* бўлади — *ҳозир гап шу ҳақда.* (Қаз.) *Киромиддиннинг гавда тузилиши б о ш қ а ч а* эди: *бўйи ёшига қараганда узун, боши оддий болаларникидан катта, бўйи тўла ва кўкраги кенг эди.* (О.) *Отанг ҳам ш у н д а қ а* эди — расмини битирди дегунча зеркиб қоларди. (В. Ос.) *Одамлар ҳ а р х и л д и р: бири — сергап, бири камгап, буниси — шилқим ва ўзига бино қўйган, униси тортинчоқ ва ўзига ишонмайдиган...* (М. Г.) *К и м* бўлар эди, *сув ёқалаб юрган сувчилардан биридир...* (С. А.)

Баъзан биринчи қисмнинг олмош билан ифодаланган кесими яшириниши мумкин: *фақат бир илтимос, кўркам чаманда, очиб гул ғунчалар этганда ханда, Жувонмарг ғунчани эсла, Унутма, доимо ёд эт, руҳимни шод эт.* (У. ва И. Султ.)

Ыроқ, шартим — сўз қолмасин йўлда-чўлда. (С. Ж.) Қарз орта борганининг сабаби — пулнинг танига унинг фойдаси ҳар йил қўшилиб турди. (С. А.)

Боғловчисиз қўшма гапнинг бу тури, биринчи, асосий гапнинг эгасига диққатни жалб этиш зарур бўлганда қўлланади: иккинчи, изоҳловчи гап олдинги гапга нисбатан мазмунан кесим бўлади, эганинг хусусият ёки ҳолати ҳақидаги ҳукм, тасдиқ ёхуд инкорни ифодалайди.

Одатда, атрибутив муносабат ифодалаган гап иккинчи ўринда келади. Агар гапни мазмунан бўрттириш, унга диққатни жалб этиш лозим топилса, бу хил гап биринчи ўринда келади: *Бир-биримизни қўллашимиз, ёрдам беришимиз керак ҳозир асосий вазифа ш у. (Фурм.) Халқ учун хизмат қил — шон-шараф ш у д и р. (Э. Р.) Тонг шамоли, Синдир мени ҳамда қув, Йироққа элт кукунимни, Эр юрган издан кетай, арзим ш у. (Саҳобиддин Али).*

Изоҳланаётган гап бўлаги от орқали ифодаланиши мумкин. Бундай конструкцияларнинг қисмларида семантик мустақиллик анча кучли бўлади. Қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисм таркибидаги маълум бир отни изоҳлаш билан, биринчи қисмнинг мазмунини тўлдиради: *Китоб бор — шаллақи, беор, беқарор, Бетинч бўлар, титрар ҳар сокин юрак. (С. Вурғун) Ёрмат оиласининг боққа кўчиб кетганини эшитиб афсус қилди: кошкийди, Гулсумбиби шу ерда бўлса, Гулнорнинг «бузуқлиги»ни унинг қулоғига еткизса... (О.) Энди мақсадга келайлик: катталар билан гаплашганингизда, мени бошқа бир юмушга ўтказсангиз. (О.) ... араваларни илдамлик билан бўшатиб, юкларни бойникига ташишга киришилди. Арава-арава ун, гуруч, қоп-қоп бодом, писта, кажаваларда ҳолвалар, қирқ-эллик катта-кичик яшиқда ҳар хил мевалар... (О.)*

Г. Қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисмга нисбатан релятив муносабатда бўлади.

Мазмуни изоҳланаётган ҳол олмош ёки равиш орқали ифодаланиши мумкин.

Қўшма гапнинг биринчи қисми таркибидаги изоҳланаётган ҳол олмош орқали ифодаланиши мумкин. Бу вазифада асосан шундай олмоши қўлланади: *Мен сизни биламан, сиз бундай қилмайсиз, хўжайин камситса, сўкса, ғазабингиз ўт олмайди, яна пасаяди. (О.)*

Изоҳловчи гап кўпинча кўчирма гап бўлади ва шундай олмошининг маъносини изоҳлаш орқали биринчи қисм кесимининг маъносини изоҳлайди, тўлдиради: *Ёшлигимда онам менга доим шундай деб уқтирарди: «Агар келажакда халққа*

манзур бўлишни истасанг, партия, давлат, Ватан чақирғиغا доим ҳозир жавоб бўл». (Газета) Мен шаҳар комсомол Комитетига шундай деб ариза ёздим: «Партия чақирғи — халқ чақирғидир...» (Газ.)

Баъзан шундай олмоши ўрнида бундай кўрсатиш олмоши қўлланади (бундай олмошининг семантикаси конкретроқдир. Шунинг учун унинг қўлланиши чегараланилган): ... биз Фарб давлатларининг вакилларига бундай деяпмиз: келинлар, тинч-тотув яшаш ва ички ишларга аралашмаслик сиёсатини ўтказайлик.

Биз бундай, деяпмиз: атом ва водород қуроли синовларини тақиқлайлик.

Айрим ҳолларда шундай, бундай кўрсатиш олмошларидан ташқари изоҳланувчи гап таркибида қандай олмоши ишлатилади. Бу хил конструкцияларда изоҳловчи гап изоҳланувчи гапнинг таркибидаги олмошнинг мазмунини эмас, ҳаракат-ҳолатнинг қай тарзда рўй беришини кўрсатади: Бирон аёл сўзга чиққудай бўлса, унинг қандай ўтиришини кўрсангиз: бу аёлга ҳамма гапи гўё ўзи ўргатган, энди мажлисда ўтиришдан мақсади — билиш — қани, ўргатган гапларини эглаб айта оладими, йўқми? (А. Қҳ.)

Боғловчисиз қўшма гапнинг биринчи қисми таркибидаги мазмуни изоҳланаётган ҳол равишлар орқали ифодаланиши мумкин. Бу хил равишлар асосан ҳолат равишлари бўлиб, ўрин ва бошқа равиш турлари кам қўлланади: Айбдорлар ўз ўртоқларининг сўзига қунт қилиб қулоқ беришар, уларнинг ранглари ўчатушган, кўзлари севинч билан порлаган эди. (М. Г.) Бу ерда уни жуда яхши қарши олишди: маориф назоратидан каттагина бир вазифани беришди. (А. Қҳ.)

Қуйидаги қўшма гапларда биринчи гап иккинчи гап таркибидаги ўрин ёки равиш ҳолининг маъносини изоҳлаб келади: Сойдан ўтгандан кейин теп-текис сайхон ерлар бошланади: ана шу ерда пойга бошлаб юбордик. (Фурм.) Очликдан қўллар қимирламайди, чиғирик ўқи айланмайди, бундай ишлашдан сизга бирор манфаат йўқ, бой ота. (С. А.) Кейин Соҳибжамолнинг ота-оналари қаерда туришини суриштирди, ўша ёққа қараб йўл олди. (Эртак)

Одатда, ҳолнинг маъносини изоҳловчи гап иккинчи ўринда келади.

5. Иккинчи қисми умумий изоҳ бўлган боғловчисиз қўшма гаплар

Боғловчисиз қўшма гапнинг юқорида келтирилган кўринишларида қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисм таркибидаги айрим бўлақларнинг мазмунини изоҳлайди. Боғлов-

чисиз қўшма гапнинг яна шундай турлари борки, уларда иккинчи қисм биринчи қисмнинг умумий мазмунига изоҳ беради, ёки биринчи қисмнинг кесимидан англашилган ҳаракат-ҳолат, хусусият асосида нималар рўй беришини ифодалайди ёхуд биринчи қисмда ифодаланган мазмунга бўлган авторнинг муносабатини ифодалайди:

1) Иккинчи қисми биринчи қисмнинг мазмунини изоҳлаган қўшма гапларнинг биринчи қисмининг кесими кўпинча от кесим бўлади: *Менинг билишимча, Қаландаров тошқин сув: тегирмонни бузиши ҳам мумкин, юргизиши ҳам мумкин.* (А. Қў.) *Кейин милт-милт қилиб кетаётган қора нуқталаргина кўринди: бориб-бориб ўрдаклар кўздан ғойиб бўлди.* (Фурм.) — *Ўзбекистон ўзингиз кўргандагидай — далада, шаҳарда иш қайнаб ётибди, — жавоб берди қиз кулимсираб.* (О.) *Қосим мироб айтарди: агар қўрқмасанг, энг одамхўр дарё ҳеч нима қиллолмайди — сувнинг ўзи қирғоққа чиқариб қўяди.* (О.) *Аксар уйлар хароб ва кимсасиз эди — эшиклар кўчирилган, деразалар синиқ, ҳовли юзида ҳар хил қақир-қуқирлар сочилиб ётарди.* (О.) *Ҳамиша кулар юз, юмалоқ, сергап рус ошпазининг чўмичи қоронғида ҳам янглишмади — худди «норма»ни солди.* (О.) *Ростдан ҳам бутун қишлоқ бир оиланинг мулки: бу ерлардаги кексароқ колхозчилар — ака, кичикроқлари — ука... (А. Қў.) — Итлар, — деди отлиқ ўз-ўзига, — худди амирнинг одамларидай, тегмасанг ҳам, сенга ёпишиб жонингдан безор қилади.* (С. А.)

Бу типдаги қўшма гапларнинг иккинчи қисмида изоҳ билан баробар қўшимча маълумот ҳам ифодаланади: *Бироқ бир неча минут ичида аҳвол англашилди: чекиниш вақтида ўз қисмидан узилиб қолган бир взвод жангчилар йўл қидира-қидира тасодифан буларга дуч келган.* (О.) *Элатлар айрилишди — бири фронтга, бири заводга кетди.* (О.)

Боғловчисиз қўшма гапнинг қисмлари синоним мазмунли гаплардан тузилиши мумкин: — *Россия боқи, у ўлмайди! — деди қатъий оҳангда подполковник.* (О.) *Кўзим йўлда — кутмоқдаман...* (О.)

2) Боғловчисиз қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисмининг кесимидан англашилган ҳаракат-ҳолатдан сўнг, унинг асосида нималар рўй беришини ифодалайди. Бу ҳолда биринчи қисмнинг кесими кўпинча қарамоқ феъли ва унинг синонимлари кўрмоқ, кўздан кечирмоқ, кўзи тушмоқ феъллари ва баъзан танишмоқ, тикилмоқ каби феъллар орқали ифодаланади: *Ҳансираб, томоғи қуриб, баландликдан теваракка қаради — ҳеч зот йўқ.* (О.) *Қизча ялт этиб қаради — унинг лўппи юзларида томчилар юмаланарди. Бектемирга ҳамма нарса аён бўлди.* (О.) *Оёқ учи билан секин-секин бориб, дар-*

чанинг ёригидан мўралаб қаради, кунчиқар томонда катта ўчоқ, қозонда шўрва қайнаб турипти. (Эртақ) Сўлғин, сариқ ўт билан қопланган далада қопқора иккита танкни кўрди — бири қийшайган, иккинчиси эса тумшугини ерга қадаган. (О.) Наридан ётган милтиққа кўзи тушди, таниди — ўзиники. (О.) Уқитувчи тошларни диққат билан кўздан кечирди — ҳар бир тош ҳақида у қизиқ бир нарсани билар эди. (В. Ос.) Машинанинг шуъласи бирдан лейтенантнинг юзини ёритди, ёмғир томчилари унинг юзларидан думалаб тушарди. (Каз.) Уктам Комила орқасидан юриб, кенг текис, баҳаво майдонга чиқди; майдоннинг бир томонидаги тепаликда усталар икки қабатли катта иморат қурмоқда эдилар (О.) Бектемир ертўлага кирди — сизир йўқ. (О.)

Айрим ўринларда биринчи қисмнинг кесими от кесим бўлиши ҳам мумкин. Бунда от кесимдан англашилган маънонинг хусусияти тўғрисида гап боради: *Атрофда ғув-ғув пашша: оёқларга ёпишади, бурун катакларига суқулади, қулоқларни узади... бир зум тинчлик йўқ.* (О.)

3) Қўшма гапларнинг иккинчи қисми биринчи қисмда ифодаланган мазмунга умумий изоҳ бўлиши ёки авторнинг муносабатини ифодалаши мумкин: *Ҳисит сўзидан, арслон изидан қайтмас — боболаримизнинг бу ҳикматли гапига ишонингиз.* (О.) *Мажлис тайинлик бир фикрга келмасдан тарқалди, зотан Иброҳимовнинг бу масалани қўйишдан мақсади бирон қарорга келиш эмас, одамларнинг фикр-мулоҳазаларини эшитиш эди.* (А. Қҳ.) *Канизак... бошини кўтариб Новиковага қаради: афтидан, бу саволга жавоб бермоқчи эмас эди.* (А. Қҳ.)

Иккинчи қисм биринчи қисм мазмунига умумий изоҳ бўлган-да, *б у, у* олмоши билан бошланиши мумкин, бу олмошлар мазмунан биринчи гапга тенг бўлади: *Лекин қийинчилик тортамиз, бусиз бўлмайди.* (А. Қҳ.) *Озод этилганлар ўз нажоткорларини унутолмайдилар — бу табиий ҳол.* (О. Г.) *Буни кўрган жангчи кулиб юборди, бу унинг кўп ойлардан бери биринчи кулиши эди.* (Б. П.)

Бу хил боғловчисиз қўшма гапларнинг биринчи қисми тўлиқсиз гап бўлиб¹, суҳбатдошнинг аввал айтган гапининг айни такрори бўлади: — *Нега чекади? — Н е г а э м и ш!* *Аҳволи танг.* (О.) — *Мана, бой ота, ишнинг кетиши шундай,*

¹ Бундай ўринларда қўшма гапнинг биринчи қисмини ташкил этган тўлиқсиз гап суҳбатдошнинг гапи бўлиб, уни иккинчи бир шахс маълум истехзо, ғазаб ва бошқа хил интонация билан айнан такрорлайди. Шунинг учун қўшма гаплар орасида ундов белгиси қўйилади. Бундай тиниш белгилар қўшма гап конструкциясини бузмайди. Қўшма гапнинг қисмлари ундов, сўроқ, нуқта белгилари билан ажратилиши ҳам мумкин.

менимча, чакки бўлмаса керак.— Чакки эмас! Бундақан-
ли ишни чакки деймиз.¹ (О.)

Иккинчи қисм биринчи қисмдан англашилган мазмуннинг хулосасини ифодалаши мумкин: *Ев келди — бало келди* (О.) *Узоқда, ўнг томонда, тепаланиб чўзилган темир йўл орқасидан, тутун ва аланга кўтариларди — станция ёнарди.* (О.) *Ешинг учга тўлди, оппоқ қизгина, Учта сойдан ўтдинг, ошдинг уч қирдан.* (А. У.) *Зулфиқоровнинг хотин устига хотин олиши, албатта, аёлларга бой-феодалларча муносабат — жиноятдан бошқа нарса эмас...* (А. Қҳ.) *Узоқда, машҳур пулемётчи Абдуллаев, унинг орқасидан Асқар полвон пулемётни судраб борарди — «расчёт ҳалок бўлибди шекилли» деб ўйлади Бектемир ичида.* (О.) *...айтдим бўлди, тамом...* (О. Г.) *Энагаси йўғламайди ҳам турган жойида туради,— демак, ҳавфи йўқ.* (Чх.)

Қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисмдан англашилган ҳаракат-ҳолат, хусусиятни характерлайди, қандай шароитда рўй беришини ифодалайди: *Кириб келди жимгина Анор, Қовоғидан ёғар эди қор.* (Х. О.) *Телефонда она сўзлар шошгандан, Пастки қовоқлари у ч а д и пир-пир.* (М. Бобоев.)

Боғловчисиз қўшма гап қисмларининг тузилиши

Боғловчисиз қўшма гап конструкциясини ташкил этган қисмлар турли гап шаклида бўлиши мумкин. Кўпинча, улар дарак гап шаклида бўлади. Қисмларнинг бири ёки ҳар иккиси сўроқ гап шаклида бўлиши ҳам мумкин. Аммо бундай гаплар шаклан сўроқ, мазмунан риторик сўроқ гап бўлиб, қўшма гапнинг бошқа бир қисми уни изоҳлайди; сўроқ гап асосан биринчи ўринда келади: *Чекинсинми — йўқ, ғурури йўл бермади.* (О.) *Бўзами, арақми, мусалласми, коньякми,— қўймайди эшон.* (О.) *Миянги борми ўзи, Сидиқжон колхозга киргани билан, ер колхозга ўтиб кетмайди, ўртада бўлади!* (А. Қҳ.) — *Мактаб боғи қандақча бўлади — ҳозир бутун гап шу ҳақда.* (Кс.) *Бека сингелисига жангчини таништирди — қаердан, ким у, қандай қабул қилди уни ва ҳоказо.* (О.) *«Салом жангчи ўртоқ! Мен билмайман, сиз ким, русми, украинми, ўзбекми, қозоқми, қирғизми...»* (О.)

Қўшма гапнинг иккинчи қисми соф сўроқ гап бўлиб шаклланиши мумкин; *Нима қиласан, яна қишлоққа қайтасанми?* (О.)

Боғловчисиз қўшма гапни ташкил этган риторик сўроқ гапнинг айрим турлари барқарор фразеологик гап тарзида бўлади: *Дунёда нима кўп — кулки кўп.* (О.) *Нима кўп — иш кўп...* (О.) *...Ғариблар қорини тўйдирган ким — Холназарбой.*

(Керб.) Боғловчисиз қўшма гап қисмларидан бири (одатда сўнггиси) буйруқ-истак гап шаклида бўлиши мумкин: *Сувдонни лабга тутди, ҳеч нима йўқ; бошини орқага ташлаб, сувдонни кўтарди — бирон томчи бўлса-чи!* (О.) Уларнинг кўзларида ёнган орзу: *извошга ўтирсалар, отни қаттиқ чоптириб, «пўшт-пўшт!» билан шаҳарни айланиб чиқсалар, ҳаммани ҳайрон қолдирсалар...* (О.)

Боғловчисиз қўшма гапнинг муҳим белгиларидан бири шуки, унинг қисмлари содда гапнинг турли типлари ва кўринишларидан ташкил топиши мумкин. Бунинг сабаби қўшма гап қисмларининг жипс муносабати, бир қисмнинг мазмуни ва таркибидаги бўлак маъносидан иккинчи қисмнинг таркиби аён бўлиб туришидадир. Боғловчисиз қўшма гаплар жонли нутқни акслантиргани учун ҳам структураси анча эркин тузилади.

1. Боғловчисиз қўшма гап қисмларидан бири ёки ҳар иккиси бир составли гап шаклида бўлиши мумкин. Бу хил гапларнинг ўринлашишида ҳам эркинлик кўринади.

а) шахсиз гаплар: *Эшакни яйдоқ миниб бўлмади — йиқитади кишини.* (А. Қў.) *Азиз дўстим, сени жуда кўргим келади, соғиндим.* (Ш. Р.)

б) шахси номаълум гаплар: *Ётган ҳўкизга ем йўқ, дейдилар.* (Керб.)

в) шахси умумлашган: *Мингларча чақирим шимолга юр, мингларча чақирим жанубга юр—одам салтанатидасан...* (О.)

г) атов гаплар: *Қамол мудроқ босган кўзларини ишқалаб, боши қуйи, хаёл сурди: яна Салима.* (О.) *Мана, ўрмон ҳиди — бундан ёқимли нарса борми! Бу ерда ўлим ҳам — бахт:* (О.) — *Е, ўлим, ё ҳаёт бошқа чора йўқ!* (О.) *Ҳовли-жой; рўзғор, машина, портрет... нима қилса-ю, мени қанотимдан уйга михлаб қўйса!* (А. Қў.) *Ия дедим, секин бориб қулоқ солдим: Аёл овози... ғалати гаплар. Тирқичдан мўраладим: Йўлчи билан етук бир қиз.* (О.)

Баъзи атов гаплар тўлиқсиз гапларга яқин туради: *Йўлчи ўз манзилига қайтиб, пичан «тушакка» чўзиларкан, ҳалиги ердан яна ноғора тарақлади: базм!* (О.) *Қишлоқда қолган бир ҳовуч аҳоли кўчаларга тўкилган эди — болалар, аёллар, чоллар...* (О.) *Военкоматдан югуриб келсам, кўчамга кира олмайман — ғишт, темир терсақ, тутун, ўт.* (О.)

д) инфинитив гаплар: *Ариза билан ишқоят қилсинлар, наинки пойтахтда ғалва кўтармоқ.* (О.) — *Йигит серзарда бўлиши, йиқилса, ер тишлаб туриши керак, бу нима, оғиздаги ошни бировга олдириш?* (О.) *Душманни ўлдириш, яна узоқдан ерга писиб отиб эмас, рўй-рост ўлдириш, бу қандай завқ!*

(О.) Мен уни юртнинг катта бойига унаштираман, нодон қиз бир ялангоёқ билан қочибди, кулиб турган бахтига юзни тескари буриш — бу қандай нонкўрлик! (О.)

✓ 2. Боғловчисиз қўшма гапнинг қисмларидан бири ёки ҳар иккиси кўпинча тўлиқсиз гап шаклида бўлади.

1) қисмларнинг бири таркибли эгадан ташкил топган тўлиқсиз гап бўлади (ёлғиз эгадан ташкил топган тўлиқсиз гаплар боғловчисиз қўшма гап таркибида кам қўлланади): *Мен соҳ ҳазиллашсам, ёнидан кичкина суратни чиқаради — учувчи кийимида бир йигит.* (О.) *Бектемир ўлим даласида боради — кўзларида ғзаб яшини, оқарган юзида пўлатнинг қаҳри ва қаттиқлиги.* (О.) *Эртасига ҳамма одатдагича далага чиқди. Тоштемир отанинг ўзи ҳам.* (И. Уктамов) — *Бугдой устида бир қиз, кўзини уйқу босган.* (Чх.) *Энг муҳими — ҳар қанча кийин бўлса ҳам қутқармоқ керак...* (В. Ос.)

2) қисмларнинг бири кесим ва унинг таркибидан ташкил топган тўлиқсиз гап шаклида бўлади: *Бу колхозчини Козимбек кейин таниди — Ойнисанинг эри эди.* (А. Қд.) *У бир қўлини қизнинг пешонасига қўйди, нақ оловдай...* (О.) *Ертўланнинг ис босган деворидан унга Ленин қарайди — шундай содда, шундай яқин ва самимий* (О.) *Баъзи япасқи рус дарахтларидан нўхатдай қизил ва қора мевалар териб ошалади — тахир ва нордон.* (О.) *Кўкда икки юлдуз чақнади — исмсиз, мажҳул аскар мазорининг шамлари!* (О.) *Егорушка челақка қаради — тўла.* (Чх.) *Ана, ана депо кўриняпти! Кўкиш тош бино бор-ку — ўша, — деб Васек ўртоқларига кўрсатар эди.* (В. Ос.)

3) қисмларнинг ҳар иккиси тўлиқсиз гап шаклида бўлиши мумкин. Бу ҳолда кўпинча кесим ифодаланмайди: *Яхши отга бир қамчи, ёмон отга минг қамчи* (Мақол). *Одамни — бошдан, дарахтни — ёшдан.* (Мақол) *Унинг бошида яп-янги тегдўзи дўппи, устида чўнтақлари қопқоқли, қайтарма ёқали узун оқ жузжун камзул, оёқларида ихчам, янги этик.* (О.)

Боғловчисиз қўшма гапларни ташкил этган гапларнинг ҳар қайсиси, агар улар икки составли гап бўлса, эгаси бўлиши шарт. Умумий эгаси бўлган конструкциялар, улар қанчалик кенгаймасин, қўшма гапни ташкил этмай, уюшиқ бўлакли содда гап бўлади.

Шунингдек, қўшма гап қисмларининг кесимлари мустақил шаклда бўлади ва ўз эгасига мослашади.

Айрим ўринларда боғловчисиз қўшма гап қисмларининг кесимлари бир хил сўз бўлиши мумкин. Аммо бундай бир хил кесимлар ҳар қайси гапда такрорланиши керак: *Йиқилган бир марднинг орқасидан, қўлида гранатаси билан иккин-*

чи ботир рўй-рост кўтарилди. Қон ёнди, темир ёнди. (О.) Омборчи — эркак, ферма мудури — эркак, дўкон мудури — эркак! (А. Қҳ.)

Боғланган қўшма гаплар

Боғланган қўшма гаплар деб ўзаро тенг боғловчилар ёрдамида бириккан, мазмуни ва тузилишига кўра бир бутунликни ташкил этган қўшма гап турларига айтилади.

Боғланган қўшма гапни бошқа қўшма гап конструкцияларидан фарқлаб турувчи асосий грамматик белги уларни ташкил этган қисмларни бир-бирига боғловчи тенг боғловчилар ва юкламалардир. Боғланган қўшма гапни ташкил этган қисмлар орасида ҳам, боғловчисиз қўшма гапларда бўлганидек, пайт, қиёслаш, сабаб-натижа, изоҳлаш ва айириш мазмун муносабатлари ифодаланлади. Бу хил қўшма гап конструкцияси орасидаги фарқ фақат боғланган қўшма гапларда тенг боғловчиларнинг ишлатилишидагина эмас. Бу фарқ яна айириш мазмун муносабатининг кенг қўлланишида, сабаб ва натижа мазмун муносабатини ифодаловчи конструкцияларнинг мустақиллигида ва ҳар бир семантик муносабат ичида ўзига хос мазмун оттенкаларининг ифодаланишида кўринади.

Боғланган қўшма гап қисмлари орасида турли мазмун муносабатларининг ифодаланишида шу қисмлар таркибидаги гап бўлақларининг маъноси ва ўринлашиши, уларнинг семантик ва грамматик ўзаро муносабати, айрим лексик элементларнинг қўлланиши, гапларнинг интонацияси каби факторлар асосий роль ўйнайди. Масалан, қўшма гап қисмларида маъноси бир-бирига зид сўзлар ва шаклларнинг қўлланиши қиёслаш-зидлаш ва айириш мазмун муносабатини келтириб чиқаради: *Урушдан фақат боилар манфаат топди, ammo камбағаллар хонавайрон бўлди. Сиз яширдингиз, ammo мен яширмайман. Бу жандармларнинг на катта сизга ишонч бор, на кичигизга ишонч бор.* (М. Ибр.) *Майли сиз кетинг бу маҳалладан ё биз кўчиб кетамиз.* (А. Қҳ.)

Албатта, тенг боғловчи боғланган қўшма гапни тузувчи асосий восита бўлиб қолади. Тенг боғловчининг ҳар бир тури маълум бир мазмун муносабатини рўёбга чиқаришда хизмат қилади (масалан, ва боғловчиси бириктирув муносабатини, лекин боғловчиси қиёслаш муносабатини ифодалаган қўшма гапларда ишлатилади ва бошқалар). Аммо тенг боғловчилар бирор мазмун муносабати билан қатъий боғланиб қолмайди (бириктирув боғловчиси бириктирув, сабаб-натижа ҳамда изоҳлаш муносабатлари ифодаланган қўшма гапларда қўлланиши мумкин ва бошқалар).

! Боғланган қўшма гапни ташкил этган қисмлар шаклан мустакил, мазмунан ўзаро боғланган гаплардан ташкил топади. Ҳундай қўшма гап қисмларининг бир-бирига боғлиқлиги уларнинг структурасида, кесимларининг семантик ва грамматик муносабатида, умумий гап бўлақларининг бўлишида ҳам кўришади. Шунинг учун ҳам боғланган қўшма гап, қанча гаплардан ташкил топмасин, яхлит ягона бир конструкцияни ташкил этади.

Боғланган қўшма гаплар, боғловчисиз қўшма гаплардан фарқланиб, ёпиқ конструкцияларни ташкил этади. Боғланган қўшма гаплар икки қисмдан таркиб топади. Бу қисмлар ўзаро тенг боғловчилар ёрдами билан бирикади.

Боғланган қўшма гап қисмларининг ўзаро алоқаси орқали қуйидаги мазмун муносабатлари ифодаланади: 1. Қиёслаш муносабати. 2. Бириктирув муносабати. 3. Айирув муносабати. 4. Сабаб ва натижа муносабати. 5. Изоҳлаш муносабати.

Қўшма гапларни ташкил этган қисмлар орасида доимо ҳам бир хил семантик муносабат ифодалана бермайди. Қўнинча, бир қўшма гапда бирдан ортиқ семантик муносабатларнинг ифодаланганини кўраемиз. Масалан, бириктирув муносабати бошқа семантик муносабатлар билан боғланиши, айирув муносабатида қиёслаш муносабати билан сабаб-натижа муносабати бирликда ифодаланиши мумкин ва бошқалар. Аммо қандай мураккаб мазмун муносабатлари ифодаланмасин, бу семантик муносабатларнинг бири етакчи бўлиб, қолганлари қўшимча мазмун оттенкалари саналади. !

Қиёслаш муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар

Боғланган қўшма гап қисмларининг мазмуни бир-бирига қиёсланиши мумкин. Маълум воқеа, ҳодиса, белги-хусусиятларни бир-бирига қиёслашдан мақсад улар орасидаги фарқни аниқлаш ёки уларни зид қўйиш, бир-бирига номувофиқ эканини кўрсатишдир.

Қиёслаш муносабатини ифодаловчи қўшма гап икки марказга, икки қисмга бўлинади. Ҳар икки қисм бир-бирига қиёсланади. Қиёслашнинг асосида ана шу икки марказни бир-бирига зид қўйиш уларнинг бир-бирига номувофиқ эканини кўрсатиш ётади. Шунга кўра, қўшма гапни қанча гаплар ташкил этса, улар ўзаро боғланиб, бирикиб, аниқ икки марказга гуруҳланади. Мисоллар: *Отам «Мирзо» ва «Фулом» тахаллуслари билан талай шеърлар ёзган. Лекин булар бир ерга тўпланиб чиққан эмас.* (Ғ. Ғ.) *Яна ўйлашиб кўраемиз, ҳар қолда сўзингни ерда қолдирмасман, лекин ундай ножўй сўз-*

дан қайт. (О.) Қоринлар тўлди, товоқлар бўшалди, лекин еўфи «савоб» бўлади деб, ҳали ҳам дастурхонга тўкилган гурунчларни териб, оғзига солмоқда эди. (С. А.) Фатҳиллабоб ҳовлисига етди, ҳовли дарвозаси очиқ, аммо у дарвоза олдида бир қизил аскар соқчилик қилиб турар эди. (С. А.)

Боғланган қўшма гапларда ҳар икки қисмнинг ёки бу қисмларнинг бирининг мазмуни қиёсланади, изоҳланади ёки бу қисмларнинг таркибидаги айрим гап бўлақларининг маъноси қиёсланади, изоҳланади. Айрим гап бўлақларининг маъноси қиёсланаётганда, шундай гап бўлаги қўшма гапнинг иккинчи қисмида ҳам такрорланади.

Қиёслаш муносабатини ифодалаган асосий грамматик воситалар инкор боғловчилари, эса, бўлса, йўқса элементлари, юкламалари ва инкор категориясидир. Қиёслаш мазмуни муносабатининг турли оттенкаларини ифодалашда лексик воситалар қўлланади.

Қиёслаш муносабатини ифодалаган қўшма гапни ташкил этган содда гапларнинг интонацияси бир хил бўлмайди, одатда, қўшма гапнинг биринчи қисми кўтарилган интонация билан, қўшма гапнинг иккинчи қисми эса пасайган интонация билан талаффуз этилади; ҳар икки қисм орасида анча сезиларли пауза берилади. Қўшма гап таркибидаги қиёсланаётган бўлақларга кучли логик урғу тушади. Бу урғу бўлса, эса феъллари ёрдами билан тузилган қўшма гапларда айниқса кучли бўлади.

Юклама ёрдами билан тузилган қўшма гапнинг биринчи қисмининг интонацияси, бошқа ҳолатларга нисбатан анча юқори бўлади. Қиёслаш муносабатини ифодаловчи қўшма гап қисмлари орасида пауза анча чўзиқ бўлиши ҳам мумкин. Бу ҳолат ёзувда нуқта ёки нуқтали вергул билан кўрсатилади. Бунда қўшма гапни ташкил этган қисмларнинг мазмуни анча ўзига мустақил ёки таркиби мураккаб қисмлардан иборат бўлади: *Ойқиз турган ердан сал нарида икки ёш бола катта тошни машина кузовига ташлаш учун уринмоқда эди. Аммо катта тош болаларни писанд қилмагандек, ўрнидан жилмасди. (Ш. Р.) Қўлини тигига узатди. Лекин чол бу қийматли буюмни қўлдан чиқаришни истамади. (О.) Ёшим ўн олтига роса тўлгани йўқ эдики, бир пахтачи бойдан хотин устига совчи чиқди, ёши элликдан ошган экан, ўғил-қизлари кўп; лекин, пул қутуртириб, ёш қизга уйланишни орзу қилган. (О.) Шарофат Сидиқжондан шамасига жавоб ёки ҳар иккаласининг ҳам тилни боғлаб турган андишага барҳам берадиган бирон нарса кутар; Сидиқжон эса хотини ярашгани келганига амин бўлиб, унга колхознинг келажагини кўрсатиш учун нималар дейишни ва гапни нимадан бошлашни ўйлар эди. (А. Қх.)*

Нуқтали вергул билан ажратилган қўшма гап қисмларининг ўзаро мазмуний алоқаси, нуқта қўйилган ҳолатга нисбатан яқинроқ ва ҳар икки гап орасидаги пауза қисқароқ бўлади.

Қисмларнинг орасида анча сезиларли пауза берилган конструкциялар ҳам, бошқа қўшма гапларга ўхшаб умумий бир фикрни ифодалаш учун хизмат қилади. Қисмларнинг бирикиб, яхлит ҳолда умумий фикрни ифодалашларини иккинчи қисм бошидаги боғловчи ҳам кўрсатиб туради, боғловчи ҳар икки қисмни бир қўшма гап сифатида бирлаштиради. Шундай қилиб, қисмлар орасидаги чўзиқ пауза ҳар икки қисмни алоҳида мустақил содда гапга айлантириб юбормайди. Қисмлар орасидаги зич семантик муносабат, умумий бир фикрни ифодалаш ва қисмларни бириктирувчи боғловчининг мавжуд бўлиши бу типдаги конструкцияларнинг қўшма гапни ташкил этишини кўрсатади. Бу ҳолатни қисмларнинг интонацияси ҳам кўрсатиб туради; биринчи қисм, оддий дарак гапга ўхшаш, тугалланган интонация билан талаффуз этилмайди; биринчи қисм охирида интонация тамоман пастга тушмай, гапнинг давом этилишига ишора берувчи махсус оҳанг билан талаффуз этилади. Бу хил қўшма гапнинг иккинчи қисми бўлса юқори интонация билан бошланиб, гап охирида интонация пасаяди, тугалланади.

Қиёслаш муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гапларнинг мазмуни

Боғланган қўшма гапни ташкил этган содда гапларнинг мазмуни бир-бирига зид қўйилиши, қиёсланиш ва бу орқали ҳар икки гапдан англашилган мазмун бир-биридан фарқланиши мумкин. Шунга кўра қиёслаш муносабатини ифодалган боғланган қўшма гаплар қуйидаги мазмун муносабатини рўёбга чиқариши мумкин:

1. Зидлаш муносабатининг ифодаланиши. Қўшма гап қисмларининг умумий мазмуни ёки гаплар таркибидаги айрим бўлақлар бирор томондан бир-бирига зид қўйилади. Бу хил қўшма гап қисмларини асосан *аммо, лекин, бироқ* боғловчилари бириктиради.

Бунда қуйидаги мазмун оттенкалари ифодаланади:

а) қўшма гапнинг биринчи қисмида шахс ёки предметнинг хоҳиши ифодаланиб, иккинчи қисмида шу хоҳишга зид бўлган воқеа, ҳодиса рўй беради: *Бу уруш, ахир, ишқ ва ошиқликнинг жойи эмас, дейман ўзимга, аммо кўнгилда ҳамиша ўшанинг ҳаёли. (О.) Она фарёд чиқишини кутиб кўзларини юмди, лекин жимлик чўкди... (М. Г.) Мен кўнишга тайёр*

эдим-у, бироқ бу ёш врачнинг ҳарбий формаси ... мени тарад-дудга солиб қўйди. (Медведов) Унинг мўлжали беш-олти километр юриб қайтиш эди, бироқ янги машина, тўғри ва равоқ асфальт йўл ҳавасини келтирди-ю, район марказига тушиб чиқишга қарор берди. (А. Қҳ.)

б) шахссиз предметнинг ҳаракат-ҳолати, белги-хусусияти шахснинг ҳаракат-ҳолатига зид қўйилади: *Най ҳам дурустгина чалинди, лекин Рафиқ дарров синдириб ташлади.* (О.) *Бригада ўн еттинчи кун деганда ҳам тош-шағал аралаш балчиқ қазиб чиқарар эди, аммо ҳали ҳам меҳнатнинг самарасини билдирадиган бирор белги кўринмасди.* (Ш. Р.) *Катянинг кўчага совуққа чиққуси ва Пресняда турадиган Чесночи-ханикига боргуси келмас эди, аммо Маслов билан кечаси бўладиган гап ундан ҳам баттар оғир туйиларди.* (А. Т.)

в) боғланган қўшма гапнинг биринчи қисмидан англашилган ҳаракат, белги-хусусиятнинг зид бўлишига қарамай, иккинчи қисмидан англашилган мазмун юзага чиқади (бу хил конструкция асосий ўринни эгаллайди): *Тантибойвачанинг нафаси ичига тушиб кетди, бироқ у уялган каби ўзини билмасликка солди.* (О.) *Булоқ шу ерда — аммо ҳалигача бир томчи сувдан дарак йўқ.* (Ш. Р.)

г) қўшма гапнинг иккинчи қисми маълум мақсадни юзага чиқиши учун зид бўлган объектив тўсиқни ифодалайди: *Холмурод билан кўп гаплашгуси келар, лекин иложи бўлмас эди.* (П. Т.)

Қўшма гап қисмларидаги айрим бўлақларнинг маъноси эмас, балки қисмларнинг умумий мазмуни бир-бирига зид қўйилиши мумкин.

Зидлаш, қарама-қарши қўйиш ва, ҳам боғловчиси ёрдами билан тузилган қўшма гапларда ҳам ифодаланади. Бу турдаги гапларда, ифодаланаётган мазмунга мувофиқ тарзда лекин боғловчиси ёки унга синоним бўлган бошқа сўз қўлланади. Улар иккинчи гапнинг бошида, ва боғловчисидан сўнг келади: *Ҳамон чопиб боради ва лекин кўкраги қон.* (Ҳ. О.) *Шундай ўтди уруғ ва авлод ҳам ҳеч бири қичқирмади дод.* (Ғ. Ғ. ва бошқалар).

Кўринадики, қўшма гаплардаги зидлик мазмуни бўрттирилиши ёки сусайтирилиши мумкин. Шунга кўра, қўшма гап интонацияси баланд ёки нормал (санаш интонацияси) бўлиши мумкин. Ҳар икки ҳолда ҳам маъноси зид қўйилаётган гап бўлақларига логик урғу тушади.

2. Қиёслаш муносабатининг ифодаланиши. Қўшма гап таркибидаги содда гаплардан англашилган мазмун бир-бирига қиёсланиши мумкин. Қиёслаш орқали воқеа, ҳодиса ёки предмет ва унинг хусусиятлари ўртасидаги

фарқлар очилади. Қиёслаш мазмуни асосан бўлса, эса феъллари, шунингдек, юкламалар, зидловчи боғловчилар орқали ифодаланади. Бу хил қўшма-гап қисмларининг структурасида маълум параллелизм бўлади.

Бу типдаги боғловчисиз қўшма гапларда асосан айрим гап бўлақларининг маъноси бир-бирига қиёсланади. *Бўлса, эса* боғловчилари одатда маъноси қиёсланаётган бўлақдан сўнг келади. Бундай бўлақ, маълумки, қўшма гапнинг иккинчи қисми таркибида айнан такрорланади ёки олмош билан алмашади. Одатда, боғловчидан сўнг пауза берилиб, маъноси қиёсланаётган сўзга логик урғу тушади. Шу йўл билан қиёсланаётган бўлаққа диққат жалб бўлади.

Қўшма гап таркибидаги бўлақларнинг маъноси бир-бирига қиёсланганда:

а) қиёсланаётган бўлақларнинг хусусиятларидаги фарқлар очилади: *Отабек даҳшатланиб ёнидаги Алига қаради, Али эса... лабини тишлаб турар эди. (А. Қ.) ...Ёз куз, қишни, кўкلامини, ёзини кўп ёз, ёзган қоладур, умр эса такрор ўта-жакдир. (С. Абд.) Козимбек қилмишидан ҳижолат. Саида эса ундан... бирон оғиз сўз кутар эди. (А. ҚҲ.) [Хонзода.] Сен шу ишни бажар! Бойдан қутилсан, мен бўлсам ўз мақсадимга етаман. (Ҳ. Ҳ.) Ўзим қиладиган ишимни ўзим билман; аммо улар нима хоҳлайдилар, буниси менга маълум эмас. (М. Г.) Мен пахта тўғрисида гапирсам-у, бошқа майда масалаларга бошқа одамларни тўғриласак. (А. ҚҲ.) — Модомики шундоқ экан,— деди Саида давом этиб,— сиз бюрода туриб бердингиз нима бўлди-ю, бюродан ташқарида туриб бердингиз нима бўлди. (А. ҚҲ.)*

Қиёслаш муносабати: кўпинча юклама вазифасидаги ҳам ёрдамчиси орқали ифодаланади: *Деди, оқди ҳамма аста шу атрофга, Мен ҳам кирдим шу гурунг, шу қувноқ сафга. (Ғ. Ғ.) Ботинолмай сенга боқардим, Қуволмасдинг сен ҳам ҳаёни. (М. Бобоев) Данило кулиб юборди, унга қўшилиб биз ҳам кулишдик. (М. Г.) — Майли, мен бундан кейин касаллик, умуман, медицина тўғрисида гапирмайман, сиз ҳам эшон тўғрисида гапирманг! Ҳеч ҳам гапирманг! (А. ҚҲ.)*

б) қисмлардан англашилган мазмуннинг бир-бирига мувофиқ келмаслиги кўрсатилади ёки тўсиқсизлик мазмуни англашади: *Буни кўриб Қаландаров ҳайрон бўлди: «Қалтак менинг елкамга тушаётибди-ку, нега сенинг орқанг қаваради?» (А. ҚҲ.) Энг ёш қизларимизга қадар қурбон бўлишга, осидиш ва отилишга рози бўлдилар-ку, аммо душман йўлини тўсдилар, Москвага киришга йўл бермадилар. (О.)*

Айрим ҳолларда бу хил конструкцияларда қиёслаш билан бирга қарама-қарши қўйиш мазмуни ҳам англашилади: *Ба-*

лиқчилар дор остига ранги йчиб йиглаб келди, қароқчи бўлса трубкасини буруқсатиб борди. (М. Г.) Нима учун бизнинг колхозда ҳали ҳам хотин-халажга бир кўз билан қаралади-ю, эркакларга бошқа кўз билан қаралади. (А. Қҳ.) Лекин буларнинг ҳаммаси ҳовля эгасининг ҳаваси зўр-у, ҳафсала ва диди йўқлигини кўрсатиб турар эди. (А. Қҳ.)

Бу типдаги боғланган қўшма гапларда номувофиқлик мазмуни лекин боғловчиси ёрдами билан тузилган қўшма гаплардагидек кескин бўлмайди.

в) иккинчи қисм таркибида бўлса, эса бўлган конструкцияларнинг айрим турларида воқеа, ҳодиса, предметлар бир-бирига қарши қўйилмайди, иккинчи қисмдан англашилган мазмун биринчисидан келиб чиқмайди, уларда бир-бирига яқин воқеа, ҳодиса ёки белги хусусиятлар ҳақида гап боради: *Аравангиз синиқ, отингиз бўлса қари.* (О.)

Бу қўшма гапда *арава* билан *от* бир-бирига қарама-қарши қўйилаётгани ёки қиёсланаётгани йўқ, балки биринчи гапнинг умумий мазмуни билан иккинчи гапнинг умумий мазмуни қиёслаш оттенкаси бор. Бу қиёслаш орқали белги-хусусиятлар бир-бирига зид қўйилмай, улар мазмунан бир-бирига мувофиқ ўхшаш, тенг эканлиги кўрсатилади.

Лекин боғловчиси ёрдами билан тузилган қўшма гаплар ҳам қиёслаш муносабатини ифодалаши мумкин, аммо бу ҳол қўшма гапларда қиёслаш билан баробар, иккинчи қисмда биринчи қисмнинг умумий мазмуни ёки айрим бўлақларнинг маъноси билан боғлиқ бўлган қўшимча маълумот берилади.

Қиёслаш муносабатини ифодалаган бу хил боғланган қўшма гапларнинг шундай кўринишлари ҳам борки, унда қўшма гапнинг бирор қисми (кўпинча, иккинчи қисми) мақол ёки матал бўлиб, бошқа қисмдан англашилган мазмун унга қиёсланади, бу қиёслашнинг асосида, маълум даражада, қарама-қарши қўйиш оттенкаси бўлади. *Бу киши «тушултириш керак» дедилар, лекин «гапни гапир уққанга, жонни жонга суққанга...»* (А. Қҳ.) *Мен қуруқ сўзнинг душманман. Аммо етти ўлчаб, бир кесиш карак.* (О.)

-у (-ю), -ку юкламалари ёрдами билан тузилган қўшма гапларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, бу хил конструкцияларда қўшма гап қисмларининг умумий мазмуни бир-бирига қиёсланади ёки зид қўйилади.

3. **Изоҳлаш муносабатининг ифодаланиши.** Боғланган қўшма гапнинг айрим турларида қиёслаш, зидлаш ва бошқа мазмун муносабати билан бирга изоҳлаш муносабати ҳам ифодаланади. Бундай қисмларнинг таркибидаги айрим бўлақларнинг маъноси ёки биринчи қисмнинг умумий мазмуни изоҳланиши мумкин. Изоҳлаш орқали қи-

ёслаш, зидлаш муносабатлари келиб чиқади ёки иккинчи қисмда биринчи қисмга боғлиқ бўлган қўшимча маълумот берилади. Изоҳловчи гап одатда иккинчи ўрнида қолади.

Гапнинг бирор бўлаги — бундай бўлак бош бўлак ёки иккинчи даражали бўлак бўлиши ҳам мумкин — изоҳланганда, бу бўлак ҳар икки қисм таркибида бўлади.

а) эга изоҳланади: *унда ёшларга хос бироз кибр-ҳаво ҳам бор эди, бироқ бу унинг ўзига ярашар эди.* (Павленко) ...укаси *Камол эса Тошкентда олий мактабда ўқирди-ю, бироқ ўтган йил у ҳам армияга олинди, кичик укаси Исмоил зоотехник эди.* (О.) *Одамга андиша керак, лекин унда н ҳам илгарироқ инсоф керак.* (А. Қҳ.) *Албатта... ер зарурларнинг зарури, лекин қашшоқликдан чиқиш учун ернинг ўзи кифоя қилмайди.* (А. Қҳ.)

б) кесим изоҳланади:— *Сиз бир вазифада эдингиз,— деди у истеҳзоли кулиб,— аммо, унинг на эканини биздан пинҳон тутардингиз.* (О.) *Ҳозир ҳам камбағалмиз, лекин бу камбағалчилик ёруғ дунёдан бўлган умидимизни эмас, ёруғ дунёдан бўлган умидимиз бу камбағалчиликни еб, кемириб ташлаётибди.* (А. Қҳ.) *Сидиқжоннинг юраги бироз ғаш бўлди, лекин бу ғашликнинг сабабини ўзи ҳам аниқ билмас эди.* (А. Қҳ.)

в) иккинчи даражали бўлак изоҳланади: *Тўғри, ташкилотчиликнинг аҳамияти катта, лекин ташкил қилинган одам ташкилотчининг соясида қолиб кетмаслиги керак.* (А. Қҳ.) *У, эҳтимол,... Саида билан саломлашганини унутган бўлса, бироқ Саида... саломига ўзича маъно бериб, «...янги секретарга биринчи салом», деб қўйди.* (А. Қҳ.) *Мадкарим буқоқ ҳақиқатан болалигида отаси билан ҳажга борган, лекин отаси камбағал бўлгани учун, икковини ҳам ҳеч ким ҳожи демас экан.* (А. Қҳ.)

Қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчисининг умумий мазмунини изоҳлайди: *Воропаевнинг назарида, гўё жувон елкаларини қисгандек бўлди, аммо қоронғиликда бунини кўролмади.* (Павленко) *Институтни тугатгач, Таня Москвадаги хола-синикида турди, лекин гап бунда эмас эди.* (Қаз.) *Тўғри, хавф зўр, аммо рус солдати мағлубиятга чидамайди.* (О.)

Бу хил қўшма гапларнинг иккинчи қисмида биринчи қисмдан англашилган мазмунга баҳо берилиши, сўзловчининг муносабати ифодаланиши мумкин: *У ўзига ортиқча зеб бериб, ясан-тусан билан юрар, аммо бу унга ҳеч ярашмас эди.* *Хўжа Абдулладек кўрнамакни жазога тортгумиздир, бунга зарра шубҳа қилмангиз.* (О.)

Бу типдаги боғланган қўшма гап қисмлари *йўқса* боғловчиси билан бирикиши ҳам мумкин: *Шу ерда, ўқ довули*

орасида ҳам, у маънодор, сирли оҳанг билан билдирди у, капитанга бўлган алоҳида ҳурматини таъкидлаш учун, шундай қиларди, йўқса ўзи камтар ва олижаноб йигит эди. (О.)

Йўқса боғловчиси қисмлари ўзаро айирув муносабатида бўлган қўшма гапларда ҳам қўлланади.

Қўшма гапнинг биринчи қисмидаги мазмуни изоҳланаётган бўлак иккинчи қисмда ўз вазифасида келиши ёки бошқа вазифага кўчиши мумкин.

Изоҳлаш оттенкаси ва боғловчиси орқали тузилган конструкцияларда ҳам мавжуд: Бу қишлоқнинг кўп ерларини қум босганлиги сабабли, экишга яроқли ер оз қолган ва у ерларнинг кўпчилигини ҳам қишлоқдаги бир-иккита катта бой эгаллаб олган эди. (С. А.)

Бу қўшма гап таркибида ер сўзи изоҳланади.

Қиёслаш муносабатининг мазмуни юқорида кўрсатиб ўтилганлар билан чегараланмайди. Бундан ташқари, қўшма гапларнинг умумий мазмун муносабатларига кўра, боғловчи ва боғловчи вазифасидаги воситаларнинг характериغا кўра, бошқа мазмун муносабатлари ҳам ифодаланади:

1) қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисмдан англашилган мазмунни чегаралайди: Жуда яхши милтиқ, лекин Иван Никифорович, қулфи бузуқ. (Гог.) У, батальонда снайпер деб ҳисобланмас эди-ю, лекин отишда яхши бир снайпер каби маҳоратга эгалигини ўзи биларди. (О.) Аслда донишманд кишилар қашшоқлар орасидан етишади, аммо, афсуски, қашшоқлар ўқиш учун имкон топа олмайдилар. (С. А.) Узоқда ҳеч нарса кўринмас, лекин шаҳардан, қурилишдан ҳар хил овозлар эшитилиб турарди. (Журн.) Буларнинг ҳаммаси ҳам Исмоилжонни энг мувофиқ номзод ҳисоблар, лекин баъзилар бунга раиснинг кўнишига шубҳа билан қарар эди. (А. Қх.)

2) қўшма гапнинг ҳар икки қисмида бир-бирига мувофиқ келмаган ёки қарама-қарши бўлган воқеа, ҳодиса, ҳаракат-ҳолатлар ифодаланиб, улардан бири рўй бериши ифодаланади. Бу мазмун муносабати зидлов-айирув мазмун муносабати деб номланиб, бундай қўшма гап қисмлари йўқса, бўлмаса боғловчилари орқали боғланади: Шунинг учун бригадасидан кўнгли ҳеч тинчимаётган экан, йўқса Саида билан бир гаплашишга муштоқ эканини қайта-қайта айтиб, уни уйига таклиф қилди. (А. Қх.) Фронтда ҳазил катта гап. Бўлмаса, дилгирлик кишини еб қўяди. (О.) Шуниси жонга тегди, бўлмаса-ку фрицни додини берамиз-а, деди. (О.) Не қилсинки, у қанотсиз, бўлмаса, шу онда учиб фашистларнинг кўзларини юлиб олмоққа тайёр эди! (О.)

3) қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисм мазмуни

билан боғлиқ бўлган қўшимча маълумот ифодалайди. Бу мазмун муносабати ифодаланган қўшма гапларда зидловчи боғловчилар ёки фақат юкламаси иштирок этади: *Ота, юртимизнинг бу куни бахтли, чиройли, лекин эртаси, индини яна ҳам чиройлироқ, бахтлироқ бўлади.* (О.) *Ҳамма бир-биридан яхши кийинган, лекин ҳеч кимнинг кийими бировникига ўшамасди.* (П. Т.) *Чинни товоқ яхши, лекин қазиси билан бўлса яна яхшироқ бўлади.* (А. Қх.) *Дарди ҳадсиз, фақат йўқ дарддош.* (О.)

4) зидлаш-изоҳлаш мазмун муносабати балки боғловчиси орқали боғланган қўшма гапларда ифодаланади: *Ер ислоҳатида халқнинг ери олинмади, балки ерга ҳеч муносабати бўлмаган бойлар, савдогарлар, судхўрларнинг қўлидан олиниб, камбағалларга берилган эди.* (С. А.)

Қиёслаш мазмун муносабатини ифодалаган боғланган қўшма гапларда турли мазмун оттенкаларини реаллаштиришда, боғловчилардан ташқари, турли лексик-грамматик воситаларнинг роли каттадир. Бунда аввало маъноси бир-бирига қарши қўйилган, антоним сўзлардан ифодаланган гап бўлаклари қўшма гапнинг ҳар икки қисмида келтирилади: *Сиз ақлли одамсиз, бироқ шунга келганда нодонлик қилибсиз.* (Анорбоев)

Бундан ташқари, қўшма гап қисмлари кесимларининг бўлишли ва бўлишсиз шаклларини қарама-қарши қўйиш йўли билан зидлаш муносабати ифодаланади: *Бувинисо кўзларидан дув-дув ёш оқизиб йиғлар, лекин унинг йиғисини ҳеч ким сезмасди.* (П. Т.) *Йўлчи шу чоқ қанча оқчаси бўлса беришга тайёр эди, лекин ёнида бир тийини ҳам йўқ эди.* (О.) *Қаландаров ҳеч қачон бунақа меҳмон кутмагани учун райижроқўм раиси бирон йўл-йўриқ кўрсатар деб ўйлаган эди, бироқ раис бундай қилмади.* (А. Қх.)

Айрим ўринларда иккинчи қисм бошланишида қўлланилган баъзи лексик элементлар ҳам (*шунга қарамай, шундай бўлса-да, ҳолбуки, барибир* каби) зидлик муносабатини ифодалашда хизмат қилади: *Умарали машина билан сакраб, бошини кабина шифтига уриб олар, лекин шунга қарамай борган сари «тезроқ юр!» деб қистарди.* (И. Р.) *Козимбек кўнмаётибди-ку, лекин барибир, кузда тўй қиламиз.* (А. Қх.)

Бирктирув муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар

Боғланган қўшма гапларнинг қисмлари бириктирув боғловчилар (*ва, ҳам, ҳамда*), бўлса, эса шакллари ҳамда баъзи юкламалар ёрдами билан боғланиши мумкин. Бундай қўшма

гап қисмлари маълум бир пайтда ёки кетма-кет рўй берган воқеа, ҳодиса, ҳаракатларни бириктириб келади ва бу билан уюшиқ бўлақларни эслатади: *Чорпоянинг бериги ёнида қариган Абдурахимбой, унинг ёнида Абдуҳаким ва Мулласобит номли икки катта ўғли ўтирар ва буларнинг рўпараларида, ...тумanning бойларидан бир неча киши ўтирмоқда эди. (С. А.) Мажлиснинг тўрида татарча пўстин, татарча телпак, татарча кийгиз этик кийган қорни катта бир татар бойи ерлашган ва унинг ёнида салласини катта қилиб қишлоқ имоми қўнқайиб ўтирмоқда эди. (С. А.) Буларнинг бири қишлоғимизнинг хатиби эди ва унинг ёнида ўрта бўйли қоқ гавдали, ориқ, туси қорамтил, оқарган ўртача соқолли иккинчи одам борар эди. (С. А.) Ҳуржун устига кўрпача тўшаб бобом (эшакка) минди ва мени ҳам унинг орқасига мингаштирди-лар, отам ва бошқалар пиёда юриб боғ томон йўналдик. (С. А.) Қаландаров бир нима деб дўнғиллаб ерга қаради ва бурнининг учи тердан йилтиради. (А. Қҳ.) Чироқ ўннга қайрилиб ғойиб бўлди-ю, ҳаял ўтмай яқинроқдан кўзни қамаштирадиган ёғду сочиб чиқди ва босинқи мотор товуши эшитилди. (А. Қҳ.) Носиров бир нима демоқчи бўлиб оғиз ростлаганда, эшик секин-секин очилди-ю, Арслонбек Қаландаровнинг шондай мўйлов ниҳоятда ярашган озғин юзи кўринди. (А. Қҳ.)*

Мисоллардан кўринадики, қўшма гапни ташкил этган қисмлар параллел ҳаракат-ҳолат, хусусиятларни ифодалайди, қисмлар мазмунан бир-бирига тобе ёки боғлиқ эмас, аммо улар бириктириб, умумий бир фикрни ифодалайди, умумий бир фикрнинг элементлари саналади. Шунинг учун ҳам бундай боғланган қўшма гаплар тасвирлашда, таърифлашда, илмий, ижтимоий-сиёсий нутқда қўлланади. Бу хил қўшма гапларда қўшимча, эмоционал мазмун ифодаланмайди, қисмлар маълум пайт муносабатига киришадилар.

Аммо бириктирув муносабатига киришган қўшма гапларнинг қисмлари кўпинча мазмунан ўзаро жипс боғланади, бирининг мазмуни иккинчисига боғлиқ бўлади, турли мазмун оттенкалари, эмоционал маънолар ифодаланади:

1) қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисмнинг умумий мазмунини ёки, кўпинча, биринчи қисмнинг таркибидаги айрим бўлақларнинг маъносини изоҳлайди ва у билан боғлиқ бўлган қўшимча маълумотни ифодалайди. Бу ҳолда маъноси изоҳланаётган бўлақ қўшма гапнинг иккинчи қисми таркибида қайтарилади: *Клавдия Михайловна ҳар ҳафта деярлик уни «ўйинга тўшишга», яъни койка устида ликиллашга мажбур қиларди ва ўзи чапак чалиб турарди. (Б. П.)*

Дарё ёқасидаги йўлда от-аравалар бир-бирига боғланган ҳолда қатор тизилишиб турарди ва улар муз олинадиган.

ерга тўғрилаб қўйилган эди. (Б. П.) Бу кунлардаги ижодим ўқувчилар оммасига маълумдир ва шу йиллардаги шеърларимни тўплаб «Мен Шарқдан келаётирман» номли китоб қалдим. (Ғ. Ғ.) Кремль куранти занг урган дамда, Қон тўла тепади жонбн юраклар Ва шу юракларда жаҳон яширин, Маърифат, ботирлик, севги, меҳнат-ла. (Ғ. Ғ.)

2) қўшма гапнинг ҳар икки қисмининг умумий мазмуни ёки айрим гап бўлақларининг маъноси бир-бирига қиёсланади, зид қўйилади: Шу пайтда катта соат иккига занг урди ва меҳмонхонадаги бошқа соат ҳам майингина жиринглаб қўйди. (Б. П.) Эл кўзида шундай маломатли, қонунга қараладиган бўлса, шундай қалтис йўлга юргани сизни нима мажбур қилди-ю, сизга нима далда берди. (А. Қх.) Аҳоли кўпинча маҳит олдидаги катта кўчадаги қудуқдан сув ичар ва ариқда сув бўлмаган вақтларда ҳайвонларини қудуқдан суғорарди. (С. А.)

3) сабаб ва натижа: Йўлчи ўз ичиди: «Яхши, ўтти шу ердан қўямиз, зулм қаерда учраса, шу ерда ёндириш керак», деб ўйлади-да, сўзи, ҳаракати билан одамларни руҳлантириб, «Олмазор»га югураркан, орқадан кимдир «Йўлчибой!» деб чақирди. (О.)

Бу хил қўшма гапларни бирлаштирувчи ва қўшма гапнинг мазкур группасига киритувчи умумий хусусият шуки, бу хил қўшма гапларда қисмларидан англашилган мазмуннинг бириктиши, бир-бирига боғланиши, иккинчи қисм мазмунининг биринчи қисм мазмунига қўшилиши ифодаланади.

Бириктирув муносабатига киришган қўшма гапларни тузувчи ва қисмлар орасидаги мазмун муносабатларини ифодалашда хизмат қилувчи воситалар қўшма гап қисмлари кесимларининг замон муносабати, гап бўлақларининг ҳар икки қисмда такрорланишидир, шунингдек, ҳар икки қисм учун умумий иккинчи даражали бўлақларнинг мавжудлиги ва айрим лексик элементларнинг ишлатилиши ҳам восита бўлади. [Б у н г а ж о й ҳ а м й ў қ ҳ а м д а в а қ т ҳ а м й ў қ.] (Павленко) Оқошқа генералнинг ўзи келгани ҳақидаги хабар о н и й б и р л а ҳ в а д а ш и в и р - ш и в и р б и л а н қ у л о қ д а н қ у л о қ қ а ў т д и в а ш у з а ҳ о т и ё қ с о л д а т л а р ў р и н л а р и д а н т у р и б , г е н е р а л н и н г з ў р м а м н у - н и ё т б и л а н к у т и б о л и ш д и . (О.) [А в т о м о б и л ь қ ў з г о л г а н д а , б и р ғ о в у р кў т а р и л д и - ю , к е й и н ж и м л и к чў к д и . (А. Қх.)]

Бириктирув муносабатига киришган қисмларда асосан санаш интонацияси бўлади. Аммо турли мазмун оттенкаларининг қўшилиши билан қисмларнинг интонацияси ўзгаради, ҳар бир қисмнинг ўз интонацияси бўлади. Бу хил қўшма гап қисмларининг кесимлари асосан бир хил замон шаклига эга бўлиши билан характерланади.

Бириктирув муносабати ифодаланган қўшма гапларда қандай қўшимча мазмун оттенкаси ифодаланмасин, қўшма гап қисмларидан англашилган ҳаракат-ҳолат, хусусият маълум бир пайтда рўй беради, маълум пайт билан боғланади. Шунга кўра, бириктирув муносабатида бўлган боғланган қўшма гаплар икки гуруҳга бўлинади: 1) ҳаракат-ҳолат ёки бирор белгининг бир пайтда рўй беришини кўрсатувчи боғланган қўшма гаплар. 2) ҳаракат-ҳолат ёки бирор белгининг кетма-кет рўй беришини кўрсатувчи боғланган қўшма гаплар.

Қўшма гаплардаги бир пайтлик ёки кетма-кетлик асосан қесимларнинг семантикаси ва замон муносабати орқали ифодаланади.

1. Ҳаракат-ҳолат ёки бирор белгининг бир пайтда рўй беришини кўрсатувчи боғланган қўшма гаплар. Боғланган қўшма гаплар бир пайтда рўй берувчи ҳаракат-ҳолатни ёки бирор белгини ифодалаш мумкин. Бунда қўшма гап қисмларидаги ҳаракат-ҳолат ёки бирор белги-хусусият тамоман бир вақтда рўй бериши ёки бажарилиши, рўй бериш пайти қисман бир-бирига мос келиши мумкин.

1) қуйидаги қўшма гапларда ҳар қисмдан англашилган мазмун тамоман бир пайтда рўй беради; *...ўтмиш ва келажак наслни бир-бирига боғлайдиган ҳалқа вужудга келтиради ва бу ҳалқани вужудга келтирадиган ҳар икки томон ҳам ўзини, ўз жинсини энг мукамал деб билади.* (А. Қ.) *Тўп-ланиб юлдузлар кезалар, Ҳар кун нефть оққан йўллардан. Ва ўтли болғали қўллардан, Бир кўмак, бир мадад сезалар.* (Ҳ. О.) *Абайнинг ранги ўчди-ю, кўзлари оқ-шоҳи чўққиларга тикилганича қолди. Пушкин эсига тушди.* (М. А.) *Эркакларнинг бири марказий газетанинг мухбири, иккинчиси — инженер, ...қиз эса Москвада институтни битириб, ҳозир шу инженернинг қўлида тажриба кўриб юрган экан.* (А. Қ.)

2) бир вақтда рўй бермаган воқеа, ҳодиса, ҳолат: *Серсеннинг бу галги даъвоси қуруқ шубҳа эди, холос: На унинг шоҳиди бор-у, на унинг далили бор.* (М. Ибр.)

Боғланган қўшма гапларда ҳаракат-ҳолат, белги-хусусиятларнинг рўй бериши қисман бир-бирига мос келиши англашилади. Бу хил қўшма гаплар қисмларидан англашилган мазмун ҳаракат-ҳолат ёки белги-хусусиятларнинг рўй беришида қатъий чегара бўлмайди: *Бу вақтда кўзларим ёш билан тўлган ва овозимда бир оз ўзгартиш юз берган эди.* (С. А.)

Бу қўшма гапда икки ҳолатнинг рўй бериши тамоман бир вақтда бошланиб, бир вақтда тугалланмайди; ҳаракат-ҳолатларнинг рўй бериши бир-бирига қисман мос келади.

Маълум боғловчилар ёрдами билан тузилиб, бир пайтда

ёки кетма-кет рўй берадиган воқеа, ҳодиса ёки белги-хусусиятни кўрсатувчи боғланган қўшма гаплар орасида айрим ўринларда қатъий чегара йўқолади. Бундай ҳол ҳаракат-ҳолати ёки белги-хусусиятларининг рўй бериши бир-бирига қисман мос келган қўшма гапларда аниқ кўринади.

Бир пайтда рўй берувчи ҳаракат-ҳолат ёки белги-хусусиятни ифодалаган қўшма гаплар қуйидаги хусусиятлари билан характерланади:

1. Қўшма гап қисмларининг кесимлари бир хил замон шаклида бўлиши. Агар қўшма гап қисмларининг кесимлари турли шаклда бўлса, уларнинг биридаги замон кўчирилиб, улар мувофиқлашади.

2. Қўшма гапнинг иккинчи қисми таркибида бир пайтлик маъносини янада бўрттириш учун *шу пайт, худди шунда, шу вақтда, бирдан* каби лексик элементлар бўлади ва улар гапда пайт ҳоли вазифасини ўтайди: *Шу онда чироқ шарақлаганича ерга тушиб чилпарчин бўлди ва бирданига иккита ўқ чиқди.* (А. Қ.)

Қўшма гапнинг биринчи қисми таркибидаги бу хил иккинчи даражали гап бўлаклари қўшма гапнинг иккинчи қисмига ҳам тааллуқли бўлади. Бундай иккинчи даражали бўлаklar аниқловчи ёки тўлдирувчи бўлиши ҳам мумкин.

II. Ҳаракат-ҳолат ёки бирор белгининг кетма-кет рўй беришини кўрсатувчи боғланган қўшма гаплар. Боғланган қўшма гап қисмларидан англашилган мазмун кетма-кет рўй бериши мумкин. Одатда, биринчи қисмдан англашилган мазмун олдин, иккинчи гапдан англашилган мазмун сўнг рўй беради.

Бириктирув боғловчиси ёрдами билан тузилган қўшма гапнинг бир тури, бир пайтлик мазмунини ифодалаган қўшма гапларга қараганда, кенгроқ қўлланади: *Эргаш бу сўзни эшитиши билан югуриб қум хомаси устига чиқди ва мен ҳам унинг изидан югурдим.* (С. А.) *Тожибой қизил алвон ёпилган стол ёнига чиқди ва унинг овози залда гулдиради.* (П. Т.) — *У шаҳардами? Ямоқчиликни билар эканми?*— деди Нури ва юраги, нечукдир, бир лаҳза алла нечук уриб кетди. (О.) *Шу пайт тўсатдан кўча эшиги тарақлаб очилди-ю, Зуннунхўжа халлослаганича кириб келди.* (А. Қ.) *Унда кейин мана бу МТС ташкил этилди-ю, бунга ўша пахта заводида ишлайдиган бир йигит каттакон бўлиб келди.* (А. Қ.) *...кампир ...эшитганларини чолга сўзлар, чол эса дарров Қоратойга етказар эди.* (О.)

Турли пайтда рўй бермаган воқеа-ҳолат: *Ҳеч ким билан гаплашмайди, гинаси бор ҳаммадан, на ялиниш кор қилади, на насихат, тасалли...* (У.) *Назаримда, севгига мен ҳам қат-*

тиқ тутилдим. На кундузи оромим бор, На уйқуда ҳаловат.
(У.)

На, на бириктирув, инкор боғловчиси ёрдами билан тузилган қўшма гаплардаги кетма-кетлик мазмуни бошқа боғловчилар ёрдами билан тузилган қўшма гаплардаги кетма-кетлик муносабатига ўхшамайди. Буларда ҳаракат-ҳолат, белги-хусусиятлар турли вақтларда рўй бермайди. Бу ҳолларда қўшма гапнинг биринчи қисмидан англашилган мазмун олдин рўй бермаслиги, қўшма гапнинг иккинчи қисмидан англашилган мазмун ундан сўнг содир бўлмаслиги керак, бунинг акси бўлиши ҳам мумкин.

Шунинг учун на, на боғловчиси ёрдами билан тузилган қўшма гапни ташкил этган бу хил конструкцияларнинг ички мазмун муносабатини турли пайтда рўй бермайдиган воқеа, ҳодисаларни ифодаловчи боғланган қўшма гаплар деб номлаш мумкин.

Кўп ўринларда қўшма гапда ифодаланган ҳаракат-ҳолат, хусусиятлар кетма-кет бўлиши билан баробар, уларда сабаб ва натижа оттенкалари ҳам ифодаланади. Кетма-кет рўй бераётган ҳаракат-ҳолатларнинг биринчиси бошқа бир ҳаракат-ҳолатни юзага келишига сабаб бўлади, сўнгги ҳаракат-ҳолат қўшма гапнинг биринчи қисмидан англашилган ҳаракат-ҳолат асосида рўй беради. Бундай маъно оттенкаси асосан бириктирувчи боғловчи ёки юклама ёрдами билан тузилган боғланган қўшма гапларда кўпроқ учрайди: *Ярим соат ўтар-ўтмас, орадаги бегоналик пардаси кўтарилди-ю, Сидиқжон саргузаштини қисқача сўзлаб берди.* (А. Қў.) *Қизил қўшин бизга ёр, Биз ҳам доимо тайёр.* (Қўшиқ) *Фақат илк баҳорда бир неча бор ёмғир ёғади-ю, ён бағирлар ва тоғ этаклари майса ва лола, турли чечак, гунафшалар билан қопланади.* (Ш. Р.) *«Электростанцияни тезроқ битириш учун ўртоқ Мавлонбеков катта инженер олиб келибдилар» деган хабар бир пасда бутун қишлоққа тарқалди-да, бир талай одам йиғилди.* (А. Қ.)

Кетма-кет рўй берувчи воқеа, ҳодиса ёки белги-хусусиятни ифодаловчи қўшма гаплар мазмунан икки турли бўлади:

1. Қўшма гапнинг биринчи қисмидан англашилган мазмун тугалланиб, сўнг иккинчи қисмдаги мазмун бошланади: *Қамбаралининг жони чиқиб кетди ва уни чаппараста қилиб сўйиб ташлади.* (А. Қ.) *Мамасайд йўтала-йўтала келиб эшикни очди ва меҳмонларни кўриб, кўзлари олайиб кетди.* (П. Т.)

Ҳаракат-ҳолат, белги-хусусиятларнинг кетма-кет рўй беришини бир гапдан англашилган мазмун тугаллангач, сўнггисини бошланишини кўрсатиш учун махсус лексик элемент *кейин* (ва унинг синонимлари) қўлланиши мумкин. Бу элемент қўшма гапнинг иккинчи қисмининг бошида келади: *Автомобиль.*

қўзғолганда, бир ғовур кўтарилди-ю, кейин жимлик чўкди.
(А. Қ.)

2. Қўшма гапларнинг иккинчи турида ҳаракат-ҳолат ёки белги-хусусиятларнинг бири тугалланиб, сўнг иккинчиси бошланмайди. Аввал қўшма гапнинг биринчи қисмидан англашилган мазмун рўй беради, у тамомланмай, иккинчи қисмдан англашилган мазмун юзага чиқа бошлайди ва баробар давом этади: *Рўпарадаги тоғнинг бағридан қора тутун кўтарилди ва у ердан йўталган сингари товуш эшитилди.* (О.) *Семиз каламуш ерга тушиб лапанглаб дарвоза томонга қочди ва болалар қийқириб, уни қувлаша бошлади.* (О.)

Айирув муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар

Боғланган қўшма гапнинг айрим турларида қисмларидан англашилган мазмун — воқеа, ҳодиса, ҳолатларнинг бири рўй бериб, иккинчиси рўй бермайди ёки уларнинг ҳар қайсиси рўй беради, аммо рўй бериш кетма-кет бўлади. Бу хил қўшма гап қисмларидан англашилган мазмун, одатда, бир-бирига боғлиқ бўлмайди, бири иккинчисини изоҳламайди. Аммо шунга қарамай, қўшма гап қисмлари мазмунан бир-бирига яқин бўлган ёки бир турдаги тушунчаларни ифодалайди. Қўшма гап қисмлари умумий бир фикрни, тушунчани, ниятни ифодалаш учун хизмат қилади, шу бир тушунчанинг, ниятнинг элементлари саналади: *Катта ҳовузлардаги сувларда кўланкалар ва шуълалар жим-жим ййнашади, гоҳ кўланкалар ёниб кетади, гоҳ шуълаларни кўланкалар ютади.* (О.) *Е подшо бирор ерга чиқади, ёки элчи келиши кутилади.* (О.)

Боғланган қўшма гаплардаги бундай семантик алоқа шартли равишда айирув муносабати деб номланади. Айирув муносабатини ифодалаган боғланган қўшма гап қисмлари ўзаро айирув боғловчиси ва айрим лексик элементлар (*баъзан, ҳали, бир*) ёрдами билан боғланади.

Айирув муносабатини ифодалаган қўшма гапларнинг мазмуни. Айирув муносабатини ифодалаган қўшма гап қисмларининг ўзаро семантик муносабати уч хил бўлади:

1. Қўшма гап қисмларидан англашилган ҳаракат-ҳолатларнинг бири рўй беради.

2. Қўшма гап қисмларидан англашилган ҳаракат-ҳолатлар галма-гал содир бўлади.

3. Қўшма гап қисмларидан англашилган ҳаракат-ҳолатнинг ҳар иккиси рўй беради.

Қўшма гап қисмларида ифодаланган ҳаракат-ҳолатларнинг бири рўй бериш мазмуни ифодаланганда, қўшма гап қисмлари ўзаро *ё, ёки, ё бўлмаса, хоҳ* боғловчилари ёрдами

билан бирикади: Бу хил қўшма гаплардаги бир қисмдан англашилган мазмун иккинчисини инкор этади: *Илгари ҳам кун шундай қизирмиди, ё бу йил ёз иссиқроқми?* (О.) *Бўйингга бўлдим мен хумор, ё мен борай, ёки сен келгин.* (Фольклор)

Қўшма гап қисмларидан англашилган ҳаракат-ҳолатнинг бири рўй берганлиги ёки рўй бериши мумкин эканлигини янада таъкидлаш учун ё боғловчиси билан баробар бўлмаса феъл шакли қўлланади: *Балки, ҳозир Дилдорни осаётгандирлар, ё бўлмаса уни қийнамоқдалар, ё бўлмаса, азамат шериклари зиндонга босқин ясашга мажбур бўлиб, бари қирилдими?* (О.) *Бирор той миндир, ё бўлмаса қизинг миниб келаётган туянинг жиловини бергин, у етакласин; бирон сувлик жойга тушайлик.* (Жур.)

Ёки боғловчиси ёрдами билан тузилган боғланган қўшма гап қисмларидаги мазмун сўзловчи учун аниқ маълум бўлмайди, шунинг учун ҳам икки хил ҳаракат-ҳолатни, тахминни ўртага ташлайди. Боғланган қўшма гапдаги бу мазмун қўшма гап структурасига ҳам таъсир этади: кўпинча, бу хил боғланган қўшма гаплар сўроқ гаплардан иборат бўлади; бундай сўроқ гаплардан англашилган мазмун бир-бирига қиёсланади ҳам: *Хотин чиндан борми, ё анчайин ҳангомами? — кулиб деди Уроз.* (О.) *Ва ёки ўртамизда ёмон бир гап ўтдимми? Ёки айб кўриб бизда, Уйни ташлаб кетдимми?* (Ҳ. О.) *Колхозни кўтариш, халққа, ватанга хизмат қилиш тўғрисидаги ваъдаларингиз эсингиздами, ё унутиб қўйдингизми? Ёки бунинг ҳаммаси юракдан чиқмаган, сохта гаплар эдимми?* (Ҳ. Ф.)

Айрим ҳолларда сўзловчининг тахмини, гумони ифодаланган бу турдаги боғланган қўшма гапнинг мазмунини изоҳлаш учун улардан сўнг яна бир гап келтирилади: *Колхозга Салима борадими ёки Карим борадими — бу нарса маълум эмас менга.*

Сўроқ гаплардан таркиб топган бу хил боғланган қўшма гаплар қўшма гапнинг сўнгги қисмидан англашилган мазмунни изоҳлаши мумкин: *Омадимиз келган эканми, ё қурт тутишни соғиниб қолган эканми — бирам бўлиб берди, қани энди териб тамом қилсак.* (А. Қ.)

Бу қўшма гапнинг иккинчи қисмидан англашилган ҳолат (пилланинг яхши бўлганлиги)нинг изоҳини қўшма гапнинг биринчи қисми (ё боғловчиси билан тузилган боғланган қўшма гап) изоҳлайди (пилланинг яхши бўлганлигига икки хил тахмин кўрсатилади: *ёки омадининг келганлиги, ёки қурт тутишни соғиниб қолишгани*).

Таркибида қисмларидан англашилган ҳаракат-ҳолатларнинг биригина рўй бериши мумкин бўлган боғланган қўшма

гапларнинг кесимларидаги замон ва замон муносабатида ҳам ўзига хослик бор: бу хил қўшма гап қисмларининг кесимлари асосан ҳозирги ва ҳозирги-келаси замон шаклида бўлади, кесимларнинг ўтган замон шаклида қўлланиши кам учрайди. Бунинг сабаби — сўзловчининг тахмини, фарази кўпроқ ҳозирги ёки ҳозирги-келаси замонга тааллуқли бўлган ҳаракат-ҳолатларга оид бўлишидадир. Боғланган қўшма гап қисмларининг кесимлари асосан бир хил шаклда бўлиб, воқеа-ҳодисанинг бир хил замонда рўй бериши тахмин этилади, кесимларидан англашилган ҳаракат-ҳолатнинг рўй беришидаги бу мослик бу хил боғланган қўшма гапларнинг ўзига хос хусусиятидир: *Ё подшо бирор ерга чиқади, ёки элчи келиши кутилади.* (О.) *Сиз кетинг бу маҳалладан, ё биз кўчиб кетамиз.* (А. Қ.) *Ё унинг товуши чиқмайди, ё одам йўқ.* (Ас. М.)

Боғланган қўшма гаплардаги ҳозирги замон тушунчаси от, сифат, сифатдош, сон, олмош, равиш каби сўзлар билан ифодаланган от кесимлар орқали ҳам англашилади: *Ё бой ўлчаб берган ғўза бир ботмон эмас, ёки ғўзага ёмон ғўза аралашган.* (С. А.) *Ёки ер ёмонми? Уруғ ёмонми? Ё бўлмаса айб ҳаводами?* (Ғ. Ғ.)

Ёки боғловчиси билан тузилган боғланган қўшма гап қисмлари бошқа айирувчи боғловчи ёрдами билан тузилган қўшма гапнинг қисмларига қараганда, мазмунан, грамматик ва интонация жиҳатдан анча мустақилдир, бу хил гапларда бири рўй бериши мумкин бўлган алоҳида ҳаракат-ҳолатлар ифодаланади, гоҳ каби боғловчилар ёрдами билан тузилган қўшма гапнинг ҳар икки қисмида ҳаракат рўй бергани учун, қисмларда ифодаланган ҳаракат-ҳолатлар бир-бирига боғлиқ бўлади, айрим ҳолларда бири иккинчисини келтириб чиқаради. *Ёки* боғловчиси ёрдами билан тузилган қўшма гап қисмлари интонация жиҳатдан ҳам маълум даражада мустақил бўлади: бу хил қўшма гапларнинг ҳар бир қисми алоҳида оҳанг билан айтилади; ҳатто улар мустақил тугалланган интонация билан талаффуз этилиши ҳам мумкин: *Ёки ер ёмонми? Уруғ ёмонми? Ё бўлмаса айб ҳаводами* (Ғ. Ғ.)

Бу хил қисмларнинг бирикиб, қўшма гап ҳосил қилишига сабаб — уларнинг мазмунидир — улар умумий бир фикрни ифодалайдилар, умумий бир фикрнинг элементи ҳисобланади.

2. Айирув муносабатини ифодалаган қўшма гап қисмларидан англашилган воқеа, ҳодисаларнинг ҳар иккиси вужудга келади. Аммо қўшма гапнинг бир қисмидан англашилган ҳаракат-ҳолат ёки белги-хусусият бир вақтда эмас, турли вақтда рўй беради. Бунда қўшма гап қисмлари ўзаро гоҳ, дам боғловчилари ва боғловчи вазифасидаги *баъзан, бир, ҳали* сўзлари ёрдами билан боғланади: *Дам жаҳлим чиқади, дам*

кулгим қистайди. (О.) Гоҳ узоқдан оқзар кўйлақда кўринади тоғлар, тепалар; гоҳ чўзилиб қуюқ ўрмонлар, кўз ўнгида аста ўталар. (О.) Баъзан кўнглим унга қушдай учади, баъзан яна чўчинқирайман. (О.)

Боғланган қўшма гапнинг бу тури қисмлари айрим ўринларда мазмунан анча мустақилликка эга бўлиши, структураси мураккаблашиши мумкин: *Гоҳ-гоҳо унинг қудратли қўллари қалам ушлаб, чиройли ғазаллар, рубойлар яратарди. Набираси учун ўч олиш фикри гоҳо-гоҳо илондек чақиб, бутун вужудини заҳарлар эди.* (О.)

Бу хил қўшма гапнинг қисмлари алоҳида тугалланган интонация билан айтилади ва орада сезиларли пауза бериллади, шунинг учун ҳам улар орасига ёзувда нуқта ишораси қўйилади.

Галма-гал рўй берувчи воқеа, ҳодиса ёки белги-хусусиятни ифодалаган қўшма гап қисмларининг кесимлари ўтган замон ёки ҳозирги-келаси замон шакли ва мазмунида бўлиши мумкин. Бу жиҳатдан ёки боғловчиси ёрдами билан тузилган конструкциялардан фарқланади (маълумки, ёки боғловчиси ёрдами билан тузилган конструкцияларда кесимларнинг замон шакли чегараланган: кесимларнинг ўтган замонда келиши жуда кам қўлланади).

1. Боғланган қўшма гап қисмларининг кесимлари ўтган замон феъли шаклида: *Узоқлардан кенг водий қучоғида гоҳ кўм-кўк ўт ўсиб ётган яйловлар кўринарди, гоҳ булутлар ин солган қип-қизил қоялар ва қоп-қоронғи даралар кўзга ташланарди.* (О.) *Тушки овқат вақтида Рўзимат яна эрталабкидай унга-бунга тегишиб, кушандаларининг тилини қичитиб, баъзан мот қиларди, баъзан улар Рўзиматни мот қилишиб бараварига кулишар эдилар.* (А. Қ.)

2. Қўшма гап қисмларининг кесимлари ҳозирги-келаси замон шаклида: *Гоҳ узоқдан оқ зар кўйлақда кўринади тоғлар, тепалар, Гоҳ чўзилиб қуюқ ўрмонлар, Кўз ўнгида аста ўталар...* (У.) *Дам қонсираб ханжар, пичоқ, милтиқ билан иш кўрса; дам ўт қўйиб пахталарга, оловида исинса; Дам истайди колхозчининг тилак, армони синса, Ишонч тўлган юракларда ғайрат тўлқини тинса, дам юзига ниқоб тортиб, ўз кишингдай бўлади.* (У.)

Баъзан қўшма гап қисмларининг кесимлари турли замон шаклида бўлади: *Гоҳ осмонни тугиб ашула янграйди, гоҳ аллақадан гармон товуши келиб қоларди.* (О.) *Нури гоҳ севиниб ширин хаёлларга ботади, гоҳ бутун вужудини қўрқув босарди.* (О.)

Бу ҳолатда биринчи қисмнинг кесим шаклидаги замон кўчирилади: иккинчи қисмнинг кесими шаклига мувофиқла-

шиб, ўтган замонга оид бўлади. Баъзан бу хил қўшма гап қисмларининг кесимлари от кесим тарзида бўлади: *Гоҳ ошиқ қалбнинг озоридир ишқ, гоҳ ғам-қайғунинг бозоридир ишқ.* (У.)

Баъзан айирув боғловчиси ёрдами билан боғланган қўшма гаплардан олдин умумлаштирувчи мазмундаги гап бўлади, бу ҳолда боғловчили боғланган қўшма гап умумлаштирувчи гапнинг мазмунини очади, изоҳлайди: *Унинг кўз олдида хасис бой даҳшатли қиёфаларда жонланади, гоҳ унинг (скелети) гўристондаги оч итлар билан қоронғида суюк талашади, гоҳ пичан орасидан топган қозондан палов ағдарилади.* (О.)

Айирув муносабатини ифодалаган боғланган қўшма гап қисмлари анча мустақил бўлган очиқ конструкцияларни ташкил этиши билан бошқа хил боғланган қўшма гаплардан фарқланади. Бир боғланган қўшма гап таркибида ҳар бир айирув боғловчи алоҳида бир қисмни ташкил этади ва бу қисмлар ўзаро семантик жиҳатдан боғлиқ ёки тобе бўлмайди. Шу сабабли айирув муносабатини ифодалаган қўшма гапларнинг бир неча қисмлардан тузилиши табиий бир ҳолдир.

Сабаб-натижа муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар

Боғланган қўшма гап қисмларининг бири маълум воқеа, ҳодиса, ҳолатнинг рўй беришига сабаб бўлган воқеа, ҳодиса, ҳолатни, иккинчи қисм эса шу сабаб асосида рўй берган воқеа, ҳодиса, ҳолатни ифодалайди. Масалан, *Анор сўзлар ва Зайнаб қалби тол баргидай дир-дир қалтирар.* (Ҳ. О.)

Бу қўшма гапнинг иккинчи қисми (Зайнаб қалбининг қалтираши) биринчи қисмдан англашилган ҳаракатнинг (Анор сўзлашининг) натижасидир. Қўшма гапнинг биринчи қисмдан англашилган мазмун иккинчи қисмдаги мазмунни юзага келтиради.

Сабаб ва натижа муносабатини ифодалаган қўшма гап қисмлари ўзаро бириктирув боғловчиси ёки *-у, -ю, -да* юкламалари ёрдами билан боғланади. Аммо сабаб ва натижа муносабатининг юзага келишини боғловчи ёки юкламага боғлаб қўйиш тўғри эмас. Қўшма гапнинг умумий мазмуни ёки унинг таркибидаги айрим бўлақларнинг семантикаси, шунингдек интонация ва логик урғу, модал сўзлар сабаб ва натижа муносабатини келтириб чиқаради.

Қўшма гап қисмлари кесимларининг маъносини бир-бирига қиёслаш билан улар орасида сабаб ва натижа муносаба-ти ифодаланганини тушуниш мумкин.

Айрим ҳолларда қўшма гап қисмлари мазмунини қиёслаш сабаб ва натижа муносабатини келтириб чиқариши мумкин. Бу ҳолат, асосан, юклама ёрдами билан бириккан қўшма гап-

ларга ва бириктирув боғловчиси билан бириккан баъзи бир боғланган қўшма гапларга оиддир: *Анзират хола эндигина ёруғ кун кўришга умид боғлаганида, дамба ва ундан кейин канал иши бошланди-ю, кўёв, эвази нақд бўлмаган оғир меҳнатга тоб бера олмай, Қимсанойни олиб шаҳарга кетиб қолди.* (А. Қ.)

Боғланган қўшма гапнинг бу хили, ички семантик муносабатига кўра, эргаш гапли қўшма гапларга ўхшайди. Аммо бу хил конструкциялар мазмуни, грамматик тузилиши ва интонация билан фарқланиб туради.

Боғланган қўшма гапдаги сабаб ва натижани ифодалаган ҳар бир қисм семантик жиҳатдан маълум даражада мустақилдир. Сабаб ва натижани ифодаловчи эргаш ва бош гапларда эса ҳар икки гап бир-бири билан жипс семантик алоқага киришади; эргаш гап эса бош гапсиз уқилмайди, ишлатилмайди. Эргаш гапли қўшма гапдаги тобелик ва ҳокимлик боғланган қўшма гапда бўлмайди.

Боғланган қўшма гапнинг бу турини ташкил этган қисмлар структураси жиҳатидан мустақил содда гап шаклида бўлади, эргаш гапли қўшма гапнинг сабаб англатувчи гапи тугалланган грамматик форма билан шаклланмайди, шунинг учун ҳам бу хил гаплар мустақил равишда қўлланмайди.

Қўшма гапнинг сабаб англатувчи биринчи қисмида интонация маълум даражада кўтарилади ва ундан сўнг қўшма гапнинг давом этишига ишора берувчи пауза бўлади. Эргаш гапли қўшма гапда ҳам интонация асосан ана шу тартибда бўлса ҳам, эргаш гапдаги интонация анча юқори кўтарилади ва ундан сўнгги пауза жуда қисқа бўлади.

Сабаб ва натижа муносабатини ифодаловчи қўшма гап қисмлари кесимларида замон шаклларининг қўлланишида ўзига хослик бор. Мазмунан бу хил қўшма гапни ташкил этган қисмларнинг биринчиси сабаб бўлиб, иккинчиси ундан келиб чиқадиган натижани ифодалайди. Шунга кўра, биринчи қисмнинг кесими ўтган замон ёки ҳозирги замон шакли ва маъносида бўлса, иккинчи қисмнинг кесими ҳозирги ёки келаси замон шакли ва маъносида бўлиши керак. Аммо амалда кесим шакллари ана шундай бўлган конструкциялар жуда кам учрайди. Одатда, боғланган қўшма гап қисмларининг кесимлари бир хил замон (кўпинча ўтган замон) шаклида бўлади. Бу хил кесимлардан англашилган мазмуннинг кетма-кет рўй бериши, бирининг сабаб, иккинчисининг ундан келиб чиқадиган натижа эканини контекст, қисмларнинг умумий мазмуни кўрсатиб туради: *Самандаров ҳамма колхозчиларни таниса керак. Шу пайт ёнидагилардан Сидиқжон ким эканлигини сўраган ва ҳамма Сидиқжонга қараб турган эди.*

(А. Қ.) *Қиз ялт этиб Жамолга қаради-ю, юраги ҳовлиқиб кетди.* (О.)

Қўшма гап таркибидаги сабаб ва натижани ифодаловчи қисмлар ўтган замонга оиддир. Аммо улардан англашилган мазмун кетма-кет рўй беради — сабаб олдин, натижа сўнг содир бўлади.

Сабаб ва натижа муносабатини ифодалаган қўшма гап қисмларининг кесимлари бир хил замон шаклида бўлишларига сабаб шундаки, бу хил гапларда сабаб ва натижа орасида қатъий чегара бўлмайди — аввал сабабни ифодалаган қисмда ҳаракат-ҳолат бошланган бўлса-да, у тугалланмай, натижа мазмунини ифодалаган қисмдаги ҳаракат-ҳолат бошланади ва ҳар иккиси баробар давом этади: *Ғамхонада қашшоқлик кулди ва оила тутдай тўкилди.* (Ҳ. О.)

Бу хил конструкцияларнинг айрим турларида натижа бошланганда, сабаб тугалланади, аммо бу ҳолда ҳам сабабдан натижанинг келиб чиқиши тезлик билан рўй беради: *Бемор дорини ичди-ю, таъсири ҳам дарров билина қолди.* (А. Қ.)

Сабаб-натижа муносабатини ифодаловчи қўшма гапларни ташкил этган қисмларнинг ички структураси, урғуси ва интонациясида ўзига хослик мавжуддир. Бунинг сабаби қўшма гапнинг иккинчи қисми мазмунан маълум даражада биринчи қисмга боғлиқ бўлишидадир. Одатда сабаб ва натижа мазмунини ифодалашда айрим гап бўлаклари асосий роль ўйнайди. Логик урғу ана шундай сўзларга тушади. Қўшма гапнинг икки қисми орасида боғловчидан олдин пауза берилади ва иккинчиси қисм хулосалаш, натижалаш интонацияси, пасаювчи интонация билан талаффуз этилади: *Ўрмонжон қарилар билан ўтказган бир суҳбатида алла нимадан гап чиқди-ю, кимдир ер ислоҳатидан бурун бўлган дарё тошқини ҳақида гапирди.* (А. Қ.)

Сабаб-натижа муносабати айрим сўзлар ёрдами билан бўрттирилади. Бу сўзлар, қўшма гап иккинчи қисмининг бошида келади: *Ер тагидан ўтказилган бу йўл уйга бемалол кириб чиқишим учун имкон берди ва бунинг натижасида оқборим ҳам анча кенгайди.* (Д. Дефо)

Сабаб-натижа муносабатига киришувчи гапларни бириктиришда хизмат қилган, бундай мазмун муносабатларининг янада аниқроқ, бўрттириброқ ифодалаш учун ишлатилган бу хил лексик элементлар гап бўлаги вазифасида келади ва ўз лексик маъносига эга бўлади. Иккинчи қисм бошида *шунинг учун* (ва унинг эквивалентлари) келган қўшма гапларда ҳам сабаб-натижа муносабати бўлса-да, бу хил конструкциялар сабаб эргаш гапли қўшма гап саналади. Чунки *шунинг учун* ўзбек тилида тобелаштирувчи боғловчи ҳисобланади ва у

бош гап таркибида бўлиб, сабаб эргаш гапни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади.

Сабаб-натижа муносабатини ифодаловчи қўшма гапларнинг баъзи бир турларида қисмлар орасидаги семантик алоқа жуд зич бўлади. Қўшма гапнинг иккинчи қисми таркибида *бу, у* олмошлари иштирок этади: Бу олмошлар қўшма гапнинг биринчи қисмига мазмунан тенг бўлади, уни эслатади ва сўнгги мулоҳаза учун асос бўлади. *Бу, у* олмошлари гап таркибида эга, тўлдирувчи ёки ҳол вазифасида келади: *Отам ҳам менинг ногора чалишимни кўрмоқчи бўлган деган фикр кўнглимга келиб, ғурурим яна ҳам ортди ва бу ҳолнинг таъсири билан ногора чўпларини яна ҳам баландроқ кўтариб, ногорамга қаттиқроқ ура бошладим.* (С. А.)

Изоҳлаш муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар

Баъзи боғланган қўшма гап қисмларининг сўнггиси олдинги айтилган қисмларнинг мазмунига қўшимча умумий изоҳ бўлади, уни тўлдиради, давом эттиради; улар олдинги қисмларнинг мазмунига алоқадор бўлган ёки шу мазмундан келиб чиқадиган бирор қўшимча хабарни ёки натижани ифодалайди. Бу хил гаплар содда ёки қўшма гапларнинг бирикувидан ташкил топиши мумкин.

Иккинчи қисм биринчисига қўшимча изоҳ бўлган қўшма гап қисмларини ўзаро боғлаш учун бириктирув боғловчилар *ҳам, ҳамда, ва,* зидловчи боғловчилар — *лекин, аммо;* боғловчи функциясидаги *бўлса, эса* феъл шакллари хизмат қилади, бунда ҳар бир боғловчи ўз грамматик маъно оттенкасини сақлайди.

Таркибий қисмларининг ўзаро семантик муносабатига қўра, боғланган қўшма гапнинг бу типи икки турга бўлинади:

1. Изоҳлаш муносабатини ифодалаш.
2. Қўшимча маълумот бериш муносабатини ифодалаш.

Изоҳлаш муносабатининг ифодаланиши. Боғланган қўшма гапнинг бу хил гуруҳида қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисмдан англашилган умумий мазмунни изоҳлайди ва у билан боғлиқ бўлган қўшимча ҳаракат-ҳолат, хусусиятларни ифодалайди ёки сўзловчининг биринчи қисмнинг мазмуни ҳақидаги фикри, баҳоси, муносабатини кўрсатади: *Одамга андиша керак, лекин ундан ҳам илгарироқ инсоф керак.* (А. Қ.) *Қисқасини айтганда, мени ишдан бўшатишди, бироқ мен бунинг учун асло хафа эмасман.* (Тўплам)

Бу хил боғланган қўшма гап қисмларидан англашилган мазмун одатда бир вақтда рўй беради, шунинг учун ҳам

қўшма гап қисмларининг кесимлари бир-бирига мос бир хил замон шакли ва маъносида бўлади.

Изоҳ муносабатини ифодалаган қўшма гапларнинг таркибида бу олмоши келади. Бу олмош одатда қўшма гап иккинчи қисмининг бошида, боғловчилардан сўнг қўлланади. Бу олмоши мазмунан биринчи гапга тенг келади, уни эслатади ва сўнгги муҳокама учун асос бўлади.

Бу олмоши турли функцияларда қўлланади, аммо у қандай функцияда бўлмасин, қўшма гапнинг иккинчи қисмида, фикр ўша ҳақда боради:

1. Олмош эга функциясида: *Озиқлантириш билан суғориш ўртасида катта узилишга йўл қўйилмоқда, бу эса ўғитнинг тунроқ қатлами орасида қолиб, кучини йўқотишга сабаб бўлаётир.* (Газета)

2. Олмош тўлдирувчи шаклида: *Яқин олти ой бўлдики, мана шу осойишталик бузилди ва бунга сабаб, кампирнинг гумонида, Сидиқжоннинг онаси эди.* (А. Қ.) *Эргаш айниқса, шу кунларда кечаю-кундуз Ҳожиянинг уйида, аммо қиз бунни бошқаларга ошқора қилишни истамайди.* (Ас. М.)

Айрим ҳолларда бу олмоши нарса, ҳол каби сўзлар билан бирга келиши мумкин. Бу ҳолда бу олмоши сифатловчили аниқловчи функциясида келади; баъзан қаратқич келишигида бўлиб, қаратқичли аниқловчи ёки тўлдирувчи вазифасида бўлиши ҳам мумкин: *Канизак нима қилган? Сидиқжон ўзига бундоқ савол бермас ва бундоқ савол хаёлига ҳам келмас эди* (А. Қ.) *Бойнинг зулми борган сари ортди, бу ҳол эса халқнинг газабини янада кучайтирди. Ишнинг қизиғи чиқиб, пўлат Гермяковнинг сўнгги қўйган рекордидан йигирма минут камроқ муддатда чиқарилди, бироқ Гермяков кўп ташвишланган бўлса ҳам, бунинг учун бахиллиги келмади.* (Попов)

Баъзан иккинчи гап таркибидаги олмош ифодаланмайди, аммо у контекстан, умумий мазмундан англашилиб туради: *Мулла Ҳаким, бир нозик иш бор. Лекин хайрли иш.* (О.) *Юрагим уюшаётганлиги рост, лекин бир нимадан қўрққанымдан, чўчиганымдан эмас.* (А. Қ.)

Айрим ҳолларда бу олмоши бутунлай қўлланмайди. Бундай ҳолларда иккинчи гап ўз мазмунига кўра биринчи гапга умумий изоҳ бўлади:— *Нима қилди, жоним?— сўради Йўлчи, лекин «бетобмисан?» дейишга тили бормади.* (О.) *Шундай қишлоқни кўрсам деган орзунгиз яхши, лекин шу қишлоқни бунёдга келтиришда қатнашсангиз, ундан ҳам яхшироқ бўлар эди.* (А. Қ.)

Қўшимча маълумот бериш муносабатининг ифодаланиши. Боғланган қўшма гапнинг иккинчи қисми қўшимча маълумот ифодалаши мумкин. Қўшимча маълумот

қўшма гапнинг биринчи қисми билан бевосита боғланиши, ундан келиб чиқиши ёки биринчи қисмнинг мазмуни билан бевосита боғланмаслиги ҳам мумкин.

Бу хил боғланган қўшма гап қисмларини бириктириш учун асосан, *ҳам, ҳамда* боғловчилари ишлатилади: *Дарё томондан гуриллаб эсиб турган шабода йўл бўйидаги ўт-ўланларни эгар, тебратар ҳамда сарғайиб бораётган арпалар ундан мавж урар эди. (А. Қ.) Ҳафталар ўтди ҳам тугалди савдо. (О.) Ишим тўғриланиб кетди ҳам ерим ўзимга қолди. (О.)*

Ҳам боғловчиси қўшма гапнинг икки гапи орасида эмас, иккинчи гапнинг таркибида қўлланиши мумкин: *Сидиқжон «унсур» калимасини «ҳукуматга қарши» деган маънода ишлатар, бу ердагилар ҳам шу маънода англар эди ... (А. Қ.) Кимдир соатга қаради, бошқалар қатори Лебунцов ҳам соатга қаради. (Каз.)*

Бунда ҳаракат-ҳолатнинг ҳам боғловчисидан олдин келган бўлакка оидлиги алоҳида таъкидланади.

Қўшимча изоҳ муносабати ва боғловчиси орқали ҳам ифодаланади: *Шу ерда А. М. Горькийни кўрдим, докладини эшитдим, ўзи билан суҳбатлашдим ва Марказий Комитет номидан сўзлаган А. А. Ждановнинг нутқи биз учун катта йўл-йўриқ бўлди. (Ғ. Ғ.)*

Боғланган қўшма гапнинг бу хили *ва, ҳам, ҳамда* боғловчилари ёрдамида тузилади. Пайт муносабатини ифодалашда хизмат қилувчи бошқа боғловчилар (*инкор боғловчиси, юклама, бўлса, эса* феъл шакллари) бундай маъно муносабатини ифодалашда ишлатилмайди.

Қўшимча маълумот ифодаловчи конструкцияларнинг иккинчи қисми биринчи қисмдан англашилган хабарга баҳо муносабатини ифодалаши мумкин: *Эртасига ҳам овчилар қайтмадилар ва бу ҳол қишлоқ аҳолисини ташвишга солди.*

Иккинчи қисмида қўшимча маълумот ифодаланган конструкциялар *яна, тагин* элементларининг ёрдами билан ҳам тузилиши мумкин (бу элементлар асосан оғзаки нутққа хосдир): *Мен тайинлаган гаплар эсингдан чиқиб қолибди, яна бунинг устига ичингдан бошқа гап тўқиб, ёлғончилик ҳам қилибсан.*

Шуни ҳисобга олиш керакки, оғзаки ва ёзма нутқда қўшма гаплар ёлғиз бир хил маъно муносабатларини ифодалаш билан чегараланмайди, кўп ҳолларда турли маъно муносабатлари биргаликда ифодаланади. Масалан, айирув муносабати билан пайт ва қиёслаш муносабатлари; пайт муносабати билан пайт ва айирув муносабатлари бирга ифодаланади.

Эргаш гапли қўшма гаплар

Тобелаштирувчи боғловчилар ёки боғловчи вазифасидаги воситалар ёрдами билан алоқага кириб, бири иккинчисига мазмунан тобе бўлиб, уни изоҳлаб келган гаплар бирикмасидан ташкил топган қўшма гап турига эргаш гапли қўшма гаплар дейилади.

Эргаш гапли қўшма гапларни ташкил этган содда гаплар характериға кўра икки хил бўлади: бошқа бир гапга эргашиб, тобе бўлиб, иккинчи бир гапни изоҳлаб, тўлдириб келувчи гаплар эргаш гаплар бўлса, мазмуни изоҳланаётган бошқарувчи гап бош гап ҳисобланади.

Бош ва эргаш гап грамматик ҳамда мазмунан жипс боғланиб, яхлит бирликни ташкил этади ва умумий бир фикрни ифодалайди.

Бош ва эргаш гап ўзаро; 1) ўринлашиши, 2) махсус феъл шаклининг қўлланиши (турли грамматик воситалар билан бириккан сифатдош ва равишдош), 3) ёрдамчи сўзлар орқали муносабатга киришади.

Бош ва эргаш гаплар 1) уларнинг функцияси, 2) конкрет мазмуни, 3) боғланиш усули, 4) лексик составини аниқлаш орқали белгиланади.

Эргаш гап, одатда, бош гапни изоҳлаш функциясида келадиган, изоҳлаш орқали мазмунан бош гапга тобе бўлган қўшма гап қисмидир; эргаш гап турли тобелаштирувчи воситалар ёрдами билан бош гапга боғланади. Бош ва эргаш гапни бириктиришда турли лексик элементларнинг — биринчи навбатда нисбий олмошларнинг роли каттадир, бу олмошлар ҳам бош гап, ҳам эргаш гап таркибида ёки улардан бирининг таркибида бўлиши мумкин.

Бош ва эргаш гап орасидаги бундай фарқлар ҳамма ва ҳар қандай ҳолатда тўғри кела бермайди, бу фарқланувчи томонларнинг ҳаммаси ҳисобга олингандагина бош ва эргаш гапни чегаралаш мумкин бўлади; масалан, одатда, эргаш гап кесимларининг тобе шаклда бўлиши билан фарқланиб туради. Аммо баъзи ҳолларда бош ва эргаш гапларни боғловчи грамматик воситалар бош гап таркибида бўлади: *Ниҳоят, Ҳиротдаги баъзи машҳур зотларга шундай тақлид қилдики, ўтирганлар ўринларидан қўзғолмай қолдилар.* (О.)

Бу эргаш гапли қўшма гапининг бош гапи — *Ниҳоят, Ҳиротдаги баъзи машҳур зотларга шундай тақлид қилдики* бўлиб, таркибидаги бош ва эргаш гапни бириктирувчи нисбий сўз *шундай* ва *-ки* боғловчиси бор. Бу гап шаклан эргаш гапга ўхшаса ҳам, мазмунан бош гап ҳисобланади. Иккинчи

гап натижа эргаш гап бўлиб, у бош гапнинг кесимидан англашилган ҳолатнинг натижасини, таъсирини ифодалайди.

Эргаш гаптаги мустақиллик айниқса бош гапи ... *маълумки, шуни билинги*, ... типдаги конструкцияларда яққол кўрилади. Бундай қўшма гапларнинг бош гапи шаклан ва мазмунан кириш бўлак ёки кириш гапларга ўхшайдиган барқарор сўз ёки бирикмалар орқали ифодаланади. Бунда эргаш гап фикрни кенгайтиш, ҳатто асосий мақсадни ифодалаш учун хизмат қилади.

Демак, айрим эргаш гапларда бош гаптагига қараганда ҳам муҳимроқ воқеа, ҳодиса ҳақида хабар берилади, улар шаклан мустақил ҳам бўлади. Аммо бу турдаги эргаш гаплар функцияларига, бошқа бир гапни изоҳлаш вазифасига кўра, эргаш гап саналади.

Эргаш гапларнинг ички турлари орасида айрим ўхшашлик, яқинлик ҳам бўлади. Масалан, шарт ва пайт эргаш гаплар; аниқловчи ва натижа; сабаб ва мақсад; равиш ва қиёслаш, ўхшатиш эргаш гаплар ва ҳоказо. Бир-бирига ўхшаш шакл ва мазмундаги эргаш гаплар уларнинг грамматик белгилари ва мазмунига қараб фарқланади.

Баъзи бир эргаш гапларда икки хил эргаш гапнинг мазмуни бўлади: *Салима келгач, кинога борамиз*. Бу эргаш гапта пайт мазмуни ҳам, шарт мазмуни ҳам бор. Аммо бу эргаш гап грамматик қурилишига ва асосий мазмуни пайт бўлишига кўра, пайт эргаш гап саналади.

Эргаш гапнинг структураси

1. Эргаш гапнинг кесими қуйидаги сўз туркумлари орқали ифодаланади:

1) сифатдошнинг *-р* — *-мас* шаклли тури ва шу шаклнинг экан кўмакчи феъл билан бириккан шакли пайт эргаш гапнинг кесими бўлиб келади: *Мажлис тугар-туғамас, Сидиқжон лип этиб чиқиб кетди*. (А. Қў.) *Йўлчининг онгида ўтмиш манзаралари жонланар экан, қайғу кўкракни яна чуқурроқ эзади*. (О.)

Сифатдошнинг асосий шакли аниқловчи эргаш гапнинг махсус типининг кесими вазифасида келади: *У Жумабоев учраб қолиши мумкин бўлган коридор ва вестибюллардан тез ўтиб, кўчага чиқди*. (А. Қодиров)

Сифатдош турли воситалар (кўмакчилар, келишик қўшимчалари, нисбий олмошлар, *-дек* || *дай* элементлари) билан бирга ҳам эргаш гапнинг кесими сифатида кенг қўлланади: *Бу каналларга яқинлашган сайин, Сидиқжоннинг юраги така-пука бўла бошлади*. (А. Қў.) *Онаси ўлгандан бе-*

ри, Нури тез-тез келиб турар эди. (О.) Яшил бўёқ билан бўялган... дарвозага етганда, йигитнинг юраги бироз ўйнаб кетди. (О.) Қим бировга қазир чоғ, унга ўзи бўлар жо (Навойи). Обиджон худди биров қитиқлаётгандай, қиқирлаб: — Сатторқул акамни боладилар,— деди. (А. Қҳ.)

2) р а в и ш д о ш н и н г - (и) б, -ма + й, -г а ч, -г у н ч а шакли тури равиш, пайт, шарт, тўсиқсиз каби эргаш гапларнинг кесими вазифасида келади: ... водокачка битгунча, ариқлар тайёр бўлди (А. Қҳ.) Бойнинг сўзи ўтмай, ерга кучи етмай, қишлоқдан чиқиб кетди. (Пўлкан). Мен уларнинг бетини кўрай-кўрмай, лекин ҳар бирининг иши менга аён. (О.) Мен дадил бўлмай, ким дадил бўлсин. (О.)

3) б у й р у қ - и с т а к ф е ъ л и. Буйруқ феъли тўсиқсиз эргаш гапнинг кесими сифатида қўлланади: ... Улар юзларча қўл бўлсин, Йўлчи улар билан ёлғиз курашасан, бўғишасан!... (О.)

Буйруқ феъли кўпинча бошқа лексик ва лексик-грамматик воситалар билан (деб, нисбий олмошлар) бирга қўлланади: Колхозчилар кўприк солди, қизил карвон ўтсин деб. (Қўшиқ) Қим сўзламасин, унинг гапига луқма ташлаб ўтирар эди. (А. Қҳ.) Оғирми, енгилми, ўринлими, ўринсизми, ишқилиб, оқибати нима бўлмасин, тугун охири ечилмай қолмаслиги керак-ку... (П. Т.)

4) ш а р т ф е ъ л и деярли ҳамма эргаш гапларнинг кесими вазифасида келади. Шарт феъли ёлғиз қўлланиши ёки турли лексик ва грамматик воситалар билан бирга ишлатилиши мумкин. Бундан ташқари, шарт феъли турли воситалар, нисбий олмошлар билан бирга эргаш гапнинг кесими функциясини бажариб келади: Қимки Москва йўлига боғласа камар, унга айтурлар: Муборак сафар. (Ғ. Ғ.)

5) Ф е ъ л. Мустақил равишда маълум шахс кўрсата олувчи феъллар ҳам эргаш гапларнинг кесими вазифасида қўлланади. Аммо кесими мустақил феълдан ифодаланувчи эргаш гапларда маълум грамматик ва лексик-грамматик воситалар бўладигани, улар эргаш гапни характерлаб туради. Бундай воситаларга боғловчилар (-ки, агар, чунки, токи, деб), юкламалар (-ми, худди), нисбий олмошлар қиради: Гарчи унинг шунқор кўзи юмуқ ётади, Аммо Ленин эллар кўзин очган абадий (Шайхзода). Бизнинг тилимиз Навойи созида улўф қудрат ва муаззам оҳанг билан янградик, ҳаммамиз, ҳайратда қолдик (О.) Ҳалол меҳнат қилиш энг яхши одат, чунки меҳнат берди бизга саодат. (Ғ. Ғ.) Улар бир ерга йиғилдиларми, суҳбат «бу йил — пахта йили» дейишдан бошланади. (Ш.Р.) .. Қимки меҳнатнинг зўрини қидирипти — одамнинг сараси ана у. (А. Қҳ.)

6) эргаш гапнинг кесими кўп ўринларда от кесим шаклида бўлиб, от, сифат, сон, равиш ва бошқа модал маъноли сўзлар орқали ифодаланади. Аммо от кесимли эргаш гап таркибида албатта бошқа лексик, лексик-грамматик воситалар қўлланиши шарт. Кесими сифат билан ёки бор, йўқ сўзлари билан ифодаланган аниқловчи эргаш гапнинг махсус типиди эса эргаш гапни бош гапга боғловчи воситалар қўлланмайди: *Т о к и сен борсан — мен ҳам тирикман!...* (О. Г.) *Қ а й инсондир онадан йироқ, бегона, шакли инсон, маъноси ҳайвон, деб айтинг* (С. Абд.)

7) *ҳ а р а к а т н о м и* кўмакчилар билан бирга эргаш гапнинг кесими бўлиб кела олади: *Бу қоғоз маҳкамроқ бўлиши учун, комиссар ҳам қўл қўйсин* (Фурм.)

Эргаш гап орқали ҳам маълум мақсад ифодаланади, бу айниқса эргаш гап мустақил шаклда бўлганда ёрқин кўринади. Шу билан бирга эргаш гапнинг кесими тобе шаклда бўлганда ҳам бу хусусият сақланади. Шунинг учун ҳам тобе шаклдаги кесим таркибига мустақил кесим шакллариغا хос элементлар қўшилиб кела олади: *Турмуш қурганимдан кейин-ку, жуда ҳам камқатнов бўлиб қолди.* (У. Умарбк.)

У... нақ тақимига тушадиган қоп-қора узун сочларини елкасидан кестирмоқчи бўлганда, вой, акасидан еган калтаклари... (Саид Аҳмад) *...бизнинг йигитни ҳам, катта масофани пиёда босгани учунми, кун хила бетоқат қилган эди.* (О.)

2. *Э р г а ш г а п н и н г э г а с и* бош келишик шаклида бўлган сўз туркумлари орқали ифодаланади ва бу эга бош гап эгасидан фарқланиб туради. Бош гап билан эгаси умумий бўлган конструкциялар сифатдош ва равишдош ёки шарт ва тўсиқсиз конструкцияли мураккаб гапни ташкил этади: *Бектемир шу кунгача қўли ишга тегмаганидан афсусланди.* (О.) *Бўстон билан Ботир, партком кабинетига етиб келгунча, комсомол мажлисининг қарори тўғрисида гаплашиб келдилар.* (С. Назар) *...бир чимдим ухлаб олсанг, кучга тўлиб яйраб қоларсан.* (А. Қҳ.) *Кўкракдан оққан қонга беланиб ётса ҳам, у фикран, руҳан жангда — курашда эди.* (О.)

Эргаш ва бош гапларнинг эгаси бир хил бўлиши ҳам мумкин. Аммо бу ҳолда эга ҳар икки гапда айнан ёки олмош билан алмашиб такрорланади: *А с қ а р о т а унинг от чопишини кўриб, шунчалик завқланиб кетдики, отига устма-уст қамчи босганини ўзи ҳам билмай қолди.* (А. Қҳ.)

Эргаш гап бир составли гап шаклида бўлганда, табиийки, эга ифодаланмайди.

Эгаси умумий бўлган конструкциялар уюшиқ кесимли содда гапни ташкил этиши мумкин: *Обиджон... акасининг бу*

кетилиши илгариги кетишидан эмаслигини сезар эди, шунинг учун ҳайрлашганда йиғламади. (А. Қҳ.)

Айрим эргаш гаплар тўлиқсиз гап шаклида бўлиб, бош гапдан фарқланувчи эгаси ифодаланмай қолиши мумкин: *Зориққан вақтимизда колхоз қарашган эди, қарзимизни уздик.* (А. Қҳ.) *Агар ижозат берсангиз, ...шу ишни бажариб қўя қолсак.* (А. Қҳ.)

Эгаси ифодаланмаган айрим эргаш гаплар доим шу шаклда қўллангани учун эргаш гапликдан чиқади ва бир хил шаклда қўлланувчи барқарор бирикма шаклини олади: *...ложим бўлса, кечалари ойдинда ҳам ишлар эди* (А. Қҳ.) Бундай бирикмаларга яна *шундай бўлса, шундай бўлса ҳам* каби конструкциялар киради. Аммо шуни ҳисобга олиш керакки, таркибида эгаси бўлган ҳар қандай синтактик конструкция ҳам эргаш гап саналмайди. Бунинг сабаби таркибида эгаси бўлган конструкцияларнинг семантикаси ва функциясида рўй берган ўзгаришдир. Бундай вазиятда эга фақат шаклан бўлиб қолади; агар бундай конструкция бир составли гап шаклида бўлса, асосий гапга нисбатан бирор бўлак функциясини бажаради.

Қуйида келтирилган шарт феълли конструкциялар эргаш гап саналмайди:

1) барқарор фразеологик бирикмаларни ташкил этган конструкциялар: *патнусларда «пуф деса, Бухорога учадиган» тахир, чапчип нон, қуртлоқи туршак, жийда ва тишга ёпишса омбур билан ҳам суғуриб олиш қийин бўлган ёпишқоқ попук тортилади.* (О.) *Бурнидан тортса, йиқиладиган «...баззоз Абдуҳолиқ бой...гапга аралашди.* (О.) *Нари борса шу икки йил мобайнида гуриллаган бойликка эга бўлди... (О.) Нима бўлса ҳам бу ишғол этилган муҳим позицияни қўлдан бермаслик керак эди.* (О.) *Ҳаво даҳшатли совуқ, «Туф! деса ях тушади.* (О.) *Уни хафа қилма, ўғлим, минг қилса улуғ одамларнинг фарзанди.* (Ҳ. Ҳ.)

2) кириш бўлак ва кириш гап ҳукмидаги сўз ва конструкциялар: *Шундан кейин Қаландаров... Қодировнинг, қолаверса, бутун районнинг раҳбар ходимларининг арзандаси бўлиб қолди.* (А. Қҳ.) *Бир ёғи булар, қолаверса валидамизнинг қабрларидан кўнгил узолмай, капсанчиларда қолиб кетдим.* (А. Қҳ.) *Бўлса — бўмаса хотини Пелагея хурсандир... (М. Г.) —Манга қолса ҳеч нима эмас... (О.) Мен сизга айтсам, ўртоқмиз-у, мендан хафа бўлган жойи бор, бояқишининг.* (Ас. М.) *Ростини айтсам, Василий Николаевич сиздақанги бахтли одамни энди кўришим.* (Ас. М.) *Агар эшитган бўлсалар, Асқар понсод деган қонхўр босмачи ўт қўйган уй-*

лардан эди. (А. Қх.) Уйлаб қарасам, орзу-армонларим бўлмаган экан ҳам. (А. Қх.)

3) айрим шарт конструкциялар икки гап орасида қўлланиб, уларни мазмунан бир-бирига боғлаш учун хизмат қилади: *Эҳтимол бундан ҳеч нарса чиқмас, шундоқ бўлса ҳам сизга айтгимиз келди...* (А. Қх.) Улар эгасиз қўлланади, шунинг учун ҳам боғловчи лексик элемент вазифасини ўтайди. Агар бундай конструкциялар таркибига эга киритилса, эргаш гап ҳосил бўлади.

4) айрим шарт эргаш гаплар бош гаплари билан мазмунан киришиб кетиб, бир гапни ташкил этади. Бундай ҳолда «бош гап» бўлмоқ, нима каби тўлиқ маънога эга бўлмаган ёки абстрак сўзлардан ифодаланади ёки феъл айнан қайтарилади. *...Бу тўғрида энди гапирмасак ҳам бўлади.* (А. Қх.) *Ҳар қутидан етмиш саккиз килодан пилла чиқса бўладими!* (А. Қх.) — *Уша ерга бориб гаплашсак ҳам бўлар эди-ку...* (А. Қх.) *шунча одамнинг ичиди мени бир пул қилсалар бўладими.* (А. Қх.) *...бойдан бери айтсангиз бўлмасмиди..* (О.) *...тўласанглар бўлгани.* (А. Т.) *Ишқилиб, орқасига қарамаса бўлгани!* (В. Ос.) *Областан юборилган бўлса нима?* (А. Қх.) *Иши, Ерматдай тош кўнгилли, қўрқоқ одамга ёқмаса — ёқмасин!..* (О.)

2. Қуйидаги равишдош ва сифатдош конструкциялари эргаш гап саналмайди:

1) табиат ҳодисалари ва турли психологик ҳолатни ифодаловчи конструкциялар: *Улар қош қорайганда капсанчиларга етиб келишди.* (О.) *...Ниҳоят тарафма-тараф аскиячилар қўшилиб, концерт қоронғи тушгунча давом этди. Қоронғи тушгандан кейин олти жойга кунжара ёқилди.* (А. Қх.) *Раҳматулла, қути учиб, бекингани ковак излаб қолди.* (А. Қх.) *Шарофат, ранги ўзгариб, Сидиқжоннинг юзига бақрайганича қараб қолди...* (А. Қх.) *Сидиқжон Ўрмонжоннинг олдидан таъби очилиб чиқиб кетди.* (А. Қх.) — *Войвуй!...— деди Ўрмонжон, кайфи учиб.* (А. Қх.) *...юраги пўкиллаб, ...энтикиб кутар эди.* (А. Қх.) *лозим бўлганда айтиб бера олишига кўзи етмай катта ташвишга қолди.* (А. Қх.) *Самандаров кун тиғ тортганда Ўрмонжон билан хайрлашиб чиқиб кетди.* (А. Қх.) *У, тонг ёришар -ёришмас, ўрнидан турди.* (Х. Шамс.) *...«бачканадўз» бу кун қиём бўлмасданоқ дўконхонадан чиқди.* (О.)

2) барқарор фразеологик бирикмалар: *Бектемир қўлини ҳавода силка-силка уларнинг қораси ўчгунча кузатаркан, кўзлари беихтиёр ёшланди.* (О.) *Бу қишлоқда туғилиб ўсади-ган болалар бир вақти келиб эҳтимол бизнинг кўп ишларимиздан кулишар.* (А. Қх.) *Аччиғи чиққан душман граната ташлади, қалин ўқ ёғдирди.* (О.) *Уларнинг аксариди қаҳра-*

мон қуш учса қаноти куйдиган, ҳар қадамда янги бир офат кутадиган «борса келмас» йўлларда не-не азоблар, не-не машаққатлар чекарди. (О.) Қаландаров киши билмас дарвозадан чиқиб, уйига қараб кетди. (С. А.) — Барака топкур, Васъкани қўйиб юборинг! (Чх.) Оғзи куйган киши қатиқни ҳам пуфлаб ичади. (Матал)

3. -де феъли бошқарган айрим конструкциялар ҳам, кесими маълум шахсли гаплар бўлишига қарамай, қуйидаги ҳолларда эргаш гап саналмайди:

а) барқарор фразеологик бирикмани ташкил этган конструкциялар: *Кеч бўлди дегунча, ўлан айтишиб, хийла вақтгача ўтиришарди.* (М. А.) *Уч кунда, кўп деганда тўрт кунда юборсалар бўлгани.* (Б. П.) *Уч кун деганда шахарга кириб бордим.* (А. Қх.) *У ҳар кун ўн-ўн икки километрдан йўл босса, уч кунда, кўп деганда тўрт кунда ўзимизникилар турган ерга етиб боради.* (Б. П.)

б) ўзлаштира конструкциялар: *...Абдушукур қизиқтирган эди, борсам борай дедим...* (О.) *... овози бир настрада ўчай деб қолди...* (О.) *Қўшма штатларда яшаётган 14 миллион хонадондан кўпроғи босиб қолай деб турган биноларда истиқомат қилмоқда.* (Газ.)

в) кириш бўлак ёки кириш гапга яқин конструкциялар: *Ҳаёт филозофияси десангиз — бошқа гап, Дарья Дмитриевна.* (А. Т.) — *Мактаб эмас, ибрат денг, — кимдир изоҳ берди. — Менга қолса ҳеч нима эмас...* (О.) *Менга деса агар трш ёғмайдими!* (У.) *Ё иши чатоқмикан? Ундай деса ўзи яқинда ишга жойлашди.* (У. Умарбк.)

г) де — модал муносабатни ифодаловчи сўз функциясида: *Уни уятчан десам, ўзимнинг ҳам тилим танглаймга ёпишиб қолибди дегин.* (У. Умарбк.) *...қуруқ тамошо денг.* (О.) *...эркаклар ишга роса киришиб кетди дегин.* (А. Т.)

4) барқарор фразеологик бирикмани ташкил этган қуйидаги конструкциялар ҳам содда гап саналади: *Қўшчинорлик ёки қўғазорлик у ёқда турсин, сувнинг бошида бўладиган бақақуруллоқликлар ҳам ўзи ёки уловининг жонини койитгиси келмас эди.* (А. Қ.) *Сўрашлик у ёқда турсин, бир оғиз гапирмаган эдингиз-ку.* (А. Қ.) *Эркак оти борки, қўлларида найза, сўйил ойболталарни олиб, кўчни қўриқлаб боришарди.* (М. Г.) *...бу ерда жон эгасики бор, ҳамма иссиқдан лоҳас бўлиб зўрға юрган эди.* (М. А.)

3. Эга ва кесим мослиги. Эргаш гапнинг эга ва кесими ўзаро шахс ва сондаги муносабатига кўра икки хил бўлади: 1) эга ва кесими мослашган ҳамда 2) эга ва кесими мослашмаган эргаш гаплар.

Эга ва кесими мослашган эргаш гапларнинг кесими аниқ-

лик, шарт, буйруқ-истак феъллари орқали ифодаланади (албатта, учинчи шахсда, умумий қоидага мувофиқ мослашиш бўлмайди). Сондаги мослик ҳам умумий қоидага мувофиқдир.

Эга ва кесими шахс ва сонда мослашмаган эргаш гапларнинг кесимлари сифатдош, равишдош ва ҳаракат номи орқали ифодаланади. Аммо бу билан эргаш гап сўз бирикмасига айланмайди: маълум фикр, мақсадни ифодалаши, таркибида мустақил эганинг бўлиши, предикативликнинг мавжудлиги билан гап саналади, кесимининг тобе шаклда келиши ва бошқа бир гапни изоҳлаши билан эргаш гап бўлади.

Айрим ҳолларда кесими сифатдош шаклида бўлган эргаш гапларнинг эгаси кесими таркибидаги эгалик форманти орқали мослашиши ҳам мумкин: *Мен уйга кирганимда, ... Сен уйга кирганигда, ... У уйга кирганида* каби.

Шуни ҳисобга олиш керакки агар эгалар ифодаланмаган бўлса, биринчи ва учинчи шахсларда эгалик аффиксларининг бўлиши шарт, эгалик аффикси эргаш гапнинг эгасини конкрет кўрсатиб туради (*келганимда, уйда йўқ эди — келганида, уйда йўқ эди*). Кесим таркибидаги эгалик аффикси ўзининг асл синтактик функциясини йўқотади, қаратқичли аниқловчи синтагмасини ташкил эта олмайди. Шунинг учун ҳам эгалик аффиксини қабул қилган сўз — кесим билан алоқада бўлган эга қаратқич келишигида эмас, бош келишикда келади (*меннинг келганимда, ... тарзида* ишлатилмайди).

Демак, кесим таркибидаги эгалик эга ва кесимнинг шахс ва сондаги мослигини кўрсатувчи белгига айланади.

Аммо кесимдаги эгалик аффикси кўп вақт ифодаланмайди. Бу ҳол, биринчидан, учинчи шахсда эгаликнинг умумий мазмунга таъсир этмаган ҳолда, туширилиши бўлса, иккинчидан, эгаларнинг ифодаланиши ёки уларнинг мавжудлиги умумий контекстдан аён бўлиб туришидир. Умуман ҳозирги ўзбек тилида кесим таркибида эгалик аффиксини ифодаламаслик тенденцияси устундир.

4. Эргаш гаплар мазмуни ва типига кўра, асосан икки составли дарак ёки истак-шарт билдирувчи буйруқ гаплар шаклида бўлади. Эргаш гапларнинг сўроқ гап ёки бошқа хил шаклда бўлиши кам учрайди: *Мен нима қилибманки, колхозни опичлаб катта қилган одамлар қатори қўшчинорнинг хўжайини бўламан? (А. Қў.) — Нега аччиғинг чиқади, қария? Нима дедимки, аччиғинг чиқа қолди? (М. Ибр.) — Қуллуқ, қуллуқ! — деган ҳолда тартиб билан гулхан теварагига ўтирдилар. (С. А.)*

Эргаш гап айрим ўринларда бир составли гап шаклида бўлиши ҳам мумкин. Эргаш гап асосан шахси умумлашган

ва шахссиз гап шаклида бўлади: *Қаёққа қарасанг, қарағайзор, қалин ўрмон, рус ери гўзал.* (О.) *Ҳозир қаёққа қарасанг, менга ўхшашлар...* (О.) *Кичкина жарликдан ўтилгач, батальон кутилмаганда қаттиқ оловга тутилди.* (О.) *Бир совлиғу беш қўзи «Йўқолган эмиш ўзи», Акт тузилиб, панада — Пул санарди* *Матқўзи.* (Ҳ. Рашид)

Эгаси ёки бирор иккинчи даражали бўлаги ифодаланмаган тўлиқсиз гап шаклидаги эргаш гаплар ҳам қўлланади: *Илгариланган сари, базмининг бутун дабдабаси аниқроқ сезилиб, Ерматни безовта қилаверди.* (О.)

Бош гапдан сўнг келган эргаш гаплар кўпроқ тўлиқсиз гап бўлади: *Лекин ачиқ тажрибаларни ҳисобга олиб, хавфнинг «кўзига дадил қарамоқчи бўлсангиз, ўйланги, эргага — бўрон! Шунда марра — сизники.* (О.)

5. Эргаш гапнинг интонацияси, албатта мустақил содда гап интонациясига ўхшамайди: эргаш гап охирида интонация тугалланмайди (бу ерда гап, маълумки, бош гапдан олдин келган эргаш гаплар устида боради. Бош гапдан сўнг келган эргаш гапларда интонация тугаллиги бўлади).

Эргаш гап интонациясининг тугалланмаганлиги айниқса кесими сифатдош, равишдош ёки шарт феъли орқали ифодаланган эргаш гапларда ёрқин кўринади. Аммо эргаш гапда интонация тугалланмаган бўлса-да, бу хил гап эргаш гапдан пауза билан ажралиб туради: *Уйга кирганимда, Мунира дераза олдида хомуш ўтирарди.* (Ҳ. Умарбк.)

Кўп ўринда мазмун ва позиция талаби билан эргаш гап билан бош гап орасидаги пауза жуда қисқаради: *Хат, у келмасдан олдин ҳам, бор эди. Йўлчи, қанча ақчаси бўлса ҳам, беришга тайёр эди. Берсанг, ейман, бермасанг, ўламан. Сидиқжон ишга Зокир ота ўйлагандан ҳам чечанроқ, ғайратлироқ чиқиб, сал кунда бутун звенонинг диққатини ўзига тортди.* (А. Қҳ.)

Аниқловчи эргаш гапнинг махсус типи (*сен айтган гаплар рост экан*) бош гапга ҳеч қандай паузасиз боғланади

6. Эргаш гапли қўшма гапнинг бош гап и с т р у к т у р а жиҳатидан мустақил бўлади. Бош гапнинг кесими барча сўз туркумлари билан ифодалана беради.

Айрим ўринда эргаш ва бош гапни бириктирувчи лексик ва грамматик воситалар бош гап таркибида бўлади (натижа эргаш гаплар ва эргаш гапларнинг бошқа баъзи турлари).

Бош гапнинг структурасига кўра ўзига хос баъзи хусусиятлари бор:

а) бош гап асосан икки составли гап шаклида бўлади. Аммо бош гап бир составли гап шаклида ҳам келади. Бунда бир составли гапнинг ҳамма турларининг қўлланиши харак-

терлидир. Бундай ва шунга ўхшаш ҳолларда бош гап структурасининг эркин шаклда қўллана олишига сабаб шуки, бош гап одатда иккинчи ўринда келади, унинг маъноси ва етишмаган бўлақлар, эргаш гапнинг мазмуни ва бўлақларининг маъносидан аён бўлиб туради.

б) бош гапнинг тўлиқсиз гап шаклида қўлланиши кўп учрайди: *Салгина иситма чиқарсанг, Баҳробод — она...* (А. Қҳ.) *Кеча кечқурун Тоҳиржон акам билан овқатланиб ўтиргандик, бирдан телефон жиринглаб қолди. Трубкини олсам, Мунира! (Ў. Умарбк.) — Илмингиз бор, тил биласиз, бир вақт қарабсизки полковник! — деди Бектемир хурсанд бўлиб. (О.) Хотинига мушукдай ишқаланиб турса қандоғ-у, ҳа деганда биқинига муштлаб турса қандоғ!* (А. Қҳ.) *Шундай лочинлар борки, кўкракларига қарасанг, туташ орден ва медал...Кўзинг қамашади (О.) У...нақ тақимига тушадиган қопқора узун сочларини елкасидан кестирмоқчи бўлганда, вой, акасидан еган калтаклари...* (Саид Аҳмад)

в) бош гап кўчирма гап шаклида: *Бир чол дедики, бу томонларда фрицлар жуда оз, катта йўллар йўқ. (О.)*

г) айрим бош гаплар барқарор конструкциялар ёки сўзлардан иборат бўлади, шунинг учун ҳам уларнинг кўпи кириш бўлак ва бирикмаларга яқинлашади (*маълумки, биласизми каби*). Масалан, *Нима қилайки, бизнинг муҳаббатимизнинг ўртасига тикан бўлган Қосимжон бўлмаса эди, алақачон етишган бўлар эдик. (Ҳ. Ҳ.) Тўғонбек узоқ вақт бозор оралаб юрди...Нима қилсинки, ёнида қора чақа йўқ. (О.) Нечук эканки, Саида раиснинг таклифини маъқул кўрмайд-ю, мажлис аҳли унинг райига юради. (А. Қҳ.)*

д) баъзи бош гаплар эргаш гап мазмунига бўлган муносабатни ифодалайди:— *Жуда зарур бўлса бу бошқа гап...* (О.) *Лагани тўлдириб, унинг устига мурч, кашничларни сепсанг борми...Нимасини айтасан. (Чх.) — Уйни шундақаям чангитиб юбордики, асти қўясан! (В. Ос.) Кучер аҳли ҳам ҳар хил хизматкор аҳли тирикчиликда уйқуга қонадимиз, ука?! Улганда — бошқа гап.. (А. Қҳ.)*

Махсус предикатив конструкциялар ва эргаш гаплар

Сифатдош, равишдош, ҳаракат номи ёки айрим сифатлар ва бор ҳамда йўқ сўзлари бошқарган конструкцияларда предикативлик мазмуни бўлиб, таркибида логик-грамматик ёки логик эгаси (субъекти) бўлади.

Бу хил конструкцияларнинг структураси ва грамматик хусусиятини ҳисобга олмай, фақат мазмунига (яъни предикативликнинг мавжудлигига) қараб эргаш гап деб ҳукм қилиш

тўғри бўлмас эди. Бу ҳол гап бўлаклари билан эргаш гаплар чегарасини йўққа чиқаради.

Бундай предикатив конструкцияларни, таркибида грамматик эганинг бўлиш ёки бўлмаслигига қараб, икки турга бўлиш мумкин: 1. Таркибида эгаси бўлган конструкциялар. 2. Таркибида эгаси бўлмаган конструкциялар. Бу хил конструкцияларнинг эгаси гапнинг асосий қисми билан умумий бўлади (*Эрталаб мактабга келиб, ҳаммамиз синфимизни тозалашга тушдик. Уйга борганимда, сени кўрар эканман*).

Таркибида эгаси бўлган предикатив конструкцияларнинг (*Ҳаво булутланиб, ёмғир ёға бошлади. Мен ёзаётганимда, сен ўқиб ўтирдинг*) ўзига хос хусусияти бор ва иккинчи хил предикатив конструкциялардан фақат структурасига кўра эмас, мазмунига кўра ҳам фарқланади. Бу хил конструкцияларнинг эгаси бўлгач, кесими ҳам албатта бўлади, кесимлари бошқарувчи бўлаклар — сифатдош, равишдош, ҳаракат номи, айрим сифат ёки *бор* ва *йўқ* сўзларидир. Шуниси борки, бундай гапларнинг эга ва кесимлари ўзаро шахсда, сонда мослашмайди. Аммо эга ва кесимнинг шахсда ҳамда сонда мослашиши ҳозирги ўзбек адабий тили учун хос эмас (қуйидаги содда гапларда ҳам эга ва кесим мослашмайди: *мен ўқитувчи, сен ўқитувчи, у ўқитувчи*. Учинчи шахсда феъл кесимлар ҳам мослашмайди ва ҳоказо). Предикатив конструкцияларнинг эгаси бош келишиқда келади, бинобарин, у грамматик эга бўлади. Бу эгани қаратқич келишиқ формаси билан алмаштириб бўлмайди (*Мен келгач, мен келганда ёки мен келганимда*). Аммо сифатдош ёки ҳаракат номи бошқарган конструкцияларнинг эгасини, кесими таркибида баъзан қўлланган эгалик қўшимчасига қараб, қаратқич келишиқда деб назарий жиҳатдан тахмин қилиш ҳам мумкин. Лекин маълум сўз таркибидаги эгалик қўшимчасига қараб, шу сўз оид бошқа бир бўлакни қаратқичда деб ҳукм қилиш ҳар вақт тўғри бўлавермайди. Масалан, *мен келганим йўқ* бирикмасидаги *мен* сифатдош таркибидаги *-и м* га кўра қаратқич келишиғи деб ҳукм этилади. Аммо ҳозирги ўзбек адабий тили нуқтаи назаридан, *мен* олмоши эга сифатида анализ қилинади. Бундай таркибдаги эгалик суффикси ўзининг функциясини тамоман йўқотгандир.

Шуниси характерлики, сифатдош конструкциянинг кесими таркибида эгалик бўлса ҳам, кўп конструкциялар параллел қаратқичли конструкцияли эмас. Қуйидаги мисолларда эга ҳар вақт бош келишиқда қўлланади ва қаратқичли конструкция билан алмашмайди: *...Мен жар ёқасига келган вақтимда, мен ўпқонга қулаб кетаётганимда, сиз аразлаб қараб турдингиз*. (Ас. М.) *Машина шу жойдан чапга қараб кетадиган бў-*

гани учун, Манзура ҳамроҳларига миннатдорчилик билдириб, тушиб қолди. (Ас. М.) Одамлар ҳарф таниб, сал-пал ўқийдиган бўлгандан кейин, Урмонжон правлениенинг олдига ҳамма бригада ва ҳамма звено бошлиқларини ўқишга мажбур этиш масаласини қўйди. (А. Қх.)

Сифатдош конструкциясининг ҳол функциясида бўлган бу турида эгалик қўшимчаси жуда кам қўлланади. Қўлланган ўринда ҳам у изофа конструкциясини ташкил этмайди. Бундай вазиятдаги эгалик аффикси эга ва кесимни бир-бирига боғловчи, уларни бир-бирига мослаштирувчи воситага айланади. Демак, бу вазиятда эгалик аффиксининг функцияси томонан ўзгаради.

Демак, бу хил сифатдош конструкциялардаги эгаликка қараб эгани қаратқичда деб тушуниш тўғри бўлмайди.

Эгалик қўшимчаларига қараб, маълум сўзлар қаратқичда деб ҳукм этилганда, *мен келди-м, мен келса-м* гапларининг таркибидаги эгалик билан боғланган *-м* қўшимчасига қараб, *мен* сўзини қаратқичда деб ҳукм этиб, бу конструкцияларни ҳам изофа бирикмаси дейишга тўғри келарди. Демак, маълум конструкциялар изоҳланар экан, уларнинг ҳозирги ўзбек тилидаги хусусияти, янги маъно ва функцияси ҳисобга олиниши шарт.

Ҳол функциясидаги сифатдош конструкцияларни қаратқичли бирикмадан келиб чиққан деган фикр ҳам етарли асосга эга эмас. Дастлабки тарихий ёдномаларда бу хил конструкцияларнинг кесимида эгалик қўшимчаси бутунлай қўлланмаган, эганинг қаратқичда келиши ва кесимга эгалик қўшимчасининг қўшилиши сўнги, ҳозирги замон, даврга тааллуқли ҳодисадир.

Махсус феъл конструкцияларида пауза масаласи. Аниқловчи функциясидаги сифатдош конструкциялар (*Қизи муқофотланган кампир ҳикоя қилди*), кесими белги-хусусият ифодаловчи конструкциялар (*меваси кўп дарахт шафтоли бўлади; ақли бор одам дарров пайқаб олади*) ўзлари оид сўздан пауза билан ажралмайди, умумий бир тон, интонация билан талаффуз этилади. Шу хусусиятлари билан бу хил конструкциялар, қўшма гапни ташкил этган бошқа структурадаги эргаш гаплардан фарқланиб туради.

Гапни чегаралашда интонация ва паузанинг роли маълум даражада бўлса-да, аммо гапни белгиловчи критерия бўла олмайди.

Аниқ эргаш гап деб тан олинган конструкциялар бош гапдан пауза билан ажралмаслиги, аксинча, айрим сўз бирикмалари эргаш гап интонацияси — паузаси билан талаффуз этилиши мумкин.

Қуйидаги эргаш гаплар ва сўз бирикмаларининг интонациясига диққат этинг: 1.— *Болтабой ака, шу олмачойни ичмаса нима қилади?* (А. Қ.) *Йўлчи шу чоқ қанча оқчаси бўлса ҳам беришга тайёр эди...* (О.) *Шундан кейин бир йил ўтар-ўтмас ўлган.* (О.) *Чиндан оёғи соғкаби югурар эди.* (О.) ... *шу ҳам одам-ку деб гапимга қулоқ солган эмас.* (А. Қ.) 2. *Рекомендацияни ёзиб бўлиб, йироқлардан кўриниб турган кўмкўк тоғларга қаради.* *Худди аллақачон уйғонган-у, шунга махтал бўлиб ётгандай, Сидиқжон дарров ўрнидан турди.* (А. Қ.Ҳ.)

Интонация ва пауза эргаш гапларни ажратишда асосий критерия бўлганда, ҳар қандай эргаш гапларнинг бош гапнинг кесимига яқин шаклини эргаш гапликдан чиқариб юборишга тўғри келади, чунки эргаш гап бош гапнинг кесими билан ёнма-ён келса, улар орасидаги пауза йўқолади, улар умумий бир интонация билан талаффуз этилади.

Эргаш гапдаги интонация ва пауза масаласи содда гапнинг интонация ва паузаси билан тенг қилиб олинмаса, эргаш гапнинг эргаш гап эканлиги, бошқа бир гапга ҳам маънода, ҳам шаклан, ҳам интонацияда тобе эканлиги ҳисобга олинса, эргаш гап учун алоҳида интонация ва паузанинг бўлишини шарт қилиб қўйиш тўғри эмаслигини тушуниш қийин бўлмаса керак. Бу хил конструкцияларнинг бош гапдан пауза билан ажралиб турмаслигининг сабаби уларнинг аниқловчи функцияда бўлишидир. Маълумки, ҳозирги ўзбек тилида аниқловчи ўз аниқланмишидан олдин келади ва улар орасида ҳеч қандай пауза берилмайди. Аниқловчи функциясидаги конструкция ҳам ана шу қонуниятга мувофиқ, ўзи изоҳлаётган сўздан пауза билан ажралмайди. Бундан ҳозирги ўзбек тилининг ўзига хос хусусиятидан, ички структурасидан келиб чиқиш зарурияти туғилади.

Сифатдош конструкциянинг тўлдирувчи вазифасида келувчи тури (*Москвага Карим кетганини бугун эшитдим*) ҳам пауза билан ажралмайди. Бу хил конструкциялар эргаш гап бўла олмайди. Аммо уларнинг эргаш гап бўла олмасликларига сабаб уларнинг пауза билан ажралмасликлари эмас, балки грамматик эга ва кесимнинг йўқлигидир: бу хил конструкциялар қаратқичли конструкция билан алмашади ва улар белгисиз қаратқичли синтагмани ташкил этади.

Юқоридаги мулоҳазалардан қуйидаги хулосалар келиб чиқади:

1. Кесимнинг шахс билан тусланиши ва, бинобарин, эга ва кесимнинг шахсда мослашиши ўзбек тили учун характерли хусусият бўла олмайди. Сифатдош ва равишдошнинг шахс

билан тусланмаслиги унинг кесим вазифасида келишига монелик қила олмайди.

2. Махсус феъл конструкцияларнинг кесими таркибидаги эгалик қўшимчасига қараб, уларни изофа бирикмаси деб ҳукм чиқариб бўлмайди. Бундай таркибдаги эгалик ўзининг асл функциясини йўқотиб, кесимлик белгисига, ҳаракатнинг ким томонидан бажарилганини кўрсатувчи формантга айланиб қолгандир.

Шу билан бирга сифатдош таркибида эгалик қўшимчасининг қўлланиши эпизодик характерга эга бўлмоқда.

3. Эргаш гапни белгилашда интонация, пауза асосий айирувчи критерия бўла олмайди. Эргаш гап грамматик ва семантик хусусиятига кўра белгиланади.

Таркибида ўз эгаси бўлган предикатив конструкциялар эргаш гап саналади. Аммо бу эргаш гап оддий содда гаплардан ва кесими шахс билан тусланган эргаш гаплардан фарқланади. Бундай гапда маъно ва интонацион тугаллик албатта оддий содда гапники каби бўлмайди. Лекин бу хил эргаш гап турлари ҳам таркибида эга ва кесимининг бўлиши ва нисбий фикр тугаллигини ифодалаши билан кесими шахс билан тусланган эргаш гаплардан фарқланмайди.

Умуман, таркибида ўз эга ва кесими бўлган феъл конструкцияларни сўз бирикмаси деб тушунилса, гап билан сўз бирикмаси ўртасида фарқ йўқолган бўлар эди.

Равишдош конструкциялар

Таркибида ўзининг алоҳида эгаси бўлган равишдош конструкцияларни эргаш гап ҳисоблаш зарур, чунки:

а) бундай конструкциялар таркибида эга бўлиб, у ҳар вақт бош келишиқда бўлади.

б) равишдош конструкциялар қаратқичли конструкция билан алмашмайди.

в) нормал эргаш гаплардаги каби, нисбий фикр тугаллигини ифодалайди.

Равишдош конструкцияларнинг эга ва кесимлари мослашмайди. Бу ҳолат равишдошнинг ўз ички хусусиятидан келиб чиқади ва, умуман, мослашиш эргаш гапни белгиловчи асосий критерия бўла олмайди.

Равишдош қўйидаги эргаш гапларнинг кесими функциясида келади:

1. Пайт эргаш гап: *Болта тушгунча, тўнка дам олар. (Мақол) ...Булут силжитмай олтин нар, ... Жонтемир қуюқ бир завқ билан турарди. (У.) Манзуранинг овози кўтарила бошлагач, Сатторов Манзурани тўхтатиб қўйди. (Ас. М.)*

2. Қиёслаш мазмунидаги эргаш гап: *Қўйдайд бўлиб, минг йил яшагунча, шердай бўлиб, бир кун яшамоқ афзал.* (Уйғ.)

3. Сабаб эргаш гап: *...Бир пахтачи бойдан хотин устига совчи чиқди, ёши элликдан ошган экан, ўғил-қизлари кўп; лекин, пул қутуртириб, ёш қизга уйланишни орзу қилган.* (О.)

4. Равиш эргаш гап: *Қирқ кунда бутун халқ ёпирилиб, Каттакон Фарғона каналин қаздик.* (Ғ. Ғ.)

5. Шарт эргаш гап: *Жафо чекмай, жонона қайда.* (Фольклор) *Сен келмагунча, мен бормайман.*

Равишдош конструкция маълум эргаш гапларнинг кесимигина бўлиб келмай, эргашган-боғланган қўшма гапларни ташкил этган содда гаплардан бирининг (одатда, биринчисининг) кесими ҳам бўлиши мумкин: *Пахта йилдан йилга мўл бўлиб, фойдаси ҳам ошиб турибди.* (О.) *Онда-сонда арвалар ғижирлаб, «пўшт-пўшт» деган товушлар, қичқириқлар эшитилди.* (А. Қ.)

Бу қўшма гаплар таркибидаги кесими равишдош шаклида бўлган биринчи гап иккинчи гапга тобе эмас, демак, унинг мазмунан эргаш гаплик хусусияти йўқ.

Равишдошнинг бир шакли, бир томондан, бир неча хил эргаш гапнинг кесими бўлиши мумкин (масалан, *-гунча* шакли), иккинчи томондан, равишдош конструкциянинг ўзи ҳам кўп мазмунлидир. Ҳар бир равишдош конструкцияда бир неча эргаш гап мазмуни англашилади: *Куз келиб, мевалар тамом пишди.* Бу эргаш гапда пайт маъносидан ташқари, сабаб-натижа мазмуни ҳам бор: *Вужудини қоплаган оналик меҳри ғолиб келиб, туни билан тортган азоби ҳам эсидан чиқди.* (П. Т.)

Бу типдаги гапларда ҳам равиш (ҳолат), ҳам пайт, ҳам сабаб-натижа мазмуни англашилади.

Юқорида келтирилган эргаш гапларда бир неча мазмун ифодаланса ҳам шу мазмунларнинг бири устун бўлади ва шунга қараб ҳукм этилиб, эргаш гапнинг маълум бир турига киритилади.

Сифатдош конструкциялар

Сифатдош тилда энг актив қўлланувчи сўз турларидандир. Ҳозирги ўзбек адабий тилида сифатдошнинг *-ган* шаклли тури хилма-хил вазифада кенг ишлатилади: *Ўқиган бола* — бу ҳолатда сифатдош ҳам феъллик, ҳам сифатлик хусусиятига эга бўлади. *Бола ўқиган* — бу ўринда сифатдош ўтган замон феъли функциясида келади. Аммо у оддий ўтган замон

фeъли (ўқиди)дан ўзининг семантик хусусияти билан фарқланади: бу ҳолатда ҳам унинг белги-хусусият ифодалаш маъноси маълум даражада сақланади. *Бола ўқиганда*,...— сифатдошнинг бу шакли ҳам феъллик, ҳам отлик хусусиятига эга, аммо унинг феъллик хусусияти кучли. *Бола ўқиганга*...— бу ҳолатда сифатдошда отлик хусусияти нисбатан устундир.

Сифатдошнинг бошқа маъно ва функцияга кўчишида келишик ва кўмакчиларнинг роли каттадир. Бу вазиятдаги келишик ва кўмакчилар ўзларининг аслий вазифаларини йўқотиб, янги вазифага ўтадилар, улар энди оддий икки сўзни синтактик-семантик муносабатини ифодаловчи шакллар эмас, балки бир конструкцияни иккинчи бир конструкция билан муносабатга киритувчи воситалар бўлиб қолади; шундай қилиб, улар ўзлари қўшилиб келаётган сўз туркумининг маъно ва вазифасини, шунингдек, ўзларининг грамматик маъно ва функцияларини ҳам ўзгартади.

Сифатдош ҳар қандай вазиятда ҳам феъллик хусусиятини сақлайди. Шу хусусиятига кўра сифатдош маълум сўзларни бошқариб кела олади: *яхши ўқиган бола, китобни ўқиган бола* каби. Бу ҳолатда сифатдош ўзидан сўнг келаётган отга боғланиб, унинг хусусиятини ифодалайди, бугина эмас, у ўзи бошқариб келаётган сўзларни ҳам ўзи орқали аниқланмиш — отга бўйсундиради, эргаштиради. Агар сифатдош бошқараётган бўлақлар таркибида эга вазифасидаги бўлақ бўлса, сифатдош конструкциянинг, сифатдошнинг хусусияти тамоман ўзгаради: *Карим кеча ўқиган китобни мен олдим*. Бу ҳолатда сифатдош: 1) *аниқланмиш-отнинг* (китобнинг) ҳаракат белгиси бўлмай, сифатдош конструкция таркибидаги эганинг ҳаракат белгиси бўлиб қолади (ўқиган — китоб эмас, ўқиган — Қаримдир); 2) ўзи бошқариб келаётган конструкцияни яхлит ҳолда *аниқланмиш-отга* бўйсундиради, боғлайди; бутун сифатдош конструкция аниқланмиш-отнинг аниқловчисига айланади. Агар бундай конструкция ёлғиз қўлланса, мустақил содда гап бўлади: *Карим кеча ўқиган*.

Таркибида эгаси бўлган конструкция отга эмас, феълга ёки хусусият ифодаловчи бирор сўзга боғланиши ҳам мумкин. Бу ҳолатда сифатдош маълум келишик ёки кўмакчини талаб этади ва белгидан англашилган мазмуннинг рўй бериш пайтини ифодалайди: *Салим келганда, Карим уйда йўқ эди* (ёки ўтирган эди).

Таркибида эгаси бўлган сифатдош конструкциялар янги хусусиятга, янги сифатга эга бўлади. Унда грамматик томондан эга ва кесими бўлади, бу ҳолат унинг маълум нисбий фикр ифодалашига имкон беради. Демак, сифатдош конструкциянинг бундай тури гапга айланади. Аммо бундай гап эргаш

гап бўлади, чунки у бошқа гап таркибидаги бирор бўлакни изоҳлайди, унга тобе бўлади. Бу ҳолатда сифатдош эргаш гапни бош гапга боғловчи восита ҳам бўлиб келадики, бу рус тили эргаш гапларидаги тобе боғловчи ва боғловчи вазифасидаги воситаларни эслатади. Ҳозирги ўзбек тилидаги сифатдош конструкция, рус тилидаги каби, эргаш гап вазифасида ҳам, сифатдош обороти вазифасида ҳам кела олади.

Сифатдош конструкциянинг бола ўқиганига ... типидagi кўриниши эргаш гап бўла олмайди, чунки уни гап дейиш учун грамматик асос йўқ. Бу бирикма таркибидаги бола субъект бўлса ҳам, грамматик жиҳатдан эга эмас, у белгисиз қаратқичдадир, шунинг учун уни қаратқичли кўриниши нормал ҳолат ҳисобланади: *Боланинг ўқиганига..* Ваҳоланки, ҳол функциясида келган сифатдош конструкцияларни, кесими таркибида эгаллик қўшимчаси бўлса ҳам, қаратқичли синтагма билан алмаштириб бўлмайди: *Иситмаси кўтарилганидан ташвиш тортди.*

Шундай қилиб, сифатдош конструкциялар бир хил хусусият ва функцияга эга эмас, шунинг учун унинг ҳар бир турига алоҳида ёндашишга тўғри келади.

Сифатдош конструкция мазмуни ва функциясига кўра уч гурूपпани ташкил этади.

1. Сифатдош конструкцияларнинг биринчи группаси. Сифатдош конструкцияларнинг биринчи группаси ҳол функциясида келади. Бундай конструкцияларнинг кесими қуйидаги шаклларда бўлиши мумкин:

Чиқиш келишигида: *Уй қоронғи бўлганидан, деразани очиб қўйдим...* (О.)

Урин келишигида: *Ёш шофер «Победа»ни чапга бурмоқчи бўлиб турганида, бехосдан тўсатдан тўғрисида машина чиқиб қолди.* (Ҳ. Ғ.)

Кесими турли кўмакчи ёки кўмакчи функциясидаги сўзлар билан бирикади: *Ҳамма чиқиб бўлгандан кейин, Бўтабой ака баланд овоз билан бригадирларни чақирди, гарчи буларнинг қаерда ва нима иш қилиши маълум бўлса ҳам, ҳаммасига топшириқ берди.* (А. Қ.) *Аммо бунинг сингари тўй-никоҳларнинг «енг ичида» — биров билиб, биров билмайдиган йўсинда бўлишига шионгани учун, ташвиши зўраяр, ҳовлиқар эди.* (О.) *Бошини кўтариб, милтилаб тикилаётган Аёзни кўриб, ҳайратдан қотиб қолди, севинчидан кўзларига ёш келган ҳолда, болага отилди.* (М. Ибр.)

Сабаб мазмунини ифодалаб, кесими жўналиш келишигида бўлган конструкциялар ҳам сифатдош конструкциясининг биринчи группасига киради: *Роҳат — роҳат ширин даврон сурганимга, вақтим чоғ.* (Ҳ. П.)

Бундай конструкция кам қўлланади.

Сифатдош *-дай||-дек* қўшимчасини олиши ва ҳолат, қиёслаш, ўхшатиш мазмунини ифодалаш мумкин:— *Айтсам, тилим куюди, айтмасам, дилим куюди, жон ака!— деди қори, бутун вужуди ўртаниб кетаётгандай...* (А. Қ.)

Сифатдош пайт мазмунини ифодаловчи *-ар, -мас* шакли ҳам биринчи группа сифатдош конструкциясини ташкил этади: *Чироқ ўчар-ўчмас, парда очилди.*

Эмоқ феъли билан бириккан сифатдош: Модомики, ҳаққингизда шу қобилда сўз юрар экан, албатта, беҳуда бўлмаса керак деб ўйлайман. (О.)

Сифатдош конструкциянинг биринчи группасида сифатдош кесим вазифасида келади ва унинг сифатдошлик хусусияти (бошқа бир отни аниқлаш хусусияти, яъни сифатлик хусусияти) маълум даражада сусаяди. Шундай экан, унинг бир хусусияти — феъллик хусусияти қолади; бу ҳолатда у кесимлик функциясини бажаради. Сифатдошдан сўнг қўшилиб келадиган формантлар уни бошқа бир кесимга тобе қилиб қўяди, демак, сифатдош эргаш гапнинг кесими бўлиб келади.

Шундай қилиб, биринчи группа сифатдош конструкциялар:

а) мазмунан — пайт, сабаб, ҳолат (равиш), қиёслаш маъноларини ифодалайди;

б) кесими асосан чиқиш, ўрин-пайт, жўналиш келишигида келади ёки кўмакчи билан бирикади;

в) бош гапнинг кесимига ёки феълдан ифодаланган бирор бўлагига боғланади ва уни изоҳлайди.

г) кесими таркибида эгалик қўшимчаси кам қўлланади ва у эганинг қаратқичда эканини кўрсатиш учун эмас, аниқлик, конкретлик учун қўлланади.

д) таркибида эгаси бўлиб, у бош келишикда келади.

е) бу хил конструкциялар ҳозирги ўзбек адабий тилида қаратқичли конструкция билан алмашмайди.

Сифатдошнинг биринчи группаси ҳозирги ўзбек адабий тилида эргаш гаплар гуруҳини ташкил этади дейишимиз учун бутун асос мавжуддир.

Сифатдош конструкциянинг биринчи группаси қуйидаги эргаш гаплар функциясида қўлланади:

Пайт эргаш гап. 1) Сифатдош ўрин келишигида келади: *Қиз орзу — ҳавас кўролмаган онасининг дашном ва зихновларидан ўлар ҳолатга етганда, бахтига, ер ислоҳоти бўлиб қолди.* (А. Қ.) *Водиларни яёв кезганда, бир ажиб ҳис бор эди менда.* (Ҳ. О.)

Пайт эргаш гапнинг бу типи жуда кенг қўлланади.

2) Сифатдош, ўрин келишигида келган *чоқ, дам, пайт, замон, кез, маҳал, вақт* сингаги пайт билдирувчи сўзлар билан

бирикади; бу сўзлар ўзининг аслий маъноси ва функциясини йўқотиб, боғловчи вазифасидаги сўзга айланади: *Сен ёв билан отишган дамда, ўқ ташисам пайдарнай сенга.* (У.) *Мен Абубакирнинг қўйини боқиш учун ёлланган кезимда, Уразали ҳам ҳар йилгидек Қутирлаган шахрининг ярим қўйини боқди.* (С. Муқонов).

Сифатдош пайт билдирувчи ҳамон сўзи билан бирикканда, ўрин-пайт келишиги қўшимчаси қўлланмайди:— *Колхозимизнинг номини Ленин қўймоқликни сўрар эдим,— деган ҳамон, бу таклифни ҳамма бирдан чапак чалиб қабул қилди.* (Ғ. Ғ.)

3) Сифатдошнинг *-(а)р, -ма+с* аффиксли шакли: *Орадан беш минут ўтар-ўтмас, Норбуви яна қайта саройга кирди.* (Ҳ. Шамс)

4) Чиқиш келишиги қўшимчасини олган сифатдош бери, буён кўмакчилари билан бирикади: *Исомиддинов келгандан бери, ҳар кун шундай суҳбат бўларди.* (Ҳ. Шамс)

Сифатдошнинг кесими жўналиш келишигида бўлиб, қадар кўмакчиси билан бирикади: *Машина келганга қадар, колхоздаги янгиликлар ҳақида суҳбатлашиб ўтирдик.* (Р. Файз.)

5) Сифатдошнинг *-масдан* шакли: ... *Юлдуз сайр этиб кўчмасдан, Жонтемир қуюқ бир завқ билан турарди.* (У.)

Бу сифатдош пайт мазмунини ифодаловчи сўзлар билан бирга қўлланиши мумкин: *Пайшанба кун и эрталаб смена бошланмасдан аввал, Фариха слесарни ушлаб, цех бошлигининг идорасига судраб қолди.* (Ас. М.)

6) Сифатдош чиқиш келишиги қўшимчасини олади ва сўнг, кейин кўмакчи сўзлари билан бирикади: *Наққош кетгандан сўнг, шоёр эшикка чиқди.* (О.) *Етти самолётнинг ҳаммаси емирилгандан кейингина, партизанлар кўздан ғойиб бўлдилар.* (М. Муҳамедов)

7) Сифатдошнинг эмоқ феъли билан бирикиши: *Солижон ёнида ўтирган йигитдан сўраган эди, у кулиб қўйди.* (А. Қ.) *Булар ҳали кўришиб бўлмаган ҳам эдилар, эшикдан иккита қиз қувлашиб кирди.* (Ҳ. Шамс) *Юлдузлар хиралашиб, жимгина сўнар экан, Шокир ота унинг қўлидан тутиб, куч билан судраб етаклади.* (О.)

Бу турдаги эргаш гапларда интонациянинг роли каттадир.

Сабаб эргаш гап. 1) Сифатдош учун, сабабли (сабабдан) кўмакчилари билан: *Урмонжон бошига каттакон оқ қалпоқ кийиб олгани учун, юзи кичкина ва қопқора кўринар эди.* (А. Қх.) ... *Гулсум билан ўзи ўртасидаги воқеани эслгани сабабли, Холмуроднинг руҳи изтироб чекди...* (П. Т.)

2) Сифатдош чиқиш келишиги қўшимчаси билан: *Холам-*

нинг бола-чақалари бўлмаганидан, уйлари бизникига ўхшаш тўс-тўполон эмас, йиғинчоқлик (Ғ. Ғ.)

3) Сифатдош жўналиш келишигида: *Гуллар очиб, нурлар сочиб юрганимга вақтим чоғ.* (Ҳ. П.)

Шарт эргаш гап. 1) Сифатдош ўрин келишигида: *Агар хат тўғрисида бир оғиз гапирилганда, Саудий ўша кунни журнал идорасида бўлган гапларни бошдан-оёқ айтиб берар эди.* (А. Қҳ.)

2) Ўрин келишигидаги сифатдош эмоқ феъли билан: *Уруш бўлмаганда эди, кўп жойларни кўрар эдик.* (А. Қҳ.)

3) Сифатдошнинг -(а)р шакли эмоқ феъли билан: *...агар Насибани ўқишдан қолдириб, курортга олиб кетар экансан, сендай жияним йўқ.* (А. Қҳ.)

Тўсиқсиз эргаш гап. Ўрин келишигидаги сифатдош ҳам ёрдамчиси билан бирикади: *Отанг мироб бўлганда ҳам, тўғон бошида бўл.* (Мақол)

Ухшатиш эргаш гап. Сифатдош -дай формаси билан: *Абдусамдқори курсига ўтираётиб, худди қизиқ нарса тўсатдан эсига тушгандай, ниқ этиб кулиб юборди.* (А. Қ.)

Сифатдошнинг -р шакли эмоқ билан бирикиб, нисбий эргаш гапларнинг кесими функциясида келади:

а) тўлдирувчи эргаш гап: *Кимки айларкан ёмон ният халойиқ исмига, парчаланг, дўлдай қуюлсин ўқларингиз устига!* (Ҳ. Зоҳид)

б) эга эргаш гап:

Кимки ҳар йили чигитни ернинг намига эрта экар экан, у мўл ҳосил олади.

в) аниқловчи эргаш гап: *Ким ёлғон сўзлар экан, унинг чин сўзига ҳам ҳеч ким ишонмай қўяди.*

г) ўрин эргаш гап: *Артелнинг идора қилишдаги олий органи — унинг йиғилишидир. Қаердаки бу тартиб бузилар экан, у ерда колхоз хўжалиги катта зарар кўради.* (Газ.)

Маълумки, сифатдош ўтган замон феъли учун асос бўлади. Бу ҳолда у бош гапнинг кесими (албатта, эргаш гапли қўшма гапни тузувчи бошқа воситалар билан бирга) бўлиб келиши мумкин: *Ҳосилдор узумнинг донаси шунчалар тўлганки, кўрган кўз чиройдан қамашар.* (А. И.)

Ўтган замон вазифасидаги сифатдош турли-туман эргаш гапларнинг кесими бўлиб келиши мумкин. Бу ҳолда сифатдош бўлмоқ (баъзан — эмоқ) феълнинг равишдош, шарт, буйруқ шакли билан бирга қўлланади: *Карима келган бўлса, ... Карима келган бўлиб, ... Яхши бўлиб қолган бўлсин деб ...* каби.

Шундай қилиб, сифатдош конструкциянинг биринчи группасини ташкил этган сифатдош қуйидаги шаклларда бўлади:

Сифатдош ўрин-пайт, чиқиш (айрим ҳоллардагина жўналиш) келишигида келади.

Сифатдош кўмакчи ёки кўмакчи вазифасидаги сўзлар билан бирикади. Бунда сифатдош бошқарувчи сўзнинг харақтерига кўра, бош келишик ёки чиқиш келишиги шаклида бўлади.

Сифатдош бош келишик шаклида бўлиб ҳеч қандай лексик, грамматик восита билан бирикмайди (желар-келмас).

Сифатдош *-дай||-дек* қўшимчаси билан бирга қўлланади.

II. Сифатдош конструкцияларнинг иккинчи группаси. Сифатдош конструкциянинг иккинчи группаси аниқловчи функциясида келади. Бунда сифатдошли конструкциянинг кесими эса ҳеч қандай қўшимча олмайди: *Карим айтган ҳикоя ҳаммани қизиқтиради. Қизи мукофотланган кампир сўзлади.*

Сифатдош конструкциянинг бу группаси эргаш гап ҳисобланган сифатдош конструкциянинг биринчи группасидан ўзининг қуйидаги хусусиятлари билан фарқланиб туради:

1. Биринчи группа конструкцияда сифатдош кесим функциясида бўлиб, унда феъллик хусусияти кучлидир. Иккинчи хил конструкцияда сифатдош фақат кесимлик эмас, аниқловчилик функциясини ҳам бажаради. Бунда сифатдошнинг феъллик хусусияти анча сусаяди. Шу сабабдан бўлса керак, иккинчи хил конструкция бир бўлак тарзида уқилади; сифатдош аниқловчи ўзига оид сўзлар билан бириккан ҳолдагина бошқа сўз билан муносабатга кириша олади. Шунга қарамай, шаклан, грамматик нуқтаи назардан, ўз ичида эга ва кесимлик муносабати бўлади.

2. Сифатдош конструкция иккинчи группасининг интонацияси аниқланмиш сўзнинг интонацияси билан қўшилиб кетади ва бу хил конструкциядан сўнг пауза берилмайди. Сифатдош конструкцияси биринчи группасининг интонацияси ўзига хос бўлиб, бош гапдан пауза билан ажралиб туради.

Баъзи ҳолларда, шеърий талаб билан, сифатдош конструкция ўз аниқланмишидан сўнг келиб, пауза билан ажралиши ҳам мумкин: *Кўрдим бир қизни, лола лабли, Сунбул сочили, парқи очилган.* (С. Абд.)

3. Сифатдош конструкциянинг иккинчи группаси аниқловчилик функциясида бўлади ва шу сабабдан ҳеч қандай қўшимча ёки кўмакчи қабул қилмайди.

4. Сифатдош конструкциянинг бу группасининг эгаси туширилмайди. Агар туширилса, сифатдошнинг функцияси тамом ўзгаради. Қиёсланг: *Қизи мукофотланган кампир гапирди* ва *Мукофотланган кампир гапирди*. Агар сифатдош аниқлик даражасида бўлса, эгаси туширилгач, мажхул даража

шаклига ўтади: *Карим айтган ҳикоя қизиқ экан ва Айтилган (айтган эмас!) ҳикоя қизиқ экан.*

Сифатдошли конструкциянинг иккинчи группаси ўзининг баъзи бир хусусиятлари билан (отлашиши: *Салим айтганни айтма* ва юқорида кўрсатиб ўтилган хусусиятлари билан) оддий сўз, сўз бирикмасига жуда яқин туради.

Аммо бу типдаги сифатдош конструкцияларни сифатдош конструкцияларнинг биринчи группасига яқин хусусиятлари бор: таркибида эгаси бўлади; эга бош келишикда келади; эга ва кесим мослашмайди.

Эгаси бош келишикда бўлган конструкция баъзан қаратқичли конструкция билан алмашиши ҳам мумкин: *Каримнинг айтган ҳикояси ҳаммани қизиқтирди.* Аммо бу икки конструкция параллел конструкция эмас, ҳар иккисининг мазмуни икки хил бўлиб, бошқа-бошқа мақсадларда қўлланади. Эгаси бош келишикда бўлган конструкцияда умуман қандайдир ҳикоя ҳақида фикр юритилади, қаратқичли конструкцияда эса ҳикоя конкрет бўлиб, у *Каримга* қарашлидир.

Бундан ташқари, бу типдаги кўп конструкциялар қуйидаги ҳолларда қаратқичли конструкция билан алмашмайди.

а) Агар кесим ўзлик ёки мажҳул шаклда бўлса: *Қизи мукофотланган кампир сўзлади.*

б) Агар эгаси таркибида эгалик қўшимчаси бўлса: *Меvasи пишган дарахт қулади* каби.

Юқорида айтиб ўтилган хусусиятларига кўра, сифатдош конструкциянинг бу группасини сўз бирикмаси деб ҳукм этиш бирикма белгилари ва табиатига мос келмайди. Бундай предикатив конструкцияни сўз бирикмаси дейиш ҳар қандай предикатив бирикмани сўз бирикмаси дейишга олиб келган бўлар эди.

Шу мулоҳазаларга кўра, сифатдош конструкциянинг иккинчи группасини эргаш гапларнинг махсус типини деб номлаш маъқул бўлар эди.

Бу хил сифатдош конструкцияларнинг таркибидаги эга иш — ҳаракатни юзага келтирувчи субъект бўлиб, ҳозирги замон нуқтаи назаридан, уни бош келишикдаги бўлак, яъни эга деб тушунмоқ керак.

Аниқловчи функциясида бўлган сифатдош конструкцияларнинг бир характерли хусусияти бор: улар, сифат ёки сифатдош орқали ифодаланган аниқловчилар каби, отлашганда, икки хил ҳолатга эга бўлади:

1) эгаси таркибида эгалик қўшимчаси бўлган конструкциялар отлашганда ҳам ўзининг грамматик хусусиятларини йўқотмайди — эга-кесимлик муносабатини сақлайди. Демак,

эргаш гапнинг махсус тип сифатида эргаш гапли қўшма гапни ташкил этади. Қиёсланг:

а) *Қизи мукофотланган кампирни кўрдим—Қизи мукофотланганни кўрдим.*

б) *меваси тез пишадиган дарахт шафтолидир — Меваси тез пишадигани шафтоли дарахтидир.*

2) эгаси таркибида эгалик қўшимчаси бўлмаган сифатдош конструкция отлашганда ўзининг айрим грамматик белгисини ўзгартади — эга вазифасидаги сўз белгили ёки белгисиз қаратқич келишиги шаклига ўтади: *Салима айтган ҳикояни ҳаммамиз мароқ билан эшитдик — Салима айтганни ҳаммамиз мароқ билан эшитдик.*

Сифатдош конструкциянинг бу кўринишини қаратқичли синтагма билан алмаштириш мумкин: *Салиманинг айтганини...*

Шундай қилиб, сифатдош конструкциянинг иккинчи кўриниши отлашганда, сўз бирикмасига — ёпиқ сифатдош оборотга айланади.

Сифатдош конструкциянинг бу хилида сифатдош ўз ички хусусиятига кўра эргаш гапни бош гап билан бириктирувчи восита бўлиб қолади.

Сифатдош конструкциясининг иккинчи группасини эргаш гап ҳисоблаш учун грамматик асос ҳам (эга ва кесимнинг бўлиши), семантик асос (оддий эргаш гапларга ўхшаб, нисбий фикр тугаллигининг бўлиши) ҳам бор. Аммо бу ҳам конструкциялар баъзи бир хусусиятлари билан оддий эргаш гаплардан фарқлангани учун, улар эргаш гапларнинг махсус тилига киритилади.

Шуни ҳисобга олиш керакки, бу хил сифатдош конструкциялар айрим ҳолларда лексикалашади, яъни гапликдан чиқиб, оддий гап бўлагига айланади. Бу хил конструкцияларнинг таркибида формал жиҳатдан эга ва кесим бўлса ҳам, улар алоҳида, мустақил бўлак тарзида уқилмайди, бутун конструкция яхлит бир бўлак тарзида тушунилади. Масалан: *Кўз илғамас кенг води, кўнгил тушган нарса, ёши ўтган қиз, ичи оғриган одам каби.*

Бу хил конструкцияларнинг икки хил хусусияти бўлади:

Улар бошқа синоним сўзлар билан алмаша олади (*ичи оғриган — хафа бўлган, кўнгил тушган — ёқтирган, яхши кўриб қолган, кўз илғамас — кенг; ёши ўтган — қари, қариб қолган*).

Бу хил конструкциялар кўчма маъноли бўлади.

III. Сифатдош конструкцияларнинг учинчи группаси. Сифатдош конструкцияларнинг учинчи группаси *тўлдирувчи* функциясида келади.

Тўлдирувчи функциясида бўлган сифатдош конструкцияларнинг сифатдош ёки от кесимлари қуйидаги шаклларда бўлади.

1. Тушум келишигида: *Подшоҳ ҳукуматининг аҳволи анча танг эканини тўкиб солди.* (О.)
Қўшни хонада телефон жириглаганини эшитиб, чиқиб кетди.

2. Жўналиш келишигида: *...Кўзингизга уйқу келганига ҳайронман!* (А. Қ.)
Буйруқларнинг кўпини хизматкорларга Ерматнинг ўзи тўқиганига ишонардилар. (О.)

3. Чиқиш келишигида:

...рўпара келган одамга касаллигидан, умри оз қолганидан ҳасрат қилар эди. (А. Қ.)

Сифатдош конструкциянинг учинчи группасининг қуйидаги хусусиятлари бор:

1. Бу хил конструкцияларнинг таркибидаги субъект грамматик жиҳатдан эга бўла олмайди. Бундай конструкция қаратқичли конструкция билан, белгисиз қаратқичдаги субъект қаратқич билан алмашади: *...умри оз қолганидан ҳасрат қилар эди, умрининг оз қолганидан ҳасрат қилар эди.*

Ҳозирги ўзбек адабий тилида тўлдирувчи функциясидаги сифатдош конструкциянинг таркибидаги субъектни белгисиз шаклда кўпроқ ишлатиш сезилмоқда. Баъзан сифатдош конструкция таркибидаги субъектни, маълум грамматик асосларга кўра, белгили шакл билан алмаштириб бўлмайди, субъект белгисиз қаратқичда деб тушунилади. Бу грамматик асослар қуйидагилар:

а) белгисиз қаратқич шаклида бўлган субъект олдида белгили қаратқичли аниқловчи бўлса: *...Подшоҳ, ҳукуматининг аҳволи анча танг эканини тўкиб солди.* (О.)

б) бундай сифатдош конструкция кўчма маънода ёки фразеологик бирикмага айланиб кетган бўлса: *...Қурбон ота қўлидан иш келаётганига хурсанд эди.* (А. Қ.)

в) сифатдош конструкция отлашса¹.

Сифатдош конструкциянинг таркибидаги субъектни бош келишиқда ишлатишга бўлган ҳаракат сифатдошдаги феъллик хусусиятининг кучайиши билан изоҳланади.

---

¹ Сифатдошли конструкциянинг учинчи группасидаги отлашшидан иккинчи группасидаги отлашишни фарқламоқ зарур. Сифатдош конструкциянинг иккинчи группаси отлашса, ўз аниқланмишининг ўрнини босади, унинг маъно ва функциясини ҳам ўз зиммасига олади. Аммо учинчи групплада сифатдош ўз аниқланмишининг ўрнини босмайди, балки сифатдошнинг ўзи ўз маъноси билан отлашади, — феъл-сифатдош маълум субстанция тарзида уқилади: *...умри оз қолганидан ҳасрат қилди.*

Сифатдош конструкция отлашганда бир сўз туркуми, бир гап бўлаги тарзида уқилади (*Сен онангга бор, отангга борингни қўй* иборасидаги процессга ўхшаб).

2) сифатдош эгалик қўшимчаси билан қўлланади. Шуниси характерлики, бу эгалик қўшимчаси эпизодик эмас, балки доимо сақланади. Бу билан сифатдош конструкциянинг учинчи группаси бошқа группалардан ажралиб туради.

3) бу турдаги сифатдош конструкция одатда феълга боғланиб, ундан пауза билан ажралмай, умумий бир интонация, бир хил тон билан талаффуз этилади.

Сифатдош конструкция иккинчи группасининг ўзига хос хусусиятидан англашиладики, бу хил конструкциялар эргаш гап бўла олмайди. Шу билан бирга, улар оддий сўз бирикмаларидан ҳам фарқланиб туради, фарқи бошқарувчи сўзнинг морфологик ифодаланиши, мазмуни, алоқага кирувчи сўзларнинг семантик-синтактик муносабатидадир. Бу хил бирикмаларда грамматик жиҳатдан бошқарувчи ҳоким сўз—сифатдош (қаралмиш) логик жиҳатдан тобеъдир, у ўзи бошқариб келаётган бўлак (белгили ёки белгисиз қаратқич)нинг ҳаракат ёки ҳолатидир. Логик жиҳатдан ҳоким бўлак (логик субъект) грамматик жиҳатдан тобе бўлак бўлади.

Бу хил бирикмаларда аниқлаш — қарашлилиқ муносабати ҳам, ҳукм ҳам бор. Шунинг учун сифатдош конструкцияларнинг таркибидаги бошқарувчи ва бошқарилувчи сўзларнинг ўзаро семантик муносабатини предикатив-атрибутив муносабат деб изохлаш мумкин бўлар эди, бу турдаги сифатдош конструкцияларни сўз бирикмаларининг махсус типи деб номлаш мумкин.

Сифатдош конструкциянинг бу типи мазмунидаги предикативлик баъзи олимларнинг уларни эргаш гап деб ҳисоблашига асос бўлмоқда. Лекин маълум конструкцияни гап ҳисоблаш учун предикатив алоқанинг мавжудлигигина кифоя қилмайди, бунинг учун асосан грамматик белги — конструкция таркибида эга ва кесимнинг мавжудлиги талаб этилади. Бу талабга тўлдирувчи функциясидаги сифатдош конструкция жавоб бера олмайди.

Сифатдош конструкциялар тўлдирувчи ва аниқловчи вазифасида келиш билан чегараланмайди, улар эга ва кесим вазифасида ҳам келиши мумкин:

...аччиғи келгани юзидан билиниб қолди. (А. Қ.) Эман ёғочининг эгилгани — сингани, эр йигитнинг уялгани — ўлгани. (Мақол) Юзининг қизаргани — аччиғи келгани бўлади.

Сифатдош конструкция эга, кесим ва бошқа функцияларда ҳам эргаш гап эмас, сўз бирикмаси ҳисобланади, чунки

ҳар қандай ҳолда ҳам бу конструкциянинг субъекти белгили ёки белгисиз қаратқичда бўлиб қолади.

**Кесими ҳаракат номи шаклида бўлган
конструкциялар**

Ҳаракат номи ҳам ўзининг феъллик семантикасига кўра, маълум сўзларни бошқариб келади ва бундай конструкциянинг таркибида эгаси бўлиши мумкин. Бундай конструкцияларнинг кесими сифатида ҳаракат номининг *-(и)ш* шаклигина қўлланади.

Ҳаракат номи конструкциялари, сифатдош конструкцияга ўхшаб, икки хил мазмунда, икки функцияда ишлатилади:

1. Ҳаракат номи билан, қарамай кўмакчилари билан бирга қўлланганда, пайт ёки тўсиқсизлик мазмунини англатади: *Қиз Йўлчини чуқур севар, унинг ёлғиз исмини эшитиш билан, юраги тўлқинланар эди. (О.) Кўприқдан ўтиши биланоқ, гузар бошланди... (О.) Кечқурун Қанизак эшикдан кириши билан, Сидиқжон ака, бизнинг звенода ишлар эмишсиз, деди. (А. Қ.) Январнинг охирги кунлари бўлишига қарамай, ерда қор қолмаган. (Р. Файз.)*

Бу ҳолда ҳаракат номи конструкциялари эргаш гапларни ташкил этади. Чунки бундай конструкцияларнинг таркибида ўз эгаси бўлади ва қаратқичли конструкция билан алмаштирилмайди (яъни унга тенг бўлмайди), бош гапдан маълум пауза билан ажралиб, ўз интонацияси бўлади ва нисбий фикр тугаллигини ифодалайди.

2. Ҳаракат номи конструкциясининг иккинчи группаси ҳам бўладик, улар гапда тўлдирувчи (баъзан аниқловчи) функциясида келади ва улар қаратқичли конструкция билан алмашади (яъни қаратқичли конструкцияга ҳам мазмунан, ҳам грамматик жиҳатдан тенг бўлади): *...у ергача олиб бориш учун ҳозир арава келишини айтди. (А. Қ.) У сўздан ишга ўтишни жуда истар, лекин у иш нимадан иборат бўлишини билмасди. (О.) ...бу ишдан фақат фойда келишига яна чуқурроқ ишонгач, завқланиб кетди-да, кўзларини яна маҳкамроқ юмди. (О.) Мен мажлисдан ўтишимга биров тўсқинлик қилишидан, биров гап сўраши-ю, жавоб беролмай гаранг бўлиб қолишимдан илгари, бундан беш-олти ой бурун қўрқар эдим. (А. Қ.) Обиджон бу можаролардан беҳабар бўлса ҳам, аксининг бу кетиши илгариги кетишларидан эмаслигини сезар эди, шунинг учун хайрлашганда йиғламади (А. Қ.) Қанизак аксари йўл бўйидаги ғўзалардан баъзилари шохлаб кетиши тўғрисидаги ўзи-*

нинг мушоҳидаларини... сўзлаб берди. (А. Қў.) ...цементлаб қилинган тўғон қанчалик пишиқ бўлиши ва ҳоказолар тўғрисида гапирар эди. (А. Қ.)

Ҳаракат номи конструкцияларининг иккинчи хили сўз бирикмаларининг махсус типи бўлади ва таркибидаги белгили ёки белгисиз қаратқич келишигида келган бўлак (логик жиҳатдан субъект, грамматик жиҳатдан аниқловчи) билан ҳаракат номи орасидаги семантик-грамматик муносабатни предикатив-атрибутив муносабат деб изоҳлаш зарур.

Кесими бор, йўқ сўзлари ёки сифат орқали ифодаланган конструкциялар

Кесими бор, йўқ ёки сифат орқали ифодаланган конструкциялар асосан аниқловчи функциясида келади ва ўзига хос қўйидагича хусусиятлари бўлади:

Таркибида эгаси бўлади ва у бош келишикда қўлланади; қаратқичли конструкция билан алмашмайди, нисбий фикр тугаллиги бўлади.

Шу хусусиятлари билан бу хил конструкциялар эргаш гапларга яқинлашади. Аммо бу конструкциялар бир бўлак тарзида уқилиши, кесимининг икки томонлама муносабати (ўз эгасига нисбатан кесим, бош гап таркибидаги аниқланмишга нисбатан аниқловчи), ўзига хос интонацияси йўқлиги ва бош гапдан пауза билан ажралиб турмаслиги билан оддий эргаш гаплардан фарқланиб туради. Шу билан бирга улар таркибларида предикатив муносабатнинг бўлиши ва маълум нисбий фикр тугаллигини ифодалаши билан оддий сўз бирикмаларидан ҳам фарқланади. Бу турдаги конструкцияларнинг ўзига хос хусусиятини ҳисобга олиб, таркибидаги эга ва кесим муносабатларини предикатив-атрибутив муносабатга, бундай конструкцияни эса эргаш гапларнинг махсус типига кiritамиз.

Эргаш гапларнинг бундай махсус типи асосан аниқловчи эргаш гап бўлиб келади: *Ақли бор одам ўзи тушуниб олади. Китоби йўқ ўқувчи ўқувчи бўладими? Дарвозаси очик ҳовлига кириб борди. Сопи суюқдан, тиғи махсус пўлатдан ишланган пичоғини қинидан чиқарди.*

Аниқловчи вазифасидаги бу хил конструкциялар ўз аниқланмиш сўзидан олдин келади. Баъзан шеърий талаб билан бу хил аниқловчи эргаш гаплар бош гапдан сўнг келиши мумкин: *Клуби бор — девор, шипи нақш банд.* (Ж. Сейтназ.)

Бу хил конструкцияларга хос морфологик белги шундан иборатки, конструкция таркибидаги эга доим сақланиб, учин-

чи шахс эгалик қўшимчасини олади. Бу элементни проф. Н. К. Дмитриев эргаш гап билан бош гапни бириктирувчи восита деб билади. Эга таркибидаги бу эгаликнинг қаратқичи йўқ ва у қўлланмайди, бундай ҳолат фақат шу хил конструкциялардагина учрайди.

Бу хил конструкцияларнинг кесими ўрин-пайт келишиги қўшимчаси билан ёки пайт билдирувчи сўзлар билан бирикиб, пайт эргаш гап бўлиб келиши мумкин: *Сидиқжон борида, уни тузатиб ола қолайлик...* (А. Қ.)

Кесими бор, йўқ сўзлари ёки сифатдан ифодаланган конструкциялар тўлдирувчи функциясида ҳам келади: *Сидиқжоннинг... кимлари борлигини сўради...* (А. Қҳ.) ...*зўр тоғни бир зумда талқон қилиб ташлайдиган куч борлигини ким билибди.* (А. Қҳ.) *Бойвачча данакдай нонни оғзига солиб, вақти зиклигини билдирмоқчи бўлди.* (О.) *Шокир ота яна ўзининг «қўли қисқалиги»дан, рўзғор танглигидан ғоят куюниб сўзларди.* (О.)

Сўнги конструкциялар эргаш гап эмас, сўз бирикмалари саналади, чунки бу конструкцияларни қаратқичли конструкция билан алмаштириш мумкин ва қаратқичли конструкцияга мазмунан ва грамматик жиҳатдан тенг келади; бундай конструкциянинг таркибидаги субъект белгисиз ёки белгили қаратқичда ҳисобланади. Бундай субъектни баъзан қаратқичда келтириш мумкин бўлмай ҳам қолади. Аммо бу ҳолат маълум грамматик сабаблар асосида бўлади (бу хил сўзнинг олдидан бошқа бир аниқловчининг бўлиши каби). Бу турдаги конструкциянинг предикати таркибида эса ҳар вақт эгалик қўшимчаси келади.

* *
*

Ҳозирги ўзбек адабий тилида кенг қўлланаётган махсус предикатив конструкциялар ўзининг семантик, грамматик, интонация хусусиятларига кўра уч гуруҳни ташкил этади:

1. Эргаш гап конструкциялари; 2. Эргаш гапларнинг махсус типи; 3. Сўз бирикмасининг махсус типи.

Биринчи ва иккинчи группани ташкил этган гапларнинг таркибида эга бўлиб, у бош келишида келади.

Учинчи группанинг таркибидаги ҳаракат-ҳолатни юзага келтирувчи субъект белгили ёки белгисиз шаклда бўлган қаратқич келишидаги бўлак орқали юзага чиқади.

Бу ўринда фақат таркибида эгаси ёки субъекти бўлиб, у қаратқич орқали реаллашган конструкцияларгина кўриб ўтилди. Таркибида ўз эгаси, умуман алоҳида субъекти бўл-

маган конструкциялар, айрим сифатдош ва равишдошлар инobatга олинмади, чунки улар, ўз семантикасида қатъий назар, сўзсиз, сўз бирикмаси ёки алоҳида гап бўлаги вазифасини бажаради.

Анализ қилинган конструкцияларнинг учала турида ҳам предикатив ва атрибутив муносабат мавжуд. Аммо биринчи ва учинчи типда предикатив муносабат кучли бўлиб, атрибутив муносабат сустроқдир, иккинчи группада, аксинча, атрибутив ва предикатив муносабат баробар рўёбга чиқади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида эргаш гапларнинг асосини сифатдош, равишдош конструкциялар ҳамда шарт феъли шакллари ташкил этади. Сифатдош ва равишдош эргаш гапларнинг деярли ҳамма турларини тузиш учун хизмат қилади. Феълнинг бу тобе шакллари тобе гапларни — эргаш гапларни ҳосил қилишда хизмат қилувчи махсус воситалардир.

Эргаш гапни ташкил этган сифатдош ва равишдош конструкциялар кесимининг бош гап билан алоқага кириш усули келишиқ қўшимчалари, кўмақчилар ва боғловчи вазифасидаги махсус сўзлар орқали бўлади; аниқловчи эргаш гап вазифасида эса, ҳеч қандай воситасиз ўз ўрнига кўра алоқага киради. Бу, ҳозирги ўзбек адабий тилининг ўзига хос хусусияти бўлиб, аниқловчининг аниқланмишдан олдин келиш қонунияти билан характерланади. Қўшма гап соҳасида ҳам бу қонун сақланади ва аниқловчи эргаш гап ўзи изоҳлаётган бош гапнинг бўлаги олдидан келади. Бу вазиятда ҳеч қандай қўшимча олмайди.

Умумий мулоҳазалардан эргаш гапларни белгилаш критерияси мазмун ва грамматика асосида экани кўришиб турибди. Маълум нисбий фикр тугаллигини ифодалаган, таркибида эга ва кесими бўлган конструкциягина эргаш гап бўлади. Шу нуқтаи назардан қаралганда ҳамма ва ҳар қандай ҳолларда ҳам сифатдош, равишдош, ҳаракат номи ва шарт феъли формалари эргаш гап бўлавермайди:

а) *шу ерда нонушта қилгандан сўнг, бир кетмон ва бир болта келтириб ишга тушди. (О.) Бўтабой ака, пастаккина эшиқдан энгашиб кирар экан, тандирнинг олдидаги кундага боғлаб қўйилган каттакон бўрдоқи қўйни кўриб қолди. (А. Қ.) У (пиркашиқ) бўш қолган вақтда қўлини қовиштириб, Мирзакаримбой олдида... ҳалим вазият олар эди. (О.) Сидиқжон шу ётганича пинакка кетган экан... (А. Қҳ.) Канизак пастликка тушиб кетаётганида, орқасига бир қайрилиб қаради. (А. Қҳ.)*

б) *Иброҳимов буларни кузатгач, Сидиқжонни столга*

яқинроқ таклиф қилди. (А. Қ.) Шаҳарга пиёда етиб боргунча жуда чарчади. Эртасига ўқитувчимиз синфга кириб, бутун воқеани айтиб берди. Ўз гапини қайта айта-айта чарчади.

в) Тошкентга қайтишда мени ҳам олиб қайтдилар. (О.)

г) Сатторқул янги раис бўлса ҳам, шошмасдан кўкламни тизгинлаб олди. (А. Қ.) Бир нас сабр қилсангиз, машинага тушиб кетасиз. (А. Қ.) Қиз ҳали ёш бўлса-да, бўйчан эди. (О.) ...Бирон оғиз бўлса ҳам тасалли берадиган гап эшитгуси келар эди. (А. Қ.)

Таркибида эгаси бўлмаган сифатдош конструкцияси сифатдош обороти ҳисобланади. Демак, сифатдош оборотни фақат сифатдошнинг ҳеч қандай қўшимчасиз шакли билангина чегараламай, кенгроқ тушунмоқ керак. Сифатдош оборотига эгаси бош гап билан умумий бўлиб, қаратқич, тушум, жўналиш, чиқиш, ўрин-пайт келишикларидан бирининг қўшимчасини олган ёки кўмакчилар билан бириккан шакллари ҳам киритмоқ зарур.

Шунингдек, равишдош оборотини ҳам фақат -(и)б шаклига боғлаб қўйиш тўғри бўлмас. Таркибида эгаси бўлмаган -гач, -гунча ва бошқа равишдош шакллари ҳам равишдош оборот бўлади.

Ўз эгаси бўлган тақдирдагина маълум конструкцияларни эргаш гап ҳисоблар эканмиз, бу принципни фақат кесими сифатдош, равишдош, ҳаракат номларигагина қўлланмай, кесими феълнинг бошқа шакллари орқали ифодаланган конструкцияларга, хусусан, кесими шарт феъли орқали ифодаланган конструкцияларга нисбатан ҳам қўллашимиз зарур. Бу принципни қўлламаслик содда гап билан қўшма гап чегарасини янада чалкашланишига, назарий хатолик ва практик ноқулайликка олиб келади. Шунга кўра, шарт феъли орқали бошқарилиб, таркибида эгаси бўлмаган конструкциялар ҳам содда гаплар бобида ўрганилиши зарур. Бу хил шакллар мазмуни ва шаклига кўра шарт ёки тўсиқсиз ҳол сифатида таърифланиши мумкин.

Эргаш гапли қўшма гапларнинг турлари

Аниқловчи эргаш гапли қўшма гаплар

Аниқловчи эргаш гап бош гап таркибидаги от ёки олмош орқали ифодаланган бирор бўлакнинг белги-хусусиятини изоҳлаб келади.

Аниқловчи эргаш гап аниқлаган мазмуни ва функциясига кўра, қуйидаги турларга бўлинади:

1. Аниқловчи-изоҳ эргаш гапларда маълум предметларнинг белги-хусусияти тўғрисида фикр юритилади, аниқловчи эргаш гап маълум предметнинг белги-хусусияти тўғрисида изоҳ беради ва шу йўл билан бош гапнинг мазмунини тўлдиради.

Аниқловчи-изоҳ эргаш гап ҳар вақт бош гапдан сўнг келади. Бу хил эргаш гаплар бош гапга аналитик усул билан боғланади. Аниқловчи эргаш гап бош гап билан *-ки* боғловчиси орқали боғланади. Бундан ташқари, бош гап таркибида *шундай*, *бир* олмошлари ва унга мос ҳолда эргаш гап таркибида *бундай*, *бу*, *бу хил*, *ёки у*, *унинг*, *ундан* олмошлари бўлиб, эргаш гап бу олмошлар орқали аниқланмиш-отнинг маъносини изоҳлайди, тўлдиради. Бош гапдаги олмошлар аниқловчи вазифасида, эргаш гапдаги олмошлар эса турли вазифада келади: *Пахта толаси ва чигит шундай хазина манбаи эканки, ундан олинadиган нарсаларнинг сон-санoғи йўқ.* (Газ.) *Бу шундай ажиб диёрки, унинг зўр кўзгуси ойдир.* (Ҳ. О.) *Шундай жойга ўқ ташиб турдики, у ёққа ер остидан боришга ҳам юрагинг дов бермайди.* (О.) *Мен шундай бир иш қилдимки, у ўлганимча мени роҳатдан маҳрум қилади.* (М. Ибр.)

Бош гап таркибида *бир*, *шу*, *ўша* олмошининг қўлланиши кам учрайди: *Бир вақтлар келарки, бу ғайратли қизнинг асарлари ҳозирда, ўзи савдо қилаётган 1-магазин прилавкаларидан жой олар.* (Жур.) *Ахир улар шу қарорга келдиларки, болаларни бузимга топширадиган бўлди.* (С. А.) *...бу ўша дарадирки, Шерободдан Делов Болоҳисоригача манғит қўшини босиб турганда, Ҳисорли халқ қаҳрамони Муҳаммад Аминнинг ёлғиз ўзи Сарижўйда муҳофаза қилиб турарди.* (С. А.)

Эргаш гап таркибидаги олмошлар туширилиши мумкин. Бу ҳолда қисмларда мустақиллик кучли бўлади: *...Яъни шундай давр эдики, овқатим ҳам, уйқум ҳам китоб... Бир кун уни уйга таклиф этдим.* (С. А.) — «Байтбарак» *шундай ўйинки,— деди у бола,— мен бир байт ўқийман, сен жавобда аввалги ҳарфи мен ўқиган байтнинг охириги ҳарфи билан бир бўлган бир байтни ўқийсан.* (С. А.)

Бош гап таркибидаги олмош кўпинча отга, баъзан сифатга боғланади. Отга боғланганда, предметнинг белгиси, сифатга боғланганда, шу сифатнинг белги даражаси ифодаланади: *Бир минг етти юз деган савил шундай зўравонки, унинг панжасидан Гофурнинг ўзигина эмас, авлод ажодди қутилмайди.* (Ҳ. Ҳ.) *Шундай пайтлар келардики, душманни максимкадан ёки тўндан урсанг яна яхшироқ...* (О.)

Мазмуни изоҳланаётган олмош гапнинг эгаси, тўлдирувчи ёки кесимга боғланади, бу ҳолда эргаш гап ана шу бош-

қараётган от ёки сифатнинг маъносини очади: *Бир аканг борки, мурдани зинда, зиндани газанда қилади.* (Я.) У шундай лекция ўқиши керакки, ҳар ким ундан тегишли улишини ола билсин. («Абшерон») Ҳар бир ҳунарни ривожлантирувчи шундай шогирддирларки, улар усталаридан ўрганган ҳунарлари устига, ўз ақлларидан янги нарса топиб қўшадилар деди. (С. А.) Бу бинонинг совуқлиги шу даражада эдики, дастлабки икки кунда икки кўза музлаб ёрилди... (С. А.)

Баъзи аниқловчи эргаш гапларнинг таркибидаги олмош ҳам, бош гап таркибидаги олмош ҳам бўлмаслиги мумкин. Аммо эргаш ва бош гапларни бириктирувчи -ки боғловчиси сақланади. Шу билан бирга бош ва эргаш гапларда мазмуни изоҳланаётган отлар ҳам бўлади: *Одам борки, қолур ундан яхши от, Одам борки, қолур ундан оҳу дод.* (Я.)

Бу хил эргаш гапларнинг кесими кўпинча бор сўзи орқали ифодаланади.

Бошқа ўринларда бош гап таркибида маъноси изоҳланаётган от ўз аниқловчисига эга бўлади. Бу ҳолда эргаш гап бош гап таркибидаги отнинг бошқа хусусиятларини очади: *Аммо, битта-яримта махлуқлар борки, қўрқоққа ип илон бўлиб кўринади дегандек: улар фашистни балойи-азим, ҳеч куч уни даф этолмайди, деб ўйлайдилар.* (О.) *Бирор бахт чироғи ёнган уй йўқки, Унда айтилмаган бўлсин бу қисса.* (Ғ. Ғ.) *У кимдирки, дунёда ўлмай қолур.* (Саъдий) *У шоҳларки, сендан бурун ўтдилар, Бир оз айш этиб, қолдириб кетдилар.* (Саъдий)

Келтирилган қўшма гапларнинг бош гапи таркибидаги олмош сифатловчи аниқловчи вазифасида келган. Бундан ташқари, бош гап таркибидаги мазмуни изоҳланувчи олмош қаратқичли аниқловчи бўлиши ҳам мумкин. Бу қаратқичли олмош ўз аниқланмишининг ўрнини ҳам эгаллаган кўрсатиш олмоши бўлади: *...Ҳар бир халқнинг диний қарашларини ҳурматлашга тарафдормиз. Лекин шу билан бирга, биз шунинг тарафдоримизки, ҳеч бир кимса диний эътиқодлар ниқоби остида одамларни ўлдирмайдиган бўлсин...*

-ки боғловчи ёрдами билан тузилган аниқловчи эргаш гапларнинг ўзига хос бир тури бор. Бу хил конструкцияларда -ки боғловчиси бевосита бош гап таркибидаги аниқланаётган отга боғланади, бош гапнинг кесими шарт феъли шаклида¹ бўлади: *...ундай бўлса, ҳар нарса ки, бой муносиб кўриб*

¹ Кесими сифатдош ёки бор сўзи орқали ифодаланган конструкциялар жуда кам қўлланади: *Чизикларким чизган нозик шу қўлда, Улчовлари тўғри илмий усулда.* (Ҳабибий) *Қайси журналки бор, янги моданинг расми чиқса, суриштириб ўғирмай, шартта йиртиб оларди.* (Саид Аҳмад)

берсалар, ўша сенинг 12 йиллик хизмат ҳаққинг бўлади. (С. А.) ...у қайси ҳовлига-ки қўнса, ҳамма ҳужраларда ўша кеча палов пиширилган экан. (С. А.)

Бундай конструкцияларда -ки боғловчисини олган от ундан кейин келаётган гап томонидан ҳам (келтирилган мисолларда *бой муносиб кўрган нарса ва қўнган ҳовли*), эргаш гап томонидан ҳам изоҳланади.

2. Аниқловчи эргаш гапнинг махсус типи бош гапдан олдин келади, бош гап таркибидаги бирор отни изоҳлайди, аниқлайди, изоҳланмиш от эргаш гап билан ёнма-ён келади.

Аниқловчи эргаш гапнинг бу типи ўзбек тилининг ўзига хос ички хусусиятидан келиб чиқади ва мазмунан ҳамда интонацияда юмуқ бир группани ташкил этади. Бош гап таркибидаги отнинг белгиси ҳукм йўли билан ифодаланади; аниқловчи гап таркибида ўз эгаси ва кесими бўлади. Ана шу грамматик белгисига кўра, аниқловчи эргаш гап саналади.

Аниқловчи эргаш гапнинг махсус тури уч группани ташкил этади.

Аниқловчи эргаш гапнинг биринчи группасида эргаш гап бош гапга аналитик йўл билан боғланади: эргаш гапни бош гапга боғлаш учун асл маъносини йўқотиб, ёрдамчи сўзга ўтган *деган* сифатдош шакли қўлланади. Эргаш гап шаклан кўчирма гап шаклида бўлса ҳам, мазмунан бирор шахс томонидан айтилган гапнинг айнан кўчирмаси бўлмайди. Авторнинг тахмини ёки бирор мақол, матал бўлади.

Эргаш гапнинг таркибида эга ва кесим бўлиб, улар шахсда мослашади, кесим шахс кўрсатувчи шаклда бўлади. Одатда, эргаш гапдан сўнг қисқа пауза берилиб, бош ва эргаш гапни бириктирувчи *деган* ёрдамчиси бош гап таркибидаги аниқланмиш сўз билан умумий интонацияга эга бўлади, уларнинг орасида пауза берилмайди: *Саида гап тамом бўлди деган ҳаёлда ўрнидан турмоқчи эди. Носиров тўхтатди. Саида Қаландаров ҳақида бирон гап топиб келди-ми, деган ҳаёлда ҳавотирга тушди-ю, дарров чўқилаб кўрди. (А. Қҳ.) Самовар қайнаб турган эди, «Битта чой дамланг» деган гап оғзимдан чиқиб кетибди. (А. Қҳ.) Мой айниса туз солади, туз айниса не солади деган гап бор. (А. Қҳ.)—Бизнинг орамизда «сўзни луқмоннинг оғзидан эшитиш яхши» деган бир гап бор. (С. А.)*

Деган ёрдамчиси ҳар вақт аниқланмиш отдан олдин қўлланади.

Аниқловчи эргаш гапнинг иккинчи группасининг кесими сифат, от, *бор* ёки *йўқ* сўзлари орқали ифодаланади; эргаш гап бош гапдан пауза билан ажралмайди; пауза аниқланмиш сўздан сўнг берилади; эргаш гапнинг эга ва кесими мослашмайди. Шунга қарамай, бу хил конструкциялар

нинг эргаш гап саналишига сабаб: а) уларда маълум даражада нисбий фикр тугаллигининг бўлиши ва б) таркибида бош келишиқдаги ўз эгаси ва кесимининг мавжудлигидир. Бу хил гаплар бош гапга синтактик усул билан боғланади: *Сочи тим қора, қошлари ўсма бир хотини бор.* (О.) *Ҳовуздан йигирма қадамлар нарида тўрт томони очиқ каттагина шийпон...* (О.) *Ит бор жойда турмуш бор деган умид билан юриб кетди.* (О.)

Аниқловчи эргаш гапнинг бу тури бош гапга ёрдамчига кўчган бўлган сифатдош шакли билан аналитик боғланади: *Бўйи икки метр бўлган дарахт қулади.*

Аниқловчи эргаш гапнинг учинчи группаси ҳам аниқланмиш сўздан олдин келади. Бу хил эргаш гапларнинг кесими сифатдош шаклида бўлади ва эга билан мослашмайди, чунки сифатдош-кесим шахс билан тусланмайди: *Эртасига Иброҳимов Қанизак ва Сидиқжон айтган ғўзаларни кўздан кечирди.* (А. Қҳ.)

Аниқловчи эргаш гапнинг кесими вазифасида асосан -ган шакли сифатдош келади, бошқа шакллар кам ишлатилади: *Раҳимнинг қўрққан олдин мушт кўтарар қобилида қилган ҳозирги ҳаракати ўтирганларга ёқмади.* (И. Р.)

Аниқловчи эргаш гап махсус хилининг учинчи группаси аниқланмиш сўздан олдин келса ҳам, ундан пауза билан ажралмайди, шу билан бирга бир хил интонация билан талаффуз этилади, қисқа пауза аниқланмиш сўздан сўнг берилади.

Эргаш гапнинг бу тури бош гапга, сифатдош-кесим шаклига кўра, синтетик йўл билан боғланади.

Аниқловчи эргаш гапнинг кесими функциясидаги сифатдош уч хил замонда бўлиши мумкин:

Ўтган замон мазмуни -ган шаклли сифатдош орқали ифодаланади: *...ўзи кўрган аризани бир пасда олиб чиқди.* (А. Қҳ.) *...танқидга ҳийла эти ўлган ҳисоблаб...* (А. Қҳ.)

Сифатдошнинг бу шакли кўпинча ўтган замонда рўй бериб, ҳозир мавжуд бўлган белгини (перфект) ифодалайди: *Ҳовуздан йигирма қадамлар нарида тўрт томони очиқ, устунлари чиройли нақшланган, ердан одам бўйи баланд кўтарилиб солинган каттагина шийпон...* (О.) *Қўмондон, ...қанотлари орқа томонга сал қайрилган аэропланларнинг учиб боришини кузатди.* (А. Т.)

Ҳозирги замон маъноси -(а) ётган, баъзан -диган шаклли сифатдош орқали ифодаланади: *..най овози келаётган тепачанинг олдига етди.* (С. А.) — *У ...ҳўл ўтин вишиллаб сасиётган ўчоққа тикилди.* (П. Т.) *Бу акам билан Устахўжанинг катта ўғли — Саидакбар турадиган ҳужра экан.* (С. А.)

Келаси замон маъноси бўлган шаклли боғламанинг -моқчи ёки -иш шаклли ҳаракат номи ва мумкин сўзига қўшилиши билан ифодаланади: *Меҳмонлар келмоқчи бўлган куни иккови қандоқ ўйнади!* (А. Қҳ.) *У Жумабоев учраб қолиши мумкин бўлган коридор ва вестибюллардан тез ўтиб, кўчага чиқди.* (А. Қодиров)

Аниқловчи эргаш гап махсус типининг ўзига хос яна бир хусусияти бор. Бу хил эргаш гапларнинг эгаси таркибида учинчи шахс эгалик аффикси -и (си) келади, бу аффикс қаратқични талаб этмайди, чунки қаратқич аниқланмишнинг ўзидир: *Уғли заводда ишлайдиган кампир қувониб сўзлади.*

Аниқловчи эргаш гапнинг бу хили уюшиб келиши мумкин: *Хотинларнинг бир қисми ўзи кўзлаб юрган ёки куни етадиган соҳада ишлашга хоҳиш билдирди.* (А. Қҳ.) *Ўзи келтирган ва хотини Кифоятхон пиширган закускалар билан беади.* (А. Қҳ.)

Аниқловчи эргаш гапнинг бу хили бош гап таркибидаги от билан ифодаланган бўлакка боғланади, аниқланмиш гапнинг бош бўлаги ҳам, иккинчи даражали бўлаги ҳам бўла олади.

Тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гаплар

Тўлдирувчи эргаш гап бош гап таркибидаги бирор бўлакнинг (олмошнинг ёки абстракт отнинг, шунингдек, феъл-кесимнинг) маъносини конкретлаштириш йўли билан бош гапни ва унинг кесимидан англашилган мазмунни тўлдиради.

Тўлдирувчи эргаш гаплар бош гапдан сўнг келиб, унга аналитик йўл билан боғланади. Тўлдирувчи эргаш гап бош гап кесими таркибидаги -ки боғловчиси орқали ва бош гап таркибидаги *шу* нисбий олмоши орқали бош гапга боғланади, эргаш гап ана шу олмошнинг мазмунини очади. Бу олмош воситали тўлдирувчи вазифасида келади.

а) воситасиз тўлдирувчи вазифасидаги олмош изоҳланади: *Шуни билиб қўйингки, колхозчилар янгиликка интилувчи халқ, улар бир жойда қотиб қолган раҳбарни ёқтирмайдилар.* (Ш. Р.) *Шуни истардики, қасос шамшари қонхўр жаллоднинг бошини олса* (У.)

б) воситали тўлдирувчи вазифасидаги олмош изоҳланади: *Шундан биламизки, муштумзўр типирчилаб қолди.* (А. Қҳ.) *Қурбон ота шундан билдики, эшак махсумга жуда ёқиб қолди.* (А. Қҳ.)

Баъзан *шу* олмоши нарса олмоши билан бирикиб келади: *Шу нарсани эсдан чиқармангки...*

Бош гап таркибидаги шу олмоши кўпинча ифодаланмайди, баъзан яширинади (бу ҳолда уни мазмунан тиклаш мумкин). Бундай конструкцияларда диққат кесимнинг маъносига қаратилиб, эргаш гап уни изоҳлайди, маъносини очади, тўлдиради: *Мен истамасдимки, ботқоғимизнинг бир парча лойи фрицнинг пошнасиди кетсин!* (О.) *Биламанки, содда бармоқларинг қимматбаҳо узук тақмаган.* (У.) *У биринчи қарашдаёқ кўрдик, Гулнор заҳарланган эди.* (О.) *Кенжа ботир ўзига-ўзи айтдики; буларни ташлаб кетаверсам, йигитликдан бўлмайди.* (Эртак) *Қаҳрамон фаҳмлаб билдики, аждар келаетипти.* (Эртак) *Истаймизки, туриб ёнма-ён, ижод этсак кўркам эртасин.* (Зулфия.)

Бош гап кесими вазифасида *мўлжалламоқ, ҳис этмоқ, ид-роқ этмоқ, хаёл қилмоқ, уқмоқ, ўқимоқ, ўрганмоқ, ёритмоқ, фикрламоқ, ечмоқ, ҳал этмоқ, аниқламоқ, кўрмоқ, ҳисобламоқ, кўзламоқ, қиёсламоқ, асосланмоқ, амал қилмоқ, жалб қилмоқ, одатланмоқ, ачинмоқ, зориқмоқ, кўникмоқ, тутатмоқ, куйинмоқ, ихлос қилмоқ, интилмоқ, зўр бермоқ, дадилланмоқ, ошиқмоқ, улгурмоқ, чақирмоқ, эргашмоқ, унутмоқ, қарамоқ, уйғунланмоқ, мослашмоқ, чидамоқ, тан бермоқ, рози бўлмоқ* каби абстракт тушунчалар билан боғлиқ бўлган феъллар орқали ёки чиқиш, ўрин-пайт келишигини талаб қилувчи *қўрқмоқ, чўчимоқ, шубҳаланмоқ, ҳадиксирамоқ, хавфсирамоқ, хавотирланмоқ, ташвишланмоқ, таъсирланмоқ* каби феъллар орқали ифодаланади.

Бош гапнинг кесими от кесим шаклида бўлиши кам учрайди. Бундай ўринларда бош гап кесими *бор ёки йўқ, амин, ҳаракат номининг мумкин* ва бошқа модал сўзлар билан бири-киши билан ифодаланади ёки боғламали от кесим шаклида бўлади: *Шубҳа йўқки, улар талончиликни фронт шароитида мумкин бўлганича камайтирадилар. Аммо шунга аминманки, сиз худди шу заилда тез юксаласиз.* (Г. Николаева) *Шуни эслаш кифояки, Совет Армияси бўлмаганда, Европа мамлакатлари яна аянчлироқ вайроналикка юз тутар эди.* (Газ.) *Бунга шукур қилингларки, дўл уёқ-буёқни ялаб ўтиб кетди.* (О.)

Тўлдирувчи эргаш гаплар кўпинча дарак гап шаклида бўлади. Шу билан бирга, тўлдирувчи эргаш гап сўроқ ёки бошқа хил гап типиди, кўчирма гап шаклида бўлиши ҳам мумкин: *Билмайманки, унинг муддаоси нима.* (Н. Сафаров) *Тушундингми, бу нима?* (З. Дийр) *Ошхонада ишловчи катта Лёла сўрадики, у кишига айтиб қўй, энди келганларида ҳечбир гап-сўзсиз ҳар кун учтадан қуюқ овқат бераман.* (Б. П.) *Яқинда полк командири ишхонада айтдики, Алексей Мересьевга ҳақиқатан қойил қолмоқ керак.* (Б. П.)

[Тўлдирувчи эргаш гапнинг бош гапи баъзан бир составли шахссиз гап шаклида ҳам бўлади:] *Ҳар бир ёшга шуни сийғдириш керакки, у ўз кучига ишончли бўлсин ва астойдил ҳаракат қилиб, марксча-ленинча таълимотни эгалласин.* (Газ.) *Иқрор бўлиш керакки, каттакон идоранинг хизматкорларидан бўлган Назрулла Султонов ҳеч қачон ва ҳеч қаерда бунчалик терламаган.* (А. Муҳиддин.)

Бош гап бир составли гап бўлганда, кесими керак (лозим, даркор) каби сўзларнинг ҳаракат номи билан бирикишидан ифодаланadi. Бундан ташқари, бир составли бош гап раҳмат, шукур каби модал сўзлар орқали ифодаланadi. Бош гап бир составли гап бўлганда, у кириш гапга яқинлашади ва асосий фикр эргаш гапда ифодаланadi.

Бош ва тўлдирувчи эргаш гап бош гапга кесимига қўшилиб келувчи *-чи, -ку ёки -ми* юкламалари ёрдами билан боғланади. *-чи* юкламаси буйруқ феълига боғланиб, ҳаракат-ҳолатни юзага чиқаришга ундайди, *-ми* юкламаси эса эргаш гапли қўшма гапга сўроқ оттенкасини беради: *Ундан кўра айтчи, модомики биз беақл эканмиз, бизга ақл ўргатиш керакми?* (М. Г.) *Биласанку, бизнинг тарафларда сураткаш топилармикан?* (О.) *Айтмадимми, мана шунақа қоқиламан-да...* (А. Қҳ.)

Одатда бу турдаги тўлдирувчи эргаш гап бош гапдан сўнг келади.

Тўлдирувчи эргаш гап боғловчи вазифасидаги *деб* равишдош шакли билан бош гапга боғланади: *Ажойиб оталар ўтган экан деб, Сенинг суратингга боқажак, тўймас.* (Шарифий) *Хумсалар, эсон-омон юртга қайтайлик, бола-чақа, ёр-оғайниларнинг дийдорини кўрайлик, деб яхши тилак қилсангларчи.* (О.) *— Ким айтди сизга, Эшон ёзган деб?* (А. Қҳ.)

Бу хил тўлдирувчи эргаш гап бош гапга *деб* билан баробар *-ки* боғловчиси билан боғланиши ҳам мумкин: *— Ия, Обиджон, — тиржайиб гапирди Қамбар, — мен ўйловдимки, улоқни тоқимга босиб келасиз, бу ерда қозон осамиз деб, қуруқ тамоша денг.* (О.) *Эшитдимки, мингларча шундай болалар Ўзбекистонга жўнатилаётир деб.* (О.) *Хатингда ёзибсанки, урушда мен бирон ҳодисага учраб қолишим мумкин деб.* (Б. П.)

Бу хил тўлдирувчи эргаш гаплар шаклан мақсад эргаш гапларга ўхшайди. Аммо бош гапнинг кесимидан англашилган ҳаракат, ҳолат, хусусият йўналган объект бўлгани учун бу хил эргаш гаплар тўлдирувчи эргаш гап саналади.

Бош гапининг кесими *билмоқ, кўрмоқ* каби феъллардан ифодаланган тўлдирувчи эргаш гаплар кенг ишлатилади. Лекин бу хил тўлдирувчи конструкциялар ҳар вақт ҳам тўлди-

рувчи эргаш гапли қўшма гап бўлавермайди. Кўпинча, билмоқ, кўрмоқ феъллари кириш бўлак вазифасида қўлланади: *Кўрдингизми, амин,—деди унга,—ишлаш, иш буюришидан қанча қийин экан. (С. А.) Кўрдингизми, биз қандай зўр эканмиз. (С. А.) Иван Тимофеевич, биласанми, нима — биз ўз қўлтигимизда заҳарли илонни сақлаб юрган эканмиз. (Керб.)*

(*Билмоқ, кўрмоқ ва бошқа феъл ва айрим от, сифатлар модал муносабатларни ифодаласа, кириш бўлак ёки кириш гап бўлиб келади.*)

Эга эргаш гапли қўшма гаплар

Эга эргаш гап деб, бош гап таркибидаги эга вазифасида бўлган олмошнинг маъносини конкретлаштириб келувчи ёки бош гапга нисбатан эга функциясида бўлган эргаш гапга айтилади.

Эга эргаш гаплар бош гапнинг таркибидаги олмош орқали ифодаланган эгани изоҳлайди, унинг маъносини конкретлаштиради. Бу хил эргаш гапли қўшма гапларнинг мазмуни конкрет ҳаракат-ҳолат, хусусиятларга оид бўлади.

Эга эргаш гап бош гапдан сўнг келади. Бу хил конструкцияларда асосий мазмун эргаш гапда ифодаланади, бош гап эса асосий фикрни англашга ҳозирлайди, унга диққатни жалб этади.

Эга эргаш гап бош гапга аналитик йўл билан боғланади. Бунда эргаш гап бош гапдан сўнг келиб, бош гапнинг от ёки феъл кесимига қўшилиб келган *-ки* боғловчиси орқали бош гапга боғланади. Бунда эргаш гап бош гапга унинг таркибидаги эга вазифасида бўлган *шуниси, шу, шу нарса* каби олмош ёки олмош ва от бирикмасининг мазмунини изоҳлайди: *Йўлчига шуниси қизиқ туюлдими, бу ерда қай томондан қараманг, ҳамма дарахтлар бир чизиқ устида саф туради. (О.) Шуниси ҳам борки, биз қишлоқларни обод қилиш билан хотиржам бўлиб қолишимиз ярамайди. (Р. Файз).*

Бош гапдаги маъноси изоҳланаётган *шу* олмоши кўпинча абстракт (*нарса* каби) сўзлар билан бирикиб келади.

Кўпинча, бош гап таркибидаги маъноси изоҳланаётган олмош яширинади. Бу ҳол асосий диққат эгага эмас, унинг кесимига қаратилганда рўй беради: *Уртоғим ўлгандан кейин, маълум бўлдики, қиз уни яхши кўрар экан ва ўшанга тегаман деб ният қилиб юрар экан. (И. Р.) Бундан чиқдики, биз зolim бою, сиз батрак экансиз-да! (А. Қҳ.)*

Эга эргаш гапли қўшма гапнинг бош гапининг кесими, кўпинча, от кесим шаклида бўлади, бош гап кесими феъл кесим шаклида кам қўлланади, қўлланган ҳолда ҳам ҳолат билди-

рувчи феъллар билан ифодаланади. Умуман бош гапнинг ўзи ва унинг кесими фразеологик бирликка яқинлашган гап конструкцияси бўлади. Бош гап функциясида бундан чиқдики, кўриниб турибдики, (сизга) ўз-ўзидан маълумки, маълум бўлдики, ажаб эмаски, шуниси борки, (шу нарса) шубҳасизки ва бошқа гаплар қўлланади. Бу хил гапларнинг кесимлари ҳар вақт сифат ёки бор сўзи орқали ва баъзи ёрдамчи феъллар орқали ифодаланади: Бундан (шу) чиқдики, ёлғон гапларни ёзган экансан-да. (А. Қў.) Ўз-ўзидан кўриниб турибдики, у сендан айрилишни истамайди. (П. Т.) Сизга маълумки, гунашталарим ҳар ерда таралган. (О.) — Бояги эҳтимол тутилган тўқинишда, ажаб эмаски, бизникилар ўн кишини қўлдан берган бўлсалар... (А. Қў.) Эсларингда борми, бир йили мен бир кунда саккиз юз қирқ олти килограмм пахта терган эдим! (А. Қў.) Шуниси ҳам борки, китобхон ёқимли, доно ва илғор Мирҳайдар ота образида биронта доғ бўлмаслигини истайди. (В. Зоҳидов). Шу нарса шубҳасизки, совет ҳокимияти ва олий таълим катта муваффақиятларга эришди. (Газ.)

Эга эргаш гапнинг от кесими ҳозирги замонни ифодалайди, ўтган ёки келаси замонни ифодалаш учун бўлмоқ боғламасидан фойдаланади (бўлди, бўлади).

Эга эргаш гапнинг ўзига хос тури бор, унда эргаш гап биринчи ўринда бўлиб, бош гапга -ку юкламаси орқали боғланади, бунда бош гап таркибида ўша, ўша киши олмоши ёки олмош бирикмаси қўлланади: Ҳалиги семиз бола бор-ку, ўша сенинг ўртоғинг бўладими? (В. Ос.)

Кесим эргаш гапли қўшма гаплар

Кесим эргаш гап деб, бош гап таркибидаги кесим вазифасида бўлган олмошнинг ва у орқали эганинг маъносини конкретлаштириб келувчи эргаш гапга айтилади.

Бош гап таркибида маъноси аниқланаётган шу, шунда, шундай (шунақа) кўрсатиш олмошлари эргаш ва бош гапни бириктирувчи восита вазифасида ҳам келади. Бундан ташқари, бош ва эргаш гапни боғлаш учун -ки боғловчиси ишлатилади. Демак, кесим эргаш гап бош гапга аналитик йўл билан боғланади ва ҳар вақт бош гапдан сўнг келади.

Эргаш гапларнинг бу турида асосий фикр, мақсад эргаш гап орқали ифодаланади, бутун эргаш гап бош гапга нисбатан мантиқан кесим бўлади. Бош гапнинг кесими кўрсатиш олмоши орқали ифодаланиб, бу олмош кесимнинг маъноси эргаш гапда очилади. Шуниси характерлики, бош гап кўп ўринларда эргаш гапни мантиқан изоҳлайди, унга баҳо беради, уни характерлайди: Демак, хулоса шуки, вақтида сув, вақ-

тида ўғит, вақтида культивация ҳам чопиқ! (О.) — Уғлим, яхшиси шулки,— деди «Саксон» ота қўлини силтаб,— қолган ишга қор ёғар деган қадимги сўзни унутмайлик. (О.) Илтимосим шуки, сиз ўзингиз шу бригада ишидан кўз узманг, бригадирга йўл-йўриқ кўрсатинг, дурустми? (О.) Талабим шуки, хоналар кенг ва ёруғ бўлсин, қадди баланд бўлсин, ёзда салқин ва қишда иссиқ бўлсин!.. (О.) — Йўқ, тўғриси шуки, Уктам ака, мен маъноси тўла, ҳар сўзи ўтдай мақолани яхши кўраман. (О.)

Кесим вазифасида келувчи ҳар бир олмошнинг ўз маъноси ва функцияси бор: *шу (шул)* олмоши қўлланганда эганинг маъноси эргаш гап мазмуни орқали изоҳланади, аниқланади, конкретлаштирилади, эргаш гап хулоса, натижа мазмунини ифодалайди. Бундай ҳолда бош гап кўпинча эргаш гапга баҳо беради, эргаш гап мазмунини бир сўз билан ифодалайди (*талабимиз шуки, саволим шуки* каби) Масалан: *Қизиғи шуки, бу «сархат»ни муаллимимга кўрсатганимда, у ҳам мақтади ва мени бошқа дарсга ўтказди.* (С. А.) *Фақат буларнинг айби шуки, зулмга ва ҳақсизликларга қарши, бирор ҳаракат кўрсатмайдилар.* (С. А.) *Биз, оға-инилармиз, шунинг учун менинг истагим шуки, бизнинг шу дўсти-биродарларимиз халқларимиз дўстлигининг ҳам рамзи бўлиб қолсин.* (М. Ибр.) *Ёлғиз айтар сўзим шулки, вазифангизга тамом ихлос билан киришгайсиз, шогирдларингизнинг кўнглига маърифат ишқини солгайсиз, мол-давлат учун илмингизни сотмангиз.* (О.) — *Жуда маълум,— деди Рўзи,— ҳокимларнинг одати шуки, жанжал қўзғолса, ўшани баҳона қилиб, бечора фуқарога яна ҳам азоб беришга йўл ахтарадилар.* (С. А.)

Бош гапнинг кесими вазифасида *шунда* ва *шундай* олмошлари камроқ қўлланади. *Шунда* олмоши қўлланганда, кесим эргаш гап бош гап эгасининг мазмунини изоҳлайди. Бундай эргаш гапнинг бош гапи эргаш гап мазмунини баҳоламайди. У, асосий фикрни ифодалайди. Шунинг учун ҳам бош гап кўпинча ёйиқ гап бўлади. *Ёшлик йилларининг хусусияти шундаки, ёшлар қалбида идеал орзу-тилақларга интилиш ғоят катта бўлади.* (М. И. Калинин) *Ҳамма гап шундаки, колхоз бир центр пахтани бир меҳнат кунига тушириши мумкин.* (А. Қў.) *Юрагининг зирқ этишининг сабаби шундаки, Анна Ивановна ҳозир ваҳим ҳаёллар гирдобига ғарқ бўлган эди.* (О.)

Бош гапнинг кесими вазифасида *шундай* олмоши қўлланганда, эргаш гап бош гап эгасининг хусусияти, белгиси ҳақида маълумот беради: *Обстановка... ҳим, шундайки, ҳамма оғирлик артеллерияга тушган...* (О.)

Бош гапнинг кесими вазифасида келувчи кўрсатиш олмоши *иборат*, *бўлмоқ*, *эмоқ* сўзлари билан бирга келиши мумкин. Бу ҳолда *иборат* сўзи ўзидан олдин келган олмошни чиқиш келишигида бўлишини, *бўлмоқ*, *эмоқ* феъллари ва *-дир* шакллари эса бош ёки восита келишикларининг бирида бўлишини талаб қилади. *Бўлмоқ* ва *эмоқ* феъллари бош гапдаги хусусият ёки ҳолатнинг ўтган ва ҳозирги замонда рўй беришини кўрсатиш учун қўлланади; бу воситаларсиз ёки *иборат* сўзи билан келган кесимлар хусусият ёки ҳолатнинг ҳозирги замонда рўй бериши, шу белгининг ҳозир мавжудлигини кўрсатади: *Мажлисда кўриладиган масаланинг муҳим томони шундан иборатки, Бақақуриллоқдаги чўл ерларни сувга сероб қилиш муҳокама қилинади.* (А. Қҳ.) *Суҳбатларнинг оқибати шу бўлдики, Қаландаров обкомга учрамай, районга қайтди.* (А. Қҳ.) *Қудратнинг аҳволи шундай эдики, Сорокинни ерга қўйса, яна кўтариб олишга ақли етмас эди.* (Р. Файз.)

Айрим ўринларда бош гапнинг олмошдан ифодаланган кесими ҳам яшириниши мумкин: *Ҳамма билганки, Фаффоржон бир йилдан ортиқроқ сельпода мудир бўлиб ишлаган...* (А. Қҳ.) *Мен яхшироқ билганимки, биз ҳаммаҳалла эдик.* (А. Қҳ.)

Кесим эргаш гапнинг бу тури, бош гапнинг эгасига диққатни жалб этиш зарур бўлганда қўлланади: кесим эргаш гап бош гапга нисбатан мазмунан кесим бўлади,— эганинг хусусият ёки ҳолати ҳақидаги ҳукм, тасдиқ ёхуд инкорни ифодалайди.

Пайт эргаш гапли қўшма гаплар

Пайт эргаш гап бош гап билан пайт муносабатида бўлади. Бу эргаш гап бош гапнинг бирор бўлагидан, асосан кесимидан ёки бош гапнинг умумий мазмунидан англашилган ҳаракат-ҳолатнинг рўй бериш ёки рўй бермаслик пайтини кўрсатади.

Пайт эргаш гап билан бош гап орасида замон муносабати мавжуд бўлади; бунда эргаш гапдаги ҳаракат, хусусият бош гапдаги ҳаракат, хусусият билан баробар, бир вақтда рўй бериши ёки ундан олдин, ё сўнг келиши мумкин. Бу мазмун муносабатларининг ҳар бири ўзига хос грамматик белгилар, эргаш гап кесимининг замон муносабати ва махсус сўзлар орқали ифодаланади, ёки контекстан аён бўлади.

1. Бош ва эргаш гаплардаги иш-ҳаракат, хусусият бир вақтда рўй беради. Бош ва эргаш гаплардаги ҳаракат, ҳолат *тамоман* бир вақтда бошланиб, тугалланиши мумкин ёки ҳар иккисидаги ҳаракат-ҳолат

нинг рўй бериши *қисман* бир-бирига тўғри келиб қолиши мумкин.

Бош ва эргаш гаплар орасидаги бундай семантик муносабат қўйидаги грамматик воситалар ёрдами билан ифодаланади:

1) эргаш гапнинг кесими *-да* қўшимчасини олган сифатдош шаклида бўлади.

Бу турдаги пайт эргаш гаплар икки хил мазмунни ифодалайдилар:

а) эргаш ва бош гап таркибидаги ҳаракат-ҳолат, хусусият тамом бир вақтда рўй беради: *Улар бир неча тонналик қолипларни илмоққа илиб, у бошдан бу бошига силжитганида, гўё цехнинг катта-кичик барча қисмлари ва бутун цех бирдан ҳаракатга келгандай бўлади. (Ас. М.) Измига тоғ кириб юради, Табиатла кирганда бахсга. (Зулфия) У тўпланиб ўтирган матросларга ёддан шеърлар ўқиб бериб турганида, улар трубкаларини тортиб, астойдил қулоқ солиб ўтиришарди. (Қос.)*

Бу ҳолда эргаш ва бош гапдаги замон шакллари бир-бирига мос бўлади. Қўйидаги ҳолда эргаш гап кесими ҳозирги замон шаклидадир: *Козимбек шоферга айтгани кўчага чиқиб кетаётганда, онаси тўхтатди. (А. Қў.) Саида нонушта қилаётганда, Қаландаров дераза пардаси остидан бошини тиқиб ҳол-аҳвол сўради. (А. Қў.)*

Бунда бош гапдаги ҳаракат эргаш гап кесимидан англашилган ҳаракатнинг рўй бериш процессида юзага чиқади.

Эргаш гапнинг кесими ўрин келишигида бўлган бор сўзи бўлиши ҳам мумкин: *Ақлинг борда, одам тани. (Мақол)*

б) эргаш гапдаги ҳаракат-ҳолат олдинроқ бошланиб, бош гапдаги ҳаракат-ҳолат унга қўшилиб, киришиб кетади: *Қиз орзу-ҳавас кўролмаган онасининг дашном ва зихновларидан ўлар ҳолатга етганда, бахтига, ер ислоҳоти бўлиб қолди. (А. Қ.) Бир неча душман танки чап бериб, ўқ ёмғири сена-сена, ниҳоят ичкарилашганда, уларни бор жангчиларнинг ғазаби қаршилади. (О.) Бизнинг йўловчиларимиз ченадан тушганларида, ҳамма ҳарёққа кетди. (Фурмн.)*

Эргаш гапларнинг кесимидан англашилган ҳаракат-ҳолат бош гапдаги ҳаракат-ҳолатнинг бажарилишида бир чегара, бошланиш нуқтаси бўлади.

2) пайт эргаш гапнинг шарт феъли орқали бош гапга боғланувчи кўриниши унинг алоҳида группасини ташкил этади: *Адолат шошилиб ташқарига чиқса, ҳовлида Нурмат йўқ. (С. Маҳкамов) Дутор чалиб ўтирсам, тори узилиб кетди. (Қўшиқ) Бир кун Содиқжон мактабдан келса, укалари боғда иш бошлаб юборишибди. (Ҳ. Назир) Қуш учганда, куймас қаноти, Одам ўтса, қуримас зоти. (Ҳ. О.)*

3) эргаш гапнинг кесими сифатдош шаклида бўлиб, ўрин-пайт қўшимчасини олган пайт билдирувчи *чоқ, пайт, кун, замон кез, дам, маҳал, вақт* сўзлари билан бирикиб келади: *У ...бошини тик тутиб бир неча қадам қўйган ҳамон, ертўладан полковник чиқиб қолди.* (О.) *Саида мана шу режа билан иш кўриб юрган кунларнинг бирида, кутилмаган бир иш бўлиб қолди.* (А. Қҳ.) *Театр дирекцияси эшонни ишдан бўшатган кунларда, Қаландаров уни бир ошнасиникида кўриб қолибди...* (А. Қҳ.)

Бу турдаги эргаш гапларнинг кесимлари ўтган замон сифатдоши шаклида бўлади. Бу ҳолда эргаш гапдаги ҳаракат-ҳолат бажариб тугалланади ва шу вақтнинг ўзида бош гапдаги ҳаракат ҳам рўй беради.

Ҳаракат-ҳолатнинг бажарилиб тугалланмаганлиги ва шу давр ичида бош гапдаги иш-ҳаракат, ҳолатнинг рўй бериши мазмуни эргаш гап кесимининг лексик маъноси ва боғловчи лексик элементлар орқали ҳам ифодаланиб туради.

-ар, -р аффиксли сифатдош орқали ифодаланган пайт эргаш гапларнинг кесимлари билан бирга қўлланивчи *эмоқ* феъли иш ҳаракатнинг ўтган замонда рўй берганлигини кўрсатади. Баъзан бу феъл сифатдош кесим билан бирикиб, -кан шаклида қўлланиши ҳам мумкин: *Манзура уйдан чиқиб кетар экан, йўлакда икки жажжи қиз йўлини тўсди.* (Ас. М.) *...ҳеч нима қилмайди, у қобил бола,— деб жавоб берди Васёк, эртанги дарс учун зарур китобларни йиғар экан.* (В. Ос.) *У терлаб, бўғилиб чопаркан, яна ҳалиги сўз қулоқларида қайта-қайта янгради.* (О.) *Бектемир шу хилда хотираларга фарқ бўлиб, хомуш ўтираркан, бирдан атрофини ҳамқишлоқлари ва батальондаги бошқа бир қанча йигитлар ўради.* (О.) — *Нимага эрталабданоқ ирғишлаб қолдинг? — деб норозилик билан сўради аммаси, чой идишларини кўтариб, уни ёнлаб ўтаркан.* (В. Ос.) *Куларкан лолалар, гуллар, Кўнгиллардан сочилсин ноз.* (Ҳ. О.)

Феълнинг -моқчи шакли ҳам экан тўлиқсиз феъли билан ана шу функцияда қўлланади: *...хотин кетмоқчи экан, Жамолбой унинг қўлидан дадил ушладида, бир қўли билан бўш столни ўз ёнига сурди.* (О.)

4) эргаш гапнинг кесими келаси замон сифатдошининг бўлишли — бўлишсиз шаклида бўлганда, пайт эргаш гапдан англашилган ҳаракат-ҳолат тугалланмасдан туриб, бош гапдаги ҳаракат, ҳолат, белги-хусусият рўй беради. Демак, бош ва эргаш гаплардаги ҳаракат-ҳолатнинг рўй бериши бир-бирига қисман мос келади: *Шу орада бошқа звеноларнинг олди планни тўқсон процентга етказар-етказмас, район газетаси*

«Бўстон» колхозининг учинчи звеноси планни 116 процент ба-
жарганлиги тўғрисида хабар босиб чиқарди. (А. Қх.)

5) эргаш гапнинг кесими -дан шаклини олган ўтган замон сифатдоши шаклида бўлиб, бери, буён кўмакчиси ёрдами билан бош гапга боғланган пайт эргаш гаплар бош гапдаги ҳаракат-ҳолатнинг бошланиш даврини, вақтини кўрсатади. Бу билан эргаш гапдаги ҳаракат-ҳолат тугалланиб, бош гапга ўз ўрнини бўшатиб бермайди, балки ҳар икки гапдан англашилган мазмун баробар давом этади: *Тошпўлатов... партия ташкилотига секретарь бўлганидан буён, колхозда кўп ўзгаришлар бўлди. (Р. Файз.) Сени, Омон, кўргандан бери, Кўзларимга уйқу келмайди. Сенга майл қўйгандан бери, Ҳеч нарсага кўнгиш тўлмайди...* (Ҳ. О.)

6) эргаш гап бош гапга то боғловчиси ёрдами билан боғланади, бунда эргаш гап кесими бор сўзи орқали ифодаланади: *Қалбда то сўнг томчи бор — отилишар ёвга мағрур. (О.)*

2. Бош ва эргаш гаплардаги иш-ҳаракат, хусусият турли вақтларда вужудга келади. Пайт эргаш гапнинг кесимидан англашилган, ҳаракат, хусусият бош гапнинг кесимидан англаниб турган ҳаракат, хусусиятдан сўнг ёки олдин юзага келиши мумкин.

Эргаш ва бош гапдаги ҳаракат-ҳолатнинг рўй беришидаги кетма-кетлик: нормал бўлиши; тезлик билан биридан иккинчисига ўтиши; ёки бири тўхташи ва чегараланиши мумкин. Бу ҳоллар конкрет грамматик воситаларда аниқ кўринади.

А. Бош гапдаги ҳаракат, хусусият эргаш гапдаги ҳаракат хусусиятдан олдин рўй беради. Бу турдаги эргаш гапларга пайт эргаш гапнинг қуйидаги турлари киради:

1) кесими равишдошнинг -гунча шаклида бўлган пайт эргаш гаплар: *У ўтган ҳафта ўқиган дарсларини такрорлаб менга ёддан ўқиб бермагунча, унга ҳеч ерга боришга, на тамошага ва на ўйинга рухсат бермайман. (С. А.) Йўлчи қайтиб келгунча, Гулнорни олиб кетдилар. (О.) Бу авлодларнинг энг сўнггиси бу дунёдан ўтмагунча, Краснодар аҳолиси бу кечани сира унутмайди. (Фад.)*

2) эргаш гапнинг кесими, -гунга -ганга шаклли сифатдошга қадар кўмакчисининг қўшилиши билан ифодаланади: *Одамлар қишлоқдан чиқиб кетгунга қадар, отишмалар бироз тўхтатилди. (Л. Т.) То турма ҳовлисида бир талай кишининг оёқ товуши эшитилиб, дарвоза очилгунга қадар, аёллар туравердилар. (Фад.)*

3) эргаш гапнинг кесими сифатдошнинг -мас+-дан шакли билан ифодаланганда, эргаш гапдаги ҳаракат-ҳолатнинг ўрнини бош гапдаги ҳаракат-ҳолат эгаллаши мазмуни англаши-

лади: *На кўкнинг фанори ўчмасдан, на юлдуз сайр этиб, кўчмасдан, қуюқ бир завқ билан турарди.* (Уйғ.)

Кесими келаси замон сифатдошининг бўлишсиз шаклида бўлиб, *-дан* қўшимчасини олган пайт эргаш гапнинг кесимига *бурун, олдин, аввал* каби боғловчи вазифасидаги сўзлар ҳам қўшилиб келади. Бу сўзлар бош ва эргаш гап орасидаги чегарани аниқроқ кўрсатиш, эргаш гапдан англашилган ҳаракат тугалланмай, бош гапдаги ҳаракат бошланганлигини кўрсатиш учун қўлланади: *Пайшанба кун и эрталаб смена бошланмасдан аввал, Фариха слесарни ушлаб, цех бошлигининг идорасига судраб қолди.* (Ас. М.) *Большевиклар бу ерга келмасдан олдин, мен Убайдулла эшоннинг эшигида яшадим.* (П. Т.)

Бош ва эргаш гап орасидаги ҳаракат-ҳолатнинг тез алмашилишини кўрсатиш учун эргаш гап кесимига *-оқ* юкламаси қўшилиши мумкин: *Ротанинг кети вагондан тушмасданоқ, саф бўлиш ҳақида команда берилди.* (А. Қх.) *Жўранинг қадрдон тўриқ оти, эгаси юган тортмасданоқ, тўхтади.* (Х. Шамс)

4) эргаш гапнинг кесими *-й* шаклли равишдошдан бўлади, бу равишдош ҳар вақт инкор шаклида келади. *На уфқ урмай ёқут зар, На булут силкитмай олтин пар, Жонтемир қуюқ бир завқ билан турарди.* (Уйғ.)

Б. Бош гапдаги ҳаракат, хусусият эргаш гапдаги ҳаракат, хусусиятдан сўнг юзага келади. Пайт эргаш гапнинг бу турининг қуйидаги кўринишлари бор:

1) эргаш гапнинг кесими ўтган замон сифатдошига *-дан* қўшимчасининг қўшилган шакли билан ифодаланиб, у сўнг, кейин кўмакчи сўзлар билан бирикиб келади: *Пилла топширилиб, клуб биноси бўшагандан кейин, Саида бир гуруҳ комсомол ёшларнинг ёрдами билан клубни яхши безатди.* (А. Қх.) *Иилқи қўлдан кетгандан сўнг, қизиғи бўлмас кулгунинг* (С. Муқонов)

2) эргаш гапнинг кесими *-гач* суффиксли равишдошдан бўлади: *Кенгаш қатнашчиларининг энг кейингиси чиқиб кетгач, эшикни очиб, Олег кирди.* (Фад.) *Машина тўзон кўтариб юриб кетгач, Уктам қишлоққа қайтди.* (О.) *Шунда чой ичиб бўлингач, стол устига бир нечта тарелка закуска, лаганларда қовурилган гўшт қўйилади.* (Р. Файз.)

3) пайт эргаш гап бош гап билан *-ки* боғловчиси орқали боғланганда, эргаш гапнинг кесими ўтган замон феъли орқали ифодаланади. Бу ҳолда бош ва эргаш гапдаги ҳаракат, ҳолатнинг тез алмашилиш мазмуни ҳам англашилади: *Генерал вақти чоғ, мамнун ҳолда иштаҳа билан овқатни энди еб турган эдики, бир гуруҳ офицерлар кириб келдилар.* (О.) *Шу*

концертдан қайтишда Сидиқжон гапни нимадан бошлашни билмай турган эдики, Болтабойнинг ўзи гап очди... (А. Қҳ.)

Бу турдаги эргаш гапларнинг кесимидан сўнг баъзан юклама вазифасидаги ҳам боғловчиси келиб, эргаш ва бош гаплардаги ҳаракатнинг тез алмашилиши мазмунини янада таъкидлайди: Алижон бруствер устига чиқиб, траншеядан сакраб ўтишга ҳозирланган ҳам эдики, ҳалиги тепача томондан гулдироган овоз келди. (С. Анорбоев)

4) эргаш гапнинг кесими -(у)б шаклли равишдош билан ифодаланади; бу хил пайт эргаш гаплардан англашилган ҳаракат бошлангач, бош гапдаги ҳаракат рўй беради ва ҳариккиси баробар юзага келади. Бош ва эргаш гапда рўй берган ҳаракатлар орасида қатъий чегара бўлмайди: Тўй тарқаб, ўйин-кулгига тўлган ҳовли сув сепгандай жимжит бўлди-қолди. (О.)

5) эргаш гапнинг аниқлик феъли билан ифодаланган кесимига -ми юкламасининг қўшилиши орқали тузилган эргаш гапдаги мазмун бош гапдан олдин рўй беради, лекин эргаш гапдаги ҳаракат тезлик билан бош гапдаги ҳаракат билан алмашади (бу хил гапларда шарт ва пайт мазмуни ифодаланади): Унинг миясига бир нарса ўрнашдим — бас—минг уринсанг ҳам қайтара олмайсан. (Керб.) Партия бизни шундай бир ишга йўлладими — шу соҳада жон куйдириш — бизнинг вазифамиз. (Керб.)

6) эргаш гапнинг кесими ҳаракат номининг билан кўмакчиси билан бирикувидан тузилади, бу хил пайт эргаш гапларда ҳам бош ва эргаш гапдаги ҳаракат тез алмашилиши англашилади: Тожихон оёғи узанггига тегиши билан, ўзини эгарга олиб, отга қамчи босди. (А. Қҳ.) Раис чиқиб кетиши биланок, мажлисининг салобати йўқолди. (А. Қҳ.)

Сабаб эргаш гапли қўшма гаплар

Бош гапдан англашилган мазмун қандай сабаблар асосида рўй беришини ёки бермаслигини кўрсатувчи эргаш гаплар сабаб эргаш гап ҳисобланади.

Сабаб эргаш гапнинг бош гап билан бўлган семантик муносабати икки хил бўлиши мумкин: айрим сабаб эргаш гапли қўшма гапларда сабаб-натива муносабати ифодаланади, бунда эргаш гап сабаб бўлса, бош гап ундан келиб чиқадиган натижа бўлади. Сабаб эргаш гапларнинг иккинчи турида сабаб эргаш гап бош гапга нисбатан изоҳ ҳам бўлади.

Сабаб эргаш гапнинг бу тури боғланиш усулига кўра ҳам, кесимнинг шаклланиши ва ўринлашилишига кўра ҳам бир-биридан фарқланади.

1. Сабаб-натижа муносабатини ифодалаган сабаб эргаш гаплар бош гапдан олдин қўлланади. Бу хил эргаш гапларнинг кесими тобе шаклда бўлади ва қуйидагича шаклланади:

1) эргаш гап бош гапга кесимига қўшилиб келган *учун, сабабли, туфайли* кўмакчилари ёрдами билан боғланади. Бу ҳолда эргаш гапларнинг кесими *-лик* ва эгалик аффиксини олган ўтган замон сифатдоши билан ифодаланади (*-лик* элементи кўпинча яширинади).

Эргаш гапнинг кесими ўтган замон сифатдоши бўлишига сабаб шуки, эргаш гап орқали олдин бўлиб ўтган ҳаракат-ҳолат, хусусиятлар ифодаланади, бош гап эса унинг ўтган, ҳозирги ёки келаси замондаги натижасини ифодалайди. Эргаш гап кесими от кесим ёки феъл кесим бўлиши мумкин. От кесим бўлганда, *бўлмоқ* боғламаси билан бирикади: *У томонларда амакимдан бошқа тегирмон чархи ясайдиган уста бўлмаганидан, бу молнинг нархи қиммат эди.* (С. А.) *Жим кетаверши ноқулай бўлганлигидан, Саида эшондан... сўради.* (А. Қҳ.) *Манзурахон эртасига кечқурун жўнайдиган бўлгани учун, ҳоли ўтириш кундузи соат бирга тайинланди.* (А. Қҳ.) *Саида умидсизлик ва ожизлик туйғусини туғдирадиган фикрни ўзига йўлатгани, кўнглидан шундай гаплар ўтгани учун, жаҳли чиққандай ирғиб ўрнидан турди.* (А. Қҳ.) *Ижрокўм раиси ҳеч қачон бунақа бемаҳалда телефон қилмагани, бунинг устига нима масалада чақираётганини айтмагани учун, Қаландаров кўнгли хижил бўлди-ю, эртасига эртароқ етиб борди.* (А. Қҳ.) *Жангчилар ўзларини пухта яшира олганлари учун, талафот жуда оз бўлди.* (О.)

2) эргаш гапнинг кесими *-лик* аффикси ва эгалик ҳамда *-дан* элементини олган сифатдошдан бўлади (сифатдош + *-лик* + эгалик аффикси + *-дан*): *Бу вилоятнинг самоси ғалвирдай сув тутмас бўлганидан, ёмғир ёз бўйи роса қуйди.* (О.) *Суратини юбормаганидан, ундан боладек ранжиди.* (О.)

Бундай шаклли эргаш гап гумон, тахмин ифодалаганда, *-ми* юкламасини олади: *...ёш кўнглининг алла қайси бурчи уни ёлғончи қилаётганиданми, ҳар нечук қулоқларигача қизариб, кийик кўзлари йилтираб кетди.* (А. Қҳ.)

Бу хил сабаб эргаш гапнинг кесими сифатдош билан ифодаланмай, от, сифат, сон ёки *йўқ* сўзи орқали ифодаланиши ҳам мумкин: бунда кесим боғламали бўлиб, эгалик ва *-дан* форманти ана шу боғламага қўшилади: *Подшонинг суюкли ўғли бўлганидан, Музаффар Мирза ҳар жиҳатдан улардан устунликка тиришмоғи кераклигини айтди.* (О.) *Чол қайнота хаста бўлганидан, куёвнинг акаси ташқаридан кирди.* (О.) *Менга буюрган эдилар, ишим зарурлигидан, сизни кўрсатдим.*

(О.) *Таҳсил учун Истамбул ёки Мисрга жўнаш орзулари, маблағ йўқлигидан, амалга ошмади.* (О.)

Сабаб-натижа мазмун муносабатини ифодалаган сабаб эргаш гаплар бош гапга аналитик-синтетик усул билан боғланади.

2. Сабаб-изоҳ муносабати. Сабаб эргаш гапли қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисмини изоҳлайди, ундан англашилган мазмуннинг рўй бериш ёки рўй бермаслик сабабини кўрсатади. Шу сабабли қўшма гапнинг биринчи қисми бош гап, иккинчи қисми эргаш гап бўлади. Эргаш гап бош гапга *чунки, негаки(м), зероки, наинки* боғловчилари ёрдами билан боғланади.

Эргаш гапнинг бош гапга *чунки* боғловчиси ёрдами билан боғланиши кўпроқ учрайди. Бу хил эргаш гапли қўшма гаплар кўпинча таркиб жиҳатдан анча кенг бўлади: *Йўлда мени итлар талаганда, уларни амир одамларига ўхшатган эдим, чунки амир одамлари ҳам у итлардек ҳар бир кишига ёпиша берадилар.* (С. А.) *Тонг отганда, у ўрнидан туриб, менга:— Кел ўғлим, сени ўзим билан қишлоққа олиб борай, чунки сен бу ерда, бу амирбозлар ёнида мадраса одобини эмас, амир ошхонасининг қозонини ялашни ўрганасан,— деди,* (С. А.) *Никоҳнинг қиммати йўқ, чунки сен рози бўлмагансан, тўғрими?* (Ҳ. Ҳ.)

Бу хил сабаб эргаш гапларнинг кесими мустақил шаклда бўлади, демак, сабаб эргаш гап шаклан мустақил содда гапларга ўхшайди. Аммо гаплар орасидаги семантик муносабат ва орадаги тобелаштирувчи боғловчи *чунки* уни эргаш гапга айлантиради.

Тобе боғловчи *чунки* ёрдами билан бош гапга боғланган сабаб эргаш гаплар аналитик усул билан боғланади.

Негаки, наинки, сабабки ёки *зероки* каби боғловчилар ҳам сабаб эргаш гапни тузишда хизмат қилади, аммо бундай конструкциялар кам учрайди: *Ҳозир хат ёзмай туринглар. Негаким адрес ҳали аниқ эмас.* (О.) *Мажлисда ўтказишмаса, хафа бўлмайман. Сабабки колхозга аъзо бўлиш колхозга хўжайин бўлиш деган гап.* (А. Қҳ.) *Шу сўзнинг ўзи олтиндан аъло. Наинки, кўнглимни кўтарди.* (О.) *Андак сабр қилингиз, зероки бу шартларни ғоят лозим билурман.* (О.)

Сабаб эргаш гап бош гапга *-ки* боғловчиси ёрдами билан боғланиши ҳам мумкин. Одатда, *-ки* боғловчиси бош гапнинг мустақил шаклдаги кесимига қўшилади; бош гап эргаш гапдан олдин келади: *Раҳмат райкомгаки, ҳар ишда ҳамиша йўл-йўриқ кўрсатди, ғамхўрлик қилди* (О.) *Лекин бу ишингни отамга айта кўрмаки, у сени қаттиқ қойийди.* (С. А.)

Бу хил эргаш гаплар бош гапдан олдин келиши ҳам мумкин: *Аммо ўзи кўтариб келтиришни товуқ ҳаёти учун хавфли деб ўйлаганидан бўлса керакки, бу вазифани менга юкламоқчи бўлган. (С. А.) У томонда ҳам ишсиз улоқиб юрса керакки, йилда бир марта онасини кўрмоқ учун келганида ҳам кўзга кўринарли бир нарса келтирмасди. (С. А.) Бахтим борки, ҳар нарса гўзал кўринади менинг кўзимга (Ҳ. О.)*

-ки боғловчиси ёрдами билан тузилган эргаш гапли қўшма гапнинг таркибида *шунинг учун, шу ваздан* каби олмошлар бўлиши ҳам мумкин. Бу ҳолда бош ва эргаш гап орасидаги семантик муносабат янада жипслашади, эргаш гапга бўлган талаб ва унинг аҳамияти кучаяди: *Мен яна шунинг учун хурсанд эдимки, у қаламдон қоғоздан ясалганига қарамай, сувдан зарарланмаган... (С. А.) Мен буни шунинг учун қиламанки, биз қочиб бир томонга борганимизда, унда бирор иш топгунимизгача ҳам пул керак, (С. А.) Шунинг учун ажабландимки, мен хат ташувчилик хизматим бараварида бундай «мукофот» кутмаган эдим, шунинг учун ғазабландимки, бу жазо мен учун бутунлай ҳақсизлик эди. (С. А.)*

Сабаб эргаш гапларнинг бу тури бош гапга аналитик усул билан боғланади.

Сабаб муносабати тушунчаси қўшма гап қисмларини юқорида кўрсатиб ўтилган тобе боғловчилар ёки келишиқ қўшимчаси ёрдами билан бириктириш йўли билангина ифодаланиб қолмайди. Айрим қўшма гаплар қисмлари орасидаги боғловчига яқинлашган лексик элементлар, ҳатто предикатив бирикмалар ҳам сабаб муносабатини келтириб чиқариши мумкин. Бундай лексик элементларга *шунга кўра, шу сабабли, шу туфайли* каби бирикмалар киради: *Озод халқни бошига келмас, Энди сира мусибат ва ғам. Шунинг учун шодман бир умр. Шунинг учун шодлик ҳамдадим. (Ҳ. О.) Сорахон одобли қиз, шу сабабли ҳамма уни ҳар ерда ва ҳар қачон ҳурматлар туну кун. (З. Диёр.)*

Эргаш ва бош гаплар кўпинча состави кенг мураккаб содда ёки қўшма гаплардан таркиб топганлиги сабабли, улар орасида сезиларли пауза берилади ва кўпинча нуқта қўйилади.

Сабаб эргаш гаплар бош гапга *-дай||-дек* элементи ёрдами билан боғланиши мумкин. Бу хил сабаб эргаш гапда ўхшатиш-қиёслаш мазмуни ҳам бўлиб, эргаш гап бош гапдан олдин келади: *Чурвақаларнинг ёшларида гўё йил эмас, балки ойлар фарқи бўлгандек, бир-биридан ажратиш қийин эди. (О.) Ҳуринисо шу қилмиши билан меҳмон олдида ўзининг маданиятсизлигини кўрсатиб қўйгандай, Қаландаров қаттиқ хижолат тортди... (А. Қҳ.)*

Шарт эргаш гаплар бош гапдан англашилган мазмуннинг қандай шарт-шароитда бажарилишини кўрсатади.

Шарт эргаш гапнинг асосий грамматик белгиси кесимининг шарт феъли орқали ифодаланишидир. Аммо бу белгигагина қараб, маълум конструкцияларни шарт эргаш гап деб ҳукм чиқариб бўлмайди, чунки шарт феъли бошқа эргаш гапларнинг кесими бўлиб келиши ҳам мумкин. Масалан: 1) п а й т э р г а ш г а п: *Бир кунни Сидиқжон мактабдан келса, укалари боғда иш бошлаб юборишибди.* (Ҳ. Назир) 2) м а қ с а д э р г а ш г а п: *Далага сув киритсам, Яшнатсам деб юрт ерин, Тўкти пешона терин.* (Газета) 3) т ў с и қ с и з э р г а ш г а п: *Ленин ўлган бўлса, йўли доим тирик* (F. F.) ва бошқалар.

Шунинг учун ҳам шарт эргаш гапни белгилашда эргаш гап конструкциясининг мазмунига, таркибидаги бўлақларнинг маъносига диққат этиш зарур.

Шарт феъли бошқарган конструкцияларнинг эргаш гап бўлиши учун таркибида ўз эгаси бўлиши шарт (бир составли шарт эргаш гаплар бундан мустаснодир), шундагина предикатив муносабат, ҳукм келиб чиқади. Таркибида эгаси бўлмаган, эгаси умумий бўлган конструкциялар шарт бирикмалар, шарт оборотлар ҳисобланади. Масалан: *...ўзингдан бир кўйлак ортиқ йиртган кишининг сўзига қулоқ солсанг, унинг насиҳатларини тингласанг, албатта одам бўласан.* (С. А.) *Душманга биргалашиб қарши турсак ҳаммамиз ўлмасмиз, ёки тутқун бўлмасмиз.* (С. А.) *Пахта ишида қуруқ практика билан иш кўрсанг, охир туртиласан, қоқиласан.* (О.)

Шарт эргаш гапнинг кесими феъл кесим ёки от кесим шаклида бўлиши мумкин. От кесим бўлганда, кесим шарт феъли шаклидаги бўлмоқ боғламаси билан бирикади: *Бас, яхшилик қилмоқ керак: Элнинг, юртнинг бахти барқарор бўлса, салтанат ҳам бехатар бўлур.* (О.) *Агар бизни рўёбга чиқарадиган йўл колхоз йўли бўлса — бошла, ука, этагингни ушлаганимиз — ушлаган.* (А. Қ.)

Шарт эргаш гапни тузишда демоқ феълининг шарт майли шакли ҳам хизмат қилади: *Тайёр ошга баковул бўламан десанг, ҳамманинг ҳам кўзига хунук кўринасан.* (А. Қ.)

Шарт феъли логик жиҳатдан келаси замонни ифодалайди. У ҳар вақт бош гап кесимидан англашилган ҳаракат-ҳолатдан олдин рўй берувчи ҳаракат-ҳолатни ифодалайди. Шунинг учун ҳам бош гапнинг кесими келаси ёки ҳозирги-келаси замонда бўлади ёки буйруқ феъли орқали ифодаланади. Албатта, бош гапнинг кесими ўтган замонда бўлиши ҳам мумкин.

Бундай ҳолда ҳам бош ва шарт эргаш гап орасидаги чегара сақланади: ўтган замонда шарт эргаш гапдан англашилган ҳаракатдан сўнггина бош гапдаги мазмун рўй бергани ифодаланади: *Борди-ю бирон қарол бундай қилинмаган қарзини бирор йўл топиб тўласа, бой яна бирон тўхмат билан уни иккинчи бор қарздор қилар экан.* (С. А.)

Шарт эргаш гапли қўшма гапларда доимо бўлиб турадиган ёки бўлиши мумкин бўлган ҳаракат-ҳолатлар тўғрисида фикр юритилгани учун ҳам, кўп мақоллар, афоризмлар, фразеологик birlikлар шу хил қўшма гаплар шаклида тузилади.

Шарт эргаш гап одатда бош гапдан англашилган мазмунни умумий равишда изоҳлайди. Шу билан бирга айрим шарт эргаш гапли қўшма гапларда фикр айрим гап бўлаклари устида бўлиши ҳам мумкин: *Ҳукумат ишчи-деҳқонники бўлса, йша деҳқон мен бўламан!* (А. Қҳ.)

Шарт феълнинг бошқа феъл шакллари (сифатдош, равишдош)дан фарқи шуки, бу феъл шакли ўз эгаси билан шахсда мослашади, шарт феъли ҳар учала шахсда келиши мумкин (аммо биринчи шахсда камроқ, учинчи шахсда кўпроқ қўлланади):

Бунинг вазифасини ҳам айтиб берсам, тонг отгунча ҳам тугамайди. (А. Қҳ.) *Мен Фарғонамни мақтамоқ бўлсам, йигити Фарҳоду, қизи Шириндир.* (Ғ. Ғ.) *Агар бу масалани эҳтиётлик билан амалга оширмасак, тушунмаганлар ўртасида катта ғалаёнга сабаб бўламиз.* (М. Ибр.) *Ҳар ким билан дўст бўлмоқчи бўлсанг, аввал у кишини сина — текшир.* (Мақол) *Ҳур ҳаёт бундан гўзал бўлсин десанг, янги ер оч, кенг, гўзал гулбоғ қил.* (Я.)

Эргаш гап мазмунидаги шартлик мазмунини янада таъкидлаш ва бош гап мазмуни билан қатъий чегаралаш учун эргаш гап кесимидан сўнг *-ми, -чи* юкламалари қўлланади: ёки бош гапда *унда* олмоши ишлатилади:— ... *юлдузларинг жуфт тушган бўлсачи, одам боласи сенларни ажрата олмайди!* (О.) ... *агар сув бўлсам, тоғ-тоғ ҳосил битарди.* (Ш. Р.) *Бордию, машинани тўхтатадиган, шоферни жавобгарликка тортадиган милиционернинг ўзини қастдан уриб, йиқитиб ўтсачи, унда нима бўлади?* (А. Қҳ.)

Эргаш гап кесими таркибидаги *-са* аффикси бош ва эргаш гапни бириктирувчи восита эмас, балки феълнинг турини ясовчи грамматик белгидир. Шунинг учун шарт эргаш гаплар бош гапга боғловчисиз, синтетик усул билан боғланадилар.

Шарт эргаш гаплардан англашилган ҳаракат, ҳолат, хусусиятнинг бажарилиши реал бўлиши ёки реал бўлмагани мумкин. Шарт эргаш гапнинг реал ҳолатида эргаш

гапда бош гапдан англашилган мазмуннинг рўй бериши учун шарт-шароитнинг реал экани кўрсатилади: *Тўжилса манглай теринг, унумли бўлар еринг. (Мақол) Агар улар душман қўлига асир тушган бўлсалар, мен уларни озод этаман. (Я.)*

Ирреал шарт ифодаловчи шарт эргаш ва бош гапларнинг кесими таркибида эди феъли иштирок этади (эди феъли шарт эргаш гапда талаффузга кўра -йди шаклини, бош гапда -ди шаклини олиши мумкин): *Агар дунёнинг нариги бурчига сизни опичлаб боришга тўғри келсайди, мен севина-севина бажарардим. (О.) Агар командирларнинг ҳаммаси шундай бўлса эди, иш бошқача тус оларди. (О.)*

Шарт эргаш гапдаги ирреаллик ўтган замон сифатдоши орқали ҳам ифодаланиши мумкин. Бунда ўрин-пайт келишиги форманти -да билан бириккан сифатдош шарт эргаш гап кесими бўлиб келади: *Агар сўз Ойқиз устида бўлмаганда, эҳтимол, у кулги билан ёки ҳазил билан жавоб қайтара оларди. (Ш. Р.) Агар Татьянанинг ўртоқлари унга лоқайд қараганда эди, эҳтимол, бу ҳодиса уларни ташвишга ҳам солмаган бўлар эди. (Қаз.)*

Баъзи ирреал шарт эргаш гаплар амалга ошмаган бўлса ҳам, у амалга ошиши мумкин бўлган ҳодиса деб тушунилади: *Агар кампирдан тарқалган болалари, набиралари — ҳаммаси бир уйга тўпланса, ўзимиз ҳам сал кам бир маҳалла оила бўлар эканмиз. (Ғ. Ғ.)*

Шундай қилиб, ирреал шарт ифодаловчи шарт эргаш гаплар, бир томондан, бўлиши мумкин бўлмаган ҳаракат-ҳолатни ифодаласа, иккинчи томондан, эргаш гапдан англашилган мазмун рўй бермаган бўлса ҳам, у юзага чиқиши мумкин бўлади, эргаш гапнинг сўнгги турининг ҳам ирреалликка кiritилишига сабаб — бу хил шарт эргаш гаплардаги мазмун рўй бермаган воқеа, ҳодиса сифатида тушунилишидир.

Шарт эргаш гаплардаги ирреаллик эмоқ феълидан ташқари, гапларнинг умумий мазмунидан, айрим гап бўлақларининг маъносидан ҳам англашилиб туради. Бундай қўшма гаплар сўзловчининг истаги, иккиланиши, илтимоси, маслаҳати, мурожаати каби модал маъноларни ифодалаш учун бир воцита бўлади.

Кесими ирреал шарт эргаш гап шаклидаги эргаш гаплар баъзан мазмунан ирреалликни ифодаламайди, бундай эргаш гапларда воқеа, ҳодиса рўй беради, демак, шарт реал бўлади. Бундай шарт эргаш гапли қўшма гапларнинг иккинчи хусусияти шуки, улардаги мазмун ўтган замонда рўй берган ёки рўй бериши мумкин бўлади: *Агар бу икки батальон бу ердан кетмаганда эди, тўплар ҳимоясиз қолмаган бўлар эди. (Л. Т.) Агар бўлмасайди революция, шаҳарлар тарихдан ўчгуси эди.*

(Ғ. Ғ.) *Тезроқ бу маросимлари тугай қолса эди, менинг ҳам оғзимга овқат тегар эди.* (П. Т.)

Шарт эргаш гап ўзининг асосий мазмунидан ташқари, айрим ўринларда қуйидаги мазмун оттенкаларини ҳам ифодалайди:

1. **Пайт мазмуни.** Айрим шарт эргаш гапларда пайт мазмуни ҳам бўлади, бу хил конструкцияларни пайт эргаш гап конструкциялари билан алмаштириш ҳам мумкин: *Ёз келса, битта асбобни олиб, бошиқа юртларга иш қидириб кетар эди.* (П. Т.)

Пайт мазмунини таъкидлаш учун бош гапнинг бошланишида *у вақт (-да), унда* лексик элементлари қўлланади:— *...хўжайин ўртага тушса, у вақт иш силлиқ бўлиб чиқса керак ...* (О.) *...ғоят иложсиз қолган бўлсанг, у вақт сени муҳтожлик ва зарурият панжасидан халос этмоққа тайёрман.* (О.) *Олти ой қор, ёмғир ёғса, қиш қишлигини қилса, у вақтда деҳқон ердан бир нарса ундириб олади.* (С. А.) *Агар ўрталарингизда бирортангиз заррача қўрқоқлик қилсангиз, жанг майдонидан қочсангиз, унда сизга лаънат ўқиймиз.* (Я.)

Шарт эргаш гапдаги пайт мазмуни кесимининг сифатдош орқали ифодаланиши билан ҳам англашилади: *Қўлингдан бир иш келмаганидан кейин, гапирдинг нима-ю, гапирмадинг нима.* (М. А.)

2. **Истак мазмуни.** Шарт эргаш гапдаги истак мазмуни бош ва эргаш гапнинг кесими формасидан ва умумий контекстан англашилади. Бунда бош гап кесими *-р* шаклли сифатдош ва эргаш гап кесими буйруқ ёки истак феъли шаклида бўлади: *Хур ҳаёт бундан гўзал бўлсин десанг, Янги ер оч, ўлкани гулбоғ қил.* (Я.) *Ёз келса, тоққа чиқардик.*

3. **Тахмин мазмуни.** Эргаш гапдаги тахмин мазмуни қўшма гапнинг умумий мазмунидан келиб чиқади: *Битта-яримта ҳуштор бўлса, у билан бирга вақт ғаниматда бирон шаҳарга қочиб қолдим.* (О.)

4. **Сабаб-натижа мазмуни.** Шарт эргаш гапнинг бош гапи кўп ўринларда эргаш гапдан англашилган мазмунининг натижасини кўрсатади, бу ҳолда эргаш гап мазмуни бош гап мазмуни учун сабаб бўлади. Бу мазмун муносабати шарт эргаш гапнинг ҳамма турида ҳам ифодаланади. Аммо бу мазмун муносабати айрим эргаш гап турларида ёрқин ифодаланади. Бундай мазмуни эргаш гапларнинг кесими кўпинча *-р/-с* шаклли сифатдош ёки аниқлик феъли орқали ифодаланади, ёхуд от кесим бўлади. Эргаш гап таркибида *мабодо, борди-ю* каби боғловчилар ва кесими составида *-ми* юкламаси ҳам бўлиши мумкин. Эргаш гап кесими шарт феълидан бўлса, бош гап кесими *-рди* шаклли феъл орқали ифо-

даланади. «Хўп, майли, одам бўлишни истамас экан, борсинь, мулла-пулла бўлсин» деб уни ўқишга қўйдим. (С. А.) Мара сул, менга қара, агар Насибани ўқишдан қолдириб, курортга олиб кетар экансан, сендай жияним йўқ. (А. Қх.) Ундан кўра айтчи: модомики биз беақл эканмиз, бизга ақл ўргатиш керакми? (М. Г.) Модомики йигитларга сафар йўли очилибди, улар ўт кечиб, сув кечиб, қон ичида сузганда, мўйсафидларнинг ҳузур-ҳаловат қидириши инсофдан эмас. (О.) Унинг отини олиб кетдимиз, уни умрбод эрдан чиқармайди. (Лермон.) Борди-ю, ҳеч нима чиқмади, унда кейинроқ ишончли одамдан юбораман. (О.)— Ҳаммамизнинг жонимиз қил устида турибди. Қилингиз бугун узилмадимиз — хурсанд бўлинг! — дея юпатди Асқар полвон. (О.)

5. Қиёслаш мазмуни. Айрим шарт эргаш гапларда қиёслаш оттенкаси бўлади. Бунда эргаш ва бош гапнинг умумий мазмуни ёки айрим гап бўлақларининг маъноси бир-бирига қиёсланиши мумкин: *Сен менинг хотиним бўлсанг, мени хотин оладиган ўғил бола қилиб туққан онам ўша ерда демайсанми?* (А. Қх.) *Ери бўлса, улови йўқ.* (О.)

Бу эргаш гапларнинг кесими баъзан равишдошдан бўлади: *Мен дадил бўлмай, ким дадил бўлсин.* (О.)

6. Айрим шарт эргаш гаплар бош гапда ифодаланган мазмунни чегаралайди. Бу хил эргаш гапларнинг кесими, асосан, сифатдошдан бўлади: *Полк мудофаа қилиб ётган район устида баъзан душман аэропланлари пайдо бўлишини эътиборга олмаганда, урушдан ҳали ҳам дарак йўқ эди.* (А. Қх.) *Болаларим қаровсиз қолади деган кўрқув бўлмаганда, Муса ака буғдой ғарамларига ўт қўйиб юборган бўлар эди.* (М. Ибр.)

7. Изоҳ мазмуни. Шарт эргаш гапли қўшма гапнинг шундай турлари ҳам борки, уларда бош гапдан англашилган мазмун эргаш гапда ифодаланган мазмунга изоҳ беради. Бу ҳолда бош гап таркибиде эргаш гап мазмунига тенг келувчи олмош бу, уни каби қўлланади: *Агар бордию, ўлиб қолсачи, бунини худодан, касалнинг ажали етганидан ёки касалнинг эшонга бўлган ихлосининг сустлигидан ва унинг «шаккок»лигидан деб ҳисоблайдилар.* (С. А.)

Баъзан бу хил конструкцияларнинг бош гапи бир составли гап бўлиб, одатда, *бас, майли, хўп, яхши, ёмон, арзийди* каби сўзлар орқали ифодаланади (эргаш гап логик жиҳатдан эга вазифасида келади): *Ибн Синога касалнинг жони чиқмаган бўлса, бас экан...* (О.) *Қорни тўқ, эгни бутун бўлса, бас.* (О.) *Янглишсангиз, майли, лекин ёлғон гапирманг.* (А. Қ.) *Дадамга, Йўлчига яхши қараса, майли-я.* (О.) *Ишонсангиз — хўп, ишонмасангиз, гуноҳсизлигимни кейин билар-*

сиз... (О.) *Қизим Гулнор шундай оилага тушса, ёмонми?* (О.)

Эргаш гап бош гап таркибидаги айрим гап бўлагининг маъносини, хусусиятини изоҳлаб келиши мумкин. Бу ҳолда кўпинча эргаш гап маъноси изоҳланаётган бўлакдан сўнг келади: *Пулемёт, агар у жасур одамнинг қўлида бўлса, нимага қодир эканини англатади.* (О.)

Кўпинча, эргаш гапдаги шарт маъносини янада таъкидлаш учун *агар, гар, башарти, борди-ю, мабодо, модомики, кошки* боғловчилари келади: *Модомики, бизда шундай кўз пайдо бўлибдими, бу сафар пайқаганимиздан бир нарса чиқмаса, янаги сафар пайқаганимиздан чиқади.* (А. Қх.) — *Золимларни ер ютади, ютмаса агар, зўрлаб, ниғизлаб ютдирамиз!* (О.)

Шарт эргаш гап, асосан, бош гапдан олдин келади. Агар эргаш гап қўшимча изоҳ мазмунида бўлса, бош гапдаги бирор бўлакка алоҳида аҳамият бериш зарур бўлса, эргаш гап бош гапнинг ана шундай бўлагидан сўнг, бош гап орасида келади: *Бунақа гап, трактор келса, зиён қиладиган одамдан чиқади.* (А. Қ.)

Бу қўшма гапда шарт эргаш гап эгадан сўнг келиб, эгага қўшимча изоҳ беради, унинг маъносини бўрттириб, ажратиб ифодалайди. Қўйида эргаш гап бош гапнинг кесимидан сўнг келиб, уни изоҳлайди: *Юрагимга теккан бўлур, ёв тегса сенга, Қадрдоним, меҳрибоним, жоним Москва.* (Ҳ. П.) *Буми, бунда калла бўлса экан, пушаймон бўлса!* (А. Қх.)

Ҳар қандай шарт феъли шакли шарт эргаш гапнинг кесими бўлавермайди; бу шакл баъзан кириш гапнинг кесими, кириш бўлак ёки маъно, кучайтирувчи юклама, боғловчи ва бошқа вазифаларда келиши мумкин.

Масалан, *бўлса, бўлмаса, йўқса, нега десанг* — боғловчи; *шундай бўлса-да, ҳеч бўлмаса, жуда бўлмаса* — кириш бирикма, *ким бўлса ҳам, ер ёрилса-ю, ерга кирса* — фразеологик бирикма; *янглишмасам, менга қолса* — кириш гап; *сен бўлсанг, келмадинг, Салимани олсак келмади* — юклама вазифасида келади. Баъзан шарт феъл кесим составига киришиб кетади: *қилса қилсин, боқса бўлмас, деса бўлади.*

Мақсад эргаш гапли қўшма гаплар

Бош гапдан англашилган мазмуннинг нима учун, нима мақсадда рўй беришини ёки бермаслигини кўрсатувчи эргаш гапларга мақсад эргаш гаплар дейилади.

Мақсад эргаш гап бош гапнинг ёлғиз кесимидан ёки кесим группасидан англашилган ҳаракат, ҳолат, белги-хусу-

сият нима мақсадда рўй беришини ёки рўй бермаслигини англатади.

Эргаш гап кўпинча бош гапнинг кесим группасига боғланади, чунки эргаш гап кесим ва унинг объектдан англашилган мазмуннинг рўй бериш мақсадини ифодалайди: *Ҳосил яна мўл бўлсин деб, дўстларим, селитрани кўп беришни кўзладим.* (Журнал) *Одам ақли, одамнинг кучи, яхшиликка қилсин деб хизмат, Ер экувчи, пўлат қуювчи, ободликка сарф этсин кучин.* (С. Назар) *У эсини ўнглаб, томошабин тўпланмасин учун, дадасига жеркиброқ «юринг» деди.* (А. Қў.)

Мақсад эргаш гап бош гапга аналитик йўл билан боғланади, бунда бош ва эргаш гапни боғлаш учун *деб, токи* боғловчилари ёки *учун* кўмакчиси қўлланади.

Мақсад эргаш гапнинг кесими одатда буйруқ ёки шарт феъл майллари, келаси замон феъли орқали ифодаланади. Бунинг сабаби шуки, мазмунан мақсад ифодаловчи эргаш гап бош гапдан англашилган мазмун рўй бергандан сўнг юзага чиқиши зарур бўлади.

Бош гапга боғланиш усулига кўра, мақсад эргаш гапнинг қуйидагича турлари бор:

1. Мақсад эргаш гап боғловчи вазифасидаги *деб* равишдоши орқали бош гапга боғланиб келади. Бунда эргаш гап кўчирма гап шаклида бўлади, аммо мазмунан бундай эргаш гаплар кўчирма гап эмас, чунки бундай гап ўзгалар нутқининг айни ўзи бўла олмайди, бундай конструкция мақсад муносабатини ифодалашнинг бир грамматик усули бўлади.

Деб боғловчиси ёрдами билан бош гапга боғланган мақсад эргаш гапларнинг кесими, одатда, буйруқ-истак феъли шаклида бўлади. Буйруқ-истак феъли, кўпинча, учинчи шахсда, камроқ биринчи ва иккинчи шахсда бўлади. *Гул барглари учишади, Тушмайин деб қўлингга.* (Ҳ. О.) *Сенинг олдинга бир кириб чиқай деб, шунча бел боғлайман, ҳеч қўлим бўшаймайди.* (М. Г.) *Ёвга омон берма деб, ўғлим, юбордим жангга.* (Ҳ. О.) *Юртимиз шойилар билан тўлсин деб, Озод, ҳур халқимиз шойи кийсин деб, Топширдик ўн минглаб тоннадан пилла, Кўрганда рашк этар марварид, тилла.* (Ғ. Ғ. в. б.)

Мақсад эргаш гапнинг кесими шарт феъли шаклида бўлади. Бу ҳолатда эргаш гапдан орзу-истак, мақсад мазмуни англашилиб, бош гапдаги ҳаракат-ҳолат қандай орзу-умид, мақсадлар билан вужудга келишини кўрсатади.

Кесими шарт феъли билан ифодаланган мақсад эргаш гаплардаги мазмун кесими буйруқ феъли билан ифодаланган эргаш гаплардагига қараганда, қатъий бўлмайди. Бу ҳолатда эргаш гапдаги мазмун юзага чиқиши ҳам, чиқмаслиги ҳам мумкин: *Элдан олсам деб раҳмат, ишлади-чекди заҳмат.* (Газ.)

'Далага сув киритсам, Яшнатсам деб юрт ерин, Тўкди пешона терин. (Газета) Теварак-атрофни кўриб шояд баҳри очилса деб, касал отасини далага олиб чиқди.

Мақсад эргаш гапнинг кесими аниқлик феъли шаклида бўлади; бу феъл одатда ҳозирги-келаси замон шаклида бўлади: *Мен болалик чоғимда қуш боласини оламан деб, чинорга чиқдим. (О.) Ҳозир мен пул олиб келаман деб, ҳужрага қараб югурдим. (С. А.)*

Мақсад эргаш гапнинг кесими келаси замон сифатдошининг бўлишли ёки бўлишсиз шакли билан ифодаланиши мумкин. Бу ҳолатда келаси замонда рўй бериши мумкин бўлган воқеа, ҳодисалар тўғрисида фикр юритилади. Келаси замонга оид воқеанинг рўй бериши ёки бермаслиги қатъий қилиб қўйилмайди: *Уғлимга тегмаса, ўртоқларига тегар деб, халта-халта майиз, туршақ юбордим. (О.)*

2. Мақсад эргаш гап бош гапга *учун* кўмакчиси орқали, боғланади, эргаш гапнинг кесими буйруқ феълининг учинчи шахс шаклида бўлади. Бу хил мақсад эргаш гапларда сабаб-оттенкаси ҳам бор.

Мақсад эргаш гапнинг бу турининг кесими буйруқ-истак майли билан ифодаланган феъл кесим ёки от кесим шаклида бўлади. От кесим бўлганда, буйруқ феълининг учинчи шахсидаги *бўлмоқ* боғламаси билан бирикиб келади: *Қаландаров сўзни айлантириб, бюро составида қолишга хоҳиш билдириб қўймасин учун, Саида яна унинг сўзини оғзидан олди. (А. Қў.) Махсининг чоки пишиқ бўлсин учун, мўмли ёпишқоқ ипни ҳар қатимда бармоқлари билан қир-қир тортиб қўяди. (О.)*

Учун кўмакчиси ёрдами билан бош гапга боғланган эргаш гапнинг кесими эгалик аффиксини олган ҳаракат номи ёки ҳозирги-келаси замон сифатдош шаклида бўлиши ҳам мумкин: *Нурида шубҳа қолдирмаслик учун, ўзининг Йўлчига бўлган муносабатини бирон ҳаракат билан билдирмасликка тиришди. (О.) Пахта тезроқ етилиши учун, селитрани кўпроқ солиш керак.*

Мақсад эргаш гап бош гапга *токи* боғловчиси ёрдами билан бирикади. Бу хил эргаш гаплар бош гапдан сўнг келиб, *токи* боғловчиси билан бошланади. Эргаш гапнинг кесими, одатда, учинчи шахс буйруқ феълидан бўлади (эргаш гапнинг кесими от кесим бўлган тақдирда, буйруқ феъли шаклидаги *бўлмоқ* боғламаси қўлланади); бу ҳолда бош гапнинг кесими буйруқ феъли, ҳаракат номи билан *керак* модал сўзининг бирикуви ёки ҳозирги-келаси замон аниқлик феъли орқали ифодаланади: *Ўтти ловуллатинг, токи батамом куйдирсин, кул қилсин душманимизни. (Жур.) Ўз оиласи қучоғига қайт-*

моқчи бўлса, бунга маъқул бир сабаб кўрсатиши керак. Токи ота-онаси ва акалари унинг бу қилиғини маъқул кўра билсинлар. (О.) Яшираман ёвуз илонни юрагимга, токи кўрмасин душманларим ҳасрат кулгисин. (О.)

Бу хил мақсад эргаш гапнинг кесими таркибида деб боғловчиси келиши ҳам мумкин; бу ҳолда мақсад мазмуни янада таъкидланади, бош ва эргаш гап орасидаги чегара қатъийлашади: *Ой ва йиллар қилар ғамхўрлик, Токи инсон бўлсин деб озод.* (О.) *Езилди бу шеър баҳор тонгида, Азиз фарзандларга совға бўлсин деб. Токи бир мўйсафид отанинг сўзи — Эндиги қалбларга дилжо бўлсин деб.* (Ҳ. О.)

Мақсад эргаш гапнинг бош гапга -ки боғловчиси ёрдами билан бириккан тури ҳам қўлланади: *Киссамда сариқ чақа йўқки, бечоранинг оғзига ёқар овқат берсам...* (О.)

Бу хил мақсад эргаш гаплар бош гапдан сўнг келади.

Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гаплар

Тўсиқсиз эргаш гаплар бош гапда ифодаланган мазмунга нимадир тўсиқ бўлишини ифодалайди, аммо эргаш гапдаги ҳаракат-ҳолат, белги-хусусият бош гапдаги иш-ҳаракат, ҳолат, мақсаднинг юзага чиқишига монелик қилса ҳам, бош гапдаги мазмун вужудга келаверади, эргаш гапдан англашилган мазмун кутилган натижага олиб келмайди: *Марусяни кўрдим — ўқ дўли орасидан ярадорларни олиб чиқди. Қиз бўлса ҳам, аммо юрагида ўнта эркакнинг ўти бор.* (О.) *Менда ўқиш истаги қанча зўр бўлса ҳам, айниқса отамнинг ўқиш тўғрисида қилган васияти билан бу истак ортган бўлса. ҳам, у вақтдаги шароитга кўра, бу истак кўзимга бир хаёли маҳолдай бўлиб кўринарди.* (С. А.)

Тўсиқсиз эргаш гапларнинг қисмлари мазмунан анча мустақил бўлади, шунинг учун ҳам уларнинг орасида зидловчи боғловчилар ҳам ишлатилади. Шунга кўра, улар боғланган қўшма гапга ҳам ўхшайди. Аммо эргаш гап кесимларининг тобе шаклда бўлиши билан ва бош гапга музмунан тобе бўлган фикрни ифодалаши билан боғланган қўшма гаплардан ажралиб туради.

Тўсиқсиз эргаш гап кесимининг шарт феъли орқали ифодаланиши билан шарт эргаш гапларга ҳам ўхшайди. Аммо бундай функциядаги шарт феъли шартликни ифодаламайди, балки тамоман бошқа мазмун — тўсиқсизлик мазмунини англатади.

Тўсиқсиз эргаш гап бош гапга аналитик-синтетик усул билан боғланади. Одатда, эргаш гапнинг кесими, асосан,

шарт феъли ёки сифатдош орқали ифодаланеди. Бундай ҳолда эргаш гапни бош гапга боғлаш учун юклама, кўмакчилар қўлланади. Бош ва эргаш гап орасида семантик муносабатларнинг қандай бўлишига кўра, эргаш гапнинг кесимлари ва эргаш гап билан бош гапни боғловчи воситалар ҳам турлича бўлади.

Тўсиқсиз эргаш гапни тузишда инкор категориясининг роли каттадир: эргаш гапнинг кесими инкор шаклида бўлганда, бош гап кесими тасдиқ шаклида бўлади ва аксинча: *У келса ҳам, Салим бормади. У келмаса ҳам, Салим борди.* Ҳар икки гапнинг кесими тасдиқ шаклида бўлганда, мазмуни бир-бирига зид гап бўлаклари келтирилиши йўли билан тўсиқсиз эргаш гап тузилади: *Сергап чолнинг вайсашига Саторов унча диққат қилмаса ҳам, Манзура четдан-четдангина қулоқ солиб қўярди.* (Ас. М.)

Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларда қуйидагича мазмун муносабатлари ифодаланеди:

Соф тўсиқсизлик мазмуни эргаш гап кесими таркибида ҳам ёки -да элементини қўллаш йўли билан ифодаланеди; ҳам аслида боғловчи бўлиб, тўсиқсиз эргаш гап кесими таркибида юклама вазифасига ўтади (бу юклама жонли талаффуз таъсирида баъзан -ям шаклини олади):—*Хўп, юринглар, ишим зарур бўлса ҳам, аввал сизларни ўз қисмларингизга юборай...* (О.)—*Қўкда момақалдироқ тинмасаям, пича-пича ухлаб олдик,— деди Асқар полвон салмоқланиб.* (О.)

Эргаш гап мазмунини кучайтиш учун кесими составига -ки боғловчи қўшилади ёки эргаш гап составида қанча, қандай каби нисбий олмоши бўлади: *Она рози-унинг тунлари Утса ҳамки уйқусиз, бедор, Истаги шу: унинг дилбанди, Тинч ухласин, топмасин озор.* (П. Нуруллаева) ...*Ҳолбуки, сипоҳигарчилик қанча кичик, шогирдпешалик даражасида бўлса ҳам, ҳақиқатда бир нав гадоликдан бошқа нарса эмас.* (С. А.)

Тўсиқсиз эргаш гапнинг ҳам юкломаси орқали бош гапга боғланган тури халқ тилига яқин бўлгани учун кўп қўлланади; -да юкломаси ёрдами билан тузилган конструкциялар эса, кўпроқ адабий тилга, ёзма нутққа тааллуқлидир: *Утган йили ер суғорилиб, кўп ҳайдалиб, кўп дориланиб, етарли даражада суғорилса-да ҳосил қўшни колхозникидан оз бўлганини эслади.* (Жур.)

Эргаш гапнинг кесими такрорланиб келиши ҳам мумкин, такрорланган кесим шакллариининг бири тасдиқ, иккинчиси инкор шаклдаги шарт феъли ёки буйруқ феълидан бўлади (*айтсам-айтмасам, у бугун келмайди; айтай-айтмай, у бугун келмайди*) ёки такрорланган кесимларнинг биринчи қисми

шарт феълидан бўлиб, иккинчи қисми эса буйруқ феъли, бунда ҳар икки қисм тасдиқ ё инкор шаклида бўлади (*китобни олса—олсин, лекин дафтарга тегмасин*). Бундай эргаш гапларда интонациянинг роли каттадир: *Мен уларнинг бетини кўрай-кўрмай, лекин ҳар бирининг иши менга аён*. (О.)

Тўсиқсиз эргаш гаплар -ки боғловчиси ёрдами билан ҳам бош гапга боғланади; бу ҳолда эргаш гап кесими такрорланиб, биринчи қисми шарт феъли, иккинчи қисми аниқлик феъли орқали ифодаланади ёки аниқлик феълининг ўзи бўлади: *Хотин кишининг юрагидан фарзанд доғи кетса кетадики, бундай гапнинг алами кетмайди* (А. Қ.).

Номувофиқлик, зидликдан бирор предмет ёки тушунчанинг бир хусусияти бошқа бир хусусиятига номувофиқ экани англашилади: *Қиз ҳали ёш бўлса-да, бўйчан, бичими ингичкава гул новдасидай адл эди* (О.). *Гулнинг тўни қирқ ямоқ, барглари йиртиқ бўлса ҳам, ҳусни тоза эмасми?* (О.). *Биз бунга ҳамшиша тайёремиз, ҳар қандай қийинчилик бўлса-да, партия топшириғини виждон билан адо этиш—коммунистларнинг муқаддас бурчи* (Ш. Р.).

Кесими -(и)ш шакли ҳаракат номи бўлиб, қарамай кўмакчиси билан бириккан эргаш гапларда ҳам тўсиқсизлик мазмуни ифодаланади: *Мўмин Мирзонинг йигитлари катта ғайрат кўрсатишларига қарамай, душман сон жиҳатдан кўп бўлгани учун бостириб кела бошлади* (О.) *Ҳаво туманли ва ним қоронғи бўлишига қарамай, маҳорка тутунини ерга пуфлаб, кейин, сирни ичига сиғдира олмади шекилли, Бектемир томон энгашиб деди* (О.) *Алалхусус қаттиқ ярадорлар, ҳамширалар ёлғиз уларга парвона бўлишларига қарамай, инграшар, ялинишар, йиқила-қўпа уринишарди...* (О.)

Бундай эргаш гапнинг кесими ўтган замон сифатдош шаклида бўлиши мумкин: *Иссиқ картошкани, лаб куйганига қарамай, ҳузур билан бирпасда еб қўйишди*. (О.)

Тўсиқсиз эргаш гап пайт муносабатини ифодалашини мумкин. Бунда эргаш гап кесими сифатдош шаклида бўлади. Бунда эргаш гап кесими ўтган замон сифатдоши шаклида бўлиб, -да қўшимчаси ва ҳам элементи ёрдами билан бош гапга боғланади: *Ҳатто кун оққанда ҳам... узоқ бир ерда қимирламай тургандай бўлиб кўринади*. (Керб.) *Бу ҳақда Носиров гапирган, бу фактни таҳлил қилиб берганда ҳам, Саида чандон эътибор қилмаган эди, ҳозир ниҳоятда дарғазаб бўлди*. (А. Қҳ.).

Бу хил тўсиқсиз эргаш гапларни пайт эргаш гаплардан фарқламоқ зарур. Эргаш гапнинг бу турида пайт мазмунигина эмас; тўсиқсизлик мазмун муносабати ҳам ифодаланади.

Пайт муносабати ифодаланган тўсиқсиз эргаш гапнинг

кесими ўтган замон аниқ феълига -ми юкламасининг қўшилиши билан тузилиши мумкин: Саида телефонга жавоб берадими, келган-кетган одамлар билан муомала қиладими, қўлида қоғоз, капалакдай учиб, ҳали у эшикка, ҳали бу эшикка кириб чиқадими — бошидан хаёл ортмай қўйди (А. Қҳ.)

Баъзан тўсиқсиз эргаш гапларда шарт мазмун оттенкаси ҳам бўлади. Бу хил эргаш гапларнинг кесими шарт феъли орқали ифодаланади ва бош гапга синтетик усул билан боғланади: Ленин ўлган бўлса, йўли доим тирик, Коммунизм байроғин тутамиз тик (Ғ. Ғ.).

Эргаш гап таркибида хоҳ боғловчисининг қўлланиши тўсиқсизлик оттенкасини кучайтиради:— Чучварадан мақсад гўшт ейиш,— деб жавоб беришга киришди,— одам хоҳ сипоҳгарчилик қилса, хоҳ эшонлик ва дуохонлик, мақсади: меҳнатсиз бир бурда нон топиб, қорчини тўйғозмоқдир. (С. А.).

Тўсиқсиз эргаш гапнинг айрим турлари у м у м л а ш т и р и ш мазмунини ифодалайди: эргаш гапдан англашилган мазмун умумлаштирилади, конкрет бир ҳодиса билан боғланмайди. Бу хил эргаш гапларнинг таркибидан нима, қанча, ҳар қанча, қаерда, қаёққа, ҳар ерда каби нисбий олмош ва шу вазифадаги сўзлар бўлади. Улар эргаш гапнинг мазмунини умумлаштириш билан баробар, эргаш гапни бош гапга боғлаш учун восита бўлади.

Умумлаштириш мазмунини ифодалаган тўсиқсиз эргаш гапларнинг кесими икки хил бўлади:

а) шарт феъли шаклида: Қандай буйруғинг бўлса — мен тайёр! (Керб.) У ерда ҳар қандай ажойиб ишлар бўлса ярашади. (О.) ...Ҳар қанча қийинчилик бўлса — устинга ол. (А. Қҳ.) Эр-хотин орасида қанақа келишмовчилик бўлмасин, қанақа гап қочмасин, кампир орага тушиб ҳамма вақт куйёнинг тарафин олар... экан. (А. Қҳ.) У, аҳоли яшайдиган қай бир пунктни, қай бир шаҳарчани мўлжаллаб, унга тўғри йўл бошламасин, бир оздан кейин иложсиз тўхтарди. (О.) Қунанбой қанчалик мудҳиш қиёфага кирмасин, Даркенбойнинг гапи уни гангитиб қўйди. (М. А.)

Кесими буйруқ феъли орқали ифодаланган эргаш гапларда тўсиқсизлик мазмуни кучли бўлади. Бу хил эргаш гаплар алоҳида интонацияси билан ажралиб туради.

Айрим тўсиқсиз эргаш гапларда қ и ё с л а ш мазмуни бўлади: эргаш ва бош гапдаги мазмун бир-бирига қиёсланади, аммо эргаш гапдаги ҳаракат-ҳолат бўлишига қарамай, бош гапдаги ҳаракат, ҳолат рўй бериши ифодаланади. Бу хил тўсиқсиз эргаш гапларнинг кесими сифатдошдан бўлиб, бош гапга боғловчи вазифасидаги ҳолда ёки тақдирда сўзлари ёрдами билан боғланади: Қаландаров уни, медсестра тургани

ҳолда, бир касални районга элтиб қўйишга мажбур қилибди. (А. Қҳ.) Қаландаровга дарров учраш, қандай йўл билан бўлса ҳам уни жаҳлидан тушириш — қарорини бекор қилдиришга эришилмаган тақдирда, вақтинча тўхтатиш зарур эди (А. Қҳ.)

Тўсиқсиз эргаш гапнинг бу тури билан боғловчиси ёрдами билан ҳам бош гапга боғланади, бунда эргаш гапнинг кесими сифатдошдан бўлади: *Пиёз яхши бўлгани билан, нархи арзон, Сотилмасдан чорбозорда бўпти сарсон.* (Ғ. Ғ.)

Бундай эргаш гаплар ёрдамчи вазифасидаги яраша сўзи ёрдами билан бош гапга боғланиши ҳам мумкин: *Сўзимнинг охирида яна бир нарсани правлениемизнинг юзига солмоқчиман: Мен мана шундай меҳнат қилганимга яраша, кошки кўнглим тинч бўлса!* (А. Қҳ.)

Тўсиқсиз эргаш гапнинг мазмуни билан бош гап орасидаги зидлик, номувофиқлик мазмуни уларнинг кесимларида ҳам кўринади:

1. Тўсиқсиз эргаш гапнинг кесими бўлишсиз, бош гап кесими бўлишли шаклда: *Гаплар эшитилмаса ҳам, мартенчилар бир-бирини англар...* (Ас. М.) *Ашир Ортиқ айтган гапларига чуқур тушуниб етмаса-да, ҳақиқат ва ҳақсизлик тўғрисидаги тушунча унинг миясини ёриб ўтгандай бўлди.* (Керб.)

2. Тўсиқсиз эргаш гапнинг кесими бўлишли, бош гап кесими бўлишсиз: *Куз охирлашиб, қиш яқинлашган бўлса ҳам, Бухоро музофотининг қуруқ ҳавосида ҳали ёғингарчилик бошланмаган эди.* (С. А.) *Қуёш яширинган бўлса ҳам, кундузнинг ёруғи ҳали тамом сўнмаган эди.* (О.)

3. Айрим ҳолларда тўсиқсиз эргаш гапнинг ҳам, бош гапнинг ҳам кесими бўлишсиз шаклда келиши мумкин: *Она ҳар қанча қистамасин, Уктам тонг отгандан сўнг қалин, юшиоқ тўшакда талтайиб ётгуси келмади.* (О.)

4. Тўсиқсиз эргаш гап ва бош гап кесимининг бўлишли шакли ҳам учрайди: *Қўйинг, майли, алар билгунча қилсин, зулм чақмоқлари, майли, чақилсун, Евузлик денгизи, майли қутурсин, Ҳасад тўлқинлари қирғоққа урсун, Муқаррар, оқибат бизнингча бўлғай.* (У. ва И. Сул.)

Кесимлари бир хил шаклда бўлган конструкцияларда тўсиқсизлик мазмуни айрим гап бўлақларининг маъносини ва гапларнинг умумий мазмунини бир-бирига зид қўйиш, қиёслаш орқали ифодаланади.

Тўсиқсиз эргаш гапларнинг таркибида *агар, агарчи, гарчанд, гарчи, мабодо* каби элементлар бўлиши мумкин. Бу элементлар эргаш гапни бош гапга боғлаш билан бирга, эргаш ва бош гап мазмунини бир-бирига кескин зид қўйиш, қиёслаш учун хизмат қилади: *Гарчанд тўп бошини узган*

бўлса ҳам, барг ёзиб шивирлаб турарди қайин. (Х. Ғ.) Гарчи бу ҳақда ҳеч ким гапирмаса ҳам, бари бир ҳаммаларининг руҳини ҳукмрон бир фикр чулғаб олган эди. (П. Т.)

Тўсиқсиз эргаш гапларнинг мазмуни бош гапдаги мазмунга зид эканлигини янада таъкидлаш учун, бош гап аммо, лекин, бироқ, фақат, бари бир, ҳар ҳолда ва бошқа ёрдамчилар билан бошланади: *Иккови бу муносабатни ҳар қанча яширса ҳам, бари бир кўпга бормай миш-миш тарқалди, Зулфиқоровнинг хотини эшитиб қолди. (А. Қҳ.) Йўл ҳануз тоққа қараб кўтарила бошласа ҳам, лекин у қадар тик эмас. (Лерм.) Аср-асрлар ўтиб, ақл нима буюрса, Бари бир Ломоносов унга бўлур муаллим. (Ғ. Ғ.)*

Тўсиқсиз эргаш гапнинг ўрни асосан бош гапдан олдин бўлади. Баъзан тўсиқсиз эргаш гап бош гапдан сўнг ёки унинг ичида келади. Бу ҳолатда тўсиқсиз эргаш гап бош гапнинг айрим бўлагига боғланади, агар эргаш гап бош гапдан сўнг келса, унинг мазмуни сусаяди: *Йўлчи шу чоқда, қ а н ч а о қ ч а с и б ў л с а ҳ а м, беришга тайёр эди. (О.) У олтишларга бориб қолган, нимжон, ю з и ж у д а б у р и ш г а н б ў л с а ҳ а м, қизил, товуши майин ва ёқимли бир кампир эди. (А. Қҳ.)*

Натижа эргаш гапли қўшма гаплар

Бош гапдан англашилган ҳаракат-ҳолат ёки белги-хусусиятнинг натижаси, хулосасини ифодалаган эргаш гаплар натижа эргаш гап бўлади. Бу хил эргаш гапларнинг бош гапидан сабаб мазмуни англашилади, эргаш гап шу сабабдан келиб чиқадиган натижани кўрсатади. Шунинг учун ҳам натижа эргаш гапнинг ўрни қатъий бўлиб, у ҳар вақт бош гапдан сўнг келади: *Туйнукдан шамол қайтариб ураётган тутун атрофни шундай ўраб олганки, узоқ вақт ҳеч нарсани кўра олмай турдим. (Ас. М.) У олти ёшидаёқ отасига шундай саволлар берар эдики, ота баъзан нима дейишини билмай қолар эди. (Журн.) Улар шунчалик кўп эдики, Мунис уларнинг қайси бирига қарашни ҳам билмай қолди. (З. Фатх.)*

Натижа эргаш гап бош гапнинг айрим бўлак ва бўлақларига ёки бош гапдан англашилган умумий мазмунга боғланиши мумкин.

Натижа эргаш гап бош гапга аналитик йўл билан боғланади; эргаш гапни бош гапга бириктириш учун бош гап кесимига қўшилиб келувчи *-ки* боғловчиси қўлланади. Шу билан бирга, бош ва эргаш гапни боғлаш учун бош гап таркибиде *шу қадар, шу даражада, шундай, шунчалик, чунон, ниҳоят* каби кўрсатиш олмоши ҳамда боғловчи вазифасидаги

сўзлар бўлади. Эргаш гап шу олмошлар ўрнида келган гап бўлакларини тикламайди, балки шу бўлаклардан англашилган мазмун қандай натижаларга олиб келганини кўрсатади.

Натижа эргаш гап билан бош гап кесимларининг замон муносабатида мослик бўлади. Мазмунан эргаш гап натижа ифодалагани учун бош гапда ифодаланган ҳаракат ёки ҳолатдан сўнг рўй бериши зарур. Шунга қарамай, кўп ўринларда эргаш ва бош гапнинг кесимлари бир хил замон шаклида бўлади. Аммо бу ҳолда ҳам эргаш ва бош гапнинг бир хил замонга оид кесимларидан англашилган ҳаракат-ҳолат, хусусият турли вақтда бўлиши ифодаланади.

Бош гап таркибидаги нисбий олмошларнинг характерига кўра, натижа эргаш гап икки хил мазмунни ифодалаши мумкин: 1) ҳолат, 2) миқдор-даража.

1. Бош гап таркибида *шундай, шундайин* олмошлари қўлланган ўринларда, эргаш гап бош гапдан англашилган маълум ҳолат ёки иш-ҳаракатнинг қандай бажарилиши, белги-хусусиятнинг қандай рўй бериши, қандай натижаларга олиб келганини кўрсатади: *Шу пайт лейтенантнинг юраги шундай қаттиқ урдик, унинг дукиллаши ўзига аниқ эшитилиб турар эди.* (З. Фатх.) *Шундай ишлайликки, партия: «Офарин!» десин!* (Газ.) *У бир қишлоқда фабрика ишчиларининг очлигини шундай маҳорат билан тасвирлаб бердики, тўқ ётиб, ўз биродарлари бўлган оч ишчиларни унутиб қўйган деҳқонларга шундай гина қилиб гапирдики, деҳқонлар ўша заҳотиёқ Москвага юбориш учун ўзаро ғалла тўплашга қарор қилдилар.* (Фурман.) *Қонга, ярага, инграшларга шундай одатланган эдиларки, уларни ҳеч нарса таажжублантормасди.* (О.)

2. Бош гап таркибида *шунча, шунчалик, шу қадар, чунон* олмошлари қўлланганда, эргаш гап бош гапдан англашилган ҳаракат ёки ҳолат, хусусиятнинг рўй бериш миқдор-даражасининг натижасини ифодалайди: *Сауданинг таъби очилди, шу қадар очилдики, аъзойи бадани келида туйилгандай қақшаётган бўлса ҳам, ўрнидан туриб ўтирди.* (А. Қў.) *У ҳалиги ғазални шу даража ёқимли, шу даража кўнгли эритувчи ҳазин овоз билан ўқирдики, кўзида ёш чарақлаб ўйнарди...* (С. А.) *Тун шу қадар қоронғу-зимистон эдики, тўқнаш келган одамлар бир-бирини таний олмас эди.* (Фад.) *Зал шундай тинч бўлиб қолдики, агар ҳозир пашиша учса ваҳима бўлиб эшитилар эди.* (Ас. М.)

Бошқа олмошларнинг бош гап таркибида келиб, боғловчили вазифасини ўташи ҳамда натижа эргаш гапни тузиши кам учрайди: — *Ҳўп,— деди командир,— қ а н д а й бўлдики, сен «маҳмадоналик» мансабига киришдинг.* (С. А.) *Мен ишни*

ш у тартиб билан олиб бораётиманки, ҳашарчилар орқасидан сув ҳам эргашиб кела беради. (С. А.)

Натижа эргаш гапли қўшма гапнинг бош гапи таркибида нисбий олмош бирдан ортиқ бўлиши мумкин. Бу ҳолатда олмош боғланиб келаётган сўзларнинг, ундан келиб чиқадиган натижа мазмуни қабартирилади: *Ойдин қиш кечаси, ш у н д а й гўзал, ш у н д а й улугворки, ҳатто хизматкорларнинг хароб кулбаси ҳам, деворларга кимнингдир томонидан ёпилиб, йиғиштирилмай қолган таппилар ҳам аллақандай бежирим манзара ясайди. (О.) Бу кеча ш у н д а й бесаранжом, ш у н д а й ноқулай ўтдики, уларнинг ҳамма мўлжаллари кўкка учди. (Ш. Р.)*

Эргаш гапнинг мазмуни бош гапдан англашилган мазмуннинг натижаси, хулосаси эканлигини янада бўрттириброқ ифодалаш учун эргаш гаплар *ҳатто, оқибатда, натижада, ниҳоят сўзлари билан бошланади: Замбаракнинг гумбирлашидан ҳайбатли бир гувиллаш ҳосил бўлдики, н а т и ж а д а бу ерда алоҳида тўпнинг овози буткул эшитилмай қолди. (А. Қҳ.) Азимбой — хўжайин бойиб, хондай бўлиб кетган эди, у шу қадар зулм ўтказдики, о қ и б а т д а халқнинг сабр касаси тўлди, норозилик кучайди. (Ш. Р.)*

Эргаш гапдаги натижа мазмуни бош гапда боғловчи — олмошлар эргашиб келган сўзларнинг семантикасига боғлиқ. Бунда: 1) натижа мазмуни бош гапдаги бирор предметнинг хусусияти билан боғланади. Бундай конструкцияларда боғловчи-олмош эргашиб келган сўз от бўлади: *Бироқ у йил Бухоро музофотида ш у н д а й а ҳ в о л юз бердики, ёлғиз отамнинг умиди ва бизнинг тинчлигимизгина эмас, у томондаги аҳолининг тинчлиги ва ҳаёти остин-устун бўлди. (С. А.) Тун ш у қ а д а р о й д и н к и, ҳар бир Кўрак равшан кўринар кўзга. (У.) Тун ш у қ а д а р о й д и н эдики, Топиларди игна йўқолса. (У.)*

2) эргаш гапдаги натижа мазмуни белги-хусусият маъноси билан боғланади. Бундай ҳолда боғловчи-олмош эргашиб келаётган сўз сифат, равиш, сон орқали ифодаланади: *Ш у н д а й ч и р о й л и хат ёзиш керакки, ҳамиша юрагига босиб юрсин, ҳар кун ўқисин. (О.) Қудрат бу воқеани генералга ш у н д а й я х ш и сўзлаб бердики, ўзи ҳам бунга ҳайрон қолди. (З. Фатх.) Шу пайт лейтенантнинг юраги ш у н д а й қ а т т и қ урдики, унинг дуқиллаши ўзига ҳам аниқ эшитилиб турар эди. (З. Фатх.)*

3) натижа мазмуни ҳаракат-ҳолат ва унинг хусусияти билан боғланади. Бунда боғловчи-олмош эргашиб келаётган сўз феъл, ҳаракат номи ёки феъл формалари бўлади. Бу хил натижа эргаш гапли қўшма гаплар кенг қўлланади: *Амир*

Ҳайдар зулмини халққа шундай ўтказган эдики, ҳатто Регистон олдидан ўтувчи ҳар бир отлиқ отдан тушиб, арк дарвозасига қараб таъзим қилиб ўтиши керак эди. (С. А.) Ҳар ҳолда отамнинг бу ясама эсдалиги ўз вақтида менга шундай таъсир қилган эдики, тирикчиликни ҳали ўрганмай туриб, насабпарастлик ва насаб устидан катталик қилишининг аҳмоқларча бир иш эканини фаҳмлаган эдим. (С. А.)

Натижа эргаш гап бош гапга -ки боғловчисиз ёлғиз боғловчи-олмош ёрдами билан боғланиши мумкин: *Бу сўзнинг мазмуни шу қадар иссиқ, Қуёш бир кичик шам унинг олдиди.* (У.)

Баъзан -ки боғловчиси сақланиб, боғловчи-олмош бўлмаслиги мумкин: *Бирини бошини танғиган, иккинчиси юз аралаш бурнини боғлагандики, ёлғиз кўм-кўк мудроқ кўзлари кўринарди.* (О.)

Сўнги ҳолатда эргаш гап бош гап кесимидан англашилган ҳаракатнинг қандай тарзда бажарилиши билан боғлиқ бўлган натижани эмас, ҳаракатнинг ўзидан келиб чиқадиган натижани ифодалайди.

Натижа эргаш гап тузилишига кўра аниқловчи, равиш эргаш гапларга ўхшайди. Натижа эргаш гапнинг аниқловчи эргаш гапдан фарқи шундаки, натижа эргаш гап бирор предметнинг хусусияти ҳақида эмас, балки келиб чиқадиган натижа ҳақида хабар беради: *Сергейнинг мўяси шундай ўй-хаёлларга тўлиб кетдики, қанақа жойда ётиб тунни қисқартиш унга аҳамиятсиз эди.* (Бабаевский)

Натижа эргаш гап равиш эргаш гапга ўхшаб бош гапдаги ҳаракат, хусусиятнинг қандай равишда бажарилишини эмас, балки шу ҳаракатдан келиб чиқадиган натижани ифодалайди. Қуйидаги натижа эргаш гапнинг мазмунига диққат қилинг: *Бешинчи бомба шундай қаттиқ портладики, ер ларзага келди ва Алексей боши устидаги дарахтнинг тепасига осколка тегиб, қарсиллаб ерга тушди.* (Б. П.)

Натижа эргаш гап структураси жиҳатидан анча эркин тузилади. Бош гап эса кўпинча йиғиқ ёки состави унча кенг бўлмаган гап шаклида бўлади.

Равиш эргаш гапли қўшма гаплар

Равиш эргаш гаплар бош гапдан англашилган ҳаракат ёки ҳолатнинг қандай бажарилиши ёхуд белги-хусусиятнинг қай тарзда рўй беришини ифодалайди: *Бухоро амири қочди дириллаб, Биз қувдик, ол байроқ қўлда пириллаб.* («Хат») *Саида кўнглидаги бир ғашлик икки бўй-*

либ, Қаландаров билан муносабат ва тажрибасизлиги ҳақида не-не кўнгилисиз ўй, хаёлларга бориб колхозга жўнади. (А. Қў.)

Равиш эргаш гапнинг кесими -(и)б шаклли равишдош орқали ифодаланиши билан характерланади. Аммо кесими бу хил равишдошдан ифодаланган ҳар қандай эргаш гап ҳам равиш эргаш гап бўла олмайди. Шу билан бирга равишдош билан ифодаланган кесимли равиш эргаш гапларда сабаб-натива ва пайт мазмун оттенкалари ҳам ифодаланади. Бунда эргаш гап бирор сабабни, бош гап, ундан келиб чиқадиган натижани ифодалайди ёки эргаш гапдан англашилган ҳаракат, ҳолатнинг рўй бериш пайтини кўрсатиш оттенкаси бўлади: *Ер ислоҳотидан кейин бир йил дарё тез тошиб, экинларни ярмидан кўпи нобуд бўлди.* (А. Қў.). *Арқоқ зўғотаси кўлидан тушиб кетиб, ўралган ип хас-хашаклар устида чува-либ булғаниб кетар эди.* (С. А.) *Оталик ҳислари уйғониб кетиб, Унга термуламан бахтиёр, мағрур.* (Т. П.) *Шу пайт тўсатдан кўча эшиги тарақлаб очилиб, Зуннунхўжа ҳаллослаганича кириб келди.* (А. Қў.)

Равиш эргаш гапнинг кесими қўйидаги сўз шакллари орқали ҳам ифодаланади:

1) эргаш гап кесими -ча, -дай || -дек элементлари билан ёки ҳолда, йўсинда каби боғловчи вазифасидаги сўзлар билан бириккан сифатдош билан ифодаланади. Бу хил равиш эргаш гаплар бош гапга аналитик-синтетик усул билан боғланади: *Каналдан сув ичадиган ўн бир колхоз бу қарорни муҳокама қилиб, кўкламда қийналиб қолмаслик учун, об-ҳаво имконият берганча, бу ишни асосан қишда қилишга қарор қилди.* (А. Қ.) *Бола..., отасининг ғазабидан, онасининг аҳволдан қўрқиб, кампир ўргатганча, дуо қилди.* (А. Қ.) *Шокир бош бўлган ҳолда, Сафарқулнинг бу изоҳидан қақиллашиб, завқланиб кулишдилар.* (С. А.) *Қаландаров эртаси кечқурун мажлисга бир қош паст, бир қош баланд, қовоқлари қизарган ҳолда келди...* (А. Қў.) *У, кўз ёшлари томоғига тикилган ҳолда, ўзгарган овоз билан отини атаб гапирди.* (В. Мильчаков).

Кесими -дек || -дай шаклли сифатдош орқали ифодаланган эргаш гапларда ўхшатиш оттенкаси ҳам бўлади: *Бектемир нима гап бўлиши мумкин дегандай, Дубовга тикилди.* (О.) *Николин уларга, бунда нима қиласанлар, дегандек, жаҳл билан қаради-да, ўрнидан турди.* (О.) *Сидиқжон, бунни (ўзи) билгандай, эртасига азонда Қанизак билан бирга ишга борди.* (А. Қў.) *Худди ўзи кўтариб катта қилгандай билар эди.* (А. Қў.)

2) равиш эргаш гап *деб* боғловчиси ёрдами билан бош гапга боғланиб, кесими аниқлик ёки буйруқ феъли орқали ифодаланади: *Кўкраклари ерга тегай-тегай деб, қанотларини қоқардилар.* Равиш эргаш гапларнинг бу тури бош гапга аналитик усул билан боғланади.

3) равиш эргаш гап бош гапга *-ки* боғловчиси ёрдами билан боғланиши мумкин. Бундай эргаш гапнинг бош гапи таркибида *шундай* олмоши бўлиб, эргаш гап мазмунан ўша олмошга тенг бўлади: *Менга шундай туюлардики, бу гувоҳнома фақат тинчлик тарафдорлари конференциясига қатнашиш ҳуқуқинигина эмас, балки каттароқ ва муҳимроқ ҳуқуқни ҳам беришга қодир.* (Жур.) — *Менга шундай туюладики,— деб бошлади бека уйда куймаланиб,— гўё бутун қишлоқда ҳаёт ўчган.* (О.) *Мен шундоқ гумон қиламанки, ё болани ташлаб кетгани келган, нафақа сўрагани.* (А. Қҳ.) *Ҳаммани диққат билан кузатиб ўтирган Наташа ўзини шундай тутар эдики, бу ўтирганларнинг ҳаммаси унинг олдида гўё бир ёш бола эди.* (М. Г.)

Бу хил эргаш гаплар шаклан натижа эргаш гапга ҳам ўхшайди. Аммо бу ҳолатда эргаш гап бош гапнинг кесимидан англашилган ҳаракат-ҳолатнинг натижаси бўлмасдан, бош гапнинг кесимидан англашилган ҳаракат-ҳолат қандай тарзда рўй беришини кўрсатади. Бу хил эргаш гапларда баъзан ўхшатиш оттенкаси ҳам бўлади. Бу хил эргаш гаплар бош гапга аналитик усул билан боғланади. Равиш эргаш гапнинг бу тури бош гапдан сўнг келади.

Равиш эргаш гап, одатда, бош гапдан олдин келади. Баъзан жонли тилда, шеърийтада эргаш гап бош гапдан кейин қўлланиши ҳам мумкин: *Ўл тупроқлар жимиб қурийдди қирларда ҳовур кўтарилиб.* (А. У.)

Қиёс эргаш гапли қўшма гаплар

Эргаш гапли қўшма гапларнинг шундай турлари борки, уларда эргаш гапдаги мазмунга қиёслаш орқали бош гапнинг мазмуни очилади. Эргаш гаплар бош гапдан англашилган ҳаракат-ҳолат, белги-хусусиятни бошқа бир воқеа, ҳодиса, белги-хусусиятларга қиёслаш орқали ифодаланиши мумкин.

Қиёс эргаш гапларда бош гапнинг мазмуни бошқа бир воқеа, ҳодисага қиёсланиши, қарама-қарши қўйилиши ёки бош гапдан англашилган ҳаракат-ҳолатнинг даражаси изоҳланиши мумкин. Бош гапнинг бу хусусиятлари эргаш гапдан англашилган мазмунга қиёслаш орқали очилади.

Эргаш гапли қўшма гапларнинг бу турида интонациянинг роли катта бўлади. Эргаш гап биринчи ўринда келганда ин-

тонация кўтарилади, эргаш гап бош гапдан сўнг келганда эса пасаяди. Ҳар икки гап орасида пауза бўлади. Эргаш ва бош гап составидаги маъноси изоҳланаётган асосий гап бўлакларига логик урғу тушади.

Бу хил қўшма гапларни ташкил этган қисмлар қанча кенг составли бўлмасин, аниқ икки марказга бўлинади ва ана шу марказлар қиёсланади.

Қиёслаш мазмунини ифодалаган эргаш гапли қўшма гаплар мазмунан қуйидаги типларга бўлинади:

1. Қ и ё с л а ш. Эргаш гапли қўшма гапларда бош гапдан англашилган белги-хусусият эргаш гапдаги мазмунга таққослаш орқали ифодаланади. Бунда бир-бирига яқин икки ва ундан ортиқ ҳаракат-ҳолат, воқеа, ҳодиса қиёсланади. Қиёслаш орқали ҳаракат ёки ҳолатларнинг хусусиятлари, характери очилмайди, изоҳланмайди, балки қиёсланаётган ҳаракат-ҳолат, белги-хусусиятнинг ўхшашлиги, яқинлиги кўрсатилади.

Қиёс эргаш гап бош гапга аналитик-синтетик йўл билан боғланади. Эргаш ва бош гапларнинг ўзаро боғланиш усулига кўра, эргаш гапнинг мазмун оттенкалари ҳам турлича бўлиши мумкин:

1) эргаш гапнинг кесими сифатдош орқали ифодаланиб, чиқиш келишиги ва кўра кўмакчиси билан бирикиб келади (баъзан кўра кўмакчиси тушиб қолади, бунда қиёслаш мазмуни сусаяди):— *Бўлганим шу! Нима эканимни чўқилаб, тигкилаб билганингиздан кўра, ўзим айтиб турганим яхши эмасми?* (А. Қҳ.)

Кўра кўмакчиси ўрнида боғловчи вазифасидаги ҳолда сўзи қўлланганда, бош ва эргаш гап орасида зидлаш, тўсиқсизлик мазмун оттенкалари ифодаланади: *Қишлоқдаги бошқа дуохонлар бу ишдан катта даромад олиб юрганлари ҳолда, бу «касбдан» қорни тўймаган Иброҳим хўжани, отам «фосиқи маҳрум» («фосиқлик билан машғул бўлиб, унинг «лаззатидан» ялчимаган») деб атарди.* (С. А.)

2) эргаш гапнинг кесими ўрин-пайт келишиги шаклини олган сифатдош орқали ифодаланади:— *Майли,— деди Қаландаров мамнун бўлиб— сен, сизлар шунча иш қилганда, мен беш-ўн минут жовраб берсам нима қипти.* (А. Қҳ.) *Гижинглаган йигитлар турганда, шу қизни секретарь қилиб юбораман деб ўтирибди!* (А. Қҳ.)

3) эргаш гапнинг кесими -дек || -дай қўшимчасини олган сифатдош орқали ифодаланади. Бу хил эргаш гаплар ўхшатиш ва равиш эргаш гапларга яқин туради, бу хил эргаш гапларнинг мазмунини ҳам ўз ичига олади. Аммо бундай эргаш гаплардаги асосий мазмун бирор ҳаракат-ҳолат, белги-хусусиятни ўхшатиш эмас, қиёслашдир.

Қиёс эргаш гапнинг бу турида бўлиб ўтган ёки доимий бўладиган воқеа, ҳодисалар ёхуд мутлоқ ҳақиқат деб билинган тушунчалар ифодаланиб, бош гап мазмуни уларга қиёсланади, асосланади, икки гапдаги ҳаракат-ҳолат аналогик ҳодиса эканлиги тушунтирилади: *Милтиғини тиззасига қўйиб, қуш мизғигандек, озгина мудраган Бектемир энкайган калласини бирдан кўтариб кўзларини очди.* (О.) *Кейин бир қадар жасурланиб, худди баъзан балиқ сувдан «шўп» этиб бош чиқариб, яна ғойиб бўлганидек, бошини бир-икки марта кўтариб қўйган эди — каскасининг ёнидан визиллаб ўқ учди.* (О.) *Афанди ҳамма шовқин сурон менинг чопоним устида экан деганидек, ҳозирги ғалва шавла туфайлидан экан....* (О.) *«Қари келса ошга, ёш келса, ишга» дегандек, Камол Уринбоев юкли машинадан сакраб тушди-ю, ўт ичига кирди.* (О.)

4) эргаш гапнинг кесими *-гунча* шакли равишдош орқали ифодаланади: *Кўйдаи бўлиб, минг йил яшагунча, Шердай бўлиб, бир кун яшамоқ афзал.* (У.)

II. У х ш а т и ш. Бош гапдан англашилган мазмун эргаш гапда ифодаланган мазмунга ўхшатиш орқали изоҳланади, характерланади. Одатда, эргаш гап орқали ўхшатилаётган мазмун фантастик, ҳаёлий воқеа, ҳодиса бўлади.

Ўхшатиш муносабатини ифодалаган эргаш гапларнинг шаклланиши ва бош гапга боғланиш усули қуйидагича:

1) ўхшатиш эргаш гапнинг кесими сифатдошдан бўлиб, *-дек* || *-дай* қўшимчаларини олади ва бош гапга аналитик-синтетик йўл билан боғланади. Бу типдаги эргаш гапларнинг ўрни уларнинг логик қимматига ва бош гапнинг қандай бўлагига боғланишига қараб белгиланади: эргаш гапга аҳамият берилса ва эргаш гап бош гапдан англашилган умумий мазмунга тааллуқли бўлса, бош гапдан олдин келади, агар эргаш гап бош гапнинг бирор бўлагига боғланса, унинг алоҳида логик қиммати бўлмаса, бош гап орасида ёки ундан сўнг қўлланади.

Баъзан эргаш гапнинг кесими от кесим тарзида бўлади. Бунда *-дай* || *-дек* аффикслари бевосита от кесимга боғланади ёки кесим юқоридаги аффиксларни олган бўлмоқ феъли билан бирикади: *Сидиқжон қип-қизариб, худди фавқулодда бир нарса бордай, кўзанинг ичига қаради.* (А. Қҳ.)

Ўхшатиш эргаш гапни бош гапга боғлаш учун баъзан *гўё*, *худди* юкламалари қўлланади. Бунда эргаш гапда ўхшатиш мазмуни янада таъкидланади: *У, худди укаси ташқарида кутиб тургандек, қушдай учиб чиқди* (О.) — *Тўрт юз одим, — жавоб берди қозоқ жангчиси, гўё ўзи ўлчаб чиққандай, иккиланмасдан.* (О.) *Чалқанча ётган кўкраги қон, даҳшатли*

суратда юзи оқарган, ранги ҳолсиз фашист бирдан бошини кўтарди — гўё ўлиб тирилгандай. (О.)

Эргаш гапдаги ҳаракат ёки ҳолатнинг маълум процессдаги тугалланмаган ҳолати ўхшатилиши мумкин. Бунда эргаш гап кесими ҳозирги замон сифатдошидан бўлади: *Гўё мактуб қўйнидан учиб кетаётгандек, шинели устидан бир неча бор гайпаслаб қўйди. (О.) Гўё уни биров ўлим оғзига ем қилиб ташлаб кетаётгандек, бутун вужудини даҳшат қоплади. (О.) ...қишлоқ уйлари орқасида жанг борарди, гўё тоғлар портлатаётгандек, кучли, туташ гумбур тинмасди. (О.)*

Эргаш гапнинг сифатдош кесими каби ёрдамчиси билан бирикиши мумкин: *Кучли денгиз тўлқини чўмилиувчини қир-қоққа отгани каби, қандайдир зарбали тўлқин Бектемирни ердан узиб кетди. (О.)*

Эргаш гапнинг кесими сифатдош орқали эмас, аниқлик феъли билан ифодаланиши мумкин. Бу хил эргаш гаплар бош гапдан сўнг келади ва мазмунан ҳамда интонацияда ўзича анча мустақил бўлади: *Сен менга бахш этдинг кўркам бир ёшлик, Гўё қалбимда улғайди қуёшдай виқор. (Ж. Жаббор.) Кейин қўзғолиш мушкул — гўё уларни ер тортади. (О.)*

2) эргаш гап бош гапга *шундай* олмоши ва *-ки* боғловчиси ёрдами билан боғланиши мумкин. Бу ҳолда *-ки* боғловчисидан ташқари *гўё, худди* юкламалари ҳам иштирок этади: *Оппоқ нозим юзи қуёшда шундай тиниқ кўриндики, гўё у нурдан яратилгандай. (О.) Кўкламги кўкатлар ҳозир шундай жизғанақ бўлганки, гўё қуёш шугласидан ловуллаб ёниб кетгундай. (О.)*

Ўхшатиш эргаш гапларнинг бу тури бош гапга *-ки* боғловчининг ёлғиз ўзи билан боғланиши мумкин. Бундай эргаш гаплар натижа эргаш гапга ҳам яқин турадилар.

III. *Миқдор-даража*. Миқдор-даража мазмунини ифодалаган эргаш гаплар бош гапдан англашилган ҳаракат-ҳолат, хусусиятнинг қандай даражада, қандай миқдорда рўй бериши ёки бермаслигини англатиши мумкин.

Миқдор-даража эргаш гапда ва унинг бош гапида ифодаланган миқдор-даража бир хил бўлиб, у баробар даражада ортади ёки камаяди бу ҳол кесимларнинг маъносидан англашилиб туради.

Бунда миқдор-даража мазмунидаги эргаш гапнинг кесими сифатдош орқали ифодаланиб, *сари* кўмакчиси билан бирикиб келади. Бу хил миқдор-даража эргаш гаплар ҳар вақт бош гапдан олдин келади: *Шамол зўрайиб, дарахтларни силкитган сари, бареларини осмонга пириллатиб учирган сари, биз севинамиз. (О.) Хат ҳам эскирган сари, маъниси қуюқлашади. (О.) Адолат туғруқхонадан чиқадиган вақт яқин-*

лашган сари, худди борадиган жойи йўқ одамдай таъшиш тортар, биров унинг бола кўрганини таъна қилгандек ўнғай-сизланарди. (С. Маҳкамов)

Сифатдош кесим таркибидаги сари кўмакчиси ўрнида унинг синоними сайин кўмакчиси қўлланиши мумкин: Эшон бу ҳақда ўйлаган сайин, кўнглидаги гумон ҳақиқат тусини олар эди. (А. Қў.) Асқар полвон узун мўйловлари ҳар бел урган сайин, жўхори попуғидай ҳилпираган Дубовга қаради... (О.)

Умумлаштирувчи-изоҳ эргаш гапли қўшма гаплар

Эргаш гапларнинг шундай турлари борки, улар бош гапга аналитик-синтетик йўл билан боғланади. Бу ҳолда бош ва эргаш гап ўзаро нисбий олмошлар орқали бирикиб, эргаш гапнинг кесими шарт феълидан бўлади. Демак, бундай эргаш гаплар бош гапга асосан лексик воситалар ва шарт феъли орқали боғланади. Бу боғланиш икки томонлама бўлиб, боғловчи лексик воситалар ҳам эргаш гап, ҳам бош гап таркибида қўлланади.

Эргаш гапларни характерловчи нисбий олмошлар эргаш гап таркибида бўлади, бош гап таркибида бу нисбий олмошга мос коррелятив сўз — олмош қўлланади: *Кимнинг кўнгли тўғри бўлса, унинг йўли ҳам тўғри бўлади.* (Мақол) *Қайси киши мақтанчоқ бўлса, ўша кишининг кўнгли ҳар вақт хижолатда бўлади.* (Навой) *Макрлар китобини ҳар ким қилса фош, уни олқишлар бутун коинот.* (Ғ. Ғ.) *Ким мени деса, ким отасининг кўнглини кўтараман деса, шунини юбораман.* (Керб.)

Эргаш гапларнинг таркибидаги нисбий олмошлар турли келишиқ формасини олган ёки кўмакчи билан бириккан *кимда-ким, ҳар ким, кимки* (шахсларга нисбатан), *нима* (шахс бўлмаган предметларга нисбатан), *қайси, қандай* (белги-хусусиятларга нисбатан), *қачон* (пайтга нисбатан), *қачон* (ўрнига нисбатан), *қанча, неча* (миқдор, даражага нисбатан) каби нисбий олмошлар қўлланади.

Бу нисбий олмошларга бош гап таркибида мувофиқ келувчи коррелятив олмошлар — турли келишиқда бўлган ёки кўмакчи билан бириккан *у, ўша, ўзи, шу, шундай, шунда, шунер, уер, шунча* олмошлари бўлади. Эргаш гап таркибидаги нисбий олмош билан бош гап таркибидаги коррелятив сўз шакллари бир-бирига мос келиши шарт эмас.

Коррелятив сўз ўз аниқланмиши билан (*ўша тараф, ўша киши, ундай одам* каби) бирликда келиши мумкин: *Кимки кучли бўлса, улар ўша тарафга оғадилар.* (М. Ибр.)

Агар борди-ю, кимки бунга ҳалақит берадиган бўлса, ундай одамлар ватанпарвар эмас... (М. И. Калинин)

Шуни қайд этиш керакки, бош гап таркибидаги коррелятив сўзлар мазмун ва стиль талаби билан ифодаланмаслиги ҳам мумкин. Аммо бундай коррелятив сўз гапнинг умумий мазмуни орқали осонлик билан тикланиши мумкин. Бундай ҳолда коррелятив сўзнинг маъноси иккинчи планга ўтади, бутун диққат бош гап мазмунига қаратилади.

Эргаш ва бош гап таркибидаги боғловчи лексик воситалар (нисбий олмош ва коррелятив сўз) кўпинча гап бошида, баъзан гап ўртасида ва охирида келади. Бу ҳол кўрсатилган воситаларнинг функцияси, логик урғуни қабул қилиш ёки қилмаслигига боғлиқ бўлади.

Умумлаштирувчи-изоҳ эргаш гапларнинг ўзига хос мазмун хусусияти бўлади. Бу хил эргаш гапларда конкрет шахслар ёки тушунчалар устида фикр юритилмай, фикр умумлашган ҳолда ифодаланади. Шу билан бирга бу хил гапларнинг изоҳлаш функцияси ҳам бўлиб, бош гапдаги бирор бўлак ва у орқали бош гапнинг умумий мазмуни изоҳланади: *Ким жумлани бузиб гапирса, унинг фикри ҳам чалкаш бўлади* (Газета) *Кимки кўп меҳнат қилса, ўша кўп ҳақ олади. Шамол қаёқдан келса, ёмғир ҳам ўша ёқдан келади. Мен қаерга борсам, сен менга ҳамроҳ бўлурсен.* (О.) *Қаерда разолат ҳукмрон бўлса, таъмагар қўшинининг келур омади.* (Ғ. Ғ.)

Мураккаб қўшма гап таркибида бу хил эргаш гапли қўшма гаплар бир қанча гапларнинг мазмунини умумлаштириб ифодалайди. *Ой кўядими, фашистлар ўз уясига ўзи ўт қўйиб, ўзи дод соладими — н и м а ҳ о д и с а р ў й б е р с а, бизга тушунтириб беради.* (А. Қҳ.)

Айрим ҳолларда бу хил эргаш гапли қўшма гапларда гап конкрет предметлар устида бўлиши ҳам мумкин. Аммо бу ҳолда шу конкрет предмет ёки тушунчаларни изоҳлаш ва уларнинг маъносини қиёслаш мазмуни бўлади. Бу хил қўшма гапда маълум белги-хусусият, пайт, ўрин билан боғлиқ бўлган тушунчалар маълум гап бўлагининг мазмунини қиёслаш орқали ифодаланади. Маъноси қиёсланаётган бўлак эргаш ва бош гап таркибида такрорланади (баъзан бундай гап бўлаклари синонимлар билан алмашиши ёки туширилиши ҳам мумкин): *Кенжа ботир қайси й ў л билан кирган бўлса, яна шу й ў л б и л а н дарвозабоннинг олдига чиқди.* (Эртак)

Умумлаштирувчи-изоҳ эргаш гапларда ҳар вақт шарт мазмуни оттенкаси ҳам бўлади.

Бу хил эргаш гапли қўшма гапларнинг бош гапи таркибидаги коррелятив сўзлар турли шакл ва функцияда (эга, кесим,

иккинчи даражали бўлак) келиши мумкин. Бош гап таркибидаги коррелятив сўзнинг қандай функцияда келиши эргаш гапнинг мазмунига ёки шаклланиши ва боғланиши усулига таъсир этмайди. Мазмун фақат нисбий олмош ва коррелятив сўзнинг ўзгариши билан бўлади. Аммо ҳар қандай ҳолда ҳам эргаш ва бош гапнинг структураси, кесимнинг формаси, боғланиш усули бир хил бўлиб қолади. Бу хил эргаш гапларни бирлаштирувчи асос ҳам ана шундадир.

Эргаш гапли қўшма гапнинг бу туридан англашилган мазмун умумга оид бўлиб, доимий ва одатдаги ҳаракат ёки ҳолат, белги-хусусиятлар ифодалангани учун ҳам, бош гапнинг кесими ҳозирги ёки ҳозирги-келаси замонда бўлади. Бош гап мазмунан натижа ифодалайди: эргаш гапдан англашилган мазмун рўй берса, амалга ошиши мумкин бўлган воқеа, ҳодисаларни бош гап ифодалайди.

Умумлаштирувчи-изоҳ эргаш гапнинг кесими асосан шарт феъли орқали ифодаланади. Бундай эргаш гапнинг кесими феъл кесим ёки от кесим бўлиши мумкин. От кесим бўлганда, у от, сифат, сон, олмош, равиш билан ифодаланади ва шарт феълидаги боғламани олади. *Кимки мард бўлса, пешона терлатиб овқат ейман, ишлаганимнинг ҳузурини ўзим кўраман деса, колхозга киради* (И. Р.) *Кимнинг қўли узун бўлса, олмани ўша узади, дебди-да, дўстим...* (О.)

Баъзан эргаш гапнинг от кесими таркибидаги боғлама ифодаланмаслиги ҳам мумкин: *Қаерда интизом маҳкам—у ерда иш йирик.* (У.)

Айрим эргаш гапнинг кесими шарт феъли бўлмай, сифатдош, аниқлик феъли ёки тўлиқсиз феъл билан бириккан от кесим бўлиши мумкин. Бу ҳолат шарт мазмуни иккинчи планга ўтиб, ҳаракат-ҳолат ёки белги-хусусиятни ифодалаш устун бўлганда рўй беради: *Кимки ҳар йили чигитни ернинг намига эрта эка р экан, у мўл ҳосил олади.* (Газ.) *Буни ким билмас экан, у ҳаётда ҳеч нарса тушунмайди.* (Газ.) *Қаердаки тартиб бузилар экан, у ерда колхоз хўжалиги катта зарар кўради.* (Газ.) *Қаерга кўз ташламанг, ҳар ерда тутун осмонга кўтарилади.* (П. Т.)

Умумлаштирувчи-изоҳ эргаш гаплар мазмун функциясига кўра қуйидаги турларга бўлинади.

1. Шахслар ва уларнинг белги-хусусиятлари билан боғлиқ бўлган ҳаракат-ҳолат, белги-хусусиятларнинг рўй бериши.

Бу ҳолда эргаш гап таркибидаги нисбий олмош *ким, одатда, ким, кимнинг, кимни, кимга, кимда, кимдан, ким билан, ким учун* ва бошқа шакллардан бўлади; мазмунни кучайтиш учун *кимки, кимда ким шакллари* қўлланади, *ҳар ким*

олмоши айириш оттенкасини ифодалайди. Эргаш гап таркибида эса, *у, ўша, ўзи* ва шу каби коррелятив сўзлар иштирок қилади: *Қимки марксизм-ленинизм билан қурулланган бўлса, унинг тараққиётида порлоқ келажакни кўриш мумкин. Ҳар ким келса, юрагининг яраси битар.* (Э. Жуманбулбул) *Қимки деса ғолиб Москвам, уни олқишлар доимо башар.* (Ғ. Ғ.) *Қим бировга қазир чоҳ, унга ўзи бўлар жо.* (О.) *Қимки ўз кўзини сийлаш истаса бизнинг авлодларга бир назар солсин.* (Ғ. Ғ.)

Бу хил эргаш гапли қўшма гап таркибидаги нисбий олмош ва коррелятив сўзлар эга ёки тўлдирувчи функциясини ўтайди.

II. Шахс бўлмаган предмет ва тушунчалар билан боғлиқ бўлган ҳаракат-ҳолат, хусусиятнинг рўй бериши. Бундай эргаш гапларнинг таркибида *нима, нимаики* каби нисбий олмошлари қўлланиб, бош гап таркибида *шу (-ни, -га), ўша* коррелятив сўзлари иштирок этиши мумкин:— *Укамиз Салим,— деди Ҳакимбойвачча,— оғзига нима келса, шуни валдирайверади.* (О.) *Нима маслаҳат берилса, ўшани амалга ошир.* (П. Т.) ... *Қолхозчилар нима деса, шу бўлади.* (А. Қҳ.)

Бу хил эргаш гапли қўшма гап таркибидаги боғловчи лексик воситалар эга ёки тўлдирувчи функциясини бажаради.

III. Маълум предметларнинг белги-хусусиятлари билан боғлиқ бўлган ҳаракат-ҳолат, хусусиятларнинг рўй бериши. Бу хил қўшма гапларнинг эргаш гаплари таркибида қайси, қандай нисбий олмошлари, бош гап таркибида *шу, ўша, шундай* каби коррелятив сўзлар бўлади. Бош гап составидаги бу боғловчи сўзлар кўпинча аниқловчи ёки кесим вазифасида келади: *Кенжа ботир олдин қайси йўлдан кирган бўлса яна шу йўл билан дарбозабоннинг олдига чиқди.* (Эртаж) *У киши менга қандай бўлсалар, мен ҳам у кишига шундай...* (А. Қҳ.) *Тирикчилигимиз аввал қандай бўлса, ҳозир ҳам шундай.* (О.) *Ўзингиз қайсидан бўлсангиз, биз ҳам ўшандан.* (Керб.)

IV. Маълум ўрин билан боғлиқ бўлган ҳаракат-ҳолат, хусусиятларнинг рўй бериши. Бу ҳолда эргаш ва бош гап таркибидаги лексик воситалар қуйидагича бўлади:

а) эргаш гап таркибида *қаерда (қаердаки)* олмоши, бош гап таркибида эса, унга мос ҳолда, *шу ерда, шу ёқда, ўша ерда* коррелятив сўзлари мавжуд бўлиб, улар бош ва эргаш гапларни бир-бирига боғлаш вазифасини ўтайди.

Юқорида кўрсатиб ўтилган олмошлар ёрдами билан боғланган эргаш гаплар бош гапнинг кесимидан англашилган ҳаракат, ҳолат, белги-хусусиятнинг юзага чиқиш ёки чиқмас-

лик ўрнини кўрсатади: ...Зулм қаерда бўлса, шу ерда ёндириш керак. (О.) Катта кема қайёққа юрса, кичик кема шу ёққа юради. Кўз қаерда бўлса, меҳр ҳам ўша ерда бўлади. (Мақол)

Эргаш гап таркибидаги нисбий олмошнинг маъносини бўрттириш, яна таъкидлаш учун, бу олмошга -ки боғловчиси қўшилади: Артелнинг идора қилишдаги олий органи — унинг умумий йиғилишидир. Қаердаки, бу тартиб бузилар экан, у ерда колхоз хўжалиги катта зарар кўради. (Газ.) ... қаердаки кураш бўлмаса, у ерда ўсиш ҳам бўлмайди. (Жур.)

б) эргаш гап таркибида қайқдан, қаердан, бош гапда шу ердан, у ердан сўзлари келиб, бош гапнинг кесимидан англашилган ҳаракат-ҳолат ва белги-хусусиятнинг вужудга келиш ёки қелмаслик ўрни қаердан бошланишини кўрсатади: Шамол қайқдан эсса, ёмғир ҳам шу ёқдан келади.

в) эргаш гап таркибидаги қайёққа, қаерга олмошлари, бош гапда шу ерга, у ерга сўзлари бўлиб, бош гапнинг кесимидан англашилган ҳаракат-ҳолат, белги, хусусиятнинг йўналиш ўрнини кўрсатади: Болалигимда эшикма-эшик юрар эдим, қаерга борсам, ўша ерга келгинди бўлиб, болаларнинг ўйинига қўшила олмас эдим. (А. Қ.)

Бош гап таркибидаги мазмуни изоҳланаётган равиш яшириниши ҳам мумкин, бу ҳолда яширинган равиш контекстдан аниқ англашилиб турган ўринларда рўй беради ва нуқтий ихчамлик, стилистик раванлик учун хизмат қилади: Мен қаерга борсам, мен сенга ҳамроҳ бўлурмен. (О.) Қаерда разолат ҳукмрон бўлса, Таъмагар қўшинининг келур омади. (Ф. Ф.)

V. Маълум п а й т билан боғлиқ бўлган ҳаракат-ҳолат, хусусиятларнинг рўй бериши. Бу ҳолатда эргаш гап таркибидаги қачон, қачонки олмошлари, бош гап таркибида ўшанда, шунда, ўша пайт каби коррелятив сўзлар иштирок қилади: Магазин қачон очилган бўлса, ўшандан бошлаб у ердан хотин-халаж узилмайди. (Ас. М.) Қачон керак бўлсам, айт, югуриб келаман. (А. Қҳ.)

Бош ва эргаш гап таркибидаги боғловчи лексик воситалар пайт ҳоли вазифасини ўтайди.

VI. Маълум ҳ о л а т билан боғлиқ бўлган ҳаракат, ҳолат, белги-хусусиятнинг рўй бериши. Бунда эргаш гап таркибида шундай нисбий олмоши, бош гап таркибида бундай, шундай коррелятив сўзлари қўлланади. Қўшма гапни вужудга келтирувчи бу воситалар ҳол функциясида келади: Она тили болага... табиатни шундай тушунтирадики, уни ҳеч бир табиатшунос унга шундай тушунтириб бера олмайди. (Ушинский).

Бу хил эргаш гапли қўшма гапларда қиёслаш, чоғишти-

риш мазмуни англашилганда, эргаш гап биринчи ўринда бўлиб, унинг таркибида қандай, шундай каби нисбий олмошлар, бош гап таркибида эса шундай, бундай олмошлари қўлланади: *Мени, ака-укаларимни қандай тарбия қилган бўлсангиз, буни ҳам шундай тарбия қилиб ўстирасиз, бошқа гап йўқ.* (Ғ. Ғ.) *Бир кўп одамлар дуонинг, туморнинг кучига қандай ишонса, у ҳам тигнинг сихрли кучига шундай ишонар эди.* (О.)

VII. Маълум ҳаракат ёки ҳолатнинг бажарилиши миқдор-даража си билан боғлиқ бўлган ҳаракат, ҳолат, белгил-хусусиятнинг рўй бериши.

Бу хил эргаш гапда ва унинг бош гапида ифодаланган миқдор-даража бир хил бўлиб, у баробар даражада ортади ёки камаяди — бу ҳол кесимларнинг мазмунидан англашилиб туради.

Миқдор-даража ифодаловчи эргаш гап бош гапга аналитик-синтетик йўл билан боғланади. Бунда эргаш гапнинг кесими шарт феълидан бўлиб, таркибида қанча, қанчаки, қанчалик, нақадар нисбий олмошлари, бош гапда эса унга мувофиқ равишда шунча, шунчалик, шу қадар олмошлари бўлади.

Миқдор-даража ифодаловчи эргаш гапли қўшма гаплар қуйидаги икки мазмун группасига бўлинади:

1. Маълум ҳаракат-ҳолат, белги-хусусиятнинг миқдори.

Бу хил мазмун ифодаланганда, эргаш гап таркибида қанча, қанчаки олмоши, бош гап таркибида шунча олмоши бўлади: *...ер қанча кўп олинса, шунча арзон ва узоқ муҳлатга берилади...* (А. Қҳ.) *Турмуш қанча завқли бўлса, йиллар шунча тез ўтгандай туюлади.* (У.) *Маяковский ижоди қанча кўп ўрганилса, ўзбек совет поэзияси шунча кўп мустаҳкамланади.* (Жур.)

Бош гап таркибидаги нисбий олмош яшириниши ҳам мумкин: *Қиладирган ишингиз, мақсадингиз қанчаки улугвор бўлса, ғайратингиз қайнай беради.* (Р. Файз.)

Бу типдаги қўшма гапларда сабаб оттенкаси ҳам бўлади: эргаш гап сабабни, бош гап ундан келиб чиқадиган натижани ифодалайди: *Мен қанча хафалашсам, у шунча хурсанд бўлади. Қўкрагида туккан нияти менга маълум, Йўлчибой.* (О.)

2. Қўшма гапда маълум бир ҳаракат-ҳолат, белги-хусусиятнинг даражаси ифодаланади. Бу ҳолда эргаш гап шарт феъли формасида бўлиб, таркибида нақадар олмоши, бош гапда эса шу қадар, шунча олмошлари қўлланади. *Бу кунларда Сидиқжон нақадар хурсанд бўлса, Канизак шу қадар хафа...* (А. Қҳ.)

Бош гап таркибидаги нисбий олмош қўлланмаслиги мумкин: *Баҳор кундузлари нақадар чиройли бўлса, кечалари ундан ҳам чиройлироқ бўлишига интилади.* (Ҳ. Шамс).

Баъзи миқдор-даража эргаш гапларнинг кесими шарт феъли формасида бўлиб, эргаш гап таркибида *қанчалик*, бош гап таркибида *шунчалик* олмошлари бўлади. Бу хил қўшма гапларда ҳам миқдор, ҳам даража мазмунлари ифодаланади: *Бола қанчалик катта бўлса, қизомиқ унга шунчалик энгил чиқади ва хатарсиз ўтади.* (Жур.) *Езувчи озодлик курашига қанчалик яқин турган бўлса, ҳаётни шунчалик ҳаққоний ва чуқур акс эттиради.* (Жур.)

Бу хил қўшма гапларнинг бош гапи таркибидаги олмош бошқа сўз орқали ифодаланиши мумкин: *Холназарнинг хаёли қанчалик юқори парвоз қилса, Хўжам ҳам шунга қараб қанот қоқар эди.* (Керб.)

Юқоридаги мисолларда боғловчи лексик элементлар феъл кесимга боғланиб, ҳол вазифасида келади ёки кесим вазифасини ўтайди. Баъзан бу хил сўзлар отларга боғланиб аниқловчи вазифасида келиши ҳам мумкин. Бундай ҳолатда маълум ҳаракат ёки ҳолатнинг миқдор-даражаси эмас, предметнинг миқдори ҳақида фикр юритилади.

Масалан: *...ерни қанча муҳлат билан олинган бўлса, қарзини шу муҳлат ичида тўланади.* (А. Қў.) *Оламда инсон қўли билан яратилган қанча гўзаллик, табиатда қанча бойлик ва чирой мавжуд бўлса, бўрон буларнинг барчасини ютиб юбораман, деб ҳамла қиларди.* (Ш. Р.)

Бир неча эргаш гапли қўшма гаплар

Эргаш гапли қўшма гаплар бирдан ортиқ эргаш гаплардан таркиб топиши ҳам мумкин. Бу эргаш гаплар бир турдаги ёки турли эргаш гаплардан иборат бўлади. Бир неча эргаш гапли қўшма гап конструкциялари кўпроқ ёзма нутққа оид бўлиб, турли хабарларда, тасвирларда қўлланади.

Қўшма гапни ташкил этган эргаш гаплар бош гапдан англашилган мазмунни турли томондан изоҳлайди, фикрни тўла ва мукамал ифодалашга хизмат қилади: *Қалбингда ётса ҳам бир дунё алам, Қадингни букса ҳам олам-олам ғам, Бошингга айрилиқ солса ҳам соя, Кўнглинг ғаш бўлса ҳам бениҳоя, Сочинг оқарса ҳам ҳижрон туфайли, Юзларинг заъфарон бўлса ҳам, майли, Онажон, кўзингдан оқизма кўп ёш.* (У.) *Кўкламни қанча шай кутсак, ризқимиз, Шунчалар мўл бўлиб яшнар бахтимиз.* (Газ.)

Қўшма гап таркибидаги эргаш гаплар ҳам мазмунан, ҳам структурасига кўра, бир-бирига киришиб кетади, бир-бирига

боғланади, мазмун ва структурасида умумийлик бўлади, улар яхлит бир конструкцияни ташкил этади.

Бир неча эргаш гапларнинг ўзаро ва бош гапга боғланиши икки хил бўлади. Баъзи ҳолларда эргаш гапларнинг ҳар қайсиси алоҳида-алоҳида бош гапга боғлана олади, бошқа ўринларда эса эргаш гапларнинг ҳар қайсиси бевосита бош гапга боғланмай, эргаш гап бошқа бир эргаш гапга боғланади, фақат сўнгги эргаш гапгина бош гап билан муносабатга киришади. Шунга кўра, бир неча эргаш гапли қўшма гаплар икки гуруҳга бўлинади:

1. Биргалик эргашиш.
2. Кетма-кет эргашиш.

Биргалик эргашиш

Қўшма гап таркибидаги эргаш гапларнинг ҳар қайсиси бевосита бош гапга боғланса, бу хил эргашиш усулига биргалик эргашиш дейилади.

Бу хил эргашишни ташкил этган эргаш гаплар орасидаги семантик муносабат икки хил бўлади. Баъзи эргаш гаплар орасида ўзаро семантик боғлиқлик, тобелик бўлмайди. Аммо бундай эргаш гаплар умумий бир фикрни ифодалайди, бир бош гапга боғланиб, уни турли томондан изоҳлайди: *Ут тушса ҳам, бўрон бўлса ҳам, Ўз сўзидан чиқарди ҳар гал.* (Шукрулло)

Биргалик эргашиш билан бош гапга боғланган айрим эргаш гаплар орасида семантик боғлиқлик (тобелик эмас!) бўлади. Эргаш гапларнинг бири туширилса, фикр англашилмай қолади: *Онадан саккиз ёшида етим қолгач, ота ҳамма вақт командировкада юрғани учун, опаси Надяни ўз бағрига олган эди.* (О.) — *Менинг отам қул бўлгани сабабли, агар қишлоққа борсам, оқсоқол томонидан тутилиб қамалишим мумкин эмиш.* (С. А.)

Қўшма гап таркибидаги эргаш гаплар бир хил ёки турли эргаш гаплардан ташкил топиши мумкин. Шунга кўра, биргалик эргашиш икки турга бўлинади: 1) бир жинсли уюшиш, 2) турли жинсли уюшиш.

Бир жинсли уюшиш бир хил эргаш гаплардан ташкил топиб, улар бош гапни бир томонлама изоҳласа, турли жинсли уюшиш турли эргаш гаплардан таркиб топади ва улар бош гапни турли томондан изоҳлайди.

Биргалик эргашишнинг бу турини ташкил этган эргаш гаплар бош гапни бир томондан изоҳлаб, маълум бир пайтда, кетма-кет, бир-бирига мувофиқ келган, бир-бири билан алмашинувчи ёки биринигина рўй бериши мумкин бўлган воқеа, ҳодисаларни ифодалайди. Бу хил эргаш гаплар умумий

бир мазмунни ифодалашда хизмат қилади. Ҳатто бу хил эргаш гаплар структура жиҳатдан ҳам бир-бирига яқин бўлади: бу ҳол — гап бўлакларининг бир хил жойлашиши, умумий иккинчи даражали бўлакларнинг бўлиши, бир-бирига яқин боғловчи воситаларнинг ишлатилиши, баъзан эргаш гапларда синонимик мазмуннинг ифодаланиши билан характерланади.

Бир жинсли уюшишни кўпинча пайт, шарт, тўсиқсиз, сабаб ёки мақсад эргаш гаплар ташкил этади. Бош гапдан сўнг желувчи эга, кесим, тўлдирувчи, аниқловчи эргаш гапларнинг уюшиб келиши кам учрайди, шунингдек равиш эргаш гаплар шаклига кўра, қиёслаш эргаш гап мазмунига кўра, биргалик эргашиш конструкцияларни ташкил этиши кам учрайди. *Чаманларни бўйлаб эсганда сабо, Гунчалар тўлганиб очганда ҳабо, Боғларда барқ уриб очилганда гул, Ҳаёт ишқи билан сайраса булбул, Шафтоли, узумлар шарбатга тўлса, Кўк юлдузлар билан чароғон бўлса.* (У.) *Агар бўрон турса, тўсса йўлингени, Хорудлар ёпишса, узса қўлингени, Қумлар олов бўлиб куйдирса агар, Йўлларингени тўсса азим дарёлар, Уйлаган ўйидан қайтарми дилинг, Сўйла, афсусини айтарми тилинг?* (О.) *Агар шу саволга илгарироқ жавоб топилса, партия ташкилотимиз, правлениемиз шунга қараб иш тутса, эҳтимол, Зулфиқоров ҳам қадамини билиб босар эди, Меҳри ҳам унинг изидан юрмас эди.* (А. Қў.) *Гарчи қопласа ҳам, йлкани ёнгин, Ёзган бўлса ҳамки ўлим қанотин, Гарчи бало, офат, даҳшат, мусибат, Ёнган гулзорларда чопса ҳам отин, Мен баҳор қўшигин куйлайман дадил!* (У.) *Ёзнинг ўртасига бориб Ёўзалар гул қилсин деб, Қуёшдан нур, озиқ олиб Кўсаклар етилсин деб, Етилган олтин чаноқлар Ярқираб очилсин деб, Кичик оппоқ булутчалар Далага сочилган деб, Колхознинг бойлигидан Қалби мамнун пахтакор.* (В. Инбер.) *Одамларнинг диққатини шуларга жалб қилиш, кўникканларнинг мудраган фикрини уйғотишга ҳаракат қилди, чунки буларнинг ҳар бири одамларнинг зеҳнига, колхоз ҳаётига озми-кўпми ўрнашиб қолган; чунки Қаландаров нима қилса, яхши ният билан қилган, халқ шундай деб билган.* (А. Қў.)

Бир жинсли уюшишни ташкил этган гапларнинг интонацияси ҳам бир-бирига яқин, санаш интонацияси билан талаффуз этилади. Бу хил эргаш гапларнинг бош гапга боғланиш усули ҳам бир хил бўлади. Баъзан эргаш гапни бош гапга боғловчи восита умумлашиб келиши мумкин (бундай ҳолат жуда кам ва айрим ўринлардагина учрайди): *Аммо саратон ойида «ижара бирор ижарадорнинг қўлида мустаҳкам бўлиб қолсин ва ижарадор далага чиқиб, ўз вақтида вақф ерларининг ҳосилидан вақф ҳақини ундира олсин» учун, қози калон*

жаноблари бир кунни «фасх кун» деб эълон қиладилар.
(С. А.)

Айрим ўринларда услуб ва мазмун талаби билан бир хил эргаш гапнинг турли шакллари қўлланади: *Шофиркомнинг эски рўди биздан узоқ эмас, бизнинг ҳовли қишлоқ чеккасида бўлгани сабабли, олди очиқ ва рўд бўйидаги дарахтлар бизнинг дарвоза остидан кўриниб турарди. Шунинг учун мен экинзорлар орасидан юриб бирзумда рўд бўйига етдим.*
(С. А.)

Турли жинсли уюшишни ташкил этган қўшма гап таркибидаги эргаш гаплар турли хил бўлиб, бош гапни турли томондан изоҳлайдилар: бири бош гапдан англашилган ҳаракат, ҳолатга зидликни ифодаласа, иккинчиси шу ҳаракат, ҳолатнинг қачон рўй беришини билдиради ва ҳоказо.

Бир жинсли ва турли жинсли уюшининг ўзаро фарқи яна шу ердаки, турли жинсли эргаш гаплар ўзаро ва бош гап билан зич мазмун муносабатига киришадилар, уларнинг ўрнини алмаштириш ёки бирортасини тушириб қолдириш умумий мазмунга таъсир этади, фикр англашилмай қолади. Бир жинсли уюшишда бош гапдан англашилган ҳаракат, ҳолат, хусусият, умумий мазмун бир томондан изоҳланиб, чуқурлаштиради, мақсад тўлиқ ва ёрқин ифодаланади. Турли жинсли уюшишда эса бош гапдан англашилган мазмун кенг ва ҳар тарафлама изоҳланади. Бу хил эргаш гапларнинг интонацияси ҳам ўзгача бўлиб, эргаш гаплар турли хил интонация билан айтилади.

Турли жинсли уюшишни ташкил этган эргаш гаплар турли боғловчилар ёрдами билан бош гапга боғланади. Бу хил эргаш гаплар ўзаро кўпинча интонация ёрдами билан, агар эргаш гаплар орасида маълум бир мазмун муносабатини (бириктириш, айириш, зидлаш ва ҳоказо) ифодалаш зарур бўлса, тенг боғловчилар билан бирикади: *Биринчи марта ўз меҳнатимнинг қатнашиши билан тайёр бўлганиданми ёки ҳаддан ортиқ очиққанимданми, ҳар ҳолда, у кунги кўзиқорин қовурдоғи гўшт қовурдоғидан ҳам тамлироқ туюлди.* (С. А.) *Раҳматилла, бир томондан юрагига ғулғула тушиб ва бир томондан кўнглининг бир бурчидан алланимадан бир умид пайдо бўлиб, областга борди.* (А. Қҳ.) *Бордию, касалини енга олмаса ёки у кўп йилларга чўзилгундай бўлса, Қоритовнинг ҳузурида бўлишимнинг ҳам ҳожати қолмайди.* (Павленко)

Эргаш гапларнинг ўринлашиши турига ва мазмун қимматига боғлиқ бўлади.

Турли жинсли уюшишни ташкил этган эргаш гапларнинг энг асосий, энг кўп қўлланадиган ўринлашиш комбинациялари қуйидагича:

1) биринчи ўринда тўсиқсиз эргаш гап келиб, ундан сўнг пайт, шарт, сабаб ёки натижа ва бошқа эргаш гаплар жойлашади: *Сидиқжон бунга диққат билан қулоқ солиб ўтирган бўлса ҳам, одамлар тез-тез чапак чалганда, «Сўзи тамом бўлди, энди бошқа масалага ўтилади», деган ваҳм билан қулоғига гап кирмас эди. (А. Қҳ.) Агар синиқ шиши бўлса ҳам, бировнинг мулки бўлса, хиёнат қилма. (Мақол) Қиш нақадар совуқ бўлса ҳам, мангу эмас, чунки ортида ёз бор. (С. Қудаш) Чироғни ҳам ёқмай, эртагина ётиб олган бўлсалар ҳам, лекин ҳамма шу қадар ҳаяжон ичида эдики, ҳеч ким ухлай олмади. (Фад.) Бўтабой ака бунинг сабабини ҳарчанд айтмоқчи бўлса ҳам, хотинининг гапи қулоғидан кетмай: сира тили айланмади. (А. Қҳ.)*

2) уюшишни ташкил этган гапларнинг биринчиси пайт эргаш гап бўлиб, ундан сўнг мақсад, сабаб, шарт ёки равиш эргаш гаплар жойлашади: *Иш тамом бўлгач, болалар овқатланамиз деб, бирдан шийпон томон йўл олдилар. (Ҳ. Назир) Йўлчи тўғрисида Нурининг сўзларини эшитган ҳамон, олам унинг кўзига қоронғилашди. Чунки у Нурини билар эди, кўнглига келган ҳар бир орзуни вужудга чиқара билишига ишонар эди. (О.) Куз келгач, пахта плани тўлса, катта тўй қиламиз. Қуёш қоқ тиккага келгач, ҳаво шундай исийдики, киши чидаб туриб бўлмайди. (М. Ибр.) Уч-тўрт йил ишлаганимдан кейин, хўжайиним, умри қисқа экан, ўлди. (О.)*

3) уюшишни ташкил этган эргаш гапларнинг биринчиси ш а р т эргаш гап бўлиб, ундан сўнг равиш, натижа, тўсиқсиз ёки пайт эргаш гаплар жойлашади: *Варракни ўраб олса лайлак, турналар, Кўнгил осмонга етиб, чиқарди ҳардиқ. (А. У.) Кандалов бирон мажлисга кириб қолса, докладчи қайси мавзуда гапирмасин, қўлини кўтариб, раис рухсат бермасданоқ, асосий масалага ҳеч алоқасиз, пойма-пой саволлар беришни севарди. (О.)*

Бир жинсли уюшиш усулида бош гапга боғланган эргаш гаплар асосан бош гапдан олдин келади, фақат турли жинсли уюшишда эргаш гаплар, характериға кўра, бош гапдан олдин ҳам, сўнг ҳам жойлаша олади. Одатда, сабаб, тўлдирувчи, эга, кесим, аниқловчи, натижа эргаш гапли қўшма гаплар иштирок этган конструкцияларда эргаш гаплар бош гапнинг ҳар икки томонида бўлади: *Одамлар нима деган бўлса, ҳаммаси рост, бу гаплар қай хилда айтилган бўлмасин, хусуматдан эмас, чунки ҳамма суюниб эмас, куйниб гапирди. (А. Қҳ.) Агар бирон иш маъқул келиб қолса, Арслонбек акага айтгани шошилманг, чунки у киши кўнмасалар, менинг орага тушишим ноқулай бўлиб қолади. (А. Қҳ.) Жангчилар окопларни қазиб бўлиб, эндигина ўрнашган эдилар*

ҳамки, батальон хабарчиси югуриб келиб, йўлга чиқишга буйруқ берилганлигини айтди; чунки душман чекинмоқда эди. (О. Г.) Агар сен талаб қилмасанг, ёки отам мени ўзи истаган бирор кишига бермоқчи бўлса, шуни билиб олки, мен ўзимни йлдираман, деганда, тўғри қишлоқ имомининг олдига борган. (С. А.)

Биргалик билан уюшган эргаш гаплар одатда бош гапнинг бир бўлагига боғланади. Баъзан эргаш гаплар бош гапнинг бир хил уюшиқ бўлақларига боғланиши мумкин. Қуйидаги мисолда эргаш гаплар бош гапнинг уюшган тўлдирувчисига боғландилар: *Делегациянинг район бўйича маршрути ҳозир маълум бўлмаганидан, райишроқўм раиси меҳмонлар райондан чиқиб кетгунча, колхоз раисларининг бирон ёққа кетиб қолмасликларини, колхозга меҳмонлар ташириф буюрган тақдирда, ўзлари бош бўлиб кутиб олишларини илтимос қилди.* (А. Қҳ.) Агар борди-ю, «фарзи айн»ни билувчи бирон гувоҳ топilib қолса, агар у гувоҳ мол эгаси билан қишлоқдош бўлса, даъвогар билан «шериклик» тухматни билан, агар чет қишлоқлардан бўлса, «сотқин гувоҳ» деган тухмат билан қози томонидан рад этиларди. (С. А.)

Бир неча эргаш гаплар бош гапнинг орасида келиши мумкин: *Кутилмаган чекиниш, атроф тинч бўлишига қарамай, гўё орқадан душман қуваётгандек, кишиларда қандайдир ортиқча ҳадиксираш, эҳтиёт, яширинган саросима туйғусини уйғотарди.* (О.)

Кетма-кет эргашиш

Бир неча эргаш гапли қўшма гапларнинг кетма-кет эргашиш усулида эргаш гаплар бевосита бош гапга боғланмасдан, бири иккинчисини изоҳлаб келади, иккинчи (ёки учинчи) эргаш гап ёлғиз ёки олдинги эргаш гаплар билан биргаликда бош гапга эргашади. Шу сабабдан ҳам кетма-кет усулда боғланган эргаш гаплар ўзаро мазмунан жипс алоқада бўлади. Агар бирор эргаш гап туширилса, умумий мазмун, фикр англашилмай қолади. Шунинг учун ҳам кетма-кет эргашишда эргаш гапларнинг ўрнини алмаштириб бўлмайди, эргаш гапларнинг ўрни қатъий бўлади.

Кетма-кет эргашиш билан бош гапга боғланган эргаш гаплар асосан бош гапдан олдин келади.

Бунда эргаш гапларнинг жойланиш комбинациялари қуйидагича:

1. Бу гуруҳдаги эргаш гапларнинг биринчиси, кўпинча, пайт эргаш гап бўлиб, ундан сўнг тўсиқсиз, равиш, сабаб ёки мақсад каби эргаш гаплар келиши мумкин: *Жамолнинг*

синглисини ҳар кўрганда, гарчи юраги ўйнаса ҳам, бирон хуш хабар умидида ўсмоқчилаб сўрагуси келади. (Р. Файз.) Шу савол бошига келганда, кўзига тўсатдан Қанизак кўришиб, Сидиқжоннинг юраги ўйнаб кетди... (А. Қҳ.) Еши улғайганда, уйланганидан, бош боласи мен эдим... (О.) Уғли Зуннунхўжага ичкуёв бўлгандан кейин, ўрдак тухумини очган товўқдай бўлиб қолди, шунинг учун бу ерга жуда кам, йилда бир ёки икки мартагина келар эди. (А. Қҳ.) Ақл бердим, ёв босганда, Енгишга йўл топсин деб. (О.) Биз регистон майдонига кирганимизда, ҳали кун оқармаган бўлса ҳам, Пояда жомиси ва Дорушишифо мадрасаси томлари одам билан лиқ тўлган бўлиб, майдоннинг жануб томонида икки-уч қатор тамошабинлар тизилиб ўтирардилар. (С. А.)

2. Эргаш гапларнинг биринчиси р а в и ш эргаш гап бўлиб, ундан кейин пайт, тўсиқсиз ёки шарт каби эргаш гаплар жойлашади: *Ёзнинг кучи кетиб, ҳаво бир оз салқинлаган бўлса ҳам, қуёш ҳали ҳам кишининг бошидан олов қўйган каби куйдирар эди.* (О.) *Катта курашларда елкаси ер ўпмай, халқнинг олқишига сазовор бўлганда ҳам, бошини қуйи солиб, жимгина уйга қайтарди.* (О.)

3) Биринчи эргаш гап ш а р т эргаш гап бўлиб, ундан кейин пайт ёки мақсад эргаш гап келади: *Дастлабки вақтларда ёрдам берсангиз, ишлар жўнашиб кетгандан кейин, унча оғирлигим тушмас деб ўйлайман.* (А. Қҳ.) *Область ёки район тўсатдан чақирса, Саида саросимага тушмасин учун, Қозимбек уни воқеадан хабардор қилиб қўйишни лозим кўрди.* (А. Қҳ.)

Одатда икки эргаш гап кетма-кет боғланади, уч эргаш гапнинг кетма-кет боғланиши кам учрайди.

Бу типдаги эргаш гапли қўшма гапларни қуйидаги схема билан кўрсатиш мумкин:

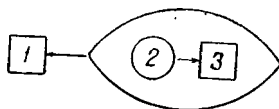

Кўпинча, кетма-кет эргашини ташкил этган эргаш гаплар турли хил бўлиши мумкин. Бир хил, бир турдаги эргаш гаплардан таркиб топган кетма-кет эргашини кам қўлланади; бундай эргаш гаплар асосан сабаб ёки шарт эргаш гаплар бўлади. Бунинг сабаби сабаб эргаш гапнинг турли усулда тузилиши ва структура жиҳатдан мустақил бўлиши бўлса, шарт эргаш гапларнинг ҳам мазмунан ва шаклан мустақил бўлишидадир. Баъзан пайт эргаш гап ҳам, турли шаклларда қўлланиб, кетма-кет эргашини келиши мумкин: *Партия таш-*

килоти кичкина бўлгани учун, Саидага ойлик белгилаб бўлмас, шунинг учун унга бирон иш бериш тўғрисида сўз борар эди. (А. Қҳ.) Шундоқ бўлишини билар эдим, лекин орамизга Саида тушиб, сизни мендан совутгани учун, кўнглингизга бошқа гап келмасин деб, дардим ичимда юрар эди. (А. Қҳ.) Бу ипаклар узилиб кетса-ю, машина бошқараётган киши буни сезмай қолса, бутун меҳнат зое кетади, маҳсулот брак бўлади. (Газ.) Кенгаш тугаб, одамлар тарқалаётган пайтда, Саида деразадан Козимбекни кўриб қолди. (А. Қҳ.)

Бош гапдан сўнг келиб, кетма-кет алоқага киришган эргаш гаплар ўзига хос бир конструкцияни ташкил этади. Бу хил қўшма гапларнинг эргаш гаплари ҳеч вақт мустақил равишда бош гапга боғланмайди. Иккинчи эргаш гап ҳар вақт бош гап шаклида бўлиб, биринчи эргаш гап учун бош гаплик вазифасини ўтайди. Сўнгра ҳар иккиси бирикиб, биринчи гап учун эргаш гаплик вазифасида бўладилар. Иккинчи гапга нисбатан бош гап бўлгани учун ҳам учинчи гап шаклан мустақил формада бўлади. Аммо учинчи гапнинг ҳам эргаш гап эканлигини биринчи бош гапнинг кесимидаги боғловчилар ва боғловчи вазифасидаги элементлар ҳамда умумий мазмун муносабати кўрсатиб туради. Бу хил қўшма гаплар жипс конструкцияни ташкил этади.

Бош ва эргаш гаплар орасидаги муносабатни қуйидаги схема билан кўрсатиш мумкин:

Масалан: *Шуни унутмайликки, агар тоғ этакларига қанча тез сув чиқарсак, шу баҳорнинг ўзидаёқ тоғларда яшовчи хонадонларни суғорилган ерларга шунча тез кўчирамиз.* (Ш. Р.)

Бу қўшма гап таркибидаги иккинчи гап ва учинчи гап биринчи гапга нисбатан тўлдирувчи эргаш гап бўлиб бириқади. Бу тўлдирувчи эргаш гапнинг ўзи ҳам эргаш гапли қўшма гапдан таркиб топади.

Бу хил қўшма гап конструкцияларнинг иккинчи қисмини ташкил этган эргаш гапли қўшма гаплар биринчи қисм — асосий бош гапга нисбатан аниқловчи, тўлдирувчи, эга, кесим, натижа ёки сабаб эргаш гап бўлиб бирикадилар: *Зеро, халқ шундай бир дарёйи азимки, у тошса, унинг мавжидан на шохнинг қасри, на дарвешнинг кулбаси қолур.* (О.) *Шуни айт-*

моқчи бўламанки, камбағал нон деб бош кўтарса, бой-муштумзўр қон деб тош кўтаради. (А. Қх.) Йўлчига шуниси қизиқ туюлдики, бу ерда қай томондан қараманг, ҳамма дарахтлар бир чизиқ устида текис саф тортиб турарди. (О.) Истак шуки, дўстлар бўлиб бахтиёр, Ҳамиша улансин байрамга-байрам. (Ғ. Ғ.) ... мажлисда шундай руҳ ҳукм сурдики, Қаландаров назарида, савлат-салобати, обрўйи аста-секин нураётгандай бўлиб, гапириш ва бирон фикрни ўтказишдан кўра, мажлисни тезроқ тугатишни хоҳлаб қолди. (А. Қх.) Шу қадар севиндимки, агар ўша топда бирор киши суюнчи деб қолса, етти иқлимни икки қўллаб тутардим. (С. Анорб.) Сухбат чала қолди, лекин Саида бунга ўкинмади — унинг бошқа камчилик ва хатолари тўғрисида ҳозир гапириш нияти йўқ эди, чунки дарҳақиқат бутун рўзғорни кўтарган туяга битта элак оғирлик қилса-ю, нўхтасини узса, уни яна шу хилда сукут қилдириш осон эмас эди. (А. Қх.)

Кетма-кет эргашиш усули билан иккидан ортиқ эргаш гаплар ҳам боғланиши мумкин: У кунги чарчаш ва кечқурун тўйиб еган овқат мени шундай қаттиқ уйқуга толдирдики, кун оқариб, отам-онамга қандайдир бир воқеа тўғрисида ҳаяжон ва баланд овоз билан гапирётганда, зўрға уйғондим. (С. А.)

Бу қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчига нисбатан натижа эргаш гап бўлади; натижа эргаш гап кетма-кет боғланган иккита пайт эргаш гап ва уларнинг бош гапидан иборат.

Кетма-кет эргашиш йўли билан бош гапга боғланган эргаш гапларнинг ўзаро боғловчилар билан бирикиши кам учрайди: Қаландаров ўз фикрида қолганлигини протоколда қайд этилишини талаб қилса-ю, масала шу куйича умумий мажлисга олиб чиқилса, бунинг оқибати нима бўлади. (А. Қх.) У ҳозиргина ўртоғи Ҳадичанинг уйдан чиқиб, кўчада ҳеч ким бўлмаганидан ва сирпанчиқ лойда юриш қийинлигидан, юзини очиб кўзларини ерга тикиб келар экан, қаршида келаётган Йўлчига юзма-юз тўқнашган эди. (О.)

Асосий бош гапга нисбатан эргаш гап функцияда келган қўшма гап одатда шарт, равиш, тўсиқсиз ёки пайт эргаш гапдан ташкил топади. Демак, биргалик эргашиш асосан турли типли эргаш гаплардан тузилади. Бу хил конструкцияларнинг бир хил эргаш гаплардан ташкил топиши кам учрайди; қуйидаги мисолда сабаб эргаш гапли қўшма гап биринчи, асосий бош гапга нисбатан ҳам сабаб эргаш гап бўлади: Бу таклиф бобомга маъқул тушган, чунки ўз қишлоғида дурадгорлар кўп ва қариндошлари орасида ҳам бир неча ҳунарманд дурадгорлар бўлгани сабабли, у томонларда ўзининг бу ҳунаридан унча фойдалана олмас экан. (С. А.)

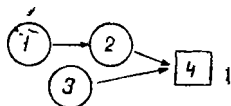

Аралаш типли бир неча эргаш гапли қўшма гаплар

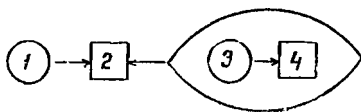
Қўшма гаплар уч ва ундан ортиқ эргаш гаплардан ташкил топиб, бу эргаш гаплар ўзаро кетма-кет, биргалик уюшиш билан бош гапга боғланиши мумкин: *Жанг тиниб, оқшом қоронғиси тушгач, кўкда юлдузлар чарақлаганда, жангчилар гармон чалиб мунгли, дардчил, бироқ юракдан қайнаб чиққан қўшиқларни куйлардилар.* (О.) *Агар бугун бўлмаса эртага қиларман деб, эринчоқлик қилсанг, озиқ-овқатдан, ҳол-аҳволидан ҳамиша хабардор бўлмасанг, юкингни тортмайди, ука.* (Ш. Р.) *Йиғим-теримни олганимиздан кейин, бошласак, совуқ тушмай, битирамиз.* (А. Қҳ.)

Бу хил қўшма гап таркибидаги биринчи ва иккинчи эргаш гаплар бош гапга кетма-кет эргашиш билан боғланса, улар учинчи эргаш гап билан бош гапга биргалик усулида боғланган.

Бу қўшма гапларнинг схемаси қуйидагича:

Қуйидаги қўшма гапнинг иккинчи қисми бош гапга нисбатан кетма-кетлик усули билан, биринчи эргаш гап биргалик уюшиш билан боғланади: *Одамлар Саидага мана шунақа лўқмалар ташлаб, саволлар бериб, сўзга чиқиб, мажлисда шундай руҳ ҳукм сурдики, Қаландаров назарида, савлат-салобати аста-секин нураётгандай бўлиб, гапириш ва бирон фикрини ўтказишдан кўра, мажлисни тезроқ тугатишни хоҳлаб қолди.* (А. Қҳ.)

Эргашган-боғланган қўшма гаплар

Айрим қўшма гаплар таркибидаги шаклан эргаш гап бўлган конструкциялар мазмуни ва функциясига кўра эргаш гапларга ўхшамайди. Бу хил қўшма гап қисмлари мазмуни ва функциясига кўра боғланган қўшма гапларга тенг бўлади. Қўшма гап қисмларининг биринчисининг кесими тобе

формада шаклланиб, сўнги гапнинг кесими мустақил формада бўлади ёки ҳар икки қисмнинг кесими ҳам мустақил формада бўлиб, ўзаро -ки боғловчиси билан боғланади.

1. Эргаш гапнинг кесими шарт феълидан бўлади, агар от кесим бўлса, кесим бўлмоқ, этмоқ боғламаларининг шарт феъли шакли билан бирикиб келади. Шунинг учун қўшма гап қисмлари синтетик усул билан ўзаро алоқага киришади.

Бу хил қўшма гапларда:

а) маълум бир пайтда мавжуд бўлган бир-бирига мувофиқ воқеа, ҳодиса, хусусиятлар қиёсланади: *Гуллар ишқ ҳақида куйласалар, қушлар садоқат ҳақида чуғурлашиб баҳс қилишар, гуллар Наргисга тасалли берсалар, булбуллар чаччахлаб, Бамбурни Гуллар боғига чақирардилар.* (Ш. Р.) *Бу ерда кундузи Москва бўлса, худди Ленинград ойдин кечалар.* (Ғ. Ғ.)

б) бир-бирига мувофиқ бўлмаган воқеа, ҳодисалар қиёсланади: *...бир томондан, рўзгор масъулиятини сезиб, юраги орқасига урса, иккинчи томондан, шундай масъулиятни бўйнига олишга қодир одам бўлганига ғурурланиб, оёқ босгани ер тополмас эди.* (А. Қ.)

в) қўшма гап қисмларидан тўсиқсизлик мазмун муносабати англашади: *Бундан беш юз йил муқаддам Абдураззоқ Самарқандийнинг Ҳиндистонга сафари ўша даврга нисбатан катта тарихий воқеа ҳисобланган бўлса, ҳозир ўзбек олимлари, ёзувчилари, жамоат ва сиёсий арбобларининг Ҳиндистонга ва Ҳиндистон халқлари вакилларининг Ўзбекистонга келиши оддий бир ҳол бўлиб қолди.* (Газ.)

г) қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчи қисмидан англашилган мазмунни чегаралайди: *Қўшчинорни Қўшчинор қилаётган Урмонжон бўлса, Урмонжонни Урмонжон қилган унинг хотини...* (А. ҚҲ.)

д) шарт отенкаси англашилади: *У шохида юрса, сен баргида юр.* (О.)

Кесими шарт феълидан бўлган бу хил конструкцияларнинг қисмларидаги мазмун мустақиллиги анча кучли бўлади. Чунки улардан бир-бирига тенг тушунчалар қиёсланади, шу орқали ҳар иккисининг хусусияти очилади. Бу типдаги конструкцияларнинг биринчи қисми фақат шаклан мустақил бўлмаган формада — эргаш гап шаклидадир; шу билан бирга, бу хил қўшма гап қисмларининг ўрнини бемалол алмаштириш мумкин. Шунинг учун қўшма гап конструкциясининг бу типини "мазмунан боғланган қўшма гап ҳисоблаш, шаклан эса эргаш гапли қўшма гапга киритиш маъқул бўлар эди.

2. Айрим ҳолларда эргашган-боғланган қўшма гапни ташкил этган қисмларнинг биринчисининг кесими равишдош шак-

лида бўлади: *Онда-сонда арвалар ғижирлаб, «пйи-пйи» деган товушлар, қичқириқлар эшитилди.* (О.)

Бу типдаги гаплар шаклан эргаш гапга ўхшаса ҳам, мазмунан иккинчи гапга тобе бўлмайди, аммо умумий бир фикрни ифодалаш учун хизмат қилади. Шу жиҳатдан улар боғланган қўшма гапларга яқин туради.

Қўшма гапни ташкил этган бу турдаги гапларнинг кесими феъл кесим ёки от кесим шаклида бўлиши мумкин: *Шу ерда аламон иккига бўлиниб, неча ҳисса кўпайишиб, кечгача ур-йиқит бўлибди.* (А. Қ.) *Кечанинг севинчлари кундузга ўтиб жилмаяр тонглар.* (А. Қ.) *Олтинсой дарасида ерлар яп-яланғоч тошдан иборат бўлиб, унда ҳаётдан асар ҳам йўқ эди, ҳатто баҳор ойларида ҳам бу ерларда майса кўкармасди.* (О.)

Бу хил қўшма гапларнинг иккинчи қисмида қанчалик нисбий мустақиллик бўлса, биринчи қисмида ҳам шунчалик нисбий мустақиллик бўлади. Равишдош-кесим мазмунан мустақил феълга тенг бўлади ва уни мустақил феъл билан алмаштириш ҳам мумкин.

Маълумки, равишдош шакллари бир гапни иккинчисига боғловчи грамматик восита бўла олмайди (содда гапда ҳам равишдош формаси орқали ифодаланган ҳол билан феъл-кесим алоқаси битишув алоқа ҳисобланади), шунинг учун ҳам биринчи қисмнинг кесими равишдош орқали ифодаланган бу хил қўшма гап конструкциялари боғловчисиз конструкциялар саналиши мумкин.

Бундай қўшма гап қисмлари орасида семантик муносабатлар қуйидагича бўлади:

1) қўшма гап қисмлари умумий бир фикрни ифодаласа, умумий бир фикрнинг элементлари бўлса ҳам, аммо бири иккинчисига тобе бўлмайди. Бу хил қўшма гап қисмлари ўзаро пайт муносабатига киришади. Бунда:

а) қўшма гапнинг ҳар икки қисмидан англашилган ҳаракат-ҳолат, хусусият бир вақтда рўй беради, мавжуд бўлади: *деҳқонлар... катта-кичик бешта ҳавзага ўрнашган бўлиб, бу ҳавзаларнинг ҳар бири бир маҳалла, ҳаммаси Капсанчилар қишлоғи деб аталар эди.* (А. Қ.) *Бу пастқамлик ҳийлагина катта ҳавза бўлиб, унинг теварак-атрофида паст-баланд уйлар, ...дарахтлар кўринади.* (А. Қ.)

б) қўшма гапнинг қисмларидан англашилган ҳаракат-ҳолат кетма-кет рўй беради — аввал кесими равишдош бўлган қисмдан англашилган ҳаракат-ҳолат вужудга келади, сўнгра иккинчи қисмдаги мазмун содир бўлади: *Шу ерда оломон иккига бўлиниб, неча ҳисса кўпайишиб, кечгача ур-йиқит бўлибди.* (А. Қ.)

Бу қўшма гапдан англашилишича, оломон иккига бўлиниб, кўпайтач, ур-йиқит бўлган.

2) эргашган-боғланган қўшма гаплар қиёслаш, зидлаш ва ҳаракат, ҳолатларнинг бир-бирига номувофиқлиги каби муносабатларни ифодалайди: *Ешу қари умр ўтказиб қазув, лекин асло ичолмади сув.* («Хат»)

3) эргашган-боғланган қўшма гапларнинг ҳар икки қисмида бир бўлак ҳақида фикр юритилиши, ёки биринчи қисм мазмуни изоҳланиши, у билан боғланган қўшимча маълумот ифодаланиши мумкин: *Район газетасида район партия комитетининг... қарори эълон қилинган бўлиб, шу муносабат билан бош мақола ҳам босилган эди.* (А. Қ.) *Ҳовлининг тўридаги айвончанинг икки томонида биттадан уй бўлиб, Анзират хола бунинг бирини ўша жувонга берган...эди.* (А. Қ.) *Звено пахтакор бригадаларнинг звеноларидан бўлиб, унинг бошлиғи... Зокир ота эди.* (А. Қ.)

4) қўшма гапнинг биринчи қисми сабабни, иккинчи қисми ундан келиб чиқадиган натижани ифодалайди: *...Бир кечаю бир кундуз Азиз — тепада уруш бўлиб, Ҳайдар понсод оғзидан ўқ еб ўлибди.* (А. Қ.) *Оқлошио от олиб, князь учта отдан иккитасини бериб юборди...* (А. Қ.)

Бу типдаги гапларнинг қисмларидан англашилган мазмун анча мустақил бўлиши билан сабаб эргаш гапли қўшма гаплардан ажралиб туради.

Қўшма гапларни ташкил этган қисмларнинг кесимлари қўшма феъллар орқали ифодаланиб, кўмакчи феъллари бир хил бўлганда, биринчи қисмда кўмакчи феъл такрорланмаслиги мумкин. Бу ҳолда биринчи қисмнинг кесими равишдош бўлиб, эргашган-боғланган қўшма гап ҳосил бўлади: *Поп тутақиб, юзи қизариб кетди.* (Н. Ос.)

Бу типдаги конструкцияларнинг эгаси логик жиҳатдан бир бўлиши ҳам мумкин: *Бу ердаги отлар турли тусда ва турли бичимда бўлиб, зотли, нодир отлар эди.* (О.) *Анзират холанинг эри капсанчилардан бўлиб, ер ислоҳатида ер олдию, енгини шимаришга улгуролмай қазо қилди.* (А. Қ.)

Келтирилган конструкциялар қўшма гап бўла олмайди, уларда бир хил шахс ёки предметнинг ҳаракат-ҳолати, белги хусусияти баён этилади. Шу типдаги конструкцияларнинг равишдош орқали бошқарилган бирикмалари ажратилган бўлак ҳисобланиши мумкин.

Чунки уларда эгага алоҳида аҳамият берилади, унинг мазмуни ажратилади.

Таркибидаги биринчи қисмнинг кесими равишдош бўлган конструкциялар мазмун муносабатларни ифодалашига кўра, асосан боғланган қўшма гапларга ўхшайди. Аммо қисмлари-

нинг ўзаро семантик жиҳатдан маълум даражада яқинлигига кўра, боғланган қўшма гаплардан фарқланадилар. Бу томони билан улар эргаш гапли қўшма гапларга яқин туради, аммо буларда эргаш ва бош гап орасидагидек семантик зичлик, боғлиқлик, тобелик бўлмайди.

Бу турдаги қўшма гапларнинг биринчи қисми кесимининг тузилишига кўра ҳам эргаш гапларга яқин туради. Эргашган-боғланган қўшма гапларни боғланган қўшма гаплардан ажратиб турадиган яна бир грамматик асос—қўшма гап қисмларининг ўзаро тенг боғловчилар билан боғлана олмаслигидир. Қўшма гапларнинг биринчи қисмининг кесими тобе шаклда бўлиши билан улар боғловчисиз қўшма гаплар туридан ҳам фарқланади. Шундай қилиб, қўшма гапнинг бу турида ҳам боғланган қўшма гапнинг, ҳам эргаш гапли қўшма гапларнинг хусусияти бўлади.

3. Эргашган-боғланган қўшма гапнинг қисмлари -ки боғловчиси ёрдами билан ўзаро боғланади: *Олтин-кумиш қурсинки ҳамманинг оёғига тўкилаверса.* (О.) — *Туз эдикки, эриб кетамизми?* (А. Қҳ.) — *у нима эканки, сени кулдирар экану, мени йиғлатар экан?...* (А. Қҳ.) *Бу воқеанинг менинг саройимга нима даҳли борки, бу ерга келиб ғовур кўтарасизлар?* (С. А.) — *уринса ҳеч нима қилмайди, анжир эдики эзилиб қоладими!* (А. Қҳ.) — *Эркак оти борки, қўлларидан найза сўйил, ойболталарини олиб, кўчни кўриқлаб боришарди.* (М. А.) *Мен чаколоқ эдимки, кўлимга хўрозқанд тутқазасан?!* (Ўктамов) *...Кейинчалик у бир қатъий фикрга келган эдики, бунинг силлиқлиги ва иллатсизлигига сира шак-шубҳа қилмас эди.* (О.) *Ер ўрик эмаски, ўзи гуллаб, ўзи мева берса.* (А. Қҳ.)

Қуйидаги конструкцияларда қўшма гапнинг иккинчи қисми биринчисидан англашилган мазмунга умумий муносабат ифодалайди: *Уламоларимиз газета ўқийдиган одамларни ҳам «кофир» дейдиларки, бу жаҳолатдан бошқа нарса эмас.* (О.) *...уни ҳам кўрдик, бениҳоят зарур нарса; кредит, процент, завод, компания, яна бир мунча сўзлар борки, ҳаммаси нуқул фойдали нарсалар...* (О.)

Мисоллардан кўринадики, -ки боғловчиси ёрдами билан тузилган қўшма гапларда маълум предмет ёки тушунчалар тўғрисида фикр юритилади. Аммо аниқловчи эргаш гаплардан фарқланган ҳолда, қўшма гапнинг иккинчи қисмида бу хил предмет ва тушунчаларнинг белгилари таърифланмайди, балки бу предмет ва тушунчалар билан боғланган ҳолда бошқа бир маълумотлар ифодаланади.

4. Эргашган-боғланган қўшма гапнинг биринчи қисмининг кесими сифатдош бўлиб, *устига, ташқари* кўмакчилари билан бирикади. Бундай қўшма гапларда бир мазмунга иккинчи

чисининг қўшилиши ифодаланади: Қодир қандай ташлашни билмай, пахтаси чиқиб кетган ола кўзининг қири билан мўлжал қидириб тургани устига, додхоҳ келиб қолди. (М. Исм.) Икки киши хе-хелаб кулишиб тургани устига, Асад қори чой келтириб қолди. (М. Исм.) Бир куни Қудрат сув сепиб тургани устига, ўзидан бир яшар катта боласи ичкаридан ёғоч от миниб чиқиб қолди. (М. Ис.) Сўроқ қилиб тургани устига, ҳоким келиб қолса-я! (М. Исм.) Лекин бунинг эвазига Петянинг ўғай онаси Петяларнинг уйида умрбод қолганидан ташқари, ертўладаги ҳамма буюмлар Русаковлар уйига келтирилди. (В. Ос.)

Мураккаб период

Фикрни тўлиқ ифодаламоқ учун таркиби мураккаб конструкциялар қўлланади. Таркиби мураккаб конструкциялар боғланган ва эргаш гапли қўшма гапларни, боғловчисиз қўшма гапларни ўз ичига олади. Одатда, бу хил гапларнинг қисмлари дарак гап шаклида бўлади. Мураккаб периоднинг қўлланиши асосан ёзма адабиётга хос бўлиб, воқеа, ҳодиса, предметларни кенг характерлаш, тасвирлаш учун ишлатилади.

Мураккаб составли гапларда маълум бир мазмун муносабати ифодалангани, интонацион тугаллик бўлгани учун, бу хил конструкциялар ўзига хос сифатга эга бўлади ва улар период деб номланади. Аммо периодни фақат состави мураккаб қўшма гап конструкциялари билан чегаралаб бўлмайди, состави унча мураккаб бўлмаган қўшма гапларда (масалан, бир неча эргаш гапли қўшма гапларда) ва шунингдек, таркиби мураккаб содда гапларда (масалан, таркибида уюшиқ, ажратилган бўлаклари бўлган гап конструкцияларда) ҳам маълум фикр ва интонация тугаллиги бўлиши мумкин.

Период тузилиши, интонацияси, мазмунига кўра, яхлит бир бутунликни ташкил этади. Бу хил бутунликлар содда ёки мураккаб бўлиши мумкин: агар улар бир хил, бир типдаги гаплардан тузилса (масалан, бир неча эргаш гапли қўшма гаплар бир неча содда гаплардан тузилган боғланган ёки боғловчисиз қўшма гаплар ва ҳоказо), содда период дейилади, агар бу бутунлик турли хил гаплардан тузилса (масалан, эргаш гапли қўшма гап ва боғловчисиз қўшма гап бирикмаси каби), мураккаб период дейилади.

Периоднинг содда шакллари қўшма гапнинг ҳар бир турида кўриб ўтилди, бу ўринда периоднинг мураккаб шакли ҳақида мулоҳаза юритилади.

Мураккаб периоднинг қисмлари ўзаро асосан маълум интонация ёрдами билан бирикади. Интонациядан ташқари,

пайт ва ўрин муносабатини кўрсатувчи айрим лексик элементлар (*кейин, баъзан, шунда, бирдан, бир оздан, сўнг, шунга қарамай* в. б.) олмошлар (кўпроқ кўрсатиш олмошлари), боғловчи ва боғловчи вазифасидаги сўзлар, айрим бўлақларининг такрорланиши ёки умумий бўлақларнинг мавжудлиги, кесимларнинг замон муносабати, қисмларнинг ўринлашиши мураккаб периодни тузувчи, унинг қисмлари орасида маълум мазмун муносабатини ўрнатувчи воситалар бўлиб хизмат қилади.

Мураккаб период ёзма адабиётда маълум стилистик мақсадлар учун хизмат қилиши мумкин: улар турли тасвирий, экспрессив, сатирик, лирик, юмористик функцияларда ишлатилади. Шу жиҳатдан бу хил синтактик конструкциялар ҳам стилистик, ҳам синтактик ҳодиса сифатида ўрганилиши шарт. Мураккаб составли конструкциялар алоҳида синтактик-стилистик ҳодисадир. Биз синтактик нуқтаи назардан текшираемиз. Бунда мураккаб периоднинг қисмлари орасида ифодаланган мазмун муносабатлари ва уларнинг состави кўриб ўтилади.

Мураккаб периодни иккидан ортиқ гаплар ташкил этади. Бу гаплар орасида маълум мазмун муносабатлари ўрнатилади. Аммо мураккаб периодни қанча гаплар ташкил этмасин, улар қандай семантик муносабатга киришмасин, икки қисмга (баъзан уч қисмга) ажралади, ана шу қисмлар орасида уч хил мазмун муносабати ифодаланади: 1) воқеа, ҳодиса, хусусиятларни қиёслаш; 2) воқеа, ҳодиса, хусусиятларни изоҳлаш; 3) воқеа, ҳодиса, хусусиятларни бириктириш.

1. Воқеа, ҳодиса, хусусиятларни қиёслаш. Мураккаб периоддаги гаплар икки қисмга ажралиб, бу қисмлардан англашилган мазмун бир-бирига қиёсланади. Бу хил конструкцияларнинг таркиби қуйидагича бўлади:

1) қисмларнинг бири содда гапдан, иккинчи қисми боғловчисиз ёки боғланган қўшма гапдан, ёхуд эргаш гапли қўшма гапдан тузилади: *Очлик, ялонғочликка кўникиб, тирикчилигимизни қилар эдик, лекин бир нарсага бошимиз гаранг бўлиб қолди: дадамизнинг гарданида қарзи бор экан. (О.) Тўғри, жон ширин, ҳар ким ўз жонини аяйди, лекин одамнинг юрагида бошқаларга меҳр бўлиши керак. (О.)*

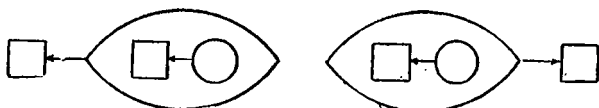
Бу қўшма гапларнинг схемаси:¹

¹ Эргаш гаплар учун доира (○) шакли, бош гаплар учун тўртбурчак (□) шакли олинди.

Тўғри, иш ғоят мушкуллашди, лекин умид, ғайрат билан қадам қўйилса, мақсад йўлидаги ҳар қандай мушкулотни бартараф қилиш мумкин. (О.) Нури эса Гулнорнинг гапларига қулоқ солган каби кўринар, лекин фикри бошқа нарсалар билан банд бўлгани учун, сўзлари, савол-жавоблари сира бири-бирига қовушмас эди. (О.)

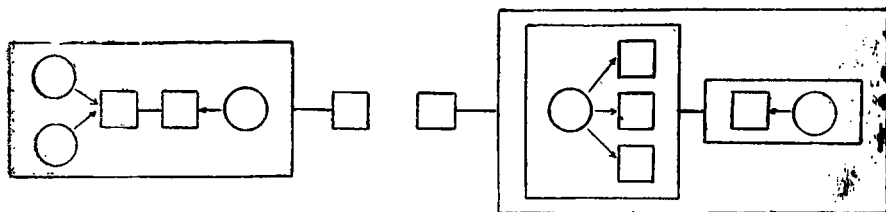
Бу йил ток шундай ҳосил қилдики, узуми баргидан кўп, лекин таъми бошқачароқ бўлди. (Эртак)

Қисмларнинг бири янада мураккаблашиши, бир неча эргаш гапли ёки аралаш типли қўшма гаплардан таркиб топиши мумкин: *Кўчада битта занглаган мих тушиб ётган бўлса-ку, керак бўлади деб, дарров оламиз, занглаган бўлса ҳам, чўнтагимизга соламиз, нега бутун бошлиқ одамни кўчага чиқариб ташлаймиз?* (А. Қў.)

Камбағалчилик ҳамма вақт, ҳамма одамнинг жонига теккан нарса, лекин одамзод жонига теккан нарсадан қутилиши йўлини билмаса, осмон йироқ, ер қаттиқ бўлади, унга кўникади, шунча кўникадики, бу нарса жонига текканлигини ҳам пайқамай қўяди. (А. Қў.)

Бу конструкцияларнинг схемаси:

2) мураккаб период қисмларининг ҳар иккиси мураккаблашиши мумкин. Бунда ҳар икки қисм боғловчисиз ёки боғланган қўшма гаплардан, ёхуд эргаш гапли қўшма гаплардан тузилади: *Яхшининг яхшилигини айт, нури тошсин, Емоннинг ёмонлигини айт, қути қочсин.* (Мақол).

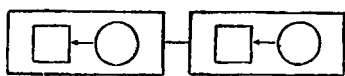

Колхозга кирмайман деб, мен ҳам хато қилган эканман, то-

вукдай қийиллатиб олиб кираман деб, сен ҳам хато қилган экансан... (А. ҚҲ.) Айтсам, тилим куюди, айтмасам, дилим куюди. (А. ҚҲ.) Қозонга яқин юрсанг, қораси юқар, ёмонга яқин юрсанг, балоси юқар. (Мақол) У ютса, унинг ютуғига биз шерик бўламиз, биз ютсак, бизнинг ютуғимизга у шерик бўлади. (А. ҚҲ.)

Бу конструкцияларнинг схемаси:

Сидиқжон аввал аравасоз устага шогирд, ундан кейин бу ерга келиб, Собиржонқорига қарол бўлиб юрганда, Ҳадича хола уни ўз қаноти остида ҳисоблар эди, ўғли Зуннунхўжа ичкўёв бўлгандан кейин ўрдак тухумини очган товукдай бўлиб қолди, шунинг учун бу ерга жуда кам, йилда бир ёки икки мартагина келар эди. (А. ҚҲ.)

Мени мажлисда ўтказишадими — ўтказишмайдими — гап бунда эмас, гап шундаки, шунча одамга, бутун бошлиқ бир мажлисга масала бўлиб турибман. (А. Қ.) Уруш тугаб, халқнинг кўнгли кўтарилди-ю, лекин ҳали қийинчилик, етишмовчилик бисёр, йигитлар энди қайтаятими, ишлар яна аввалгидай изга тушиб кетади. (О.)

II. Воқеа, ҳодиса, хусусиятларни изоҳлаш. Одатда, мураккаб конструкциянинг иккинчи қисми биринчи қисмидан ёки унинг айрим бўлақларидан англашилган мазмунни изоҳлайди, улар билан боғлиқ бўлган қўшимча маълумот ифодалайди.

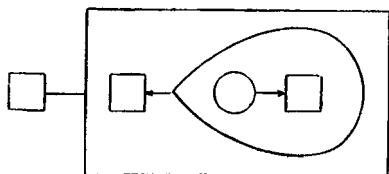
1) бу хил мураккаб периоднинг биринчи ёки иккинчи қисми бир гапдан иборат бўлиб, бошқа қисми гапнинг турли типларидан ташкил топади. Қуйидаги конструкцияларнинг биринчи-изоҳланувчи қисми бир гапдан иборат бўлиб, иккинчи-изоҳловчи қисми икки, уч, тўрт содда гапдан тузилган боғловчисиз қўшма гаплардан иборатдир: *Ҳазаб билан қўз-*

ғолади бутун халқ, Тебранади қари чоллар, оналар, Ев ташлаган бомбаларнинг изидан Чопишади жасур, қўрқмас болалар! (Х. О.) Эрта байрамни шу ерда ўтказинг, эртага канализимиз очилади, тўғон бошида катта сайил бўлади, тамоша қилиб кетасиз... (А. ҚҲ.) Меҳнат завқи тутар ўлкани, Саҳаркетар чўпон тоғига, Бири ариқ қазир, ер ҳайдар, Бири гул ўтқазар боғига. (Х. О.)

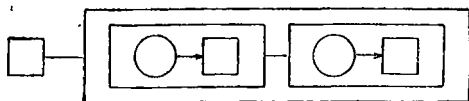
Қуйидаги конструкцияларнинг биринчиси бир содда гапдан бўлиб, иккинчи қисми эргаш гапли қўшма гаплардан тузилган:

Хўжайинларнинг остонаси шундай лаънати бўлар экан, хатлайман десанг, оёғингдан чалар экан. (О.) Рус ерини забт этадиган куч йўқ, рус осмони шундай кенги, бир тарафини қора булут босса, иккинчи тарафдан тарқалган бўрон саваб ҳайдайди... (О.)

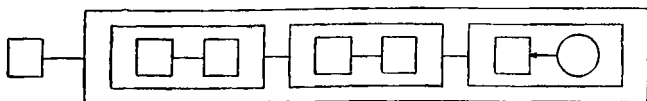
Сўнги конструкциянинг схемаси:

Мураккаб гапнинг иккинчи қисми ўз навбатида мураккаб бўлиб, боғловчисиз ва эргаш гапли қўшма гаплардан тузилади: Мен олмани сизларга шу шарт билан бераман, қайси бирингизнинг хотинингиз ўғил туғса, отини Тоҳир қўйинг, қайси бирингизнинг хотинингиз қиз туғса, отини Зухра қўйинг. (Эргак)

Уйлаб кўринг, у бебахт жон теварагига-тоғларга жовдирайди, лекин тоғлар унинг устига ағдарилишни, жабр қилувчилардан қутқазилганини истамайди; тошларга мўлтирайди, лекин тошлар раҳм қилмайди; каламушларга ҳасад қилади, чунки улар инларига кириб беркина оладилар. (Войнич)..

2) мураккаб конструкциянинг ҳар икки қисми эргаш гапли ёки боғловчисиз ҳамда боғланган қўшма гаплардан тузилиши ҳам мумкин.

Бироқ, далага қўш чиқиб, орадан уч-тўрт кун ўтар-ўтмас; Бўтабой аканинг умиди пучга чиқади деган кўриниб қолди: одамлар, бригадирнинг сўзига қулоқ солмайди, баъзилар далага фақат «хўжа кўрсин» учун чиқади, баъзиларнинг ишга қўл уриши қорни тўқ одамнинг товоқ ялашига ўхшайди. (А. Қў.) Бир чимдим ухлаш учун кўзини юмди. Фақат бир нафасдан сўнг яна очишга мажбур бўлди: узоқдан қиз қичқирди: — Ҳой, боққа сув тошиб кетди, тез кириб бўғиб қўйинг! (О.)

Бу мураккаб конструкцияларнинг схемаси:

Кунлардан бир кун чойхонага чиқиб чой ичиб ўтирса, ҳаммаёқда дув-дув гап; подшо ҳазратларининг қизи Сурайёхон шахмат ўйнашда шундай доно бўлибдики, дунёда унга тенг келадиган биронта ҳам одам йўқ эмиш, қимда-ким Сурайёхонни ютса, у ўшанга тегар эмиш, ютқизса, калласи кетар эмиш. (Эртак)

Бу мураккаб периодни қуйидаги схема билан кўрсатиш мумкин:

III. Воқеа, ҳодиса, хусусиятларни бириктириш. Мураккаб гап конструкциялари қисмларидан англашилган мазмун бир-бирига қўшилади, бирикади ва шундай қилиб маълум воқеа, ҳодиса, тушунчалар ҳақида ҳар томонлама тўлиқ таассурот туғилади. Бу хил гаплар асосан тасвирлаш ёки характерлаш учун қўлланади. Мураккаб периоднинг бу тури структура жиҳатидан анча эркин тузилиб, очиқ конструкцияларни ташкил этади.

1) қуйидаги мураккаб периодлар ўзаро боғланган икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи конструкция боғланган ва боғловчисиз қўшма гаплардан, иккинчи конструкция эса боғловчисиз қўшма гаплардан ташкил топган: *Кўча ифлос, лекин сув қалин сепилган; ҳар ёққа тарвақайлаб ўсган бесўнақай қари толларнинг кўланкаси қуюқ. (О.) У, қирқ беш ёшларда,*

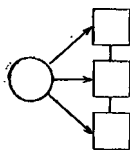
новча, чайир одам; юзида сийрак чўтир изи қолган, соқол-мўйловларига анчагина оқ тушган эди. (О.)

Бу конструкцияларнинг схемаси:

2) умумий эргаш гапга эга бўлиб, ўзаро боғланган гаплардан тузилган конструкциялар кўпроқ қўлланади: *Тикилган сари, кўз оқи зўрайиб, қорачиғи оловдай ёнарди ва қарашлари ўткирлаша борар эди (Ас. М.) Евларига осмон тутундир, шунинг учун бағри бутундир. Шунинг учун ёпишмагай хас, Шунинг учун кийинар атлас. (Ҳ. О.) Бошимда ўйнар қамчилар, Қон кўзларимдан томчилар, Бир бенаво гул янчилар, озодкорим келмаса. (Я.) Совет кишиларин текканда қўли, Тўқайзор ўзгарди, ҳаёт балқиди. (Боқи Раҳимзода)*

Бундай конструкцияларни ташкил этган гапларнинг ўзаро муносабатини схемада қуйидагича кўрсатиш мумкин:

3) мураккаб периоднинг биринчиси ёки иккинчиси эргаш гапли қўшма гапдан тузилиши мумкин: *Беда ораси жуда иссиқ, гўё қуёшнинг бутун олови беда ичига яширингандай; қизғин бўғувчи ҳаво юзга уради. (О.) У сокин, камтарин, муомалада нозик, лекин улўғсифат, бутун олимлар унинг маълумотининг жамики ишларда чуқур эканлигига қойил бўлсалар, ҳар ерда тасдиқласалар ҳам, Навоий маълумотпурушлик қилмас, илм соҳасида кўпроқ ўз нуқсонларидан гапирарди. (О.)*

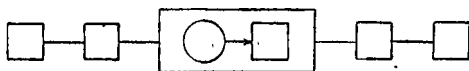

4) мураккаб конструкциянинг ҳар икки қисми эргаш гапли қўшма гаплардан ташкил топиши мумкин: *Қампир ўзининг тирикчилиги тўғрисида сўзлар экан, Сидиқжон, гарчи онасининг қийналмаганига хурсанд бўлса ҳам, хижолат тортар, Зуннунхўжа уйдан чиқиб кетиши билан бироз босилган алами тобора авж олар эди (А. Қў.) Агар ўтирган жойингизга хас-хашаклар, тўкилса, сочларим билан супурай, чанги чиқса, кўз ёшларим билан сув сепай,*

жонгинам! (X, X.) Ер ислоҳотидан кейин бир йил дарё тошиб, экинларнинг ярмидан кўпи нобуд бўлди; яна бир йили қаттиқ қурғоқчилик бўлиб, экинлар қуриб кетди. (А. Қў.)

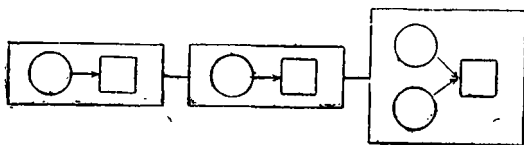
5) мураккаб период уч ва ундан ортиқ қисмлардан тузила олади. Бу қисмлар алоҳида содда гаплар ёки қўшма гаплар бўлиши мумкин: ...Бир тупида олмалар энди сарғайиб йилтирамоқда, бир тупида муштдай йирик олмалар ҳали кўм-кўк, уларга боқиш билан кишининг тиши қамашиб, оғзи сўлакка тўлади; бир туп жайдари қизил олма, мевасининг мўл-лигидан ҳовузга эгилиб тушган; ҳовуз сувида бир қанча қизил олма ёқутдай товланиб, жимиллаб сузади (О.)

Портлаш зарбидан Аҳмаджон чуқурга ағдарилиб тушди ва кўзи тиниб, бир лаҳза кўнгли озди, ўзига келгач, разм солиб қараса, ҳеч қаери майиб бўлмабди, фақат билагидан қон оқар эди. (А. Қў.)

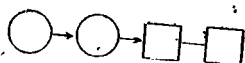

Агар бирор нарсага ҳаваси бўлса, мақсадига етмай қўймас, бирор нарсага ишқивоз бўлса, унга эришмагунча, кўнгли тинчимас, бирон ишни бошласа, тугагунча, тинчимас эди. (И. Раҳим).

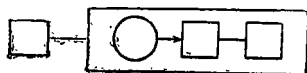

Изоҳлаш муносабатини ифодалаган мураккаб периоднинг баъзи турларида биринчи қисм с а б а б н и, асосни ифодаласа, иккинчи қисми ана шу асосдан келиб чиқадиган н а т и ж а н и ифодалайди ёки биринчи қисмнинг умумий мазмунидан ёхуд унинг айрим бўлақларининг семантикаси билан

боғлиқ бўлган қўшимча маълумотни, ҳаракат-ҳолатнинг давомини ифодалайди. Бу конструкциялар аниқ икки қисмга бўлинади: *Агар туш пайтлари қум қизигач, салгина шамол турса, дарҳол гармсел уйғонарди, унинг тили бўлиқ ниҳолларнинг семиз новдаларини, ёш баргларини ялаб оларди-ю, дарров қовжиратиб қўярди.* (Ш. Р.)

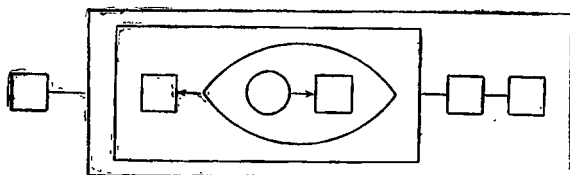
Бу бир парча ерни трактор билан ҳайдаш замбарак билан қуён овлашдай гап; қўшнилариғ кўнса, ҳаммалариғ ерлариниғни яхлит қилинлар; бир кунда ҳайдатиб бераман. (А. ҚҲ.)

Одам бир марта яшайди, бу ҳаётни шундай кечирмоқ керакки, ўлар чоғингда, бутун ҳаётимни ва бутун кучимни инсоният бахти учун курашга бағишладим, деб айта олгин. (Ш. Р.)

Кун бўйи ёмғир тинмади, жулдурларимиз шундай ивиб кетдики, сиқсанг, челақ-челақ сув оқади, ҳаммамиз совуқда қолган итлардай шамолда дағ-дағ титраймиз, тишимиз-тишимизга тегмай какрайди. (М. Шолохов)

Кўчирма ва ўзлаштира гап

Ўзга нутқини беришнинг йўллари турли-тумандир. Шулардан бири кўчирма гапдир. Ўзганинг нутқини шакл ва мазмун жиҳатдан ўзгартмай, уни сақланган ҳолда, тингловчисига

етказди. Бундай ҳолда айтивчининг нутқи ўз лексик-грамматик хусусиятларини сақлайди: унинг стили, интонацияси, модаллик оттенкалари, ўрни, тартиби ва бошқалар. Бунда автор нутқи асосий роль ўйнайди, чунки автор ўзга нутқининг қандай, қай ҳолатда, қачон, қандай сабаблар билан айтилганлигини кўрсатиб туради. Бундай гаплар кўчирма гапларни ифодалайди. Шундай қилиб, автор нутқи билан кўчирма гап қатор қўлланади.

Сўзловчи баъзан ўзга нутқининг мазмунини сақлаб, шаклини ўзгартириб бериши мумкин. Бундай вақтда ўзга нутқининг ўзига хос хусусиятлари кам сақланади. Унинг сабаби автор ўз сўзи билан беришга ҳаракат қилади. Натижада гап структурасида бир қанча ўзгариш пайдо бўлади.

Демак, ўзлаштирма гап асосида кўчирма гап ётади, лекин ҳозирги ўзбек адабий тилида иккови ҳам баровар қўлланаверилади.

Кўчирма гап

Кўчирма гап ўзбек адабий тилида жуда кенг қўлланилади, чунки у коммуникатив функцияни бажариб, кишилар коллективининг алоқа қилиш қуролидир.

Кўчирма гап алоҳида грамматик қоидалар асосида тузилади. Кўчирма гапни ифодалаш учун лексик, грамматик, интонацион воситалар қўлланилиб, унинг ўзига хос конструкцияси бор. Кўчирма гап автор гапида ажралиб туради.

Кўчирма гапда авторнинг ўзи эмас, сўзловчи суҳбатдошига ўз сўзлари билан бевосита мурожаат қилади. Бунда у биринчи ва иккинчи шахс олмошлари, феъллар, ундов сўзлар, буйруқ майли шакллари билан ва бошқа воситалардан фойдаланади.

Одатда автор гапи учинчи шахс орқали ифодаланади, кўчирма гап эса биринчи, иккинчи шахс орқали, сўзловчининг ўз номидан гапиради. Автор гапи билан кўчирма гапнинг фарқланувчи томонларидан бири ана шундадир. Мусоллар: *Хотини эридан баланд келиб бақиради:— Ҳа, биламан, тошдан қаттиқлигини биламан! (О.) Сергей эшик олдида турган соқчига буюрди:— Хотинларни киритинг! (Ҳ. Ғ.) Бир нафасдан кейин унинг овози эшитилди:— Олов ёқишга шошиб, сени ечинтириб ҳам қўйибман, ўғлим. (С. З.) Бир куни Инобатни партия кабинетига чақириб, у билан суҳбат қилганидан кейин:— Қомсомолка, раисимизга қандай жиддий ёрдам бермоқчисан?— деб сўради. (Ж. Ш.) Қутбиниса бир лаган мошкичири кўтариб, ошхонадан чиқиши билан — Чақки қилибсан, — деди тўсатдан. (М.)*

Бу кўрсатилган мисолларда автор нутқи учинчи шахс орқали, кўчирма гаплар эса биринчи ва иккинчи шахс оломшлари ва шу шахслар билан мослашган феъллар орқали берилган.

Айрим вақтларда сўзловчи олдин айтилган ўз нутқини кўчирма гап шаклида келтириши мумкин. Бундай пайтларда автор гапи билан кўчирма гап бир хил шахсга — сўзловчига тааллуқли бўлади. *Қосани бўшатиб, тақ этиб ера қўяман: — Буви, буви, — дейман паст овоз билан, — Эшон ойимингизнинг тўртта сатанг қизлари бор экан.* (О.)

— *Ота, сув! сув! — дедим.* (И. Р.)

— *Ўзига очиқ айтиш керак, — дедим босиқ товуш билан, ҳозирча қизлар сезмасин.* (С.З.) *Узоқ вақт кесик каби ҳаракатсиз қолгач, куч орқасида тилимни базўр сўзга ҳаракатлантирдим: — Жойи яхши бўлса, ўйлаб кўриш керак.* (А. Қ.)

Баъзи вақтларда кўчирма гап учинчи шахс номидан берилади ва автор гапидан ҳеч қандай фарқ қилмайди. Бундай ҳолларда автор гапи бўлмаганда эди, кўчирма гапни оддий гапдан фарқлаш жуда қийин бўлган бўлар эди: *Аксинча одатдагидай мулойимгина қилиб: Ўзда бундан ҳам қийин бўлади — деди* (И. Р.). — *Соат ҳам олти бўлди, — деди Дуся.*

Кўчирма гаплар автор гапидан ўзига хос лексик-грамматик хусусиятлар: 1) лексик томондан — модал сўзлар қўлланиши орқали; 2) морфологик томондан — феъл майллари, модаллик юкласи орқали; 3) синтактик томондан — кўчирма гапларнинг дарак, сўроқ, буйруқ, ундов гаплар шакллари структураси, интонацияси, ўрин, тартиби орқали фарқланиб туради.

Кўчирма гапларда модал сўзларнинг ишлатилиши сўзланаётган шахснинг нуқтаи назарини белгилайди ва кўчирма гапга турли маъно оттенкалари беради: *Албатта, шифо топади! — деди Роҳатбиби, келинининг режасини қувватлаб.* (Ҳ. Ғ.) *Хўш, нега энди тушмас экансан, — деб туриб олди бояги маст.* (Н. С.) *Исмоилжон иш шароити тўғрисида гапириб, «сизнинг шу шароитингиз бутунлай бошқача, бизнинг, эҳтимол, эллик процентини Арслонбек аканинг битта ўзлари ташкил қилсалар» деди.* (А. ҚҲ.) *Майли, улар билан ўзимиз гаплашиб оламиз, — деди Қарташов кулиб.* (С. З.) *Саодат беҳол бўлса ҳам, лекин ўзини дадил тутиб далага борганида: — Саодатхон, ерларимизга энди чигитни трактор экиб берармиш, — деди дугоналари.* (Ж. Ш.)

Кўрсатилган мисоллардаги албатта, хўш, майли модал сўзлари орқали кўчирма гапда тасдиқ маъноси, эҳтимол сўзи

ва тусмол феъли қўлланиши орқали гумон маъноси ифодаланиб келмоқда.

Кўчирма гапнинг составида юкламалар ҳам қўлланиши мумкин. Бу юкламалар кўчирма гапларга тасдиқ, гумон, ноаниқлик каби оттенкалар беради ва бу билан сўзловчининг ифодаланаётган фикрга бўлган қараши англашилади. Мисоллар: *Зайнаб унга ҳасадланиб қаради ва кучланиб айтди: — Ҳали ёшга ўхшайсиз-ку. (А. Қд.) — Э, —э, сенларнинг сабоқларингдан ўлдик-ку!... дейди у энсаси қотиб... -Бай-бай-бай! Фузулий ажойиб шоир-да! — дейди ва оёқларини ишқалаб ўрнидан туради. ...Тағин-а!— шивирлашади болалар. (О.) — Букурни тобутдан бошқа нарса тўғрилай олмайди деганлари рост-да! — деди ғазаб билан Тошпўлат ака... (Мир.). Сўнг гапни бошқа ёққа бурди:— Жўжаларинг кўпайиб, хотининг ҳам ўралишиб қолгандир-а? (Ҳ. Н.)*

Биринчи мисолдаги -ку юкламаси кўчирма гапга ажабланиш оттенкасини берса, иккинчи мисолдаги айти шу, -ку юкламаси ғазабланиш, нафратланиш маъносини бермоқда.

Учинчи, тўртинчи ва бешинчи мисоллардаги -да, -а юкламалари тасдиқ маъносини, охириги мисолда эса сўроқ маъносини англатиб келмоқда.

Буйруқ майлининг қўлланиши — кўчирма гапнинг ўзига хос хусусиятларидан биридир. Сўзловчининг иродаси — яъни илтимоси, буйруғи, маслаҳати ва шу кабилар буйруқ майли орқали берилади. Кўчирма гапларда буйруқ майли алоҳида интонацияга эгадир: *Бектемир камарини қисиб боғладида:— Менга бер! — деди. (О.) Ойқиз ўзини оғирликка солиб, майин овоз билан қатъий буюрди: — Утиринг! Ўзингизни босинг! (Ш. Р.) Татъяна ҳам уни қистамоқда:— Юринг, Комил Азизич, Ҳайдарнинг ишларини кўрайлик... (И. Р.) — Қани ўтир, овқатингни е! — деди Дуся жиддий, лекин унинг кўзлари меҳр билан боқарди. (Н. С.) Кекса уста ўз ишчиларининг бу қилиғидан уялиб: — Юр меникига, жой кўп,— деди. (Н. С.) Оролов Қулматга буюрди: — Наганни бу ёққа бер! (Ҳ. Ф.)*

Кўчирма гап сўроқ гап шаклида ҳам бўлиши мумкин. Бунда, шуни таъкидлаш керакки, бундай сўроқ гап автор гапидан, составида сўроқ олмоши, сўроқ юкламаси ва ўзига хос сўроқ интонацияси бўлиши билан фарқланиб туради: *Бу ўрингача бошқа бир мулоҳазада ўтирган қушбеги уларнинг сўзларини бўлиб, Отабекдан сўради: — Қулингиз Ҳасаналини нега шу кунгача топиб бўлмади? (А. Қ.) Умирзоқ ота отни етаклаб бораркан, сўради: — Ҳа, ўзи тинчликми? Қодирали ечиниб ариқдаги сувда ювина бошларкан, сўради: — Кутгандирсиз? Ҳавотирлангандирсиз-а?— Қаёқда юрибсиз,*

бемахалда?— худди эрининг «кирдикори»дан хабардор бўлгандай ўсмоқчилади Шакархон. (Ҳ. Н.)

Кўчирма гап буйруқ ёки ундов гап шаклида бўлганда, севинч, қайғу, қўрқиш, фахрланиш, истак ва шу каби ҳис-туйғуларни билдириш учун хизмат қилади. Бундай буйруқ ёки ундов гап таркибида ундалмалар ҳам қўлланилади. Кўчирма гап бўлиб келган буйруқ ёки ундов гаплар кучли интонация билан айтилади. *Ноғиҳон Холиқнинг қулоғи остида:— Йўқол, кўзимга кўринма, ҳароми! Сендай нобакор фарзанднинг боридан йўғи!... (Ҳ. Н.) — Қуралайнинг капалаги учиб, Холиқнинг елкасига ёпишди-да: — Ҳой, ҳой жинни бўлдингми! Бу нимаси кап-катта йигит! Биров кўриб қолса-я! Ўзингни бос-э!— дея юпатишга тушди. (Ҳ. Н.) — Ёпира-я — деб, ўзини босолмай, Мавлон ака ўрнидан туриб кетди. (Ҳ. Ғ.)*

Кўчирма гапнинг автор гапидан фарқланишида ундалма катта аҳамиятга эга бўлади; у кўчирма гапга алоҳида интонация бериб, маълум гапнинг кимга қарашли эканини билдиради. *Полвон хирмонга ёйилган пахтадан бир чангал олди-да, унга этигининг чангини арта-арта, шийпон четига ўтириб сўради: — У ка, бригадаларинг қаерга кетди? (Ҳ. Н.) — Эсон-омонмисиз, Қутбиниса,— деди томдан туриб,— Омон-эсонмисиз, Тошбиби,— деди Қутбиниса. (Мир.) Сергей Андреевич ҳам қизиқиб қолди:— Фикрингни аниқроқ қилиб айтсанг, йигит! (Ҳ. Н.) Ойқиз ҳайрон бўлди ва унинг хафа кўринган юзларига термилиб меҳрибонлик билан сўради:— Нега хафасан, Меҳри? (Ш. Р.) Э, бобо, не учун ғамнок кўринасиз? — деди. (С. А.)*

Кўчирма гап орқали сўзловчи нутқининг лексик-грамматик хусусиятлари билан бирга услуб хусусиятлари ҳам сақланиб қолади. *Шу ўртада нос отиб олган чол «с»ни «и» қилиб гапира кетди.— Ҳеч киши йўқ, ш а д а ғ а н г кетай, эрта ушраш... Хафа бўлма, Жумабой отам қўймади денг. Ўзи ҳам ўғлимдай, бот-бот йўқлаб туради... Қани, қани ш а д а ғ а н г кетай... (О.) Пионерка яхши, комсомолка много яхши,— деди Қутбиниса хола рус тилини бекаму-кўст биладигандай бидиллаб.*

...— Меники қизимка тоже тўрт кило,— деди Қутбиниса ҳам тўрт бармоғини кампирга кўрсатиб. (Мир.)

Ҳамма ҳолларда кўчирма гап ўзига хос интонациясига эга бўлади. Одатда, кўчирма гапнинг интонацияси автор гапи ёрдами, автор гапи таркибидаги айрим лексик элементлар орқали аниқланади. *Лутфиниса молхонада туриб бақирди: — Ҳой келин, йиғламанг! (Мир.) Чарчаб келган Шодмон ота жеркинди: — Хўпмиямни қотирма, чой-пойингни келтир, кампир! (Ҳ. Н.)*

Кейин кула-кула Ефим Даниловични чақирди: — Бўлақолинг, ҳой қари артист! (Ас. М.) — Тургенев! Жабборов! Танкларни ёндириңлар! — деб қичқирди Куценко (И. Р.)

Шундай қилиб, кўчирма гап барча гап барча лексик-грамматик хусусиятларини, ўзига хос интонациясини, модаллик, оттенкаларини сақлайди, автор гапи эса ўз составида хабар ифодаловчи феълга эга бўлиб, нутқ моментини, унинг қай ҳолатда айтилганлигини кўрсатади. Кўчирма гапнинг ўзида сўзлашув нутқининг барча хусусиятларини акс эттиргани туфайли бундай нутқ структураси бадий адабиётда кенг қўлланилади.

Кўчирма гапли жумлалар составида кўчирма гапнинг ўзининг грамматик белгисигина муҳим бўлиб қолмасдан, шу билан бирга автор гапи ва бу гапни ташкил этган сўзлар ҳам катта роль ўйнайди.

Автор гапи

Кўчирма гапли жумла икки қисмдан, яъни автор гапи ва кўчирма гапдан иборат. Автор гапини кўчирма гап билан солиштириш улар орасида органик алоқа борлигини кўрсатади, автор гапи кўчирма гапни маълум жумлага киритиб қолмасдан, шу билан бирга уни бошқа гаплардан ажратиб ҳам туради. Лекин бунда автор гапнинг ролини ортириб кўрсатиб ҳам бўлмайди, чунки, у ўз структурасига кўра кўчирма гап сингари мустақилликка эга эмас. Бу ҳол айниқса автор гапини кўчирма гапдан ажратиб олинганда яққол сезилади. — *Яна қандай хизмат бор? — деб, сўради хушмўйлов йигит. (Ҳ. Ғ.) — Ке, бир оз ўтирайлик, — деди Розалия, тош курсини кўрсатиб. (И. Р.) — Жуда тўғри қилибсан, — деб унинг сўзини бўлди чол (Н. С.)*

Мисоллардаги «деб сўради хушмўйлов йигит» — «деди Розалия, тош курсини кўрсатиб», «деб унинг сўзини бўлди чол» автор гапларини ажратиб олсак, маъно тўла англашилмай қолади, мазкур гаплар мустақил бўлмайди. Бу ҳол кўчирма ва автор гапнинг ўзига хос табиатидан келиб чиқади.

Автор гапи билан кўчирма гап бирга қўлланиши натижа-сида қўшма гап конструкцияси келиб чиқади. Бундай конструкцияда кўчирма гап ўз мустақиллигини сақлайди.

Автор гапи кўчирма гап интонациясини ҳам белгилаб беради, бу айниқса сўроқ, ундов, буйруқ гапларда аниқ сезилади: — *Занталоғини отиш керак! — деб ўзича ҳукм чиқарди Абдукарим ака. (Ҳ. Ғ.) Сўнгра мендан сўрашди: Нефть,*

яъни қора мойни биласанми?— Қаерда бор? (И. Р.) Топганини қара-я!— деди яна ғўнғиллаб. (Ас. М.) Кейин менга ва ён беш ёшлардаги икки бақувват шогирдга буюрди: — Топиб келинглар бадбахтни! (О.) Асқар полвон кир юзини буриштириб, тишларини қисирлатди:— Қамашди!» (О.) Қишлоқ советининг вакиллари ҳам хирмонга келишди: «Бугун процент камайсин!» (И. Р.)

Автор гапи кўчирма гапнинг олдида ҳам, ўртасида ҳам, кейинида ҳам келиши мумкин. Ҳар қандай ҳолатда ҳам кўчирма гап билан автор сўзи орасида органик алоқа борлиги сезилади, бу алоқани феъл кесимлар ўз семантикалари билан юзага чиқаради.

Бундай феълларнинг энг характерли тури хабар ифодаловчи феъллардир. Бошқа феъллардан шу хусусияти билан ажраладики, улар бегонанинг нутқи мавжуд эканини кўрсатиб туради.

Кўчирма гапни ифодалашда, уларни автор гапи билан боғлашда хабар билдирувчи феълларнинг аҳамияти каттадир. Ҳозирги ўзбек адабий тилида бундай феъллар қаторига — демоқ, айтмоқ, гапирмоқ, сўзламоқ, сўрамоқ, билдирмоқ каби феъллар кириши мумкин.

Демоқ феъли ҳозирги ўзбек адабий тилида кўчирма гапни автор гапи билан боғлашда катта роль ўйнайди: Оролов Сергейнинг қулоғига дейди:— Жами милицияни дала йўлларига юбордим. (Ҳ. Ғ.) Уста ҳайрон қолиб, дейди:— Уқиган яқим гап-да, ўқимишли одамнинг ақли тўлиқ бўлади, ҳар нарсани биласан, дунёнинг борди-келдисидан хабардор бўлиб турасан. (О.) Янги касб менга қимматга тушган,— деди тагдор қилиб Турсуной. (Ҳ. Н.) — Наҳотки, сен ўғрилиқ қилган бўлсанг?!— деди чол, йигитнинг кўзларига тикилиб. (Н. С.) Тиниқ кўлдан лойқа сув оқмайди,— деди ўзига-ўзи бир куни айвондаги офтобга эски пўстакни солиб, устида хаёл суриб ўтирган Қутбиниса хола — бир ҳисобда ўша ғаламиснинг йўлидаги келгани жуда яхши бўлди. (Мир.)

Бу мисолларда де феъли кўчирма гапни автор гапига кiritибгина қолмасдан, шу билан биргаликда у кўчирма гапни бошқа гаплардан чегаралаб беради.

Демоқ феъли бу вазифада тилимизда қадимги даврлардан бери қўлланилади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам демоқ феълининг равишдош ва сифатдош шакллари кўчирма гапни автор гапи билан боғлашда энг актив роль ўйнайди.

Демоқ феъли ва унинг шакллари кўчирма гапни автор гапи билан боғлаш билан бир қаторда ўзга гапнинг қайси вақтда, қай ҳолатда айтилганини ҳам билдириб туради. Демоқ

фёълининг турли шакллари кўчирма гапнинг олдида, ўрта-сида, кейинида кела беради: *Яхшигулнинг адреси қанақа экан? — деб сўради Инобат.* (Ж. Ш.) — *Ўртоқ Турсуной Охунова шу киши бўладилар, — деб ёш жувонни бизга таништирди.* (Х. Н.)

Бу мисолларда демоқ фёълининг равишдош шакли деб кўчирма гапни автор гапи билан боғлабгина қолмай, автор гапнинг кесим составига ҳам кирган.

Демоқ фёълининг дейишди, дейдилар шакллари кўчирма гапнинг бир қанча шахслар тарафидан айтилганлигини кўрсатади: — *Ўҳу, зап довжорак эканми? — дейишди барилари баравар.* (Ж. Ш.) — *Ғам юзни сарғайтирар, юракни тишлар, дейдилар.* (Мир.)

Демоқ фёълининг деган, дерди сифатдош шакллари ҳам кўчирма гапнинг ўтган замонда айтилганлигини кўрсатади: *Ола-ғовур қизиб турган пайтда бировнинг:— Салом йигитлар! — деган товуши эшитилиб қолди. — Қўрқоқлик — бераҳмликнинг онасидир, — деган экан бир киши.* (П. Қ.) *«Сиз топиб гапирмайсиз, қопиб гапирасиз», — деган эди.* (Мир.) — *Юлдузча олиб келаман, қизил юлдузча! — дерди Собиржон...* (Ас. М.) *Дадаси уни танимасдан: — Ким бу? Кимсан? — дерди нуқул.* (Х. Н.)

Демоқ фёълининг дейилади шакли кўчирма гапнинг бир марта айтилишинигина эмас, балки доимий такрорланишини ҳам кўрсатади: *Жамоат тартибини бузувчилрга жиддий суратда шундай дейилади: — Бизнинг комсомол патрулларимиз, Қани, олдимизга туш!* (Н. С.)

Демоқ фёълининг дегандай, дегандек шакллари кўчирма гапнинг сўзловчи томонидан айтилмагани, лекин айтилгандай бўлганини билдиради. У кетмонни елкасидан тушириб: *«Қани, тезроқ гапиринг, нима демоқчисиз? дегандай назар ташлади. Шу пайт биров келиб худди қулоғи остида: «Турсунбой ака, бу ерда ёлғиз нима қилиб турибсиз? Уқишга қачон кетасиз?...» дегандек бўлди.* (Ж. Ш.)

Хуллас, демоқ фёъли қандай шаклларда қўлланмасин, у биров томонидан айтилган гапни кўрсатади: *Биров Сотволдиевни «Ақлли йигит чиқди, илмлик одам мана шундоқ бўлади» деса, биров Ширмонхонни «барака топкур, асл қиз дер эди.* (Мир.)

Ҳозирги ўзбек адабий тилида демоқ фёъли билан бир қаторда *айтмоқ, гапирмоқ, сўзламоқ, сўрамоқ, билдирмоқ* каби фёъллари ўзга гапини автор текстига киритишда катта роль ўйнайди: *Отабек қайтиб ўтирмади ва ҳовлининг ўртасида туриб узр айтди: — Раҳмат, уста, мен бугун ошиғич юриб,*

эрталаб жўнаб кетган юкларимнинг кетидан етиб олмасам бўлмайди. (А. Қ.)

Айтмоқ феъли ҳам қадимдан бери қўлланади.

Сўзламоқ, гапирмоқ, сўрамоқ феъллари ҳам кўчирма гапни кўрсатишда актив қатнашувчи сўзлардандир: ...Қамчи ҳаяжонланиб сўзлади:— Қани энди, худо бизга ҳам ўғил берса, худди мана шунақа чопқиллаб юриб кетса! (Ҳ. Ғ.) Жавоб бериш ўрнига ўзига сўзлади:— Ота-она орзуси... (А. Қд.)

Сўзламоқ феъли ҳам эски ёзма ёдгорликларда кўп учрайди ва кўчирма гапни кўрсатиш учун хизмат қилган. Чопарнинг чеҳраси очиқ ва шошиб-пишиб гапирди:— Суюнчи беринглар, уруш тамом бўлди. (Ж. Ш.) У бошини қимирлатиб стул кўрсатди-да совуққонлик билан сўради:— Утиринг, марҳамат. Менда ишингиз борми? (Ш. Р.) — Менга бир нима демоқчимидинг,— сўради буни сезиб қолган Ғуломжон. (С. З.)

Ҳозирги ўзбек адабий тилида хабар билдирувчи феълларнинг сони анча ортгандир: гапирмоқ, сўрамоқ, буюрмоқ, таъкидламоқ, билдирмоқ, ифода қилмоқ, мурожаат қилмоқ каби. Ўзгаларнинг гапни кўрсатишда, кўчирма гапли конструкцияни тузишда қўшма феъллар ҳам иштирок этади: Қутилмаганда Утап Лаълига мурожаат қилди:— Синглим, Абдурахмонбойнинг уйидаги тинтув вақтида саводингиз борлигини, ишга кирмоқчи бўлганингизни пайқовдим... Эслайсизми? (Ҳ. Ғ.) Ефим Данилович кетишга шошиларкан, яна бир марта таъкидлаб қўйди):— Капитан Қаримовнинг айтганини эсда тутинг. (Ас. М.) Маслаҳат берди:— Сиз қўрада қолинг, Бек (Ҳ. Ғ.) Қўрага кираверишда Эъвозхон Тозагулни тўхтатиб, илтимос қилди:— Жон ўртоқжон, ойим билан сўзлашинг. Менга эрдан оғиз очмасин. (Ҳ. Ғ.) ...Унинг йирик-йирик қора кўзларига кулиб термилди ва узр сўради:— Мени кечиринг, Эъвозхон, кўнглингизга озор бериб қўйдим... Дадам бирдан самоварчига буйруқ беради:— Мусовойга жой солиб бер, озодароқ ёстиқ қўй. (О.) Меҳрибу сўзларни эшитгач, дарҳол дадасига яқинлашиб, эътироз билдирди:— Дада, ...мен сиз билан маслаҳат қилган эдим-ку... Қодиров оғзидаги овқатини чайнаб, сўз бошлади:— Хафа бўлмай иложинг қанча? (Ш. Р.) Сергей унга тик боқиб, савол берди:— Неча киши билан келдинг? (Ҳ. Ғ.)

Баъзи бир хабар ифодаловчи феъллар автор гапи составида ҳам келиб, ўз семантикасига кўра, экспрессив-эмоционалик маъноларини билдиради. Қулмоқ, эшитмоқ, қичқирмоқ, бақирмоқ, шивирламоқ, динғилламоқ кабилар ана шундай

фёъллардандир. Дераза тагида қовоқ-тумшуғини осилтириб ўтирган Муса кўса дўнғиллади: — Ишқибоздан раис сайланган шунақа бўлади (С. А.) Ҳасанали кулди: — Билмасангиз ҳам янглиш англабсиз, чунки бунинг сири сиз ўйлаганча эмас. (А. Қд.) Радио овози эшитилди: — Диққат, диққат! (И. Р.) Турғун оҳиста шивирлайди: — Фолбинга борган эдим... машҳур жуда топгич хотин. (О.) Муротали қадрдон дўсти билан хайрлашишга шошиларди: — Кечир, дўстим, ишга кечикяпман. (Ш. Р.) Ҳайдар яна унинг қулоғига энгашиди: — Анорхон бор-ку, биласизми? (И. Р.)

Бундай экспрессив-эмоционаллик билдирувчи фёъллар кўшма фёъл составида келиши мумкин: Смирнов тобора хафа бўлаётган ҳамроҳига тикилиб, ҳаҳолаб овозининг борича кулиб юборди: — Ҳой, директор, сен бунақанги уяла берма! (Ш. Р.) Жангчилар, дўстона кулиб, ҳазил қилишди: «Қалай шовла ширин эканми».

Автор гапи кўчирма гапни белгилувчи бир восита ҳамдир. Лекин шу билан бирга автор гапи кўчирма гапнинг қандай, қайси ҳолатларда ифодаланишини ҳам билдиради, шунингдек, кўчирма гапнинг ҳам формасини, ҳам мазмунини ўз ҳолича берилишини кўзда тутлади.

Кўчирма гапдан аввал келган автор сўзи бош келишиқда бўлса, кўчирма гапнинг маълум шахсга қарашли эканлиги англашилади. Ҳамид, Содик: — Балли, раҳмат, полвон! (А. Қд.)

Бошқа келишиқлар ҳақида ҳам шуни айтиш мумкин. Жумладан, қаратқич келишиқ кўшимчасини олган автор сўзи кўчирма гапнинг кимники эканлигини билдиради: Эъзозхоннинг: — Кимдан бу хат?... Ҳай, шошмасангиз-чи! Тўхтанг!— деган сўзлари ҳавода қолди. (Ҳ. Ғ.)

Жўналиш келишиғидаги автор сўзи эса кўчирма гапнинг кимга тегишли эканини ифодалайди: Жамилага: Келинпошша, тўпигингизни очиб юрманг, айб бўлади. Уруғимизда йўқ, аймоғимизда йўқ, сиз нега тўпигингизни очиб юрар экансиз! Атлас пайжамангизни кийиб олинг!— деди (Мир.) Ҳожар чиқиб кетди, Зуннунов бир стакан сув ичиб олди ва Муродовага: — Бизни анча калака қилар экан бу бетамиз хотин. (И. Р.)

Бошқа келишиқдаги автор сўзлари кўчирма гапнинг қарерда, қайси вақтда, ким тарафидан айтилганлигини кўрсатади: Кеч кириб, чироқ ёқиладиган маҳалда: — Салом, ойи!— деб Турсунбой кириб келди. (Ж. Ш.) Дўконга разм солиб, бирдан дадамдан: Дўконингиз кичкина-ку, мол қани?— деб сўрайман таажжубланиб. (О.)

Автор гапининг бир қисми кўчирма гапдан олдин келганда, бу қисм кўмакчи билан бирикиб, кўчирма гапнинг қандай тарзда айтилганлигини билдиради. Унинг меҳрибончилигидан таъсирланиб титроқ т о в у ш б и л а н: — Қуллик, раис... деди. (Ҳ. Ғ.) Бектемирнинг ўзи ҳам шу фикрга ишонсада, лекин нечундир, бепарваро, йигитона овоз билан: — Таваккал! Қирқ йил қирғин бўлса ҳам ажали етган ўлади, биродар. (О.)

Қайтиш чоғларида Қаршибой ота ошнасининг кўнгли учун: — Ҳолиқни олдинда қолдирсакмикан? — деган эди... (Ҳ. Н.) ...Лекин бирпас сукутдан сўнг: — Қимматчилик, болам, домланг қурмагур паловни яхши кўради, биламан, лекин эплаштиролмайман, бир сават кулча билан беш сўм пул бераман, майли...— дейди онам орқамга қоқиб. (О.) Шарифа индамагани учун: — Шундай ўзимиз,— деб қўя қолдим мен. (С. З.) ...Унга бақрайиб турди-да, кейин: — Ўзим битириб бораман,— деб болгани тортиб олди. (Ҳ. Н.)

Автор гапининг бир қисми кўчирма гапдан олдин келганда, унинг кесими -да, юкламаси билан келиб, кўчирма гапнинг қай тарзда ёки қайси пайтда айтилганлигини билдиради. Папиросни қорға улоқтирди-да:— Сизнинг фикрингизга қўшилмайман, юзбоши...— деди. (Ҳ. Ғ.) Генерал соғлиқ ва тинч ҳаёт ҳақида қисқа гапирди-да:— Қани ич, дўстим!— деди уриштириб. (О.)

Автор гапининг бир қисми кўчирма гапдан олдин келганда, унинг кесими равишдош билан ифодаланиб, кўчирма гапнинг қай ҳолатда айтилганлигини кўрсатади: Сергей чол билан қўл бериша туриб: — Ота кечувдан ҳеч ким ўтмадимиз? — деб сўради. (Ҳ. Ғ.) Шодмон ака кулиб, «Умид» колхозининг аъзоларини кўрсатиб: — Мана шу йигитлар менга ҳеч тинчлик беришмай қўйди,— деди. (Ж. Ш.)

Кўчирма гап ва автор гапларининг ўриндашиш тартиби

Автор гапининг ўринлашиш тартиби: Автор гапи кўчирма гапдан олдин келади: Кейин Мирқомилга жирканиб қаради ва унинг елкасига қамчи билан туширди: — Юр, жаҳаннам бандаси! Бафуржа сўзлашамиз!... (Ҳ. Ғ.) Улар штабга бордилар. Абдулла деди: — Дилинда борини гапир! (Н. С.)

Автор гапи иккига бўлиниб, ўртасида кўчирма гап келади: Уртоқлардан бири орага чўккан сукунатни бузиб: — Ҳа, турмуш ўртоғингми ёки юрак-пура-

гингдан урганми?—деб сўраб қолди. (Ж. Ш.) Учиндан ҳам ўтга ташланишга ишонди-да:—Қўйиб юбор!—деб бақирди. (Ҳ. Г.)

Автор гапи — кўчирма гап — автор гапи — кўчирма гап ва шунга ўхшаш тартибда жойлашишлари мумкин: Раззоқ:

— Чунки, Ботирали инқилобнинг аскарлари, Шўро ҳукумати-нинг вакили эди!—деб, Утапнинг сўзини қувватлади ва ўз фикрини ривожлантирди:—Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, биз ўз оиламиздаги аҳволни қанчалик яхши билсак, қишлоғимиздаги, мамлакатимиздаги аҳволни ҳам шунчалик яхши билишимиз керак, (Ҳ. Ғ.)

Иигитча: «р-ростми?» деб унга бақрайиб турди-да, кейин: «Узим битириб бораман» — деб болтани тортиб олди. (Ҳ. Н.)

Юқорида қайд этилган тартибни қуйидаги схема билан кўрсатиш мумкин: Аг+Кг. Аг+Кг+Аг. Аг+Кг+Аг+Кг. Аг+Кг+Аг+Кг+Аг.

Кўчирма гапнинг ўринлашиш тартиби. Кўчирма гап автор гапидан олдин келади: — Эрта-индин суд бошланади,—деди Утап, Баҳрига ачиниб. (Ҳ. Ғ.) — Яна келармикин? —деб сўради, холос. (Ас. М.)

Кўчирма гап иккига бўлиниб, ўртада автор гапи келади: — Ҳая, деди кўсанамо киши Бўтанинг чиноқ қулоғига шира қилиб,—шу гап қулоғингизга кирмай қолган экан-да. (С. А.) — Остимизда олов дарё ўтади,—деди чўпон ота,—буғ олов бўлиб ёнади. (И. Р.) «Скорая помощь» чақириб Тахтапулга юбориш керак! деди қўшни хотин.—Олия холани чиқартирдим,—деди Лутфиниса,—уйда туққани яхши. (Мир.)

Кўчирма гапнинг ўринлашиш тартибини қуйидаги схема билан кўрсатиш мумкин: Кг+Аг. Кг+Аг+Кг. Кг+Аг+Кг+Аг.

Сўзловчининг нутқи сўзма-сўз берилишининг ҳожати бўлмаган жойда ўзлаштирма гап қўлланилади.

Ўзлаштирма гаплар турмушда кўп ишлатилади: партия, совет, хўжалик масалалари бўйича мажлисларда, кенгашларда, съезд, сессия ва бошқа шу каби жойларда сўзланилган нутқлар кўчирма гап шаклида эмас, кўпроқ ўзлаштирилган ҳолда, автор сўзи билан берилади. Чунки ўзлаштирма гап катта жумлаларни қисқартиб айтишга қулайлик туғдиради. Натижада кўчирма гап иккинчи марта автор томонидан ўзгартирилади, автор биринчи марта кўчирма гапни ўз гапи ичидан ўзгартмай қўлласа, иккинчи марта у кўчирма гапни гапига

едириб, ўз услубида қайтадан ишлаб чиқади. Бу ўзгариш натижасида кўчирма гапнинг таркибидаги кишилик олмошлари берилмай ва феъллардаги шахс, сон категориялари кўрсатилмай, бутун гап автор номидан учинчи шахс орқали ифодаланади. *Бек Кўршермат келганини, унинг Қум қишлоқ йўлига чиқиш ҳақидаги буйруғини Раҳмонқулга сўзлаб берди.* (Ҳ. Ғ.)

Бу ўзлаштирма гап асосидаги кўчирма гап қуйидагича бўлиши мумкин: *У Раҳмонқулга:— Бек Кўршермат келди ва Қум қишлоқ йўлига чиқасан, деб буйруқ берди,— деди. Содиқ темирчи учинчи тавсияномани ўзи берди ва ячейканинг навбатдаги мажлисида бу масалани албатта кўражагини айтди.* (Ҳ. Ғ.)

Кўчирма гап тарзида:

Содиқ темирчи учинчи тавсияномасини ўзи бериб:— Ячейканинг навбатдаги мажлисида бу масалани албатта кўра- миз,— деб айтди.

Кўчирма гап ўзлаштирма гапга айлантирилганда, унинг кесимининг шахс, сон, замон аффикслари олиб ташланиб, унга ҳаракат номининг *-(и)ш* аффикси ёки *-ётган* аффикси ва *-лик* ҳамда эгалик аффикси; баъзан ҳаракат номининг *-ган* аффикси ва тушум келишиги кўшимчаси қўшилади, бундай конструкция хабар ифодаловчи феъллар томонидан бошқарилади: *Раззоқ шу топдаёқ қишлоққа отлиқ жўнаб, дарҳол арава юборишини айтди.* (Ҳ. Ғ.) *Айниқса, кейинги кунларда Тўлаганжон Фармоновлар қўйган одам кўз очирмаётганини ҳам айтди.* (Мир.) *Убуфактларнинг асосли эканлигини районо номидан гапириб Латофатнинг шахсан мактабга боришининг кераги йўқлигини ҳам айтди.* (С. З.) *Роҳат келинони бижиллаб, эшитганларига қўшиб-чатиб, мардикорлик, усталар ташкилотлари ҳақида узоқ гапирди, Ғаффор аканинг уламолардан қўрқинини айтди.* (О.) *У, операция ёмон ўтмаганини, нимаши керак бўлса ҳамма чора кўрилганини, ноумид бўлмасликни айтди.* (Мир.) *Салимхон хотинининг қулоғига шивирлаб, Комил билан Бўронбек паранжилик келишга мажбур бўлишганини тушунтирди.* (Ҳ. Ғ.)

Кўчирма гап дарак гап бўлганда, ўзлаштирма гапнинг кесими *айтмоқ, сўзламоқ, гапирмоқ, тушунтирмоқ* каби феъллар билан берилади. Ўзлаштирма гапларда *демоқ* феъли қўлланилмайди.

Кўчирма гап сўроқ гап бўлганда ўзлаштирма гапнинг кесими *сўрамоқ* феъли билан ифодаланади: *Чапга бурилгандан, сўнг, йўлкада дам олиб ўтирган бир хотиндан дўппи бозори қаёқдалигини сўради.* (Мир.) *Сарой олдидаги супа-*

чада қатор тизилиб ўтирган болалардан қоровулни сўради (С. А.) Бу гапларнинг ҳаммасини Сотволдиев эшитган бўлса ҳам, палатага бора туриб, Ширмонхондан хирург нима деганини сўради. Бу гапларнинг ҳаммасини Сотволдиев эшитган бўлса ҳам, палатага бора туриб Ширмонхондан: хирург нима деди?— деб сўради.

Мисоллардаги ўзлаштирма гапга айланган кўчирма гапларнинг негизида қуйидагича сўроқ гап ётади деб тахмин қилишимиз мумкин: Чапга бурилгандан сўнг йўлда дам олиб ўтирган бир хотиндан:

— Дўппи бозори қаерда?— деб сўради.

Сарой олдидаги супачада қатор тизилиб ўтирган болалардан:

— Қоровул қаерда?— деб сўради ва ҳоказо.

Мисоллардан кўринадики, кўчирма гапга нисбатан автор гапи ўз хусусиятини тўлароқ сақлайди, чунки автор гапи ўзлаштирма гапнинг талабига мос келади.

Кўчирма гапни ўзлаштирма гапга айлантирганда унинг составидаги ундалма, ундов, ҳар хил модал оттенкаларни бериб турган юкламалар ўзлаштирма гапда туширилади. Шунинг натижасида кўчирма гапнинг интонацияси ҳам сақланмайди.

Ўзлаштирма гап составидаги тушум келишигини олган тўлдирувчи ҳақида, тўғрисида кўмакчиси билан бирикади ва хабар ифодаловчи феъллар томонидан бошқарилади. У, халқлар дўстлиги ҳақида, украин халқининг Навоий асарларида Шевченко асарларидек севиб ўқигани ҳақида гапирди. (Т. Т.) Узлатда кечирилган фақир ҳаётининг поклиги, дунё қайғу-машаққатининг «шайтоний» бир манбадан туғилганлиги, бу ғарибнинг шоирона гўзаллиги ҳақида гапирди. (О.) Ишчиларнинг оғир ҳаёти, уламо ва бойларнинг ҳийла-найранглари ҳақида тағин узоқ гапирди. (О.) СССР Олий суди раиси ўртоқ А. Ф. Горькин кенгашида суд органларининг фаолияти тўғрисида гапирди. Юрьев батареяни бу ердан бошқа жойга кўчириш ҳақида буйруқ берди. (И. Р.)

Бир неча кўчирма гапдан бир ўзлаштирма гап ясалиши мумкин: Тошкент шаҳар ижроия комитетининг раиси Ҳ. Асамов Тошкентда қурилиш ишларининг каттагина программаси амалга оширилганлиги ва бу қурилиш юксак даражада индустриallasштирилганлигини Яман Араб республикасининг вакилларига сўзлаб берди. Қамчи минбарга чиқиб, камарини тортиб тузатди-да, ўз уйи тағига Қобил карвон Зиёдилланинг тўппончаси билан милтиғини кўймоқчи бўлганини, у билан мушталашганини, Мавлон ака

ўғли билан етиб келганини ва шундан кейинги воқеаларни батафсил ҳикоя қилди. (Ҳ. Ғ.)

Биринчи гапнинг асосида икки кўчирма гап, иккинчисида эса учта кўчирма гап борлиги кўриниб турибди, бу ҳол ҳар бир кўчирма гапнинг кесимлари ўз шахс, сон замон аффиксларини тушириб, тушум келишигини қабул қилганликлари билан аниқланади.

Ўзлаштирма гапнинг кесими составли феъллардан ифодаланиши мумкин: *Бек Кўршермат келганини, унинг Қум қишлоқ йўлига чиқиши ҳақидаги буйруғини Раҳмонқулга сўзлаб берди.* (Ҳ. Ғ.) Саодатхон мактабда партия ташкилотининг яқиндагина тузилганлиги ҳақида сўзлаб берди. (С. З.) Терентий йўл-йўлакай унга бу яширин тўғарак ҳақида баъзи гапларни айтиб берди. (С. А.) Бектемиров ўрнидан туриб ўзаро шивир-шивир қилаётган чойхўрларга хатнинг мазмунини тушунтириб берди. (С. А.) Мактаб бригадасининг бошлиғи Чўпон Маннопова слётда қўриқ ерларни ўзлаштирувчи ёшлар қандай ўқиётганлиги, ишлаётганлиги ва дам олаётганлиги ҳақида гапириб берди. (Газ.)

Баъзи вақтларда ўзлаштирма гапнинг составида кўчирма гапнинг айримлари ёки унинг айрим бўлаклари сақланади. Демак, ҳозирги ўзбек адабий тилида ўзганинг гапи кўчирма ва ўзлаштирма гапнинг аралаш конструкцияси орқали ҳам ифодаланиши мумкин экан: *Ҳамшира хотин кириб, Маъмуржоннинг ақлли бола эканини, дарди оғир бўлишига қарамай, жуда чидамлик эканини, тез-тез «қачон тузаламан?» деб сўрашини, ундан кейин дадаси Тошкентда велосипед олиб қўйганини, тезда олиб келишини, велосипед миниб, Асажадаги бувисини кўриб келажagini ва бошқаларни гапириб берди.* (Мир.)

Кўчирма ва ўзлаштирма гаплар коммуникатив функцияни юзага чиқарувчи воситалардан биридир.

Кўчирма ва ўзлаштирма гаплар маълум ўзига хос грамматик қоидалар асосида тузилади.

МУНДАРИЖА

Синтаксисга киришув	3
-------------------------------	---

Содда гап синтаксиси

Гап	5
Гапда сўзларнинг синтактик муносабатлари	10
Сўз бирикмалари	15
Мазмун ва интонациясига кўра гап турлари	38
Дарак гаплар	39
Сўроқ гаплар	43
Буйруқ гаплар	48
Уидов гаплар	52
Гап бўлаклари	55
Бош бўлақлар	58
Эга	59
Кесим	75
Иккинчи даражали бўлақлар	110
Тўлдирувчи	110
Ҳол	134
Аниқловчи	151
Уюшиқ бўлақлар	167
Бир составли гапларнинг типлари	194
Шахси номатълум гаплар	196
Шахси умумлашган гаплар	197
Шахсиз гаплар	199
Инфинитив гаплар	203
Номинатив гаплар	204
Сўз-гаплар	209
Эмоционал гаплар	210
Тўлиқсиз гаплар	211

Мураккаб гап синтаксиси

Умумий тушунча	217
Ажратилган бўлақлар	224
Гап бўлақларини ажратиш усуллари	227
Ажратилган феълли конструкциялар	230
Ажратилган сифатловчилар	254
Ажратилган изоҳлар	263
Ундалмалар	284
Қириш бўлақлар	296
Қириш гаплар	310

Қўшма гап синтаксиси

Умумий тушунча	318
Қўшма гапларнинг тузилиши	319
Боғловчисиз қўшма гаплар	329
Боғловчисиз қўшма гапларнинг классификацияси	330
Пайт муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гаплар	331
Қиёслаш муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гаплар	336
Изоҳлаш муносабатини ифодалаган боғловчисиз қўшма гаплар	341
Боғловчисиз қўшма гап қисмларининг тузилиши	363
Боғланган қўшма гаплар	366
Қиёслаш муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар	367
Бириктирув муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар	375
Айирув муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар	381
Сабаб-натيجا муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар	385
Изоҳлаш муносабатини ифодаловчи боғланган қўшма гаплар	388
Эргаш гапли қўшма гаплар	391
Эргаш гапнинг структураси	392
Махсус предикатив конструкциялар ва эргаш гаплар	400
Эргаш гапли қўшма гапларнинг турлари	420
Аниқловчи эргаш гапли қўшма гаплар	420
Тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гаплар	425
Эга эргаш гапли қўшма гаплар	428
Кесим эргаш гапли қўшма гаплар	429
Пайт эргаш гапли қўшма гаплар	431
Сабаб эргаш гапли қўшма гаплар	436
Шарт эргаш гапли қўшма гаплар	440
Мақсад эргаш гапли қўшма гаплар	445
Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гаплар	448
Натيجا эргаш гапли қўшма гаплар	453
Равиш эргаш гапли қўшма гаплар	456
Қиёс эргаш гапли қўшма гаплар	458
Умумлаштирувчи-изоҳ эргаш гапли қўшма гаплар	462
Бир неча эргаш гапли қўшма гаплар	468
Эргашган-боғланган қўшма гаплар	477
Мураккаб период	482
Қўчирма ва ўзлаштира гаплар	490

На узбекском языке

**Современный узбекский
литературный язык**

II

СИНТАКСИС

Издательства «Фан» УзССР

Ташкент — 1966

Муҳаррир *С. Облоқулов*
Рассом *В. Битков*
Техмуҳаррир *Э. П. Горьковая*
Корректор *Л. Эркинова*

Теришга берилди 27/IX-1966 й. Босишга рухсат этилди 19/X-66 й. Формати 60×90^{1/8}₈₂=15,87
қоғоз л. Босма л. 31,75. Ҳисоб-нашриёт л. 30,7. Нашриёт № 1835, Тиражи 7000.
Баҳоси 2 с. 52 т.

ЎзССР «Фан» нашриятининг босмахонаси, Л. Б. Шастра кўчаси, 21. Заказ 301,
Нашриёт адреси: Гоголь кўчаси, 70.